

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY.
PHILOSOPHY
Series

2024 • Volume 29 • Issue 2(114)

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

2024

29-том • 2(114)-шығарылым
Том 29 • Выпуск 2(114)
Volume 29 • Issue 2(114)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2024

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**

Жауапты хатшы
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);

С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);

Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);

Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);

Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);

В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);

В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);

Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);

Рико Снеллер, PhD д-ры, Мандевилль академиясы, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина, филос. ғыл. д-ры, К. Орхидский атындағы София университеті, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова, филос. ғыл. д-ры, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент (Өзбекстан);

Али Рафет Озкан, PhD д-ры, Анкара университеті, Анкара (Түркия);
Хаджы Ахмет Шимшек, PhD д-ры, Кастамону университеті, Кастамону (Түркия).

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
В.В. Бутяйкин

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2024. — 29-т., 2(114)-шығ. — 350 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 28.06.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 43,75 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 46.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2024

Главный редактор
д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**

Ответственный секретарь
д-р PhD **С.Б. Стамбулов**

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани, д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н.с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.И. Разумов, д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Д.К. Кусбеков, канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Рико Снеллер, д-р PhD, Мандевильская академия, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина, д-р филос. наук, Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, София (Болгария);
- Н.А. Шермухамедова,** д-р филос. наук, Национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент (Узбекистан);
- Али Рафет Озкан,** д-р PhD, Университет Анкары, Анкара (Турция);
Хаджы Ахмет Шимшек, д-р PhD, Университет Кастамону, Кастамону (Турция).

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор

д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

В.В. Бутяйкин

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2024. — Т. 29, вып. 2(114). — 350 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 28.06.2024 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 43,75 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 46.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2024

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**

Responsible secretary

PhD **S.B. Stambulov**

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovskiy, Doctor of historical sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
Rico Sneller, PhD, Mandeville Academy, Gouda (the Netherlands);
T.A. Dronzina, Doctor of philosophical sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria);
N.A. Shermukhamedova, Doctor of philosophical sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent (Uzbekistan);
Ali Rafet Ozkan, PhD, Ankara University, Ankara (Turkey);
Haji Ahmet Shimshek, PhD, Kastamonu University, Kastamonu (Turkey).

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

V.V. Butyaikin

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2024. — Vol. 29, Iss. 2(114). — 350 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 28.06.2024. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 43,75 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 46.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2024

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдықұлова Г.</i> Қазақстандағы гендерлік мәселелерді еңсеру мүмкіндіктері (тарихи аспект) ..	7
<i>Akif Çarkçı.</i> Islamist political parties formed through the influence of the Muslim Brotherhood Movement in Egypt	19
<i>Алланиязов Т.К., Абдрахманова К.К.</i> Дети-спецпереселенцы Казахстана в документах и материалах	31
<i>Amangosov Ye.R., Pusrmanov N.S., Zhakiyanov T.Zh., Orazbekova G.B.</i> Developing the Institution of the Assembly of the People of Kazakhstan in the Context of Forming a Fair Kazakhstan	43
<i>Аубакирова А.Ж., Дукенбаева З.О., Тауағзыл А.</i> XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әйелдерінің қызметі (тарихи аспект)	50
<i>Akhmetshina G.U., Mutalova Dzh.S., Zhakash D.B., Tulegenova A.Zh.</i> The role of the “Madeni Mura” Program in the context of the nation-building policy of Kazakhstan	57
<i>Baigozhina G.M.</i> Concerning the observance of bilingualism in document management in Kazakhstan in 1985–1991 years	66
<i>Baishov B.B., Alikulova N.S., Demeuova N.K., Orazaeva Zh.Zh.</i> Caspian Sea as a continuation of the history of determining the border of the Republic of Kazakhstan	74
<i>Yelkey N.N., Sadykov T.S., Kara A.</i> Problems of studying historical personalities and socio-political activities of Khairtudin Bolganbaev	82
<i>Zhangaliev U.K.</i> Political and cultural situation in Kazakhstan in the XVIII–XIX centuries (historical aspect)	88
<i>Zhumashev R.M., Meirambekov A.K.</i> Foreign views on the culture of Soviet Kazakhstan: an analysis of historiography	95
<i>Капышев А.К., Тулеуова Б.Т., Свиначук А.И.</i> К вопросу о проблемах просвещения национальных меньшинств в Казахстане в 20–30-е годы XX века (на материалах Северного Казахстана)	106
<i>Makhanov N.I., Baisarina K.K.</i> Museum as a tool for developing students’ cognitive competence ..	122
<i>Мулдахметова Ж.И., Джолдыбаев Ж.Т., Байдалиева Э.А., Саккулакова Д.Б.</i> XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар: тарихы және мәселелері	128
<i>Ныгметова Ж.Т.</i> Отандық зерттеушілердің еңбектеріндегі этникалық репатриация мәселелері	135
<i>Sadvokassov Sh.A., Zhumashev R.M.</i> Features of the Islamic revival in the Republic of Kazakhstan	143
<i>Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К.</i> Эвакуация детских домов и интернатов в годы Великой Отечественной войны в Казахскую ССР	151
<i>Смаханова Ж.С., Алиакбаров А.П., Моминова Г.Т.</i> Моғолстан тарихының оқулықтарда берілуін талдау: тарихи оқиғалар, тұлғалар және идеологиялық аспектілер	166
<i>Ташкараева А.М., Альдибаева А.Б.</i> «Шежіре-и Таракиме» шығармасындағы ортағасырлық мемлекеттерге катысты жер-су деректерінің берілуі	174
<i>Тлегенова Л.Т., Маулет А., Аршабеков Т.Т.</i> Кәрі (қары) жіліктің қорғаныс күшіне байланысты наным-сенімдер (Сарыарқа өңірінің этнографиялық материалдары негізінде)	187
<i>Өскембаев Қ.С., Ескалиев С.А., Бодеев К.Т.</i> 1920–1930 жж. кеңес билігінің дінге қарсы күресі	196
<i>Ярыгин С.А., Сакенов С.К., Ганиева А.С.</i> Петроглифы раннего железного века в горах Кайраколь и Карақунгей	207

**ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ
СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ
SOCIAL PHILOSOPHY**

<i>Akhatova A.A., Aralbay S.M., Abdrakhmanova K.Zh.</i> Transformation of national identity in the context of globalization	219
<i>Алтайбаева А.Н., Телебаев Г.Т.</i> Түркі халықтарының саяси құндылықтарының жастар санасына әсері.....	229
<i>Boranbayev A.A., Nurmanbetova D.N., Bolyssova K.M.</i> Modern concepts of dehumanization of art	238
<i>Zholdubaeva A.K., Doskhozina Zh.M., Kadyraliyeva A.M.</i> Semantic analysis of images on banknotes of the Republic of Kazakhstan	245
<i>Karipbaev B.I.</i> Factors in the formation of information culture (socio-philosophical aspect of the problem)	256
<i>Medzhidova N.</i> The role of modern education in solving socio-cognitive problems of the modernization of public consciousness	264
<i>Муканова А.К.</i> Актуальность некоторых идей Ф. Барта для современных исследований этничности	271
<i>Orazbayeva D.Ye.</i> Batyrs as a marker of the cultural landscape: a philosophical analysis.....	279
<i>Sagatova A.S.</i> Philosophical significance of Bukhar zhyrau’s wise views	291
<i>Salymatova N.R., Esengaliyeva V.A., Zholomanova A.Kh.</i> The substantiality of “zaman” in the worldview of Abai and Shakarim.....	300
<i>Seifullina G.R., Arinova O.T., Zhakin S.M.</i> Digital identity in the space of digital culture	307
<i>Спанов М.Ж., Есіркеп Г.Ж.</i> Философияны оқытуда сыни ойлаудың рөлі.....	313
<i>Turebayeva G.M., Abdina A.K., Uzbayeva A.A.</i> Existentialist Perspectives on Emotional Intelligence in Coaching in Foreign Studies	321
<i>Шорманбаева Д.Г., Шарипова Р.М., Сиводедова А.В., Шебалина О.А., Ивлева Е.Н.</i> Межэтнические отношения: методология изучения межэтнического взаимодействия	329

**ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ
THEORY OF KNOWLEDGE**

<i>Даулбаева Ж.И., Абдрашиева Б.Ж., Тлебалдиева М.Д.</i> Методы познания в суфийском учении ибн Араби.....	341
--	-----

Г. Абдықұлова

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: gabdykulova@mail.ru)

Қазақстандағы гендерлік мәселелерді еңсеру мүмкіндіктері (тарихи аспект)

Көтерілген мәселе Қазақстанның бүгінгі дамуы жағдайында өзекті, өйткені консервативті ұстанымдарға берік қазақ қоғамында гендерлік теңдікті орнату біршама қиындық туғызады. Алайда елдің әлемдік қоғамдастыққа енуі, шет елдермен белсенді қарым-қатынас орнатуы қоғамдағы гендерлік теңгерімсіздікті одан әрі елемеу мүмкін емес екендігін көрсетті. Қазақстан 1995 жылы Бейжіңде Біріккен Ұлттар Ұйымының ұйымдастыруымен өткен IV Әйелдер мәселелері жөніндегі Дүниежүзілік конференцияға қатысқаннан кейін, елде гендерлік теңдікті орнату жоспары белсенді түрде жүзеге асырыла бастады. 1995 жылы еліміздің Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Отбасы, әйелдер және демографиялық саясат проблемалары жөніндегі кеңесті құрды. Республикада әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі ұлттық іс-қимылдар жоспары әзірленді. Қойылған міндеттер жоспарлы түрде іске асырылып жатқанға қарамастан, кейбір қызмет салаларында гендерлік теңдік әлі де қойылмаған. Бірақ бұл жағдай әйелдің қоғамдағы және отбасындағы орны мен рөлі туралы ұлттық стереотиптерге қайшы емес. Автордың ойынша, қазақтардың дүниетанымындағы осы стереотиптер мемлекеттің қазақстандық қоғамда гендерлік теңгерімді орнату жөніндегі жоспарларын толық іске асыруына кедергі келтіреді. Зерттеу барысында осы ойды түйіндеу үшін әр тарихи кезеңде әйелдердің қазақ қоғамындағы орнын анықтау, сипаттау, халық санасында әйелге деген көзқарастың эволюциясын көрсету және оған әсер еткен факторларды анықтау міндеттері қойылды. Аталған міндеттерді іске асыру арқылы бүгінгі Қазақстанда гендерлік мәселелердің шешілу мүмкіндіктерін және жолдарын анықтау мақсаты көзделді.

Кілт сөздер: гендерлік теңдік, әйелдер, Қазақстан тарихы, ұлттық ой-сана, әйелдер кәсіпкерлігі.

Kipicne

Әйелдер рөлінің, олардың экономикалық, әлеуметтік және саяси белсенділігінің артуы — қазіргі қоғамда сөзсіз фактілер. Гендерлік теңдік мәселесі күн тәртібінде тұрмайтын және қоғамдық проблема болып табылмайтын әлемнің барлық дамыған елдерінде әйелдер ерлермен толыққанды бәсекелесе алады және кез келген қызмет саласында жетекші орынға ие бола алады. Алайда көп ғасыр бойы дәстүрлі менталитетке тән қоғамда әйел отбасында да, мемлекетте де тәуелді орында болды. Мұндай қоғамдарда әйелдер мен ерлер теңдігі идеясы парадоксалды құбылыс ретінде қабылданды. Бүгінгі күннің өзінде әйелдердің құқықтары мен іс-әрекеттерін шектеуге деген ұмтылыс жол берілетін табиғи рефлексстердің бірі.

Ұзақ уақыт бойы дәстүрлі шығыс мәдениетіне тән басты белгілерінің бірі қоғамдағы әйелдің бағынышты жағдайы болып саналды. Іс жүзінде жасанды төмендету тек азиялық елдерде ғана кездеспейді. «Шыны төбе» деп аталатын көрінбейтін тосқауыл — әйелдердің де, ерлердің де мүмкіндіктері ресми түрде тең бола тұра, әйелдердің дәрежесі мен мансабының жоғарылауына

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gabdykulova@mail.ru

кедергі келтіретін көптеген бейресми, көрінбейтін тосқауылдардың болу жағдайы көп елдерде кездеседі [1].

Қазақстанда, оның ішінде халқының этникалық негізін кейбір патриархалдық дәстүрлерді сақтап қалған дәстүрлі қазақ қоғамы құрайтын ортаазиялық мемлекетте, үйлесімді гендерлік теңгерімді қалыптастыру елеулі мәселе болып табылады. Елде және қоғамда гендерлік теңгерімге қол жеткізу және оны ұстану жергілікті этностың ұлттық менталитетіне қайшы келеді, өйткені оның дүниетанымында әйел тек ана мен ошақтың ұйытқысы ретінде образы қалыптасқан. Біздің ойымызша, әйелдердің қоғамдағы орны мен отбасындағы рөлі туралы бұл біржақты түсінік XVIII-XIX ғасырлардағы ресейлік зерттеушілердің жазбаша куәліктері негіз болды, дегенмен қазіргі қазақстандық қоғам бұл идеяларды ұстанып, әрі қарай дамытуда.

Республика Кеңес Одағының құрамынан шыққаннан кейін елдің әлемдік қоғамдастыққа кірігуі, халықаралық келісімдерді ратификациялауы, шет елдермен белсенді қарым-қатынас орнатуы республикадағы гендерлік мәселелерді одан әрі елемеуге мүмкіндік бермеді. Бүгінде Қазақстан елдегі әйелдердің іс жүзіндегі тең құқықтығын орнату және жағдайын жақсарту үшін біраз қадам жасауда. Алайда қазақстандық қоғамда әйелдерге деген керітартпа көзқарастың әлі де болса сақталу жағдайында бұл қаншалықты мүмкін, бұны осы зерттеу барысында анықтауға тырысамыз.

Мәселені зерттеудің хронологиялық шеңбері Қазақстан тарихындағы 3 тарихи кезеңді қамтиды: революцияға дейінгі, кеңестік және қазіргі заман уақытын. Революцияға дейінгі кезеңге қазақ жерлерінің XVIII ғасырдың басында Ресей империясына қосылуынан бастап, Ресейде монархия құлаған 1917 жылғы революцияға дейінгі уақытты (1731-1917 ж.); кеңестік кезеңге — 1990 жылға дейінгі; ал қазіргі Қазақстан тарихы кезеңі елдің Кеңес Одағының құрамынан шығып, 1991 жылы өз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақытты жатқызады. Қарастырылып отырған уақыт шеңберінің ауқымы қазақ қоғамы тарихының әр кезеңінде әйелдерге, олардың қоғамдағы орнына деген көзқарастың қалыптасу жолын және оған әсер еткен факторларды сипаттау мақсатында алынып отыр.

Зерттеу әдістері

Қарастырылып отырған мәселені зерттеу үшін методологиялық негізді бірқатар жалпы ғылыми және тарихи әдістер құрады.

Тарихнамалық талдау әдісі қолдану негізінде қазақ қоғамындағы әйелдердің орны және рөлі туралы ұлттық көзқарастардың белгілерін көрсететін халық фольклоры, көркем әдебиет шығармалары, саяхатшылардың жазбалары, революцияға дейінгі авторлардың зерттеулері, кеңестік кезең авторларының туындылары және бүгінгі күнгі гендерлік мәселелерді ашуға бағытталған еңбектер қаралды. Елімізде гендер мәселесіне стереотиптік көзқарас қалыптасқандықтан, аталған тақырып қазіргі Қазақстанның тарих ғылымында аз зерттелетін және аз талқыланатын мәселе болғандықтан, бұл еңбектер «әйелдер» мәселелеріне деген көзқарастардың эволюциясын бақылау үшін, әйелдердің қоғамдағы жағдайының өзгеру-өзгермеуі туралы әр жақты мәліметтерді жинақтау және талдау жасау мақсатында негізге алынды.

Мұрағаттарда жинақталған деректердің негізінде қазіргі заман кезеңінде қазақстандық қоғамда әйелдердің жағдайын сипаттау мақсатында деректік талдау әдісі қолданылды.

Тарихнамалық және деректік талдау әдістері елімізде қоғамдық даму барысында этнос санасында гендерлік мәселелердің туындауына әкелген әйелдерге деген көзқарастың тарихи даму процесін егжей-тегжейлі қарастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері ауқымды — ел тарихындағы 3 тарихи кезеңді қамтиды: 1917 жылға дейінгі, кеңестік және тәуелсіздік уақыты. Қаралып отырған мәселені зерделеу және әр кезеңде әйелдердің қоғамдағы орнына деген қалыптасқан стереотиптік көзқарастың қалыптасу эволюциясын көрсету мақсатында осы тарихи кезеңдердегі жағдайларды салыстыру әдісі қолданылды.

Тарихи салыстырмалы талдау әдісі ел тарихындағы әр кезеңде «әйелдер мәселесінің» дамуын көрсетті.

Зерттеу барысында жинақталған барлық деректерді талдау негізінде қазіргі Қазақстанда гендерлік тең құқықтыққа қол жеткізу перспективаларын белгілеу үшін болжамдау әдісі негізге алынды.

Талқылау

Қазақстан тарихы бойынша дереккөздерде әйелдердің халық пен мемлекет тарихындағы рөлі туралы жазбалар сирек кездеседі. Жалпы алғанда, Қазақстанның «жазылған» тарихында тарихи оқиғалардың қақ ортасында жүрген немесе шығу тектерінің, айрықша қасиеттерінің және таланттарының арқасында тарихқа еңбей қалуы мүмкін емес болған шамамен жиырма шақты әйелдің есімі ғана айтылады. Дегенмен, біздің ойымызша, бұл жағдай қазақ қоғамы мен Қазақстан мемлекетінің тарихи даму процесінде әйелдердің шын мәнінде «жоқтығының» дәлелі емес. Қазақ әйелдерінің тарихтан тыс қалуының басты себептерінің бірі — қазақстандық ғылымда әйел тарихтағы маңызды тұлға ретінде қарастырылмайтындығы, тарихтың «бет-бейнесі» бола алмайтындығы туралы субъективті көзқарастың қалыптасуы.

Шынында да, қалыптасқан тарихи жадыға сәйкес дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдің құқығы болмаған, сондықтан ол маңызды мемлекеттік мәселелерді шешуге қатыспады, дауыс беру құқығына ие болмады, қоғамдық өмірге араласпады. Оның қоғамдағы және отбасындағы жағдайы әдет-ғұрып, шарифат заңдарымен және ұлттық салт-дәстүрмен реттелді (әдет-ғұрып — әдеттегі құқық нормалары, шарифат — діни құқық нормалары). Әйел тек репродуктивті функцияны орындау, балаларды тәрбиелеу және үй шаруашылығын жүргізу талап етілетін отбасы мүшесі ретінде қабылданды.

Біздің ойымызша, қазақ қоғамындағы әйелдердің жағдайы туралы мұндай пікірдің қалыптасуына, осы мәселеге қатысты тарихтың бұрмалануына көбіне революцияға дейінгі орыс авторларының еңбектері әсер етті. Кейіннен олардың идеяларын кеңес дәуіріндегі зерттеушілер негізге алып, одан әрі дамытты. XVIII-XIX ғасырларда қазақ өлкесіне келген орыс саяхатшылары мен этнографтарының жазбаларында көрініс тапқан бір жақты көзқарастар әйелдердің қоғамдағы және отбасындағы шынайы жағдайы туралы қате түсініктің қалыптастасуына негіз болды. Олардың еңбектерінде әйел негізгі міндеті тек үй шаруашылығын жүргізу және балаларды тәрбиелеу болып табылатын, мүлдем құқықсыз әрі еріксіз тіршілік иесі ретінде бейнеленді. Мысалы, қазақ әйелдерінің осындай сипаттағы жағдайы революцияға дейінгі ресейлік авторлар Н. Коншиннің [2], Ш.М. Ибрагимовтің [3], Б. Юзефовичтің [4] еңбектерінде кездеседі.

Шын мәнінде зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілген әйелдердің келеңсіз әлеуметтік жағдайы туралы сипаттаулары қате қалыптасқан түсінік, өйткені олардың қазақ қоғамындағы беделі мен мәртебесі әрдайым жоғары болған. Әйелдердің құқықтары қорғалатын. Мұны XVIII ғасырдың басында Қазақ хандығында Тәуке ханның билігі кезінде құрылған «Жеті жарғы» заңдарының мәтіндері растайды [5]. Қазақтар бұл заңның негізгі нормаларын әдеттегі құқық нормалары ретінде Қазақстанның Ресейге қосылуы қарсаңында және кезінде де қолданған. Қоғамда пікірі беделді болған билер әйелдердің отбасында да, қоғамда да лайықты орында болуына көңіл бөлген, олардың табиғи қасиеттері мен қабілеттерін жоғары бағалаған. Оған қоса, XIX ғасырда билер съездерінде әйелдердің негізгі азаматтық құқықтарын бекіткен болатын [5; 208].

Бүгінгі күнге дейін қазақ халқының жадында сақталған аңыздар, жырлар, мақал-мәтелдер, салттық әндер сияқты халық фольклоры мен ауызша халық шығармашылығының материалдары да қазақ халқының әйелдер теңдігі мәселелеріне деген көзқарасын растайды. Онда қазақ халқының әйелдің отбасындағы және қоғамдағы рөлі туралы негізгі идеялары көрініс табады.

XIX ғасырдың соңында белгілі қазақ ғалымы және ағартушысы Ыбырай Алтынсарин қазақ әйелдерін мектептерде оқыту қажеттілігі туралы идеясын іске асырып, қазақ өлкесінде қыздарға арналған мектептерді бірінші болып ашты [6]. Бұл да қазақтардың қыздарына білім беріп, оқытудың қажет екендігінің мойындауының дәлелі бола алады.

XIX-XX ғасырлардың тоғысында әйелдердің дәстүрлі қоғамдағы орны және тең құқықтығы мәселесіне қатысты өз көзқарасын қазақ зиялы қауымы да білдірді. Олардың әйелдердің жағдайы туралы көзқарастары жөніндегі мақалалары мен туындылары мерзімді баспасөз беттерінде жарияланды [7].

Дегенмен, революцияға дейінгі кезеңде айтылған ресейлік зерттеушілердің қазақ әйелдерінің еріксіздігі мен төмен әлеуметтік жағдайы туралы таяз көзқарастары мен үстірт ойлары тарихтың келесі кезеңінде одан әрі жалғасын тапты.

Қазақстан тарихындағы келесі Кеңес өкіметінің орнауы кезеңінде әйелдер құқықсыздығы мәселесі жиі көтеріліп, нәтижесінде кеңес өкіметі әйелдерді патриархалдық қазақ қоғамына қарсы күрес құралына айналдырды. Қазақ отбасыларында және қоғамда алауыздық пен келіспеушіліктерді

туғызып, әйелдерді шын мәнінде жоқ әлеуметтік проблемалар туралы ойларға сендіре отырып, кеңестік Ресей қазақ жерінде социализмді орнатуға кірісті.

Яғни, революцияға дейінгі еңбектерде және кеңестік кезеңде қазақ әйелдерінің жағдайы біржақты, құқықтық тұрғыдан толығымен құқықсыз және қорғансыз болып сипатталды. Айтуларынша, қазақ әйелінің отбасындағы басты міндеті — тек ошағын сақтау және балаларды тәрбиелеу болған.

Алайда қазіргі кезеңде қазақстандық қоғамда әлеуметтік және гендерлік тарихты зерттеумен айналысатын ғалымдар арасында қазақ әйелдерінің мүлдем құқықтары болмағандығы туралы ұзақ уақыт бойы қалыптасып келген ойға күмән келтіретін зерттеушілердің қатары пайда болды. Олардың пайымдауынша дәстүрлі қазақ қоғамында әйел құрметке ие болған, ал оның әлеуметтік мәртебесі құқықпен қорғалған. Атап айтқанда, бұл туралы А. Әбдірәсілқызы [8], А.К. Балтабаева [9], Р.О. Балгозина [10], Г.Т. Мусабалина [11], Г. Абдыкулова [12] және басқалары жазды. Бұндай пікірді ресейлік зерттеушілер арасында тарихшы И.В. Стасевич [13] ұстанады. Зерттеушілер қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік жағдайы революцияға дейінгі ресейлік зерттеушілер көрсеткендей өте ауыр болмағанын алға тартады.

Алайда осыған дейін «кеңестік ой-сана» қалыптастыруға бағытталған ресми тұжырымдар қазақ халқының ұлттық санасында қазақ әйелінің шынайы орны мен мәртебесі туралы жадының жаңғыртылуына кедергі келтірді және бұл кесірлі идеялар әлі күнге дейін халықтың ой-санасында сақталып келеді.

Нәтижелері

Революцияға дейінгі кезеңдегі қазақ әйелдерінің жағдайы. Революцияға дейінгі кезеңдегі Қазақстан тарихының жазбаша дереккөздері аз болғандықтан, дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің жағдайын анықтау үшін негізгі ғылыми база сол кезеңдегі орыс зерттеушілерінің еңбектері болып табылады. Олардың жазбаларына сәйкес сол уақытта қазақ әйелдерінің мәртебесі айқын болған. Бұл тұжырымға олар әйелдердің үй шаруашылығын жүргізудегі рөлін талдау арқылы келген. Мысалы, Н. Коншин қазақтардың күнделікті өмірінде «әйелге төмен деңгейдегі тіршілік иесі ретіндегі қараудың» айқын байқалғаны туралы жазады [2; 103]. «Қазақ әйелінің ешқандай құқығы болмай, көптеген міндеттері болған. Ол үй шаруашылығындағы барлық істермен айналысады. Тіпті жүктілік кезеңінде де әйел ешбір шаруадан босатылмаған», – дейді ол.

Қазақтар туралы этнографиялық материалдарды жинаушы Ш.М. Ибрагимов «қырғыздарда (революцияға дейінгі кезеңде орыстар қазақтарды «қырғыздар» деп атаған — Г.А.) жүкті әйел жүктіліктің соңғы күніне дейін ешбір жұмыстан босатылмайды», – деп жазады [3; 38].

Қазақ отбасыларындағы әйелдердің мінез-құлқы мен өз-өзін ұстауын бақылай отырып, Б. Юзефович өзінің этнографиялық жазбаларында қыз-келіншектері «жалпы әңгімеге қатыспайды және тек қандай да бір қызмет көрсету үшін ғана бой көрсете алады. Жалпы, оларда әйелдердің ер адамдар жиналатын жерге баруы құптарлық жағдай емес», – деп баяндаған [4; 137]. Біздің ойымызша, орыс этнографтарының өз жазбаларында білдірген көзқарасы біршама субъективті. Олардың қазақ отбасыларындағы әйелдердің жағдайын теріс сипаттап, келтірген мысалдары болжамдарының ақиқат екендігінің дәлелі емес. Аталған жағдайлардағы әйелдердің іс-әрекеті олардың үй шаруашылығын жүргізудегі тікелей міндеттерін орындауына байланысты. Ал әйелдердің ерлердің «жалпы әңгімесіне» араласпауы ұлттық тәрбиеге байланысты, оған сай қазақ қызы бала кезінен ер адамға отбасының басшысы ретінде құрметпен қарауға үйренген. Қазақ әйелдерінің өздерін осылай ұстауы тек оларға ғана тән ерекшелік емес. Тәрбиенің бұндай элементтері адамзат тарихында болған барлық дәстүрлі қоғамдарда орын алған.

Қазақи тәрбиенің үлгісі әйелдердің қоғамдық орындарда өзін-өзі ұстауында, мінез-құлқында да көрініс тапты. Атап айтқанда, оның «күйеуіне айтпай, бір жерге шығуға құқығы жоқ еді. Үйден шыққан кезде оны үлкен балаларының бірі немесе басқа туыстары ертіп жүруі тиіс еді», – деп жазады зерттеушілер [11; 231]. Осы мысал да ұлттық мәдениетте қыздарға, әйелдерге деген ерекше көзқарас болғандығы көріністерінің бірі.

Қазақ отбасында әйел құқықсыз, қорғансыз болмаған. Оның әрдайым отағасына, балаларына ықпал ету мүмкіндігі болған. Мысалы, тарихшы Г.Т. Мусабалина ер адамдар «отбасылық істерді дана, ақылды әйелімен келісіп жасады», ал «күйеуі болмаған жағдайда, әйел отбасының тізгінін өз қолына алып, барлық күнделікті мәселелерді өз бетінше шешті», – деп көрсеткен. Шаруашылық қызметтің негізгі бөлігі әйелдің мойнында болғандықтан, ол «күйеуінің бірінші көмекшісі» рөлін

атқарды. Зерттеушінің пікірінше, бұл «әйелдердің еркектермен тең жағдайын болмаса да, салыстырмалы түрде еркін, қалыпты құқықтық жағдайын айқындайды» [11; 231].

Әйелдің отбасындағы рөлі сырт көзге көрінбесе де, айқын болған. Әйел қоғамда өз пікірін көпшілік алдында білдіре алмады, бірақ отбасы ішінде ол ана ретінде ерекше сыйға бөленді, құрмет пен беделге ие болды. Бұл жағдай жергілікті халықтың өмірін бақылаған ресейлік зерттеушілердің, саяхатшылардың да назарынан тыс қалмады. Қазақ отбасыларындағы сенімді отбасылық-неке қатынастарының ерекшелігі ресейлік шенеуніктерді қазақ жерлерін билеп-төстеу жөніндегі империялық жоспарларды іске асыру барысында әйелдерді манипуляция құралы ретінде пайдалану қажет туралы ойға итермеледі. Мысалы, XIX ғасырға қатысты бір құжатта ресейлік шенеуніктердің әйелдер мектептерін ашу арқылы «қырғыз қыздарын» оқыту туралы ұсынысы бар, өйткені олардың пікірінше «ол қырғыздың жары және ана атанған кезде, күйеуі мен балаларының орыс жағына өтуіне ықпалын тигізетін болады» [14], – делінген.

Әйелдердің құқықсыздығы көп жағдайда отбасын құру мәселесі туындағанда байқалған. Қазақ әйелінің күйеу таңдау еркі болған жоқ, өз еркінен тыс тұрмысқа берілуі мүмкін еді. Сонымен қатар, кез келген қазақ ер азаматы өзіне ұнаған қызды әйел ретінде таңдауға құқылы болған. Этнографтар «әр қырғыздың төрт әйелге дейін жар алуға құқығы бар», – деп жазады. Қазақтар исламды ұстанғандықтан, бұл олардың діни сенімдеріне де сәйкес келді. Алайда Б. Юзефович «бұл құқықты толығымен пайдаланған адамдарды айтарлықтай кездестіре қоймағанын» атап өткен. «Үш әйелі барлар аз, әдетте екеу ғана болады, ал кедейлер көбінесе бір-ақ өмірлік серігін таңдап, соған қанағат тұтады», – деп, өзінің байқағанын жазған [4; 137]. Бұдан қазақтардың көпшілігінде бір әйелі ғана болған деген қорытынды жасауға болады, себебі XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында қазақ қоғамында ақсүйектердің саны азая бастап, қарапайым халықтың саны көбірек болған.

Ерекше жағдайларда, өмірлік серігін еркін таңдау құқығы үшін күресу қажет болған кезде, қазақ әйелдері өлкеде 1867-1868 жылдардағы реформалар бойынша енгізілген ресейлік заңдардың көмегіне жүгінген. Оларға қатысты заңсыз әрекеттер жасалған жағдайда, генерал-губернаторға шағым жасау мүмкіндігіне ие болған. Негізінен бұл қызды келісімсіз тұрмысқа беруге қатысты болды. Мысалы, Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінің 64-қорында қазақ қызы Махұтай Дәулетпақованың еркін түрде тұрмысқа шығуға рұқсат беру туралы өтініші бойынша 1885 жылғы 9 шілдеден 1886 жылғы 31 қаңтарға дейінгі хат алмасуы бар [15]. Жетісу облысының Әскери губернаторының атына жазылған хатта бойжеткен «оны қырғыз Жанбөлековке тұрмысқа шығуға мәжбүрлеп жатқан болыс билеушісінің үстінен» шағымданып, «өзін бұл зорлық-зомбылықтан босатуды» сұрайды. Істі қарау нәтижесінде оның мәселесі ойдағыдай шешілген, себебі Дала генерал-губернаторы 1867 жылғы Ереже жобасының 203-тармағына сүйеніп, «өтініш берушінің ерікті түрде тұрмысқа шығу құқығы» бар екенін алға тартқан. Әрине, мұндай фактілер көп болған жоқ, бірақ олар қазақ қыздарын неке мәселесіндегі мұндай керітартпа дәстүрден «азат ету» процесінің басталғанын көрсетті.

Кеңес кезеңіндегі әйелдердің жағдайы. Революцияға дейінгі кезеңде қазақ қоғамында «жазбаша» заңдар болмағандықтан, әйелдердің әлеуметтік және отбасылық жағдайы қазақтардың ауызша құқығы мен дәстүрлері негізінде реттелді. Алайда орыс этнографтарының қазақ қыздарының патриархалдық тәрбиесінің ерекшеліктері туралы жазбалары кеңестік кезең басында қазақ қоғамында әйелдердің мүлдем құқығы болмағандығы мен құлдық жағдайы туралы қате әрі теріс пікірді қалыптастырды. Сол себепті қазақ әйелі Ресейдің Қазақстанда социалистік қоғам құру жоспарларын іске асырудағы негізгі тетіктің біріне айналды.

1919 жылдың қыркүйегінен бастап Кеңес үкіметі әйелдер арасындағы жұмыс жөніндегі партия комитеттерін құра бастады [16], олардың бөлімдерінің жұмысы әйелдердің социализм үшін күрестегі қызметін белсендіруге бағытталды.

Қалыңмалды жою, тең құқықтықты орнату туралы жарияланған декреттер қазақ әйелдерінің құқықтарын заң жүзінде кеңейтті. Енді әйелдің тағдырына қатысты шешім қабылдаған кезде оның қалауын, құқықтарын ескеру қажет болды. Құқықтарының сақталуына кеңес заңдары кепілдік берді. Осылайша, патриархалдық әдет-ғұрыптардан «босатылған» қазақ әйелдері енді коммунистердің қолындағы құралға айналды.

«Бостандықты» толық сезінген жаңа тәртіп заманының әйелдері кеңес дәуірі кезеңіндегі қазақ жазушыларының көптеген көркем шығармалары кейіпкерлерінің прототипіне айналды [17]. Әдеби бейнелер арқылы кеңес заманындағы қазақ қыздарының санасында оларды патриархалдық тәртіптен «азат ету» ісіндегі кеңес өкіметінің шешуші рөлі туралы ұғым қалыптаса бастады.

Шын мәнінде бәрі оңай еді. Ресейлік кеңес үкіметінің саясаты кеңестендіруді жеделдетуге, орыстандыруға және ұлттық сана-сезімді басуға, дәстүрлі қағидаларды мақсатты түрде жоюға бағытталған. Осы мақсаттарға жету үшін «азат етілген» әйелдер олардың көмекшілері болуы тиіс еді.

Бүкіл XX ғасыр бойы кеңестік қоғамда әйелдердің рөлі күшейе түсті. Әйелдер өмірдің барлық салаларында өз бағын сынап алды. Олар ғылым, техника, инженерия, геология салаларында да, басшы лауазымдарында да және т.б. қызметтерде жұмыс істеді. Қазақстанның мемлекеттік басқару саласындағы әйелдер өкілдігінің зерттеушісі А.К. Балтабаева республикада «кеңес дәуірінде әйелдердің айтарлықтай әлеуеті қалыптасты. Жоғары білімді азаматтардың 62%-і әйелдер және 38%-і ғана ерлер, ал еңбекке қабілетті халықтың 50%-нен астамы әйелдер» болды [9; 5], – деп жазады ол.

Әйелдер әдетте «еркектерге тән» деп саналған барлық салаларда табысты жұмыс істеп, жетістіктерге жетті. Әйелдер қатарынан кеңшар директорлары, механизаторлар, кеншілер, құрылысшылар, экономистер және т.б. мамандық иелері көптеп шыққан.

Әйелдердің қоғамдық-саяси қызметін жандандырған «Әйелдер кеңесі» болды. XX ғасырдың 70-жылдары олардың жалпы саны 4250 болды, оған 28,5 мың әйел қатысты [18; 219].

Бір сөзбен айтқанда, Қазақстанда кеңес дәуірінде әйелдер еңбегі әр салада көрінген. Кеңес әйелдері мемлекеттің қоғамдық-саяси өміріне белсенді қатысып, өндірісте, мәдениет және білім беру саласында да жұмыс істеді. Мемлекеттің әлеуметтік қолдауы әйелдердің қоғамдағы орнын тек нығайта берді: әйел жұмысшы ретінде де, ана ретінде де қорғалды.

Қазіргі Қазақстандағы әйелдердің жағдайы. Қазақстанның Кеңес Одағының құрамынан шығуы мен 1991 жылы тәуелсіздік алуы ел тарихындағы жаңа кезеңнің басталуын білдіреді. Саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қазақстандық әйелдердің өмірін түбегейлі өзгертті. 1990-шы жылдардың басындағы экономикалық дағдарыс әйелдердің жағдайына ерекше ауыр тиді. Тұтыну нарығындағы тапшылықтың артуы, бағаның өсуі, халықтың нақты табысының төмендеуі, жұмыссыздық сияқты жағымсыз құбылыстармен сипатталған елдегі экономикалық жағдайдың әлсіреуі әлеуметтік, тұрмыстық жағдайдың одан әрі нашарлауына әкеліп соқты. Салық түсімдері есебінен күн көретін әлеуметтік сала қаржы тапшылығына тап болды. Халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарының үлесі артты, олардың арасында көп балалы және асыраушысыз қалған отбасылар, зейнеткерлер және т.б. болды. Мемлекеттің қолдауынсыз қалған тұрғындар ғана емес, сонымен қоса жұмысы барлар да кедейлене бастады, өйткені бұл кезеңнің жағымсыз құбылысы — онсыз да төмен жалақының берілуі бірнеше айға кешіктірілуі әдеттегі жағдай болған.

Мемлекеттегі дағдарыс әрбір қазақстандық отбасындағы қаржы дағдарысына алып келді. Ел мен халық үшін бұл қиын-қыстау кезеңді ер адамдар психологиялық тұрғыдан қиын қабылдады, олар қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінде де, отбасында да жетекші позициядан алшақтай бастады. Қоғам үшін осындай қиын уақытта әйелдерге өз күштері мен мүмкіндіктерін жұмылдыру қажет болды. Табыс табушының рөлі бірте-бірте соларға өтті. Отбасын қамтамасыз ету мақсатында әйелдер ұсақ саудамен айналыса бастады да, осылайша еріксіз түрде елде шағын кәсіпкерлікті дамытудың негізгі элементіне айналды. Олар бұл қадамға итермелеген себеп — балалары мен отбасын шұғыл түрде материалдық қамтамасыз ету қажеттілігі болды. Кейінгі өмір көрсеткендей, табиғи аналық инстинкт мыңдаған отбасыларды әлеуметтік-экономикалық апаттан құтқарып қана қоймай, сонымен бірге мемлекеттегі шағын кәсіпкерліктің негізін қалау арқылы ел экономикасына үлкен пайда әкелді [19; 11-12]. Сонымен бірге, кәсіпкерлікпен айналысу сол кезеңдегі әйелдер арасындағы жұмыссыздық мәселесін шешудің де ең оңтайлы тәсілі болды [20].

Дегенмен әйелдердің аталған кезеңде экономикалық белсенділігінің артуы олардың қоғамдық жағдайына әсер еткен жоқ.

Қазақстанның 1995 жылы Бейжіңде Біріккен Ұлттар Ұйымы қамқорлығымен өткен IV Әйелдер мәселелері жөніндегі Дүниежүзілік конференцияға қатысуы республиканың әйелдерді еліміздің қоғамдық-саяси өміріне араластыру ісіндегі алғашқы тәжірибесінің детерминанты болды. Конференция қорытындысы бойынша әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін жаппай кеңейту жөніндегі жаңартылған халықаралық міндеттеменің қабылдануы Қазақстанды жаһандық ауқымдағы бұл мәселені шешудегі өзінің нақты орнын белгілеуге мәжбүр етті. Конференцияның барлық қатысушылары бірауыздан Бейжің декларациясы мен шын мәнінде бүкіл әлемдегі әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту мәселесін шешудегі күн тәртібі болып есептелген Іс-қимылдар тұғырнамасын қабылдады.

Республикада гендерлік теңгерімді қалыптастыру жөніндегі жоспарды ресми түрде жүзеге асыру 1995 жылы сол кездегі ел президенті Н.Ә. Назарбаевтың Отбасы, әйелдер және демографиялық

саясат проблемалары жөніндегі кеңесті құруынан басталды. Кеңес 1998 жылы Отбасы және әйелдер істері жөніндегі Ұлттық комиссия (бұдан әрі – Комиссия) болып қайта құрылды.

1999 жылы Комиссия «Феминистік Лига» үкіметтік емес ұйымының көмегімен Қазақстандағы әйелдердің жағдайына және оларға (әйелдерге) қатысты жүргізілген мемлекеттік саясатқа кешенді талдау жүргізді. Зерттеу осы саладағы бірқатар маңызды мәселелерді анықтады [21]. Мысалы, сайлаушылардың негізгі бөлігін, яғни 53%-ды құрай отырып, әйелдер мемлекеттің саяси элитасының құрамында мүлдем аз болған: 4 әйел мемлекеттік комитеттер мен агенттіктерді басқарды, 10 әйел вице-министр, комитеттер төрағаларының орынбасарлары және тек 5 әйел облыс әкімдерінің орынбасарлары болған [22, 62-63]. Бұл жағдай жалпы халық саны 14 953 126 адам, ал оның ішінде әйелдер саны көпшілікті — 7 751 343-ты құрайтын мемлекетте әйелдердің қоғамдағы рөлі өте төмен деңгейде екенінің көрсеткіші болды [23].

Әйелдерге мемлекеттік қызметке орналасуға ерлермен бірдей рұқсат етілгенге қарамастан, іс жүзінде олардың негізгі бөлігі — 54 %-ы қарапайым әкімшілік қызметкер ретінде жұмыс істеген [24]. Жоғары және орта арнаулы білімі бар мамандар арасында әйелдер 62% құрады [25]. Десе де білікті мамандар арасында әйелдер айқын басым болғанымен, олар негізінен төменгі басқару тобында шоғырланғаны айдан анық болды [22].

Жоғары билік сатысында олардың қызметі сұранысқа ие болмаған әйелдердің негізгі бөлігі бастапқыдан «әйелдердікі» деп саналған білім беру мен медицина салаларына шоғырланды. Бұл салаларда қазақстандық әйелдердің жоғары мансаптарға қол жеткізіп, тіпті мемлекеттік мекемелердің басшылары атануға мүмкіндігі болды. Әдетте, қалалық және облыстық деңгейлерде әйелдер білім беру саласындағы оқу орындарын басқарды, емханалар, медицина саласындағы зертханалар және т.б. меңгерушісі болды. Бұл салаларда көшбасшы әйелдердің саны әрқашан көпшілікті құрады. Алайда жоғары оқу орнын басқару жөнінде сөз қозғалса, онда басымдылық тағы да ер адамдарға берілді. Мысалы, 1999 жылы 51 мемлекеттік жоғары оқу орнының тек екеуінде ғана ректоры әйел болды [26]. Кәсіподақтарда, әлеуметтік мәселелермен айналысатын үкіметтік емес ұйымдарда басшы қызметін атқарған әйелдер саны едәуір көп болды. Бірақ өнер, мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары сияқты салаларда қызметкер әйелдер көпшілікті құрағанымен, ең аз басшы әйел саны осы салаларда еді [26].

Ұлттық комиссия өкілеттігін кеңейткеннен кейін, әйелдерді жасырын кемсіту проблемасын шешу мақсатында елдегі әйелдердің жағдайын жақсарту және оларға елдің саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу үшін қажетті жағдай жасау жөніндегі ең тиімді шараларды әзірлеуге қатысты белсенді әрекет жасай бастады [27]. Оның жұмыс істеген бірінші жылының нәтижесі 1999 жылы Үкіметтің қаулысымен бекітілген маңызды құжат — Қазақстан Республикасында әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі ұлттық іс-қимылдар жоспарын әзірлеу болды [24]. Ол 1995 жылғы IV Дүниежүзілік конференция белгілеген 12 басымдықтан тұрды. Ұлттық жоспардың стратегиялық мақсаты әйелдердің қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігі мен рөлін арттыру үшін мүмкіндіктер жасау және пәрменді тетіктер дайындау болды.

Бейжінде өткен конференциядан кейін 10 жыл өткен соң ғана іске аса бастаған Комиссияның Қазақстан Республикасындағы Гендерлік теңдік стратегиясын (бұдан әрі — Стратегия) әзірлеуі қазақстандық қоғамдағы гендерлік теңгерімсіздік мәселесін шешудегі келесі қадам болды [28]. Стратегияны іске асыру 2006–2016 жылдарға жоспарланған болатын. Ол елдегі «ерлер мен әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің нақты теңдігін қамтамасыз етуге» бағытталған болатын. Стратегияның күтілетін нәтижелері мемлекеттік қызметшілер мен барлық деңгейдегі басшылардың гендерлік жағынан «сезімтал» болуы, әйелдердің әлеуметтік дамудың барлық процестеріне тең дәрежеде қатысуы және т.б. болуы тиіс еді [29]. Стратегиямен қатар 2009 жылдан бастап Қазақстан Республикасының «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» Заңы қолданысқа енгізілді, ол мемлекеттік және қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы гендерлік теңдік үшін жағдай жасауға қатысты қоғамдық қатынастарды реттеді [30]. Осылайша қазақстандық қоғамда гендерлік теңгерімді қалыптастыру үшін әкімшілік-құқықтық алғышарттар жасалды.

Қабылданған мемлекеттік шаралардың тиімділігі 2000 жылдардың бірінші онжылдығынан кейін байқалды. Әйелдерді мемлекеттік басқару жүйесіне тарту мәселесінде алғашқы оң үрдістер айқындала бастады. Әр түрлі деңгейдегі мемлекеттік органдарда әйелдер санының біртіндеп өсе түсті. Мемлекеттік саяси қызметшілер арасында әйелдер саны артты. Егер 2015 жылы олардың саны 39 болса [21], 2018 жылы 43-ке жетті (О равных возможностях продвижения женщин на государственной службе Казахстана, «Казахстанская правда», 2018, 30 июня.). 2015–2018 жылдар

аралығында әйелдер қатардағы мемлекеттік қызметшілердің 55%-ын құрады. Мәжіліс құрамында 30 %-ға жуық, яғни 107 депутаттың 29-ы әйел. Парламент Сенатында алты комитеттің үшеуін сенатор әйелдер басқарды [31]. Егер келтірілген статистиканы он жыл бұрын болған жағдаймен салыстыратын болсақ, бұл мәселені шешуде оң өзгерістер болғаны анық байқалады. Алайда мемлекеттік билік органдарындағы ерлер мен әйелдердің жалпы арасалмағын және жалпы республикадағы әйелдер санын ескеретін болсақ, онда маңызды, оның ішінде әйелдердің өздеріне қатысты мемлекеттік мәселелерді шешуге қатысатын әйелдердің үлесі тым аз еді.

Бір қызығы, саяси мемлекеттік басқару жүйесіне «кіруге» шынайы «рұқсаты» болмағандықтан, әйелдер экономикалық салада белсенділік таныта бастады. Бұл салада әйелдердің өз қабілетін іске асыру үшін барынша қолайлы жағдайлар жасалды. Нәтижесінде қысқа уақыт ішінде Қазақстандағы бизнес бейнесі әйел бейнесі болды [32]. Десек те, Қазақстанда бүгінгі күнге дейін ірі бизнесті басқаратын әйелдер жоқтың қасы. Ірі кәсіпорындардың басында тұрған әйелдер өте сирек кездесетін құбылыс, алайда әйелдер кәсіпкерлігіне жағдай жасау және оны инвестициялау қазақстандық business-women әлеуетін қалыптастыру үшін үлкен мүмкіндіктер ашар еді.

Әлемдік тәжірибеде әйелдер ірі бизнестің басшылары болып табылатын мысалдар бар. Мәселен, АҚШ-та «әйелдер құрылыс, өңдеу өнеркәсібі, агробизнес және көлік сияқты, олар үшін дәстүрлі емес секторларда белсенді әрекет етуде» [33]. Қазақстанда әйелдер кәсіпкерлігіндегі салалық ерекшелік — дәстүрлі феминизацияланған салалардың болуы тән, яғни әйелдер көбіне сауда, қызмет көрсету, қоғамдық тамақтану, қонақ үй шаруашылығы және т.б. саладағы бизнеспен айналысады [34].

Қорытынды

Ресейлік жазба дереккөздердің арқасында соңғы екі ғасыр бойы қазақ халқының санасында дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің «құлдық» жағдайы туралы жалған түсінік қалыптасып келді. Орыс зерттеушілері теріс жағынан түсініп, сипаттаған әйелдердің әлеуметтік және отбасылық жағдайы, шын мәнінде байырғы халықтың әдет-ғұрпымен, дәстүрімен реттеліп, қазақтардың діни түсініктеріне сай болған. Міндеттердің көп болуы, негізінен, үй шаруашылығын жүргізуге байланысты еді.

Қоғамдық қызметтегі шектеу әйелдің отбасы ішіндегі құқықтарын шектемеді. Қазақ әйелі өз отбасының толыққанды мүшесі болды, оның пікіріне отағасы да, балалары да құлақ асты. Құқықтардың бұзылуы, негізінен, қазақ қыздарына болашақ жарын еркін таңдауға тыйым салынғаннан байқалатын. Бұл мәселені ресейлік империялық заңдардың енгізілуі шешті. Әйелдерді қорғай отырып, патша үкіметі олардың тарапынан өздерінің жақтаушыларын тапты.

Кенестік Ресей бұл саясатты жалғастырды. Әйелдер қазақ өлкесінде кеңес өкіметін орнату ісінде олардың құралына айналды. Оларды патриархалдық «құлдықтан» өз декреттері арқылы «босатып», кеңес өкіметі әйелдерді социализмді таратушы ретінде пайдаланды. Бүкіл кеңес дәуірі бойы әйелдер мемлекет тарапынан қолдау тапты. Ал олардың отбасыларындағы «көрінбейтін» күші мемлекетке бүкіл қоғамды басқаруға көмектесті.

Бұл жағдай Қазақстанның Кеңес Одағының құрамынан шығу кезеңінде түбегейлі өзгерді. Саяси өзгерістер нәтижесінде туындаған экономикалық дағдарыс елдегі әйелдердің жағдайына кері әсерін тигізді. Қазақстан жаңа, тәуелсіз мемлекет ретінде көптеген әлеуметтік мәселелерді шеше алмады. 1990-жылдар қазақстандық әйелдер үшін әрі ең ауыр, әрі шешуші кезең болды. Олардың кәсіпкерлікті дамытуға қатысу арқылы экономикалық өмірге тартылуы оң нәтиже берді. Әйелдер елдегі шағын бизнестің қозғаушы күшіне айналды.

Алайда әйелдердің экономикалық саладағы жетістіктері олардың әлеуметтік жағдайын жақсартпа алмады. Олардың қызметі үнемі «әйелдерге тән»: білім беру, медицина, қызмет көрсету және т.б. салалармен шектелді. Мемлекеттік басқару саласында әйелдер аз болды. Әйелдер проблемаларын шешу жөніндегі мемлекеттік органның құрылғанына, ұйымдастырушылық құрылымның барлық деңгейлеріндегі ерлер мен әйелдердің теңдігін көздейтін Гендерлік теңдік стратегиясының қабылдануына қарамастан, елде гендерлік теңгерім әлі орнатылған емес. Тарихтың жаңа кезеңінде қазақстандық қоғамның орнығуы гендерлік көзқарасты ескерумен жүріп жатса да, әйелдер мемлекеттің саяси немесе экономикалық өміріне тең дәрежеде қатысу үшін заң тұрғысынан кедергілер болмаса да, әйелдер жыныстық белгісі бойынша кемсітушілік әлі де болса орын алуда.

Қазақстандық әйелдердің негізгі бөлігі шоғырланған әлеуметтік сала әрқашан «әйелдердікі» болып қала беретіні назар аудартады. Бұл салалардағы қызметі қазақтардың отбасындағы және қоғамдағы әйелдердің рөлі туралы дүниетанымына, сондай-ақ әйелдің орны ошақтың маңы, ал оның

міндеті балаларды тәрбиелеу және отбасы мүшелерінің денсаулығын күту болып табылатындығы туралы кері тартпа патриархалдық идеяларға сай келеді. Біздің ойымызша, өткен ғасырларда жасанды түрде қалыптастырылған стереотиптер қазақ санасында әлі де «тірі» және қазақстандық қоғамда нағыз гендерлік теңгерімді орнатуға айтарлықтай кедергі болып келеді. Сол себепті осы стереотиптік ойлау толығымен жойылмайынша Қазақстанда гендерлік үйлесімділікті толық орнату мүмкін емес деген пайым жасаймыз.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2022-2024 жылдарға арналған «Жас ғалым» жобасы бойынша жас ғалымдардың зерттеулерін гранттық қаржыландыру шеңберінде АР13268739 «Қазақстан әйелдерінің күнделікті өмірі (1991-2021 жж.): тарихи шолу, өзгерістер динамикасы және перспективалары (Солтүстік Қазақстан облыстары материалдары негізінде)» ғылыми жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Sharlene Nagy Hesse-Biber. Working women in America: split dreams / Nagy Hesse-Biber Sharlene, Lee Carter Gregg. — 2nd ed. — Oxford University Press, 2005. — 300 p.
- 2 Коншин Н. Труды по казахской этнографии / Н. Коншин. — Астана: Алтын кітап, 2007. — 110 с.
- 3 Ибрагимов Ш.М. Очерки быта казахов / Ш.М. Ибрагимов. — Астана: Алтын кітап, 2007. — 148 с.
- 4 Юзефович Б. О быте киргизов Тургайской области. Этнографические заметки. Библиотека казахской этнографии. — Т. 34 / Б. Юзефович. — Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. — 262 с.
- 5 Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. — Алматы: Жеті жарғы, 1996. — 208 с.
- 6 Алтынсарин И. Собрание сочинений: [В 3-х т.]. — Т. 3 / И. Алтынсарин. — Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1978. — 352 с.
- 7 Айқап [Мәтін]: [Энциклопедия] / құраст. Ү. Субханбердина, С.Дәуітов. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — 366 б.
- 8 Әбдірәсілқызы А. Қазақ қоғамындағы әйел мәртебесі: кеше мен бүгін / А. Әбдірәсілқызы // Қазақ әйелі: өткені, бүгіні, болашағы. Дөңгелек үстел материалдарының жинағы. — Астана, 2013. — Б. 7-10.
- 9 Балтабаева А.К. Вовлечение казахских женщин в сферу государственного управления Казахстана (20–30-е гг. XX в.): автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / А.К. Балтабаева. — М., 1995. — 20 с.
- 10 Балгозина Р.О. Эмансипация женщин в Казахстане: исторический опыт и политические уроки. 1917–1941 годы: учеб. пос. для вузов / Р.О. Балгозина. — Семипалатинск: СГУ им. Шакарима, 2001. — 172 с.
- 11 Мусабалина Г.Т. Женщина в традиционной казахской семье в XVIII–XIX вв.: исторический аспект / Г.Т. Мусабалина // Знаменитые женщины Казахского ханства: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Астана: Изд-во «Форма Плюс», 2015. — С. 240–244.
- 12 Абдыкулова Г. Положение женщины в казахском обществе / Г. Абдыкулова // «Алаш мұраты және рухани жаңғыру: тағзым мен тағылым» атты Алаштың 100 жылдығына арналған Республикалық семинар материалдары. — Астана, 2018. — 231 б.
- 13 Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность / И.В. Стасевич. — СПб.: Наука, 2011. — 202 с.
- 14 Рахимбекова А.К. Роль имперского фактора в трансформации казахского общества (XIX–начале XX в.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / А.К. Рахимбекова. — Алматы, 2004. — 169 с.
- 15 ҚР ОМА. — 64-қ. — 634-т. — 1-іс. — 1-2 п.
- 16 ҚР ОМА. — 30-қ. — 18-т. — 23-іс. — 6-п.
- 17 Майлин Б.Ж. Коммунистка Раушан: рассказы / Б.Ж. Майлин; пер. с каз. — Алма-Ата: Казахстан. краев. изд-во, 1935. — 136 с.
- 18 Актуальные проблемы истории Советского Казахстана. — Алма-Ата: Наука, 1980. — 343 с.
- 19 Абдыкулова Г. Развитие женского предпринимательства в современном Казахстане / Г. Абдыкулова // Южный Урал: история, историография, источники. Межвуз. сб. науч. ст. — Вып. 8. — Уфа: Изд-во Башкир. гос. ун-та, 2018. — С. 5–21.
- 20 Базовый доклад о ситуации с правами человека в Республике Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://textarchive.ru/c-2631713-pall.html>
- 21 Женщины и политика. Политическое и экономическое продвижение женщин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/osnovnie-napravleniya-nacionalnoi-komissii/uchastie-zhenshin/zhenshini-i-politika/zhenshchiny-i-politika>
- 22 Женщины Казахстана. — Алматы: Изд-во «Мальвина», 2000. — 180 с.

- 23 Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Агентство РК по статистике. — Алматы, 1999. — 210 с.
- 24 Турисбеков З.К. Выдвижение женщин в высшие эшелоны власти / З.К. Турисбеков // Женщины Казахстана: 10 лет в условиях независимости Казахстана, взгляд в XXI век. Сб. выступл. участ. конф. — Алматы, 2001. — С. 30–33.
- 25 СҚ ОМА. — 699-қ. — 1-т. — 581-іс. — 74-п.
- 26 СҚ ОМА. — 669-қ. — 1-т. — 581-іс. — 71-72, 84-п.
- 27 Национальная комиссия по делам женщин и семейно-демографической политике. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/o-nacionalnoi-komissii>.
- 28 ҚР ҰА. — 54-қ. — 501-іс. — 73-п.
- 29 Об утверждении Стратегии гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006–2016 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 29 ноября 2005 года № 1677 // Казахстанская правда. — 2005. — 3 дек. — № 333–334.
- 30 О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин. Закон Республики Казахстан от 8 декабря 2009 года № 223–ІV. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000223_
- 31 О равных возможностях продвижения женщин на государственной службе Казахстана. — [Электронный ресурс]. — // Казахстанская правда. — 2018. — 30 июня. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/o-ravnyh-vozmozhnostyah-prodvizheniya-zhenshchin-na-gosudarstvennoy-sluzhbe-kazahstana/>
- 32 Шашкова Н. Женское лицо бизнеса / Н. Шашкова // Казахстанская правда. — 2000. — 19 сент.
- 33 Женское предпринимательство: доступ к финансированию и ИКТ. Передовой опыт. Сер. Предпринимательство и МСП. Европейская экономическая комиссия ООН. — Женева и Нью-Йорк, 2004. — 200 с.
- 34 Сарсембаева Р.Б. Гендерные аспекты развития предпринимательства в Казахстане. Социологическое исследование / Р.Б. Сарсембаева. — Алматы: Ассоциация деловых женщин Казахстана, 2004. — 108 с.

Г. Абдыкулова

Перспективы преодоления гендерных проблем в Казахстане (исторический аспект)

Рассматриваемый вопрос актуален в современных условиях развития Казахстана, так как установление гендерного равенства в казахском обществе, твердо придерживающегося консервативных позиций, представляет собой серьезную проблему. Однако вхождение страны в мировое сообщество, установление активных отношений с зарубежными странами показали, что дальнейшее игнорирование гендерного дисбаланса в обществе невозможно. После участия Казахстана в IV Всемирной конференции по вопросам женщин, организованной Организацией Объединенных Наций в Пекине в 1995 году, в стране начал активно реализовываться план установления гендерного равенства. В 1995 году Первый президент страны Н.А. Назарбаев создал Совет по проблемам семьи, женщин и демографической политике. В республике был разработан Национальный план действий по улучшению положения женщин. Несмотря на то, что поставленные задачи планомерно реализуются, гендерное равенство в некоторых сферах деятельности еще не установлено. Но эта ситуация не противоречит национальным стереотипам о месте и роли женщины в обществе и семье. По мнению автора, эти стереотипы в мировоззрении казахов препятствуют полной реализации государством планов по установлению гендерного баланса в казахстанском обществе.

Ключевые слова: гендерное равноправие, женщины, история Казахстана, национальное самосознание, женское предпринимательство.

G. Abdykulova

Opportunities to overcome gender issues in Kazakhstan (historical aspect)

The issue under consideration is relevant in the development of modern Kazakhstan. The main population in the republic is Kazakhs, so the formation of gender balance in society is a significant problem. However, the country's integration into the world community, the ratification of international agreements, and the active establishment of relations with foreign countries made it impossible to further ignoring the gender imbalance that existing in society. After the participation in the IV World Conference on Women, held in Beijing in 1995 organized under the auspices of the UN, the state began to actively implement a plan to establish gender equality in the republic. The first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev created the Council on Family, Women and Demographic Policy in 1995. A National Action Plan has been developed to improve the status of women in the Republic. Despite the realization of the tasks, the establishment of gender equality in some spheres of activity is still far from being resolved. In Kazakhstan, women outnumber men, but they are an absolute minority in the sphere of senior political leadership. At the same time, many women

employed in the ranks of ordinary civil servants, in the field of entrepreneurship, education and healthcare. Despite the fact that this circumstance contradicts the implemented Strategy, it corresponds to the stereotypes about the place and role of a woman in the family and society, according to which she is the preserver of the hearth. According to the author, such a stereotypical worldview of Kazakhs hinders the full implementation of the state's plans to establish gender balance in Kazakhstani society.

Keywords: gender equality; women; history of Kazakhstan; national mentality; women's entrepreneurship.

References

- 1 Sharlene Nagy Hesse-Biber, Gregg Lee Carter (2005). Working women in America: split dreams. 2nd ed. — Oxford University Press.
- 2 Konshin, N. (2007). Trudy po kazakhskoi etnografii [Works on Kazakh ethnography]. Astana: Altyn kitap [in Russian].
- 3 Ibragimov, Sh.M. (2007). Ocherki byta kazakhov [Essays on the life of the Kazakhs]. Astana: Altyn kitap [in Russian].
- 4 Yuzefovich, B. (2006). O byte kirgizov Turgaiskoi oblasti. Etnograficheskie zametki. Biblioteka kazakhskoi etnografii [About the life of the Kyrgyz people of the Turgai region. Ethnographic notes. Library of Kazakh Ethnography]. Pavlodar: NPF «EKO» [in Russian].
- 5 (1996). Qazaq adet-guryp quqygynyn materialdary [Material gifts of Kazakh customary law]. Almaty, Zheti zhargy [in Kazakh].
- 6 Altynsarin, I. (1978). Sobranie sochinenii: [V trekh tomakh] [Collected works in three volumes]. Vol. 3. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 7 Subkhanberdina, U., & Dautov, S. (Comp.). (1996). «Aikap» [Matin: Entsiklopediia] [“Aikap”. Text. Encyclopedia]. Almaty, Qazaq enitsklopediiasy [in Kazakh].
- 8 Abdirasilkyzy, A. (2013). Qazaq qogamyndagy aiel martebes: keshe men bugin [The status of a woman in Kazakh society: yesterday and today]. *Qazaq aieli: otkeni, bugini, bolashagy. Dongelek ustel materialdarynyn zhinagy — Kazakh woman: past, present, future. Collection of materials of the round table* (pp. 7–10). Astana [in Kazakh].
- 9 Baltabaeva, A.K. (1995). Vovlechenie kazakhskikh zhenshchin v sferu gosudarstvennogo upravleniia Kazakhstana (20–30 gg. XX v.) [Involvement of Kazakh women in the sphere of public administration of Kazakhstan]. Moscow [in Russian].
- 10 Balgozina R.O. (2001). Emansipatsiia zhenshchin v Kazakhstane: istoricheskii opyt i politicheskie uroki. 1917–1941 gody: Uchebnoe posobie dlia vuzov [Women's emancipation in Kazakhstan: historical experience and political lessons]. Semipalatinsk: Semipalatinskii gosudarstvennyi universitet imeni Shakarima [in Russian].
- 11 Musabalina, G.T. (2015). Zhenshchina v traditsionnoi kazakhskoi seme v XVIII–XIX vv.: istoricheskii aspekt [A woman in a traditional Kazakh family in the 18th-19th centuries: a historical aspect]. *Znamenitye zhenshchiny Kazakhskogo khanstva. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Famous women of kazakh khanate. Materials of the international scientific-practical conferences.* Astana: Izdatelstvo «Forma Plus», 240–244 [in Russian].
- 12 Abdykulova, G. (2018). Polozhenie zhenshchiny v kazakhskom obshchestve [The position of women in Kazakh society]. *«Alash muraty zhane rukhani zhangyru: tagzym men tagylym» atty Alashryn 100 zhyldygyna arnalgan Respublikalyk semiar materialdary — Materials of the republican seminar dedicated to the 100th anniversary of Alash, entitled “The Ideal of Alash and spiritual rebirth: reverence and teaching”.* Astana [in Russian].
- 13 Stasevich, I.V. (2011). Sotsialnyi status zhenshchiny u kazakhov: traditsii i sovremennost [The social status of a woman among the Kazakhs: traditions and modernity]. Saint-Petersburg: Nauka [in Russian].
- 14 Rakhimbekova, A.K. (2004). Rol imperskogo faktora v transformatsii kazakhskogo obshchestva (XIX–nachale XX v.) [The role of the imperial factor in the transformation of Kazakh society]. *Candidate's thesis.* Astana [in Russian].
- 15 QR OMA [Central Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — Vol. 634. — C. 1. — S. 1-2 [in Kazakh].
- 16 QR OMA [Central Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — Vol. 18. — C. 23. — S. 6 [in Kazakh].
- 17 Mailin, B.Zh. (1935). Kommunistka Raushan: rasskazy [Communist Raushan: stories]. (Trans.). Alma-Ata: Kazakhstanskoe kraevoe izdatelstvo [in Russian].
- 18 (1980). Aktualnye problemy istorii Sovetskogo Kazakhstana [Actual problems of the history of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 19 Abdykulova, G. (2018). Razvitie zhenskogo predprinimatelstva v sovremennom Kazakhstane [Development of women's entrepreneurship in modern Kazakhstan]. *Yuzhnyi Ural: istoriia, istoriografiia, istochniki. Mezhvuzovskii sbornik nauchnykh statei. Vypusk 8 — Southern Urals: history, historiography, sources. Interuniversity collection of scientific articles, Issue 8. Ufa: Izdatelstvo Bashkirskogo gosudarstvennogo universiteta* [in Russian].
- 20 Bazovyi doklad o situatsii s pravami cheloveka v Respublike Kazakhstan [Background report on the human rights situation in the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <http://textarchive.ru/c-2631713-pall.html> [in Russian].
- 21 Zhenshchiny i politika. Politicheskoe i ekonomicheskoe prodvizhenie zhenshchin [Women and Politics. Political and economic promotion of women]. Retrieved from <http://www.akorda.kz/ru/osnovnie-napravleniia-natsionalnoi-komissii/uchastie-zhenshin/zhenshini-i-politika/zhenshchiny-i-politika> [in Russian].
- 22 (2000). Zhenshchiny Kazakhstana [Women of Kazakhstan]. Almaty: Izdatelstvo «Malvina» [in Russian].

- 23 (1999). Kratkie itogi perepisi naseleniia 1999 goda v Respublike Kazakhstan. Agentstvo RK po statistike [Brief results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan]. Almaty [in Russian].
- 24 Turisbekov, Z.K. (2001). Vydvizhenie zhenshchin v vysshie eshelony vlasti [Promotion of women to the highest echelons of power]. *Zhenshchiny Kazakhstana: 10 let v usloviakh nezavisimosti Kazakhstana, vzgliad v XXI vek. Sbornik vystuplenii uchastnikov konferentsii — Women of Kazakhstan: 10 years in the conditions of independence of Kazakhstan, a look into the XXI century. Collection of speeches by conference participants*. Almaty [in Russian].
- 25 SQ OMA [Northern Kazakhstan State Archive]. — F. 699. — Vol. 1. — C. 581. — S. 74 [in Kazakh].
- 26 SQ OMA [Northern Kazakhstan State Archive]. — F. 699. — Vol. 1. — C. 581. — S. 71-72, 84 [in Kazakh].
- 27 Natsionalnaia komissiia po delam zhenshchin i semeino-demograficheskoi politike [National Commission on Women's Affairs and Family and Demographic Policy]. Retrieved from <http://www.akorda.kz/ru/o-nacionalnoi-komissii> [in Russian].
- 28 QR UA [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 54. — C. 501. — S. 73 [in Kazakh].
- 29 (2005). Ob utverzhdenii Strategii gendernogo ravenstva v Respublike Kazakhstan na 2006–2016 gody. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 29 noiabria 2005 goda № 1677 [On approval of the Strategy for Gender Equality in the Republic of Kazakhstan for 2006–2016]. *Kazakhstanskaia Pravda — Kazakhstan truth, December 3* [in Russian].
- 30 (2009). O gosudarstvennykh garantiakh ravnnykh prav i ravnnykh vozmozhnostei muzhchin i zhenshchin. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 8 dekabria 2009 goda № 223–IV [On State guarantees of equal rights and equal opportunities for men and women. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 2009 No. 223-IV]. Retrieved from http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000223_ [in Russian].
- 31 (2018). O ravnnykh vozmozhnostiakh prodvizheniia zhenshchin na gosudarstvennoi sluzhbe Kazakhstana [On equal opportunities for the advancement of women in the public service of Kazakhstan]. *Kazakhstanskaia Pravda — Kazakhstan truth, June, 30* [in Russian].
- 32 Shashkova, N. (2000). Zhenskoe litso biznesa [The female face of business]. *Kazakhstanskaia Pravda — Kazakhstan truth, September, 19* [in Russian].
- 33 (2004). Zhenskoe predprinimatelstvo: dostup k finansirovaniu i IKT. Peredovoi opyt. Serii Predprinimatelstvo i MSP. Evropeiskaia ekonomicheskaia komissiia OON [Women's Entrepreneurship: Access to Finance and ICT. Innovate experience. Series: Entrepreneurship and SMEs. United Nations Economic Commission for Europe]. Zheneva–New-York [in Russian].
- 34 Sarsembaeva, R.B. (2004). Gendernye aspekty razvitiia predprinimatelstva v Kazakhstane. Sotsiologicheskoe issledovanie [Gender aspects of entrepreneurship development in Kazakhstan. Sociological research]. Almaty: Assotsiatsiia delovykh zhenshchin Kazakhstana [in Russian].

Автор туралы мәлімет

Абдыкулова Гульжанар — PhD, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-8403-072X>

Information about the author

Abdykulova Gulzhanar — PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Akif Çarkçı

*Düzce University, Faculty of Akçakoca Bey Political Sciences, Düzce, Turkey
(E-mail: akifcarkci@duzce.edu.tr)*

Islamist political parties formed through the influence of the Muslim Brotherhood Movement in Egypt

The Muslim Brotherhood movement, which was born in Egypt, has influenced not only Egypt but also countries such as Libya, Tunisia, Algeria and Morocco, and many Islamic movements in these countries have been organized on the model of the Muslim Brotherhood. The Muslim Brotherhood movement started as a social and cultural movement, but later on it gained a political character and aspired to govern Egypt. In addition to the Freedom and Justice Party, which was founded in 2011 under the leadership of Mohamed Morsi and was influential in the Arab Spring process, there are other Islamist parties in Egypt that are related to or influenced by the Muslim Brotherhood movement. These parties, which are less known in the world public opinion, can be listed as the Wasat Party, the Islamic Labour Party and the Egyptian Current Party. In this study, firstly, the historical course of the Muslim Brotherhood movement is analysed and then the political parties in Egypt that were founded by or influenced by this movement are presented. Finally, the study concludes with a general analysis and comparison of these parties.

Keywords: Political Sciences, Political Parties, İslamism, İslamist Movements, İslamist Parties, Freedom and Justice Party, Wasat Party, Egyptian Islamic Labour Party, Egyptian Stream Party.

Introduction

Egypt has influenced many of the Islamic movements in the region, especially the Muslim Brotherhood movement, which was founded in the early days and has influenced almost the entire North African generation. The Muslim Brotherhood movement has an intellectual and political influence in all countries from Morocco to Libya. So much so that the Muslim Brotherhood movement has not only been a source for the emergence of Islamic congregations, but also a source of inspiration for the establishment of many political parties in the countries of the region.

There are certain reasons why the Muslim Brotherhood movement is influential in the North African belt. First of all, the anger against Israel in the Islamic countries in the North African belt is one of the main reasons for sympathy with the Muslim Brotherhood. It should be remembered that when Israel occupied the Palestinian lands in 1948, Hasan al-Banna and his supporters organized a serious resistance movement against Israel and waged a great struggle against the Israeli forces with the armed police they had gathered. The organization of this movement against Israel, which was previously organized in social and cultural life, was appreciated in many parts of the Islamic world, especially by the Egyptian people [1; 136-137]. The Palestinian issue is important not only as an Islamic issue, but also in terms of Arab nationalism. The fact that Arab societies were subjected to oppression and even occupation by the French and British for many years also contributed to the formation of an Arab consciousness in the region.

On the other hand, since the Muslim Brotherhood movement was organized earlier than many Islamic formations in the region, it also assumed the function of being the first and the model. Again, in view of Egypt's early experience of modernity, Islamic criticism and sensitivity to politicians who, in spite of public opinion, implemented certain westernising policies emerged earlier in Egypt. Hasan al-Banna and his followers not only took a stand against the Israeli occupation of Palestine, but also waged an intellectual and practical struggle against the policies that completely affected Egypt's internal dynamics. As a result of the execution of intellectuals and opinion leaders such as Sayyid Qutb by the Egyptian administration and the intense pressure exerted by the non-violent supporters of the Muslim Brotherhood against the regime, a movement of anger began both in Egypt and in other countries against the cruel style of administration. The struggle of the Muslim Brotherhood and opinion leaders in Arab countries ruled by military dictatorships or monarchies has been a source of political inspiration for other Islamic movements. For these reasons, Egypt,

---

* Corresponding author's e-mail: akifcarkci@duzce.edu.tr

which has the largest population in the region and the strongest scientific and intellectual capacity, is the locomotive of North African geography.

The Muslim Brotherhood movement has influenced not only the Justice and Ihsan Movement, the Tawhid and Islah Movement, the Justice and Development Party, and to some extent the Salafist movement, not only in Egypt but also in Morocco. Algeria, on the other hand, is full of Islamic structures inspired by the Muslim Brotherhood movement. The Union of Muslim Scholars, Algiers Hama, the Islamic Society Party, the al-Qiyam Movement, the Islamic Salvation Front, the Peace Society Movement, the National Construction Movement are Islamic movements in Algeria that are partially or totally influenced by the Muslim Brotherhood movement. In Tunisia, the Progressive Muslims, the Islamic Orientation Movement and Ennahda, and Hizbuttahrir are Islamic structures that are partly or wholly inspired by the Muslim Brotherhood. In Libya, the Justice and Construction Party and the Homeland Party are parties founded by the Muslim Brotherhood. Members of the Muslim Brotherhood movement in Libya who left Egypt worked on an unofficial basis during the Gaddafi period, and after the fall of Gaddafi they appeared before society by forming two political parties. Although this issue is the subject of an independent study, it is important to understand how effective the Muslim Brotherhood movement is in the region.

The Muslim Brotherhood movement, which has been very influential in Egyptian politics, began as a social movement in the years of its creation, took on a political identity in the following years and became the source for the establishment of various Islamic-oriented parties [2; 4].

The most important branch of Islamist parties established in Egypt is the Muslim Brotherhood movement and the political parties that emerged from it. The Muslim Brotherhood is not only a religious community, but also a rich and dynamic Islamic movement that has brought together various social and political groups from its inception to the present day. The Muslim Brotherhood, also known as the Brotherhood Movement (Ihvan), has a local and regional social organization and political parties organized within the constitutional framework. These two structures are often confused. In our study, we will first examine the phases of the Muslim Brotherhood movement since its inception, and then the political parties that were formed under the influence of the Muslim Brotherhood movement in Egypt. This is because without looking at the development processes of the Muslim Brotherhood movement in Egypt, it will not be possible to understand how the other parties established by the movement came into being.

The only party founded by the Muslim Brotherhood movement in Egypt is not the Freedom and Justice Party, recently led by Mohammed Morsi. Apart from this party, which was very influential in the Arab Spring process and left its mark on Egyptian politics, there are also parties such as the Wasat Party, the Islamic Labour Party and the Egypt Stream Party, which were founded under the influence of the Muslim Brotherhood movement. These parties have also been included in our study, as well as the parties about which we have little information due to the lack of knowledge. This is the part that constitutes the original dimension of the work. The misfortunes of the political branch of the Muslim Brotherhood movement in Egyptian politics in various ways and the developmental stages of the Freedom and Justice Party have been a source of experience for other parties as well, and the parties established outside the Freedom and Justice Party have also emerged on the political ground based on these experiences.

Method

This research was conducted by searching for relevant keywords in catalogues, directories, search engines and full text sources related to the Egyptian Muslim Brotherhood movement, the Freedom and Justice Party, the Wasat Party, the Egyptian Islamic Labour Party and the Egypt Stream Party in order to narrow the search by subject headings and find relevant resources used his work. This research was also conducted using keyword searches. In this way, the subject heading of a particular term or phrase can be used consistently by online or print directories to describe a book or article. In addition, the most recent scientific books and articles were searched in catalogues and databases in order to obtain newer and more citations and references. On the other hand, institutional reports, journal articles, internet resources, newspaper and magazine news sources were used in the relevant readings.

History of the Muslim Brotherhood in Egypt

The history of the Muslim Brotherhood organization in Egypt is quite old. The organization was founded in 1928 by Hasan al-Banna and his six friends in the city of Ismailiyya. 4 years later the headquarters of the organization was moved to Cairo. The organization was organized in a very short time and gained support from different segments of society. Hasan al-Banna made a speech in the years when he founded the

organization: “My brothers! You are neither a charity, nor a political party, nor a local organization with limited goals. On the contrary, you are a new soulless person in the heart of this nation who will give it life with the Qur'an, and you are a strong voice that rises to recall the message of the Prophet...” He clearly stated the main mission of the organization.

However, Hasan al-Banna also stated that the organization was not a political party, but the Muslim Brotherhood could not completely isolate itself from politics, and by fighting against the palace, the Wafd Party and the British in the Second World War, it managed to rally a crowd of millions around it. Although the organization does not have a political party branch, it has chosen the establishment of an Islamic state in Egypt as its political goal. The fact that they were able to attract such a large number of followers in such a short time disturbed the communists, nationalists and socialists in the country. In particular, Hasan al-Banna's charismatic personality made it easier for him to attract supporters from the lower strata of society (the oppressed, the downtrodden, the poor).

The founder of the movement, Hasan al-Banna, was born in 1906 in Bahayra, Egypt, to a family of merchants. He was educated at the al-Banna Darul Ulum by his father, a scholar of hadith, and became a teacher. During his years as a teacher, he and his friends founded associations called the Society for Morality and Decency and the Prevention of the Processing of Haram. The Egyptian Revolution of 1919 and Sufism were important milestones in the intellectual development of al-Banna, who became a member of the Shazeliyya sect. Taking a stand against the colonialist attitude of the British, Banna expressed his discomfort with the invasion of his homeland, shared these ideas with his friends and planned to organize around this idea. When the Muslim Brotherhood organization was founded in 1928, al-Banna defined the movement as follows: “a Sunni, Salafi, Sufi, political, sporting community; a scientific and cultural society, an economic enterprise, and a social system of ideas”. The Salafism that al-Banna put forward here is not a Salafism related to Wahhabism. Banna's Salafism was shaped around the ideas of Muhammad Abduh [3; 3]. The organization that Banna built around these ideas emerged as a social movement that would shape the social, economic and political life of Egypt [4; 195].

The Muslim Brotherhood organization did not only deal with the issues related to Egypt, but also organized in other countries and dealt with the Palestinian issue. They took part in the Egyptian-Israeli war in 1948 and made great gains in the war [5; 495–496]. Although the Egyptian army was weak, the supporters of the organization put up a great fight in the war and asked then the Prime Minister Mahmud Fehmi al-Nukraş to send more fighters to the front. However, the prime minister refused, thinking that after a while the organization would grow stronger and stage a coup against him.

In 1948, the Muslim Brotherhood movement was seen as the greatest threat to the monarchical government. In November of that year, the organization was banned from operating in Egypt, bringing its members face to face with the government. Many people were killed in the clashes. When one of the organization's members killed Nugrasi Pasha in December, the palace and the government decided to kill Hasan al-Banna. On 12 February 1949, Hassan al-Banna was killed by agents of the regime [4; 195].

In July 1952, King Farouk was overthrown by a military junta led by General Muhammed Necip and Lieutenant Colonel Jamal Abdünnasır. Although the Muslim Brotherhood did not actively participate in this movement, it supported the coup. Nasser asked some members of the Muslim Brotherhood to join the Revolutionary Command Council. Although three people responded positively to this request, there was later friction between Nasser and members of the movement over various issues. Nasser's aim was to give the revolution Islamic legitimacy. But the Muslim Brotherhood argued that the regime itself should be Islamic. Nasser, on the other hand, was far from this idea. Hasan al-Hudaybi, who was the head of the Muslim Brotherhood at the time, was not as charismatic as Hasan al-Banna, but Nasser wanted to see how effective the organization was in Egypt [4; 199].

A law passed in Egypt on 10 September 1952 required all political parties to obtain an official identity, and the Muslim Brotherhood responded to this legal obligation by handing over all its documents to the official authorities.

During the revolutionary years, Nasser and members of the Muslim Brotherhood were on good terms. However, when it became clear that the Revolutionary Council under Nasser did not have Islamic goals, the Muslim Brotherhood supported General Najib against Nasser. Muslim Brotherhood sympathisers were then purged, particularly from the army [6; 25].

As a result of Nasser's assassination on 26 October 1954 by an alleged member of the Muslim Brotherhood (which was denied by the Muslim Brotherhood), relations between Nasser and the Muslim Brotherhood came to a standstill. This was followed by a massive smear campaign by the Nasser government, claiming

that the Muslim Brotherhood was collaborating with the West, communism and Zionism. Around 4,000 people were arrested, along with the leaders of the Muslim Brotherhood [7; 398]. The organization's headquarters were set on fire by the regime's supporters, and the movement's reputation was damaged in the eyes of the people [8; 95]. The People's Court set up by the Revolutionary Committee sentenced Muslim Brotherhood leaders such as Hudaybi, Mahmud al-Latif and Abdulkadir Udeh to death. Hudaybi's sentence was later commuted to life imprisonment. But others were executed. Although the Muslim Brotherhood movement was seriously disintegrated in this process, the movement started to regroup in the 1960s thanks to people like Zeynep Gazali. Although this great coup movement was seriously damaged politically, the Muslim Brotherhood was reintegrated into social life as a current of thought and ideas [6; 31].

Members of the Muslim Brotherhood, who were imprisoned in 1957, protested against the ban on forced labour and took action to return to their cells. Regime soldiers, bloodily preventing this action, massacred 21 members of the Muslim Brotherhood [6; 28].

Towards the end of 1959, the movement began to gather again and the Muslim Brotherhood began to meet in cities such as Alexandria, Behiyra and Cairo. Seyyid Kutup, who was released from prison in 1964, was appointed head of the Presidential Council of Action, which was set up in this process. A large number of people gathered around the Pole, who influenced the movement with his book *Signs on the Road*. The regime police also followed the movement closely. In 1965, Sayyid Qutb and his brother Mohammed Qutb were arrested along with some members of the movement. In some cities, Muslim Brotherhood centres and villages on the outskirts of Cairo were raided, and in August 1966 Sayyid Qutb, Mohammed Hawas and Abdul Fattah Ismail were executed [6; 31].

In this process, the movement faced different problems from those of its founding period. At this point, there are some factors that distinguish the periods of Sayyid Qutb and Hasan al-Banna. While Hasan al-Banna's struggle in the founding period of the movement was mainly against political Zionism and British colonialism, Sayyid Qutb's period was a struggle against adverse conditions such as political corruption, cruel rulers, oppression and tyranny, which later had a serious intellectual impact on the movement. The issues that the Muslim Brotherhood focused on during the polar period were shaped around the internal issues of society rather than external problems.

After the martyrdom of Sayyid Qutb and the 1967 Arab-Israeli wars, some radical movements in Egypt turned to violence, and when Nasser died in 1970, his successor, Anwar Sadat, preferred to get along with Islamic movements. However, Sadat's tendency to develop good relations with the Western world began to worry many Islamic organizations, especially the Muslim Brotherhood. In the conflicts that broke out in Egypt in 1977, Sadat's reconciliation with Israel and his pro-Western stance were very effective. The formation of an Egyptian national identity apart from Islam seriously disturbed the Islamic formations in Egypt. In this process, the *et'Tekfir ve'l Hijra* group in particular came into serious conflict with Sadat's forces, and the Muslim Brotherhood also benefited from the repressive policies that emerged in this climate [3; 8].

Hudaybi, the leader of the Muslim Brotherhood movement, managed to regroup in the 1970s. Although Hudaybi, who died in 1973, preferred to stay out of politics during the Sadat period, the Muslim Brotherhood sought to influence the politics of the Anwar Sadat period [9; 142]. Amnesty laws were issued for members of the Muslim Brotherhood who had been imprisoned during the Anwar Sadat period, members of the Muslim Brotherhood who had gone abroad during the Nasser period returned to the country, and members of the Muslim Brotherhood, who also benefited from the liberal policies of the Sadat period, showed economic development [10; 81].

The Muslim Brotherhood movement put Ömer Tilmisani at the head of the movement after the death of its leader, Hudaybi, in the 1970s. With Enver Sadat's change of policy in the late 1970s, he began to get along well with Israel and later signed the Camp David Accords, which led to a rift between Sadat and the Islamic groups in the country. On the other hand, with the hardening of economic policies, the removal of subsidies and the introduction of repressive policies, the Muslim Brotherhood movement did not remain indifferent to this negative picture and there was a rift between the Sadat government and the Muslim Brotherhood. The atmosphere became even more tense when Halid al-Islambuli, a member of the Jihad movement, assassinated Anwar Sadat. This event marked the beginning of a difficult period in the country, not only for extremist groups, but also for more centrist movements such as the Muslim Brotherhood [3; 9].

Despite the supra-political stance of Hudaybi, who was the leader of the movement before Tilmisani, Tilmisani's idea of transforming the Muslim Brotherhood into a political party did not find favour with Enver Sadat, and Sadat did not like the idea. During this period, the movement continued on its path as a social formation that did not acquire a political identity. In this process, the Muslim Brotherhood rapidly organized

itself in trade unions, universities and other areas of social life. Tilmisani sends some members of the Muslim Brotherhood abroad for education, trade, etc. Some members of the organization who went abroad at the beginning of the 1980s returned to Egypt and settled in various institutions of the state and social life at different levels. The members of the organization who got rid of their radical thoughts and entered the life of the state and society became key points in the movement [11; 165].

In the period of Hosni Mubarak, Islamic movements classified as radical and moderate were relatively separate, and the Mubarak regime was more tolerant of moderate movements, including the Muslim Brotherhood, than in the periods of Nasser and Sadat. However, in the 1990s, as the Muslim Brotherhood's standing in society grew and the movement's legitimacy and weight in social life increased, Mubarak also approached this movement with suspicion, and as a balancing policy, Salafist groups were supported against the Muslim Brotherhood from time to time. After Hosni Mubarak allowed the Muslim Brotherhood movement to enter politics in spite of all this, the Muslim Brotherhood split into two branches as traditionalists and innovators, and those who chose the side of politics were organized under the name of the Centre Party in the late 1990s [3; 10].

If we go back a little bit, although the central authority or the regime that shaped politics in Egypt did not welcome the Muslim Brotherhood to enter politics, the Muslim Brotherhood participated in the elections that were held in 1984 in alliance with the Hayat Party, with Tilmisani's warm attitude. 8 of the 22 Muslim Brotherhood candidates were able to enter the Egyptian parliament. The Hayat Party is a party known in Egypt for its secular identity. In the 1987 elections, the Muslim Brotherhood took part again, this time in an alliance with the Labour Party and the Liberal Party. The alliance ran on the slogan "The solution is in Islam" and the Muslim Brotherhood emerged from those elections with success. In this election, the Alliance and the Muslim Brotherhood played the main opposition role and the movement had 17 seats in parliament [3; 10].

After Tilmisani's death in 1986, Mohammed Hamid Abu al-Nasr became the leader of the movement, while the traditionalist generation, which adopted Nasr's line, followed the pole line, the innovative structure preferred to establish relations with the regime. While the traditionalist generation adopted a more isolated stance, the other part preferred to pressure the regime for political reforms by integrating into the democratic-liberal system. The movement expanded its legitimacy in Egyptian society in the early 1990s, and especially after the 1992 earthquake, the movement's social ties with the people grew. The Mubarak regime was uncomfortable with this situation and started to corner the movement by putting pressure on the media and civil society. A wave of arrests began against the Muslim Brotherhood movement, which was planning to run about 150 independent candidates in the 1995 elections, and many people lost their lives in the events that ensued [12; 38]. At the beginning of the 2000s, the movement turned to the religious sphere and almost became introverted under the intense pressure of the Mubarak period. Despite this negative image, the movement did not give up its struggle for existence in the political arena and managed to send 17 members to parliament in the 2000 elections. When Mustafa Mashhur, the general guide who had taken over from Mohammed Hamid Ebu el-Nasr, died in 2002, Mamun al-Hudaybi, the son of Hudaybi, who had previously taken on the role of mentor, was appointed to lead the movement. After al-Mamun's short tenure at the head of the movement and his death, the Muslim Brotherhood movement decided for the first time that the general guide should be elected, and Muhammed Mehdi Akif became the leader of the movement as the representative of the traditionalist section. Although Akif came from the traditional wing, he supported the programme of political change advocated by the innovative wing of the movement. In fact, in 2004, the Muslim Brotherhood prepared a programme for political change in Egypt under the title "Reform Principles for Egypt" and presented it to the public. After this process, the movement entered the 2005 elections with the slogan "the solution is in reform" instead of "Islam is the solution", and formed the main opposition group in parliament by ousting 88 MPs. Trying to exist in an atmosphere of limited political freedom after the elections, the Muslim Brotherhood began to experience a generational conflict within itself. The main reason for this is the beginning of a large wave of arrests after the elections and the increasing pressure of the regime on the movement. After the internal conflict between the traditionalist generation and Muhammed Mehdi Akif in 2010, Muhammed Bedii became the new leader of the movement with the initiatives of the Guidance Bureau. The movement experienced an intense internal debate for the 2010 elections, with a disagreement between those who wanted to contest the elections under the umbrella of an alliance and those who were in favour of nominating an independent candidate. However, due to the arrest of more than 1,000 members of the movement, the movement was unable to win any seats in the elections and send any MPs to parliament [3; 11-12].

During the Arab Spring process, the movement did not actively participate in the demonstrations that began on 25 January 2011 and remained in the background for a while. The Muslim Brotherhood, which did not participate en masse in the events, encouraged individual participation in the protests. The group also issued a statement calling for democracy, security, welfare, etc. for the people. He also issued a statement taking into account their demands. The reason why the movement did not take part in these events is the fear of not repeating the mistakes of the past and the fear of losing some of the achievements. With the acceleration of events and the understanding that Mubarak would be overthrown, the Muslim Brotherhood became more active in the events. After the movement became an interlocutor in this process, a negotiating table was established between the Muslim Brotherhood and the regime. This situation continued until Mubarak stepped down on 11 February. On 11 February, the military council took over from Mubarak. The people continued the demonstrations in order not to lose the results of the protests to the soldiers. In the process, the army released the imprisoned Muslim Brotherhood figures. The Muslim Brotherhood also took steps to withdraw people from the squares for a controlled normalization. When the situation calmed down a bit, the popular support of 71% in the referendums for the constitutional reform came out. For the September elections, the Muslim Brotherhood took action and began to organize. In June, the movement decided to participate in the elections by forming the Freedom and Justice Party. While the party was being formed, the Muslim Brotherhood had to make various political manoeuvres. For example, they promised not to win a majority in parliament and not to nominate a presidential candidate. In the end, the Freedom and Justice Party won 206 out of 508 seats in the elections. The closest opposition group was the Nur Party, the strongest Salafist party in Egypt. The movement, which had previously pledged not to participate in the presidential elections, decided to nominate Mohammed Morsi, the leader of the Freedom and Justice Party. In fact, Morsi did very well in the presidential elections, winning 52% of the vote in the second round and giving the Muslim Brotherhood a strong chance of political power for the first time in Egypt's history. During his rule, Morsi sought to consolidate his dominance, particularly over the army, the judiciary and the bureaucracy. This situation was interpreted as the sectarianisation of Egypt, and criticism of the Morsi government began to grow. After the rapid adoption of the constitution in 2012, anti-Morsi protests increased further. Economic problems began to make life even more difficult for the Morsi government. Some of the movement's offices in Egypt were set on fire when the accusations of violence by the Morsi government became clear. As tensions grew between Morsi supporters and their opponents in the squares, it became easier for the army to intervene in the situation. In fact, on 3 July, Abdülfettah Sisi made a statement and declared that they had carried out a military coup. After the people who believed in the injustice of the coup took to the streets, Sisi and the army used disproportionate force against the people and thousands of people lost their lives. After the coup, many members of the movement, especially Morsi, were imprisoned. On 14 August 2014, as public protests intensified, the army intervened in the streets, killing 3533 people and injuring 11520. As a result, the Muslim Brotherhood organization was also severely wounded by this blow. The movement's central decision-making bodies began to be run by a small number of people, and the movement's offices were ransacked in many places.

Until 2019, the organization went through turbulent times. Members of the Muslim Brotherhood, trying to regroup, made various efforts to revive the movement's momentum. However, the death of Mohamed Morsi while he was in detention in 2019 after falling ill, the arrest of Mahmut Izzet, who served as the movement's acting general guide in 2020, and the fact that the regime's forces affiliated with Sisi killed many members by raiding the movement's central offices, prove the strong opinion that the pressure on the Muslim Brotherhood has increased. They developed as events. In this process, the movement decided to move some of its works abroad and the new master of the Muslim Brotherhood became İbrahim Münir, who lives in England. Many members of the Muslim Brotherhood had to go abroad in this process. The reasons for this decision are the desire to express their righteousness in the European public opinion and to act more freely by getting rid of the pressure of the regime. As a result, the 90-year-old Muslim Brotherhood movement continues on its path as a movement whose influence has been reduced as a result of pressure from the authoritarian government following the revolution in Egypt.

Political Parties Established in Egypt under the Influence of the Muslim Brotherhood Organization

The Muslim Brotherhood movement in Egypt, as a social and political movement, has been a source for the establishment of various political parties since its inception. The Muslim Brotherhood movement and the political movements that have emerged from it have not been clearly distinguished in academic and current studies of Egyptian politics. This deep-rooted movement itself and the parties that emerged from it are issues

that need to be treated separately. Although some parties represent the main line of the Muslim Brotherhood, it can be said that the personalities who left the movement and formed parties over time had different nuances on political issues. Some of the political parties that emerged from the Muslim Brotherhood movement, such as the Wasat Party, the Freedom and Justice Party and the Egypt Stream Party, will be mentioned in the following sections.

Freedom and Justice Party

The Freedom and Justice Party, based in Cairo, is a political party founded on 30 April 2011 by the Muslim Brotherhood organization during the revolution in Egypt. The party lasted approximately four years and was dissolved on 9 August 2014. The leader of the party was Mohammed Morsi. His deputies are Dr Isam al-Aryan and the Christian thinker Dr Refik Habib. The party's secretary-general, Dr Mohammed Sa'd al-Katatini, is a well-known figure in religious circles [13].

Isam al-Iryan, the party's deputy chairman, is a former member of the Muslim Brotherhood's Irshad Bureau and secretary of the Egyptian Medical Syndicate. Isam al-Irian is one of the leading figures in the Muslim Brotherhood in Egypt. He has been arrested several times for his opposition to the old regime. The Coptic thinker Dr Refik Habib, on the other hand, is one of the main defenders of the Islamic civilization project, and although he is of Coptic origin, he has written many works on and in defence of Islamic civilization. The party's secretary-general, Dr Mohammed Said al-Ketatini, is a former member of the Muslim Brotherhood's Guidance Bureau and was also the head of the Muslim Brotherhood's parliamentary group in 2005 [14; 42].

The Freedom and Justice Party is accepted as the political branch of the Muslim Brotherhood in Egypt, and the party's leadership wants this political party to be known and recognized as the political branch of the Muslim Brotherhood in order to distinguish it from other political parties called "Freedom" and "Justice" by the Egyptian public. Their stance on domestic policy parallels the general historical tendencies of the community. They envisage a gradual process of reform in social and political life. However, they argue that radical reforms can be carried out simultaneously with the awareness of the people [14; 42].

The party's approach to international issues is as follows. Firstly, the legitimacy of Israel is not accepted by the party and is questioned. Israel's policy of oppression and persecution of Palestine is constantly criticised by the party and kept on the agenda. However, the party rejects US hegemony and defends Egypt's full independence in foreign policy. The party, which is in favour of developing good relations with Iran if necessary, does not approve of Western interference in the internal affairs of Arab countries. However, the party that advocates an equal and interest-based relationship with the West does not accept Iran's Islamic model as a model. The fact that relations with Iran are conducted in terms of state interests and the balance in the Middle East expresses the party's basic understanding of Iran. The party's view of Turkey is generally positive, and Turkey's foreign policy in the region is approved by the party. Believing in the unity of Egypt's religion, history and destiny with Turkey, party representatives emphasise the friendship between the Turkish and Egyptian peoples. The party's representatives, who say that not all the policies of the AK Party in Turkey have a chance of being implemented in Egypt, do not agree with all the policies of the AK Party (14; 43).

The party's position on domestic issues is set out in its programme as follows. Firstly, the party believes in the need to restructure the security sector in Egypt. The party, which advocates the abolition of practices such as torture, persecution and imprisonment, is in favour of paving the way for human rights and civil liberties. On the economic front, the party dreams of a self-sufficient Egypt and advocates the domestic use of strategic products such as cotton. The party's economic priorities also include the promotion of SMEs, the development of the zakat and social welfare systems, the promotion of exports, the renewal of agreements governing oil and gas exports and the prevention of monopolies. The party, which is sensitive to corruption, is in favour of establishing a strong and fair judicial system to prevent this bad situation.

In political terms, the Freedom and Justice Party's priorities include the establishment of a political system that prioritises democratic, civil and Islamic law. The party, which believes that no citizen should be discriminated against on the basis of religion, belief or ethnic origin, prioritises the rule of law. The party, which believes that the legislative, executive and judicial powers should be completely independent of each other, favours a parliamentary system and sees the head of state as the head of state and the prime minister as the head of the executive. The Muslim Brotherhood's main criteria for the political system can be described as the independence of the judiciary, free and fair elections, accountability, freedom and equality, and the protection of national integrity [15].

The party came to power in Egypt with huge popular support after the fall of former president Hosni Mubarak, but was overthrown when the army seized power following days of anti-government protests by the Egyptian people in Tahrir Square.

Wasat Party

The Arabic name of the party, written as الوسط حزب, was founded in 1996 by Ebu'l Ala Mazi. Although the Wasat Party applied for official recognition four times between 1996 and 2009, it was officially recognized on 19 February 2011. It won the title of being the first Islamist party to be founded after Hosni Mubarak's resignation [16].

The roots of the Wasat Party go back to the 1970s, and the first sparks of the movement are based on a group of leaders of the Islamist student movement active in Egypt in the 1970s and some trade unionists belonging to the Islamic movement. The founders and leaders, many of them members of the Muslim Brotherhood, decided in 1996 to leave the Muslim Brotherhood and found this party. During the years of Hosni Mubarak's rule, he repeatedly refused to establish the party, and after the revolution, the party was officially established on 19 February 2011. The party's leader, Ebu'l Ala Mazi, is a politician and writer who is the former head of the Egyptian Engineers' Union and has published works on the Islamic movement. Mazi, who was a cadre of the Muslim Brotherhood in the past, is a person who opposed the Muslim Brotherhood after the party process and has been critical of the movement.

The Wasat Party carries out its activities with an Islamic vision, but it is also close to Egypt's secularists on some issues. The party's distance from the Muslim Brotherhood movement is quite large, and party leaders often criticise the Muslim Brotherhood community [14; 47].

The party's main policy is to regard Israel's occupation of Palestine as illegitimate and to support Palestinian resistance. The party, which defends Jerusalem as the legitimate capital of Palestine, is warm to relations with the West, but is also sensitive about protecting Egypt's independence. The party, which was severely damaged in public opinion during the Hosni Mubarak era, does not have a large social base [16].

The party's leader, Mazi, stated in an interview with him that the Wasat Party has adopted an ideology close to that of the AK Party in Turkey. According to the Carnegie Endowment for International Peace, al-Wasat seeks to interpret the principles of Islamic Sharia law in a way that is compatible with the values of the liberal democratic system, viewing it as flexible and fully compatible with the principles of pluralism and equal civil rights. The fact that a Christian head of state can be an administrator in a Muslim country shows that the party is close to liberal values. In this sense, there are those who say that the party's political identity is conservative and liberal.

Looking at the party's approach to some basic issues, it is clear that it supports the following political views:

- Guaranteeing equal citizenship rights to all Egyptians regardless of religion, gender, race, status or wealth.
- Abolishing all emergency laws and special courts and limiting the scope of these laws to de facto interventions.
- Setting a time limit on the presidency and reducing the powers of the executive.
- Support for free elections and peaceful transfer of power.
- Not preventing the establishment of non-governmental organizations such as political parties, associations and foundations.
- Promoting transparency and accountability in government administration [16].

In the party's foreign policy concept, issues such as giving priority to relations with Sudan and the Nile Basin countries, supporting efforts to resolve the Palestinian problem, and encouraging cooperation between Arab countries in military, political, economic and cultural matters are at the forefront.

Egyptian Islamic Labour Party

It was founded on 9 September 1978. The party is the successor of the Masr Al Fattah movement founded by Ahmed Hussein in 1933.

It was founded by İbrahim Şükri, who was previously a socialist. Today, the party has adopted an Islamic line. The most important factor for the party to adopt this line was the close relationship between the Muslim Brotherhood and the party, and the leader of the party, İbrahim Şükri, fully accepted the Islamic understanding after this relationship. After the Islamic Labour Party, also known as the Labour Party, adopted the Islamic line, those who insisted on sticking to the socialist understanding left the party. The party's rela-

tionship with the Muslim Brotherhood continues. After 1986, the party moved towards the Islamic line and underwent this transformation after the alliance called Tahaluf, which was formed in 1987 with the Liberal Socialists and the Muslim Brothers. This transformation was first documented in the party's report, Reform from an Islamic Perspective, published in 1989 [14; 36].

The party publishes a newspaper in Egypt called “ash-Sha'b”, but it is not allowed to publish more than once a week. Many Muslim Brotherhood writers also contribute articles to the paper [17].

The party won 1 seat in the elections held in Egypt in 2011-12 and joined the Egyptian Democratic Alliance. The Islamic Labour Party Party is one of eleven Islamic parties targeted in a case in November 2014 when an organization called the Popular Front tried to shut down all political parties founded on a “religious basis”. However, the Alexandria Emergency Court ruled on 26 November 2014 that this front had no jurisdiction [18].

One of the leading figures in the party is Mecdi Hüseyin. The party's work was suspended in 2000 due to disagreements within the party, but it has since continued its activities. It is one of the parties that has been most critical of the current regime in Egypt during the period of Hosni Mubarak. This toughness stems from the attitude of Mecdi Hussein. Known for its anti-Israeli policies, the party also sees the US and the Western world as open enemies of the Islamic world. For example, they vehemently protested against the US Senate's decision to divide Iraq into Kurdish, Shia and Sunni parts, and condemned this US stance in a meeting and demonstration at Azhar. They also accused the current Egyptian government of collaborating with imperialism [19].

The main policies of the party include establishing an economic system based on Islamic Sharia, protecting national industries, equitable distribution of investments among Egyptian regions, unity between Egypt, Sudan and Libya, liberating occupied Palestinian territories, and improving relations with developing countries [17].

Egypt Stream Party

The Egyptian Current Party is one of the many political parties formed after the fall of former president Hosni Mubarak. Many of its prominent members were previously members of the youth wing of the Muslim Brotherhood. The group also includes some independent young activists who took part in the 6 April Youth Movement and the 25 January Revolution [20].

The Egyptian Stream Party was founded in December 2013. Its founder is Muhammed Derviş, and the main founding figures of the party are Asmaa Mahfouz Abdul Rahman Hareedy and Mustafa Abdel'Razek. Lawyer İslam Lütfi, on the other hand, played an active role in the founding of the party and acted as its spokesman. He is an activist who left the Muslim Brotherhood. The Egyptian Stream Party was founded by Egyptian revolutionary youth [21]. The party was founded on the movement known as the Egyptian Revolutionary Youth Coalition and supported Mohammed Morsi in the 2012 presidential elections [22]. The party, which supports democratic elections and prioritises the power of the people, is in favour of establishing a solid legal system in Egypt and emphasises that the religious or ethnic identity of the president who will rule Egypt is unimportant when it comes to enacting people-centred laws [21]. The party presents a conservative democratic vision to society. The party is part of the “Alliance to Support the Revolution” bloc after the 2011 revolution (14). The party launched a political campaign against the trial of civilians in military courts and became an effective member of this campaign in Egypt.

The council that governs the party consists of a high council of twenty people. The council includes twelve founding members of the party, in addition to the eight elected members. The party has several special subcommittees, including committees for media affairs, party activities, fundraising, and subscriptions [23].

In the 2011 elections, the party made an alliance with the religiously motivated NGO Sonaa El-Hayat and the Misr El-Mostaqbal party to help the poor, disabled and disadvantaged people in Egypt. In addition, the party, which cooperated with liberals and socialists during the revolution, had a very tense relationship with the Muslim Brotherhood during the revolution.

The main vision of the party is to raise political awareness in pursuit of national projects that will improve the socio-economic conditions of workers, peasants, students, professors and all other segments of society. They believe in the need to cooperate with civil society in this process. They have a developmental vision. The party supports the concept of citizenship, meaning that all citizens should have equal rights, and supports the inclusion of Egyptians living and working abroad in the political life of the country. Egypt Stream supports the development of public services offered to citizens. It believes in the right of every indi-

vidual to equal access to education, health services and housing. It aims to eradicate poverty through job creation and unemployment benefits [23].

The party also believes that development should include minimising the gender gap in education, employment and government leadership. It advocates a fair and equitable distribution of national wealth and public services. They advocate investing Egypt's academic and professional resources in planning and managing the country's development projects, emphasising the importance of labour-intensive projects and small and medium-sized enterprises.

The party's leaders see the conflict between secularists and Islamists in Egypt as an artificial debate. The party, which defines Egypt's identity as Arab, Islamic and African, also rejects sectarian hostility. Party officials believe that Egypt should seek full national political and economic independence from outside powers. They oppose any form of foreign intervention in Egypt and believe in the right of the Palestinian people to be a nation, to self-determination and to continue all resistance against Israeli occupation [23].

Conclusion

The Muslim Brotherhood movement was not only influential in the creation of the Freedom and Justice Party in Egypt, but two other Islamic parties were also created alongside it. The Freedom and Justice Party and its leader, Mohammed Morsi, are the most well-known party to have had a chance to come to power during the Arab Spring process.

The Muslim Brotherhood movement began as a cultural and social formation, but when it was realised that it could not remain completely independent of politics in the following periods, the movement gave birth to parties in the Islamic line with different nuances among themselves.

The Freedom and Justice Party has taken a line in line with the democratic and liberal understanding, but it has been removed from the centre of the political system in Egypt because it has not completely abandoned its Islamic orientation and rejected anti-democratic practices such as human rights, corruption and military coups. The party's criticism of the army's weight in the country's economy disturbed military circles in Egypt, and it lost its influence in the country after Morsi was removed from power.

Thus, the most influential political formation of the Muslim Brotherhood movement in Egypt was removed from power in a military coup. Although the party was moderate, its right to life was not recognised by the Egyptian regime.

Another political party founded by the cadres of the Muslim Brotherhood movement is the Wasat Party, which has its roots in the student movements of the 1970s. Although the political line of the party, which was founded in 1996 by a group that broke away from the Muslim Brotherhood movement, has an essentially Islamic vision, it is also close to Egypt's secularists. In this respect, the party officials keep their distance from the Muslim Brotherhood movement and sometimes criticise the Muslim Brotherhood movement. We can say that the party, which has more secular tendencies than the Freedom and Justice Party, is almost in line with the Freedom and Justice Party in terms of foreign policy. For example, their positions on Palestine are the same. The social base of the Wasat Party is narrower than that of the Freedom and Justice Party. Combining the liberal democratic system with Islamic principles, the party adopts a line compatible with the West, but is in line with the Freedom and Justice Party on the issue of an independent Egypt. The fact that the party includes politicians and women of Coptic origin shows that it is very close to the liberal line. The party's liberal-conservative line is close to that of the Justice and Development Party in Turkey.

The Egyptian Islamic Labour Party, on the other hand, is older than the two parties mentioned above. It was founded in 1978 by İbrahim Şükri, who previously had socialist tendencies. Shukri, who adopted the Islamic line after his relations with the Muslim Brotherhood, also positioned the party on an Islamic basis. This transformation was achieved after the party's alliance with the liberals and the Muslim Brotherhood in the country in 1987. The Egyptian Islamic Labour Party has very harsh views on the US and Israel. These two countries are open enemies of the Islamic world. In this respect, the Egyptian Islamic Labour Party takes a harder line than the Wasat Party. The party, which the Egyptian regime wanted to close on the grounds that it was in line with Islam, escaped being dissolved in 2014, and the Egyptian judiciary declared that there was no need to dissolve the party. The party's failure in the elections was also effective in preventing it from being closed down.

The Egypt Stream Party was founded by an activist who left the Muslim Brotherhood movement. Founded by the Egyptian revolutionary youth, the party supports Morsi in the elections, but takes a more liberal line than the other three parties, emphasising for example that the religious or ethnic identity of the

leader who will rule Egypt is not important. Although the party has a conservative democratic line, it stands out for its liberal tendencies.

As a result, the Islamist parties formed under the influence of the Muslim Brotherhood movement in Egypt are not in a radical line and are at a point that we can accept as conservative liberals. Although these parties have an Islamic vision, sometimes they are not in conflict with secularism, such as the Wasat Party. But the attitude of all of them towards the independence of Egypt is clear. They are all in favour of independence. Moreover, each party's position on the Palestinian issue is the same. These parties see Israel as an invader in the region.

References

- 1 Ramadhan, J. (2020). Egyptian Policy Based On Insights Of History Of Muslim Movement And Salafi Movement". *Jurnal Administrasi Publik*, 18/2.
- 2 Brown, N.J. (2013). *Islam and Politics in the New Egypt*. Carnegie Endowment. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://carnegieendowment.org/2013/04/23/islam-and-politics-in-new-egypt-pub-51541>.
- 3 Aydemir, O. (2021). *Müslüman Kardeşler Hareketi: Tarihi ve Bugünü*. İNSAMER.
- 4 Hüseyin, A. (1990). *Ortadoğu'da Devlet ve Terör*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- 5 Munson, Z. (2001). "Islamic Mobilization: Social Movement Theory And The Egyptian Muslim Brotherhood". *The Sociological Quarterly*, 42/4.
- 6 Kepel, G. (1992). *Peygamber ve Firavun*. İstanbul: Çizgi Yayınları.
- 7 Gumilar, S. ve Noor F.M. (2022). Hasan al-Banna and Ikhwanul Muslimin's Da'wah Movement in Egypt. *Academic Journal for Homiletic Studies*, 16/2.
- 8 Dökmeciyan, R.H. (1992). *Arap Dünyasında Köktencilik*. İstanbul: İlke Yayınları.
- 9 Mercan, M.H. (2019). Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü-İslami Hareketlerde Siyasi Kurumsallaşma Sorunu. İstanbul: İlem Yayınları.
- 10 Taş, H. (2015). *İsmailiyye'den Rabia'ya Müslüman Kardeşler*. Ankara: İldem Yayınları.
- 11 Somuncuoğlu, E. (2019). Siyasal İslam ve Mısır'da Müslüman Kardeşlerin Dönüşümü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- 12 James, R.K. (1996). *The Islamist Challenge in the Middle East And North Africa*. Alabama.
- 13 Yıldırım, R. (2011). *Mısır Siyaset Haritası*. Ankara: SETA Yayınları.
- 14 Yıldırım R. ve Abdülcelil T. (2012). *Mısır'da Siyasal Aktörler, Partiler, Dini Hareketler ve Medya*. Ankara: SETA Yayınları.
- 15 Party Program (2012, 06 Ağustos). — [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.hurryh.com/>.
- 16 Alwasat Party (2023, 28 Kasım). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://carnegieendowment.org/2010/09/16/wasat-party-pub-54916>.
- 17 Akif Bilgir, "Mısır'da İslami Gruplar ve Gelinek Nokta" (2020, 26 Aralık). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.haksozhaber.net/misirda-islami-gruplar-ve-gelinen-nokta-36554h.htm>.
- 18 Court claims no jurisdiction over religiously affiliated parties" (2014, 26 November). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.dailynewsegypt.com/2014/09/03/court-decides-legitimacy-religiously-affiliated-parties/>.
- 19 Mısır'da İkinci Turun Galibi de İslamcı Partiler (2021, 28 Ağustos). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.haberler.com/guncel/misir-da-ikinci-urun-galibi-de-islamci-partiler-3202459-haberi/>.
- 20 The Egyptian Current (2023, 15 Aralık). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/33/104/26701/Elections-/Political-Parties/The-Egyptian-Current.aspx>.
- 21 Mısır Neden Önemli? (2021, 28 Eylül). — [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya4/1087.html>.
- 22 Mursi'nin Kendini İfade Edecek Gücü Var (2021, 17 Kasım). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://m.haber7.com/dunya/haber/900260-mursinin-kendini-ifade-edecek-gucu-var>.
- 23 The Egyptian Current, Ahramonline (2023, 17 Ağustos). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/33/104/26701/Elections-/Political-Parties/The-Egyptian-Current.aspx>.

Акиф Чаркчи

Египеттегі исламдық саяси партиялар

Египетте пайда болған «Мұсылман бауырлар» қозғалысы Египетке ғана емес, Ливия, Тунис, Алжир және Марокко сияқты елдерге де әсер етті және бұл елдердегі көптеген исламдық қозғалыстар «Мұсылман бауырлар» моделі бойынша ұйымдастырылды. «Мұсылман бауырлар» қозғалысы әлеуметтік және мәдени қозғалыс ретінде басталды, бірақ кейінірек ол саяси сипатқа ие болып, Египетті басқаруға ұмтылды. 2011 жылы Мұхамед Мурсидің басшылығымен құрылған және «араб көктемі» процесіне әсер еткен бостандық пен әділеттілік партиясынан басқа, Египетте «Мұсылман бауырлар» қозғалысымен байланысты немесе оған әсер ететін басқа исламшыл партиялар бар. Әлемдік қоғамдық пікірде онша танымал емес мұндай партияларға Васат партиясы, Ислам жұмысшылар партиясы және Египет ағымы партиясы жатады. Бұл зерттеу, біріншіден, «Мұсылман бауырлар» қозғалысының тарихи бағытын талдайды, содан кейін Египеттегі осы қозғалыс құрған немесе оған әсер еткен саяси партияларды ұсынады. Ақырында, зерттеу осы партияларды жалпы талдаумен және салыстырумен аяқталды.

Кілт сөздер: саяси ғылымдар, саяси партиялар, исламизм, исламистік қозғалыстар, исламистік партиялар, бостандық және әділет партиясы, Васат партиясы, Египет ислам жұмысшы партиясы, «Египет ағымы» партиясы.

Акиф Чаркчи

Исламистские политические партии в Египте

Движение «Братья-мусульмане», зародившееся в Египте, оказало влияние не только на Египет, но и на такие страны, как Ливия, Тунис, Алжир и Марокко, и многие исламские движения в этих странах были организованы по модели «Братьев-мусульман». Указанное движение зарождалось как социальное и культурное движение, но позднее оно приобрело политический характер и стремилось управлять Египтом. Помимо Партии свободы и справедливости, которая была основана в 2011 году под руководством Мохамеда Мурси и оказала влияние на процесс «арабской весны», в Египте есть и другие исламистские партии, которые связаны с движением «Братья-мусульмане» или находятся под его влиянием. К таким партиям, менее известным в мировом общественном мнении, можно отнести партию «Васат», Исламскую рабочую партию и Партию египетского течения. В данном исследовании, во-первых, проанализирован исторический ход движения партии «Братья-мусульмане», а затем представлены другие политические партии в Египте, которые были основаны этим движением или находились под его влиянием. Наконец, исследование завершается общим анализом и сравнением этих партий.

Ключевые слова: политические науки, политические партии, исламизм, исламистские движения, исламистские партии, партия свободы и справедливости, партия «Васат», Египетская исламская рабочая партия, партия «Египетский поток».

Information about the author

Akif Çarkçı — Dr., Faculty of Akçakoca Bey Political Sciences, Düzce University, Düzce, Turkey;
<https://orcid.org/0000-0001-6522-7140>

Т.К. Алланиязов¹ , К.К. Абдрахманова²

¹Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан;
²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: klio56@mail.ru; kimbat_abd@mail.ru)

Дети-спецпереселенцы Казахстана в документах и материалах

В статье охарактеризованы документальные публикации, посвященные проблеме депортации народов на территорию Казахстана, выявлена документальная база, определены основные группы источников, проанализированы документы и материалы, содержащие сведения о детях-спецпереселенцах, выявлен их информационный потенциал по таким ключевым аспектам истории детей-спецпереселенцев Казахстана 1930–1950-х годов, как: а) численный состав детей-спецпереселенцев, в том числе по возрасту и национальной принадлежности; б) охват детей-спецпереселенцев учебными и лечебными заведениями; в) материально-бытовые условия; г) обеспеченность детей-спецпереселенцев одеждой и продовольствием; д) смертность детей-спецпереселенцев; е) трудоустройство детей-спецпереселенцев.

Ключевые слова: дети-спецпереселенцы, политические репрессии в Казахстане, советская история Казахстана, источники по истории спецпереселенцев.

Введение

В отечественной истории 1930–1950-е годы характеризуются наличием огромного количества страниц, насыщенных драматизмом и трагизмом, как по содержанию, так и по своим последствиям. В их числе особое место занимает история детей-спецпереселенцев Казахстана, являющейся составной частью истории детей ГУЛАГа. Если история детей ГУЛАГа нашла свое отражение в ряде научных публикаций, то история детей-спецпереселенцев остается вне сферы научного внимания отечественных историков. Это во многом связано с недостаточно полной разработкой источниковых оснований проблемы депортаций в целом и слабой изученностью информационного потенциала документов и материалов, содержащих сведения по широкому кругу аспектов истории детей-спецпереселенцев. Подобное положение диктует первостепенную необходимость разработки избранной темы в источниковедческом аспекте, что позволит выявить состав источников, а также информационный потенциал документов и материалов по ключевым аспектам истории детей-спецпереселенцев Казахстана 1930–1950-х годов.

Методы исследования

Материалом для данного исследования послужили выявленные в сборниках, изданных в период с 2012 по 2022 годы, документы и материалы, содержащие сведения о детях-спецпереселенцах Казахстана в 1930–1950-е годы. В статье применены методы системного анализа и классификации документальных источников, а также принципы историзма и объективности, количественный, проблемно-хронологический и компаративистский методы, которые в своей совокупности позволили выявить состав источников и дали возможность охарактеризовать информационный потенциал как отдельных групп источников, так и наиболее информативных документов и материалов в плане содержания сведений по ключевым темам истории детей-спецпереселенцев.

Обсуждение

Важнейшей проблемой отечественной истории является история спецпереселенцев Казахстана 1930–1950-х годов. Данная научная проблема достаточно широко отражена в многочисленных исследованиях и публикациях и имеет на сегодняшний день объемную историографию [1; 7–21].

Если история спецпереселенцев в конкретно-историческом аспекте нашла свое освещение в целом ряде работ казахстанских историков, то в источниковедческом аспекте разработка истории спецпереселенцев только начинается.

* Автор-корреспондент. E-mail: kimbat_abd@mail.ru

Так, в документальном сборнике М.Ч. Калыбековой «Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930–1956 годы)» дана развернутая характеристика групп источников и их информационного потенциала, а также представлен широкий комплекс документов и материалов, содержащих ценный фактический материал о спецпереселенцах Казахстана [2; 3–8].

В трехтомном документальном издании представлены емкие характеристики репрезентативных возможностей большого количества документов, отражающих процесс становления режима «спецпоселения» и условий труда и жизни спецпереселенцев 1930–1935 гг., насильственного переселения в Казахстан в 1935–1939 гг. финнов, поляков, немцев, курдов, армян, турок, корейцев, иранцев, именуемом в научной литературе социально-этническими и этническими депортациями, насильственного переселения в Казахстан в 1939–1945 гг. поляков, немцев, финнов, греков, итальянцев, калмыков, карачаевцев, чеченцев, ингушей, балкарцев, крымских татар, турков, курдов, армян [3–5].

В сборнике документов и материалов «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы» в самых общих чертах охарактеризованы источниковедческие, историографические и методологические аспекты проблемы [6; 5–14].

Несмотря на объёмную историографию проблемы истории спецпереселенцев, включающей в себя ряд документальных публикаций, такой ее ключевой аспект, как история детей-спецпереселенцев, на сегодняшний день остается практически неразработанным.

Результаты исследования

Характеристика источниковой базы. Важнейшим условием объективного и всестороннего изучения истории детей-спецпереселенцев Казахстана является наличие необходимой источниковой базы. Оценивая вышедшие в 2012–2014, 2019 и 2022 годах сборники документов и материалов по истории депортаций, отметим следующее. Все эти сборники играют особую роль в понимании механизмов депортаций, раскрытии ее целей и задач, выявлении форм, методов, результатов и последствий их осуществления. В своей совокупности они задают векторы изучения ключевых аспектов истории депортированных народов — численность, состав (пол, возраст, этническая принадлежность) и движение спецпереселенцев, трудовое использование спецпереселенцев, материально-бытовые условия проживания, обеспечение продовольствием и вещевым довольствием, медико-санитарное обслуживание, заболевания и смертность среди спецпереселенцев, декларированное и реальное отношение партийно-советских, государственных и хозяйственных органов всех уровней к судьбам спецпереселенцев, положение детей-спецпереселенцев и др.

Вместе с тем эти сборники неоднозначны по своему содержанию, характеру исполнения, тематике представленных документальных источников.

Так, трехтомник, подготовленный коллективом АП РК, где представлен значительный объем документов, почерпнутых из российских и казахстанских архивов, ряда опубликованных ранее документальных публикаций, выделяется прекрасно откомментированными документами, высококвалифицированным исполнением предисловий, основательным научно-справочным аппаратом, включающим в себя примечания, географический, именной и предметный указатели, списки сокращений, использованных архивных фондов, ранее опубликованных документов и фотографий, а также продуманным тематическим структурированием.

Сборник документов и материалов, подготовленный М.Ч. Калыбековой, отличается от упомянутого трехтомника тем, что в нем представлены документы, почерпнутые преимущественно из Государственного архива Карагандинской области, а также Архива Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной прокуратуры РК, Архива Управления Комитета по правовой статистике и спецучетам Карагандинской области, Архива Карагандинского ИТЛ. Это дало возможность опубликовать более широкий перечень документов, касающийся спецпереселенцев из числа народов Северного Кавказа (чеченцев и ингушей) локализованных в Карагандинской области Казахской ССР. Отсутствие каких-либо комментариев в известной мере компенсируется географическим указателем, указателем имен и списком сокращенных слов.

Сборник документов и материалов «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы», вышедший в серии «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века)», хронологически охватывает период с 1931 по 1990 годы. Здесь представлен значительный объем документов, извлеченных из фондов ЦГА РК, АПРК, областных и спецгосархивов, ранее опубликованных документальных изданий, которые дают возможность реконструировать этапы и масштабы насильственного переселения. Сборник содержит научно-

справочный аппарат, состоящий из предисловия, примечаний, списка сокращенных слов. Заявленные в предисловии списки использованных архивных фондов и литературы отсутствуют. Отсутствуют и комментарии к документам, что заметно снижает археографическую и историографическую ценность сборника, а также свидетельствует о недостаточно высокой квалификации его составителей.

Анализ содержания названных сборников дает основание утверждать, что взятые в совокупности все эти три издания служат значимой источниковой базой для исследования проблемы истории детей-спецпереселенцев Казахстана. Основанием для этого является то, что в названных сборниках сосредоточен значительный корпус источников — около 200 документов и материалов, в которых содержатся фактические и статистические сведения о детях-спецпереселенцах Казахстана за огромный, более чем 25-летний, хронологический период — 1930–1956 годы.

Состав источников и их основное содержание. Для успешного проведения исследований проблемы истории детей-спецпереселенцев Казахстана в конкретно-историческом аспекте необходима разработка источниковедческого аспекта проблемы. Это позволит выявить состав источников и даст возможность охарактеризовать информационный потенциал, как отдельных групп источников, так и наиболее информативных в плане содержания сведений по ключевым темам истории детей-спецпереселенцев документов и материалов.

Анализ документов и материалов, содержащих информацию о детях-спецпереселенцах, показывает наличие четырех основных групп источников: а) документы советских и партийных органов союзного, республиканского, областного и районного уровней; б) документы органов госбезопасности и внутренних дел союзного, республиканского, областного и районного уровней; в) документы республиканских наркоматов (министерств) здравоохранения, просвещения, земледелия и рабоче-крестьянской инспекции и их структурных подразделений областного и районного уровней; г) информационные сообщения руководителей предприятий, учреждений и организаций.

Первая группа документов содержит 3 подгруппы: 1) Постановления СНК (Совета Министров) СССР, Казахской ССР, ЦК ВКП (б), ЦК КПСС, Казкрайкома ВКП (б), ЦК КП (б) Казахстана, обкомов, горкомов и райкомов; 2) телеграммы, информационные письма и докладные записки партийно-советских руководителей республиканского, областного и районного уровней, а также протоколы заседаний бюро обкомов и горкомов; 3) доклады и сообщения работников прокуратуры всех уровней.

Вторая группа документов содержит 2 подгруппы: 1) директивные указания, инструкции и положения ОГПУ-НКВД-МВД СССР и Казахской ССР; 2) телеграммы, сводки, докладные записки, отчеты, справки и сообщения руководителей ОГПУ-НКВД-МВД СССР, Казахской ССР, областей и районов Казахстана.

Документы и материалы, сосредоточенные в указанных выше сборниках, содержат ценную фактическую и статистическую информацию по таким ключевым аспектам истории детей-спецпереселенцев, как: а) численный состав детей-спецпереселенцев, в том числе по возрасту и национальной принадлежности; б) охват детей-спецпереселенцев учебными и лечебными заведениями; в) материально-бытовые условия; г) обеспеченность детей-спецпереселенцев одеждой и продовольствием; д) смертность детей-спецпереселенцев; е) трудоустройство детей-спецпереселенцев.

При этом следует иметь в виду, что документы и материалы разнятся между собой не только происхождением и адресатом, но и характером и содержанием. Так, если в одних документах информация по одному или нескольким из перечисленных выше аспектам истории детей-спецпереселенцев носит крайне фрагментарный характер, то в других документах наблюдается системный подход при подаче информации в виде структурирования текста документа и представления статистических данных в табличной форме. Последнее, как правило, наблюдается либо в документах обобщающего характера по группе этносов и социальных слоев, либо документах, отражающих информацию по конкретной этнической группе или социальному слою в масштабе района, области, республики. Это объясняется широким жанровым разнообразием документов и материалов, обусловленных их разными целями и задачами, которые, в свою очередь, определялись должностными статусами авторов и адресатов.

Информационный потенциал документов и материалов. Численный состав детей-спецпереселенцев, в том числе по возрасту, национальной принадлежности и родившихся в тот или иной временной промежуток зафиксирован в целом ряде документов относящихся к рассматриваемому периоду. Так, за 1930–1935 годы эти сведения содержатся в документах под номером 168, 176, 210, 213, 239, 242, 283 [3; 348–475]. За 1935–1939 годы — в документах под номером 13, 14, 198, 206, 265 [4; 466–616]. За 1939–1945 годы — в документах под номером 1, 39, 48, 88, 156, 184, 202, 216,

222, 223 [5;301–459], а также в документах под номером 3, 88, 138, 141, 147, 150, 151, 153, 164, 169, 179, 184, 187, 196, 201[6; 18–245]. К ним следует присовокупить документы, содержащиеся в сборнике «Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930–1956 гг.)» [2; 136–152].

В качестве характерных фактов, демонстрирующих содержательную сторону тех или иных документов по рассматриваемому аспекту, назовем следующие примеры. В документе № 168 представлены сведения о численности детей-спецпоселенцев по возрасту и трудоспособности в отдельно взятом хозяйственном учреждении за июнь 1931 года. Здесь имелось детей-спецпоселенцев в возрасте до 8 лет нетрудоспособных — 533 человека, негодных по физическому и семейному положению — 346, с 8 до 12 лет нетрудоспособных — 170, негодных — 128, с 12 до 16 лет трудоспособных — 75, нетрудоспособных — 60, негодных — 96 [3; 348]. В документе № 1 в табличной форме представлена динамика движения детей-трудпоселенцев с Северного Кавказа за период с января по ноябрь 1934 года в разрезе по четырем месяцам, в том числе и количество родившихся детей [5; 48]. В документе № 13 представлена численность детей, прибывших с Украины в июне 1936 года — 4663 человека [4; 64]. В документе № 39 в табличной форме представлены сведения о численности (16588 чел.) детей-спецпереселенцев с Западной Украины и Западной Белоруссии в возрасте до 16 лет на октябрь 1940 года [5; 124].

Информация о численном составе детей-спецпереселенцев, в том числе по возрасту и национальной принадлежности, содержится в письме начальнику Переселенческого отдела при СНК КазССР Донцова, где отмечено, что в Карагандинской области на 1 января 1940 года из общего числа корейцев переселенцев 4312 человек детей в возрасте до 18 лет насчитывалось 1679 человек [2; 125]. В отчете о выполнении мероприятий по хозяйственно-трудовому устройству спецпереселенцев с Северного Кавказа по Карагандинской области за 1945 год характеризуется динамика вселения спецпереселенцев с Северного Кавказа. При этом отмечено, что на 1 января 1946 года в области из 31001 чеченцев и ингушей (7702 семьи) детей насчитывалось 14864 человека, в течение 1944 года родилось 445 человек [2; 136, 137]. Количество детей-спецпереселенцев (42858 чел.) по Карагандинской области на 1 октября 1953 года в разрезе по этническим группам представлено в справке начальника областного УМВД Бурдюга на имя начальника УМВД по Грозненской области Дементьева [2; 243, 244].

Особо ценными в информационном плане являются документы № 88, 147, 150, 179, 186, 196 и 201 в сборнике «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы». Так, в документе № 88 представлены сведения о количестве детей-спецпереселенцев прибывших с эшелонами в Казахскую ССР по состоянию на 16 марта 1944 года в разрезе по эшелонам и областям [6; 168]. В документе № 147 содержатся в табличной форме сведения о численности (4641) родившихся детей-спецпереселенцев с Северного Кавказа, Грузии и Крыма за 1946 год в разрезе по областям Казахской ССР. Документ № 150 содержит сведения о количестве детей-спецпереселенцев дошкольного (97896), школьного (89102) и беспризорных (6864) в целом по Казахской ССР на август 1946 года. Согласно документу № 179 в Казахской ССР было учтено на декабрь 1950 года 184100 детей-спецпереселенцев в возрасте от 7 до 14 лет и 81500 в возрасте от 15 до 18 лет [6; 217]. В июле 1951 года по городу Караганде было учтено 6129 детей-спецпереселенцев, в том числе чеченцев — 1404, немцев — 4182, другие национальности — 593 человека. Документ № 196 содержит сведения о количестве детей-спецпереселенцев немцев и чеченцев в отдельно взятом Осакаровском районе Карагандинской области на 20 декабря 1952 года (соответственно 2582 и 3195 человек). В документе № 201 представлены сведения об учтенных в сентябре 1949 года по Южно-Казахстанской области Казахской ССР детях-спецпереселенцах, кроме греков, — 7960 человек [6; 244].

Эти документы дают представление по количеству детей-спецпереселенцев в конкретные хронологические периоды как в целом по республике, так и по отдельным областям, городам, районам и хозяйственным учреждениям.

Сведения, касающиеся охвата детей-спецпереселенцев детскими, учебными и лечебными заведениями, содержатся в значительном количестве документов. Так, в первом томе документального трехтомника по данному аспекту выявлены 13 документов, в том числе документы под № 176, 182, 202, 204, 204, 206, 207, 210, 213, 216, 220, 237 и 242 [3; 358–541]. Во втором томе 36 документов — № 3, 5, 23, 60, 65, 102, 105, 108, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 138, 146, 153, 158, 160, 161, 201, 204, 207, 208, 212, 213, 224, 226, 243, 244, 246, 247, 248, 252, 265, 266 [4; 304–618]. В третьем томе 7 документов — № 1, 39, 40, 44, 58, 59, 60, 78, 156, 202, 205, 206, 207, 213, 221, 222, 223 [5; 395–459]. В сборнике «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы» выявлено 22 документа, в том числе

документы под № 11, 20, 47, 80, 96, 133, 136, 141, 143, 146, 147, 150, 151, 153, 167, 169, 176, 179, 184, 187, 188, 201 [6; 24–245]. В сборнике «Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930–1956 гг.)» представлены 2 документа, содержащие сведения по охвату детей-спецпереселенцев школьными и детскими учреждениями [2; 149–161].

Всего, таким образом, в трех изданиях насчитывается 80 документов, в которых представлена информация, позволяющая сформировать определенные представления о количественных и качественных параметрах, отражающих степень вовлеченности детей-спецпереселенцев в образовательные учреждения. При этом документы демонстрируют критическое положение дел с вовлечением детей-спецпереселенцев в отдельно взятом трудпоселении, населенном пункте, районе, области и республики в целом.

Так, например, в информации директора Каучукпромлесхоза Дронова в ПП ОГПУ по КАССР о физическом состоянии трудпоселенцев и условиях их жизни от 18 июня 1931 года отмечалось, что «у Каучукпромхоза из переговоров с райГПУ получилось убеждение, что учить детей нельзя. Наробраз никаких признаков интереса к этому участку не проявляет, хотя детей подростков около 300» [3; 351]. Карагандинский РО ОГПУ, информируя Казкрайком ВКП (б) о количестве, условиях жизни и антисоветских настроениях спецпереселенцев, 12 ноября 1931 года отмечал, что «в поселке Майкудук функционируют пока 2 школы, охватывающие 500 детей, или 35 % к общему числу детей школьного возраста» [3; 438]. В сентябре 1932 года заместитель ПП ОГПУ по КАССР Миронов в Докладной записке секретарю Казкрайкома ВКП (б) Хахиани «О жилищно-бытовых условиях спецпереселенцев Южного Казахстана» отмечал: «Под школы приспособлены бараки и жилые дома, холодные и не имеют сплошь и рядом деревянных полов, оборудование школ грубо, примитивно... Число школ недостаточно, охвачено около 50 % детей-спецпереселенцев школьного возраста» [3; 237]. Докладная записка помнаркома НКВД КазССР С.Л. Гильмана замнаркому НКВД СССР В.В. Чернышеву о реализации Постановления СНК СССР «О хозяйственном устройстве корейских переселенцев» от 20 февраля 1938 года за № 201-34-С от 31 марта 1938 года информировала о том, что «школьным обучением охвачено 15966 детей, обучающихся в 82 начальных школах, 38 неполных средних и 14 средних школах» [4; 303]. «Основными трудностями в проведении учебы детей-иранцев, — отмечалось в одном из документов за январь 1939 года, — это незнание ими ни русского, ни казахского языков» [4; 484]. Целый ряд документов информировал о ходе и результатах реорганизации в 1938 году национальных школ в Казахской ССР [4; 243–269].

Ценные сведения о положении дел с обучением детей-спецпереселенцев в школах республики содержат документы, представленные в третьем томе сборника «Из истории депортаций. Казахстан 1939–1945 гг.». Так, в Докладной записке начальника ОТП (отдел трудовых поселений) УНКВД по Карагандинской области Я. Шкеле начальнику ГУЛАГа НКВД М. Берману «Об итогах работы по хозяйственно-бытовому устройству трудпоселенцев в Северном Казахстане за время с 1 января по 1 ноября 1934 г.», датированной 5 декабря 1934 года, представлены сведения о количестве школ различных типов и численности обучающихся в них детей в трудпоселках Северного Казахстана по состоянию на 5 декабря 1939 года. [5; 52] В Докладной записке руководства НКВД КазССР наркому НКВД СССР Л.П. Берии о размещении, трудовом использовании и состоянии агентурно-оперативной работы среди спецпереселенцев, высланных из западных областей Украины и Белоруссии по состоянию на 15 октября 1940 года, отмечено, что «дети переселенцев школьного возраста учебой не охвачены. В колхозе «III Интернационал» детям спецпереселенцев, подлежащим обязательному обучению, учиться не разрешают, мотивируя это отсутствием твердой установки по этому вопросу со стороны районо. Из 100 с лишним детей школьного возраста в Кустанайском р-не начальным обучением охвачено до 30 детей. В Калининском р-не из 109 детей школьного возраста обучаются только 37. В Лебяжском р-не из 169 детей школьного возраста учебой охвачен 51 ребенок. В Цюрюпинском р-не из 220 детей спецпереселенцев школьного возраста в школу принято только 70 чел. детей, в Урлютюпском р-не из 101 чел. — 30 чел. детей и т. д. Наряду с этим имеют место и такие факты, как в Акмолинской обл., когда детей спецпереселенцев в целях продолжения среднего образования переводят в пункты, где имеются средние школы. Есть и такие случаи, когда родители спецпереселенцев демонстративно заявляют, что в советских школах своих детей обучать не будут. Так, в пос. Дмитриевке Лозовского р-на переселенка Абрамчик заявила: «Я не позволю, чтобы русские издевались над моим ребенком» [5; 131] О принимаемых мерах, направленных на преодоление критического положения дел в сфере образования, свидетельствует решение Кзыл-Ординского облисполкома от 12 ноября 1941 года по организации дополнительных классов при существующих НШ, НСШ и СШ для

детей переселенцев из Республики, немцев Поволжья. В этом решении представлена численность планируемых к открытию классов с предполагаемым количеством учащихся в колхозах Казалинского района [5; 194]. В Чиилийском районе Кзыл-Ординской области охват учебой детей школьного возраста составил 744 человека, фактическая посещаемость составляла 524 человека. В районе имелось 55 человек беспризорных детей, которые «до сего времени не определены ни в какие детские учреждения» [5; 302]. 21 декабря 1944 года в Директиве ЦК КП (б) Казахстана Секретарю Зырянского райкома КП (б) Казахстана А.А. Ухову о трудовом и хозяйственном устройстве спецпереселенцев отмечалось, что «дети спецпереселенцев школьного возраста не охвачены обучением» [5; 427].

Документы содержат информацию, детализирующую картину обучения в 1947–1948 учебном году детей чеченцев в разрезе по 14 районам Карагандинской области и г. Караганде [6; 174]. В одном из документов при характеристике положения дел с образованием детей-спецпереселенцев в масштабе Казахской ССР отмечалось, что «Наркомпрос КазССР не проводит достаточных мер по охвату детей спецпереселенцев учебой, в связи с чем из 50 329 детей школьного возраста в текущем году посещают школы только 6 099 детей. Борьба с беспризорностью детей спецпереселенцев ведется плохо» [5; 455]. Ценными являются сведения о количестве обучающихся детей-спецпереселенцев как по областям, так и по республике в целом. Так, в школах Карагандинской области «к началу учебного 1950–1951 года было учтено детей спецпоселенцев в возрасте от 7 до 14 лет — 20709 человек, в том числе: немцев — 11295, Сев. Кавказа — 8223, украинцев — 1028, прочие национальности — 163» [6; 220]. В Южно-Казахстанской области, как сообщалось в «Справке о спецпоселенцах в ЦК ВКП/б/» от 20 сентября 1949 года, «из 7960 учтенных детей спецпереселенцев /без греков/ охвачено учебой 7674, не охвачено 286 детей по разным причинам, в основном из-за незнания русского языка /чечены, ингуши/, отсутствием обуви и т.д. 100 % охват детей спецпереселенцев учебой не организован, так как перемещение переселенцев из района в район все еще продолжается /особенно греков/. Обучаются дети переселенцев на казахском и русском языках. Для охвата детей спецпереселенцев открыто по области 1 неполно-средняя школа /в Миргалимсае/, 107 начальных, 25 семилетних, 3 средних класса и 5 интернатов с охватом 164 человека. 75 детей спецпереселенцев посещают детские сады, в детских домах детей спецпереселенцев 284 человек, из них 188 чеченцев, 96 немцев» [6; 244].

Информативным является документ «Из отчета о выполнении мероприятий по хозяйственному устройству спецпереселенцев с Северного Кавказа, Грузинской и бывшей Крымской АССР за 1946 год» в котором в табличной форме представлены сведения о количестве детей дошкольного, школьного возраста, беспризорных и их охват детскими и школьными заведениями в разрезе по областям. Из таблицы видно, что всего в республике учтено: детей школьного возраста — 95633 человек, из них охвачено учебой — 31 946 человек, детей дошкольного возраста — 107989 человек, из них охвачено детсадами и детяслями — 11486 человек, детей беспризорных — 5480 человек, из них устроено в детдома — 3521 человек. При этом подчеркнуто, что охват детей школьного возраста школьным обучением по-прежнему проводится совершенно неудовлетворительно. Основной и главной причиной в этом было и остается по настоящее время то, что у большинства детей совершенно отсутствует обувь и одежда [6; 171–172].

По Казахстану на январь 1950 года свыше 53 тысяч детей школьного возраста не были вовлечены в школы, на декабрь 1950 года «из учтенных 184,1 тысяч детей спецпереселенцев в возрасте от 7 до 14 лет охвачено школьным обучением 34 тысячи человек, или 18 %. Из 81,5 тысяч человек спецпоселенцев в возрасте 15–18 лет обучаются в 6–10 классах всего лишь 14,8 тысяч человек, или 18 %. Из общего числа молодежного возраста спецпереселенцев — 224,8 тысяч человек, 203,7 тысяч человек, или 90 % нигде не учатся» [6; 211]. В Справке МГБ СССР за 1952 год отмечалось, что «на 1 января т.г. по всей территории расселения спецпоселенцев было учтено 91 943 детей школьного возраста, не охваченных обязательным обучением. Из них детей спецпоселенцев — 30 289, детей народностей, высланных из Северного Кавказа, — 33 702, детей, высланных из западных областей Украины, «оуновцев» и бандпособников — 4761, детей калмыков — 3392 и детей народностей, высланных с Черноморского побережья, 3323... Такое количество детей, не посещающих начальные школы (20 % к числу всех детей школьного возраста), объясняется отсутствием зимней одежды и обуви, в связи с тяжелым материальным положением родителей, отсутствием школ в ряде мест расселения или отдаленностью школ от мест проживания» [6; 235].

В ряде документов представлена информация о вовлечении детей-спецпереселенцев в ФЗУ и ремесленные училища. Так, например, Докладная записка Секретарю ЦК ВКП (б) А.А. Жданову

«О работе партийных и советских организаций КазССР по устройству и закреплению спецпереселенцев на новых местах жительства» в 22 августа 1946 года информировала о том, что «в 1945 г. в школы ФЗО и ремесленные училища было призвано около 3000 подростков из числа спецпереселенцев. В 1946 г. по плану намечено призвать 4000 человек» [6; 206]. Отмечались и недостатки в организации школ ФЗО: «С марта месяца с.г. началось дезертирство из школ ФЗО учащихся-выселенцев, которых за первое полугодие с.г. дезертировало 107 человек. Изучением причин массовых побегов из ФЗО учащихся выселенцев-спецпоселенцев установлено, что мобилизация в ряде мест в школы ФЗО была проведена крайне неорганизованно, в результате чего имеются крупнейшие недостатки в качественном составе учащихся. Так, по данным Карагандинского областного управления трудрезервов, в числе мобилизованных оказалось 475 чел. бездокументных, 140 чел. недоростков, 181 чел. больных, 14 чел. ранее судимых за разные преступления... В составе мобилизованных в школы ФЗО выселенцев-спецпоселенцев по выборочным данным отдела спецпоселений УМВД Карагандинской области учтены 109 чел., призванных без учета семейных обстоятельств, — у них остались на местах или престарелые родители, или несовершеннолетние братья и сестры, которые без мобилизованного добывать средства к существованию не способны. Кроме того, в числе призванных в школы ФЗО учтено более 175 человек выселенцев, уже имеющих различные одну или несколько специальностей, причем в ряде случаев более высокие по квалификации, нежели те, которые они получают в результате учебы в школах ФЗО» [6; 194–195].

Что касается информации охвата детей-спецпереселенцев лечебными учреждениями, то она носит предельно общий характер, отражая лишь количество и качество медицинского обслуживания всех спецпереселенцев. Наличие большего числа документов, касающихся такого аспекта, как состояние процесса вовлечения детей-спецпереселенцев в детские и школьные учреждения по сравнению с числом документов, характеризующих численность детей-спецпереселенцев, объясняется доктринальными установками советской власти по обязательному всеобучу детей, независимо от их социально-правового статуса.

Сведения, касающиеся материально-бытовых условий проживания детей-спецпереселенцев, отражены в ряде документов. Среди них выделяются 3 документа, содержащиеся в первом томе документального трехтомника, — № 203, 205 и 217; 4 документа во втором томе — № 60, 97, 125, 158; 3 документа в третьем томе — № 221, 222, 223 [3–5]. В сборнике «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы» содержатся 12 документов — № 20, 47, 96, 98, 100, 113, 133, 143, 147, 150, 151, 167, 168 [6; 49–197]. В сборнике «Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930–1956 гг.)» по рассматриваемому аспекту представлены 6 документов [2; 102–161]. Всего 25 документов, которые содержат информацию, демонстрирующую различные параметры материально-бытовых условий проживания спецпереселенцев — от предельно критических до минимально приемлемых относительно хронологического периода, климатических условий и мест проживания.

Так, в октябре 1931 года в колониях спецпереселенцев в Аральском море и в районе Аралцентра, где находилось 1600 человек, взятые темпы жилищного строительства не могли обеспечить нужной жилой площадью по отдельности каждую семью. В пределах райцентра абсолютное большинство семей проживали в бараках вместе по несколько десятков семей, «несмотря на наступающий холод, два барака до сего времени не отоплены, нет печей, в стенах дыры. Чрезвычайная скученность порождает грязь, болезни» [3; 428].

В Санитарном обзоре главврача Бражникова жилищно-коммунального состояния медицинского участка № 13 и бытовых условий 3500 поселенцев-корейцев (ноябрь 1937 г.) отмечалось, что часть из них была размещена с крайним уплотнением в квартирах, вполне подготовленных к жилью и в большинстве оборудованных для встречи зимы. Другая часть была помещена во вновь оборудованных в квартирах, каковые «в большей своей части не могут быть признаны с санитарной точки зрения квартирами вполне благополучными по следующим причинам: часть из них не имеют утепленной крыши тамбуров, глинобитных полов, в этих квартирах наблюдается низкая температура, влажный воздух, последствие свежей штукатурки стен и их побелки, а также вследствие резкого перехода температуры от нежилого к жилому в условиях зимней погоды. Во вновь оборудованных квартирах так же, как и в ранее жилых квартирах, наблюдается скученность, которая на населенном пункте Балиман и пос. Андреевке превосходит все допустимое. Попутно с этим отмечаю факт размещения 14 (четырнадцати) семей на указанном населенном пункте в неутепленных летних бараках, стены которых выстроены из ивовых материалов, обмазаны глиной изнутри и снаружи. Часть из прибывших до сего времени продолжают помещать в клубе и школах, за неимением вновь отстроенных квартир.

Скученность в квартирах, антисанитарное состояние последних как внутри, так и вовне, отсутствие в квартирах предметов необходимой обстановки, как-то: столов, постелей, табуреток, ночевка жильцов квартир на полу сплошной массой, наличие среди населения семей с навыками прежнего бескультурья, отмечаемые случаи вшивости» [4; 194–195].

Постановление Бюро Карагандинского Горкома КП (б) Казахстана «О бытовых условиях и трудоустройстве спецпереселенцев с Северного Кавказа по Самаркандской группе предприятий» от 13 октября 1944 г. отмечало, что «трудпереселенцы с Северного Кавказа размещены в 2-х стандартных бараках и 2-х землянках. В стандартных бараках очень тесно, так на 35 кв. метрах размещено 80 человек, кровати стоят в два яруса, поэтому в здании грязно и душно. Совершенно нетерпимое положение в землянках, где размещено около 400 человек, землянки к жилью совершенно не приспособлены, в них сыро, душно и отсутствует совершенно естественный свет. Все живущие в землянках абсолютно раздеты и не имеют постельных принадлежностей» [6; 126].

Обобщенные данные по вопросу обеспечения спецпереселенцев жилой площадью содержатся в отчете начальника Управления при Совете Министров КазССР по спецпереселению Д. Родина (март 1949 г.), которые представлены в табличной форме в разрезе по областям и отраслям народного хозяйства. При этом отмечено, что «Всего с начала поселения нормальную постоянную жилплощадь получили 95 733 семьи спецпереселенцев, в том числе в колхозах из расселенных 57 515 обеспечено жильем 50 643 семей, в совхозах из расселенных 9 618 обеспечено жильем 9 204, в промпредпр[иятиях] из расселенных 38 959 обеспечено жильем 38 886. Всего из расселенных 106092 обеспечено жильем — 95 733 семьи» [6; 171]. Подобные сведения за сентябрь 1949 года содержит и Справка Главного управления по сельскому и колхозному строительству при Совете Министров КазССР «О строительстве жилых домов и обеспеченности жилой площадью спецпереселенцев с Северного Кавказа, Грузинской ССР и Крыма» [6; 197].

Сведения об обеспеченности детей-спецпереселенцев одеждой и продовольствием представлены в следующих документах. В первом томе документального трехтомника — № 168, 191, 206, 213, 217, 283, 285 [3; 348–639]. Во втором томе — № 65, 71, 97, 125. В третьем томе — № 1, 60, 95, 132, 152, 158, 184, 186, 187, 203, 205, 216, 246 [5; 48–485]. В сборнике «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы» — № 100, 136, 141, 143, 146, 153 [6; 128–183]. В сборнике «Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930–1956 гг.)» рассматриваемый аспект представлен в двух документах [2; 136–161].

Всего 31 документ, где содержится информация, свидетельствующая о тотальной нехватке одежды, обуви, продуктов питания для детей-спецпереселенцев, что во многом способствовало их голодному существованию, заболеваниям, смертности и невозможности посещать школьные заведения.

Так, информация директора Каучукпромлесхоза Дронова в ПП ОГПУ по КАССР о физическом состоянии трудпоселенцев и условиях их жизни от 18 июня 1931 года содержит красноречивую по своему содержанию таблицу норм довольствия для трудпоселенцев, в том числе и детей [3; 350]. Аналогичная таблица содержится и в спецсводке ПП ОГПУ по КАССР И.К. Даниловского Секретарю Казкрайкома ВКП(б) Ф.И. Голощекину о работе среди спецпереселенцев за сентябрь 1931 года, но при этом отмечено, что «согласно этой норме спецпереселенцы не получают ни мяса, ни рыбы. За отсутствием жиров спецпереселенцы жалуются на недостаток хлеба. Дети точно так же не получают никаких жиров... Неудовлетворительное питание, плохое жилье, перемена климата — все это среди спецпереселенцев не прекращает эпидемические заболевания» [3; 401].

Переселенцы-курды Кокрекского сельсовета Чуйского района в своем заявлении начальнику Переселенческого управления Наркомата земледелия КазССР от 20 марта 1939 года указывали на то, что «30 хозяйств курд всех семейств 250 чел. у[же] находимся здесь два года, и все дети ходят голые без обуви» [4; 151].

Нормы питания во вновь открываемом детском саду для польских детей наглядно представлены в решении Кзыл-Ординского облисполкома «Об открытии детского сада для польских детей» от 6 сентября 1944 года [5; 162].

Начальник Аральского РО НКВД Осыко, информируя райком КП (б) Казахстана о положении спецпереселенцев-калмыков, расселенных в рыболовецких колхозах Аральского района Кзыл-Ординской области, в апреле 1944 года отмечал, что «некоторые семьи находятся на грани голодной смерти, так как не получают хлеба или муки в течение 3-х месяцев» [5; 295].

Согласно Постановлению СНК КазССР «О выдаче продовольственной помощи нетрудоспособным старикам, многодетным матерям, детям-спецпереселенцам немецкой национальности» от 8 мая 1945 г., норма выдачи продовольственной помощи остро нуждающимся спецпереселенцам немецкой национальности определялась из расчета по 200 г хлеба на человека в день [5; 224].

Годом раньше основная часть спецпереселенцев с Северного Кавказа снабжалась продовольствием из расчета 100 г муки и 50 г крупы в день на человека, 2204 семьи получали продукты по карточкам по существующим нормам для рабочих и служащих. В результате, как отмечалось в документе «На почве недостаточного снабжения расселенных в колхозах спецпереселенцев, а в особенности из городской части населения, а также не имеющих своих собственных продовольственных запасов, установлены факты систематического недоедания, а отсюда опухание и смертельные случаи [5; 364].

В переписке чиновников по хозяйству спецпереселенцев в сентябре 1944 года отмечалось, что «люди в поголовном своем большинстве разуты и раздеты. Причем необходимо учесть, что среди спецпереселенцев очень много детей, которые буквально одеты и закутаны в рубище. В таком состоянии, в каком сейчас находятся переселенцы в части их одежды и обуви, на зиму оставлять ни в коем случае нельзя. Если этот вопрос не будет разрешен до наступления холодов, впоследствии неизбежны массовые заболевания с летальными исходами. Трудоспособное население не в состоянии будет выходить на работу, а дети ходить в школу» [5; 397].

В выделенных продовольственных фондах для спецпереселенцев с Северного Кавказа и Грузии, расселенных в Южно-Казахстанской области, с января по май 1945 года предполагалась на человека в день норма: муки — 100 г, крупы — 25 г на человека в день, сахар детям — по 125 г в месяц [5; 483].

В Отчете по хозяйственному и трудовому устройству спецпереселенцев с Северного Кавказа по Карагандинской области за январь 1948 года отмечалось, что «матери не в состоянии учить своих детей, в частности, обеспечить обувью и одеждой» [6; 183].

Подробная информация о состоянии дел с использованием фондов хлеба и сахара для снабжения детей-спецпереселенцев, а также хлопчатка, шерсти, кожсырья для пошива одежды и обуви для спецпереселенцев в Карагандинской области содержится в Справке «О хозяйственном устройстве спецпереселенцев с Северного Кавказа по Карагандинской области» [2; 157–160].

Документы, сосредоточенные в рассматриваемых публикациях, содержат информацию, касающуюся самой трагической страницы истории детей-спецпереселенцев Казахстана — болезней и смертности. Таких документов в трехтомнике, посвященном истории депортаций, представлено 19, в том числе: в первом томе — № 176, 191, 206, 216, 217; во втором томе — № 18, 119, 145, 205, 213, 220; в третьем томе — № 2, 19, 36, 92, 158, 197, 207, 213 [3–5]. В сборнике «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы» 6 — № 138, 141, 147, 151, 164, 169 [6; 364].

Всего, таким образом, 25 документов, в которых представлены фактические и статистические данные о предельно критическом физическом состоянии, массовых заболеваниях и смертности детей-спецпереселенцев. Так, 6 июля 1931 года директор Каучукпромхоза села Бурно-Октябрьское Джувалинского района отмечал: «Помимо развертывающейся в результате крайней скученности и антисанитарии эпидемии брюшного тифа общее физическое состояние детей и взрослых характеризуется признаками систематического истощения и соответствующей потери сил и трудоспособности, а также восприимчивости заболеваний, почти все дети — рахитики».

По сведениям ПП ОГПУ в КАССР в селе Вернопольском (Южный Казахстан), в сентябре 1931 года было зафиксировано 13 смертей, в том числе 11 детей [4; 401]. К ноябрю 1931 года по Карагандинской области умерло детей — 4589 человек [3; 437].

В Донесении представителей КПК при ЦК ВКП(б) Н.И. Ежову в сентябре 1936 года отмечалось, что «санитарное обслуживание первой партии переселенцев в пути, а также и в местах поселения было организовано неудовлетворительно. При плохих жилищных условиях это привело к распространению среди переселенцев, особенно детей, массовых заболеваний заразными болезнями (корь, дифтерия, скарлатина и др.) и высокой смертности. Так, на 1 сентября умерло 382 человек, преимущественно детей, и болело свыше 400 человек» [4; 473]. По Каратальскому району (Алма-Атинская область) среди переселенцев-корейцев только за май 1938 года было «зарегистрировано 338 случаев поносов у детского населения с большим процентом смертности... Основной причиной, вызывающей высокую заболеваемость с большим процентом смертности, помимо бытового неустройства, является исключительно скверное питание колхозников» [4; 314].

Замначальника Аральского РО НКВД Веревкин, информируя партийное руководство района о положении спецпереселенцев калмыков и чеченцев, привел ряд удручающих фактов заболеваний на почве истощения и детской смертности [5; 306–307].

В одной из записок партийно-советскому руководству республики приведены сведения о смертности среди переселенных в Кзыл-Ординскую область чеченцев и ингушей: «Большое количество смертных случаев падает на детей и стариков: детей 46 %, взрослых 16 %, стариков 38 %. Из общего количества умерло: от сыпного тифа 24 %, истощения 15 %, неинфекционных заболеваний 55 %, старости 6 %. В июне умерло 87 чел., из них детей 43 человека» [5; 381].

В Отчете о выполнении мероприятий по хозяйственно-трудовому устройству спецпереселенцев с Северного Кавказа по Карагандинской области за 1945 год представлена динамика детской смертности: за 1944 год — 846; за 1945 год — 790 человек [6; 153].

Представленные примеры позволяют увидеть масштабы прямых и косвенных демографических потерь, которые понесли как коренное население Казахстана, так и депортированные на территорию республики этносы.

Драматическим по своему содержанию, характеру и масштабам является процесс трудоустройства детей-спецпереселенцев. Сведения по данному аспекту содержатся в 5 документах. В том числе в первом томе трехтомного сборника — документ № 202; в третьем томе — № 109, в сборнике «Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы» — документы № 113, 153, 167 [3, 5, 6].

Так, в Докладной записке ПП ОГПУ по КАССР в Казкрайком ВКП(б) о произволе в районах при выселении кулацко-байских хозяйств и о положении выселенных за 25 октября 1931 года сообщалось, что «в Возвышенском зерносовхозе (Булаевский район) на строительных работах используются дети школьного возраста, рабочий день коих составляет 10–13 часов» [3; 423].

В обстановке военного времени стала нормой мобилизация в рабочие колонны не только взрослых мужчин и женщин, но и юношей и девушек из числа представителей депортированных этнических групп, о чем наглядно свидетельствует Постановление Семипалатинского обкома КП (б) Казахстана «О мобилизации и направлении в рабочие колонны немецкого населения, проживающего на территории Семипалатинской области» от 9 октября 1942 г. Постановление предписывало: «Мобилизовать в рабочие колонны всех годных к физическому труду немцев мужчин в возрасте 15–16 лет и 51–55 лет включительно и женщин в возрасте 16–45 лет включительно, направив их для работы в угольную и нефтяную промышленность. От мобилизации освобождаются беременные женщины и женщины, имеющие детей до 3-летнего возраста. Имеющиеся дети старше трех летнего возраста передаются на воспитание оставшимся членам данной семьи. При отсутствии других членов семьи, кроме мобилизованных, дети передаются на воспитание ближайшим родственникам или немецким колхозам» [5; 242–243].

В июне 1944 года в Казахской ССР были организованы трудовые детские колонии, в которых было устроено 1268 детей-спецпереселенцев, в Джамбульской области из 19 345 работающих спецпереселенцев 2746 составляли старики и подростки [6; 135].

В послевоенный период статистика трудоустройства детей-подростков из числа спецпереселенцев на промышленных предприятиях и в сельском хозяйстве представлена в документах следующим образом: в январе 1948 года в Карагандинской области на производстве работало 858 подростков, в августе 1949 года работало 3337 подростков [6; 181–195].

Заключение

Характеристика сборников документов и материалов, посвященных проблеме депортации народов на территорию Казахстана и в его пределах, определение основных групп источников, анализ значительного массива документов и материалов на предмет выявления их информационного потенциала по ключевым аспектам истории детей-спецпереселенцев Казахстана 1930–1950-х годов позволяют сформулировать следующие выводы.

1. История детей-спецпереселенцев Казахстана в 1930–1950-е годы является слабо изученной в отечественной исторической литературе.
2. Отечественная историческая наука располагает объемными и содержательными документальными изданиями по проблеме спецпереселенцев.
3. Представленный фактический и статистический материалы наглядно демонстрируют уровень информативности широкого круга документов и материалов, содержащихся в рассмотренных сбор-

никах, относительно ключевых аспектов истории детей-спецпереселенцев Казахстана в 1930–1950-е годы.

4. Анализ содержащегося в документах фактического материала по ключевым аспектам истории детей-спецпереселенцев дает основание утверждать, что в наибольшей степени он представлен по трем этносам — корейцам, чеченцам и ингушам.

5. Объем, характер и содержание фактического материала, представленного в выявленных и рассмотренных документах, позволяет расценивать источниковую базу по истории детей-спецпереселенцев как стартовую основу для продолжения исследований темы.

6. Успешной разработке проблематики будут способствовать поиски документов и материалов, отложившихся в результате деятельности школьных, детских, медицинских заведений, промышленных и сельскохозяйственных учреждений, профильных министерств (наркоматов) и ведомств, партийных и советских органов, а также силовых структур, в которых зафиксированы сведения, касающиеся детей-спецпереселенцев.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР14871138 «Дети ГУЛАГа: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений» (ГФ МНВО РК) на 2022–2024 гг.

Список литературы

- 1 Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.) / М.Ч. Калыбекова. — Алматы: LEM, 2008. — 188 с.
- 2 Калыбекова М.Ч. Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930–1956 годы) / М.Ч. Калыбекова. — Алматы, 2011. — 320 с.
- 3 Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг.: сб. док.: [В 3-х т.] / отв. ред. Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева. — Т. 1. — Алматы: LEM, 2012. — 772 с.
- 4 Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.: сб. док.: [В 3-х т.] / отв. ред. Р.М. Әбдуәли, Е.М. Грибанова. — Т. 2. — Алматы: LEM, 2014. — 740 с.
- 5 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.: сб. док.: [В 3-х т.] / отв. ред. Х.М. Абжанов, К.Ш. Алимгазинов. — Т. 3. — Алматы: LEM, 2019. — 708 с.
- 6 Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы: сб. док. и матер. / сост.: Г.В. Кан, Р.М. Жумашев, Л.К. Шотбакова, Б.Р. Шеризданова и др. — Т. 7. — Астана: ТОО «Литер-М», 2022. — 368 с.

Т.К. Алланиязов, К.К. Абдрахманова

Құжаттар мен материалдардағы Қазақстанның арнайы қоныс аударушы балалары

Мақалада халықтарды Қазақстан аумағына депортациялау мәселесіне арналған деректік жарияланымдар сипатталған, құжаттық база, деректердің негізгі топтары анықталып, арнайы қоныс аударушы балалар туралы мәліметтерді қамтитын құжаттар мен материалдар талданған. Сонымен қатар 1930–1950 жылдардағы Қазақстанға арнайы қоныс аударушы балалар тарихының мынадай негізгі аспектілері бойынша олардың ақпараттық әлеуеті анықталған: а) қоныс аударушы балалардың сандық құрамы, оның ішінде жасына және ұлтына байланысты; б) арнайы қоныс аударушы балаларды оқу және емдеу мекемелерімен қамту; в) материалдық-тұрмыстық жағдайлары; г) арнайы қоныс аударушы балалардың киіммен және азық-түлікпен қамтамасыз етілуі; д) арнайы қоныс аударушы балалардың өлімі; е) арнайы қоныс аударушы балалардың еңбегін пайдалану.

Кілт сөздер: арнайы қоныс аударушы балалар, Қазақстандағы саяси репрессиялар, Қазақстандағы кеңестік кезең тарихы, арнайы қоныс аударушылардың тарихы бойынша деректер.

T.K. Allaniyazov, K.K. Abdrakhmanova

Children-special settlers of Kazakhstan in documents and materials

The article describes documentary publications devoted to the problem of the deportation of peoples to the territory of Kazakhstan, identifies the documentary base, identifies the main groups of sources, analyzes documents and materials containing information about special settlers, identifies their information potential on

such key aspects of the history of special settlers of Kazakhstan in the 1930s and 1950s as: a) the numerical composition of children-special settlers, including by age and nationality, b) coverage of children of special settlers in educational and medical institutions, c) material and living conditions, d) provision of clothing and food for children of special settlers, e) mortality of children of special settlers, f) employment of children of special settlers.

Keywords: special settlers children, political repression in Kazakhstan, Soviet history of Kazakhstan, sources on the history of special settlers.

References

- 1 Kalybekova, M.Ch. (2008). *Istoriia deportirovannykh narodov Kazakhstana (1937–1956)* [History of deported peoples of Kazakhstan (1937–1956)]. Almaty: LEM [in Russian].
- 2 Kalybekova, M.Ch. (2011). *Spetspereselentsy Kazakhstana: dokumenty i materialy (1930–1956 gody)* [Special settlers of Kazakhstan: documents and materials (1930–1956)]. Almaty: LEM [in Russian].
- 3 Griбанова, Е.М., & Zulkasheva, A.S. (2012). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan 1930–1935 gg. Sbornik dokumentov v 3-kh tomkh. T. 1* [From the history of deportations. Kazakhstan 1930–1935: Collection of documents in 3 vols. Vol. 1]. Almaty: LEM [in Russian].
- 4 Griбанова, Е.М., & Abduali, R.M. (2014). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan 1930–1935 gg. Sbornik dokumentov v 3-kh tomkh. T. 2* [From the history of deportations. Kazakhstan 1930–1935: Collection of documents in 3 vols. Vol. 2]. Almaty: LEM [in Russian].
- 5 Abzhanov, Kh.M., & Alimgazinov, K.Sh. (2019). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan 1930–1935 gg. Sbornik dokumentov v 3-kh tomakh. T. 3* [From the history of deportations. Kazakhstan 1930–1935: Collection of documents in 3 vols. Vol. 3]. Almaty: LEM [in Russian].
- 6 Kan, G.V., & Zhumashev, R.M. (2022). *Deportirovannye v Kazakhstan narody i spetsposelelentsy: Sbornik dokumentov i materialov. T. 7* [Peoples and special settlers deported to Kazakhstan: Collection of documents and materials. Vol. 7]. Astana: TOO «Liter-M» [in Russian].

Сведения об авторах

Абдрахманова Кымбат — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>

Алланиязов Турганбек — к.и.н., профессор, Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>

Information about the authors

Abdrakhmanova Kymbat — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Allaniyazov Turganbek — Candidate of historical sciences, professor, Zhezkazgan Baikonurov University, Zhezkazgan, Kazakhstan.

Ye.R. Amangosov¹ , N.S. Pusyrmanov¹ , T.Zh. Zhakiyanov² , G.B. Orazbekova³

¹*Institute of State History MSHE RK, Astana, Kazakhstan;*

²*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan;*

³*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan*

(E-mail: eramangosov@yandex.kz; nurbekp89@gmail.com; t.zhakiyanov@apa.kz; gulnurbk90@gmail.com)

Developing the Institution of the Assembly of the People of Kazakhstan in the Context of Forming a Fair Kazakhstan

This paper examines the evolutionary development of the Assembly of the People of Kazakhstan (APK), an important structural component of the country's political system and an institution that promotes inter-ethnic harmony. The analysis is based on program documents that reveal the different stages of development and provide insights into its transformation. The article is based on institutional design and theoretical developments by B. Jessop and E. Yesengarayev. It provides an understanding of the role of the APK in harmonising inter-ethnic relations. The paper emphasises the social and legal interdependence required to adapt to dynamic socio-demographic conditions. The article considers the development of the APK in the context of the formation and assembly of the nation of Kazakhstan following the collapse of the USSR. It offers a new perspective on the evolutionary path of the APK and its implications for strengthening social cohesion in Kazakhstan. The authors emphasise the institution's ability to navigate complex inter-ethnic dynamics. This study contributes to the existing literature by offering novel insights into the evolutionary journey of the APK and its implications for fostering social cohesion in Kazakhstan.

Keywords: Political institution, interethnic relations, institutional design, Assembly of the People of Kazakhstan, Fair Kazakhstan, Development, Evolution, Nation-building, ethnic groups, national unity.

Introduction.

*What is the path of the institution of the Assembly of the People of Kazakhstan:
Volksnation or Staatsnation?*

The political transition and the ensuing political transformation mirror the reflection of political choices in the conditions of the formation of a sovereign state as the Republic of Kazakhstan. The historical legacy of the Soviet state as a “laboratory of friendship between peoples” determined the process of nation-building of the young post-Soviet state, as well as the harmonization of inter-ethnic relations of the multi-ethnic community. At the same time, the state model of regulating inter-ethnic relations in Kazakhstan was institutionalized in the form of a (non)political body, the Assembly of the People of Kazakhstan.

On the other hand, a new stage of nation-building under the conditions of a new social contract (*Constitutional Reform 2022*) in Kazakhstan was formulated at this stage by implementing the concept of “Fair Kazakhstan” and “Responsible Citizen” (*Adal azamat*). The President of the country in his speech at the second meeting of the National Kurultai “Fair Kazakhstan — Responsible Citizen” noted that, “Building a Fair Kazakhstan is an undertaking for the whole society... It is not sufficient to simply carry out political and economic reforms to achieve this goal. It is essential that our individual and social values and patterns of behavior are modernized, that our nation's world view is changed” [1]. Thus, the political framework of the development of the Assembly of the People of Kazakhstan provides an opportunity to characterize its evolution, especially within the framework of theoretical approaches.

The modern state theorist B. Jessop notes the tendency to endow the people (population) with a corporate character, “formed as *unum e pluribus*”, indicating its position as a source of political power for the state [2; 285]. At the same time, he distinguishes three forms of national statehood and national identity:

1) Ethnic nation (*Volksnation*), based on a socially constructed and shared — real or fictitious — ethnic identity, for which membership of the community is based on *blood ties* or *naturalisation*;

2) Cultural nation (*Kulturnation*), based on a common national culture, which may well be defined and actively supported by the state itself. In this construct, membership of the community may be through *assimilation* or *acculturation*.

* Corresponding author's e-mail address: eramangosov@yandex.kz

3) State or civic nation (*Staatsnation*), based on *loyalty* to and identification with the constitution and political institutions of the state [2; 295].

This division of nations and states for analytical purposes can, as practice shows, either alternate or reinforce each other. Kazakhstan, with its multi-ethnic community and the partial dominance of the Kazakh ethnos (70.4 %), according to the results of the 2021 census [3], builds its approaches within this framework. In this context, Grofman and Stockwell's proposed institutional designs to foster stable democracy in pluralistic societies envisage roles for institutions that are either mass/elitist oriented, reinforce the importance of ethnicity, or minimize it altogether [4; 7]. The former is characterised by special rights for group (*communal*) interests, including separate school systems, ethnically based rules for job distribution, etc., based on the norm of proportional representation. The second design is served by *inclusive* institutions in which the legal system strongly emphasises individual rather than group rights, with the requirement of a single common language or multilingualism for all citizens.

Israeli author E. Alexander, who deals with the definition and description of institutional design and considers its implementation, notes that institutional design arises whenever institutions are “created and changed as a result of human activity, either through *evolutionary processes* of mutual adaptation or through a purposeful decision-making process” [5; 213].

Kazakhstani sociologist E. Esengaraev, developing the concept of “*sociocultural cognitions*”, distinguishes a *polycentric (modern)* macrotype of society, which, unlike the hierarchical (traditional) one, is characterised by the pluralistic nature of relations between institutions and the absence of a dominant centre [6; 23], while the traditional one is characterised by the dominance of two institutions — power and religion (“in the modern period in social systems of this type, religion in some cases is replaced by ideology”). At the same time, he notes that *arbitrary* and *purposive rational influence* on the structure and content of sociocultural cognitions is *impossible* [6; 28].

Various authors in defining the role of the Assembly of the People of Kazakhstan applied various assessments, such as “*know-how of Kazakhstan's interethnic policy*” [7], “institution of *nationwide unity*” [8], “institute of *peace and harmony*” [9], etc. It is worth noting that Tugzhanov and others specifically note that the very creation of this body raised national policy to the level of institutionalization [10; 93], thus considering the institutional design of the structure.

Methods

As a methodological framework, various general scientific methods were used, combined with the use of methods from disciplines related to political science, primarily historical, comparative, structural and functional methods. In particular, they were used to study the stages of evolution of the APK's status in historical retrospective.

The theoretical foundations are primarily Jessop's methodological approaches to nation-state relations, E. Esengaraev's work on “*socio-cultural cognitions*”, and institutional design in relation to political and social institutions.

Some aspects of the activity of the Assembly of the People of Kazakhstan as an instrument aimed at harmonizing inter-ethnic relations in society, in relation to changes in its constitutional-legal status, allowing to increase the level of conformity of this structure to the changing situation in society, and, in general, to the needs of society, are considered.

Results and Discussion

The difficulties faced by the political leadership of the young state were accompanied by the fact that it was the only one of the post-Soviet states that did not have a numerical advantage of the state-forming ethnic group [14; 2]. On the other hand, the threat of conflicts based on ethnicity, which was aggravated by the country's difficult economic situation, was a serious concern [11; 98]. At this stage, it is possible to distinguish a *yet institutionalized approach* to decisions on the issues of the country's national policy, which often reflected the inertia of the “Soviet past”. In these conditions, representatives of Germans and Koreans moved organizational structure as an Association, in the case of Germans of public associations of Germans of Kazakhstan “*Vozrozhdenie*” (Revival) (1992), and Koreans — Association of Koreans of Kazakhstan (1990) [12; 168].

The political crisis that began after the elections in March 1994 forced the political leadership to search for a new mandate of trust and legitimization of political power. This was the logic of the creation of the Assembly of the People(s) of Kazakhstan in the initial version [10; 94], which synchronizes with the thoughts

of B. Jessop. It is not by chance that at the first session of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan the proposal to hold a national referendum to extend the powers of President Nazarbayev until 2000 was adopted [16; 175]. Thus, the institutional design of the creation of a consultative body responsible for the harmonization of interethnic relations mainly coincided with the attempt to preserve and strengthen the political status quo.

The further stage of the APK's development is associated with active lawmaking in the sphere of inter-ethnic relations in the late 1990s and early 2000s. This was accompanied by the strengthening of the role of the Assembly of the People of Kazakhstan in the socio-political processes taking place in the republic. First, at this stage the formation of a unified Kazakh nation based on the primacy of civil identity continued. At the seventh session of the APK in December 2000, the President set the task of forming a civil community based on Kazakhstani patriotism.

This task became one of the key directions of the APK Strategy, adopted following the results of the IX session of the Assembly of the People of Kazakhstan in 2000. The main goal of the APK Strategy was declared to increase the role of the Assembly of the People of Kazakhstan in realisation of the tasks of the strategy "Kazakhstan-2030", strengthening of stability and harmony in the society and the process of formation of the Kazakhstani people, its strong statehood, open civil society.

In general, since the mid-2000s, a gradual process of evolution of the Assembly of the People of Kazakhstan, an advisory and consultative body under the President of the Republic of Kazakhstan, into a body with broad powers and responsibility enshrined in the Constitution has begun. One of the most important moments in the sphere of inter-ethnic integration and inter-confessional relations was the stage of creation of a treaty and legal framework in 2008–2011. In 2007, the assembly took a central role as the formal institution through which the doctrinal statements presenting the state's imagined version of a collective Kazakhstani identity deliberately and overtly decoupled from ethno-nationally derived identities [14]. It is worth noting that among English-speaking researchers, the process of nation-building through the transformation of the Assembly of People of Kazakhstan is interpreted within the framework of the policy of "Korenization" by Stalin [13], or by the "Soviet people" of Brezhnev [20].

Since 2008, the interests of ethnic groups have been safeguarded through parliamentary guaranteed representation of the Assembly in the Parliament of the Republic of Kazakhstan. This measure allowed Kazakhstan to implement the basic principle of paragraph 31 of the Document of the Copenhagen Meeting of the CSCE Conference on the Human Dimension, signed in June 1990, as well as the Lund Recommendations of September 1999 on special measures to ensure ethnic representation in government bodies.

In May 2010, an important step was taken towards the establishment of a united Kazakh nation as a civil community — the adoption of the Doctrine of National Unity, "based on the desire to create equal opportunities and stable living conditions for all citizens of Kazakhstan, recognition of the Universal Declaration of Human Rights, awareness of responsibility for the fate of the nation, the creation and strengthening of national statehood on the ancestral Kazakh land and other fundamental principles enshrined in the Declaration of State Sovereignty, the Constitutional Law.

In 2010, the Doctrine of National Unity was adopted — not a legislative or Charter, but a document of the highest level, reflecting the demands of virtually all citizens of the country. The core of the Doctrine of National Unity is that the main value of Kazakhstan is its independence, created on the ancestral Kazakh land.

The constitutional status of the Assembly has also been changed, reflecting the transformation of the content and functions of this body, which, while positioning itself as a deliberative body, has other important inter-ethnic harmony additional tasks, such as fixing ethnic groups on the primacy of "civil nation" ("Kazakhstani") and increasing the level of trust between representatives of different ethnic groups, promoting their effective integration into Kazakhstani society. Therefore, studying and analyzing this state is important for understanding the direction in which the APK is transforming and what this means for the domestic model of interethnic interaction.

If earlier, it would seem, moments of consolidation of ethnic groups around the constructed vertical of power were of particular importance, now the problems (or opportunities, depending on the chosen point of view) of effective integration of ethnic groups into Kazakhstani society, considering the existing demographic trends and proportions, come to the fore. In this aspect, it is possible to predict further evolution of the constitutional and legal status of the Assembly of the People of Kazakhstan, reflecting the role of this structure in the sphere of interethnic relations in the next five years, up to 2025.

At the same time, the establishment of the Assembly of Peoples of Kazakhstan became a fact, which determined the creation of ethno-cultural associations (formerly known as national cultural centres), including those of smaller ethnic groups, as a means of both representing the interests of ethnic groups and cultural autonomy. In 1996 there were 352 such organisations in the republic, representing 34 ethnic groups [11; 109], and expansion was a matter of “time and financial support”. According to the Register of Ethno-Cultural Associations [17], there are currently 442 different ethno-cultural associations representing the interests of more than 40 ethnic groups.

The internal interests of ethnic groups are represented by the annually rotating deputy chairpersons of the Assembly of the People of Kazakhstan, who are appointed on the recommendation of the APK Council and from the structures of ethno-cultural associations, such as the widely represented Russians, Germans, Uzbeks and Uighurs, as well as the Finnish minority. Meanwhile, in 2018 and 2020, representatives of the ethnic majority, the Kazakhs, from business [18] and the media [19] have been appointed. Meanwhile, the Constitutional reform of 2022 changed the configuration of the parliamentary representation of the Assembly of the People of Kazakhstan in the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, thereby eliminating the double direct vote of citizens of the country in the Parliament of the Republic of Kazakhstan. In the current composition of the deputy corps of the Assembly of People of Kazakhstan, the presence of experience and background in the structures of ethnic and cultural associations remains.

Conclusions

Deepening political changes in society and giving impetus to the development of democracy require guaranteeing the free development of the rights and freedoms of every citizen, including ethno-cultural needs. These requirements have been the main pillar of ethnopolitics since the first years of independent development of Kazakhstan and are being qualitatively improved. The evolution and transformation of State ethnopolitics is directly related to the pace of development of the Assembly of people of Kazakhstan, which is being implemented in the direction of strengthening civic identity in the context of political, economic and socio-cultural modernization over the years of independence.

Evolutionary transition of the instrument of legitimation of political power into a broadly represented and nationally oriented one based on civic identity. At the same time, we consider the study within the framework of institutional design, including the theoretical approaches of E. Ostrom (Institutional Analysis and Development framework (IAD)) as promising, including the overall effort to form civic identity.

Acknowledgments

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR21882308) within the framework of program-targeted funding “Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)”.

References

- 1 Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakhstan-adal-azamat-17523
- 2 Джессоп Б. Государство: прошлое, настоящее и будущее / Б. Джессоп; пер. с англ. С. Моисеева. — М.: Дело: РАН-ХиГС, 2019. — 504 с.
- 3 Итоги Национальной переписи населения 2021 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/>
- 4 Grofman B. Institutional Design in Plural Societies: Mitigating Ethnic Conflict and Fostering Stable Democracy / B. Grofman, R. Stockwell. — UC Irvine: Center for the Study of Democracy. — 2001.
- 5 Alexander E.R. Institutional Transformation and Planning: From Institutionalization Theory to Institutional Design / E.R. Alexander // Planning Theory. — 2005. — No 4(3). — P. 209–223.
- 6 Есенгараев Е.Ж. Общество. Институты и социальная наука: науч. изд. / Е.Ж. Есенгараев. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2017. — 312 с.
- 7 Турецкий Н.Н. Ассамблея народа Казахстана — ноу-хау казахстанской межэтнической политики / Н.Н. Турецкий // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. — 2009. — № 5. — С. 118–121.
- 8 Жетпсыбаев С.К. Ассамблея народа Казахстана как институт общенародного единства / С.К. Жетпсыбаев // Гуманитарные науки в Сибири. — 2016. — Т. 23, № 2. — С. 109–113.

- 9 Утебаев А.Д. Ассамблея народа Казахстана — институт мира и согласия в стране / А.Д. Утебаев // Конференциум АСОУ: сб. науч. тр. и материалов науч.-практ. конф. — 2018. — № 4. — С. 487–493.
- 10 Тугжанов Е.Л. Ассамблея народа Казахстана: исторический очерк / Е.Л. Тугжанов, Г.В. Кан, В.С. Коробков, Н.У. Шаяхметов. — Алматы: Раритет, 2010. — 304 с.
- 11 Кушербаев К.Е. Этнополитика Казахстана: состояние и перспективы / К.Е. Кушербаев. — Алматы: Ин-т развития Казахстана, 1996. — 227 с.
- 12 Ualtayeva Sh. Political evolution of the Assembly of people of Kazakhstan / Sh. Ualtayeva, Sh. Bidakhmetova // Отан тарихы — Отечественная история. — 2020. — №4 (92). — С. 159–168.
- 13 Jones N.P. “Assembling” a Civic Nation in Kazakhstan: The Nation-Building Role of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan / N.P. Jones // Caucasian Review of International Affairs (CRIA). — 2010. — 4 (2). — P. 159–168.
- 14 Rees K.M. Explaining Kazakhstani identity: supraethnic identity, ethnicity, language, and citizenship / K.M. Rees, N.W. Williams // Nationalities Papers. — 2017. — 45(5). — 1–25.
- 15 Лубенец Е.В. Национализм в Казахстане в условиях авторитаризма: путь к этнократии? / Е.В. Лубенец // Власть. — 2023. — Т. 31, № 4. — С. 261–267.
- 16 Абдрахманов С.А. Тәуелсіздік шежіресі / С.А. Абдрахманов. — Астана: Елорда, 2001. — 328 б.
- 17 Официальный сайт Ассамблеи народа Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko>.
- 18 Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/bylaws/rasporiyazheniyami-glavy-gosudarstva-salzhannov-islam-bek-tuleubaevich-i-tvarionas-vitalii-iono-naznacheny-zamestitelyami-predsedatelya-assambl.
- 19 Официальный сайт Ассамблеи народа Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://assembly.kz/ru/news/zamestitelyami-predsedatelya-ank-naznacheny-kuziev-i-bekbaeva/>
- 20 Tutumlu A. The Kazakhstani Soviet not? Reading Nazarbayev’s Kazakhstani-ness through Brezhnev’s Soviet people / A. Tutumlu, Z. Imyarova // Central Asian Survey. — 2021. — 40. — P. 400–419.

Е.Р. Аманғосов, Н.С. Пұсырманов, Т.Ж. Жақиянов, Г.Б. Оразбекова

Әділетті Қазақстан қалыптастыру контексіндегі Қазақстан халқы Ассамблеясы институтының дамуы

Мақалада еліміздің саяси жүйесінің маңызды құрылымдық құрамдас бөлігі және ұлтаралық келісімді қамтамасыз ететін институт — Қазақстан халқы Ассамблеясының (ҚХА) эволюциялық дамуы қарастырылған. Талдау дамудың әртүрлі кезеңдерін ашатын және оның трансформациясы туралы түсінік беретін бағдарламалық құжаттарға негізделген. Сонымен қатар институционалдық дизайн және Б. Джессоп пен Е. Есенғараевтың теориялық әзірлемелеріне сүйенген. Онда ұлтаралық қатынастарды үйлестірудегі ҚХА-ның рөлі туралы түсінік беріледі. Мақалада динамикалық әлеуметтік-демографиялық жағдайларға бейімделу үшін қажетті әлеуметтік және құқықтық өзара тәуелділікке баса назар аударылған. КСРО ыдырағаннан кейінгі Қазақстан ұлтының қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан ҚХА-ның дамуы зерттелген. ҚХА-ның эволюциялық жолына және оның Қазақстандағы әлеуметтік бірлікті нығайту үшін салдарына жаңа көзқарас ұсынылған. Авторлар институттың күрделі этносаралық динамиканы бағдарлау қабілетін атап көрсетеді. Бұл зерттеу ҚХА-ның эволюциялық жолына және оның Қазақстандағы әлеуметтік бірлікті нығайту үшін салдарына жаңа көзқарас ұсына отырып, қолданыстағы әдебиеттерге үлес қосады.

Кілт сөздер: саяси институт, этносаралық қатынастар, институционалдық дизайн, Қазақстан халқы Ассамблеясы, Әділетті Қазақстан, даму, эволюция, мемлекеттік құрылыс, этникалық топтар, ұлттық бірлік.

Е.Р. Аманғосов, Н.С. Пұсырманов, Т.Ж. Жақиянов, Г.Б. Оразбекова

Развитие института Ассамблеи народа Казахстана в контексте формирования Справедливого Казахстана

В статье рассмотрено эволюционное развитие Ассамблеи народа Казахстана (АНК) — важного структурного компонента политической системы страны и института, способствующего межэтническому согласию. Анализ основан на программных документах, которые раскрывают различные этапы развития и дают представление о его трансформации. Авторы статьи опираются на институциональный дизайн и теоретические разработки Б. Джессопа и Е. Есенгараева. В работе раскрыто понимание роли АНК в гармонизации межэтнических отношений, подчеркнута социальная и правовая взаимозависимость.

мость, необходимая для адаптации к динамичным социально-демографическим условиям. Кроме того, рассмотрено развитие АНК в контексте формирования и становления казахстанской нации после распада СССР. В ней предложен новый взгляд на эволюционный путь АНК и его последствия для укрепления социальной сплоченности в Казахстане. Авторы подчеркивают способность института ориентироваться в сложной межэтнической динамике. Данное исследование вносит вклад в существующую литературу, предлагая новый взгляд на эволюционный путь АНК и его последствия для укрепления социальной сплоченности в Казахстане.

Ключевые слова: политический институт, межэтнические отношения, институциональный дизайн, Ассамблея народа Казахстана, Справедливый Казахстан, развитие, эволюция, государственное строительство, этнические группы, национальное единство.

References

- 1 Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Official website of the President of the Republic of Kazakhstan]. *www.akorda.kz*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakistan-adal-azamat-175233> [in Russian].
- 2 Jessop, B. (2019). *Gosudarstvo: proshloe, nastoiashchee i budushchee* [The State: Past, Present Future]. (S. Moiseev, Trans). Moscow: Delo [in Russian].
- 3 Itogi Natsionalnoi perepisi naseleniia 2021 goda [Results of the National Population Census of 2021]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/> [in Russian].
- 4 Grofman, B., & Stockwell, R. (2001). *Institutional Design in Plural Societies: Mitigating Ethnic Conflict and Fostering Stable Democracy*. UC Irvine: Center for the Study of Democracy.
- 5 Alexander, E.R. (2005). Institutional Transformation and Planning: From Institutionalization Theory to Institutional Design. *Planning Theory*, 4(3), 209–223.
- 6 Esengaraev, E.Zh. (2017). *Obshchestvo, instituty i sotsialnaia nauka* [Society, institutions and social science]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo univesiteta [in Russian].
- 7 Turetskii, N.N. (2009). Assambleia naroda Kazakhstana — nou-khau kazakhstanskoi mezhetnicheskoi politiki [The Assembly of the People of Kazakhstan is the know-how of Kazakhstan's interethnic policy]. *Evraziiskaia integratsiia: ekonomika, pravo, politika — Eurasian integration: economics, law, politics*, (5), 118–121 [in Russian].
- 8 Zhetpysbaev, S.K. (2016). Assambleia naroda Kazakhstana kak institut obshchenarodnogo edinstva [The Assembly of the People of Kazakhstan as an institution of national unity]. *Gumanitarnye nauki v Sibiri — Humanities in Siberia*, 23(2), 109–113 [in Russian].
- 9 Utebaev, A.D. (2018). Assambleia naroda Kazakhstana — institut mira i soglasiia v strane [The Assembly of the People of Kazakhstan is an institution of peace and harmony in the country]. *Konferentsium ASOU: sbornik nauchnykh trudov i materialov nauchno-prakticheskikh konferentsii — ASOU Conference: collection of scientific papers and materials of scientific and practical conferences*, (4), 487–493 [in Russian].
- 10 Tugzhanov, E.L., Kan, G.V., Korobkov, V.S., & Shaiakhmetov, N.U. (2010). Assambleia naroda Kazakhstana: istoricheski ocherk [Assembly of the People of Kazakhstan: a historical essay]. Almaty: Raritet [in Russian].
- 11 Kusherbaev, K.E. (1996). *Etnopolitika Kazakhstana: sostoianie i perspektivy* [Ethnopolitics of Kazakhstan: current state and prospects]. Almaty: Institut razvitiia Kazakhstana [in Russian].
- 12 Ualtayeva, Sh. & Bidakhmetova, Sh. (2020). Political evolution of the Assembly of people of Kazakhstan. *Otan tarikhy — Otechestvennaia istoriia — History of the Homeland*, 4 (92), 164–175.
- 13 Jones, N.P. (2010). “Assembling” a Civic Nation in Kazakhstan: The Nation-Building Role of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan. *Caucasian Review of International Affairs (CRIA)*, 4 (2), 159–168.
- 14 Rees, K.M., & Williams, N.W. (2017). Explaining Kazakhstani identity: supraethnic identity, ethnicity, language, and citizenship. *Nationalities Papers*, 45(5), 1–25.
- 15 Lubenets, E.V. (2023). Natsiestroitelstvo v Kazakhstane v usloviiakh avtoritarizma: put k etnokratii? [Nation building in Kazakhstan under conditions of authoritarianism: the path to ethnocracy?]. *Vlast — Power*, 31(4), 261–267 [in Russian].
- 16 Abdrakhmanov, S.A. (2001). *Tauelsizdik shezhiresi* [Chronicle of independence]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 17 Ofitsialnyi sait Assamblei naroda Kazakhstana [Official website of the Assembly of the People of Kazakhstan]. *assembly.kz*. Retrieved from <https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko/> [in Russian].
- 18 Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Official website of the President of the Republic of Kazakhstan]. *www.akorda.kz*. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/bylaws/rasporyazheniyami-glavy-gosudarstva-salzhanov-islam-bek-tuleubaeovich-i-tvarionas-vitalii-iono-naznacheny-zamestityami-predsedatelya-assambl [in Russian].
- 19 Ofitsialnyi sait Assamblei naroda Kazakhstana [Official website of the Assembly of the People of Kazakhstan]. *assembly.kz*. Retrieved from <https://assembly.kz/ru/news/zamestityami-predsedatelya-ank-naznacheny-kuziev-i-bekbaeva/> [in Russian].
- 20 Tutumlu, A., & Imyarova, Z. (2021). The Kazakhstani Soviet not? Reading Nazarbayev’s Kazakhstani-ness through Brezhnev’s Soviet people. *Central Asian Survey*, 40, 400–419.

Information about the authors

Amangosov Yerkebulan — Master of social knowledge, Head of the scientific and information Department of Institute of state history of the Ministry of science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-9692-8684>

Pusyрманов Nurbek — PhD, director of the Institute of state history of the Ministry of science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

Zhakiyanov Talgat — Candidate of sociological sciences, National school of public policy, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0007-7900-2322>

Orazbekova Gulnur — Master of humanities, senior lecturer at the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7617-3288>

А.Ж. Аубакирова¹ , З.О. Дукенбаева¹ , А. Ташағыл²

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан;

²EduTepe университеті, Стамбул, Түркия

(E-mail: aubakirova.assem@mail.ru; dukenbaevazo@mail.ru; ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)

XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әйелдерінің қызметі (тарихи аспект)

XX ғасырдан бастап әлемде өмірдің көптеген салаларына (саясат, экономика, білім, денсаулық сақтау) қатысатын әйелдің рөлі туралы идеялар өзгеруде. Біздің білуімізше, XX ғасыр әйелге өмір салтын, кәсіпті, жеке мүдделерді таңдау еркіндігін бекіткен қазақ әйелдеріне декларацияланатын құқықтар берді. Осыған байланысты XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ қоғамындағы әйелдердің рөлін зерттеу қазіргі кезеңдегі Отан тарихының өзекті міндеті. Сондықтан бұл мақала қазақ әйелінің дәстүрлі мәдениеттегі орны мен рөлін зерттеуге арналған. Авторлардың назары XX ғасырдың басында болған қазақ әйелінің әлеуметтік мәртебесіндегі өзгерістерге бағытталған. Мақаланың практикалық маңыздылығы — зерттеуші ғалымдардың (мәдениеттанушылар, тарихшылар, философтар, әлеуметтанушылар) Қазақстан тарихындағы әйелдің орны мен рөлі туралы еңбектерін қарастыру.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Қазақстан әйелдері, қазақ әйелдерінің қызметі, әлеуметтік-саяси өмір, әйелдердің жағдайы.

Kipicne

Қазіргі кезеңде қоғамдағы гендер мәселесіне үлкен назар бөлініп келеді. Мұның өзі ер адамдар мен әйелдердің теңдігі мәселесінің өзектілігін анықтап беріп отыр. Күрделі және қарама-қайшы экономикалық, әлеуметтік-саяси үрдістер, кедейліктің жоғары деңгейі және тағы басқа кері әлеуметтік құбылыстар әйелдерді кемсітуді тереңдетіп отыр. Мұның қатарына отбасылық қатынастар мәселесін, ажырасу үрдістерін және ер адамдардың тарабынан қанау және т.б. қосуға болады. Осының салдарынан жастардың арасында мәдени қуаттың төмендеуі байқалады. Жалпы алғанда, осы үрдістердің барлығы барлық салалар бойынша мемлекеттің дамуына кері әсерін тигізеді.

Гендерлік теңдік идеясы және ерлер мен әйел адамдардың ынтымақтастығы, олардың бір-бірімен келісімі мен өзара түсіністігі үлкен маңызға ие және бұл тұрақты дамудың жағдайы мен алғышарттары болып саналады. Тең құқық пен тең мүмкіндіктер идеологиясының негізінде гендерлік құрылымдардың трансформациясы және мемлекеттің тұрақты дамуы үрдісіне әйелдердің үлкен күш-қуатын тарту көптеген мемлекеттерді, соның ішінде Қазақстан Республикасын да қамтып отыр.

Қазіргі уақытта Қазақстанда гендерлік саясат мемлекетіміздің дамуы мен модернизациялануының маңызды бағыттарының бірін құрайды. Қазақстанның гендерлік саясатында ер адамдар мен әйелдердің құқықтарын теңестіруге негізделген кешенді көзқарас орын алған. Еліміздің гендерлік саясатының негізі мемлекеттік құрылымдар мен азаматтық қоғам ұйымдарының гендерлік саясатты жүргізуіне, құқықтарды қорғауға және халықаралық тәжірибе алмасуға қолайлы жағдайлар туғызу болып саналады. Гендерлік саясаттың және мемлекетіміздің ықпал етуінің арқасында әйелдер мен ерлердің құқықтарын қайта қалпына келтіру және бақылау бойынша институттар мен комиссиялар құрылуда, аймақтық және халықаралық деңгейлерде дөңгелек үстелдер мен конференциялар өткізілуде. Мұның өзі қоғамның әртүрлі топтары арасындағы коммуникацияның дамуына ықпалын тигізуде.

Қоғамдағы әйелдердің рөлі — бұл мемлекеттің әлеуметтік-саяси құрылысы ерекшеліктерінің, экономикалық тұрғыдан дамуының және мәдениет деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Өзімізге белгілі, қоғамдағы әйелдің рөлі, оның құқықтық жағдайы мен әлеуметтік мәртебесі туралы даулар әрбір тарихи даму кезеңінде орын алған болатын. Мысалы, 1905–1907 жылдардағы орыс революциясы қазақ қоғамына өзіндік ықпал етті. Атап айтқанда, революция қазақ қайраткерлерінің қоғамдық және әлеуметтік, прогресшіл бағыттағы ойларының қалыптасуына, ұлттық сана-сезім мен елдік иммунитетінің артуына оң әсерін тигізген болатын. Осындай жағдайда, қазақ азаматтарының идеялық тартыс, ұлт-азаттық жолындағы саяси күресіне көмегін беріп, моральдық тұрғыдан қолдау

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aubakirova.assem@mail.ru

танитқан әйелдер баршылық болды. Осы тұрғыдан алғанда, біз үшін XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы әйелдердің атқарған ролін зерттеу үлкен қызығушылық танытады.

Зерттеу әдістері

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы әйелдердің ролін анықтау барысында историзм және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Осы принциптерді басшылыққа ала отырып, қарастырылып отырған кезеңдегі әйел феноменін және оның орнын анықтауда тарихи салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Осымен бірге, қазақ қоғамындағы әйел мәселесіндегі өзгерістер мен оның тарихи дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін тарихи-генетикалық әдіс пайдаланылды. Сондай-ақ, контент талдау әдісі қарастырып отырған кезеңдегі қазақ қоғамындағы гендерлік мәселелердің тарихи, саяси сипатын ашуға мүмкіндік берді.

Талқылау

XX ғасырдың басында қазақ қоғамында әйелдердің теңдігі, олардың білім алу және әртүрлі қоғамдық істерге араласу мәселесіне назар бөліне бастады. Мұндай тенденцияға Алаш қозғалысының өкілдері қолдау көрсетті. Осымен бірге, қазақ әйелдерінің тәрбиесі мен әйел теңдігі Алаш зиялыларының еңбектерінен көрініс тапқан болатын. Алаш зиялыларының әйел мәселесін көтеруі және мерзімді басылым беттерінде әйел теңдігі мәселесіне қатысты өзекті мақалалары мен өлеңдері жрайланған соң, бұл мәселе Кеңес өкіметі тарапынан да қолдау тауып, әйелдердің құқықтары қорғалған болатын.

Мұның дәлелі ретінде 1917 жылы 21 шілдеде Орынборда өткен жалпы Қазақ съезін атап көрсетуге болады. Бұл съезде әйелдердің қоғамдағы өмірі туралы шешім қабылданып, келесідей тұжырым жасалған:

- әйелдер мен ерлердің саяси құқықтары тең болуы керек;
- әйелдер өздеріне серігін таңдауға ерікті;
- некеге тұру жасы 16-ға дейін ұзартылуы;
- молданың 16-ға толмаған қыздың, 18-ге толмаған жігіттің некесін қиюға құқығы жоқ;
- неке екі жақтың келісуімен қиылады;
- жесір әйелдерді күйеуінің туысқандарына зорлап қосуға болмайды;
- бірінші әйелі келісім бермесе, екінші әйел алуға болмайды [1; 405].

Өзіміз көріп отырғандай, қазақ қоғамындағы әйелдердің теңдігі XX ғасырдың басында өзекті болған. Атап айтқанда, осы съезде ұсынылған идеялар ол заманда әйелдердің тығырықтан шығатын басқа жолы болғандығын көрсетеді. Ескі салт-сана мен әдет-ғұрыптың күйрей бастағаны, әйел рөлінің өзгергені көрінеді. Сол кезеңде «әйел мәселесін» шешуге талпынған қазақ әйел журналистикасы да пайда болды және бұл қоғамдағы әйелдердің рөліне өзіндік ықпалын тигізді. Мысалы, әйел теңдігі тақырыбы сол кездегі әйгілі «Еңбекші қазақ», «Таң», «Қызыл Қазақстан» атты басылымдарда кеңінен жариялана бастады. Қазақ тілінде үзбей шығып тұратын «Айқап» журналының беттерінде жарияланған Сақыпжамал Тілеубайқызының «Қазақ қыздарының аталарына», «Ұзақ күткен үмітім һәм бас адамдарға бір-екі сөз» атты арнайы мақаласы мен «Қыз батасы» атты өлеңі, Күләйім Өтегенқызының «Қазақ қыздарына», Мәриям Сейдалинованың «Зарлау» және «Тұр қазақ!» атты өлеңдері арқылы қазақ даласына келген кеңестік жаңа заманның жаңа өмір мен жаңа мәдениетке деген қазақ қыздарының ішкі сұранысын, өзіндік ойын байқауға болады. Мұның дәлелі ретінде «Қазақ» газетінің 2 жасқа толуына орай жазылған құттықтау хаттағы Нәзипа Құлжанованың: «...мен қазақ әйелі болғандығымнан, «Қазақ» газетасының берекелі жұмысын әрі апаруға екінші жылға аяқ басқанына қуаныш етіп, аз ақшамен ауданды ұлтының игілігіне іс бастаушыға, оған жолдас, тілектес болып көтермелеп, көмегінде болған барша бауырларыма, көңіл ризалығын білдіріп, тәңірі жарылқасын айтуды борышым деп білдім. Ескі рәсім салған ауырлықты илеп азбастан, еркектің серіктігіне жарап, жақсылық, жамандықты бірге атқарып келе жатқан, ақылды, ақ көңіл, көнбіс, кеңшілік, бауырмал қазақ әйелдері, еркекпен қатар білім білсе, ерлер ұлт үшін жүрген жерінде, оларды қалмай қатарында жүріп іс етуге жарар. Сондықтан жұрттың теңдікке жетуін көздеген ардақты бауырларым, сол жұрттың анасы әйелдердің де ерлерден қалмай, қатарында жұрт ісін етерлік дәрежеге жету жағын да ескерусіз қылмаңыз!» [2] деген тілектерін атап көрсетуге болады.

Зерттеуші З. Сағыбаева «XX ғасыр басындағы әйелдер мұңын әйелден артық ешкімнің айта алмайтыны белгілі болатын. Дәл осы қажеттілік әйел қаламгерлер тобының тууына басты себеп

болды», — деп, олардың қолына қалам алуына мәжбүр еткен екі түрлі себепті келтіріп өтеді. «Біріншіден, баспасөз арқылы бұқараның қалың ортасына ой тастау, сол арқылы өнер-білімге, мәдениетке үндеу болса, екіншіден, жасқаншақ, етекбасты ауыл әйелдеріне жаңа қоғамның мән-жайын түсіндіру, өз мүддесі үшін күреске жұмылдыру» [3] деп көрсетеді. Бәрімізге мәлім, 1920 жылы Қазақстан Автономиялы Республикасы Орталық Атқару Комитетінің қалың малға, әмеңгерлікке, көп әйел алушылыққа тыйым салу жөнінде қабылдаған декреті жарияланған болатын. Осы орайда Қ. Аллаберген «Декретте қазақ әйелдерінің еңсесін басқан, адамдық қасиетін қорлаған, тағы басқа да зиянды әдет-ғұрыптарды жою көзделді. Міне, осы декреттің мәнін әйелдерге түсіндіріп, олардың өздерінің бас бостандығы үшін күресуіне көмектесу, әйелдерді қоғам өміріне белсене араластыру үшін ел ішінде көшпелі қызыл отаулар, делегаттар жиналыстары ұйымдастырылды. Бұлардың жұмысын насихаттайтын, әйелдерге арналған баспасөз органын шығару қажеттігі туындады» [4] деп көрсетеді.

Әйел теңдігі туралы қазақ зиялылары қоғамда пікірталас тудырып, қазақ халқының намысын оятуға тырысты. Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романына баға бере отырып Әлихан Бөкейханов: «Мұнда қазақтың қай жерінде болса да, малға қызығып я партияға қызығып, қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар, ысырапқа ақша шашып, жақынымен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру...» деп, қоғамға және адамзатқа жат қылықтарды сынға алады [5; 2]. Әйел мәселесі төңірегінде Әлихан Бөкейханның да қалам тартқаны мәлім. Оның 1899 жылы «Туркестанские Ведомости» газетінде «Женщина по киргизской былине «Қобыланды» атты ғылыми еңбегі, 1902 жылы «Бесправность киргизских молодых» мақаласы және 1925 жылы «Қызды малға сату», 1923 жылы «Батыр Бекет» атты шығармалары жарыққа шықты [6; 178].

Спандияр Көбеевтің «Қалың мал», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу», Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романдарында ескі әдет-ғұрыптың қыспағына түскен қазақ қызының тағдыры баяндалып, әйелдің теңдігі мен адамшылығын қорлайтын ескі әдет-ғұрыпқа қарсы батыл күрес жүргізген жастардың ерлігі мен қайсарлығы және сүйгені үшін күрескен екі жастың қайғылы тағдырлары баяндалған. Әйел теңдігі арқылы жеке бас бостандығы тақырыбын көтерді.

Қазақ қыздарына арналған алғашқы мектеп ашқан қазақ әйел мұғалімдерінің бірі — Хұсни-Жамал Зұлқарнайқызы 1872 жылы Бөкей Ордасындағы сұлтандар әулетінде дүниеге келген. Әбілқайыр хан әулетінен шыққан, Нұралы ханның шөбересі, Жәңгір ханның немересі, әкесі — Зұлқарнай Нұралыханов. Ол Қазандағы земство мектебін бітіріп, Бөкей Ордасындағы әйелдер мектебінде сабақ берді. Бұл мектеп 1883 жылдан бері жұмыс істегенімен онда тек басқа ұлттың қыздары оқитын. Хұсни-Жамал Зұлқарнайқызының бастамасынан кейін ғана мектепке қазақ қыздары бара бастады. 1894 жылы Хұсни-Жамал қазақ қыздарына арналған алғашқы мектеп ашты. Оған кітаптар, оқулықтар және басқа да қажет заттарды білім министрлігінің Бөкей Ордасы бойынша инспекторы Андрей Вознесенский жеткізіп отырды. Андрей Вознесенский 1897 жылы жасаған баяндамасында Хұсни-Жамал туралы былай деп жазған: *«Хұсни-Жамал — қазақ сұлтанының қызы. Қазандағы земство мектебін бітірген. Алғашында ағаларының қолында оқыды. Жасы шамамен 25-те. Сұлу, әрі әңгімеге жақсы, Ордада мұндай қыз жоқ, иә, ол, жалғыз... Орысша таза сөйлейді. Асқан ұстамдылығымен ерекшеленіп тұрады. Қазір өзін орыс тілі мектебінің ісіне арнауды ұйғарды»* [7; 89].

Алма Оразбаева КСРО тарихындағы алғашқы саясаткер әйел, мемлекет және қоғам қайраткері, Коминтерн мүшесі болған революционер-ағартушы қазақ қызы, өмірінің соңғы 17 жылын Әулие ата (Жамбыл облысы) өңірінде өткізген. Өмір сүрген кезеңі әлеуметтік-саяси төңкеріс кезеңіне тап келді. Саяси бағыт ақ пен қызыл болып тұрған шақта, Алма Оразбаева 17 жаста болған. Советтік билік тұсында саяси қызметте жүріп, қазақ әйелінің, ана мен бала мәселесін ХХ ғасыр деңгейіне көтергенін, қазақ қыздарының оқуына жәрдемдескенін де айта кеткен жөн. Шығыс әйелдері арасынан тұңғыш халықаралық саясат аренасына шыққан. Алма Оразбаеваның ерекше бастамасының бірі — әйелдер баспасөзінің негізін қалауы. 1922 жылы Қырғыз (Қазақ) облыстық партия комитеті жанынан әйелдер бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалғаннан кейін қазақ әйелдерінің сауатсыздығын жою, оларды үкіметтің, кеңестер мен мәдени құрылыс жұмыстарына тартуда Оразбаеваның сіңірген еңбегі орасан. Орынбордағы сауат ашу, үлгі-тәжірибе мектептеріне, өлкелік кеңес-партия мектептеріне тәрбиешілер даярлайтын курсқа кіргізіп, олардың тәртібін, сабағын сырттай бақылап, оқуын бітіріп шығуын қадағалайды. Өзінің еңбек ақысын әйелдер курсына қатысушыларға бөліп береді. Неге олай жасадыңыз дегендерге: *«Біздің тойып ішіп, сәнді киінгенімізден не пайда? Одан да қарапайым өмір*

сүріп, қажеттіліктерді артық пайдаланбағанымыз дұрыс емес пе? Жас ұрпақтың өз халқының азарту үшін білім алуына көмектесейік» деп көрсеткен.

1919 жылы Ордада шыққан «Дұрыстық жолы» газетіне «Әуелі түсіну керек» деп мәселе көтерген ол, 1923 жылдың 9 маусымында «Еңбекші қазақ» газетіне «Әйел бостандығы» атты мақала жазады. Мақалада: «...Қазақстан халқының жартысы әйел. Сол бір елдің жарты денесі сияқты — әйел халқы сәулесіз, ойсыз, өнерсіз, надан болса, Қазақстан бүтін, толық саналы ел болмақ емес. Мұны қазақтың әйелі де, еркегі де есінен шығармауға тиіс. Әйел болашақ ер азаматтың анасы, асыраушысы да, тәрбиешісі де. Әйел — қазақтың шаруасының тұтқасы. Қазақ әйелі, қадіріңді өзің біліп, адам болып өнерге, білімге ұмтылуың керек» деп көрсеткен.

Ол тек мақала жазып қана қоймай, баспасөз ісімен тұрақты айналысты. 1923 жылдың басында жарық көрген «Жас қазақ» журналының алғашқы бас редакторы да А. Оразбаева болды. Осы журналға екі мақаласы («Жастар Одағының қазақ қыздарын ұйымдастырудағы және тәрбиелеудегі міндеттері» және «Гүлсім» атты очеркі) жарияланған. Журналдың шығуына қуанған Алма Оразбаева С. Сейфуллиннен сүйінші сұрап, журналдың келесі санына мақала жазуды өтінген. Сонда С. Сейфуллин «Жас қазақ» атты көлемді арнау өлең жазған. А. Оразбаева көтерген әйелдер мәселесін коштап, С. Меңдешев, Н. Нұрмақов, Х. Құлымбетов мақалалар, С. Мұқанов, М. Әуезов, С. Дөнентаев, Б. Майлин, Қ. Айнабекұлы сынды ақын-жазушылар өлең, әңгімелер жазып, баспасөзге жариялайды. Яғни әйелдер мәселесінің баспасөзде алғаш көтерілуіне, тіпті оның өнер арқылы насихатталуына себепкер болған адамның бірі — Алма Оразбаева еді. Ел тағдырын өз тағдырынан биік қойған, жұртының амандығын, жерінің бүтіндігін мұрат еткен қазақ тарихындағы әйелдер ұлт тарихының әр белесінде тұлғалық деңгейге көтеріліп отырған [8].

Осымен бірге, 1925 жылдың мамыр айынан бастап «Тендік» газеті шыға бастады. Газеттің редакторы татар әйелдеріне арналған училищеде білім алған, алғашқы журналист-редакторлардың бірі Сара Есова еді. Газет 1926 жылы қаңтардан ай сайын шығатын «Әйел теңдігі» журналына айналды. Журналдың негізгі мақсаты — қалың малға, әмеңгерлікке, көп әйел алушылыққа тиым салу туралы декретін бұқара халыққа түсіндіру, әйелдердің қоғамдық өмірге араласуын насихаттау болды. Журналды шығару жұмысына С. Мұқанов белсене қатысқан, кей нөмірлеріне редактор ретінде Бейімбет Майлин қол қойған. Кейіннен журналға Нұржамал Саналиева, Нағима Арықова басшылық еткен. Журналдың редколлегия мүшелері Мариям Бектембекова, Зайда Ақышева, Зейнеп Тоқберлинова, алғашқы әйел, қоғам қайраткерлерінің бірі — Алма Оразбаева, педагог-ғалым, жазушы-аудармашы, журналист Ахмет Байтұрсынұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәкен Сейфуллин сияқты ой-парасат иелері өлең арнаған Нәзипа Құлжанова болды. Сұлтанмахмұт Торайғыров ағалық мейіріммен:

«Ардақты, бар Нәзипа деген ханым,
Газет, журнал жүзінде жұртқа мәлім.
Оқыса сондай әйел шығар ед деп,
Оқығандар бағалар сөздің дәмін.
Неше күн қыдырсаң да таба алмассың,
Семейдің одан өтер адал жанын.
Ақ көңіл, мінезі онды, жүзі жарқын,
Ынтасы жеткізбекке әйел халқын.
Және бар әйелге хас нәзік сезім,
Танитын бір көргенде-ақ істің нарқын.
Атақты Байтұрсынов «Мысалында»,

«Н- ға» деп өлең жазып, жайған даңқын...» деп арнау өлең жазған [2].

1925 жылдың наурызынан бастап «Азат әйелі» журналының жарық көре бастағанын да айта кету керек. Ол туралы Темірбек Қожакеев: «Азат әйел» — бір күндік газет. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанындағы әйелдер бөлімі 1925 жылдың 8-наурызда шығарған. Қазақ әйелдеріне арналған осы тұңғыш, бір күндік газеттің жарық көруі үлкен тарихи оқиға болды. 1925 жылы 5-мамыр күні осы басылымның негізінде «Тендік» газеті шығарыла бастады» [9] деп көрсеткен.

«Тендік газеті» Аймақтық партия комитетінің жанындағы әйелдер бөлімінің атынан шыққан. 1926 жылы «Әйел теңдігі» журналына айналды. Онда Алма Оразбаеваның, Сара Есқызының, қазақтың тұңғыш ақын қызы Шолпан Иманбаеваның, белгілі қоғам қайраткері Нағима Арықованың және тағы басқаларының мақалалары басылған. Бір айта кетерлігі, Темірбек Қожакеев 1926 жылы

«Әйел теңдігі» журналын «Теңдік» газетінің орнына шықты десе, Л. Ахметова бұл журнал 1925 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің қосымшасы болып шыққанын айтады. Қалай дегенмен де кейінгі «Қазақстан әйелдері» журналының басы болған «Әйел теңдігі» журналының қазақ баспасөзі тарихында алатын орны бөлек [9].

Қазақ тарихындағы есімі айрықша жазылуы тиіс қыздардың бірегейі — Гүлшаһара (Гуля) Досымбекова еді. Гүлшаһара — Алаш жастарының басын қосқан «Бірлік», «Жас азамат» ұйымын құрған жігерлі қайраткер қыз болған. Ол Міржақып Дулатұлының балдызы, Омбы гимназиясын, Омбы ауылшаруашылығы институтын аяқтаған. Алаш көсемінің қызы Елизаветамен (Зейнеп) жақын құрбы болған. Революциядан соң, жоқ-жетім, әлеуметтік ахуалы төмен қазақ балаларының білім алуына, оқуына қаржылай көмек көрсеткен.

Осымен бірге, Алаштың оқу-ағарту саласында табанды қызмет еткен Гүләйім Байгурианы, ол Ыбырай Алтынсарыұлының шәкірті болған Ахмет Балғымбайұлының қызы екенін атап көрсетуімізге болады. Ол Орынбордағы гимназияны үздік аяқтап, орыс тілінен сабақ берген. Оның жолдасы Әлжан Махмұтұлы Байгурин белгілі ғалым, дәрігер, публицист. Жолдасы қуғын-сүргінге ұшырап, атылған соң, Гүләйім де тағдырдың кермек дәмін татқан.

Алаштың ізашар толқынының үлкен қолдауына ие болған Аққағаз Досжанова қазақ әйелінің арасынан шыққан алғашқы дәрігер ғана емес, қаламы өткір публицист, қайраткер. 1917 жылы қазақ зиялылары ұйымдастырған Мәскеудегі басқосуда мұсылман елдерінің азаттығы туралы баяндама жасап, бұратана халықтың тағдырына алаңдаған. Оның үлкен зор ісі — 1917 жылдың 1–8-мамырында өткен Мәскеудегі Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысып, қазақ әйелінің мұң-мұқтажын жоқтап сөйлеп, төралқаның назарын өзіне аударған. Сосын, өмірінің соңына дейін Алматыдағы №1 ауруханада гинеколог болып, безгек ауруына қарсы алғашқы ем-домды ойлап тапқан. Оның медициналық проблемаларды көтерген ауқымды мақалалары «Әйел теңдігі», «Абай», «Жас азамат» басылымдарында жиі жарияланған [10].

XX ғасырдың бірінші жартысында мемлекеттік және қоғамдық өмірдің барлық салаларында революциялық өзгерістердің болғаны белгілі. Әлеуметтік саясаттың маңызды бағыттарының бірі — әйелдерді өндірістік және қоғамдық жұмыстарға тарту еді. Осымен бірге, әйелдерді қамтыған қоғамдық ұйымдар пайда болды. Мысалы, 1920 ж. басында өндіріс деңгейіндегі әйел бөлімшелері пайда болды және бұл әйелдер өмірінің ерекшеліктеріне және жергілікті дәстүрлерге назар аударды. 1921 ж. РКП ОК-нің әйелдер арасындағы жұмыс жасау жөніндегі бөлімшесі шығыс халықтарының коммунист әйелдерінің қатысуымен отырыс өткізген. Бұл отырыстағы 40 делегаттың ішінде 2 делегат әйел Қазақ Автономиялық Социалистік Кеңес Республикасынан болған және өздерінің әлеуметтік жағдайы бойынша 17 делегат зиялы өкілдер ортасынан болған [11; 215].

Атап өту қажет, осы кезеңде Қазақстанда, Түркменстанда, Өзбекстан мен Қырымда, Татарстанда әйелдер үшін ерекше сайлау учаскілері құрылған [12; 95]. 1921 ж. наурызында Семейде мұсылман әйелдердің губерниялық съезі өтіп, оған 85 әйел қатысқан. Бұл съезді ұйымдастырушылардың мақсаты — партияның жұмысына тарту арқылы мұсылман әйелдерін өз еркіндігі үшін күреске шақыру болған. Осы кезде әйелдер қауымы ана мен бала, мектепке дейінгі тәрбие мәселесіне назар аударған. Осымен бірге, 1923 ж. Семей губерниясында 217 делегат әйел және 21 әйелдер кеңесінің мүшесі болған. 1922 ж. Оралда 50 жұмыссыз әйелден тұратын артель құрылған [11; 215].

Атап өту қажет, әйелдердің азаматтық белсенділігін қалыптастырудың кеңестік тәжірибесі тұрмыс, мәдениет пен мерекелер т.б. салалардағы жаңа өзгерістерді қамтыды. А. Оразбаеваның ұсынысы бойынша Өлкелік кеңестік партия мектебінде әйелдер арасынан жұмысшыларды даярлау бөлімшесін ашу туралы шешім қабылданған. 1925 ж. ортасына қарай республика партиясына мүше кандидаттардың арасында әйелдердің үлесі 9,2 % құраған. 1925 ж. жазда РКП-ның Қазақ өлкелік комитеті «Волостық әйел үйі» туралы Ереже қабылдады. Бұл ұйым қазақ әйелдерін сауаттылыққа үйретіп, саяси тұрғыдан тәрбиелеуді және кеңестік құқықтық нормаларды насихаттап, әйелдерді кооперативке тартуды мақсат етті. 1925 ж. Қазақ Автономиялық Социалистік Кеңестік Республикасындағы делегаттық жиналыс секцияларында, кооперативтік, кәсіподақтық және бала мен ананы қорғау ұйымдарында 340 қазақ әйелі болған [11; 216].

Қорытынды

XX ғасыр басында басталған гендерлік теңсіздік мәселесі Алаш қайраткерлерінің назарында болып, олардың қажырлы еңбектерінің арқасында біршама оң шешімдерін тапты. Олар әйелдердің құқығын қорғауды өздеріне міндет санады. Осындай істердің нәтижесінде қазақ әйелдері білім алуға

және қоғамның тең мүшесі ретінде өмір сүруге мүмкіндіктер алды. Осымен бірге, бұл кезеңде қазақ зиялыларының шығармашылығы жанр жағынан дамып қана қоймай, тақырып мен идея тұрғысынан жаңа белеске көтерілді. Қазақ қаламгерлері әлем әдебиетіндегі жетістікке сүйеніп, әйелдердің қайталанбас бейнесін құрды. Осылайша, қарастырылып отырған кезеңде қазақ қоғамындағы әйел тағдыры мен ролі тақырыбына қол артқан қазақ зиялыларының түпкілікті идеясы — жеке тұлға бостандығы мен жеке адамды қайталанбайтын рухани құндылық ретінде қадірлеу болды. Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев әйел теңдігі мәселесін жиі көтерді. Олар қазақ әйелінің тағдырын қараңғылықтан, әлеуметтік қысымнан, келтіріліп отырған зардаптардан арашалап, құтқарып алуға тырысты және қазақ әйелдерін білім алуға, оқуға шақырып отырды. Қазақ зиялыларының мұндай қадамдары қазақ қоғамындағы әйел теңдігін қалыптастыруға мүмкіндіктер жасап берді.

Осылайша, XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы әйелдердің алатын орны мен атқарған ролін зерттеу тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі саналатындығын атап өту қажет. Осы кезде қазақ әйелдері қоғамда тең құқыққа ие болды, ал бұл өз кезегінде әйелдердің әлеуметтік-экономикалық және саяси және құқықтық жағдайының өзгеруіне алып келді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Міржақып. Жалпы қазақ сөзінің қаулысы / Бас редактор Ә. Нысанбаев. — Алматы, 1998. — 560 б.
- 2 Негимов С. Айқын Нұрқатов шығармалары / С. Негимов. — Алматы: Ана тілі, 2013. — 384 б.
- 3 Сағыбаева З. Қазақ әйелдерінің публицистикалық мұрасы: канд. дис. автореф. / З. Сағыбаева. — Алматы, 2010. — 168 б.
- 4 Аллаберген Қ. Тарих және баспасөз / Қ. Аллаберген. — Павлодар: Керек, 2009. — 148 б.
- 5 Роман деген не? // «Қазақ». Орынбор. — 1915. — № 48.
- 6 Сұлтанхан Аққұлыұлы. Әлихан — әдебиетші ретінде / Аққұлыұлы Сұлтанхан // Жұлдыз. — 1993. — № 5. — Б. 179–180.
- 7 Калдыбаева Б.С. Қазақстанның философиялық дүниетанымындағы әйел феномені / Б.С. Калдыбаева. — Алматы, 2022. — 129 б.
- 8 Қазақ тарихындағы ағартушы әйелдер. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://centretur.kz/kk/maqalalar/din-jane-qogam/qazaq-tarihyndagy-agartushy-aielder-904/>.
- 9 Қазақстанда әйелдер баспасөзі қалай пайда болды? — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/155858-qazaqstanda-ayelder-baspasozi-qalay-payda-boldy>.
- 10 Алаштың асыл арулары. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://ruh.kz/alashtyn-asyl-arulary_5201/.
- 11 Рысбекова С.Т. Женские организации в Казахстане и советская практика формирования гражданской активности в 1920–1930-е годы / С.Т. Рысбекова // Промышленность: экономика, управление, технологии. — 2009. — № 4. — С. 214–217.
- 12 Акимов И. Сельские советы национальных меньшинств / И. Акимов // Советское строительство. — 1929. — № 12. — С. 95–103.

А.Ж. Аубакирова, З.О. Дукенбаева, А. Ташағыл

Деятельность казахских женщин в первой половине XX века (исторический аспект)

Начиная с XX века, в мире меняется представление о роли женщины, которая задействована во множестве сфер жизнедеятельности (политике, экономике, образовании, здравоохранении). Как известно, XX век дал казахским женщинам декларируемые права, которые закрепили за женщиной свободу выбора образа жизни, профессии, личных интересов. В связи с этим изучение роли женщин в казахском обществе в первой половине XX века является актуальной задачей отечественной истории на современном этапе. По этой причине данная статья посвящена изучению положения и роли казахской женщины в традиционной культуре. Внимание авторов сосредоточено на изменениях в социальном статусе казахской женщины, происшедших в начале XX века. Практическая значимость статьи заключается в рассмотрении работ ученых-исследователей (культурологов, историков, философов, социологов) о месте и роли женщины в истории Казахстана.

Ключевые слова: история Казахстана, женщины Казахстана, деятельность казахских женщин, социально-политическая жизнь, положение женщин.

A.Zh. Aubakirova, Z.O. Dukenbayeva, A. Tashagyl

Activities of Kazakh women in the first half of the twentieth century (historical aspect)

Since the 20th century, ideas about the role of women, who are involved in many spheres of life (politics, economics, education, healthcare), have been changing in the world. As we know, the 20th century gave Kazakh women declared rights, which secured for women the freedom to choose a lifestyle, profession, and personal interests. In this regard, studying the role of women in Kazakh society in the first half of the twentieth century is an urgent task of national history at the present stage. Therefore, this article is devoted to the study of the position and role of the Kazakh woman in traditional culture. The authors' attention is focused on changes in the social status of Kazakh women that occurred at the beginning of the twentieth century. The practical significance of the article lies in the consideration of the works of scientific researchers (culturologists, historians, philosophers, sociologists) on the place and role of women in the history of Kazakhstan.

Key words: history of Kazakhstan, women of Kazakhstan, activities of Kazakh women, socio-political life, situation of women.

References

- 1 Nysanbayev, A. (Ed.). (1998). *Mirzhaqyp. Zhalpy qazaq sieezinin qaulysy* [Mirzhakyp. General resolution of the Kazakh Congress]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Negimov, S. (2013). *Aiqyn Nurqatov shygarmalary* [Works of evil Nurkatov]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 3 Sagybaeva, Z. (2010). *Qazaq aielderinin publitsistikalyq murasy* [The journalistic heritage of Kazakh women]. Almaty [in Kazakh].
- 4 Allabergen, K. (2009). *Tarikh zhane baspasoz* [History and the press]. Pavlodar: Kereku [in Kazakh].
- 5 (1915). *Roman degen ne?* [What is Roman?]. *Qazaq. Orynbor — Kazakh. Orenburg*, 48 [in Kazakh].
- 6 Sultankhan, Akkulyuly (1993). *Alikhan — adebietshi retinde* [Alikhan as Literature]. *Zhuldyz*, 5, 179–180 [in Kazakh].
- 7 Kaldybaeva, B.S. (2022). *Qazaqstannyn filosofiialyq dunietanyndagy aiel fenomeni* [The female phenomenon in the philosophical worldview of Kazakhstan]. Almaty [in Kazakh].
- 8 *Qazaq tarikhnydgy agartushy aielder* [Enlightenment women in Kazakh history]. Retrieved from <https://centre-tur.kz/kk/maqalalar/din-jane-qogam/qazaq-tarihyndagy-agartushy-aielder-904/> [in Kazakh].
- 9 *Qazaqstanda aielder baspasoz qalai paida boldy?* [How did women's press appear in Kazakhstan?]. Retrieved from <https://egemen.kz/article/155858-qazaqstanda-ayelder-baspasoz-qalay-payda-boldy> [in Kazakh].
- 10 *Alashtyn asyl arulary* [Alash's precious beauties]. Retrieved from https://ruh.kz/alashtyn-asyl-arulary_5201/ [in Kazakh].
- 11 Rysbekova, S.T. (2009). *Zhenskie organizatsii v Kazakhstane i sovetskaia praktika formirovaniia grazhdanskoi aktivnosti v 1920–1930-e gody* [Women organizations in Kazakhstan and Soviet policy of the Development of social activism in 1920–1930]. *Promyshlennost: ekonomika, upravlenie, tekhnologii — Industry: Economics, Management, Technology*, 4, 214–217 [in Russian].
- 12 Akimov, I. (1929). *Selskie sovety natsionalnykh menshinstv* [Rural Councils of National Minorities]. *Sovetskoe stroitelstvo — Soviet construction*, 12, 95 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Аубакирова Асем — PhD докторант, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-8268-9355>

Дукенбаева Задаш — т.ғ.д., профессор, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-5968-1539>

Ахмет Ташағыл — PhD, профессор, ғылыми жетекші, Едитепе университеті, Түркия, Ыстамбұл; <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>

Information about the authors

Aubakirova Assem — PhD student, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Dukenbayeva Zdash — Doctor of historical sciences, professor, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Tashagyl Ahmet — PhD, professor, Editepe University, Turkey, Istanbul.

G.U. Akhmetshina¹ , Dzh.S. Mutalova² , D.B. Zhakash³ , A.Zh. Tulegenova⁴

¹Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan;

²West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan, Uralsk, Kazakhstan;

³Academician A. Kuatbekov People's Friendship University, Shymkent, Kazakhstan;

⁴Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: guldena_82@mail.ru; mutalova.dzhanappul@mail.ru; zhakash78@inbox.ru)

The role of the “Madeni Mura” Program in the context of the nation-building policy of Kazakhstan

The article provides a comprehensive historical analysis of the history of the origin of the state program “cultural heritage” adopted by the Republic of Kazakhstan in 2004, the search for valuable documents, manuscripts, books, information related to the history of Kazakhstan from foreign archives and libraries, which became one of the most important areas within the framework of the program, their copying and import into the country, thereby enriching our spiritual and cultural heritage. This program was accepted by Kazakhstan with great pleasure. Cultural heritage is a sign of a civilized society. The program consists of spiritual and moral values, as well as a comprehensive work taken to pass on the rich historical heritage of our people from generation to generation. The preservation of cultural heritage is of great importance for each of the peoples of the world. The program is aimed at developing and consolidating the national consciousness of Kazakhstanis. The purpose of writing the article by the authors is to determine the role of the Madeni Mura program in considering the state-building policy of Kazakhstan over the years of independence, and to conduct a historical analysis. The relevance of the article lies in the fact that in the history of an independent country, the adoption of state programs in this direction is very important. Within the framework of the state program “Madeni Mura”, the rich historical heritage of our people was enriched with valuable relics from foreign archives. This program was the beginning of the subsequent programs “People in the Stream of History”, “Archive-2025”. The authors conclude that the study and introduction into scientific circulation of valuable documents brought to the country through the Madeni Mura Heritage program was a great step in the development of Kazakhstan's State-Building policy.

Keywords: “Cultural Heritage”, program, Republic of Kazakhstan, independence, archive, historical memory, cultural memory, national code, national culture, national construction, document, manuscript.

Introduction

Since gaining independence, the Republic of Kazakhstan has taken urgent comprehensive measures to intensify activities in the field of protection and development of the cultural heritage of our people. The initiator of this program was the state program approved by the first president N.A. Nazarbayev in the address to the people of Kazakhstan in 2003 for the formation of a unified system for the restoration of the incomparable rich cultural heritage of our people, historical, cultural and architectural monuments, the study of the history of our national literature and writing. The main goal of the program “cultural heritage” is the development of the spiritual and educational sphere, ensuring the preservation and effective use of the country's cultural and archival heritage. Among the CIS countries, it was our country that began to receive such a large-scale project. The implementation of the program began in 2004.

Program stages: 2004–2006; 2007–2009; 2009–2011.

The program was implemented in several areas:

- restoration of historical, cultural and architectural monuments of special importance for the national culture;
- archaeological research;
- scientific work in the field of cultural heritage of the Kazakh people;
- sharing the experience of national literature and writing, creating an expanded video and working Series [1].

Within the framework of the “Cultural Heritage” program, our culture and original history were enriched with exhibits of high scientific value. As you know, thousands of valuable artifacts related to the history and culture of the Kazakh people are stored in the archives of the Russian Federation in Astrakhan,

---

*Corresponding author's E-mail: guldena_82@mail.ru

Orenburg, Ufa, Kazan, Omsk, Moscow, St. Petersburg, Tomsk, Saratov, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, China, Iran, Egypt, Turkey, USA, France and other countries. Their transfer to the domestic archival and library funds is an urgent problem today. Therefore, it is important to analyze the past of the country during the years of independence and discuss the history of state programs adopted and implemented in order to preserve the cultural heritage.

Research methods

In the study of the issues raised within the framework of the article, the principles of historicity, objectivity and consistency were taken into account. These principles make it possible to comprehensively consider the historical phenomena of the past and its development and transformation in historical communication. At the same time, during the writing of the article, the historical and comparative method, the descriptive and narrative method, hermeneutic, retrospective methods were used.

Discussion

As noted above, the state program “cultural heritage” consisted of several areas. In our article, we focused in detail on the third direction, namely the search for books and valuable manuscripts stored in foreign archives and libraries related to the cultural heritage of the Kazakh people, our history.

Since the independence of the Republic of Kazakhstan, the document exchange with Foreign Archives has been established immediately.

In the first half of 2001, the Government of the Republic of Kazakhstan approved the concept and wording of the country's archival affairs for 2001–2005, where priority was given to identifying and copying documents stored in foreign archives on the history of Kazakhstan.

Sources on various aspects of the history of Kazakhstan in the XVI–XX centuries are stored in archival institutions of the Russian Federation. In 2002, business trips of employees of the State Archives of Kazakhstan to the Federal Archives, Museums and libraries of Russia (RSAAA, RSMHA, GA RF, RGASPI, RGVA, RGALI, AVPRE, Russian State Library, State Historical Museum) were planned for obtaining copies of these documents [2].

A similar letter was sent to the Head of the Main Archival Administration of the Republic of Uzbekistan P.N. Nigmatov, 26.11.2001, No. 1-12/277 [3].

On 25.12.2001, under the number 1-12/326, director general of the State Archives of the Republic of Poland Pani Darie Nalench was told that “in order to compile a list of archival documents stored in the archives of the Republic of Kazakhstan in connection with the history and fate of Poles in the XIX–XX centuries, it is necessary to sign a separate contract. In addition, the issue of obtaining copies of valuable archival documents related to the history of Kazakhstan, which are stored in the archives of Poland, is also highlighted [4].

On 19.01.2002, a meeting of the archives and documents Management Committee of the Ministry of Culture, Information and public consent of the Republic of Kazakhstan was held in Almaty on the creation of a working group working in foreign countries in order to search and obtain copies of documents of historical and cultural value related to the history of Kazakhstan. This was attended by the staff of this committee. From the minutes of this meeting, the following issues can be understood: on November 16, 2001, the Order No. 65 “on the search and copying of documents of historical and cultural value related to the history of Kazakhstan from the archives of foreign countries of the Republic of Kazakhstan in 2002” was signed and approved. In accordance with this order, a working group was created. 5.5 million from the Republican budget for the search for documents the tenge is allocated.

In 2002, the focus of the Working Group was on the archives of Russia and Uzbekistan, where many documents related to the history of Kazakhstan are stored. It is planned to work with the archives of 4 cities of Russia: Moscow, St. Petersburg, Omsk and Orenburg. The documents here cover the XV–XX centuries in terms of chronological framework.

On April 18, 2002, the schedule of business trips of archivists and historical scientists to the Federal Archives, scientific centers, libraries and museums of Russia was approved [5].

At the meeting held on 03.07.2002, the issue of the results of this business trip was considered, the business trip took place from 13.05.–13.06.2002.

According to the results of the business trip, work was carried out mainly in 7 of the Moscow Archives, documents with more than 2000 storage units were found. An agreement has been adopted between the Embassy of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation for the supply of ordered microfilms.

In 2002, Kazakhstan celebrates the 200th anniversary of the establishment of the Bokei Khanate. According to the data known to us, the Bokey Khanate was founded in 1801 on the Volga and Ural by the decree of Emperor Paul I. In this regard, archival institutions of the Astrakhan, Volgograd, Saratov and Orenburg regions of the Russian Federation are asked to support the identification and copying of materials related to the history of West Kazakhstan in the XIX-XX centuries.

This letter was sent a year before the anniversary: dated 06/22/2001 No. 1-12 / 73 here he applied to the head of the Russian Federal Archive with a request to allow archival institutions of the Astrakhan, Volgograd, Saratov, Orenburg regions to identify and copy materials on the history of West Kazakhstan in the XIX-XX centuries [6].

On 26.02.2003, a regular meeting of the Working Group will be held. Order of the government of the Republic of Kazakhstan dated 24.04.2002 No. 470 in connection with the implementation of sections 5.4.2 of the program to search and obtain copies of data on the history of Kazakhstan in the XV–XX centuries from archives and scientific institutions of foreign countries, and in accordance with the order of the archives and documentation Committee No. 15 dated 25.02.2003, a working group was created to implement this program. The working group included representatives of local archives and document management departments, and for 2002 a program was prepared to search and obtain copies of data on the history of Kazakhstan in the XV–XX centuries from archives and scientific institutions of foreign countries, which was of great historical and cultural value. The Departments of archives and document management of the regions bordering the Russian Federation were assigned to organize work on sending specialists to the Russian archives in order to find and obtain copies of data with documents of historical value for the Republic of Kazakhstan. To hold events related to the official opening of the Year of Kazakhstan in Russia, a memorandum was signed on 20.02.2003 between the Federal archival service of Russia and the archives and documents Management Committee to work together to find and copy archival documents.

Seitova A.F. said that she will continue to search for film documents in Krasnogorsk at the RSAFPD institution and start searching for film documents in the St. Petersburg archive. In his report, he said that he wanted to copy the state TV and radio phonodocuments and the former employees of the melody recording studio, the photo collection of the Leibin dynasty in Tashkent, the photo collections stored in the Local History Museum in Astrakhan. According to G.T. Isakhan, in the archive of the Institute "Open Society" in Hungary there are unprocessed materials of Radio "Azattyk" in the Kazakh language. He noted the need to sign a contract with the same archive for processing and copying these documents. In addition, there may also be materials about the Turkestan Legion in the Polish archives, because Mustafa Shokai's magazine "Zhas Turkestan" was sponsored by the Polish Organization "Prometheus".

Abdulina A.T. offered to write a letter to the leadership of the World Association of Kazakhs with a request for assistance in finding and finding documents for representatives of the Kazakh diaspora abroad.

According to G. Abeuova, in the reports on the search for documentary materials found for publication in the collection of the CSA RK [6], the Kirghiz-Kaysatsky Affairs Foundation from the archive of the USSR Ministry of Foreign Affairs contains information about the Great, Middle, Small Zhuz. In the reports of this fund on the discovery of archival documents related to the history of Kazakhstan, in the archives and libraries of foreign countries, in documentary materials of high scientific significance for Kazakh history, in the Beijing State Library (on the history of the Middle Ages), in the library of the British Museum, in the library of the Nuri Osmani mosque (Turkey) — in works in Persian and Turkish, contains information about his life List of manuscripts from the British Museum, libraries of Milan, Vienna, Paris.

It has been noted that complex of documents for the 1960–1970s to the cities of Astarahan, Omsk, Kazan in the travel documents [7] funds where documents related to the history of Kazakhstan are found. For example, in the fund 394 of the Astrakhan provincial chancellery (1714–1791) there are correspondence with the Kazakh Khans about the exchange of prisoners of war. In these documents, the Astrakhan Museum of local lore contains a collection of photographs taken by residents of the Guryev region and the Mangystau peninsula in 1912–1913, this collection is of significant ethnographic interest [8].

The Russian State Historical Archive in St. Petersburg has more than 6 million storage units and the St. Petersburg State Historical Archive houses personal funds of prominent Kazakh intellectuals. We got acquainted and compiled a list of funds needed to search for documents. The Russian State Historical Archive in St. Petersburg is one of the most important central institutions of the Russian Empire, which collected documents of the late XIX-early XX centuries. The main funds of ministries and departments from 1802 to 1917 are collected here. In addition, the archive houses most of the personal funds of state figures. Therefore, it is known that many materials of the statements related to Kazakhstan are stored in this archive.

From April 6 to May 4, 2003, archival institutions in St. Petersburg revealed documents of historical and cultural value related to the history of our country.

In St. Petersburg, work was carried out in the Russian State Historical Archive, in the historical archive of St. Petersburg, in the St. Petersburg State Archive of film documents. Familiarized with the names of about 40 thousand cases in the funds of the State Council of the Russian Empire in 1810–1877, the names of 124 cases were copied. According to the State Duma fund — from 13403 case names, 180 case names were copied. Senator, from the funds of the revisions, 149 case names were copied from 1720 case names. 3 cases from 112 cases from the Council of ministers, 22 cases from 2218 cases from the Ministry of Finance, 13 cases from 617 cases from the Ministry of trade and industry, 466 cases from the funds of public and private organizations, 72 cases from 236 inventories from the fund of the Ministry of Education, that is, 47631 cases from 107897 names of cases, 797 cases were selected. The Ministry of Land Affairs reviewed 3 inventories and selected 385 cases out of 1916. Also, the personal funds of persons who served on the Lands of Kazakhstan were considered, and 852 cases were selected from 3469 cases.

It is known that at the end of the XIX-beginning of the XX centuries, about 20 Kazakh students studied at St. Petersburg University. In this regard, about 65,000 personal files were considered from the state historical archive of St. Petersburg, 11 were selected, and 23 photographs from 3,059 storage units were selected from the state archive of film documents of St. Petersburg.

Thus, the names of about 18,000 cases were considered from the St. Petersburg archive, from which 258 cases were selected. The search for documents related to the history of the country is still ongoing in these archival funds, which hold 8 million cases.

Any of these documents is an integral part of our national history. They allow researchers to study our native history, make objective judgments and identify the features of the evolution of political and social development of Kazakh society.

And this opportunity will allow us to draw conclusions about the signs and functions of state power today, solve the problems of interethnic relations and problems of democratization of society based on past experience [9].

Places where historical data and documents related to the Kazakhs of the people's Republic of China are stored, historical records of China have been continuously recorded from the first millennium BC to the twentieth century. In the Chinese annals, there is a lot of valuable information about the Kazakh ancestry, about Kazakhstan. Historical information about the Kazakhs is stored in an archive in Beijing called “Jeong Guo Di Yi Dan an Guan” (Chinese state archive-archive No. 1. It contains manuscripts and documents related to the Kazakhs from 1644 to 1912. These can be found in sections No. 35–37 of this archive.

Archives related to modern Kazakh history are stored in the archives of the Xinjiang Uygur Autonomous District of the people's Republic of China in Urumqi. It contains a lot of handwritten documents related to the Kazakhs of the XX century [10].

Archival materials related to the Kazakh history in Mongolia:

1. State Central Archive (Ulaanbaatar).
2. Archive of Bayan Ulgei region.
3. Ministry of internal affairs and Border Military Archive (Ulaanbaatar).
4. Archive of the administration of the Hovda Region (City of Hovd).

Materials related to Kazakhs in the archive of Mongolia date back to 1860, that is, the year when the Kazakh departments moved to this country. These materials are stored in the funds of the Central Archive TTA, F-1, KHN-1017, 109.

Report on the relationship between Abylai Khan and Amirsana, written in shurshit (Manchu). These 317 notebook materials known as “Van gungüüdiyn iltgel shastir” are kept in the rare materials fund of the State Central Library in Ulanbator.

The formation of the Bayan-Ulgei Kazakh region (1940) and the growth and prosperity of a separate region and foundations related to the issue of nationality. TTA, Ф-1, T-1, XH-73-78.

1937-1938 materials about repressed Kazakhs are stored in the archives of the Ministry of internal affairs of Mongolia and the military border administration.

It is known that T. Ryskulov, on an emergency order of the Comintern, visited Mongolia in 1924 and served for 11 months. Materials about him are stored in the archives of the Central Committee of the People's Republic of Mongolia [11].

Minutes of the meeting of the Working Group No. 4 dated 18.11.2003.

Report on the visit of B.G. Ayagan (doctor of Technical Sciences, president of CJSC "Kazakh encyclopedia") to the United States.

According to B.G. Ayagan, the Hoover archive contains not only documents of the Soviet era, but also documents of the RSDLP, as well as materials about Xinjiang, which are indirectly related to the history of Kazakhstan. These documents are found in the materials of Ataman Tolstov and Ataman Kolchak. These funds are not exhaustive, the materials are given intermittently. Together with the publication of documents on the gulag for example can be carried out. Since the materials are incomplete, you need to take only a fragment and refer to this archive. At the same time, the need to obtain consent from relatives of the founders of the fund was noted. In the Hoover Archive, The Memoirs of V. Klemm, a witness to the events of 1917-1918, give information about the history of Kazakhstan, since the officers of the akgvardsians of those years visited such Kazakh regions as Petropavlovsk, Uralsk, Kostanay, Kokshetau, Pavlodar, Zhetysu. In addition, photographs taken by the American engineer Gordon, who was in Tashkent in the 20–30s, are also valuable material for Kazakh history, because he also photographed residents of nearby Kazakh villages. The Hoover archive also contained documents about Poles exiled to the territory of Kazakhstan, prisoners of war who were captured by the Germans in the World War II. Copies of all documents related to the history of Kazakhstan were removed from the Hoover archive and transferred to the archives of Kazakhstan.

This trip took place as a result of a voluntary request from the researcher. All diplomatic agreements were decided by Ayagan B.G. on their own. Supported the proposal of Ayagan B.G. to cooperate with the Institute of War, Revolution, Peace and Hoover [12].

Report of the Director of CFAFPDSR RK Seitova A.F. on a business trip to Makeu from 22.04 to 30.04.2003.

The purpose of the visit is to search for audiovisual documents on the history of Kazakhstan in the State Television and Radio Corporation of the Russian Federation, to conduct coordination for copying film and photo documents found in the phonological documents of the RGA, DFD and RGAF.

From the funds of the KFD of this RGA photos of such outstanding people like T. Ryskulov, M. Auezov S. Asfendirov, A. Nurmakov, and other figures dated 1926-1927 were found.

For the first time, such work was carried out in order to search for Audiovisual documents in Kazakhstan from state television and radio funds.

In addition, this case provides a report on the visit of the director of the secondary school of the Republic of Kazakhstan B.T. Zhanayev to Orenburg on 19.04.01.05.2003. Here is an inventory of 24 funds consisting of 45,032 storage units. Among them, 330 storage units were found, which provide information about the political, socio-economic and cultural life of Kazakhstan in the late XVIII – early XX centuries. An agreement was signed between the state archive of the Orenburg region and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan on the exchange of reference materials on archival funds [13].

Report of a scientific business trip in the Russian State Historical Archive (RGIA)

There are 1367 funds in the RGIA. The business trip took place from July 8 to July 28, 2003. During the work, 110 inventories of 24 funds were considered. 641 cases were found in 15 funds.

Recently, due to the growing interest among historians in the study of historical figures and representatives of the National Liberation Movement, the study of such topics as land relations, the development of domestic and foreign trade, the extraction of minerals, the development of mining has ceased. In connection with these topics, there is data in the funds "Corps of mountain engineers" (K. 44), "all units of trade and trade agreements with foreign states" (K. 40).

It is impossible to obtain a comprehensive copy of all the documents found in the State Historical Archive of the Russian Federation [14].

Based on the data of the document on the report of the visit of the archivist of the highest category of the secondary school of the Republic of Kazakhstan Zhilybaeva M.G. from August 20 to September 13, 2003 to Omsk: the main purpose of the visit to Omsk is to search for archival documents related to the history of Kazakhstan in the XVIII-XIX centuries in the State Archive of the Omsk region.

The chronological framework of documents and photo documents found as a result of this business trip covers the period from 1657 to 1922, while photo documents cover the period from 1842 to 1866. List of found documents: 2290 + 8 photo documents.

Among these found documents are the conquest of Kazakhstan by Tsarist Russia, the colonization of Siberia, the formation of administrative and Territorial Administration, the formation of external districts in Kazakhstan, diplomatic and economic relations of Kazakhstan with Russia, Bukhara, Khiva, Kokand and China, the peoples of Western Siberia, the Kyrgyz (Kazakhs), social movements in Kazakhstan, the eastern,

income of Siberian cities, the collection of taxes from the Kyrgyz, the construction of fortresses and outposts on a new line, including the construction of the Petropavlovsk fortress, the resettlement of peasants to Siberia and Kazakhstan, there is data on the exploration of useful deposits, the extraction of salt from the lakes of Kazakhstan, the creation of communication hubs with Siberia, the opening of schools in western Siberia, the internal trade of Russia with the bukharians and Kyrgyz, the deportation of various political prisoners to Siberia, Russia's relations with Bukhara, Kalmyks and Kyrgyz, settlements of fugitive Russian peasants, etc.

The State Archive of the Omsk region contains information mainly about the history of eastern and central Kazakhstan. The materials about Abylai sultan, Barak sultan, Kulsary batyr starshyn, Gubaydulla Ualikhanov sultan, Gubaydulla's son Bulat, Sarzhan Kasimov sultan, Kasym Abylayev, Kenesary Kasimov sultans, Sartai Chingisov, Shete Koktibarov, Arslan Zhanturin, Kudaimende Gazin, Suke Abylaykhanov Sultans, Sh. Ualikhanov and S. Seifullin were found.

Report of archivists of the Republic of Kazakhstan on the course of a business trip to the Arab Republic of Egypt for October 28–November 15, 2003 data: the purpose of this business trip is to search for manuscripts and data related to the history of the Kazakh people, to compile a list.

The formation of the Arab Caliphate in the IX century, the spread of the Islamic religion had its impact on the history, culture, traditions of various peoples of the Middle Acha. Also, the need of the Arabs to establish their power in the lands conquered in Central Asia and to protect themselves from Warrior nomads opened the way for research by medieval historiographers, including information about the Kipchaks, which was reflected in the works of that time. It is known that one of the largest ethnic groups, which occupies a special place and role in the history of the world, the Kipchaks, who left an indelible mark on the history of some ethnic groups and states in Eurasia and the Mediterranean, later became part of many Turkic peoples, including Kazakhs.

Therefore, along with the geographical and historical works of medieval historiographers, the manuscripts of great scientists from the Kazakh soil led by Abu Nasir Al-Farabi, the history of the Egyptian Mamluk state (1260–1517), founded by the historical figure Sultan AZ Zahir Beybarys, who ruled in Egypt, Sham in the II-half of the XIII century, the origin of the Mamluk, spiritual and cultural ties with their compatriots, need to be studied.

During the visit, a list of manuscripts and data of scientific importance related to our history was compiled from the funds of the National Archives of the Dar Al-Qutub library in Cairo, the Arab Republic of Egypt, and the Institute of Arabic manuscripts and Research. Among them are the Mamluk Sultans Sultan AZ Zahir Beybarys, Barkuk, Kaitpai, etc. manuscripts and historical documents, manuscripts on military art in the Mamluk state, a list of works of the Farabians, “history of the inhabitants of the Caspian region”, “miracles in the Khanate of the Turkish state”, tribes and peoples living in the modern region of Kazakhstan, cities and towns, trade routes, things for sale, agriculture, such as Tengirberdy, Agybai, Tumanbai, etc. documents related to the history of the Mamluk were identified, a list of about 200 documents and manuscripts was compiled. The personal archive fund of the Kazakh Egyptian scientist Narolla at-Tarazi was acquired and added to the national archival fund [15].

All of the above events undoubtedly served as the impetus for the adoption of the state programs “Cultural Heritage”, “People in the Stream of History”.

In 2006, copies of ancient manuscripts, artifacts, books, microfilms, photocopies, archival documents related to the cultural heritage of the Kazakh people were imported from the Republic of Armenia, Hungary, the Arab Republic of Egypt and the Republic of Turkey. Among the domestic scientists who transfer this valuable treasure to the National Archive, the archive staff calls the name of Doctor of historical sciences A. S. Musagalieva. These documents are collected in the 83rd fund of the National Archive [16]. Now, if we look at the documents collected in this 83rd fund, from the archives and research organizations of Armenia from the Matenadaran Institute of ancient manuscripts named after M. Mashtots, the Persian language “historical Nadiri” (294 pages), written in 1700, “Galamariy Gabbasi” (177 pages), written in 1616, the Persian-Turkish dictionary “Lugat tyurk” (242 pages), dated to the XIV century, “Humayun Nameh” (486 pages a page), copies of the works “forty viziers” (22 pages) were brought.

As a result of scientific expeditions to the archives and libraries of Hungary, copies of books and archival documents related to the history, culture and Ethnology of the Kazakh people were brought by Hungarian scientists. Basically, documents were brought here by the outstanding Hungarian scientist Henry Wamberi, comparing the text “Kutadgu Bilik” with the ancient Uygur language, describing the author's journey to Central Asia and the Caspian coast in 1863. In addition, there are copies of articles related to the folklore of the Kazakh people by another Hungarian scientist, Gyerd Almashi. The list of research works in

R. Loventhal's book on the Turkic language and literature in Central Asia is kept in American libraries. Copies of articles by Istvan Mandoki Konyr and Yojef Torm, who studied the kinship of the Hungarians and Kipchaks, are also kept. A copy of Mihai Benke's book “torgai Magyars”, which was published in English in 1999, was also brought from his trip to Torgai.

In addition, texts of radio programs “Azat Europe”, “Azattyk”, BBC, “Voice of America” were taken from the Open Fund of the Central European University of Hungary and delivered to Kazakhstan.

Written data on the history of Kazakhstan were found in the Daru Al-Qutub library in Cairo and the Institute for the study of Arabic manuscripts of the National Archives of the Arab Republic of Egypt. They are geographical maps, historical narrative monuments. Medieval Arab maps show the lands bordering Kazakhstan, the Caspian Sea and the Aral Sea, rivers and lakes, mountain chains and cities and settlements of Turkic tribes. These cards are derivatives of Al Istahri, Ibn Haukal, Al Balkh, Al Masudi, Al Jaihani, Al Battani, Al Biruni, and Al Idrisi.

Documents and materials related to the history of Kazakhstan were found in the archives and research centers of the Republic of Turkey. Collections and catalogs were brought from the funds of the Ottoman State Archive under the Prime Minister of the Republic of Turkey. In addition, such valuable documents as texts with historical information about the Kazakh zhuzs, the search for new trade routes from Kazakhstan to Russia in the XVIII-XIX centuries, the consent of Kazakh merchants to trade with the Ottoman Empire, correspondence with the Desht Kipchak Khans, the migration of Kazakhs, materials about the zaisan, Abdykadyr imams from the Kazakh dynasty, materials related to the Turkestan, Zhetysu, Caspian troops, a copy of the agreement with the ambassador of Kokand Zahid Geylan were brought.

14 books in Turkish related to the history and culture of the Turkic peoples and several issues of “history” and “Ulkimiz” juranli, published in Istanbul, were brought from the World Foundation for Turkish Studies.

Sydykhan Ulychay, the head of the public fund of ethnic Kazakhs in Turkey, gave 5 books in Turkish and Ottoman languages related to the history and culture of the Kazakh people. These books are mostly G.J. Kazakhbala's book of “Koshten kein”, Memoirs of Mustafa Shokai's wife Maria Shokai, the book of Professor Muharrem Ergin “Korokyt Ata”, the book “history of Kashgaria” by Mehmet Katyp, a copy of the collection of Khoja Ahmed Yasawi's wisdom in Chagatai, 6 issues of the magazine “Zhana Turkestan” published in Istanbul and Ahmed Zaki validi's books “history of Turkestan geography” in Ottoman language.

Selected articles published in 1927–1931 in the Turkish-language “Fund catalog” and “Yeni Turkestan” were obtained from the “Ayaz Tahir Volga-Ural-Turkestan” (Istanbul) fund. 11 books related to the history of Kazakhstan were brought from the library of Baimyrza Khait in Istanbul.

Conclusion

In order to further develop the program “cultural heritage” and the archival business of the Republic of Kazakhstan, the composition of the national archival fund has been significantly enriched due to the search and import of valuable documents related to the history of Kazakhstan in foreign archives. The imported documents and materials are documents that have no analogues in the study of the history of Kazakhstan. Archival documents of various content and structure are of great importance in assessing the historical events of the Kazakh people from a modern point of view. Of course, since almost all these documents are written in Arabic, English, German, Turkish, there is a need for specialists who know these languages to work with documents. In the future, if these valuable documents are read, studied by historians and put into scientific circulation, the history of Kazakhstan will be filled with new facts.

The work was carried out with funding from the Science Committee of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN BR21882266 The study of the historical memory of the population and the policy of nation-building in Kazakhstan during the years of Independence).

References

- 1 Официальный Интернет-сайт Национальной библиотеки Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://nlrk.kz/index.php?lang=ru>.
- 2 НА РК. — Ф. 48. — Т. 13. — Д. 95. — Л. 12.
- 3 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 9–10.
- 4 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 14–15.

- 5 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 22–23.
- 6 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 20.
- 7 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 14.
- 8 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 31.
- 9 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 32.
- 10 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 47–50.
- 11 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 58–60.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 1145. — Оп. 1. — Д. 212.
- 13 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 58–60.
- 14 НА РК. — Ф. 48. — Т. 15. — Д. 106. — Л. 47–50.
- 15 ЦГА РК. — Ф. 1145. — Оп. 1. — Д. 212.
- 16 НА РК. — Ф. 83. — Оп. 1.

Г.У. Ахметшина, Д.С. Муталова, Д.Б. Жақаш, А.Ж. Тулегенова

Қазақстанның мемлекет құру саясаты шеңберіндегі «Мәдени мұра» бағдарламасының рөлі

Мақалада Қазақстан Республикасының 2004 жылы қабылдаған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының шығу тарихы қарастырылған. Осы бағдарламаның маңызды бағыттарының бірі шетелдік архивтер мен кітапханалардан Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттарды, қолжазбаларды, кітаптарды, мәліметтерді іздеу және осы құнды құжаттарды көшіру және елге әкелу. Авторлар рухани-мәдени мұраны байыту мәселесіне жан-жақты тарихи талдау жүргізді. Бұл бағдарламаны қазақстандықтар аса зор ықыласпен қабылдады. Мәдени мұра — өркениетті қоғамның символы. Бағдарлама рухани-адамгершілік құндылықтардан тұрады және халқымыздың орасан зор тарихи мұрасын ұрпақтан-ұрпаққа беру үшін қабылданған іс-шаралар кешені. Мәдени мұраны сақтау әлем халықтарының әрқайсысы үшін үлкен маңызға ие. Бағдарлама қазақстандықтардың ұлттық сана-сезімін нығайтуға және дамытуға бағытталған. Мақаланың мақсаты — Қазақстандағы тәуелсіздік жылдарындағы мемлекеттік құрылыс саясатын қарастырудағы «Мәдени мұра» бағдарламасының рөлін анықтау, тарихи талдау жасау. Мақаланың өзектілігі тәуелсіз ел тарихында осындай бағыттағы мемлекеттік бағдарламалардың қабылдануы аса маңызды екендігінде. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында халқымыздың бай тарихи мұрасы шетелдік мұрағаттардан алынған құнды жәдігерлермен толықтырылды. Бұл бағдарлама одан кейінгі «Халық тарих толқынында», «Архив-2025» бағдарламаларының бастауы болды. Қорытындылай келе, авторлар «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша елімізге әкелінген құнды құжаттарды зерттеп, ғылыми айналымға енгізу Қазақстанның мемлекеттік құрылым саясатын дамытудағы үлкен қадам болды деген тұжырым жасаған.

Кілт сөздер: «Мәдени мұра», бағдарлама, Қазақстан Республикасы, тәуелсіздік, архив, тарихи жады, мәдени жады, ұлттық код, ұлттық мәдениет, ұлттық құрылым, құжат, қолжазба.

Г.У. Ахметшина, Д.С. Муталова, Д.Б. Жақаш, А.Ж. Тулегенова

Роль программы «Мәдени мұра» в контексте политики национального строительства Казахстана

В статье рассмотрена история происхождения Государственной программы «Мәдени мұра», принятой Республикой Казахстан в 2004 году. Одним из важных направлений данной программы является поиск в зарубежных архивах и библиотеках ценных документов, рукописей, книг, сведений, относящихся к истории Казахстана, копирование этих ценных документов и ввоз в страну. Авторы провели всесторонний исторический анализ вопроса обогащения духовно-культурного наследия. Казахстанцы с большим энтузиазмом восприняли эту программу. Культурное наследие — это символ цивилизованного общества. Программа состоит из духовно-нравственных ценностей и представляет собой комплекс мероприятий, принятых для передачи из поколения в поколение огромного исторического наследия нашего народа. Сохранение культурного наследия имеет большое значение для каждого из народов мира. Программа направлена на укрепление и развитие национального самосознания казахстанцев. Цель статьи — определение роли программы «Мәдени мұра» в рассмотрении политики государственного строительства Казахстана за годы независимости, проведение исторического анализа. Актуальность статьи заключается в том, что в истории

независимой страны очень актуально принятие государственных программ в этом направлении. В рамках Государственной программы «Мадени мұра» богатое историческое наследие нашего народа обогатилось ценными реликвиями из зарубежных архивов. Эта программа стала началом последующих программ «Народ в потоке истории», «Архив–2025». В заключении авторы приходят к выводу, что изучение и введение в научный оборот ценных документов, ввезенных в страну по программе «Культурное наследие», стало большим шагом в развитии политики государственного строительства Казахстана.

Ключевые слова: «Культурное наследие», программа, Республика Казахстан, независимость, архив, историческая память, культурная память, национальная культура, национальное строительство, документ, рукопись.

References

- 1 Ofitsialnyi Internet-sait Natsionalnoi biblioteki Respubliki Kazakhstan [Official website of the National Library of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://nlrk.kz/index.php?lang=ru> [in Russian].
- 2 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 13. — D. 95. — L. 12 [in Russian].
- 3 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 9-10 [in Russian].
- 4 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 14-15 [in Russian].
- 5 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 22-23 [in Russian].
- 6 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 20 [in Russian].
- 7 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 14 [in Russian].
- 8 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 31 [in Russian].
- 9 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 32 [in Russian].
- 10 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 47–50 [in Russian].
- 11 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 58–60 [in Russian].
- 12 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1145. — Op. 1. — D. 212 [in Russian].
- 13 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 58–60 [in Russian].
- 14 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 48. — T. 15. — D. 106. — L. 47–50 [in Russian].
- 15 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1145. — Op. 1. — D. 212 [in Russian].
- 16 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 83. — Op. 1 [in Russian].

Information about the authors

Akhmetshina Gulden — PhD, senior lecturer, Academy of physical education and mass sports, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0005-8752-3887>

Mutalova Dzhanaargul — Master of humanitarian sciences, senior lecturer, West Kazakhstan agrarian and technical university named after Zhanger Khan, Uralsk, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-5614-938X>

Zhakash Dosmukhambet — Candidate of historical sciences, senior lecturer, Academician A. Kuatbekov people's friendship university, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-1822-2616>

Tulegenova Aigul — Master of history, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0003-2817-7801>

G.M. Baigozhina

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: gulnara_2007@inbox.ru)*

Concerning the observance of bilingualism in document management in Kazakhstan in 1985–1991 years

The article studies the problems of observance of bilingualism in document management in 1985–1991. At the beginning of perestroika, the intensification of the democratization processes of society led to a new upsurge of many unresolved problems including social, ethnic, etc. during the Soviet period. One of such acute problems for Kazakhs was the issue of the reduction of the Kazakh language in all spheres of public life. During the period under review, the top party leadership recognized the problems in language policy. G.V. Kolbin criticized the party organization of the republic for ignoring the problems of the Kazakh language and the necessity of equal use of the Kazakh and Russian languages in document management at the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in January 1987. The article is based on the archival materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. The author studies the resolutions “On improving the study of the Kazakh language in the Republic” and “On improving the study of the Russian language in the Republic”, which raised the issues of development and dissemination of Kazakh-Russian bilingualism in the Republic under consideration. The author concluded that the organization of work on the introduction of office work in the Kazakh language did not meet the demands of the Kazakh-speaking population. On the example of areas with a predominantly Kazakh population, the author shows that office work was conducted in Russian. The dominance of the Russian language in the most prestigious spheres of social activity often had negative socio-psychological consequences for Kazakhs.

Keywords: Kazakh language, Russian language, bilingualism, document management, Kazakh SSR, national policy, Kazakhs, interethnic relations, language policy, resolutions.

Introduction

December protests of Kazakh youth in Almaty and other cities on December 17-18, 1986 demonstrated the crisis in many social issues. One of the most acute problems related to the national policy in the republic was a sharp narrowing of the area of the Kazakh language (especially after the Virgin Lands campaign), with certain bans and restrictions connected with the study of Kazakh literature, Kazakh culture, etc. Uncontrolled migration contributed to the fact that the specific weight of the Kazakh people decreased to 30 percent in the national structure of the republic's population. As a result, there was a serious threat to the Kazakh language (more than 700 schools were transferred from the Kazakh language of instruction to Russian) [1; 80]. S. Mukanov expressed concern about the situation of the Kazakh language in 1965. He spoke at the meeting in the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan devoted to the development of the Kazakh language. Later, he wrote a letter to the Central Committee, emphasizing that in the northern regions of the republic, the Kazakh language had ceased to function as the state language. Its use was limited only at the household level, and such a situation could spread to the entire republic. In addition, S. Mukanov named the reasons for the crisis of Kazakh schools, the main of which was the limited opportunity to apply the Kazakh language in all spheres of social and political life of the republic [2; 598].

G.V. Kolbin, appointed to Kazakhstan as first secretary, not only did not have any popularity after the suppression of the December uprising, he was extremely negatively received by Kazakh society. To stabilize the situation and gain some popularity, G.V. Kolbin pointed out the necessity to study the Kazakh language and required party workers to study and use it. G.V. Kolbin also promised that at the 27th Congress of the Communist Party of Kazakhstan, he would report in Kazakh and Russian languages [3; 61]. Thus, among several problems that G.V. Kolbin tried to solve, and these were indeed measures to calm and stabilize the mood of the Kazakhs, were two resolutions “On improving the study of the Kazakh language in the republic” and “On improving the study of the Russian language in the republic”, adopted in March 1987. The resolutions assessed the state of functioning of the Kazakh and Russian languages. The main provisions were to improve the study of the Kazakh and Russian languages and to develop and disseminate bilingualism in the republic. However, it should be clearly understood that it is unlikely that G.V. Kolbin was so puzzled/concerned about this problem, because being the first secretary of the Ulyanovsk Regional Party Com-

mittee before his appointment to Kazakhstan, not living and working in the republic, it is unlikely that he had elementary knowledge of Kazakh culture, Kazakh language. We proposed that as a party functionary, he understood that the only way to cause, if not sympathy, at least not rejection of Kazakhs, was to turn to the study and popularization of the Kazakh language. On April 11, 1987, the Commission of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan on national and interethnic relations at the Republican scientific-practical conference stated that knowledge of two languages will allow “to work more effectively in the national economy, party, state apparatus, creates more favorable conditions for fair representation in party and Soviet bodies, public and other organizations” [4; 17].

The relevance of the study is that the analysis of Kazakh-Russian bilingualism in 1985–1991 will reveal the problems that need to be solved at the present stage for further development and implementation of document management in the Kazakh language in the republic.

Let us highlight the main problems in the provision of document management in the Kazakh language in the period under review: lack of synchronous halls in areas with predominantly Kazakh population, lack of typewriters with Kazakh script, lack of typists who could work with typewriters with Kazakh script, limited production of printed materials in the Kazakh language, etc.

Research methods and materials

The methodological basis of this article is the principles of historicism, objectivity, and systematic approach.

The practical tools are a set of general scientific (content analysis, synthesis, induction, deduction, interpretation and generalization) and special-historical methods, such as historical-comparative, historical-systemic, method of documentary analysis, method of quantitative description.

To characterize and analyze the principle of bilingualism observance in document management in Kazakhstan in the late Soviet period, the materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK) fund 708 — Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan were studied. To characterize and analyze the principle of bilingualism in office work in Kazakhstan in the late Soviet period, the materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK) of fund 708 — Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan were studied. The following types of sources were used in this article: normative-legal documents (resolutions, laws), statistical data, office documentation (transcripts, minutes, certificates and reporting materials). The resolutions “On improving the study of the Kazakh language in the republic” and “On improving the study of the Russian language in the republic” [5; 2] a system of measures to improve the language policy in the republic were presented. In particular, the question about carrying out explanatory work among the population of the republic on the necessity of knowledge of two languages — Kazakh and Russian was raised. The Resolution “On improving the study of the Kazakh language in the Republic” stated: “There is a declining tendency of the Kazakh language prestige, especially among persons of indigenous nationality”. In the current situation, the republican leadership formed commissions of the Central Committee, held plenums and conferences to study national and interethnic relations.

To improve inter-ethnic relations and to satisfy the right of the Kazakh people to develop their language and culture, the law “On Languages in the Kazakh SSR” on September 22, 1989 was adopted [6]. The law included 6 chapters and 35 articles. The Law “On Languages in the Kazakh SSR” established the legal basis for the functioning and development of languages in the Kazakh SSR. In particular, the law stipulated that the state language — Kazakh, while Russian remained the language of interethnic communication in Kazakhstan.

Discussion

The problems of Kazakh-Russian bilingualism have been studied in the works of Soviet, foreign and domestic researchers. The works of historians, ethnologists, philologists and sociolinguists were devoted to the study of the development of Kazakh-Russian bilingualism. Among the Soviet scientists it is necessary to emphasize the works of M.M. Suzhikov and G.S. Sapargaliev [7], B.H. Khasanov [4]. M.M. Suzhikov and G.S. Sapargaliev analyzed the state of document management in the Kazakh language by regions of the republic [7]. In B.H. Khasanov's work, a well-known researcher in the study of ethnolinguistic processes, the socio-economic and cultural-historical conditions for the development of Kazakh-Russian bilingualism in the Kazakh SSR are shown [4].

Russian researcher A.P. Myakshev states that the most important G.V. Kolbin's achievement in Kazakhstan was the idea of transition to Kazakh-Russian bilingualism, giving equal status to Kazakh and Russian languages [5].

A significant contribution to the study of national policy in Kazakhstan was made by Zh.B. Abylkhozhin [1], S.Sh. Kaziev [3]. Zh.B. Abylkhozhin considers the issues of socio-economic and socio-political history of Soviet Kazakhstan, referring to the problems of national and language policy in the period under consideration [1]. The problems of document management in Kazakhstan were addressed by domestic researcher S.Sh. Kaziev [3]. However, the analysis of Kazakh-Russian bilingualism in document management was not a special subject of S.Sh. Kaziev's study.

The presented historiographical review allows us to conclude that there are few studies on this problem in historiography.

Results

One of the problems that attracted the close attention of the republic's leadership during the period under review was the work on observing the principle of bilingualism in document management. The Party leadership outlined a wide range of measures to popularize and study the Kazakh language. Systematically at the meetings the issues of providing regions and districts with typewriters with Kazakh script, availability of halls with simultaneous translation, production of printed matter in two languages, etc. were raised [3; 61].

The Resolution of the Council of Ministers of the Kazakh SSR "On measures to improve document management in the Kazakh language in the state apparatus, public and cooperative organizations of the republic" was adopted in 1958, but the measures outlined in it were not implemented in practice [7; 54].

There were often serious problems with the implementation of the Kazakh language in document management. For example, out of 2,995 executive committees of local Soviets, only 748 executive committees (or 25%) conducted paperwork in the Kazakh language (including 47 districts and 701 settlements, villages and auls Soviets). Document management was conducted in the Kazakh language in the districts with a predominantly Kazakh population

In Aktobe region document management was conducted in the Kazakh language only in 4 districts out of 7 districts with a predominantly Kazakh population. Chairman of Aktobe Region Executive Committee S.S. Sagintayev in his report pointed out: "Where Kazakhs live, we provide document management in the Kazakh language. We speak in Kazakh, and we provide document management in Russian. This has been done for centuries. The Kazakh population lives there mostly (63%). Now it is not necessary to quickly, in a planned order translate paperwork into Kazakh. We will gradually transfer" [9; 28-29].

In East Kazakhstan Region — in 1 area out of 5; in Guryev Region — in 3 areas out of 8; in Kokchetav Region there was no office work in the Kazakh language in any of 3 areas [7; 54-55]. Thus, despite the high percentage of the Kazakh population, there were no conditions for conducting paperwork in the Kazakh language.

In many ministries and departments of the Kazakh SSR, paperwork was conducted exclusively in Russian. The State Agroindustry, the Ministry of Health, and the Ministry of Internal Affairs sent replies to people's letters only in Russian. Forums, meetings and conferences with a mixed contingent of participants, which should have been held in two languages, in practice were conducted only in Russian. For example, in all districts of Alma-Ata city, in East Kazakhstan, Kokchetav, Tselinograd and other regions with mixed population sessions were held only in Russian language. In ministries and departments, all forms, regulations and instructions were in Russian only [7; 54-55]. Kokchetav and Tselinograd Regions executive committees refused the Ministry of Communications, which offered its services in equipping rooms for simultaneous translation [9; 5-6].

In reference of the Ministry of Social Security of the Republic, it was stated that the work on the observance of the principle of bilingualism in paperwork was carried out. Signboards, letterheads of the Ministry, pensioners' certificates were made in Kazakh and Russian languages. The reference states that the principle of bilingualism was also observed during personal appointments and responses to letters. The Ministry has produced and distributed bilingual posters explaining the procedure for assigning and paying pensions to various categories of the population in 10,000 copies. However, at the local level, social security bodies used forms in Russian only while assigning pensions. The Ministry did not observe the principle of bilingualism in the work of informing the city councils of incoming additions and amendments to the procedure for the assignment and payment of pensions and benefits. Thus, 57 additional explanations on the application of pension legislation were sent to the local authorities in 1986 and 79 in 1987. But of which 1 in 1986 and 1 in 1987 were sent in two languages. All other explanations are in Russian only [10; 80].

In 1987, a CPSU brigade arrived to study the issue of interethnic relations in Kazakhstan. In their report to G. Kolbin, the members of the brigade stated that they were not in favor of the widespread introduction of the Kazakh language along with paperwork in Russian. But in case of determining the status of the state language for the republic, we would consider declaring Russian as the language of interethnic communication and Kazakh as the most widely used language as well [11; 18]. We think it is necessary to give an example from the monograph of B.H. Khasanov, where he emphasized his attention to the attitude toward the Kazakh language: “Bilingualism in our country is like a one-way road. Based on the role of the Russian language as a means of interethnic communication, as one would expect, there are far more Kazakhs who speak Russian than Russians who speak Kazakh” [4; 19]. We agree with B.H. Khasanov’s viewpoint. The part of Kazakh youth has formed an idea about the irrelevance of their native language, and they tried to speak only Russian. The trend of Russification is also confirmed by Kazakh historians A.N. Alekseenko and Zh.S. Aubakirova. The authors note that the younger generation, living mainly in cities, was maximally Russified. The process of entry and adaptation of Kazakhs from rural areas into the Russified urban space was very difficult. Young Kazakhs were forced to adjust to a system where everything functioned only in the Russian language [12]. In our opinion, first of all, such a tendency was connected with the stereotype fixed in the Kazakh society that knowledge of the Russian language gives more chances to enter higher educational institutions, to build a successful career, and in general was connected with further prospects for Kazakh youth. The above conclusions are confirmed by the statement of the American Sovietologist M.B. Olcott that a Kazakh who wants to move up the career ladder should still be a Russian speaker, look and behave like a Russian [13; 8].

In the report on the progress of implementation of the resolution of the CPSU Central Committee “On the work of the Kazakh Republican Party Organization on international and patriotic education of workers” by the party bodies of Kokchetav region in 1988, it was stated that the approach to the approval of Kazakh-Russian bilingualism was formal. Obkom, Oblispolkom, district party committees have developed measures to implement the resolutions of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan and the Council of Ministers of the Republic to improve the study of the Kazakh and Russian languages, but there have been no changes. There was not any single hall with simultaneous translation in the region (Table). Sessions of local Soviets of People’s Deputies, as a rule, were held in only one language — Russian. Visual agitation, except for individual slogans and stands, was also in one language — Russian. Announcements at the airport, road and railway stations were made in Russian [10; 152]. Practically all visual propaganda coming to Kazakh schools, even for junior schoolchildren, was in Russian [14; 107].

Table

The number of halls with simultaneous translation of speeches and typewriters with Kazakh script (1988)

№	Name of regions	Total number of halls in party organizations	Including		In other ministries and agencies	Number of district committees with paperwork in Kazakh language	Number of typewriters with Kazakh font
			In regional centers	In cities and district centers			
			Number of halls	Number of halls			
1	Aktobe	-	-	-	-	3	5
2	Alma-Ata	1	1	-	-	5	18
3	East Kazakhstan	1	1	-	-	1	3
4	Guryev	1	1	-	1	2	10
5	Dzhambul	-	-	-	-	3	17
6	Dzhezkazgan	1	1	-	-	2	3
7	Karaganda	-	-	-	-	1	2
8	Kzyl-Orda	1	1	-	2	5	9
9	Kokchetav	-	-	-	-	-	1
10	Kustanay	-	-	-	-	2	4
11	Pavlodar	-	-	-	-	-	2
12	North Kazakhstan	-	-	-	-	-	-
13	Semipalatinsk	1	1	-	1	3	13
14	Taldy-Kurgan	-	-	-	-	1	3
15	Ural	1	1	-	2	8	32
16	Tselinograd	-	-	-	-	-	1
17	Chimkentskaya	3	1	-	1	3	15
	Total	8	8	-	7	39	138

Table shows that in North Kazakhstan region there was not any single hall with simultaneous translation and there was not any single machine with Kazakh script. There was not any single hall with simultaneous translation in Aktobe, Dzhambul, Karaganda, Kokchetav, Kustanay, Pavlodar, Taldy-Kurgan and Tselinograd regions. There was one synchronous hall in each of the other regions, except for Chimkent region, which had the largest number of 3 halls. There was not any single synchronous hall in the district centers, while a large number of the Kazakh population lived there. As part of the program to improve the study of the Kazakh language, the party organs were to organize clubs and courses for the study of Kazakh and Russian languages for all interested people. According to the information provided by A.A. Ustinov — head of propaganda and agitation department of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan on the implementation of the resolution of the CPSU Central Committee “On the work of the Kazakh Republican Party Organization on international and patriotic education of workers” and preparation for the next plenum of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan on this issue were solved such problems as Kazakh national pre-school and school institutions, the problem of Kazakh-Russian dictionaries and phrasebooks, textbooks. According to information, more than 5 and a half thousand groups and clubs on studying Kazakh and Russian languages were operating in labor collectives, party committees, organizations and institutions of the republic, Russian-Kazakh, Kazakh-Russian phrasebooks, Kazakh-Russian dictionaries, manuals, etc. were published [15; 38].

Additional teaching hours were introduced in pre-school institutions and primary and secondary schools of the country [3; 61]. However, the situation with the provision of education in the Kazakh language remained difficult. For example, in Kokchetav region, where one third or more of the population were Kazakhs in 10 districts, the study of Kazakh as a native language was not organized, while 30438 (28.8%) out of 105551 pupils of Russian-language schools were Kazakhs by nationality. The number of Kazakh-Russian schools decreased in 1988. In Leningradsky district, where 38.1% of the population was Kazakh, a Kazakh school was to be opened only from September 1, 1988. In Kyzyltu district, where more than half of the population was Kazakh, only about 400 children studied in Kazakh schools. In the state farm “Kairatsky” of Valikhanovsky district, the school did not organize education in the Kazakh language for more than 95% of Kazakhs. There were 441 Kazakh language clubs in the region, but many of them (Kokchetav City Committee of the Party, Leninsky district, Department of Culture of Volodarsky district, etc.) have disintegrated and were mostly on a paper [10; 153]. The level of training of Kazakh language teachers remained low.

The issue of providing the institutions conducting document management in national languages with typewriters with Kazakh script, letterheads, etc. remained difficult. The demands of district centers with typewriters in Kazakh script were not satisfied. For example, of the 152 machines requested by the Taldy-Kurgan Regional Executive Committee only 10 were received, while the Chimkent Regional Executive Committee received 40. However, the State Supply Service showed in its reports that no machines were ordered from the regions. As a result, the lack of coordination between the State Supply Service of the Kazakh SSR, regional executive committees, several ministries and departments in the preparation and coordination of applications led to the fact that the problem of providing typewriters with the Kazakh script was acute in some institutions conducting document management in the Kazakh language. In addition, it was necessary to solve the problem of training typists to work on typewriters with Kazakh script, stenographers, simultaneous interpreters. Thus, in the first half of 1988, 53 typists were trained to work on machines with Kazakh script based on SPTU-10 of Arkalyk and SPTU-14 of Dzhambul. For example, earlier 10–12 people were trained in these courses. The plan was to train an additional 60 typists by the end of the year. The problem could be alleviated with the education and training of 200 typists annually [10; 95-96].

In the sphere of services, trade, and public utilities, there was also no work to promote bilingualism. For example, in districts, settlements and collectives, where the majority of residents were Kazakhs, paperwork was conducted in Russian. Thus, almost 90% of the population were Kazakhs in the Chistyakovsky state farm of the Leningrad district. At that time, a shepherd of this state farm, deputy of the Village Council Ye. Mukalykov wrote to the editorial office of the newspaper “Kokshetau Pravdasy” that all sessions were held in Russian in the district. In addition, Ye. Mukalykov pointed out that there were seven Kazakhs in the executive committee and all the issues were discussed in the Kazakh language, whereas the protocols of the meetings had to be written in Russian. They did it because it was required by both the district executive committee and the regional executive committee. B. Bektasov, a shepherd of the state farm “Chapaevsky” of Valikhanovsky district and a deputy of the district council, writes about the same thing [10; 153]. This problem was also pointed out by U.D. Dzhanibekov, Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. During the meeting of the Central Committee Commission on National and Interethnic Rela-

tions on December 5, 1988, he said: “Often at a session, at a plenum, if someone speaks in Kazakh, it is a shepherd, then they translate his speech, it turns out that instead of one — two people speak: one with a speech, the other — with translation” [9; 5].

Thus, concerning the processes taking place in the Kazakh SSR by the end of the 1980s, the issue of giving Kazakh the status of the state language became acute. In February 1989, at an enlarged meeting of the Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, the necessity of establishing bilingualism in the republic was outlined. The best way to solve the urgent language problem was to give state status to both Kazakh and Russian languages. Russian researcher A.P. Myakshev believes that an important achievement of G.V. Kolbin's national policy in Kazakhstan was the realization of the idea of transition to “Russian-Kazakh bilingualism” by giving equal status to Russian and Kazakh languages [8; 436]. Thus, the USSR People's Deputy M. Shakhanov wrote to U. Dzhaniybekov about the receipt of numerous appeals (several thousand signatures from different parts of Kazakhstan) with proposals and demands to give the Kazakh language the status of the state language, and the Russian language — the status of the language of inter-ethnic communication. M. Shakhanov also indicated that he is a supporter of these appeals [16; 5]. The necessity of equality of two languages and the free usage and development of the languages of all nationalities living on the territory of Kazakhstan was outlined in the law “On Languages in the Kazakh SSR”. In particular, Article 2 states that the free functioning of the Russian language on an equal basis with Kazakh must be ensured. Importantly, knowledge of the Russian language is in the “indigenous interests” of representatives of all nationalities living in Kazakhstan [6].

Conclusions

The party leadership of the republic addressed the issue of observing the principle of bilingualism in document management was dictated by the ethno-political situation in the country. The dominance of the Russian language in the most prestigious spheres of social activity often had negative socio-psychological consequences for the Kazakh population. During the Soviet regime, the scope of the Kazakh language was constantly narrowed. It was predominantly rural Kazakhs who could write and speak Kazakh, which later hampered their ability to urbanize and pursue higher education. Not all Kazakhs were competent in the literary Kazakh language and very few representatives of other ethnic groups inhabiting Kazakhstan were interested in speaking the Kazakh language. The latter circumstance is a source of quite certain discontent among Kazakhs even nowadays.

The leadership of the republic took measures to improve the study of the Kazakh and Russian languages in the republic. In 1987, resolutions “On improving the study of the Kazakh and Russian languages” were adopted, but the activities prescribed were not fully implemented. Kazakh language courses and study groups organized at the enterprises of the republic often did not work. The production of textbooks, dictionaries, reference books and other manuals did not satisfy the demands of the Kazakh-speaking population.

There was an acute issue with providing synchronous halls and simultaneous translation, machines with Kazakh script. There was not a single such hall in 9 regions of the republic in 1988. The demands of district centers for typewriters with Kazakh scripts were not satisfied. Kazakh typists were not trained. Several organizations, party institutions, ministries and departments did not organize work on the introduction of document management in the Kazakh language.

In our opinion, the heads of organizations should first of all learn the Kazakh language and instill this necessity in the team. We believe that today document management in the Kazakh language has become a need of the Kazakh society. The study and development of the Kazakh language is a necessary attribute of the development of Kazakh society.

Acknowledgments

The article was prepared within the framework of the realization of the scientific project “Zhas Galym” IRN AP4972994 “Soviet national policy and problems of interethnic relations in Kazakhstan in 1945–1991”.

References

- 1 Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: КБТУ, 2019. — 465 с.
- 2 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): [В 5-и т.]. — Т. 4 / Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, К.Н. Бурханов и др.; под общ. ред. Ж.Б. Абылхожина. — Алматы: Атамұра, 2009. — 768 с.

- 3 Казиев С.Ш. Перестройка и кризис национальных отношений в Казахстане (1985–1991 гг.) / С.Ш. Казиев // Вестн. Том. гос. ун-та. История. — 2015. — № 3 (35). — С. 58–66.
- 4 Хасанов Б.Х. Казахско-русское двуязычие. (Социально-лингвистический аспект) / Б.Х. Хасанов. — Алма-Ата: Наука, 1987. — 200 с.
- 5 Постановление «Об улучшении изучения казахского языка»; Постановление «Об улучшении изучения русского языка» // Казахстанская правда. — 1987. — 5 марта.
- 6 Закон «О языках в Казахской ССР». — 1989. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005765
- 7 Сужиков М.М. Некоторые философско-правовые проблемы совершенствования культуры межнациональных отношений / М.М. Сужиков, Г.С. Сапарғалиев. — Алма-Ата: Наука, 1989. — 80 с.
- 8 Мясков А.П. События в Алма-Ате в декабре 1986 г.: первый ультиматум национальных элит центру / А.П. Мясков // Изв. Саратов. ун-та. Сер. История. Международные отношения. — 2018. — Т. 18, № 6. — С. 432–439.
- 9 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 139. — Д. 1098. — Л. 1–28.
- 10 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 139. — Д. 1126. — Л. 80–153.
- 11 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 139. — Д. 1273. — Л. 18.
- 12 Алексеенко А.Н. Население Казахстана в 50–80-е годы XX века: демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюций / А.Н. Алексеенко, Ж.С. Аубакирова // Вестн. НГУ. Сер. История, филология. — 2017. — Т. 16, № 8. — С. 127–142.
- 13 Olcott M.B. «The Kazakhs» / M.B. Olcott. — Stanford: Hoover Institution Press, 1995. — 388 p.
- 14 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 139. — Д. 1124. — Л. 107.
- 15 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 139. — Д. 1095. — Л. 38.
- 16 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 139. — Д. 1713. — Л. 5.

Г.М. Байгожина

1985-1991 жылдары Қазақстанда іс қағаздарын жүргізуде көстiлдiлiк қағидатын сақтау мәселесi туралы

Мақалада 1985-1991 жылдары іс жүргізуде көстiлдiлiктi сақтау мәселелерi қарастырылған. Қайта құрудың басында қоғамды демократияландыру процестерiнiң күшеюi кеңестiк дәуiрде шешiмiн таппаған көптеген әлеуметтiк, этникалық және басқа да мәселелердiң жаңа өрлеуiне әкелдi. Қазақтар үшiн осындай өткiр мәселелердiң бiрi қоғамдық өмiрдiң барлық саласында қазақ тiлiн қысқарту мәселесi едi. Қарастырылып отырған кезеңде сол кездегi жоғарғы партия басшылығы тiл саясатында мәселелердiң барын мойындаған. 1987 жылғы қаңтарда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетiнiң пленумында Г.В. Колбин республиканың партиялық ұйымын қазақ тiлiнiң проблемаларын елемегенi және ресми іс жүргізуде қазақ және орыс тiлдерiн тең қолдану қажеттiлiгi үшiн сынға алды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Президентi мұрағатының мұрағаттық материалдары пайдаланылды, «Республикада қазақ тiлiн үйренудi жақсарту туралы» және «Республикада орыс тiлiн үйренудi жақсарту туралы» қаулылар зерделендi, онда қарастырылып отырған кезеңдегi республикада қазақ-орыс көстiлдiлiгiн дамыту және тарату мәселелерi көтерiлген. Автор қазақ тiлiнде іс жүргізудi енгiзу жөнiндегi жұмысты ұйымдастыру қазақ тiлдi халықтың сұранысын қанағаттандырмады деген қорытынды жасайды және қазақтар тұратын аймақтарды мысалға ала отырып, іс-қағаздарының орыс тiлiнде жүргiзiлгенiн көрсетедi. Әлеуметтiк қызметтiң аса беделдi салаларында орыс тiлiнiң үстемдiгi қазақтар үшiн жиi жағымсыз әлеуметтiк-психологиялық зардаптарға әкеп соқтырды.

Кiлт сөздер: қазақ тiлi, орыс тiлi, көстiлдiлiк, іс қағаздарын жүргiзу, Қазақ КСР, ұлттық саясат, қазақтар, ұлтаралық қатынастар, тiл саясаты, қаулылар.

Г.М. Байгожина

К вопросу о соблюдении принципа двуязычия в делопроизводстве в Казахстане в 1985–1991 гг.

В статье исследованы проблемы соблюдения двуязычия в делопроизводстве в 1985–1991 гг. В начале перестройки активизация процессов демократизации общества привела к новому подъему многих нерешенных в советское время социальных, этнических и других проблем. Одной из таких острых для казахов проблем был вопрос сокращения казахского языка во всех сферах общественной жизни. В рассматриваемый период высшее партийное руководство признало наличие проблем в языковой политике. На Пленуме ЦК Компартии Казахстана в январе 1987 г. Г.В. Колбин подверг критике партий-

ную организацию республики за игнорирование проблем казахского языка и необходимость равного использования казахского и русского языков в официальном делопроизводстве. В статье использованы архивные материалы Архива Президента Республики Казахстан, изучены Постановления «Об улучшении изучения казахского языка в республике» и «Об улучшении изучения русского языка в республике», в которых поднимались вопросы развития и распространения казахско-русского двуязычия в республике в рассматриваемый период. Авторы пришли к выводу, что организация работы по внедрению делопроизводства на казахском языке не удовлетворяла запросов казахскоязычного населения. На примере районов с преимущественно казахским населением автор показывает, что делопроизводство велось на русском языке. Доминирование русского языка в наиболее престижных сферах социальной деятельности имело зачастую отрицательные социально-психологические последствия для казахов.

Ключевые слова: казахский язык, русский язык, двуязычие, делопроизводство, КазССР, национальная политика, казахи, межэтнические отношения, языковая политика, постановления.

References

- 1 Abylkhodzhin, Zh.B. (2019). Poststalinskii period v istorii sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoiavshikhsia deklaratsii (1953–1991 gg.) [Post-Stalin period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953–1991)]. Almaty: KBTU [in Russian].
- 2 Abylkhodzhin, Zh.B., Aldazhumanov, K.S., & Burkhanov, K.N. et. al. (2009). Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. (Vols. 1–5). Vol. 4. Zh.B. Abylkhodzhin (Ed.). Almaty: Atamura [in Russian].
- 3 Kaziev, C.Sh. (2015). Perestroika i krizis natsionalnykh otnoshenii v Kazakhstane (1985–1991 gg.) [Perestroika and the crisis of national relations in Kazakhstan (1985–1991)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia – Bulletin of Tomsk State University. History*, 3(35), 58–66 [in Russian].
- 4 Khasanov, B.Kh. (1987). Kazakhsko-russkoe dvuiazychie: (Sotsialno-lingvisticheskii aspekt) [Kazakh-Russian bilingualism: (Socio-linguistic aspect)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 5 (1987). Postanovlenie «Ob uluchshenii izucheniia kazakhskogo yazyka»; Postanovlenie «Ob uluchshenii izucheniia russkogo yazyka» [Resolution “On Improving the Study of the Kazakh Language”, Resolution “On Improving the Study of the Russian Language”]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan 'struth* [in Russian].
- 6 Zakon «O yazykakh v Kazakhskoi SSR» (1989 g.) [Law “On Languages in the Kazakh USSR” (1989)]. Retrieved from http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005765 [in Russian].
- 7 Suzhikov, M.M., & Sapargaliev, G.S. (1989). Nekotorye filosofsko-pravovye problemy sovershenstvovaniia kultury mezhnatsionalnykh otnoshenii [Some philosophical and legal problems of improving the culture of interethnic relations]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 8 Myakshev, A.P. (2018). Sobytiia v Alma-Ata v dekabre 1986 g.: pervyi ultimatum natsionalnykh elit tsentru [Events in Alma-Ata in December 1986: the first ultimatum of national elites to the center]. *Izvestiia Saratovskogo universiteta. Serii Istoriia. Mezhdunarodnye otnosheniia — News of Saratov University. Series: History. International relations*, 18 (6), 432–439 [in Russian].
- 9 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 139. — D. 1098. — L. 1–28 [in Russian].
- 10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 139. — D. 1126. — L. 80–153 [in Russian].
- 11 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 139. — D. 1273. — L. 18 [in Russian].
- 12 Alekseenko, A.N., & Aubakirova, Zh.S. (2017). Naselenie Kazakhstana v 50–80-e gody XX veka: demograficheskii vzryv i osobennosti etnosotsialnykh evoliutsii [Population of Kazakhstan in the 50–80s of the twentieth century: demographic explosion and peculiarities of ethno-social evolutions]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii Istoriia, filologiya — Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, Philology*, 16 (8), 127–142 [in Russian].
- 13 Olcott, M.B. «The Kazakhs» / M.B. Olcott. — Stanford: Hoover Institution Press, 1995. — 388 p.
- 14 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 139. — D. 1124. — L. 107 [in Russian].
- 15 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 139. — D. 1095. — L. 38 [in Russian].
- 16 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F.708. — Op.139. — D. 1713. — L. 5 [in Russian].

Information about the author

Baigozhina Gulnar Muratovna — PhD, Karaganda University named after academician E. A. Buketov, 38 Gogol str., Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>

B.B. Baishov¹ , N.S. Alikulova¹ , N.K. Demeuova² , Zh.Zh. Orazaeva¹

¹*K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan;*

²*S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (KATRU), Astana, Kazakhstan
(E-mail: dil_123@mail.ru; nur.AS_74@mail.ru; nurgul_dk@mail.ru; zh.oraeva@mail.ru)*

Caspian Sea as a continuation of the history of determining the border of the Republic of Kazakhstan

The article examines the aspirations of our sovereign state to strengthen its foreign policy since 1991 and the process of demarcation of the border, maintaining good neighborly relations with neighboring countries. One of the most important achievements in solving the problem was the decision in August 2018 to demarcate the Caspian Sea border, which is of strategic importance in strengthening the state border of Kazakhstan, preserving the territorial integrity and independence of the country, ensuring national security. The main purpose of our scientific article is to reveal the historical significance of the actions taken on the Caspian Sea, the latest milestone in the actions of the Republic of Kazakhstan to strengthen the country's borders. The scientific novelty of the work is a comprehensive, concise analysis of the measures taken in the Republic of Kazakhstan to clarify the borders of the country since 1991 and the optimal use of the existing experience of Kazakh diplomacy in defining the status of the Caspian Sea. We believe that some of the results of our research can be applied to the study of this topic.

Keywords: Caspian Sea, Convention, border, delimitation, demarcation, memorandum, diplomacy, summit, The Great Silk Way, Kazakhstan-2050.

Introduction

Despite the vastness of the complex world space, since the creation of mankind, the issue of borders and land has changed the destiny of many peoples, states and nations. As a clear example of this, it is enough to look at the causes and backgrounds of many different levels of conflict in history. At the same time, it is enough that some peoples, who have formed their own traditions and ethnic history, unique worldview, are not able to achieve the level of statehood due to unresolved border issues. Therefore, it is important to resolve the border issue for the internal and external security and a bright future of any state.

The first agreed border in world history was established in the II century BC, which was carried out with the installation of a border pillar on the isthmus separating the Peloponnese and Attica, state structures created on the territory of modern Greece [1; 31].

An example of border demarcation in the ancient world was the construction by the Roman emperor Hadrian in Britain of a special 118-kilometer (73-mile) hill of earth, representing the northern border of the Roman Empire [2].

Since then, it has taken several centuries for mankind to create an interstate political mechanism that would address the most pressing issues of our time, such as borders and land. The process of demarcation of the border, which has become a mandatory feature of bilateral peaceful relations for most modern states, is one of the key parts of the above-mentioned global special regulatory system.

However, the Republic of Kazakhstan is one of the former Soviet republics that has focused on strengthening its borders since the beginning of its history. It goes without saying that it is not easy for a young country with a large diplomatic territory to share borders with China, Russia and Iran, which have a clear diplomatic path. However, the responsible persons of our country, who have acted calmly and calmly in this direction, in a historically short period of time have been able to strengthen all aspects of the country's borders, except for the Caspian Sea. The demarcation of the country's borders on the Caspian Sea was achieved only in August 2018, and in this article we decided to analyze the circumstances of the political and historical actions to achieve this goal.

Methods

The steps taken by our country in the field of foreign policy are of great importance for the future history of the country. Therefore, in writing this article, we have relied on special scientific methods used in

---

* Corresponding author's e-mail: dil_123@mail.ru

all areas of historical research. In particular, the methods of historical comparability, special classification, historical systematization related to the field of data research were used. Furthermore, in addition to methods common to all historical sciences, an attempt was made to reveal the essence of our article by analyzing and describing the topic of the article as a way to explain specific issues, using methods of critical analysis of historical data and literature.

Results and Discussion

The independence of the Central Asian republics in 1991 changed their geopolitical position. The situation in Kazakhstan shows how difficult the situation on the external borders of the newly independent republics was at the initial stage. Today, 12 out of 14 regions of Kazakhstan belong to the category of border areas, 10 of which for the first time since 1991 have a border with another country [3; 112].

Taking into account the historical experience, the Republic of Kazakhstan also began the history of its foreign policy after independence with the establishment of borders. One of the first tasks in strengthening state sovereignty in this direction was the need for legalization of borders with neighboring countries. After all, the issue of borders is very important for each state in terms of ensuring national security, territorial integrity and independence.

As a result of the work started on January 13, 1993, there was adopted the Law “On the State Border of the Republic of Kazakhstan”. Article 1 of the law, entitled “State Border of the Republic of Kazakhstan” states that “the border of the Republic of Kazakhstan is a line defining the boundaries of the territory of Kazakhstan — land, water, subsoil and airspace and a plane passing vertically along this line.

The state border is established and changed by international treaties of the Republic of Kazakhstan approved by the Parliament of the Republic of Kazakhstan [4; 435]. In addition, Article 4 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On the State Border of the Republic of Kazakhstan” adopted on January 22, 2013, entitled “Border Policy” states that “Border policy is the responsibility of the Government of the Republic of Kazakhstan and authorized bodies to ensure border security, sovereignty, territorial integrity and means a coordinated activity aimed at preventing and suppressing the violation of inviolability, protection of its state borders” [5].

Taking into account international law and the existing practice of negotiations on border issues, Kazakhstan has reached an agreement with all neighboring countries to maintain the “honorable status” of the current borders, i.e. until the demarcation of the border, the construction of engineering structures, the economic development of border areas, etc. were forced to refrain from unilateral actions [6; 506].

Since gaining its independence, the Republic of Kazakhstan has established itself as a state that pursues a foreign policy that is flexible to the new political situation in the world, pursuing the direction of mutual trust and integration. In the message from the President N.A. Nazarbayev “Strategy “Kazakhstan-2050”: a new political course of the established state” this problem was specially stated “Kazakhstan has become an equal participant in international processes over the years of independence and have achieved a favorable external environment” [7; 137].

In general, the territory of Kazakhstan is bordered by five countries: China (approximately 1,783 km), Kyrgyzstan (1,257 km), Uzbekistan (2,351 km), Turkmenistan (458.3 km), and Russia (7,548 km) [8].

After establishing the legal framework for diplomatic relations with neighboring China, the Republic of Kazakhstan is now focused on resolving the border issue inherited from the USSR government. In general, until 1991, negotiations with China were conducted by a delegation of the Soviet government with the participation of representatives of the allied republics bordering China. For this purpose, in 1992, instead of the government delegation of the former USSR for negotiations with China, there was formed a joint delegation of the governments of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Russian Federation and the Republic of Tajikistan.

The border issue between China and the Republic of Kazakhstan was first raised in 1992 and resolved during lengthy bilateral talks. The negotiations were based on eight treaties and protocols signed between the Russian Empire and China in the late 19th century, and the state borders of the two countries were regulated by the 1994 China-Kazakhstan State Border Agreement and the 1997 China-Kazakhstan State Border Agreement. The decision on the two “disputed areas” on the border between China and Kazakhstan was made only on July 4, 1998 [9; 14]. Marking of the border with China was carried out by the Kazakh-Chinese border marking commission established in accordance with Article 4 of the Agreement on the Kazakh-Chinese state border of April 26, 1994.

Border marking was carried out by six working groups from July 1996 to December 2001 and ended on May 10, 2002 in Beijing with the signing of the Protocol between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the People's Republic of China on demarcation of the Kazakh-Chinese border.

The total length of the marked border was 1782.75 km, of which the land border was 1215.86 km, the water border was about 566.89 km [6; 508].

The documents signed between China and Kazakhstan on the regulation of the state border contributed to the establishment of a stable situation on the border, the prevention of any armed conflicts, the development of friendly relations between the two countries.

As for Kazakhstan's border with the Central Asian republics, although it may seem easy to define and guard the border, it has become a complex issue with its own reasons. The main reason for this was the recent changes in the geopolitical situation in the region and the administrative-territorial divisions of the Soviet Union in 1924–1927, taking into account the ethnic composition, historical and economic characteristics of the peoples of the Central Asian republics. This national-territorial delimitation later created some difficulties in defining the interstate border in the Central Asian region.

Negotiations with Kyrgyzstan, a neighbor of Central Asia, on the demarcation of the state border were held from November 1999 to December 2001. It is based on the Treaty of Eternal Friendship between the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic of April 8, 1997, as well as the Memorandum of Delimitation of the State Border between the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic of July 17, 1998. The Agreement between the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic on the Kazakh-Kyrgyz state border was signed on December 15, 2001 in Astana, and then in July 2003 was approved by the Parliament of the Republic of Kazakhstan. The total length of the joint border was 1241.58 km. To date, the agreement has not entered into force, as the Kyrgyz side has not ratified it [6; 509].

Negotiations on the delimitation of the state border between the Republic of Kazakhstan and Turkmenistan were held in accordance with the Treaty of Friendship and Cooperation between the Republic of Kazakhstan and Turkmenistan of May 19, 1993 and the Memorandum of Delimitation of the State Border between the Republic of Kazakhstan and Turkmenistan of April 9, 1999.

The first round of talks on the delimitation of the Kazakh-Turkmen state border took place in late November 2000 in Ashgabat. It developed and agreed on a methodology for describing the crossing of the Kazakh-Turkmen state border, as well as a list of topographic maps required for the introduction of the border line attached to the Annex. The Kazakh side covered the costs of searching for these cartographic materials, and copies of these documents were provided to the Turkmen side for the preparation of a draft agreement on the state border.

In the second round of negotiations, which lasted only two weeks in Ashgabat in April 2001, the parties agreed on a draft agreement, as well as a description of the border crossing and a set of maps at a scale of 1:100,000. Thus, the length of the land border is 425.8 km, i.e. the length of the state border of Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan, except for a small part of 280 meters, which rests at the point of intersection.

The Agreement between the Republic of Kazakhstan and Turkmenistan on the process of delimitation and demarcation of the Kazakh-Turkmen state border was signed on July 5, 2001 during the visit of the President of Turkmenistan S. Niyazov to Kazakhstan.

Another large state bordering Kazakhstan in Central Asia is the Republic of Uzbekistan. Uzbekistan and Kazakhstan first signed an agreement on friendship, cooperation and mutual assistance on June 24, 1992 [10; 73]. Negotiations on the delimitation of the Kazakh-Uzbek state border were held between February 2000 and August 2002. This process is based on the Almaty Declaration of December 21, 1991, the Treaty of Eternal Friendship between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan of October 31, 1998 [11; 49].

From the first days of our independence, negotiations have been held with the Russian Federation, which borders on the north-western border of the country, to determine the state border. The length of the world's longest border line between the two countries is about 7,400 kilometers. The borders of 8 regions in the eastern, northern and western areas of Kazakhstan are bordered by Russia, and Kazakhstan is bordered by 22 Russian subjects [3; 112].

From the first days of diplomatic relations between Kazakhstan and Russia, the two sides have stated that they have no territorial disputes with each other, each recognizing each other's sovereignty and inviolability of territorial integrity. At the same time, both sides confirmed that they would leave the borders inherited from the USSR unchanged [3; 115].

The settlement of the Kazakh-Russian state border issue began for the first time with a joint statement of the two leaders on July 6, 1998 and the protocol on the delimitation of the state border of December 12, 1998. Experts, who have been working on the documents for six years, have reached a consensus on all points of the border line. At the time of the disputed areas, experts were quick to find and implement new guidelines that would not complicate the lives of citizens living in border areas.

The first round of talks took place in Moscow in late August-early September 1999. First of all, the parties began to study the documents defining the crossing of the administrative border between the Kazakh SSR and the RSFSR. The rules were adopted in December 1999 in Astana during the second round of negotiations. For four years, negotiations have been held in almost all border areas of Kazakhstan and Russia.

Coordination of the border crossing, its topographic mapping and drafting the description of the border crossing was carried out from west to east, in particular, it started on the shores of the Caspian Sea, the Volga (Edil) delta and ended at the junction of the state borders of Kazakhstan, Russia and China on the Southern Altai ridge [12; 87-88].

An agreement on the Kazakh-Russian state border was signed during the visit of President N.A. Nazarbayev to the Russian Federation on January 17-18, 2005 [13].

Kazakhstani researcher A.N. Shukyzhanova, who covered some areas of our topic in her work, commented on this issue: "State territory and borders are the main attributes of a sovereign state. The state exercises sovereignty within its territory and this order must not be violated by other subjects of international law. Therefore, the international legalization of the border is a strategic measure aimed at defining the spatial boundaries of national sovereignty and the territory of the state ... The demarcation of the state border strengthens sovereignty and ensures stability" [1; 101].

There is no doubt that strengthening Kazakhstan's ties with its south-eastern neighbor PRC is of great historical and political importance in Kazakhstan's border issues. In this regard, in 1996, the Shanghai Agreement on Confidence-Building Measures on the former Soviet-Chinese border was signed between PRC on the one hand and Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan on the other. All territorial and border requirements were finally resolved during the 1998 Almaty meeting [14; 77-78]. Undoubtedly, this is the result of a prudent state policy of the country.

Although all the land borders of the country have been defined after the first decade of the XXI century, the maritime borders have not yet been clarified. While the position of Kazakhstan, which is interested in domestic economic and political needs, is clear, the determination of the maritime border was strongly influenced by the uncompromising position of some littoral states, including the Islamic Republic of Iran. This includes the definition of national land or boundaries, the attraction of foreign capital, etc. disagreements on issues.

The position Kazakhstan on the status of the Caspian Sea is simple and clear. According to him, since the seabed is a geological continuation of the earth, it should also include national sovereignty. As for the size of the seabed, their coordinates depend on the level of the coastline, i.e., the corresponding continuation of the land plots [15; 68].

The Caspian Sea is located in a geostrategically unique region connecting Europe (the European part of Russia), Central Asia, the Caucasus, the Middle East. For many centuries the Great Silk Way passed through this region [16; 228].

Kazakhstan believes that the bottom and resources of the Caspian Sea should be divided into zones among the Caspian littoral states, within which these states should have exclusive rights to explore and extract natural resources. It was proposed to determine the seabed in accordance with modern international methodology and international practice, taking into account the universally recognized norms of international law on the basis of the agreement of neighboring and opposite states.

The agreement between the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) and Persia on February 26, 1921 and the trade between the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and Persia in Tehran on March 25, 1940 and the agreements on navigation were the main documents governing relations between the USSR and Iran until 1991. These documents provided for the consideration of the Caspian Sea as a legally owned and shared object. At the same time, these documents did not provide for the legal status of the Caspian Sea, so they gradually did not meet modern requirements.

In general, in 1998–2003, Russia, Azerbaijan and Kazakhstan divided the territory of the northern part of the Caspian Sea through bilateral negotiations, but this issue was not immediately resolved between the parties of Azerbaijan, Iran and Turkmenistan [17; 137].

In order to determine the boundaries of the Caspian Sea, the littoral states have carried out extensive political and diplomatic work. The summits of the heads of state, which began in Ashgabat in 2002, played an important role in the negotiations.

Subsequent summits (II Summit in Tehran in 2007, III Summit in Moscow in 2010, IV Summit in Baku in 2014) considered documents such as maritime security, the size of national belts, partnerships of coastal states in various fields to clarify the borders of the Caspian Sea. The V Summit of the Caspian littoral states, held on August 12, 2018 in Aktau, Republic of Kazakhstan, played an important role in defining the maritime border. At the summit, a document entitled “Caspian Constitution” was adopted and signed by prominent statesmen and politicians from around the world.

At present, all the Caspian littoral states have started the necessary internal procedures for the ratification of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea, adopted on August 12, 2018 in Aktau. On December 26, 2018, the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan K. Abdrakhmanov commented on this issue: “we recently received information that the relevant procedures have been performed by the Turkmen side” [18].

The draft convention adopted on the basis of this document was approved by the Meeting of the Republic of Kazakhstan on December 26, 2018, and signed and approved by the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev on February 8, 2019 as the Law “On Ratification of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea”.

On the role of the country in the Caspian Sea in the following paragraphs of Article 2 of this law:

“1. In accordance with this Convention, the Parties shall exercise sovereignty, sovereignty and exclusive rights in the Caspian Sea, as well as exercise jurisdiction.

2. This Convention defines and regulates the rights and obligations of the Parties with respect to the use of the Caspian Sea, including the water, seabed, subsoil, natural resources and surface airspace of the Caspian Sea” [20].

Thus, our country has been able to define the maritime borders in its history peacefully and economically and politically on an equal footing with other states.

Conclusion

Determining the status of the Caspian Sea, which has become an important milestone in the completion of the demarcation of the external border of Kazakhstan, is included in the priorities and objectives of foreign policy in 2014 in the document “Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2014–2020”, which was developed in accordance with the message of the President of the Republic of Kazakhstan “Strategy “Kazakhstan-2050”: a new political course of the established state”. In particular, it clearly states that “Kazakhstan will continue to work on completing the international legalization of the state border, as well as on determining the legal status of the Caspian Sea and strengthening stable and friendly relations between the coastal states on the basis of universally recognized principles and norms of international law” [19; 131].

As noted above, the Republic of Kazakhstan has so far been able to fully strengthen its land borders. Although the issue of strengthening the border between the Caspian Sea and the Caspian Sea has remained a major task in the history of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan since the first decade of the twentieth century, this milestone has been reached. Thus, in August 2018, the V Summit of the Caspian States, held in Kazakhstan, completed the first stage in the history of Kazakhstan in terms of maritime, and in terms of state, the last stage of resolving the state border.

References

- 1 Шұқбыжанова А.Н. Орталық Азия қауіпсіздігі жүйесіндегі шекара мәселесі. Филос. д-ры (PhD) дәр. ... дис. 6D050500 — Аймақтану / А.Н. Шұқбыжанова. — Астана, 2018. — 114 б.
- 2 David J. Breeze. Hadrian's Wall [Electronic resource] / Breeze J. David. — Access mode: <https://www.britannica.com/topic/Hadrians-Wall#info-article-history>.
- 3 Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы / Н.Б. Сейдін. — Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2006. — 172 б.
- 4 Қазіргі Қазақстан тарихы [Мәтін]: хрестоматия / Құраст. Т.С. Қаленова, А.Т. Серубаева, Ж.С. Абдраманов. — Алматы: Раритет, 2010. — 560 б.

- 5 «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы туралы» Заңы // Егемен Қазақстан. — 2013. — 22 қаңтар. — № 39–42 (27981).
- 6 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық [Мәтін]. 5-том. Қазіргі заман тарихы. — Алматы: «Атамұра», 2010. — 688 б.
- 7 Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты: хрестоматия / құраст. К.Н. Макашева, М.Ш. Губайдуллина. — Алматы: Қазақ университеті, 2017. — 446 б.
- 8 Сейдін Н. Шекара шегендеудегі Қазақстан тәжірибесі [Электрондық ресурс] / Н. Сейдін. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/120183-shekara-shegendeudegi-qazaqstan-tadgiribesi> © egemen.kz.
- 9 Қаражанова Ж.Қ. Қытай Халық Республикасының сыртқы саясаты және Қазақстан Республикасымен қатынасы (1992–2005 жж.): тарих ғыл. канд. ... дисс. автореф. Мамандығы 07.00.15 — халықаралық қатынастар және сыртқы саясат тарихы / Ж.Қ. Қаражанова. — Алматы, 2007. — 22 б.
- 10 Курманкулов А.Б. Қазақстан Республикасының Өзбекстанмен саяси-экономикалық ынтымақтастықты орнатудағы ерекшеліктері / А.Б. Курманкулов // Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Тарих сериясы. — 2011. — №3 (62). — Б. 73–76.
- 11 Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты: оқулық / Бас ред. Е.Б. Сыдықов. — Алматы: Экономика, 2012. — 468 б.
- 12 Абдулпаттаев С. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты / С. Абдулпаттаев. — Алматы: Мария, 2005. — 204 б.
- 13 Бораш К. Ғасыр шарты / К. Бораш // Егемен Қазақстан. — 2005. — 21 қаңтар.
- 14 Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. — Т. III. Геополитика и международные отношения (вторая половина XX–начало XXI вв.) / М.Т. Лаумулин. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. — 280 с.
- 15 Гасанов А.М. Каспий-Қара теңіз бассейні және Оңтүстік Кавказдың геоэкономикасы: Әзірбайжанның энергетикалық саясаты / А.М. Гасанов. — Астана, «Ғылым» баспасы, 2017. — 240 б.
- 16 Салыгин В.И. Современные международные экономические отношения в Каспийском регионе / В.И. Салыгин, А.В. Сафарян. — М.: МГИМО-Университет, 2005. — 344 с.
- 17 Çakmaklı Yonca Yalçın. Orta Asya ve Hazar bölgesinde enerji odaklı güç mücadelelerinden kaynaklanan bölgesel krizlerin ekonomi politikası ve Türkiye’ye yansımaları / Yalçın Çakmaklı Yonca. — Yüksek lisans tezi. — İstanbul, 2011.
- 18 «25 жылға созылған келіссөз» Каспий теңізіне қатысты маңызды құжат қабылданды. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://m.sputniknews.kz/politics/20181226/8633689/kaspi-tenizi-konvencia.html>.
- 19 «Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2019 ж. 8 ақпандағы № 222-VI Заңы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000222>.
- 20 Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2014–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000741>.

Б.Б. Байшов, Н.С. Аликулова, Н.Қ. Демеуова, Ж.Ж. Оразаева

Каспий теңізі — Қазақстан Республикасының шекарасын айқындау тарихының жалғасы ретінде

Мақалада егеменді мемлекетіміздің 1991 жылдан бастап жүргізген сыртқы саяси бағытты бекемдеуге ұмтылысы және шекаралас елдермен тату көршілік қатынасты сақтай отырып жүргізген шекараны айқындау жұмыстарының барысы қарастырылған. Мәселені шешудегі маңызды жетістіктің бірі 2018 жылдың тамыз айында қол жеткізілген, яғни Қазақстанның мемлекеттік шекарасын бекітуде, елдің аумақтық тұтастығы мен тәуелсіздігін сақтауда, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде стратегиялық маңызы бар Каспий теңізінің шекарасын межелеу жұмыстарының шешімін тапқандығы. Мақаланың негізгі мақсаты — Қазақстан Республикасының Каспий теңізіндегі қызметінің соңғы кезеңінде еліміздің шекарасын нығайту жөніндегі қызметінің тарихи маңызын ашу. Жұмыстың ғылыми жаңашылдығы — 1991 жылы Қазақстан Республикасында басталған еліміздің шекарасын нақтылау шараларын жан-жақты, қысқаша талдау және Каспий теңізінің мәртебесін анықтауда қазақстандық дипломатия бар тәжірибесін оңтайлы пайдаланғандығын көреміз. Зерттеу жұмысымыздың кейбір нәтижелерін осы тақырыпты оқу барысында оқу үрдісінде пайдалануға болады деп есептейміз.

Кілт сөздер: Каспий теңізі, Конвенция, шекара, делимитация, демаркация, меморандум, дипломатия, саммит, Ұлы Жібек жолы, Қазақстан-2050.

Б.Б. Байшов, Н.С. Аликулова, Н.Қ. Демеуова, Ж.Ж. Оразаева

Каспийское море как продолжение истории определения границ Республики Казахстан

В статье рассмотрены процессы легитимации границ Казахстана, а также ход реализации внешнеполитического курса на укрепление статуса суверенного государства и сохранения добрососедских отношений со всеми приграничными странами, начиная с 1991 года. Одним из важных достижений является решение вопроса по разграничению границ Каспийского моря, достигнутое в августе 2018 года, имеющего стратегическое значение в плане обеспечения национальной безопасности, утверждения государственных границ Казахстана, сохранения территориальной целостности и независимости. Основная цель настоящей статьи — раскрыть историческое значение деятельности Республики Казахстан по Каспийскому морю на самой последней стадии ее деятельности по укреплению границ страны. Научная новизна работы заключается во всестороннем, кратком анализе мероприятий по уточнению границ страны, начавшемуся в 1991 году в Республике Казахстан, и оптимальное использование казахской дипломатией сложившегося опыта по определению статуса Каспия. Мы полагаем, что некоторые результаты нашего исследования могут быть использованы в учебном процессе при изучении указанной темы.

Ключевые слова: Каспийское море, Конвенция, граница, делимитация, демаркация, меморандум, дипломатия, саммит, Великий Шелковый путь, Казахстан–2050.

References

- 1 Shuqyzyhanova, A.N. (2018). Ortalyq Aziia qauipsizdigi zhuiesindigi shekara maselesi [Issues of border security in Central Asia]. *Doctor's thesis*. Astana [in Kazakh].
- 2 David, J. Breeze. Hadrian's Wall. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/Hadrians-Wall#info-article-history>.
- 3 Seidin, N.B. (2006). *Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik shekarasy: qalyptasuy, maseleleri zhane aiqyndalu barysy* [State border of the Republic of Kazakhstan: formation, problems and progress of definition]. Almaty: Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin zhanyndagy Qazaqstan strategiialyq zertteuler instituty [in Kazakh].
- 4 Kalenova, T.S., Serubaeva, A.T., & Abdramanov, Zh.S. (Comp.). (2010). *Qazirgi Qazaqstan tarikhy* [History of modern Kazakhstan]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 5 (2013). Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik shekarasy turaly Zany [Law "On the state border of the Republic of Kazakhstan"]. *Yegemen Qazaqstan — Kazakhstan Truth*, 22 January, 39–42 (27981) [in Kazakh].
- 6 (2010). *Qazaqstan tarikhy (kone zamannan buginge deyin)* [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. (Vols. 1–5). Vol. 5. Almaty: «Atamura» [in Kazakh].
- 7 Makasheva, K.N., & Gubaidullina, M.Sh. (Comp.). (2017). *Qazaqstan Respublikasynyn syrtqy saiasaty* [Foreign policy of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 8 Seidin, N. *Shekara shegendeudegi Qazaqstan tazhiribesi* [Kazakhstan's experience in demarcation]. Retrieved from <https://egemen.kz/article/120183-shekara-shegendeudegi-qazaqstan-tadgiribesi> © egemen.kz.
- 9 Karazhanova, Zh.K. (2007). Qytai Khalyq Respublikasynyn syrtqy saiasaty zhane Qazaqstan Respublikasymen qatynasy (1992–2005 zhzh.) [Foreign policy of the people's Republic of China and relations of the Republic of Kazakhstan (1992–2005)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 10 Kurmankulov, A.B. (2011). Qazaqstan Respublikasynyn Ozbekstanmen saiasi-ekonomikalyq yntymaqstasyqy ornatudagy erekshelikteri [Features of establishing political and economic cooperation between the Republic of Kazakhstan and Uzbekistan]. *Al-Farabi atyndagy Qazaq ul'tyq universiteti khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. History series*, 3 (62), 73–76 [in Kazakh].
- 11 Sydykov, E.B. (Eds.). (2012). *Qazaqstan Respublikasynyn syrtqy saiasaty* [Foreign policy of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Ekonomika [in Kazakh].
- 12 Abdulpattaev, S. (2005). *Qazaqstan Respublikasynyn syrtqy saiasaty* [Foreign policy of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Mariia [in Kazakh].
- 13 Borash, K. (2005). Ghasyr sharty [Conditions of the century]. *Yegemen Qazaqstan — Kazakhstan Truth*, 21 January [in Kazakh].
- 14 Laumulin, M.T. (2009). *Tsentrалnaia Aziia v zarubezhnoi politologii i mirovoi geopolitike. Tom III. Geopolitika i mezhdunarodnye otnosheniia (vtoraia polovina XX–nachalo XXI vv.)* [Central Asia in foreign political science and global geopolitics. Vol. III. Geopolitics and international relations (the second half of the XX–XXI centuries)]. Almaty: Kazakhstanskii institut strategicheskikh issledovaniy pri Prezidente RK [in Russian].
- 15 Gasanov, A.M. (2017). *Kaspий-Qara teniz basseini zhane Ontustik Kavkazdyn geoekonomikasy: Azirbaizhannyn energetikalyq saiasaty* [Caspian-black sea basin and geo-Economics of the South Caucasus: Azerbaijan's energy policy]. Astana, «Ghlym» [in Kazakh].

16 Salygin, V.I., & Safarian, A.V. (2005). *Sovremennye mezhdunarodnye ekonomicheskie otnosheniia v Kaspiiskom regione* [Modern international economic relations in the Caspian region]. Moscow: MGIMO-Universitet [in Russian].

17 Çakmaklı Yonca Yalçın (2011). Orta Asya ve Hazar bölgesi'nde enerji odaklı güç mücadelelerinden kaynaklanan bölgesel krizlerin ekonomi politikası ve Türkiye'ye yansımaları [The economic policies of regional crises in Central Asia and the Caspian region, which stem from energy-focused power struggles, and their reflection on Turkey]. High degree thesis. Istanbul [in Turkish].

18 «25 жылға созылған келіссөз» Каспий теңізіне қатысты маңызды құжат қабылданды [The “25-Year Negotiation” adopted an important document on the Caspian Sea]. Retrieved from <https://m.sputniknews.kz/politics/20181226/8633689/kaspi-tenizi-konvencia.html> [in Kazakh].

19 «Каспий теңізінің қауықтық мәртебесі туралы конвенцияны ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2019 жыл 8 ақпан [On ratification of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea Law of the Republic of Kazakhstan dated February 8, 2019 No. 222-VI]. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1900000222> [in Kazakh].

20 Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2014-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы [Concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2014–2020]. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000741/> [in Kazakh].

Information about the authors

Baishov Bakyt — Candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of history and religious studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

Alikulova Nurligul — Candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of history and religious studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0004-9700-8101>

Demeuova Nurgul — Candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of Kazakhstan history, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-6255-674X>

Orazayeva Zhazira — Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History and Religious Studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>

N.N. Yelkey¹ , T.S. Sadykov¹ , A. Kara²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Mimar Sinan University of Fine Arts, Istanbul, Turkey*

(E-mail: muzlife.nbek@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz; karavahap@gmail.com)

Problems of studying historical personalities and socio-political activities of Khairtdin Bolganbaev

At the present stage, historians are actively discussing the problems of relationships and mutual influences of history and biography. In our opinion, this is explained by noticeable changes in historical science, which have caused significant reorientations of research interests, the discovery of new subjects and topics of biographical research, as well as new directions and methods. Taking these factors into account, this article attempts to consider some of the most frequently discussed theoretical and methodological problems, including the modern ideas of historians about biography, its goals and objectives, the role and significance of biographical research for historical science. If you look closely at the history of the twentieth century, the Kazakh intelligentsia has given birth to many outstanding, bright personalities, and one of them is Khairtdin Bolganbaev. In this regard, in the article, based on the biographical method, the authors identified the place and role of Kh. Bolganbaev in the reconstruction and development of Kazakh society at the beginning of the 20th century.

Keywords: historical personalistics, historical biography, Khairtdin Bolganbaev, history of Kazakhstan, intelligentsia, historical figure, national education.

Introduction

At present, the issues related to the activities of personality in history and its role, affect one of the priority topics in the development of domestic historical science. Specifically, at the present stage of development of historical science, historians show great interest in the study of the role of personality in history, especially the life and creativity of historical figures, the problems of the relationship and influence of history and personality. This interest is now closely balanced with the advent of significant changes in historical science (reorientation of research interests), the discovery of new subjects and topics of research in biographical terms, as well as new directions and methods.

Certainly, the ideas, works and names of historical personalities that were relevant in their time have not lost their importance as a factor that enriches public consciousness at the current stage. This is due to the fact that it has a significant impact on the processes of formation of ethnic and national identity and contributes to the increase of patriotism and positive self-esteem of the population.

It is known that with the acquisition of independence by Kazakhstan, domestic historical science departed from the political principles of party ideology entrenched in the Soviet system. Such changes have created opportunities to reconsider the role and activities of individuals in the country's history.

The ideas, creations, and names of great individuals, relevant in their time, do not lose their significance in subsequent eras but rather serve as a factor enriching the collective consciousness in the modern period. They significantly influence the processes of forming ethnic and national identity, stirring patriotism, feelings of pride in one's country, contributing to the nation's adequate self-assessment. They serve as an inspiring example in individuals' self-assessment of their role in the country's everyday life and particularly during pivotal moments in its history. Therefore, for Kazakhstan, entering a new epoch of its historical development, it is extremely important to know and remember the great deeds of its outstanding historical figures, as well as contemporary individuals who contribute and have contributed a unique contribution to the prosperity of the country and global civilization.

As known, the history of Kazakhstan in the early 20th century was marked by complex social and socio-political contradictions. Domestic historical science still requires a comprehensive study of the life and activities, socio-political views, the role of state and public figures condemned by the Stalinist system as "nationalist" and "enemies of the people". Life and social-political activity of the representative of Kazakh intelligentsia of the beginning of the 20th century Khayretdin Bolganbayev is one of those who in the history

---

* Corresponding author's e-mail: muzlife.nbek@mail.ru

of Kazakhstan has been considered superficially or historically has not been evaluated. His social and political activity for many years was evaluated only from the party point of view and was considered as a “prominent party figure”, “revolutionary”. Hence, the life and activities of Khayretdin Bolganbayev require new study and research, as they are intertwined with more complex historical processes and political events.

Research methods

The methodological basis of the article is formed by general scientific principles of cognition, including the principles of historicism and objectivity, which allow us to study the development of historical phenomena. When studying the topic the methods of chronological and historical comparison, as well as biography were used. The chronological method allowed to study the life, activity and occupied positions of Kh. Bolganbayev, and the method of historical comparison allowed to compare general features and peculiarities of historical phenomena in the territory of Kazakhstan during the period of existence of Kh. Bolganbayev. Biographical method allowed to study the life history of Kh. Bolganbayev, that is his life from birth to innocent slanderous execution. The retrospective method was of great importance in the study of the subject. This method is used to define the ratio of subjective factor and objective factor in historical development, which allows to show the regularities of development and cause-and-effect relationships of historical events.

Results and discussion

In recent times, the problem of the role of personality in history has become one of the priority topics in the development of historical science. In the historiography of historical biography it is also labelled as “personalism” [1; 17]: here “The scientist does not aim to illustrate history with hagiographies, but identifies types of people of the past, in whom he sees a real person and his historical role in society. He attaches great importance... to the moral and ethical image of an individual... E.V. Tarle sees his guidance in the study of a historical figure in the fact that one should try to take a completely objective approach to the personality and be interested not only and not so much in the motivations of actions, but in their historical significance from the point of view of how an outstanding figure fulfils his historical mission” [2].

The formula personal history is quite widespread in the literature. In recent English-language publications, four variants of this concept are distinguished to denote: 1) “personified history” (“history of a person”) — a more or less traditional biography of a historical person on a “large scale”, sometimes using the intuitive method of biographical reconstruction and psychoanalytical theories; 2) “personal history” as the study of an individual's life through the prism of his or her private relations — “private biography” as opposed to “public biography”; 3) personal history as “internal biography” (the development of a person's inner world) as opposed to “external” or “career” history; 4) handwritten personal histories — “intellectual autobiographies of historians”, or “autobiohistoriographical works”. In research practice, these so-called “pure types” have a diverse combination [3; 59].

The history knows many cases of fighting against the names of great people after their death — burning of their books and books about them, demolition of masterpieces of architecture created by them, official denial of scientific ideas with prohibition of their use, etc. For these and other reasons, the study of the greatness of outstanding personalities becomes an actual scientific problem, the development of which should not be limited to replication of well-known names of great people. It should be aimed at the revival of forgotten and discovery of new names. A particular role in this belongs to such a scientific direction of history as personalistics, the object of study of which are great people from the history and modernity of Kazakhstan. In this regard, there is a problem of attributing the figure of this or that historical or contemporary figure to the high status of the owner of a great name. In short, it is a question of defining, on a scientific-conventional level, the criteria for determining the significance of great people. Of course, in the initial approach, these criteria may be excessively general and, as a result, vague. These drawbacks can be eliminated in the course of subsequent research within the framework of the scientific direction — personalistics.

In this regard, approval should be given to the first attempt to justify such criteria. In February 2019, the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov developed and published the draft concept of educational Park — encyclopaedia “Great Names of the Great Steppe” [2]. It includes a special section: “Criteria for determining the great names of the Great Steppe for inclusion in the sculptural composition:

– compliance of the state, military, political, and cultural activities of the great personality with the national interests of the Kazakh people;

- the extent of the individual's involvement in determining the fate of the Kazakh people;
- selflessness in serving the nation;
- the contribution of the individual to the formation of the Kazakh national idea; – the presence of patriotic qualities;
- the degree of fame of the great personality in the history and culture of the Kazakh people”.

Presented in the most general form, upon first acquaintance, these criteria could serve as the basis for a more detailed interpretation, necessary for both scientific research and practical work in this direction [4].

On the basis of the aforementioned criteria, the study of the activities of the prominent publicist, social activist, and writer, one of the prominent figures of the national liberation movement “Alash” Kh. Bolganbayev, presents great interest.

Khayretdin Bolganbayev was born in 1893 in the Nura district of the Akmolinsky region. He was a teacher at a Soviet-party school, a poet, and a publicist who wrote about the life of the Kazakh people, their structure, and the consequences and sacrifices of colonial policies. He published his political poems and journalistic works under a pseudonym in newspapers and magazines such as “Qazaq”, “Saryarqa”, and “Aykap”.

According to materials from the State Archive of the South Kazakhstan Region, Khayretdin Bolganbayev's work history appears as follows: from 1918 to 1919, he worked as a teacher at pedagogical courses in the city of Tashkent, from 1919 to 1922, there is no information available about his place of work, from 1922 to 1924 he worked as deputy head of the department of public education, from 1924 to 1929 he worked as a teacher at a pedagogical technical school, later as deputy head of a Soviet party school, from 1930 to 1934, he was in exile under the resolution of the authorized representatives of the USPA (Unified State Political Administration), from 1934 to 1937 he worked as a teacher at the Kaplanbek Zooveterinary College [5]. Based on the archival documents provided above, we can see that Kh. Bolganbayev worked in the field of education.

In the early 20th century, Khayretdin Bolganbayev played an important role in the socio-political life of our country. In particular, Kh. Bolganbayev is an active member of the Alash movement, which continued the traditions of Kazakh statehood. We talk about this in the newspaper “Qazaq” (1913–1918), the newspapers “Birlik Tuy”, “Saryarka” (1917–1919). And also, in the articles of A. Bokeykhan, A. Baytursynov, M. Dulatovich, M. Shokay, in memoirs, and notes, the work and merits of Kh. Bolganbayev are emphasized. Moreover, there are grounds to consider Kh. Bolganbayev as a figure of international significance. As evidence of this, we can note his involvement in matters concerning the Turkestan Autonomy declared in Kokand for specific reasons, and his special role — active participation in the struggle of the peoples of Central Asia against Bolshevism [6; 171-172].

In addition, the role of Kh. Bolganbayev in the development of national journalism and press is emphasized. He was a regular author of the newspaper “Qazaq”, editor of the Turkestan national newspaper “Birlik Tuynyn” and constantly participated in the publication of this edition.

At the same time, Kh. Bolganbayev's contribution to the cause of national education is unique. He taught schoolchildren in Kyzylzhar, Akmolinsk, Tashkent, organized the educational sphere, and developed educational work headed by A. Baitursynov. Alash intelligentsia, who came on the stage of history in the early 20th century, knew that the way to bring the Kazakh people out of social crisis was science and enlightenment. In particular, after the defeat of the Alashorda government by the Bolsheviks, the Kazakhs began training at a new pace. In the 20s, the Kazakh press worked for this purpose. Newspapers and magazines published sharp, bitter articles by the Kazakh intelligentsia, which tried to awaken the minds of the people. As is known, for instance, a unique person from the Alash intelligentsia led by the spiritual leader of the Kazakh people Alikhan Bokeykhan — Khayretdin Bolganbayev published in the newspapers “Qazaq”, “Birlik Tuy”, “Saryarqa”, “Ushqyn”, “Aq Zhol”, “Enbekshi Qazaq” reflections on the art of reading, teaching science, textbooks.

In general, at the beginning of the 20th century, the Alash intelligentsia was not very concerned about their nation or the future of their country. Because in the hardships of life of the Kazakh people, gripped by the horror of the colonial reversal, there were three problems in the early twentieth century that made men peasants, noble sons who cared for their people, think. Without a final solution to these three issues, it is clear that the Kazakh people will not get rid of the poison of darkness and ignorance. These were, firstly, land issues; secondly, educational and enlightenment activities; and thirdly, governance of the country. Taking pen in hand and starting to write in the newspaper, Khayretdin also publicly expressed his thoughts on these three issues [7; 51]. Moreover, he advised experts who, under Soviet rule, made a significant

contribution to the determination of Kazakhstan's territory, directly dealing with this issue. Researcher D. Kamzabekovich considers Khayretdin's merit in receiving Akmola region from the Siberian Committee of the Revolution (Omsk) and joining Kazakhstan, defining Korgalzhyn district and educating and opening the eyes of children of this area.

After the fall of the Turkestan Autonomy, Kh. Bolganbayev, as a result of sharp criticism of the Bolsheviks' actions and political activity in 1928, was arrested as a member of a "counter-revolutionary organization" and exiled to Arkhangelsk and Syktyvkar. 1937 Having returned to his homeland, he came to Keles district, Saryagash village, South Kazakhstan region, where he worked as a teacher at the Kaplanbek Zooveterinary Technical College. In the spring of 1937 he was arrested and sentenced to execution in Tashkent [8].

In 2020, Kh. Bolganbayev's grandson D.T. Kamelov published his monograph entitled Khayretdin Bolganbayev — "the light of an unquenchable star" [9] and an article in the "Kazakhstanskaya Pravda" newspaper entitled "Your name and deeds are not forgotten" [10]. This monograph and article are valuable because they are written on the basis of archival documents and primary sources of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR. Judging by the archival documents presented in these publications, the transcript of the interrogation of the accused from 12 January 1929 states "I was dissatisfied with the Soviet power, because I did not believe in the construction of socialism, I did not believe in the durability of this power and looked at it as a transient temporary phenomenon, I did not imagine communism on the territory of Russia". And the investigation protocol states: "question": according to our information, in repeated conversations, you characterized the situation of Kazakhstan in the conditions of Soviet reality, argued that the path of socialist development of Kazakhstan is allegedly disastrous and leads to the extinction of the Kazakh people and that in Kazakhstan, as in backward outskirts, it is impossible to build socialism. You have spoken out against the measures of the Soviet authorities and the All-Union Communist Party (Bolsheviks) regarding the industrialization of the country. You argued that state loans are allegedly an unaffordable tax, and the tax policy of the Soviet authorities is aimed at excessive taxation of Kazakh households. As a result, you began to convince the population of the impossibility of building socialism in the USSR, and people fell under your influence. Do you admit it? Answer: "I do not admit it" [10].

In 1957, according to the decision of the Presidium of the Almaty Regional Court and based on the conclusion of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan in 1997, Kh. Bolganbayev was rehabilitated.

Kh. Bolganbayev became an innocent victim of violence, violation of the law, which occurred in the thirties of the 20th century, was subjected to innocent punishment, and then became one of the greatest figures of the Kazakh intelligentsia. Therefore, assessment of activity and merits of Kh. Bolganbayev is crucial for spiritual and political education of the future younger generation. We hope that in the future, the study and exploration of the works performed by distinguished individuals for their people will continue.

Conclusion

Contemporary biographical research is based on the transition from instrumental use of methods to the study of biography as a social component. Directions of development such as searching for the meaning and significance of biography, analyzing its functions and structure, constitute the spectrum of the modern biographical research method. This method in the contemporary world is based on analyzing the individual's personality in the context of history and the prospects for the development of their individual existence. The following conclusions can be drawn about Kh. Bolganbayev:

Firstly, Kh. Bolganbayev — an active member of the Alash movement, who continued the traditions of Kazakh statehood. About it we tell in the newspaper "Qazaq" (1913–1918), "Birliktuy", "Saryarqa" from newspapers (1917–1919). And also in the articles, memoirs, works are noted the merits and advantages of A. Bokeykhan, A. Baitursynov, M. Dulatuly, M. Shokay, Kh. Bolganbayev.

Secondly, Kh. Bolganbayev — actor of international level. He participated in the affairs concerning Turkestan autonomy, declared in Kokand for good reason. Such an unusual case is manifested in the active participation in the struggle of the peoples of Central Asia opposing Bolshevism. Bashkir intelligentsia, emigrant Zahi Walidi and Mustafa Shokay wrote about it in their memoirs. The first Turkestan autonomy was common to the Turkic people.

Thirdly, Kh. Bolganbayev was one of the founders of national journalism and the press. He was a regular contributor to the newspaper "Qazaq". Khayretdin also served as the editor of the Turkestan national

newspaper “flag of unity” for some time and continuously published this publication. These same newspapers attest to Khayretdin Bolganbayev's work.

Fourth, Kh. Bolganbayev was a citizen who made an invaluable contribution to the National Enlightenment. He taught pupils in Kyzylzhar, Akmolinsk, Tashkent, organised the teaching and educational sphere, developed enlightenment under the guidance of A. Baitursynov. Contemporaries discussed about it on the pages of newspapers and magazines.

Fifth, Kh. Bolganbayev is a supporter of his homeland. He made a great contribution to the determination of the territory of Kazakhstan under Soviet rule, and advised specialists directly involved in this issue.

References

- 1 Даниярова А.Е. Изучение персоналии в процессе исторического познания / А.Е. Даниярова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2018. — № 1. — С. 17–23.
- 2 Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию / Е.В. Тарле. — М.: Гиз, 1941. — 287 с.
- 3 Репина Л.П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / под ред. Л.П. Репиной // В кн.: История через личность: историческая биография сегодня. — М., 2005. — С. 59–60.
- 4 Ауанасова А.М. Образы великих людей в общественном сознании / А.М. Ауанасова, Е.К. Нурпеисов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/12/18-...-237-240.pdf>
- 5 Государственный архив Южно-Казахстанской области. — Ф. 1177. — Оп. 3. — Д. 4.
- 6 Камзабекулы Д. Видный представитель Алаша — Хайретдин Болганбаев / Д. Камзабекулы. — Астана: Парасат, 2005. — С. 171–176.
- 7 Каренов Р.С. Хайретдин Болганбаев — Алаш қозғалысының қабырғалы қайраткері / Р.С. Каренов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2013. — №1(69). — Б. 49–60.
- 8 Проект «Рухани жаңғыру: Мәңгілік Ел алыптары». Болганбаев Хайретдин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://presidentlib.kz/ru/news/proekt-rukhan-i-zhangyuru-mngilik-el-alyptary-bolganbaev-khayretdin>.
- 9 Камелов Д.Т. Хайретдин Болганбаев — свет неугасимой звезды / Д.Т. Камелов. — Алматы: Дәуір, 2020. — 288 с.
- 10 Камелов Д.Т. Не забыты имя и дела твои / Д.Т. Камелов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/ne-zabyty-ima-i-dela-tvoi/>.

Н.Н. Елкей, Т.С. Садыков, А. Қара

Тарихи тұлғаны зерттеу мәселесі және Хайретдин Болғанбаевтың қоғамдық-саяси қызметі

Қазіргі кезеңде тарихшылар тарих пен биографияның өзара қатынасы мен өзара байланысы мәселелерін белсенді түрде талқылауда. Мұның себебі қазіргі тарих ғылымындағы зерттеу қызығушылықтарының қайта бағытталуымен және жаңа субъектілердің, биографиялық зерттеулерге қатысты тақырыптардың, сонымен қоса жаңа бағыттар мен әдістердің пайда болуына байланысты болып отыр. Мақалада қазіргі уақытта көптеп талқыланып жүрген теориялық-әдіснамалық мәселелер, соның ішінде тарихшылардың биографияға және оның мақсаты мен міндеттеріне қатысты заманауи көзқарастары, биографиялық зерттеулердің рөлі мен маңызын қарастыруға талпыныс жасалған. Егер ХХ ғасыр тарихына мұқият қарасақ, онда қазақ зиялылары көптеген көрнекті жарқын тұлғаларды дүниеге әкелді. Осындай көрнекті тұлғаның бірі Хайретдин Болғанбаев. Авторлар мақалада өмірбаяндық әдіс негізінде Х. Болғанбаевтың ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамын қайта құру мен дамытудағы орны мен рөлін қарастырған және қоғамдық-саяси қызметіне баға берген.

Кілт сөздер: тарихи тұлғатану, тарихи биография, Хайретдин Болғанбаев, Қазақстан тарихы, зиялы қауым, тарихи тұлға, ұлттық ағарту.

Н.Н. Елкей, Т.С. Садыков, А. Кара

Проблемы изучения исторической персоналии и общественно-политическая деятельность Хайретдина Болганбаева

На современном этапе историки активно обсуждают проблемы взаимоотношений и взаимовлияний истории и биографии. На наш взгляд, это объясняется заметными изменениями в исторической науке, вызвавшими существенные переориентации исследовательских интересов, открытием новых субъектов и тем биографических исследований, а также новых направлений и методов. Учитывая данные факторы, в статье предпринята попытка рассмотрения некоторых чаще всего обсуждаемых теоретико-методологических проблем, в том числе и современных представлений историков о биографии, ее целях и задачах, роли и значении биографических исследований для исторической науки. Если внимательно приглядеться к истории XX столетия, то казахская интеллигенция породила немало выдающихся ярких личностей, и одним из них является Хайретдин Болганбаев. В связи с этим авторами статьи на основе биографического метода выявлены место и роль Х. Болганбаева в переустройстве и развитии казахского общества начала XX века.

Ключевые слова: историческая персоналистика, историческая биография, Хайретдин Болганбаев, история Казахстана, интеллигенция, историческая личность, национальное просвещение.

References

- 1 Daniiarova, A.E. (2018). Izuchenie personalii v protsesse istoricheskogo poznaniia [Studying personalities in the process of historical knowledge]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 1, 17–23 [in Russian].
- 2 Tarle, E.V. (1941). *Nashestvie Napoleona na Rossiiu* [Napoleon's invasion to Russia]. Moscow: Giz [in Russian].
- 3 Repina, L.P. (2005). Ot «istorii odnoi zhizni» k «personalnoi istorii» [From “the story of one life” to “personal history”]. *V knzhe: Istoriia cherez lichnost: istoricheskaia biografiiia segodnia — In the book: History through personality: historical biography today*, 59–60 [in Russian].
- 4 Auanasova, A.M., & Nurpeisov, E.K. *Obrazy velikikh liudei v obshchestvennom soznanii* [Images of great people in the public consciousness]. Retrieved from <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/12/18-...-237-240.pdf> [in Russian].
- 5 Gosudarstvennyi arkhiv Yuzhno-Kazakhstanskoi oblasti [State Archives of the South Kazakhstan Region]. — F. 1177. — Op. 3. — D. 4 [in Russian].
- 6 Kamzabekuly, D. (2005). Vidnyi predstavitel Alasha — Khairtdin Bolganbaev [Prominent representative Alash Khairtdin Bolganbaev]. Astana: Parasat, 171–176 [in Russian].
- 7 Karenov, R.S. (2013). Khairtdin Bolganbayev — Alash qozgalysynyn qabyrgaly qairatkeri [Hayretdin Bolganbayev — one of active figures of the Alashosdinsky organization]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiiia seriasy — Bulletin of the Karaganda universiteti. History. Philosophy Series*, 1(69), 49–60 [in Kazakh].
- 8 Proekt «Rukhani zhangyru: Mangilik El alyptary». Bolganbaev Khairtdin [Project “Rukhani zhangyru: mangilik el alyptary”. Bolganbaev Khairtdin]. Retrieved from <https://presidentlib.kz/ru/news/proekt-rukhani-zhangyru-mngilik-el-alyptary-bolganbaev-khayretdin> [in Russian].
- 9 Kamelov, D.T. (2020). Khairtdin Bolganbaev — svet neugasimoi zvezdy [Khairtdin Bolganbaev — the light of an unquenchable star]. Almaty: Daur [in Russian].
- 10 Kamelov, D.T. Ne zabyty imia i dela tvoi [Your name and deeds are not forgotten]. Retrieved from <https://kazpravda.kz/n/ne-zabyty-imya-i-dela-tvoi/> [in Russian].

Information about the authors

Yelkey Nurlybek — PhD student, Department history of Kazakhstan, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-2504-3587>

Sadykov Tlegen — Doctor of historical sciences, professor of the Department history of Kazakhstan, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8594-8209>

Abdulvahap Kara — Doctor of historical sciences, Professor at Mimar Sinan University of Fine Arts, Istanbul, Turkey; <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>

U.K. Zhanaliev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: kurmetkalievich@mail.ru)

Political and cultural situation in Kazakhstan in the XVIII–XIX centuries (historical aspect)

The article describes the political situation and cultural situation of the Kazakh land in the period of the Russian Empire and describes the fact that in the XVIII–XIX centuries, the Tsarist authorities carried out various reforms for the final rule of the Kazakh steppe, expanding the country-ethnic basis of the Kazakh people, dividing the ethnic groups, dividing them into provinces and districts, depriving the country of integrity. Our article reflects the colonial policy of the Tsarist government towards the Kazakh Steppe, which in some cases was tactically different from the open robbery attacks of the Khiva and Kokand khanates. It is indicated that the Tsarist government began to use an underground policy that led to the exposure of the Kazakh people to the influence of the Russian state and constant subordination to that state. The article also analyzes the policy of the Tsarist government, how the rulers of the Kazakh steppes work for them, buy them with a large reward.

Keywords: Russian Empire, accession of Kazakhstan to Russia, traditional Kazakh society, final rule of the Kazakh steppe, consequences of colonial policy, settlement of Russian peasants on the Kazakh land, fortresses, outposts.

Introduction

The colonial policy of the Tsarist government in the Kazakh territory was carried out in three directions: firstly, by the accelerated construction of garrisons and fortified military lines and the creation of permanent Cossack-Russian settlements (Orenburg, Ural, West Siberian, later Semirechye), secondly, by political administrative reforms, the further creation of external districts and orders, the introduction of remote forms of management, thirdly, by the gradual inclusion of the Kazakh steppe in itself, and the expansion of trade with the Central Asian khanates. In the course of general colonization, the implementation of the policy of concentrating all local power in the hands of the Russian administration on the Tsarist government caused discontent among the Sultans, shonjars of the clan, biy. Because the places of Tsarist power tried not to involve them in judicial and administrative activities.

The potential political system inherent in the entire Kazakh society is distinguished by its innate nature. Here, the consolidation of power or protest relations by related, fraternal systems is characterized by this system not only in unions with large clan associations, which are an integral part of the Kazakh ethnic group. Various taxonomic levels representing the public organization of the Kazakh community, such as rupee, tribe, hundred, and so on, are a potential political structure within a related hierarchical system [1].

The tsarist government carried out various reforms to finally rule the Kazakh steppe, fragmented the Kazakh national-ethnic leaven, divided nationalities, divided them into provinces, districts and deprived the nation of integrity. In general, it did not happen all at once.

It can be said that the Tsarist government worked on military reform systems from 1822 to 1867, using many types of colonization of the dominant lands of the Kazakh country. During the second stage of the colonial policy of the Tsarist government, the army intervened in the internal life of the country and began to expel local Kazakh peasants from their settlements. They were replaced by Russian refugees who were destitute in inner Russia.

Materials and research methods

During this military-administrative period of colonization, the foundations of military fortifications began to be laid as the main points of Tsarist power. They were separated by boundary marks to stabilize them. Gradually, fortresses took root in the interior of Kazakhstan. Initially, these fortresses were located on such riverbeds as the Urals and Irtysh. And later, as a result of the strengthening of the colonial policy of the Tsarist authorities, the construction of military forts smoothly covered the western and northeastern regions

---

* Corresponding author's e-mail: kurmetkalievich@mail.ru

of Kazakhstan. In 1744, the city of Orenburg was built, in 1752 — the city of Petropavlovsk. Russia's expansion on the Lands of East Kazakhstan has become even stronger than before. Since 1752, it has been officially announced the annexation of lands along Ulba, Bukhtarma and Narym in the upper reaches of the Southern Altai, Irtysh to Russia. In 1760, fortifications began to be built from the Ust-Kamenogorsk fortress to Lake Teletsk. In the next year, 1761, the fortifications of the Bukhtarma line appeared from Ust-Kamenogorsk to Lake Zaisan. Part of the Kuznetsk-Kolyvan line in 1764 [2].

In the history of the Kazakh people, the beginning of the XVIII century was a very difficult period. After the death of Tauke Khan in 1718, political and economic ties between the Kazakh zhuzs weakened, and the divisions between the ruling circles intensified more and more. During the reign of Tauke Khan, the Kazakh Khanate, which was subordinate to one center, was subjected to political fragmentation. The famous Russian historian-scientist A.I. Levshin in his work “Description of Kirgiz–Kazakhs or Kirgiz–Kaisak Ordas and steppes” describes the period when the Kazakh Khanate was ruled by Tauke Khan as follows: “If we call the name of Tauke, the heart of all Kazakhs is filled with gratitude and pride. Lycurgus, Dragon of the Kazakh horde — the same person. Tauke was brave enough to bring down a country prone to massacres, he stopped bloodshed between clans for many years, thanks to his intelligence and justice he was able to make everyone obey him, he was able to unite weak clans and oppose the enemy, brought the strong to their knees and made them repent, common to all, he created a law and ruled according to it” [3].

Discussion

The accession of Kazakhstan to Russia took a long time. The Russian Empire has long been interested in expanding its state borders to the east. The reason for this can be connected with the state of socio-economic and political development of this country. The centralization and strengthening of the state administration revived trade and other relations with the neighboring eastern nations [4; 24].

With the end of the XVIII - the beginning of the XIX century, the colonial policy of Tsarist Russia intensified. This, in turn, was a time that coincided with the confrontation of the Khiva Khanate. The Khiva Khanate in the late quarter of the XVIII century, in order to expand its territory, carried out the conquest of neighboring border nomadic peoples. Especially during the reign of Muhammad Rahim of the Khiva Khanate (1806–1825), many devastating attacks were carried out on the territory of the Turkmen, Karakalpak and Kazakhs [5; 94-95].

The colonial policy of the Tsarist government was in some cases tactically different from the open robbery attacks of the Khiva and Kokand khanates. The Tsarist government began to use an underground policy that led to the exposure of the Kazakh people to the influence of the Russian state and constant subordination to that state. In particular, the policy of the Tsarist government was met by the way in which the rulers of the Kazakh steppes worked for them, bought them with large rewards [6].

From the middle of the XVIII century, some Kazakh rulers began to send various letters of address to the authorities of the Russian government on the transfer of land. For example, in 1777, in the Chobaklar — Kerey volost, the foreman of the Middle zhuz, Ishperdi Kutluchadamov, asked the governor of Tobol for permission to own the lands of the Russian territory and move without any obstacles. In his letter, he promises that he will serve the Tsarist government until the end of his blood and will be ready to do all the work assigned to him [7, 86].

In 1788, Sultan Sharigei crossed the border of Russia with the Kazakhs, which belonged to him from the big horde, and with official permission was located in the area of the Ust-Kamenogorsk fortress. We see that various reasons underlie this migration and relocation. It can also be noted that in some Kazakh society there is a desire to have good relations with a strong neighboring state [8].

At the end of the 18th century, a number of projects appeared in the Kazakh steppe, providing for measures to establish Russian power. In accordance with the project of Y. Bowver, developed in the mid-90s of the XVIII century, a whole range of changes of a political and economic nature is envisaged. This is a project to create a council of elders under the first Uali Khan of two colleges. The Chief Judicial Board was to be in the Petropavlovsk fortress, and the second — near the Khan's horde. The most important cases were considered by the second collegium, whose decision provided for approval in Petropavlovsk. This project was based on the fact that the judicial system of the Kazakhs was under the control of the border authorities. Through such measures, the Russian administration planned to take control of the spiritual life of Kazakhs [9].

And at the beginning of the XIX century, the border authorities took a number of measures of a military — intelligence nature. 1815 from the UST — Uysk fortress to the upper reaches of Torgay was sent an

expedition led by Lieutenant Colonel Feofilatyev, consisting of 1,617 people, including 330 Cossacks, more than 1,080 Bashkirs, 100 infantry with two guns. The main goal of this expedition was to explore lead ore mines and explore suitable roads leading to them [10, 246-247].

Russian peasants came and settled near fortresses, outposts, and other infrastructures. From the XIX century to this day, research is being carried out on the fact that Russian Cossacks played an important role in the conquest of Kazakhstan, Russian aliens were under the protection of the sword of these Cossack-Russians. In some of them, the groundlessness of the opinion in Russian historiography on the conflicting relations between the Cossacks and Russian settlers is revealed [11].

It was recognized that the settlement of Russian peasants on the Kazakh land is a continuation, a new stage of military colonization. In the work of the Russian missionary A.E. Alektorov "an indicator of books, magazines and newspapers about the Kyrgyz", it is said about these two periods of colonization by the Tsarist authorities: "the Cossacks actively participated in the establishment of peace on the Kyrgyz land and fulfilled their historical mission. According to the requirements of the new period, the Kyrgyz steppe should be economically colonized. Therefore, the role of the creation of colonial settlements should be the same as the importance of military pickets for us in the past" [12; 4-5].

At the beginning of the XVIII century, the domestic and foreign political situation of the Kazakh Khanate began to turn into a difficult one. The intensification of the invasion of the Dzungarian Khanate aggravated international relations in Central Asia. As a result of the complex events that swept through the political life of the entire region in the 20s of the XVIII century, the country's independence weakened and was on the verge of collapse.

Having built the first fortresses on the Kazakh land, the Russian Tsar undertook another grandiose plan for the complete colonization of the Northern Territory of Kazakhstan — "belt of suffering" (Gorky line). According to this plan: from 1732 to 1757, from the upper mouth of the Urals, it was planned to cover the northern region of the modern Kazakh land, and then build fortifications along the Irtysh, supporting Omsk [13; 97].

In the middle of the XVIII century, the Tsarist government began to improve the equipment of military fortifications, old lines and build new lines in the Volga region, the Urals, Siberia and Kazakhstan. At this time, 14 forts were built on the Right Bank by the forces of the Ural Russian-Cossacks: Pere — volotsk, Chernoregensk, Tatishchev, Nizhneozernaya, Rasyynaya, Elek settlement, Ural, Sakharnaya, Kalmykova, Kosh-Ural, Kulagino, Topolev, Baksai, Guryev. In addition to the construction of the Russian fortress in the Kazakh steppe, the Kazakhs began to interfere in their internal affairs. The Kazakhs began to complain to the Russian uluses about their leaders. The Russians accepted the claims of the Kazakhs and, through a positive solution, absorbed the insidious course of the colonial ideology, which says that "the Russian great people are just". For example, at the time of the construction of the Ust-Kamenogorsk fortress, Russian officials crossed the country and gathered. For the third time, at the meeting, he paid for the victims, showed strength to some unruly country [14; 151]. Thus, a number of new changes took place in the political and economic development of Kazakhstan in the middle of the XVIII century. Despite the colonial policy of the Tsarist government, Kazakh-Russian trade relations, relations of Kazakhstan with foreign countries developed in mutually beneficial conditions. However, the restriction of the use of their land by the Tsarist government by the Kazakhs, the beginning of the resettlement of Russian-Cossack peasants, was the beginning of their colonization measures.

In particular, on the Siberian Cossack line, starting from the Siberian settlement and ending with the village of Urylsk, from the Atyrau settlement at the confluence of the Urals with the sea to the zverinogolovsk fortress, a line with a length of 1600 vrest was formed.

A lot of troops were concentrated on these lines-fortresses, and a lot of fertile land was seized, which was used by the Kazakhs under the guise of "it is necessary to build Russian-Cossack settlements". In addition, the centuries-old traditional migration routes of Kazakhs were destroyed.

Forts and lines surrounding the Kazakh steppes have become the main points of Russia's colonial policy. Therefore, a measure was taken to protect them from the Kazakhs. In other words, such measures were carried out to drive the Kazakhs away from the fortifications built along the lines of the Shep-belts to the far, insidious region. These cases were carried out cruelly with the use of military force, without taking into account the local population.

For example, on October 19, 1742, the Orenburg governor I.I. Neplyuev issued a decree prohibiting the migration of Kazakhs near the Ural River. It contains the following notes: "as indicated in the decree, I appeal to all Kyrgyz-kaisak Khans, Sultans, elders and all peoples, from now on, after receiving this decree,

it is forbidden to move near the castle and across the Ural River. If it breaks, then severe punishment will be imposed" [15; 168].

As a result of such sorrows, the Kazakhs near the Orenburg belt were devastated and impoverished. The Kazakhs, who fell into this state, were persuaded by the colonists to settle in Russian settlements. He made concessions to those who gave in.

The purpose of this was to create an opportunity to intensively pursue the policy of "Russification" by merging the Kazakhs who grew up freely in the horse's Mane with the Russians. In addition, the Russian-Cossack cavalry detachment defending the Orenburg belt was entrusted with the task of pushing the Kazakhs and forcing them to sit with the Russians. Thus, Kazakhs, under pressure from double lungs, crossed the Belt and began a sedentary life with the Russians yesterday [16; 41]. "The Kazakhs were permanently expelled from the fortress systems in the Urals. Ancient ally: in order to separate and keep the Kazakh and Bashkir apart, very large plans were drawn up between 1734 and 1744. The plan was implemented by Russian officials — Kirillov, Tatishchev and Neplyuev. The city of Orenburg became the center of colonization" (colonization of Siberia. 1895) [17; 84].

At the end of the 18th — beginning of the 19th centuries, orientalists S.G. Klyashtorny and T.I. Sultanov state that the Russian Empire did not particularly interfere in the archaic social life of the Kazakh steppe: "Russia in its politics claims that it intends to influence through the rulers of the Kazakh steppe. In their opinion, it was from the 1830s that the Russian Empire began to consider the Kazakh steppe as a springboard for expansion into Central Asia: "in order to introduce the Russian management system, it was necessary to replace the traditional governing bodies: the khan's government, the people's assembly (kurultai) and the court of the biys with new administrative bodies" [18; 302]. As a result, all nomadic peoples entered the administrative system of the Russian Empire.

Today's conclusions of Kazakhstani historians are very important for us. Including studies on demographic changes as a result of Russian politics. We can say that the resettlement policy pursued by the Russian Empire from the 19th to the 20th centuries, migration movements led to a change in the demographic balance in the Kazakh steppes [19].

1890–1897 the tsarist government through colonial policy had a negative impact on all spheres of public life. That is, he undermined the national traditions and spiritual wealth of the Kazakh people, inheriting from father to son, and led to the fall of its spiritual origins. A.B. Tursunbayev argued that peasant colonization, on the one hand, served as the basis for strengthening the socio-political support of the tsarist government, and on the other, for capturing the enormous wealth of the Kazakh land [20; 44]. During the peasant colonization, the historically established economy of the Kazakhs was oppressed, animal husbandry was in crisis, mosques remained between Russian settlements, the burials of the ancestors were trampled, the language and religion of the people were destroyed, and on this basis Russian peasants were mixed with Kazakhs in order to assimilate the Kazakhs.

The historical situation of the process of colonization of the Kazakh land by Tsarist Russia, which took place from the 60s of the XIX century to the February Revolution, can be combined with the following problems:

As for the methodology of the study of our article:

- The formation of the policy of resettlement in Russia, the course of the ideological struggle between various political forces, its influence on the definition of historiographical directions;
- The goals of the plan for the colonization of the Kazakh land, its place in the geopolitical, economic interests of the Tsarist government, Russification of the Kazakhs;
- The main directions and stages of the resettlement movement;
- The course of the colonization process, measures of the Tsarist government to create a resettlement fund, attempts to create a "legal" basis for obtaining land owned by the Kazakhs.

In the second half of the XIX — early XX centuries, the resettlement in Kazakhstan of a part of the peoples of Slavic origin from the inner provinces of Russia is an integral part of the process of general colonization of the country by the metropolis, deprived of political independence. It was carried out from the point of view of the interests of the metropolis. The study of the history of this problem requires the identification of the main stages, methods and nature of Russian colonial policy, socio-economic and political faces, their reflection in the literature of various directions. One of its main conditions is the correct use of scientific concepts related to the problems of "colonization" and "colonization" in accordance with their content. In Tsarist Russia, the magazine "Voprosy colonizatsii" (1907–1914) was published as a publishing body of the Resettlement Department [21; 13].

It is known that the features of the colonial policy of the Russian Empire, their non-attempts to portray the colonialism of the countries of Great Britain, France, Belgium, etc., as “more accurate”, “softer”, have no historical basis. It can be said that colonization was carried out at all times, including in the XIX centuries, through the colonial policy of metropolitan countries, which is a cruel form of the rule of one people over another [22; 18].

Conclusion

In conclusion, describing the political situation and cultural situation of the Kazakh land during the period of the Russian Empire, we can say that the main and most important points of colonization were effectively implemented for the Russian Empire and the plans were implemented.

Thus, peasant colonization was accompanied by the trampling of the socio-economic spiritual problems of the Kazakhs. Thus, tsarist Russia, which strengthened its political power in the Kazakh steppes, was well aware that one of the pillars of Turkic civilization could turn the territory of Central Asia into a springboard for conquest.

This policy of the Tsarist government towards the Kazakh people M. Tynyshpayev is clear what the government intends; firstly, the destruction of the Kazakhs as an independent nation and Russification of the entire region through wild and strange repressions and oppression of all originality of language and Customs; secondly, the power of various administrative measures, commands and rules and the transformation of the Kazakhs into an bloodthirsty accused of being a cruel target [23].

The desire to conquer the vast steppes in the East was the traditional policy of the Russian Tsarist authorities. However, despite the incessant course of Russian domination in Central Asia, until the 30s of the XIX century, Central Asian affairs remained outside the sphere of the “big policy” of the Tsarist authorities. At the same time, Russia, turning to the Middle East at that time, slowly and firmly established its position in Central Asia, did not accelerate its policy in this direction until the beginning of the second quarter of the XIX century. The main core of this policy was the desire to expand trade turnover with the Central Asian khanates. This is evidenced, for example, by the fact that Chancellor Nesselrode wrote to finance minister Kankrin that “this trade forms the basis of our entire Asian policy” [24; 121].

Summing up, we can conclude that the Tsarist government through its policy of occupation, firstly, to resolve the land conflict in Russia through the resettlement of Russian muzhiks on the Kazakh land, secondly, to make the displaced Russian peasants its socio-political support, thirdly, to make the Kazakh lands a bridgehead for the implementation of its strategic goals in the direction of Central Asia, fourth, to plunder the land wealth of the region, to turn the country into its source of raw materials, fifth, to increase the number of Russians, and thus to Russify the local population, sixth, to use these measures to prevent the political unity and integrity of the Kazakh people.

References

- 1 Материалы по истории политического строя Казахстана. — Алма-Ата, 1960. — 441 с.
- 2 Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін) [Бес томдық]. 3-том. — Алматы: Атамұра, 2010. — 768 б.
- 3 Артықбаев Ж.О. Қазақстан тарихы / Ж.О. Артықбаев, Ә.Б. Пірманова. — Алматы: Атамұра, 2013. — 552 б.
- 4 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана / М.Ж. Абдиров. — Алматы: Казахстан, 1994. — 160 с.
- 5 Иванов Н. Казахи и Кокандское ханство. (К истории их взаимоотношений в начале XIX в.) / Н. Иванов // Записки Ин-та востоковедения АН СССР. — Т. VII. — М.–Л., 1939. — С. 94–95.
- 6 История колонизации Казахстана в 20–60-х годах XIX века / под. ред. В.З. Галиева, С.Ф. Мажитова. — Алматы: Мектеп, 2009. — 328 с.
- 7 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX века / С.З. Зиманов. — Алма-Ата, 1960. — 293 с.
- 8 Батырханов Ғ. Патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізген миссионерлік саясаты (XIX ғ. II жартысы - XX ғ. басы). Тарих ғыл. канд. ... дис. / Ғ. Батырханов. — Алматы, 1997. — 186 б.
- 9 Сулейменов Б.С. Казахстан в составе России в XVIII–начале XX вв. / Б.С. Сулейменов, В.Я. Басин. — Алма-Ата, 1981. — 247 с.
- 10 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата, 1961. — 426 с.
- 11 Козыбаев М.К. История России есть история страны, которая колонизируется. К вопросу вхождения Казахстана в состав России / М.К. Козыбаев // Столичное обозрение. — 1998. — 8 мая.
- 12 Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей о киргизах / А.Е. Алекторов. — Казань, 1900. — 985 с.

- 13 Киргиз-кайсаки // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — Т. XV (29). — СПб., 1895. — С. 95–101.
- 14 Құрбанғали Халид. Тауарих хамса (Бес тарих) / Халид Құрабанғали; ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 304 б.
- 15 И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1718 г. [Текст] // Ист. моногр. В.Н. Витевского. — Вып. 2. — Казань, 1890. — С.178–369.
- 16 Мұқанов М. Қазақ жерінің тарихы / М. Мұқанов. — Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. — 78 б.
- 17 Колонизация Сибири. В связи с общим переселенческим вопросом. — СПб.: Гос. типогр., 1900. — 374 с.
- 18 Кляшторный С.Г. Государства и народы евразийских степей. Древность и Средневековье / С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. — СПб., 2004. — 362 с.
- 19 Козыбаев М.К. История Казахстана / М.К. Козыбаев, И.М. Козыбаев. — Алма-Ата, 1993. — 416 с.
- 20 Турсунбаев А.Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан / А.Б. Турсунбаев. — Алма-Ата, 1950. — 101 с.
- 21 Ямзин И.Л. Колонизация в условиях Советской России / И.Л. Ямзин // Жизнь национальностей. — 1922. — № 2 (131). — С. 13–22.
- 22 Әбенев Д. Темір жол отарлау құралы болды / Д. Әбенев // Қазақ тарихы. — 1999. — № 4-5. — Б. 18–20.
- 23 Тынышбаев М. История Казахского народа / М. Тынышбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 1993. — 224 с.
- 24 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында / Е. Бекмаханов. — Алматы: Санат, 1994. — 416 б.

У.К. Жанғалиев

XVIII–XIX ғасырдағы Қазақстандағы саяси және мәдени жағдай (тарихи аспект)

Мақалада Ресей империясы кезеңіндегі қазақ жерінің саяси жағдайы мен мәдени жағдайы сипатталған, яғни XVIII-XIX ғасырларда патша өкіметі қазақ даласын түпкілікті басқару үшін түрлі реформалар жүргізді, қазақтың ұлттық-этникалық тамырының аражігін ажыратты, ұлыстар бөлшектелді, оларды губернияларға, уездерге бөліп, елдің тұтастығын жоғалтты. Сонымен қатар патша үкіметінің отаршылдық саясаты кей жағдайда Хиуа мен Қоқан хандықтарын ашық тонау шабуылында тактикалық тұрғыдан ерекшеленетіні атап көрсетілген. Патша үкіметінің қазақ халқын орыс мемлекетінің ықпалына ұшыратқаны, сол мемлекетке біржола бағынышты ету үшін астыртын саясатты қолдана бастағаны туралы айтылған. Сондай-ақ, патша өкіметінің саясаты, яғни қазақ даласындағы билеушілердің оларға қалай жұмыс істегені және оларға қомақты көлемде сыйақы беріп, сатып алатыны да талданған.

Кілт сөздер: Ресей империясы, Қазақстанның Ресейге қосылуы, дәстүрлі қазақ қоғамы, қазақ даласын түпкілікті билеу, отаршылдық саясатының салдары, орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныстануы, бекіністер, форпостар.

У.К. Жанғалиев

Политическое и культурное положение Казахстана в XVIII–XIX веках (исторический аспект)

В статье описаны политическое положение и культурная обстановка казахской земли в период Российской империи. В XVIII–XIX веках царской властью были проведены различные реформы для окончательного правления казахской степи, разграничены казахские национально-этнические корни, расчленены улусы, произошел раздел на губернии, уезды, потерялась целостность страны. Автором статьи подчеркивается, что колониальная политика царского правительства в некоторых случаях тактически отличалась от открытой грабедной атаки Хивинского и Кокандского ханств. Было показано, что царское правительство начало использовать подпольную политику, которая подвергала казахский народ влиянию русского государства и приводила к постоянному подчинению этому государству. В статье также проанализирована политика царского правительства, в частности, показано, как правители в казахской степи работают на них и покупают их за большое вознаграждение.

Ключевые слова: Российская империя, присоединение Казахстана к России, традиционное казахское общество, окончательное правление казахской степи, последствия колониальной политики, расселение русских крестьян на казахской земле, крепости, форпосты.

References

- 1 (1960). Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana [Material on the history of the political structure of Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 2 (2010). Qazaqstan tarikhy (Kone zamannan buginge deini) [History of Kazakhstan. (From time to time)]. Volume 1–5. Vol. 3. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 3 Artykbayev, Zh.O., & Pirmanova, A.B. (2013). Qazaqstan tarikhy [History of Kazakhstan]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 4 Abdirov, M.Zh. (1994). Istoriia kazachestva Kazakhstana [History of the Cossacks of Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 5 Ivanov, N. (1939). Kazakhi i Kokandskoe khanstvo. (K istorii ikh vzaimootnoshenii v nachale XIX v.) [Kazakhs and the Khanate of Kokand (on the history of their relationship at the beginning of the XIX century)]. *Zapiski Instituta vostokovedeniia Akademii nauk SSSR — Notes of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the USSR*, VII, 94–95. Moscow–Leningrad [in Russian].
- 6 Galieva, V.Z., & Mazhitova, S.F. (Ed.). (2009). Istoriia kolonizatsii Kazakhstana v 20–60-kh godakh XIX veka [History of the colonization of Kazakhstan in the 20–60s of the 19th century]. Almaty: Mektep [in Russian].
- 7 Zimanov, C.Z. (1960). Politicheskii stroi Kazakhstana kontsa XVIII i pervoi poloviny XIX veka [Political system of Kazakhstan at the end of the 19th century and the first half of the 19th century]. Alma-Ata [in Russian].
- 8 Batyrkhanov, G. (1997). Patshalyq Reseidin Qazaqstanda zhurgizgen missionerlik saiasaty (XIX g. II zhartysy — XX g. basy) [The missionary policy of Tsarist Russia in Kazakhstan (II half of the XIX - early XX century)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Suleimenov, B.S., & Basin, V.Ya. (1981). Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII– nachale XX vv. [Kazakhstan as part of Russia in the 18th–early 20th centuries]. Alma-Ata [in Russian].
- 10 Valikhanov, Ch.Ch. (1961). Sobranie sochinenii [Collected works]. Alma-Ata [in Russian].
- 11 Kozybayev, M.K. (1998). Istoriia Rosii est istoriia strany, kotorai kolonizuetsia. K voprosu vkhozheniia Kazakhstana v sostav Rossii [The history of Russia is the history of a country that is being colonized. On the issue of Kazakhstan joining Russia]. *Stolichnoe obozrenie — Capital Review*, May 8th [in Russian].
- 12 Alektorov, A.E. (1900). Ukazatel knig, zhurnalnykh i gazetnykh statei o kirgizakh [Index of books, magazine and newspaper articles about the Kyrgyz]. Kazan [in Russian].
- 13 (1895). Kirgiz-kaisaki [Kirghiz-kaisaks]. *Entsiklopedicheskii slovar*. Izdateli F.A. Brokgauz, I.A. Yefron — An encyclopedic dictionary. Publishers F.A. Brockhaus, I.A. Efron. Saint Petersburg, XV (29), 95–101 [in Russian].
- 14 Kurbanali Khalid (1992). Tauarikh khamsa. Bes tarikh [Tauarih Hamsa. Five Stories]. (B. Totenae, A. Zholdasov, Trans). Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 15 (1890). I.I. Nepliyuev i Orenburgskii krai v prezhnem ego sostave do 1718 g. [I.I. Nepliyuev and Orenburg Region in its former composition until 1718]. *Istoricheskaiia monografiia V.N. Vitevskogo — Historical monograph by V.N. Vitevsky*. 2. Kazan [in Russian].
- 16 Mukanov, M. (1994). Qazaq zherinin tarikhy [The history of the Kazakh land]. Almaty: Atamura-Qazaqstan [in Kazakh].
- 17 (1900). Kolonizatsiia Sibiri. V sviazi s obshchim pereselencheskim voprosom [Colonization of Siberia. In connection with the general resettlement issue]. Saint Petersburg [in Russian].
- 18 Kliashornyi, S.G., & Sultanov, T.I. (2004). Gosudarstva i narody evraziiskikh stepei. Drevnost i Srednevekove [States and peoples of the Eurasian steppes. Antiquity and the Middle Ages]. Saint Petersburg [in Russian].
- 19 Kozybayev, M.K., & Kozybayev, I.M. (1993). Istoriia Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 20 Tursunbayev, A.B. (1950). Iz istorii krestianskogo pereseleniia v Kazakhstan [From the history of peasant resettlement to Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 21 Yamzin, I.L. (1992). Kolonizatsiia v usloviiakh Sovetskoi Rossii [Colonization in the conditions of Soviet Russia]. *Zhizn natsionalnosti — Life of nationalities*, 2(131), 13–22 [in Russian].
- 22 Abenov, D. (1999). Temir zhol otarlau quraly boldy [The Railway was a means of colonization]. *Qazaq tarikhy — Kazakh history*, 4-5, 18–20 [in Kazakh].
- 23 Tynyshbayev, M. (1993). Istoriia Kazakhskogo naroda [History of the Kazakh people]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 24 Bekmakhanov, Ye. (1994). Qazaqstan XIX gasyrdyn 20–40 zhyldarynda [Kazakhstan in the 20s–40s of the 19th century]. Almaty: Sanat [in Kazakh].

Information about the author

Zhangaliyev Ulan — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;
<https://orcid.org/0000-0002-3885-4621>

R.M. Zhumashev , A.K. Meirambekov

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru, greatvoron8@gmail.com)*

Foreign views on the culture of Soviet Kazakhstan: an analysis of historiography

The research conducted by American scholars focused on themes such as nationality, language, religion, politics, modernization, and cultural change. These scholars sought to understand the implementation of Soviet national policies in a multi-ethnic society like Kazakhstan and the delicate balance between Soviet identity and ethnic identities within the union. Language reform and its impact on cultural and linguistic diversity were also explored, along with the interaction between Islam and the secular ideology of the Soviet state. The effects of Soviet modernization programs on Kazakhstani society, including the disruption of traditional practices and ways of life, were investigated. Moreover, the study examined how Soviet policies influenced cultural institutions, literary practices, and artistic expression, highlighting the tensions between conformity to Soviet norms and the preservation of a distinctive Kazakh cultural identity. The article acknowledges that the broader global dynamics of the Cold War era influenced the interpretive frameworks and assumptions of these scholars. As part of an intellectual tradition shaped by Western liberal values, American scholars often took a critical stance toward the Soviet system. Their research emphasized the failures, problems, and resistance generated by Soviet policies, including state modernization, national policies, and language reforms. The article concludes that despite valuable contributions from scholars such as Wheeler, Allworth, and Connolly, a comprehensive examination of Kazakh culture during the Soviet period through the lens of foreign historiography remains lacking. It highlights the need for further research to deepen our understanding of the multifaceted aspects of Soviet-era Kazakh culture, shedding light on the complexities and contradictions inherent in the Soviet project.

Keywords: soviet culture, Kazakh economy, traditions, religious beliefs, cultural and civilizational transformation, French historiography, post-Soviet countries, Central Asia.

Introduction

Despite the extensive body of literature devoted to the analysis of the Soviet era in Central Asia, the study of Kazakh culture in the Soviet period from the point of view of foreign historiography remains poorly studied. Historiography is a powerful tool for understanding how interpretations of historical periods and events evolve over time. Although an extensive body of literature on the history and culture of Soviet Central Asia creates a solid foundation, there remains an unmet need for a more detailed study of the Kazakh culture of the Soviet period in the interpretation of foreign scientists. Authors such as Wheeler and Connolly really made valuable contributions to our understanding of the political, social and some aspects of cultural life of that period. However, a comprehensive and purposeful consideration of the diverse Kazakh culture from this point of view is largely absent in these works.

A particularly unique aspect of this study is its comparative analysis of the views of authors with different cultural and geographical backgrounds — English, American, German and French. Thus, the study seeks to identify potential biases, omissions, and areas of consensus and disagreement in historiography. Such an intercultural comparison will not only provide a deeper understanding of how the culture of Soviet Kazakhstan was perceived and interpreted from the outside, but also expand our understanding of the complexities and dynamics of cultural transformation during this period.

Finally, the relevance of this study goes beyond historical analysis. Delving into the legacy of the Soviet era in the culture of Kazakhstan, as it is understood by foreign historiography, the study can provide valuable insight into the roots of some modern cultural practices, debates and conflicts in Kazakhstan. Understanding this historical context is extremely important for promoting a more informed dialogue between Kazakhstan and the rest of the world, as well as for shaping policies and activities related to the preservation and transformation of culture.

In short, the proposed research has a significant potential for enriching both historical understanding and modern discourse. For the study of the intellectual history of Kazakhstan in the second half of the twen-

---

* Corresponding author's e-mail: greatvoron8@gmail.com

tieth century, foreign historiography has its own characteristics. It complements the well-known panorama of the intellectual landscape with independent and often objective views and opinions of foreign researchers.

Results and discussion

The research of American scholars studying Soviet Kazakhstan was dictated by a complex set of themes and issues. These themes covered a wide range of issues, including nationality, language, religion, politics, modernization, and cultural change. Research also often sought to shed light on how these different aspects intersected and influenced each other, thereby shaping the unique experience of Kazakhstan under Soviet rule.

One of the main questions underlying the research was the question of nationality. Scholars were interested in understanding how the national policies of the Soviet regime were implemented in a multi-ethnic society like Kazakhstan. This prompted them to explore the ways in which the Soviets struck a delicate balance between reinforcing a single Soviet identity and recognizing different ethnic identities within the union. This was not just a theoretical exercise, but was seen as crucial to understanding the tensions and contradictions inherent in the Soviet project.

A related topic was the question of language, which was central to the policy of national assimilation pursued by the Soviet state. Scholars have sought to understand how the Soviets implemented language reforms and the resistance they encountered. They have investigated how these reforms were perceived and debated at the local level, and what impact they had on cultural and linguistic diversity in Kazakhstan.

Religion, especially the role of Islam, was another important area of research. Scholars sought to understand how Islam, as a powerful symbol of cultural identity and a source of social cohesion, interacted with the secular ideology of the Soviet state. They were interested in how Islam was shaped and molded by the political and social transformations of the Soviet period.

In addition to these topics, scholars have also addressed the issue of modernization. The Soviet state embarked on ambitious programs to modernize and industrialize Kazakhstan, often at the expense of traditional practices and ways of life. Researchers sought to understand the effects of these programs on Kazakhstani society. They asked questions about how these modernization efforts were implemented, how they disrupted traditional ways of life, and how the local population adapted to these changes.

Cultural change was also an important topic. Scholars were interested in how Kazakh culture developed under Soviet rule. They investigated how the policies of the Soviet regime affected cultural institutions, literary practices, and artistic expression. This led them to explore the tensions between the desire to conform to Soviet norms and the desire to preserve a distinctive Kazakh cultural identity.

The cultural and political context in which these historians and scholars conducted their research undoubtedly influenced their views on Soviet Kazakhstan. American scholars of the second half of the twentieth century were writing in the midst of the Cold War, a period characterized by ideological struggle and rivalry between the Western capitalist bloc and the Eastern communist bloc. These broader global dynamics inevitably shaped the interpretive frameworks and underlying assumptions of these scholars' work.

As scholars based in the United States, they were part of an intellectual tradition shaped by Western liberal values. These values, emphasizing individual freedom, democracy, and market capitalism, formed the background against which these historians studied and interpreted Soviet society. Thus, their work often reflected a critical stance toward the Soviet system. They explored how the Soviet Union's state modernization, national policies, and language reforms affected Kazakhstani society, often highlighting the failures, problems, and resistance that these policies generated.

Their understanding of Soviet Kazakhstan was also affected by their cultural distance from the region they were studying. While this distance may have provided some analytical detachment, it also meant that their views were shaped by the information available to them in the West, which was often incomplete and mediated by Cold War politics. These limitations forced reliance on official Soviet sources, emigrant accounts, and the accounts of casual Western visitors to the region, each with their own biases.

In addition, these historians were shaped by their education and intellectual milieu, which placed a high value on certain research methodologies and theoretical frameworks. For example, the dominance of modernization theory in the social sciences of the mid-twentieth century would have affected how these scholars understood and interpreted the profound social and economic transformations in Soviet Kazakhstan. Modernization theory, with its emphasis on the linear progression from traditional to modern societies, would have shaped their understanding of the Soviet Union's efforts to transform and modernize Kazakh society.

The flowering of social history in the 1960s and 1970s would also have influenced these scholars. This shift, which focused on the experiences of ordinary people and marginalized groups, would have led these historians to pay attention to how Soviet policies were debated, adapted to, and resisted on the ground.

These historians were writing at a time when the field of Soviet studies was facing its own political and methodological challenges. The field was often criticized for its perceived bias, and scholars were accused of being either apologists for the Soviet system or ideologically motivated critics. This polarized environment likely influenced the way these scholars approached their work, as they had to navigate these political and intellectual minefields.

Finally, the ethnic and racial dynamics of the United States during this period may have also shaped these scholars' interest in national politics and ethnic relations in the Soviet Union. The civil rights movement and subsequent debates about race and multiculturalism in American society likely contributed to their understanding of the complexities of managing ethnic diversity in a multinational state like the Soviet Union.

Historians studying Soviet Kazakhstan have utilized a variety of methods and sources in their research, reflecting the interdisciplinary nature of Soviet studies and the special challenges of researching a country that was often inaccessible to Western scholars during the Cold War.

Primary sources are fundamental to historical research, but access to original archival materials in the Soviet Union was often limited or impossible for American researchers throughout much of the Cold War. Consequently, these historians had to rely heavily on published sources, including official Soviet publications, newspapers, periodicals, and books. These texts provided valuable information about official discourses, policies, and ideologies, even though they required careful analysis due to their propagandistic nature.

Soviet census data and statistical yearbooks also proved crucial for these scholars. While the reliability of Soviet statistics was often debatable, such data offered one of the few means of quantifying demographic change, economic development, and social trends in Soviet Kazakhstan.

Personal testimonies and memoirs of emigrants, defectors, and former Soviet citizens served as another important source of information. These accounts offered a more personal, life-experience-based perspective on life in Soviet Kazakhstan, even though they presented their own problems in terms of potential bias or lack of representation.

Another source of information was foreign travel reports, whether from diplomats, journalists, or other visitors to the region. These reports, though sometimes limited in length and potentially colored by visitors' own biases, could contain on-the-ground observations and anecdotes that would complement more official sources of information.

In terms of methodologies, these historians drew on a variety of disciplinary traditions. Given the variety of topics they studied, from political history to cultural transformation to language policy, they relied on a wide range of analytical tools and frameworks.

Historians studying Soviet Kazakhstan also often used a comparative approach, comparing events in Kazakhstan with events in other parts of the Soviet Union or in other countries. This method allowed them to place the Kazakhstani experience within broader regional or global trends and to highlight unique or exemplary aspects of Kazakhstan's Soviet experience.

The contributions of American historians studying Soviet Kazakhstan to a broader understanding of Soviet history and culture are significant and multifaceted. Their work has deepened our understanding of Soviet politics, cultural transformations, ethnic relations, and social dynamics not only within Kazakhstan, but throughout the Soviet Union and beyond.

Their research has shed light on the ways in which Soviet policies were not only developed in Moscow, but also negotiated and implemented in remote regions such as Kazakhstan. The introduction of Soviet ideology and political control in Kazakhstan was not a one-way process. Local factors, such as existing cultural traditions, social structures, and regional leaders, played a crucial role in shaping how policies were interpreted and applied. Thus, these historians have helped to emphasize the complexity and regional differences of Soviet rule.

They also provided crucial insights into the effects of Soviet modernization and industrialization policies. The Soviet regime pursued large-scale economic projects in Kazakhstan, including a campaign of virgin land development and large-scale industrialization, often with profound social consequences. These policies led to significant demographic shifts, including a massive influx of Slavic settlers, resulting in a complex and often volatile ethnic mosaic. In studying these developments, historians studying Soviet Kazakhstan have illuminated the social and human costs of Soviet economic transformation, as well as the ways in which ethnic relations were negotiated and contested under Soviet rule.

The study of language policy in Soviet Kazakhstan has also provided crucial insights into the broader Soviet project of creating a new socialist culture. The Soviet regime sought to encourage the use of Russian while supporting the development of local languages within the new Soviet linguistic structure. Historians studying Soviet Kazakhstan have detailed how this policy was perceived locally, including its impact on Kazakh language and culture. Their work contributes to our understanding of the complex and often contradictory nature of Soviet national policy and the challenges of cultural engineering in a multi-ethnic state.

In addition, their studies of cultural transformation in Soviet Kazakhstan have enriched our understanding of broader cultural dynamics in the Soviet Union. They explored the ways in which traditional Kazakh culture interacted with, resisted, and was transformed by Soviet ideology and cultural policies. In doing so, they emphasized the fluidity and resilience of local cultures under Soviet rule and how the Soviet experience was interpreted and modified in non-Russian contexts.

The work of these historians on Soviet Kazakhstan expanded the geographic scope of Soviet studies and brought greater attention to non-Russian republics. For much of the Cold War, Soviet studies in the West were dominated by a Russian-centered perspective. The study of Soviet Kazakhstan helped to challenge this Russo-centric perspective and fostered a more nuanced, multiethnic, and geographically expansive understanding of the Soviet Union.

Overall, the work of American historians studying Soviet Kazakhstan has greatly expanded our understanding of Soviet history and culture. They have illuminated the complexities and regional differences of Soviet rule, the profound social and cultural consequences of Soviet policies, the resilience and transformation of local cultures under Soviet rule, and the complex interplay between local factors and broader global trends in shaping the Soviet experience. Their work represents a significant contribution to the study of the Soviet Union and continues to inform and enrich our understanding of this complex and pivotal period of world history.

Several key German historians and scholars have devoted a significant portion of their academic careers to the study of the culture of Soviet Kazakhstan.

Prominent among these scholars is Professor Gerhard Simon, the bulk of whose work has been devoted to the study of national politics in the Soviet Union. His extensive work on non-Russian peoples in the Soviet Union provided an in-depth insight into the culture of various Soviet republics, including Kazakhstan. In particular, his works such as "Russen und Nicht-Russen in der UdSSR: zu den Ergebnissen der Volkszählung von 1979. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien" [1] and "Das Nationale Bewusstsein der Nicht-Russen in der Sowjetunion" [2], thoroughly researched the nationality of the Nicht-Russen in the UdSSR: zu den Ergebnissen der Volkszählung von 1979 [2], thoroughly explored the national consciousness and dynamics of non-Russian peoples in the Soviet Union, which provides insight into the positioning of Kazakhstan within the Soviet Union. National Policy of the USSR.

The main themes and issues underlying the aforementioned German historians' and scholars' research on Soviet Kazakhstan arise from various fields of study covering national policy, cultural transformation, and diaspora studies.

In studying the national politics of the Soviet Union, a central focus of Gerhard Simon's research has been to understand the nature and evolution of relations between Russians and non-Russians within the USSR. He explored the complex dynamics between the political goals of the Soviet state and the aspirations, and self-perceptions, of non-Russian peoples, including the Kazakhs. Simon sought to understand how these dynamics were shaped by broader geopolitical circumstances and how these, in turn, influenced the development of national identity.

The central question Simon explored was how national policies aimed at reinforcing a unified Soviet identity also paradoxically fostered a distinct sense of nationality among non-Russian peoples. This contradiction was the focus of Simon's study, which sought to understand how and why it emerged and its long-term implications for the national identities of non-Russian peoples.

Gerhard Simon's views on Soviet Kazakhstan and the Soviet Union as a whole were largely shaped by the context of the Cold War. His investigation was undertaken at a time when the West was seeking to understand the Soviet Union, its ideological adversary. His focus on national politics can be seen as a response to this broader context. The contradictions he identified in the Soviet Union's national policies reflected the broader tensions and contradictions of the Cold War era, when ideological absolutism clashed with the complex realities of human society. His academic study can be seen as a manifestation of a broader attempt to decipher the complex political structure of the Soviet Union and assess its long-term viability.

Gerhard Simon's research has provided critical insights into Soviet national policy, a cornerstone of Soviet rule. His work has helped historians appreciate the complexities and contradictions inherent in the Soviet Union's attempts to forge a new identity for its multinational population while preserving the principles of national self-determination. It has added a significant dimension to an understanding of Soviet history that recognizes the role of nationalities and their politics in shaping the trajectory of the Soviet Union. His work has also highlighted how these policies have affected relations between different ethnic groups, which continue to influence politics in post-Soviet states.

Baimirza Hait is another influential scholar in this field. Hait's comprehensive work on Turkestan (the region encompassing modern-day Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan, and Kyrgyzstan) provides an in-depth understanding of the complex history and cultural dynamics of the region under the influence of both Russia and China. In his works such as "Turkestan, Blossoming Russia and China" [3], "Contemporary Russian Orientalist Politics among Turkestanis" [4] and "Turkestan in the XX century" [5], provides a detailed analysis of Soviet policy in the region, deeply enriching our understanding of the political and cultural landscape of Soviet Kazakhstan.

Baimirza Khait's research was mainly concerned with the broader region of Turkestan. He sought to understand the complex political, social, and cultural dynamics of this region, which was under both Russian and Chinese influence. The central question that guided Hait's research was how these external influences intersected with local cultural dynamics to shape the historical trajectory of the region. He examined the impact of these interactions on the identity formation and national consciousness of people in the region, including Kazakhstan. He further explored how these dynamics manifested themselves in resistance movements and socio-political developments in the region.

Baimirza Hait's research was deeply influenced by his personal experiences and the cultural context of his time. Since he was born in the Turkestan region and witnessed the tumultuous changes brought about by Russian and Chinese influences, his views were informed by his personal experiences. His deep connection to the region and its cultural history underpinned his approach to understanding Soviet Kazakhstan. In addition, his status as an exile shaped his views on resistance movements, determining his views on local responses to foreign influence.

Baimirza Khait's work, based on his deep connection to the Turkestan region, shed light on resistance movements in Soviet Central Asia. By documenting these largely overlooked aspects of Soviet history, Hait's work gave voice to the often-marginalized views of the local population. His research highlighted the impact of Soviet policies on the ground and the different ways in which local communities responded to these challenges. It broadened the understanding of Soviet history beyond a Moscow-centric view and shed light on the complex interactions between center and periphery.

Klaus Mehnert, known for his work on the Soviet Union, has also made significant contributions to the field. His book "Der Sowjetmensch - Gedanken nach zwölf Reisen durch die Sowjetunion 1929" [6] reflects his observations of the inhabitants of the Soviet Union after twelve trips to the region in 1929. This work provides a unique first-hand insight into the daily life and culture of Soviet citizens, including citizens of Kazakhstan.

In Klaus Mehnert's work, the central theme was the human experience within the socio-political framework of the Soviet Union. His main driving question was to understand the lived experiences of people in the vast and diverse territories of the Soviet Union, including Kazakhstan. He explored the intricacies of how individuals negotiated their identities, cultural practices, and sociopolitical perspectives within a broader narrative of Soviet ideological control. This research provided a deeper understanding of the heterogeneous cultural landscape of the Soviet Union.

Klaus Mehnert's views were profoundly shaped by his own experiences in the Soviet Union. His views were based on direct encounters with Soviet reality rather than detached academic speculation. His research was conducted at a time when much of the world was struggling with the influence and significance of Soviet ideology. His emphasis on the human experience in the Soviet Union was arguably an attempt to humanize a system that was often portrayed in the West in monolithic and ideologically charged terms.

Klaus Mehnert's writings on Soviet society, influenced by his first-hand experience, contributed significantly to a more nuanced understanding of Soviet culture. By focusing on the lived experiences of Soviet people, he illuminated the human face behind the monolithic facade of the Soviet Union. His descriptions of everyday life, cultural norms, and social attitudes provided valuable insight into how Soviet ideology was perceived, interpreted, and enacted by its citizens. This approach has been instrumental in providing a more balanced and multifaceted understanding of Soviet culture.

A significant contribution to this field of study can also be seen in the work of Karl Eimmermacher, whose attention to Soviet literary politics has provided invaluable cultural insights. His book “Modern Literary Politics 1917–1932. Von der Vielfalt - zur Literary Research. Analysis and Documentation” [7] explores the evolution of Soviet literary politics from 1917 to 1932, providing insight into how the Bolsheviks sought to shape and control cultural expression in the early years of the Soviet Union. It also informs us about the cultural transformation of Soviet Kazakhstan within the broader context of the Soviet Union.

Karl Eimmermacher's focus on Soviet literary politics sought to understand how culture and literature were used as instruments of ideological control. A central issue in Eimmermacher's study was to understand the shift in Soviet literary politics from initial diversity to subsequent Bolshevization. He explored how literary politics developed in the early years of the Soviet Union and how it served as an instrument of state control, shaping cultural expression and social consciousness. This research provided invaluable insight into the cultural transformation and literary landscape of the Soviet republics, including Kazakhstan.

Karl Eimmermacher's scholarly work was conducted in the broader context of German academic interest in Russian and Soviet studies. His focus on Soviet literary politics can be seen as part of a broader attempt to understand the mechanisms of ideological control and cultural production in the Soviet Union. This was particularly relevant in the context of the Cold War, when understanding the nature and functioning of Soviet society was of strategic importance.

Karl Eimmermacher's study of Soviet literary politics played a key role in elucidating the role of literature in the Soviet state apparatus. His work highlighted how literature was used as a tool for the dissemination of ideology, cultural integration, and state control. By exploring the role of the state in shaping literary discourse, Eimmermacher provided valuable insight into the workings of the Soviet cultural machine. His research broadened the understanding of the symbiotic relationship between art and politics in the Soviet Union and the integral role of culture in its political landscape.

Alfred Eisfeld's “Deutsche in Kasachstan: Wechselvolle Geschichte einer Minderheit” deserves special mention [8]. This study provides a historical background of the German minority in Kazakhstan, shedding light on their changing fate and contribution to Kazakhstani culture. It provides a unique perspective on cultural interactions and complexities in Soviet Kazakhstan, considering the experience and influence of the German diaspora.

Alfred Eisfeld, with his unique focus on the German diaspora in Kazakhstan, sought to understand the experiences of this minority group within the broader sociopolitical landscape of Soviet Kazakhstan. His work was driven by questions related to the historical trajectory of this community, their cultural contributions, and their interaction with dominant Kazakh culture and society. Eisfeld's work provides a detailed look at sociocultural interactions and complexities in Soviet Kazakhstan.

Alfred Eisfeld's research was strongly influenced by the experience of the German diaspora in the Soviet Union, including Kazakhstan. As he himself was part of this diaspora, he had a unique perspective on the complexities of their existence within the Soviet framework. His study can be seen as part of a broader post-war German attempt to make sense of its own history and the experiences of its diaspora in different parts of the world.

Alfred Eisfeld's work has provided valuable insights into the experience of the German diaspora in the Soviet Union. His research shed light on lesser-known aspects of Soviet history, revealing the complexities faced by diaspora communities within the Soviet framework. His findings have contributed to a better understanding of the impact of Soviet policies on various ethnic groups, thereby enriching the broader narrative of Soviet history.

It is worth noting that most of these scholars dealt with broader topics covering multiple regions of the Soviet Union, but their work invariably included an insightful look at Soviet Kazakhstan. This extensive research has greatly enriched our understanding of cultural dynamics and transformations in Soviet Kazakhstan and shed light on the influences and experiences of its diverse population under Soviet rule.

In fact, the major themes and questions underlying these scholars' research stem from a desire to understand the complexities and dynamics of the Soviet Union's national policies, cultural transformations under Soviet rule, and the tangled interplay between dominant and minority cultures. These themes reflect the diversity and complexity of the cultural landscape of Soviet Kazakhstan, contributing significantly to our understanding of this often-overlooked aspect of Soviet history.

The cultural and political context of German historians and scholars such as Gerhard Simon, Baimirza Hait, Klaus Menert, Karl Eimmermacher, and Alfred Eisfeld significantly influenced their views on Soviet Kazakhstan. Their academic study of Soviet Kazakhstan was profoundly shaped by the political climate of

their era, the socio-political experiences they encountered, and the broader cultural milieu in which they were situated.

The scholarly contributions of German historians and researchers such as Gerhard Simon, Baimirza Hait, Klaus Menert, Karl Eimmermacher, and Alfred Eisfeld to the study of Soviet Kazakhstan have significantly influenced the broader understanding of Soviet history and culture. Their research has shed light on various aspects of the Soviet Union, from the inner workings of its national policies to its impact on the various regions and ethnic groups within its vast territory, providing a more nuanced and complex picture of Soviet reality.

Overall, the work of these scholars has added depth and diversity to the understanding of Soviet history and culture. By focusing on areas often overlooked or misunderstood, they have enriched the historical narrative by revealing the complexities and contradictions of the Soviet Union. Their work serves as a reminder of the diverse experiences within the vast and complex entity that was the Soviet Union. Their scholarship continues to shape contemporary interpretations of Soviet history, and their views continue to provide valuable guidance to scholars in the field.

Among the scholars who have studied this rich cultural and historical tapestry, several are based in England and have made significant contributions to the understanding of Soviet Kazakh culture.

Geoffrey Wheeler, a respected British journalist and historian, is one such figure. His work "Encounters with Communism in Asia" [9] is an authentic document of the experiences of different cultures under communist regimes [9] is a true document on the experiences of different cultures under communist regimes. In particular, it provides valuable insights into the cultural transformation and political dynamics in Soviet Kazakhstan. Another of his works, *Islam and the Soviet Union* [10], explores the delicate relationship between the state and Islam, providing invaluable insight into the religious dynamics of Soviet Central Asia, including Kazakhstan.

The interaction between the state and Islam and its impact on society and culture was another key theme that influenced the research of these scholars. Geoffrey Wheeler's "Islam and the Soviet Union" scrutinized this relationship by examining how the Soviet state aligned its secular policies with the strong Islamic influence in the region. This research sought to understand how religious practices and identity developed under the communist regime.

Another key figure in this field is Richard Pipes, a historian specializing in Russian and Soviet history. Although he worked at Harvard University, his work has been widely read and referenced in England and around the world. In his book "The Formation of the Soviet Union" [11] Pipes meticulously describes the complex process by which various nationalities, including Kazakhs, were incorporated into the Soviet state. His work sheds light on the culture and national identity of Soviet-era Kazakhstan, emphasizing the resistance, adaptation, and evolution of cultural norms under Soviet rule.

One of the main themes that motivated these scholars was the impact of Soviet ideologies and policies on Kazakhstan's cultural and social structure. Historians such as Richard Pipes have studied the establishment of Soviet power in Central Asia and how various nationalities, including the Kazakh people, were incorporated into the Soviet state. His work asked the important question of how these changes affected the national consciousness of the Kazakh people.

Alec Nove and J.A. Newt in their work "The Soviet Middle East" [12] offer a different point of view. The book meticulously describes the Soviet Union's influence and interaction with the Middle East, including the role and importance of Soviet Kazakhstan as a cultural and geopolitical bridge between the Soviet Union and the Muslim world. Their analysis provides a nuanced understanding of how Soviet policies influenced Kazakh culture, contributing to its contemporary identity.

Robert Conquest, a British historian known for his work on the Soviet Union, has made a crucial contribution to understanding the culture of Soviet Kazakhstan with his book *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror of Famine* [13]. Here he analyzes the devastating impact of the Soviet collectivization policy on Kazakhstan's agricultural communities, which suffered greatly from the imposed famine. The cultural consequences of these policies, including changes in social structures, rural lifestyles and community relations, are also comprehensively examined.

Robert Conquest's research followed a similar path, examining the devastating impact of Soviet collectivization policies on agricultural communities in Kazakhstan, which in turn had a significant impact on Kazakh culture and society. Conquest's work raised the crucial question of how state-imposed policies can radically alter cultural norms and social structures.

“Beyond the Urals: economic development in Soviet Asia” [14] by Violet Conolly is another significant work that provides an economic perspective on cultural change in Soviet Kazakhstan. The book discusses the massive industrial and infrastructural changes that occurred in the region, leading to shifts in social dynamics and contributing to the modernization of Kazakh culture.

Economic development and its impact on social change was another important theme underlying their research. Violet Conolly, in her work *Beyond the Urals: Economic Development in Soviet Asia*, analyzed the massive industrial changes that Soviet Kazakhstan underwent. This study sought to understand how economic development and modernization affected the dynamics of society, changed traditional norms, and led to the emergence of a new cultural identity.

Shirin Akiner, a British scholar in the School of Oriental and African Studies, has made a significant contribution to the understanding of Islamic culture in the Soviet Union. Her book *The Islamic Peoples of the Soviet Union* [15] offers a comprehensive overview of Muslims in Soviet Central Asia, including Kazakhstan. Her work enriches the understanding of how Islamic practices and religious identity evolved under Soviet rule, largely shaping Kazakh culture.

Thus, the study of the culture of Soviet Kazakhstan is a complex task, requiring an understanding of various social, political, religious and economic aspects. English scholars such as Geoffrey Wheeler, Richard Pipes, Alec Nove, J.A. Newt, Robert Conquest, Violet Conolly, and Shirin Akiner, among others, have made significant contributions to this field. Their work represents a rich palette of ideas that help us to understand and appreciate the multifaceted culture of Soviet Kazakhstan.

The research of these English scholars studying the culture of Soviet Kazakhstan was primarily driven by a multitude of themes and questions that sought to shed light on the complex and multilayered dynamics of this region. From studying the effects of political ideologies to understanding cultural shifts and religious dynamics, their work has sought to contribute to a fuller understanding of the culture of Soviet Kazakhstan.

The research of these scholars also addressed the geopolitics of Soviet Kazakhstan, examining its role and importance as a cultural and geopolitical bridge between the Soviet Union and the Muslim world. Scholars such as Alec Nove and J.A. Newt explored this aspect in their work on the Soviet Middle East.

Finally, nationalism and the formation of national identity was another central theme. Scholars have examined how Soviet policies, social change, and internal dynamics contributed to the evolution of a distinctive Kazakh national identity. They have explored how the Kazakh people coped with the contradictions between preserving their cultural heritage and adapting to the pressures of Sovietization.

Studying the culture of Soviet Kazakhstan through the lens of French scholars involves a close examination of the work of scholars such as Carrère d'Encos, Bennigsen, and Monteil, each of whom contributes with their own unique focus, from analyzing Soviet politics to exploring religious dynamics.

Hélène Carrère d'Encos's research has provided an in-depth understanding of the inner workings of the Soviet Union, emphasizing how it affected its constituent countries, including Kazakhstan. She meticulously documented the decline of the Soviet Union's power, effectively shedding light on the socio-political transformations that occurred in its constituent republics. D'Ankos's study of the rise of national movements in the USSR was instrumental in understanding the unique path of Soviet Kazakhstan. In addition, her work on Islamic reform and revolution in the Russian Empire provided a historical context for the evolution of Islamic societies under Soviet rule [16].

One such dominant theme is the impact of the policies of the Soviet Union on its constituent republics, especially in Central Asia. A pressing question arises as to how the ideological framework and administrative strategies of the USSR shaped the socio-political landscape of these regions. Notably, this theme is evident in Carrere d'Encasse's meticulous documentation of the decline of the Soviet Union and the rise of national movements in its territories, including Kazakhstan. D'Encasse's study sought to explore the internal dynamics of the USSR that led to the rise of national consciousness among its constituent peoples. The main issue here is to understand the complex interplay between the central Soviet administration and the republics, exploring how internal turbulence within the Soviet Union precipitated an era of significant change for these regions.

Alexander Bennigsen, another prominent scholar, focused on the intersection of Islam and Soviet politics. His writings on the Bolshevik conquest of the Muslim peripheries and Muslim national communism in the Soviet Union painted a detailed picture of how the Soviet government managed the multi-religious and multi-ethnic landscape of its territory, including Kazakhstan. Bennigsen's work also shed light on the evolution of Soviet minority nationalism, providing a nuanced understanding of national identity formation in the USSR. His study of the Kremlin's “Islamic strategy” provided insight into how the Soviet government dealt with religious diversity within its borders [17].

The topic of Islam and its multifaceted relationship with the Soviet state is another prevalent theme. Questions about how the secular Soviet government dealt with religious diversity within its territories and how it sought to integrate Islamic societies into its ranks are an integral part of this theme. This line of inquiry is palpable in Bennigsen's study of the Soviet conquest of Muslim border territories and his study of Muslim national communism in the Soviet Union. The intersection of Islam and Soviet politics formed the basis of Bennigsen's study. His analysis provides a nuanced understanding of the Soviet Union's approach to managing religious diversity and how it harmonized its interactions with Islamic communities, including those in Kazakhstan.

Delving into the world of Sufism under Soviet rule, Bennigsen, along with S. Enders Wimbush, explored how mystical traditions were preserved and transformed in the face of state-imposed atheism. Their study of Soviet strategy and Islam further emphasized the complexities of managing religious diversity within a secular state [18].

Vincent Monteilh's research focused on the status of Muslims in the Soviet Union. His work, *Soviet Muslims*, provides a detailed account of Islamic communities living under Soviet rule, which adds to our understanding of religious and cultural dynamics in Soviet Kazakhstan.

Studying the works of these French scholars, one pays attention to the many research threads running through their studies. These can be interpreted as overarching themes or questions that guided their quest for knowledge about Soviet Kazakhstan and its complex sociopolitical, religious, and cultural dynamics.

Finally, a crucial theme running through all of these scholarly works is identity and nationalism. How did the people of Kazakhstan negotiate their identity within the Soviet Union? How did they cope with the pressures and influences of the Soviet era to develop a sense of national identity? The works of these scholars answer these pressing questions by exploring how the nations under the auspices of the Soviet Union struggled with their own evolving identities, balanced their historical and cultural contexts with the pressures of the Soviet era, and paved the way for their current national identity.

The second half of the 20th century, the period in which these historians mainly worked, was marked by the Cold War, a time of intense ideological rivalry between the Soviet bloc and Western countries. This context essentially shaped the views of scholars such as Carrère d'Encos and Bennigsen, among others. They were writing at a time when information flow from the USSR to the West was tightly controlled and filtered, posing a serious challenge to obtaining a comprehensive view of the local realities of Soviet republics such as Kazakhstan.

Thus, their work needs to be read with an understanding of these limitations as well as the broader geopolitics of the time. As part of the Western academic community, their view of Soviet Kazakhstan was inevitably influenced by the Western view of the USSR, which often tended to see it as "other" and emphasized its differences from the West. This broad framework may have inadvertently influenced their interpretations of events and processes in Soviet Kazakhstan, including its national movements, religious dynamics, or sociocultural changes.

On the other hand, the French intellectual tradition, characterized by a certain degree of universalism, was noted for its attention to grand narratives and structural factors. This inclination can also be seen in the work of these scholars, as they often viewed the complexities of Soviet Kazakhstan through the lens of large-scale political, economic, and cultural structures, such as the ideology of the Soviet Union, the economic strategies of the Stalinist era, or the overarching theme of nationalism.

Moreover, the historians' own cultural background and understanding of secularism drawn from the French context may have influenced their interpretation of the interaction between the Soviet state and Islam in Kazakhstan. The French secular model, known as *laïcité*, prescribes a strict separation of church and state, which may have influenced these scholars' understanding and criticism of the Soviet approach to religion.

At the same time, the fact that these historians worked in France, a country with a rich tradition of Orientalist scholarship, may also have influenced their work. The Orientalist perspective, with its inherent risk of essentializing and homogenizing the "Orient", may have imperceptibly influenced their approach to the study of Kazakhstan by presenting it as an exotic, distant other. While these scholars brought rigorous, detailed analysis to their work, the broader intellectual tradition of which they were a part may still have subtly influenced their views.

Finally, the influence of personal beliefs and intellectual inclinations cannot be discounted. For example, Carrère d'Encos's attention to national movements in the USSR can be traced to her belief in the power of nationalism as a transformative force. Similarly, Bennigsen's attention to Islam as a political and social factor in Soviet society may have stemmed from his belief in the crucial role of religion in shaping society and politics.

Conclusion

Thus, the history of Kazakhstan in the Soviet period between the second half of the twentieth century - the beginning of the twentieth century, its historical values are characterized by data in scientific works of French researchers, telling about the origin, traditions and beliefs of Kazakhs and their ancestors.

The main requirement for the creation of a full-fledged history of our nation, based on real realities, is the use of all foreign and domestic data that have not entered the scientific connection to date in connection with the past of the Kazakh people.

It is especially important to work with archival data, documents of indigenous universities, research centers, historical museums of foreign countries.

The article was prepared within the framework of the scientific project under grant AP14872088 "National historiography – the core of the intellectual history of Kazakhstan in the 40s-50s of the twentieth century" (2022–2024) (Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Simon, G. (1981). *Russen und Nichtrussen in der UdSSR: zu den Ergebnissen der Volkszählung von 1979*. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien [in German].
- 2 Simon, G. (1986). *Das nationale Bewusstsein der Nichtrussen in der Sowjetunion*. Bundesinst. f. ostwiss. u. intern. Studien [in German].
- 3 Hayit, B. (1971). *Turkestan zwischen Russland und China: eine ethnographische, kulturelle und politische Darstellung zur Geschichte, der nationalen Staaten und des nationalen Kampfes Turkestans im Zeitalter, der Russischen und Chinesischen Expansion vom 18. bis ins 20. Jahrhundert* [in German].
- 4 Hayit, B. (1984). Some reflections on the subject of annexation of Turkestani Kazakhstan by Russia. *Central Asian Survey*, 3(4), 61–75. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00134524>
- 5 Hayit, B. (1956). *Turkestan im XX Jahrhundert*. Darmstadt [in German].
- 6 Mehnert, K. (1958). *Der Sowjetmensch — Gedanken nach zwölf Reisen durch die Sowjetunion, 1929–1957*. Mir [in German].
- 7 Eimmermacher, K. (1994). *Die sowjetische Literaturpolitik, 1917–1932: von der Vielfalt zur Bolschewisierung der Literatur: Analyse und Dokumentation*. N. Brockmeyer [in German].
- 8 Einfeld, A. (2021). *Deutsche in Kasachstan: Wechselvolle Geschichte einer Minderheit*. Europa ethnica-Zeitschrift für Minderheitenfragen, 78(1+2), 21–27. <https://doi.org/10.24989/0014-2492-2021-12> [in German].
- 9 Wheeler, G. (1977). Encounters with communism in Asia: Personal recollections. *Asian Affairs*, 8(3), 306–312. <https://doi.org/10.1080/03068377708729863>
- 10 Wheeler, G. (1979). Islam and the Soviet Union. *Asian Affairs*, 10(3), 245–251. <https://doi.org/10.1080/03068377908729948>
- 11 Pipes, R. (1964). *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*. Harvard University Press.
- 12 Nove, A., & Newth, J.A. (2013). *The Soviet Middle East (Routledge Revivals): A Model for Development?* Routledge.
- 13 Conquest, R. (1986). *The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine*. Oxford University Press, USA.
- 14 Connolly, V. (1967). *Beyond the Urals. Economic Development in Soviet Asia*. Oxford University Press.
- 15 Akiner, S. (1980). *The religious vocabulary of the British Library Tatar-Byelorussian Kitab*. University of London.
- 16 Carrère d'Encausse, H. (1973). Islam in the Soviet Union: Attempts at modernization. *Religion in Communist Lands*, 1(4-5), 12-19. <https://doi.org/10.1080/09637497308430617>
- 17 Bennigsen, A., & Lemercier-Quelguy, C. (1967). *Islam in the Soviet Union*. Pall Mall.
- 18 Bennigsen, A., Enders Wimbush, S., Henze, P., & Tanham, G. (1989). *Soviet strategy and Islam*. Macmillan.

Р.М. Жумашев, А.Қ. Мейрамбеков

Қазақстан мәдениеті туралы шетелдік көзқарастар: тарихнаманы талдау

Мақалада кеңестік дәуірдегі қазақ мәдениетінің аз зерттелгендігі шетелдік тарихнама тұрғысынан қарастырылған. Кеңестік Орта Азияға арналған әдебиеттер көп болғанымен, кеңестік кезеңдегі қазақ мәдениетіне шетелдік ғалымдардың түсіндірмесі бойынша жан-жақты талдау жасалмаған. Америкалық ғалымдар жүргізген зерттеу ұлт, тіл, дін, саясат, модернизация және мәдени өзгерістер сияқты тақырыптарға арналды. Бұл ғалымдар Қазақстан сияқты көп ұлтты қоғамда кеңестік ұлттық саясаттың жүзеге асырылуын және Одақ ішіндегі кеңестік бірегейлік пен этникалық бірегейлік арасындағы

нашар тепе-теңдікті түсінуге тырысты. Тіл реформасы және оның мәдени және тілдік әртүрлілікке әсері, сондай-ақ ислам мен кеңес мемлекетінің зайырлы идеологиясы арасындағы өзара іс-қимыл зерттелді. Кеңестік модернизация бағдарламаларының қазақ қоғамына әсері, оның ішінде дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен тұрмыс-салттың жойылуы қарастырылды. Сонымен қатар, зерттеуде кеңестік саясаттың мәдени институттарға, әдеби тәжірибелерге және көркемдік ізденістерге қалай әсер еткенін зерделеніп, кеңестік нормаларға сәйкестік пен қазақтың өзіндік мәдени бірегейлігін сақтау арасындағы шиеленіс атап өтілген. Мақалада қырғи-қабақ соғыс дәуірінің кең ауқымды жаһандық динамикасы осы ғалымдардың түсіндіру негіздері мен жорамалдарына әсер еткені мойындалады. Батыстың либералдық құндылықтарымен қалыптасқан интеллектуалды дәстүр аясында американдық ғалымдар кеңестік жүйеге қатысты сыни көзқарасты ұстанды. Олардың зерттеуінде кеңестік саясаттың, соның ішінде мемлекеттік жаңғыртудың, ұлттық саясаттың және тіл реформаларының салдарынан болған сәтсіздіктерге, мәселелерге және қарсылықтарға ерекше назар аударды. Авторлар Уилер, Олворт және Коннолли сынды ғалымдардың құнды еңбектерін зерделеп, кеңестік кезеңдегі қазақ мәдениетін шетелдік тарихнама призмасы арқылы жан-жақты зерттеу әлі де жетіспейді деген қорытынды жасаған. Бұл кеңестік дәуірдегі қазақ мәдениетінің сан қырлы аспектілерін түсінуді тереңдете түсуге, кеңестік жобаға тән күрделілік пен қайшылықтарға жарыққа шығуына бағытталған әрі қарай зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: кеңес мәдениеті, қазақ шаруашылығы, дәстүрлер, діни нанымдар, мәдени және өркениеттік трансформация, француз тарихнамасы, посткеңестік елдер, Орталық Азия.

Р.М. Жумашев, А.Қ. Мейрамбеков

Зарубежные взгляды на культуру Советского Казахстана: анализ историографии

В статье исследован мало изученный аспект казахской культуры в советскую эпоху с точки зрения зарубежной историографии. Несмотря на то, что существует обширная литература о советской Центральной Азии, отсутствует всесторонний анализ казахской культуры советского периода в интерпретации зарубежных ученых. Исследование, проведенное американскими учеными, было сосредоточено на таких темах, как национальность, язык, религия, политика, модернизация и культурные изменения. Эти ученые стремились понять реализацию советской национальной политики в таком многоэтническом обществе, как Казахстан, и хрупкий баланс между советской идентичностью и этническими идентичностями внутри Союза. Также была изучена языковая реформа и ее влияние на культурное и языковое разнообразие, а также взаимодействие между исламом и светской идеологией советского государства. Было исследовано влияние советских программ модернизации на казахстанское общество, включая разрушение традиционных практик и образа жизни. Кроме того, в исследовании изучалось, как советская политика влияла на культурные институты, литературные практики и художественное самовыражение, подчеркивая напряженность между соответствием советским нормам и сохранением самобытной казахской культурной идентичности. В статье признается, что более широкая глобальная динамика эпохи холодной войны повлияла на интерпретационные рамки и предположения этих ученых. В рамках интеллектуальной традиции, сформированной западными либеральными ценностями, американские ученые часто занимали критическую позицию по отношению к советской системе. В их исследовании особое внимание уделялось неудачам, проблемам и сопротивлению, вызванным советской политикой, включая модернизацию государства, национальную политику и языковые реформы. В статье сделан вывод о том, что, несмотря на ценный вклад таких ученых, как Уилер, Олворт и Коннолли, всестороннего изучения казахской культуры советского периода через призму зарубежной историографии по-прежнему не хватает. Это подчеркивает необходимость дальнейших исследований, направленных на углубление нашего понимания многогранных аспектов казахской культуры советской эпохи, проливающих свет на сложности и противоречия, присущие советскому проекту.

Ключевые слова: советская культура, казахское хозяйство, традиции, религиозные верования, культурная и цивилизационная трансформация, французская историография, постсоветские страны, Центральная Азия.

Information about the authors

Zhumashev Rymbek — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-4518-394X>

Meirambekov Aslan — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-5240-6446>

А.К. Капышев¹ , Б.Т. Тулеуова² *, А.И. Свиначук¹

¹Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан;

²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: ardak.kapyshev@mail.ru, tuleuovabahytgul@gmail.com, anna.svinarchuk.78@mail.ru)

К вопросу о проблемах просвещения национальных меньшинств в Казахстане в 20–30-е годы XX века (на материалах Северного Казахстана)

В статье фокус исследователей сосредоточен на начальном периоде Советской власти, когда в стране активизировались процессы модернизации и национального самоопределения. Рассмотрены основные тенденции в создании школьной системы национальных меньшинств, такие как открытие национальных школ, национальных культурно-просветительских учреждений, подготовка национальных педагогических кадров. Особенностью этнической структуры населения Казахстана в исследуемый период было разнообразие его национального состава как результат активной переселенческой политики Российской империи и миграционных процессов советского периода. Авторы также обращают внимание на региональные особенности в развитии школьной системы в Казахстане. Специфика Северного Казахстана заключалась в том, что здесь в большей степени были представлены немецкое, украинское, татарское население, соответственно, особое внимание губернских органов образования было направлено на создание школ для данных этнических групп, число которых с каждым годом увеличивалось. Авторы отдельно останавливаются на проблемах и трудностях, с которыми столкнулись местные органы образования — это недостаток учебной литературы на родном языке, отсутствие элементарных условий для организации учебного дела для национальных меньшинств, слабый педагогический персонал, отсутствие опыта по проведению эффективной работы по решению данных проблем. Главными причинами сложного преодоления этих трудностей были большое разнообразие и разбросанность населения Казахстана, особенности его хозяйственного уклада, колониальное прошлое, отсутствие специалистов в местных органах власти по решению проблем национальных меньшинств, недостаток средств для развития национальных школ.

Ключевые слова: национальная политика, культурное строительство, просвещение, народное образование, национальные меньшинства, национальная школа, Наркомпрос, Наркомнац, Северный Казахстан, Акмолинская губерния, Кустанайская губерния.

Введение

Актуальность изучения проблемы просвещения национальных меньшинств в 20–30-е годы XX века обусловлена необходимостью анализа и понимания сложных исторических процессов, связанных с вопросами истории развития этносов, населяющих Казахстан. В исследуемый период процесс открытия национальных школ осуществлялся в контексте реализации национальной политики Советской власти, направленной на содействие развитию национальных культур и языков в рамках социалистического государства. Данный курс был официально закреплен одним из первых декретов Советской власти — «Декларацией прав народов России», подписанной в 1917 году В. Лениным и И. Сталиным. Для большевиков было важным взять под контроль национальные движения, игнорировать которые было недопустимо [1; 257]. Регулярно в отчетных материалах о работе с нацменьшинствами при характеристике сути межнациональных отношений отмечалось «неравенство культурного обслуживания как одного из неразрешимых и нерегулируемых вопросов, дающих повод для межнациональных столкновений» [2]. Поэтому, как утверждает российский исследователь, «не поддержав национально-освободительных устремлений нерусских народов Российской империи, большевики могли бы проиграть в борьбе с внутренними политическими силами и с мировым капитализмом» [3; 24]. В связи с этим, практически за короткий промежуток времени, Советская власть на государственном и местном уровнях проделала определенную работу по созданию системы школьного образования для национальных меньшинств, которой ранее не было в условиях Российской империи. Вопрос о культурно-просветительских потребностях национальных меньшинств регулярно рассматривался на заседаниях Совета народных комиссаров, Наркомнаца, Наркомпроса, был принят большой пакет директивных документов и инструкций.

* Автор-корреспондент. E-mail: tuleuovabahytgul@gmail.com

Рассматриваемая тема представляет не только историко-научный и общественно-политический, но и социогуманитарный интерес, поскольку драматические события истории оказывали и оказывают серьезное влияние на процесс развития и сохранения национальных культур и языков. В условиях независимого Казахстана возможность полноценного изучения своего родного языка, культуры и обычаев, истории своей исторической Родины получили дети самых разных народностей нашей страны. В качестве примера можно привести опыт школы национального возрождения городов Петропавловска и Павлодара, созданных под эгидой Ассамблеи народа Казахстана, где открыты национальные отделения.

Отдельного внимания заслуживает история употребления понятия «национальные меньшинства», которое в современной практике широко применяется в области международного публичного права, например, в резолюциях ГА ООН и др. В начале XX века термин «национальные меньшинства» стал одной из ключевых дефиниций национального курса Советского правительства, которое в ноябре 1917 г., озвучивая принципы своей национальной политики — равенство и суверенность народов, право народов на самоопределение, отмену всех национальных привилегий, провозгласило также свободное развитие национальных меньшинств и этнографических групп, населяющих Россию [4; 224]. Применительно к историческому опыту Казахстана данный термин встречается в материалах Общекиргизского съезда, проходившего в декабре 1917 г. По итогам заседания Съезда был принят важный документ «Постановление об образовании национально-территориальной автономии казахов «Алаш» и предоставлении национальным меньшинствам экстерриториальной автономии», в котором единогласно гарантировалось, что «всем, кто живет среди казак-киргиз, гарантируются права меньшинства. Во всех учреждениях автономии Алаш представители всех наций должны быть представлены пропорционально. Представляется также экстерриториальная и культурная автономия тем, кто без территории окажется в пределах автономии Алаш» [5; 78–79]. В дальнейшем понятие «национальные меньшинства» активно употреблялось в официальной документации 20–30-х годов XX века применительно к народностям, не относящихся к большинству населения, то есть к русскому и казахскому населению. В этот период Советское государство в рамках реализации политики коренизации инициировало широкий круг мероприятий по обеспечению интересов национальных меньшинств за счет их компактного расселения, повышения уровня образованности и культурного развития на родном языке, вовлечения в политическое и хозяйственное развитие страны. Однако в конце 30-х годов XX века понятие «национальные меньшинства» исчезает из официального употребления, так как, по мнению авторов и исполнителей национальной политики в СССР, оно не отражало сложившуюся ситуацию в решении национального вопроса [6; 166].

Целью данного исследования является анализ содержания национальной политики Советского государства в 20–30-е годы по вопросам просвещения национальных меньшинств на региональном материале. Для достижения поставленной цели необходимо решить ряд следующих задач:

- изучить архивные материалы, включая директивные документы центральных и партийных органов власти, связанных с решением вопроса просвещения национальных меньшинств;
- на основе изучения архивного материала проследить историю развития народного просвещения в контексте решения культурно-образовательных потребностей национальных меньшинств;
- проанализировать проблемы решения вопроса просвещения национальных меньшинств в Казахстане в 20–30-е годы XX века;
- изучить особенности решения вопроса просвещения национальных меньшинств в Северном Казахстане.

Методы исследования

В статье применены историко-описательный, историко-сравнительный и проблемно-хронологический методы, позволившие осветить проблематику просвещения национальных меньшинств в Казахстане в 20–30-е годы XX века, а также выделить его особенности на примере материалов Северного Казахстана, на территории которого в рассматриваемый период располагались Акмолинская и Кустанайская губернии.

Источниковая база данного исследования представлена материалами фондов казахстанских архивов, в том числе Фонд 141 — Казахский краевой комитет РКП(б)–ВКП(б) Архива Президента РК (АП РК); Ф. 81 — Народный комиссариат просвещения КазССР; Ф. 1692 — Министерство просвещения КазССР Центрального государственного архива РК (ЦГА РК); Ф.1П — Государственного архива Карагандинской области (ГАКО); Ф. 415 — Семипалатинский губернский отдел народного об-

разования Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области (ЦДНИ). Данные архивные документы позволили проследить историю формирования системы народного образования в Казахстане в исследуемый период, решения вопроса просвещения национальных меньшинств, проанализировать проблемы открытия национальных школ и подготовки национальных кадров.

В ходе работы над исследованием также были изучены архивные и документальные материалы фондов российских архивов, в том числе представленных в сборниках документов, изданных российскими государственными архивами, а также размещенных на электронных библиотеках: «Государственная публичная библиотека России» (<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>), «Электронная библиотека исторических документов» (<https://docs.historyrussia.org/ru/>).

При работе с архивным материалом были использованы методы анализа и синтеза, которые позволили изучить и охарактеризовать решение проблемы просвещения национальных меньшинств на региональном материале и позволили выявить общие тенденции и особенности реализации национальной политики на местах в отношении народностей, проживавших в северных регионах Казахстана. С целью анализа проблемы исследования были применены статистический метод, который позволил на основе данных Всесоюзной переписи населения 1926 года и других статистических материалов изучить количественный состав населения, в том числе по уровню грамотности, их обеспеченности образовательными учреждениями.

Обсуждение

Вопрос просвещения населения Казахстана, как и всего Советского государства, в начале 20-х годов XX века являлся одним из самых ключевых и сложноразрешимых. Уровень грамотности населения страны и республики был крайне низким, что тормозило экономическое развитие страны. Как указывается в докладе «Народное образование в Казахстане» за 1928 г., «от колониального правительства советскому Казахстану достались только 500 так называемых русско-киргизских школ, со 13 000 учащихся, обучавшихся на русском языке» [7; 229]. Особенно низкий процент грамотности был среди казахского населения — 2 %. Поэтому первое десятилетие советской образовательной системы в Казахской степи шло по экстенсивному пути, то есть все силы и ресурсы были направлены на открытие новых школ, увеличение числа обучающихся, расширение курсов просвещения и переподготовки педагогических работников. Так, к 1921 году число школ I ступени в Казахстане (без учета Сыр-Дарьинской и Джетысуйской губерний) составляло уже 6 224 школы с количеством учащихся 482 786 человек. Процент грамотности казахского населения уже составлял 4,1 % [7; 242], однако этот показатель продолжал оставаться самым низким среди народностей, населявших Киргизский край. Первое место по грамотности занимали латыши и евреи (до 54 % грамотного населения), затем шли литовцы, поляки, немцы (до 46–47 % грамотных), далее шли русские, украинцы, белорусы, татары (41 %), башкиры — 13 %, мордва — 11 % [7; 242]. Данная ситуация ярко демонстрировала острую необходимость в открытии школ начального и среднего уровня как со стороны государства, так с точки зрения культурных потребностей самого населения республики.

По данным на 1923 год, в Казахстане было:

– школ I-й ступени: 1762 русских, 120 казахских, 59 школ других национальностей;

– школ II-й ступени: 26 русских, 3 школы других национальностей.

Обучалось в них учащихся:

– в школах I-й ступени: 65694 человек русской национальности, 4116 человек казахской национальности, 3791 других национальностей,

– в школах II-й ступени: 1243 человек русской национальности, 24 казахской национальности, 257 других национальностей [8; 41].

Как видно из данного отчета, основной акцент при открытии школ делался на удовлетворении культурных потребностей, в первую очередь, русского, а также казахского населения, как наименее грамотного. Данная ситуация, сложившаяся сначала в условиях Российской империи, а затем продолженная Советской властью, привела к тому, что определенная часть населения, представленная другими народами, населяющими Казахский край, оказалась без доступа к образованию на родном языке. Это противоречило Конституции Советской Республики, которая «провозглашала равные права за гражданами независимо от их расовой и национальной принадлежности», не допускала «какое бы то ни было угнетение национальных меньшинств или ограничение их равноправия» [9].

Кроме этого, отсутствие школ для национальных меньшинств и так усугубляло общий низкий уровень грамотности населения. В свою очередь, по мнению руководящих органов в лице представителей Казкрайкома РКП(б), культурная отсталость населения являлась «причиной непонимания основ партии и власти в национальной политике, слабого привлечения представителей национальных меньшинств к общественно-политической жизни и их участию в реализации решений партии» [10]. Данный фактор лег в основу проведения политики коренизации, которая должна была «сделать Советскую власть родной и близкой» для национальных меньшинств и способствовать привлечению их в управление государством и производством [11; 52]. Но для этого необходимо, чтобы «она была понятна для инонационального крестьянства, чтобы она функционировала на родном языке, чтобы школы и органы власти строились из людей местных, знающих их язык нравы, обычаи, быт» [Цит.: 12; 21]. Таким образом, по мнению строителей многонационального Советского государства, важная роль в процессах реализации экономической и национальной политики принадлежала образовательным и культурно-просветительским учреждениям, главной задачей которой объявлялось формирование большой армии национальных кадров.

Впервые вопрос об организации национальных школ для граждан Советской России нерусской национальности был поднят на заседании Коллегии Народного комиссариата по просвещению в сентябре 1918 г., на котором с предложением о создании национальных школ выступила Н.К. Крупская. В рамках обсуждения данного вопроса Коллегией было принято решение не употреблять понятие «национальная школа», заменив его на «школы национальных меньшинств», так как первое понятие означало бы воспитание граждан России в национальном духе, что противоречило принципам «пролетарской школы». Как заявил М.Н. Покровский, заместитель народного комиссара по просвещению, «это всего лишь школа нерусского языка», где должно быть введено обязательное преподавание языка большинства населения» [13; 637–638]. Данное решение нашло отражение в положениях будущего Декрета о национальной школе русских граждан нерусского языка, а именно: а) дать школе название «школа национальных меньшинств»; б) предоставить право всюду, где есть достаточное количество иноязычных граждан, создавать такого рода школы; в) ввести, как обязательный предмет, обучение языку большинства населения; г) считать, что школа национальных меньшинств, за исключением преподавания всех предметов на материнском языке, ничем не должна отличаться от общего типа — типа Единой трудовой школы [13; 643].

В результате 16 октября 1918 г. был принят проект Декрета «О школах национальных меньшинств» (Протокол № 77/113), а 31 октября 1918 г. было опубликовано Постановление Наркомпроса «О школах национальных меньшинств» за подписью заместителя наркома просвещения М.Н. Покровского. Согласно Постановлению, «все национальности, населяющие Российскую Социалистическую Федеративную Республику, пользуются правом организации обучения на своем родном языке в обеих ступенях Единой трудовой школы и в Высшей школе. Школы национальных меньшинств открываются там, где имеется достаточное количество учащихся данной национальности для организации школы» [14]. Более того, в Постановлении указывалось, что «с целью культурного сближения и развития классовой солидарности трудящихся различных национальностей в школах национальных меньшинств вводится обязательное изучение языка большинства населения данной области» [14].

25 сентября 1919 г. было принято «Положение об организации дела просвещения народов нерусского языка», которое упорядочивало взаимоотношения Отдела просвещения национальных меньшинств и других отделов Наркомпроса [15; 11]. С целью подготовки учителей для школ национальных меньшинств 30 декабря 1919 г. на Коллегии Наркомпроса было принято решение: «Все народности нерусского языка, населяющие территорию Советской России, пользуются правом иметь свои педагогические учебные заведения для подготовки работников по просвещению на общих основаниях, принятых для педагогических учебных заведений РСФСР с обязательным изучением языка и литературы данной народности» [15; 924]. В течение всего 1919 г. вопрос о преподавании в школах на родном языке Коллегией Наркомпроса обсуждала неоднократно.

В организационном плане вопрос о необходимости просвещения национальных меньшинств впервые был поднят еще в ноябре 1918 года, когда в составе Народного комиссариата по просвещению был создан Отдел по просвещению национальных меньшинств. До этого культурно-просветительские нужды народов нерусского языка относились не к компетенции Наркомпроса, а обслуживались в Комиссариате по делам национальностей, в котором в каждом национальном комиссариате (польском, еврейском, украинском, литовском, киргизском и др.) выделялся отдельный культурно-просветительский подотдел, который решал все культурно-просветительские дела в среде дан-

ного народа, в том числе открытие школ, курсов, организация спектаклей и бесед, издание книг, брошюр, работа музеев и библиотек, охрана памятников и т.д. В связи с этим вопросы просвещения народов нерусского языка решались неравномерно и несистематично, порой носили случайный характер. Удовлетворение культурно-просветительских нужд национальных меньшинств, проживающих на территории той или иной республики, вообще не рассматривались в повестке дня деятельности подотделов культуры и просвещения того или иного национального комиссариата.

Более того, как указывается в отчете Наркомнаца за 1917–1918 гг., «Киргизский отдел при Народном комиссариате по делам национальностей в силу отдаленности киргизских областей, отсутствия удобных путей сообщения и малой развитости почтово-телеграфных сообщений, несмотря на принятые меры, не имеет никаких сношений с киргизскими организациями. Вся работа Отдела сводится лишь к выяснению взглядов центральной власти на киргизский вопрос» [16; 926–927]. Если рассматривать компетенции Киргизского отдела Наркомнаца в области культурно-просветительского развития края, то они касались только интересов казахского народа в новых условиях. Оценивая результаты национальной политики в начале установления Советской власти, П.Н. Макинцян, заведующий Отделом просвещения национальных меньшинств при Наркомпросе РСФСР, в своем Докладе на заседании Государственной комиссии по просвещению в 1919 г. отмечал, что «те народы, которые составляют в общей сложности приблизительно 1/3 населения бывшей Российской империи, были за чертой интересов Комиссариата по просвещению, были в ведении совершенно другого комиссариата, а Наркомпрос непосредственно ведал только просветительные дела одного языка — русско-го» [15; 926–927].

Сложная ситуация с просвещением национальных меньшинств сдвинулась с мертвой точки только после создания при Наркомпросе Отдела просвещения национальных меньшинств, куда на паритетных началах вошли три представителя от Наркомнаца и три представителя от Наркомпроса. Положение о деятельности данного Отдела было принято Коллегией Наркомпроса в октябре 1918 г. и дополнено Постановлением Коллегии того же комиссариата от 29 ноября 1918 г. Согласно этим документам, в январе 1919 г. на местах при всех отделах народного образования областных, губернских и уездных Советов депутатов, где существовали национальные меньшинства, были организованы Подотделы просвещения национальных меньшинств. В ведение данных Подотделов входило «управление местными культурно-просветительскими учреждениями и учебно-воспитательными заведениями национальных меньшинств, инициатива открытия их и контроль за ними в деле осуществления начал просвещения среди национальных меньшинств на местах» [15; 54–55]. Помимо этого, сотрудники этих Подотделов должны были заниматься вопросами пополнения библиотек изданиями на родном языке нацменов, собирать статистические данные о положении просвещения среди национальных меньшинств данной территории, проводить кадровую работу по отбору кандидатов на должности ответственных работников культурно-просветительских и учебно-воспитательных учреждений и заведений.

18 июня 1919 г. Коллегией Наркомпроса было принято дополнение к Инструкции об организации и деятельности подотделов просвещения национальных меньшинств на местах, в котором говорится о том, что данные подотделы могут распадаться по национальностям, а также, в свою очередь, секции могут образовывать подсекции дошкольного, школьного и внешкольного просвещения [15; 465].

Однако в 1920 году Отдел просвещения национальных меньшинств был упразднен, вместо него при Наркомпросе были организованы Отделы языков национальных меньшинств, на местах были созданы языковые Подотделы либо назначались инструкторы по языку, если число жителей, в свою очередь, по данному языку были меньше 5000 или 1000 человек (уезд или губерния соответственно) [17]. Данное решение было обусловлено тем, что созданный в 1918 году Отдел просвещения национальных меньшинств не смог стать объединяющим органом, по причине отсутствия специалистов по проблемам всех национальных меньшинств, исходя из знания их языков, национально-культурных особенностей. В связи с этим был принят мнение по организации подобных отделов на основе языка. Компетенция данных языковых отделов определялась прежними документами, регулирующими вопросы просвещения национальных меньшинств, то есть инструкцией об организации и деятельности подотделов просвещения национальных меньшинств от 31 октября 1919 г. и 29 ноября 1918 г. [15; 621].

Декретом СНК РСФСР от 22 марта 1921 года при Коллегии Наркомпроса был образован Совет по делам просвещения национальных меньшинств (Совнацмен), к которому перешли функции Отде-

ла [18]. В Казахстане Совет Нацмен при Казнаркомпросе был создан в 1926 году, его главной задачей было обозначено «руководство всем делом просвещения среди национальностей не казахского и не русского языка» [19].

Результаты

Острота и востребованность просвещения национальных меньшинств в условиях строительства нового государства была обусловлена разнообразием национального состава Казахской республики, что являлось следствием активной переселенческой политики Российской империи, миграционных процессов советского периода в результате сложившихся исторических обстоятельств. В результате к середине 1920-х гг., как отмечается во Всесоюзной переписи 1926 года, в Северном Казахстане, куда пришелся наибольший приток переселенцев, заметно снизился процент местного казахского населения, однако выросла доля других этносов — в первую очередь русского и украинского. Это привело к тому, что казахское население составляло 38,76 % от общего числа населения, русские — 33,78 %, украинцы — 23,17 %, немцы — 1,76 %, татары — 1,34 %, мордва — 0,54 %, белорусы — 0,18 %, другие национальности — 0,47 % [20; 134–147]. За период 1926–1939 гг. удельный вес казахов в населении Северного Казахстана еще снизился — до 16 %, в русских возрос до 62 % [21; 73]. Перепись 1939 года отметила также снижение удельного веса украинцев — до 13 % против 24 % в 1926 г., однако это произошло по причине того, что многие жители региона — украинцы, а также белорусы, живя в Казахстане среди русских, во время переписи 1939 года записали себя как русские. К 1939 году увеличилась численность татар и немцев, соответственно 3 % и 2 %, на все остальные национальности — мордва, чуваша, поляки, корейцы и другие — приходилось 4 % [21; 73]. Данные статистические материалы ярко демонстрируют тот факт, что процент национальных меньшинств среди населения Казахстана был очень высоким, соответственно игнорировать их интересы и культурные нужды было бы ошибочным шагом. Об этом говорилось в Циркуляре ВЦИК РСФСР «Об усилении работы уполномоченных в области национальной политики» от 23 ноября 1925 г. за подписью М. Калинина [22].

В целом, состояние просвещения национальных меньшинств в Казахстане в начале 20-х годов XX века было на очень низком уровне, особенно плохо обстояло дело с культурным обслуживанием восточной, южной и юго-западной областей республики. В связи с тем, что работа Казнаркомпроса в разрешении организационных вопросов протекала главным образом в отношении казахского и русского населения, просвещению национальных меньшинств со стороны данного ведомственного учреждения и местных органов образования не уделялось достаточного внимания. Как отмечал заместитель Наркомпроса Кислицин, «такое незначительное обслуживание культурных нужд данных регионов Казахстана в сравнении с европейскими народностями (за исключением украинцев) явилось как результат национального угнетения в дооктябрьский период, с одной стороны, а с другой — органы Наркомпроса, будучи перегружены работой по выявлению форм и методов обслуживания культурных нужд основного большинства населения — киргизов (казахов), не имели возможности, подчас не знали, как подойти к работе по обслуживанию их» [23].

Изменить ситуацию к лучшему было достаточно трудным делом, несмотря на большое стремление национальных меньшинств к знанию, так как, по мнению руководителей Наркомпроса, во-первых, не было основного интеллигентского ядра в каждой мелкой национальности в таком количестве, чтобы можно было широко развернуть дело обслуживания культурных нужд среди этих народов, во-вторых, не хватало либо совсем отсутствовали в губернских и уездных отделах образования специалисты по организации просвещения разных национальностей, инспектора-методисты; в-третьих, в виду отсутствия опыта работы по данному направлению не были выработаны методы и формы работы по нацменьшинствам, не хватало либо отсутствовала учебная и методическая литература для разных национальностей [23]. Кроме того, практически отсутствовала связь местных органов с аппаратом Наркомпроса в отношении нацменьшинств, инспекторские обследования имеющихся учебных заведений проводились без учета языка, быта, национально-культурных особенностей [24].

Острота данного вопроса особо ярко прослеживается при анализе охвата детей национальных меньшинств школьной сетью на родном языке (табл. 1) [25].

Охват детей национальных меньшинств школьной сетью на родном языке в 1924–1925 гг.

Национальность	Количество детей школьного возраста в данное время	Какое количество детей охвачено школьной сетью	Какое количество детей не охвачено школьной сетью	Процент охвата детей школьной сетью
Немцы	4 000	1 440	2 560	36
Татары	6 500	2 850	3 650	44
Украинцы	42 303	90	42 213	0,2
Мордва	1 200	-	1 200	0
Узбеки	9 500	810	8 690	8
Каракиргизы	5 000	-	5 000	0
Тарачинцы	4 500	960	3 540	21
Дунгане	800	90	710	11
Всего	73 803	5 240	67 653	7

Как видно из таблицы, в целом по состоянию организации просвещения национальных меньшинств в КССР на 1924–1925 годы лучше всех школами 1-й степени были обеспечены татары и немцы. Так, татары, у которых в процентном соотношении численность детского населения в возрасте 8–11 лет составляла всего 1,41 %, имели 73 школы, обслуживаемые 141 учителем. Процент детей немецкого населения в возрасте 8–11 лет составлял 0,78 %, для них было открыто 42 школы с 47 учителями. Хуже всех с просвещением на родном языке было для детей-украинцев, которые составляли 11,3 % ко всему детскому населению, это третий показатель по численности населения среди народов Казахстана после казахского и русского населения [26].

В 1925–1926 году, согласно данным Наркомпроса, ситуация со школами национальных меньшинств несколько улучшилась, однако также больше всех функционировало татарских и немецких школ. Так, число татарских школ по республике составляло 95 со 178 учителями и 6242 учащимися, немецких школ — 48 с 51 учителем в них и 1929 учащимися, что составляло 42 % татарских и 21 % от общего числа школ 1-й ступени. В региональном масштабе больше всего татарских школ было открыто в Семипалатинской, Уральской и Акмолинской губерниях, немецких — в Акмолинской, Семипалатинской и Кустанайской губерниях. В Сырдарьинской губернии функционировали узбекские и тарачинские школы. Также в республике работали школы для детей еврейской, дунганской, эстонской и прочих национальностей [27]. Возможно, по мнению инспектора Совета национальных меньшинств при Наркомпросе Скоринко, «приводимые цифры требовали тщательной проверки, но тем не менее и по ним можно было воссоздать определенную картину [28], которая демонстрирует наличие региональных особенностей проблемы просвещения национальных меньшинств.

Наибольший процент населения национальных меньшинств в сравнении с другими губерниями (по стат. данным 1924 г.) имела Акмолинская губерния. Больше всего здесь проживало украинцев, затем татар и немцев. Однако просветительская работа среди них практически не велась. Просветительская же работа велась главным образом среди татарского населения и лишь частично немецкого. Украинских же школ по губернии имелось в 1924 г. лишь 2 с 2 учителями, причем эти школы были единственными по республике. В 1925–1926 году число украинских школ по республике выросло и составляло уже 3 школы с 3 учителями и 105 учениками, работали они только в Акмолинской губернии [27]. Дело осложнялось тем, что в составе национальных меньшинств Акмолинской губернии насчитывалось около 73 % украинцев, дети которых обучались в русских школах и при подсчете входили в состав казахских и русских учащихся, в то время как сами украинцы включались в число нацменов губернии [29]. Создавалась картина, с одной стороны, достаточной обеспеченности украинских детей просветительской работой (к общему числу учащихся был выше всех — 9,3 %, по отношению к общему числу населения — 7,5 %), но с другой стороны — число украинских школ составляло всего 1,3 % от числа школ нацменьшинств в КССР [30, 31]. Губернские отделы образования в качестве объяснения сложившейся ситуации мотивировали тем, что украинский вопрос вообще находится в стадии изучения. Руководство Кустанайской губернии в своем отчете за 1925 год по организации работы с нацменьшинствами отмечало, что в отношении работы среди украинского населения агитационно-пропагандистским отделом губкома РКП(б) совместно с работниками украинца-

ми принимаются меры к выявлению мнения самого населения в смысле введения в школы украинского языка, начата работа по учету работников-украинцев соответственно [32].

Как уже отмечалось, в лучшем положении в плане обеспеченности школами были татарские и немецкие дети. Так, охват татарских детей школами составлял по отношению к общему числу учащихся — 4,2 %, по отношению к общему числу населения — 1 %, охват школами детей немецкого населения — 1,7 % и 0,52 % соответственно [33].

Удовлетворительное положение татарских школ объяснялось сложившимися традициями просветительского дела и меценатства татарских купцов, заложенными еще в конце XIX– начале XX вв., которые были инициаторами открытия школ для татарских детей, создания условий для их обучения, поддержки детей из слабообеспеченных семей. В них имелось необходимое оборудование, квалификация татарских учителей, которых было больше в два раза, была значительно выше остальных национальностей, — 90 % учителей-татар имели среднее образование, 10 % — низшее, учителей с педагогическим образованием имелось в меньшинстве. Кроме того, причина хорошего состояния просвещения татарских детей также заключалась в высокой концентрации татарского населения в городах и крупных селах, где было достаточно условий для обеспечения работы органов просвещения и развития инициативы самого населения [33].

Однако, несмотря на все административно-организационные трудности в управлении национальной политикой, местные школы, в том числе школы национальных меньшинств, постепенно переходили к Единой трудовой школе, которая подразделялась на две ступени: первая — для детей от 8-ми до 13-ти лет (5-летний курс) и вторая — от 13-ти до 17-ти лет (4-летний курс). Так, в 1925–1926 гг. в Акмолинской и Кустанайской губерниях 39 школ для национальных меньшинств были 1-ой ступени, где учились 2410 учащихся и работали 70 учителей, и только в Акмолинской губернии были открыты 3 школы 2-ой ступени, где обучались 105 ученика и работали 3 учителя. По национальному составу эти школы представлены в таблице 2 [27].

Т а б л и ц а 2

**Школы национальных меньшинств по состоянию на 1925-1926 годы
(по материалам Северного Казахстана)**

Губернии	Татарские			Немецкие			Украинские			Эстонские			Всего по губернии		
	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся
Акмолинская	14	45	1575	23	23	765	3	3	105	2	2	70	42	73	2515
Кустанайская	3	11	514	12	13	639	–	–	–	–	–	–	15	24	1153

В последующие два года состояние народного просвещения в КазССР, в том числе и среди национальных меньшинств, несколько улучшилось. Так, в сравнении с 1925–1926 г. в 1926–1927 г. число казахских школ 1-ой ступени увеличилось на 2,6 %, русских школ на 7,9 %, школ для национальных меньшинств на 7,7 %. При этом важно отметить, что процент образовательных учреждений национальных меньшинств в общей сети школ 1-ой ступени продолжал оставаться незначительным, всего 7 %, несмотря на то, что число представителей национальных меньшинств ко всей массе населения республики составляет 20 % [34]. Если рассматривать по Акмолинской губернии, то здесь также процент образовательных учреждений для национальных меньшинств составляет всего 6,9 % против 93,1 % казахских и русских школ, при том что численность представителей национальных меньшинств доходит до 31,8 % [34], что свидетельствует о слабой удовлетворенности образовательных нужд национальных меньшинств. Состояние школьной сети национальных меньшинств в Акмолинской и Кустанайской губерниях можно увидеть в таблице 3 [35].

**Школы национальных меньшинств 1-ой ступени в 1926–1927 году
(по материалам Северного Казахстана)**

Губернии	Татарские			Немецкие			Украинские			Эстонские			Мордовские			Всего по губернии		
	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся	школы	учителя	учащиеся
Акмолинская	15	54	2036	30	32	952	2	2	153	3	3	239	4	4	197	54	95	3577
Кустанайская	5	10	148	12	13	173	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17	23	869

Если рассматривать состояние уже открытых школ для национальных меньшинств, то здесь также имелось огромное количество проблем. Одной из острых проблем была обеспеченность учебной литературой и учебным оборудованием, большинство имеющихся учебников подлежала изъятию по причине несоответствия программам обучения. Как отмечается в годовом отчете губернского отдела Совнацмен КНКП за 1925 г., «только лишь благодаря инициативе работников Совнацмен и личному знакомству работников с различными национальными представительствами и издательствами удалось, хотя в сравнительно небольшом количестве, получить бесплатно учебники и учебную литературу, главным образом, украинские и немецкие и часть татарских. В местных магазинах «Знание» нацменовская литература не выписывается» [36].

Состояние школьных помещения школ национальных меньшинств также вызывала серьезную обеспокоенность. Практически все школьные помещения не отвечали санитарным и гигиеническим требованиям. Как отмечал представитель Акмолинской губернии Ишмуратов на Краевом совещании работников нацменьшинств в мае 1927 г., «в наших школах знания не берут, берут болезни: парт нет, сырость и т.д.» [37].

Важно отметить большую роль самого населения национальных меньшинств. В отчетах губернских отделов образования указывается, что нацменовские школы (главным образом татарские и немецкие) находятся в условиях не худших, чем русские и значительно лучше, чем казахские. Здесь надо отметить инициативу самого населения. Многие школы содержатся исключительно на средства самого населения и вновь открываются также самим населением [38].

Одна из острых проблем – обеспеченность школ национальных меньшинств учителями. В 1924–1925 г. Акмолинское губоно имело в своем распоряжении всего 69 работников нацмен, из них: татар — 45 человек, немцев — 20, украинцев — 2, эстонцев — 2 [39], в 1925–1926 г. число педагогических работников нацменов увеличилось — 73, из них: татар — 45 человек, немцев — 23, украинцев — 3, эстонцев — 2 [27]; в 1926–1927 г. — число педагогических работников нацменов составляло 95: татар — 54 человек, немцев — 32, украинцев 2, эстонцев — 3, мордвы — 4 [35]. В Кустанайской губернии в 1925 году, как отмечается в обзоре итогов проведения национальной политики, школьная сеть в уезде представлена 99 школами 1-ой ступени и 1 школой-семилеткой. Школ 2-ой ступени в уезде нет. По сравнению с революционным периодом школьная сеть увеличилась на 25 % и отдельно казахских школ — на 50 %. Общее количество учащихся по уезду составляло 5 655 человек, из них казахов — 947, немцев — 325, татар — 98. Всего школьно-воспитательного персонала в уезде 127 человек, из них казахов — 25, немцев — 6, татар — 3. Преподавание в школах проходит на родном языке для каждой национальности [39]. Если рассматривать только по обеспеченности учителями школ национальных меньшинств, то в распоряжении Кустанайского губоно в 1925-1926 г. было уже 24 педагогических работника, из них: татар — 11 человек, немцев — 13 [27]; в 1926–1927 г. число педагогических работников нацменов составляло 23: татар — 10 человек, немцев — 13 [35]. Однако, кроме количественных изменений в обеспеченности педагогическими работниками школ национальных меньшинств, положительных сдвигов в отчетах губернских отделов народного образования не отмечается: «только лишь 20 % педагогического персонала по своей квалификации отвечало необходимым требованиям. Летом 1925 года в Татарскую республику из Акмолинской губернии было направлено 10 татарских учителей на переподготовку и 2 человека немецкой национальности в немецкую область, последние возвратились, не проходя курсов, ибо таковых не было. Вообще нацмен школы не пополнялись новым составом учителей» [40]. Данный факт, отраженный в отчет-

ных документах местных органов, еще раз демонстрирует сложную ситуацию с решением проблемы просвещения национальных меньшинств в Казахстане, как и в целом всего населения Казахстана.

В связи с этим в 30-е годы XX века в области народного просвещения все силы центральных и местных органов образования были направлены на введение всеобщего обязательного начального обучения, строительство новых школ, в том числе для детей национальных меньшинств, подготовку национальных педагогических кадров. С целью осуществления контроля за работой в области просвещения национальных меньшинств по каждой национальности, привлечению широкой общественности на выполнение задачи по осуществлению культурной революции среди национальных меньшинств республики при Наркомпросе КАССР в 1931 г. был создан Комитет по делам просвещения нацменьшинств [41]. В результате большой работы по 30 национальным районам было охвачено школами детей в возрасте 8–11 лет 88,8 % и 12–15 лет — 97,1 %, в то время как охват в 36 казахских районах составил 62,2 % [42; 235]. С целью подготовки национальных педагогических кадров были открыты немецкое и татарское отделения при Петропавловском русском педтехникуме, украинский педтехникум, созданы курсы по подготовке учителей для украинских школ.

Однако в 1938 году, согласно Постановлению Совета ЦК ВКП(б) от 24.01.1938 г. «О реорганизации национальных школ» и аналогичного Постановления Совета народных комиссаров КССР от 13.04.1938 г., в республике были «реорганизованы существующие особые национальные школы: немецкие, корейские, дунганские, тюркские, болгарские, татарские, чувашские, армянские и другие в советские школы обычного типа с преподаванием на казахском или на русском языках, а также ликвидированы существующие при обычных советских школах особые национальные отделения» [43: 98]. Данное решение было, как указано в Постановлении, обусловлено тем, что данные школы под влиянием «буржуазных национальностей, орудовавших в органах народного образования Казахстана, превратили их в очаги буржуазно-националистического, антисоветского влияния на детей» [43; 97].

Согласно архивным источникам, в результате данного решения были закрыты 20 немецких школ: в Карагандинском районе — 4 школы, в Тельманском районе — 5 школ, в Новочеркасском районе — 4 школы, Еркеншиликском районе — 2 школы, в Акмолинском районе — 5 школ. В них обучалось 2 725 детей [44]. Все бывшие национальные школы были освобождены для открытия новых школ и улучшения условий работы существующих советских школ обычного типа. В связи с ликвидацией национальных школ также была прекращена работа национальных среднеспециальных учреждений и национальных отделений при них. Так было закрыто немецкое отделение при Петропавловском русском педучилище [43; 99].

В республиканских школах, в связи с выходом 13 марта 1938 г. Постановления СНК и ВКП (б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей», начался этап доминирования русского языка [45; 391]. Согласно Докладной заместителя заведующего отделом школ ЦК А.Я. Жукова о выполнении данного Постановления, в стране школам были даны учебные планы и программы по русскому языку, преподавание русского языка начато с начала нового учебного года, открыта сеть краткосрочных педагогических курсов по подготовке и повышению квалификации учителей русского языка для начальных, неполных средних и средних школ, разработаны и подготовлены к изданию учебники, наглядные материалы по русскому языку, русско-национальные словари [46; 424]. Было увеличено количество часов на изучение русского языка в национальных школах с 549 ч до 1590 ч, во всех национальных педагогических и учительских институтах открыты отделения для подготовки преподавателей русского языка в национальных школах, при государственных университетах открыты аспирантуры [47; 188]. К сентябрю 1938 г. в Казахстане было закрыто 377 национальных школ 20 этносов, проживающих в Казахстане [48]. На момент августа 1938 года, то есть в течении шести месяцев после выхода Постановления, в республике было на краткосрочных курсах было подготовлено 1240 учителей русского языка, курсы переподготовки прошли 2510 учителей, подготовлены к изданию 8 учебников по русскому языку, издан русско-казахский словарь, открыта аспирантура при по русскому языку и литературе при 4 вузах на 16 человек, подготовлена база для открытия отделения русского языка при Казахском государственном университете с 5-годичным сроком обучения [46; 425–426].

Так, по причине внутривнутриполитических процессов, сопровождавшихся бурным ростом национального самосознания, формированием национальной интеллигенции, развития национальных языков, вызвавших обеспокоенность властных структур, произошел отход от базовых принципов национальной политики начала 1920-х годов — «школа на родном языке» с одновременным усилением статуса русского языка. Несомненно, это позволило унифицировать и ускорить процесс перехода к единой

школе советского типа с едиными учебниками и требованиями, с одной стороны, но вместе с тем приостановило и даже остановило процесс развития национальных культур народов, проживающих на территории Казахстана.

Выводы

Подводя итоги нашего исследования, можно сделать следующие выводы:

1. Проблема просвещения национальных меньшинств в региональном разрезе еще не получила своего полного освещения, многие архивные материалы по данной проблеме еще нуждаются в дальнейшем изучении.

2. Исследование данной проблемы позволило выделить ряд основных культурно-просветительских нужд национальных меньшинств в 20–30-е годы XX века. В данный период особенно остро ощущались отсутствие и недостаток школ для национальных меньшинств, отсутствие и нехватка национальных педагогических кадров, отсутствие учебной литературы на языках национальных меньшинств, отсутствие и недостаток культурно-просветительских учреждений национальных меньшинств КазССР. Все это тормозило процесс включения национальных меньшинств в активную общественно-политическую, хозяйственную и культурную жизнь страны.

3. Одна из главных особенностей формировавшейся школьной системы для национальных меньшинств, в отличие от русских и казахских школ, — это преобладание школ 1-ой ступени. Школы 2-ой ступени, в основном это были немецкие и татарские школы, в исследуемый период были открыты только в Акмолинской и Семипалатинской областях.

4. Главными причинами сложного решения проблемы просвещения национальных меньшинств были большое разнообразие и разбросанность населения Казахстана, особенности его хозяйственного уклада, колониальное прошлое, отсутствие специалистов в местных органах власти по решению проблем национальных меньшинств, недостаток средств для развития национальных школ.

5. Несмотря на трудности и противоречия развития системы просвещения для национальных меньшинств, мероприятия, проводимые в период 20–30-х годов XX века, создали условия для развития просвещения народностей нерусского языка, положили начало ранее несуществовавшей просветительской работе среди национальных меньшинств на их родном языке.

Статья подготовлена в рамках научного проекта ИРН АР14871057 — «Региональные особенности межэтнических отношений в Северном Казахстане» по программе грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (2022–2024 гг.).

Список литературы

- 1 Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом / С. Акимбеков. — Алматы: ТОО «Институт азиатских исследований», 2021. — 584 с.
- 2 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 1549. — Л. 7.
- 3 Минаева Е.К. Наркомнац РСФСР: цели, задачи, структура / Е.К. Минаева // Вестн. Чуваш. ун-та. — 2006. — № 7. — С. 23–33.
- 4 Пять лет власти Советов. — М.: Изд. ВЦИК, 1922. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://istmat.org/node/44242>.
- 5 Нам И.В. Культурно-национальная автономия в истории России. Документальная антология. — Т. I. Сибирь. 1917–1920. — Томск: Изд-во ТГУ, 1998. — 308 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/86376-iz-protokola-zasedaniya-obschekirgizskogo-sezda-postanovlenie-ob-obrazovanii-natsionalno-territorialnoy-avtonomii-kazahov-locale-nil-alash-locale-nil-i-predostavlenii-natsionalnym-menshinstvam-eksterritorialnoy-kulturnoy-avtonomii-1917-g-5-13-dekabrya-g-orenburg#mode/inspect/page/1/zoom/>
- 6 Кульшанова А.А. Дефиниции «национальные меньшинства», «народ», «национальные отношения» — современные подходы / А.А. Кульшанова // Наука, новые технологии и инновации. — 2015. — № 3. — С. 166–168. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24080644>.
- 7 История образования в Казахстане в архивных источниках (20–30-е годы XX века): сб. док. / сост. А.Т. Каипбаева и др. — Алматы: ИП «Мадияр», 2022. — 620 с.
- 8 РСФСР. Народный комиссариат по делам национальностей. Шесть лет национальной политики Советской власти и Наркомнац, 1917–1923 гг.: (вместо Отчета). — М.: Изд. Отдела печати и информации НКН, 1924. — 228 с.
- 9 Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всерос. съездом Советов 10 июля 1918 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918.htm>.

- 10 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 968. — Л. 13.
- 11 Казиев С.Ш. Основные направления национальной политики Советского государства в Казахстане (1920–1929 гг.) / С.Ш. Казиев // Вестн. Том. гос. ун-та. История. — 2014. — № 5(31). — С. 51–56. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22698493>.
- 12 Аманжолова Д.А. Образование для управленцев: из опыта 1920–1930 гг. / Д.А. Аманжолова // Российские регионы: взгляд в будущее. — 2019. — Т. 6, № 4. — С. 20–35. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://futureruss.ru/journal-archive/nomer-42019.html>.
- 13 ГА РФ. — Ф. А-2306. — Оп. 1. — Д. 35. — Л. 220–222 об. // Архив новейшей истории России. — Т. XII: Культура, наука и образование. — Октябрь 1917–1920 г. Протоколы и Постановления Наркомпроса РСФСР: [В 3-х кн.]. — Кн. 1. Октябрь 1917–1918 г. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2012. — 1175 с.
- 14 О школах национальных меньшинств. (Выписка из Постановления НКП) // Электронная библиотека исторических документов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/136556-o-shkolah-natsionalnyh-menshinstv-vypiska-iz-postanovleniya-hkp#mode/inspect/page/1/zoom/4>.
- 15 ГА РФ. — Ф. А-2306. — Оп. 1. — Д. 180. — Л. 251 // Архив новейшей истории России. — Т. XII: Культура, наука и образование. Октябрь 1917–1920 г. Протоколы и Постановления Наркомпроса РСФСР: [В 3-х кн.]. — Кн. 2. Январь–декабрь 1919 г. — М.: Фонд «Связь эпох»; Кучково поле, 2016. — 1040 с.
- 16 РСФСР. Народный комиссариат по делам национальностей. Отчет о деятельности. 1 ноября 1917 года — 20 июня 1918 года / Народ. Комиссариат по делам национальностей. — М.: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1918. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/42506-rsfsr-narodnyy-komissariat-po-delam-natsionalnostey-otchet-o-deyatelnosti-1-noyabrya-1917-goda-20-iyunya-1918-goda-m-1918>
- 17 Проект реорганизации Отдела просвещения национальных меньшинств Народного Комиссариата просвещения РСФСР. (Не позднее 18 февраля 1920 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/38387-proekt-reorganizatsii-otdela-prosvescheniya-natsionalnyh-menshinstv-narodnogo-komissariata-prosvescheniya-rsfsr-ne-pozdnee-18-fevralya-1920-g>
- 18 Декрет Совета Народных Комиссаров «О Народном Комиссариате по просвещению». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://istmat.org/node/45892>
- 19 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 966. — Л. 33.
- 20 Всесоюзная перепись населения 1926 года. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. — Т. VIII: Казахская АССР. Киргизская АССР. — М.: Изд. ЦСУ Союза ССР, 1928. — 256 с.
- 21 Гладышева Е.Н. Северо-Казахстанская область (экономико-географическая характеристика) / Е.Н. Гладышева. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1959.
- 22 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 966. — Л. 24–28.
- 23 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 966. — Л. 39.
- 24 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 966. — Л. 43.
- 25 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 965. — Л. 42.
- 26 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 966. — Л. 40.
- 27 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 965. — Л. 44.
- 28 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 965. — Л. 81.
- 29 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 965. — Л. 314.
- 30 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 965. — Л. 44, 82.
- 31 ЦДНИ. — Ф. 415. — Оп. 1. — Д. 359. — Л. 9.
- 32 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 366. — Л. 5.
- 33 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 965. — Л. 82.
- 34 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 965. — Л. 313–313 об.
- 35 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 965. — Л. 322.
- 36 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 1552. — Л. 11–11 об.
- 37 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 1548. — Л. 81.
- 38 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 1552. — Л. 12.
- 39 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 125. — Л. 90.
- 40 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 1552. — Л. 13.
- 41 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 3. — Д. 106. — Л. 30.
- 42 Рысбекова С.Т. Образование как фактор социальной модернизации традиционного общества (на примере Казахстана 1920–1930-е гг.) / С.Т. Рысбекова // Вестн. РУДН. Сер. История России. — 2009. — № 5. — С. 232–238.
- 43 Постановление Совета Народных Комиссаров Казахской ССР о реорганизации национальных школ // История образования в Казахстане в архивных источниках (20–30-е годы XX века): сб. док.; сост. А.Т. Каипбаева и др. — Алматы: ИП «Мадияр», 2022. — 650 с.
- 44 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 137. — Л. 36–36 об.

45 ЦК ВКП (б) и национальный вопрос. — Кн. 2. 1933–1945 / сост. Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, Дж. Кадио. — М.: РОССПЭН, 2009. — 401 с.

46 Докладная записка заместителя заведующего Отделом школ ЦК А.Я. Жукова Секретарям ЦК ВКП (б) А.А. Андрееву и А.А. Жданову о выполнении Постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 13 марта 1938 г. о преподавании русского языка в нерусских школах. 26 августа 1938 г. // РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 114. — Д. 863. — Л. 221–226. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/123897-dokladnaya-zapiska-zamestitelya-zaveduyuschego-otdelom-shkol-tsk-a-ya-zhukova-sekretaryam-tsk-vkp-b-a-a-andreevu-i-a-a-zhdanovu-o-vypolnenii-postanovleniya-snk-sssr-i-tsk-vkp-b-ot-13-marta-1938-g-o-prepodavanii-russkogo-yazyka-v-nerusskih-shkolah-26-avgust#mode/inspect/page/2/zoom/4>

47 Елеуханова С.В. Обучение детей депортированных немцев в Казахстане в 1930–1950 годы / С.В. Елеуханова // Историческая наука сегодня: современные тренды и новые вызовы: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. Д.Т. Шашенов. — Караганда: Изд-во Караганд. ун-та, 2024. — С. 187–192.

48 ГАКО. — Ф. 1П. — Оп. 2. — Д. 285. — Л. 6.

А.К. Капышев, Б.Т. Тулеуова, А.И. Свиначчук

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы аз ұлттардың оқу-ағарту мәселелері туралы (Солтүстік Қазақстан материалдарында)

Мақала XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы аз ұлттардың оқу-ағарту мәселесін талдауға арналған. Зерттеушілердің назары елдегі жаңғыру және ұлттық өзін-өзі анықтау процестері күшейген Кеңес өкіметінің бастапқы кезеңіне бағытталған. Ұлттық мектептерді, ұлттық мәдени-ағарту мекемелерін ашу, ұлттық педагогикалық кадрларды даярлау тәрізді аз ұлттардың мектеп жүйесін құрудағы негізгі тенденциялары қарастырылған. Зерттеліп отырған кезеңнің Қазақстан халқының этникалық құрылымының ерекшелігі Ресей империясының белсенді қоныс аудару саясаты мен кеңестік кезеңдегі көші-қон процестерінің нәтижесінде оның ұлттық құрамының алуан түрлілігі болды. Авторлар Қазақстандағы мектеп жүйесінің дамуындағы аймақтық ерекшеліктерге де көңіл бөлген. Солтүстік Қазақстанның ерекшелігі, мұнда неміс, украин, татар халқы көбірек болғандықтан, губерниялық білім беру органдарының ерекше назары осы этникалық топтар үшін мектептер құруға ауды, өйткені олардың саны жыл сайын артып отырған. Сонымен қатар жергілікті білім беру органдарының алдында тұрған мәселелер мен қиындықтарға жеке тоқталған, атап айтсақ, ана тіліндегі оқу әдебиеттерінің жетіспеушілігі, аз ұлттарға арналған үшін оқу ісін ұйымдастыруда қарапайым жағдайлардың болмауы, педагогикалық ұжымның әлсіздігі, осы мәселелерді шешу бойынша тиімді жұмыс жүргізу тәжірибесінің жоқтығы. Бұл қиындықтарды еңсерудің басты себептері Қазақстан тұрғындарының алуан түрлілігі және олардың шашыраңқы орналасуы, шаруашылық құрылымының ерекшелігі, отаршылдық, аз ұлттардың проблемаларын шешу бойынша жергілікті билік органдарында мамандардың болмауы, ұлттық мектептерді дамыту үшін қаражаттың жетіспеушілігі еді.

Кілт сөздер: ұлттық саясат, мәдени құрылыс, ағарту, халыққа білім беру, аз ұлт, ұлттық мектеп, Халық ағарту комиссариаты, Ұлттардың халық комиссариаты, Солтүстік Қазақстан, Ақмола губерниясы, Қостанай губерниясы.

А.К. Kapyshev, B.T. Tuleuova, A.I. Svinarchuk

On the problems of education of national minorities in Kazakhstan in the 20s and 30s of the XX century (on the materials of Northern Kazakhstan)

The article is an analysis of the problem of education of national minorities in Kazakhstan in the 20–30 years of the XX centuries. The focus of the researchers is on the initial period of Soviet power, when the processes of modernization and national self-determination intensified in the country. The main trends in the creation of the school system of national minorities, such as the opening of national schools, national cultural and educational institutions, training of national teaching staff are considered. The peculiarity of the ethnic structure of the population of Kazakhstan in the studied period was the diversity of its national composition as a result of the active resettlement policy of the Russian Empire and migration processes of the Soviet period. The authors also pay attention to regional peculiarities in the development of the school system in Kazakhstan. The specificity of Northern Kazakhstan was that the German, Ukrainian, and Tatar populations were represented to a greater extent here; accordingly, the provincial education authorities paid special attention to the creation of schools for these ethnic groups, the number of which was increasing every year. The authors dwell separately on the problems and difficulties encountered by local education authorities — the lack of educational literature in the native language, the lack of basic conditions for organizing educational activities for national minorities, weak teaching staff, and the lack of experience in carrying out effective work to solve these problems. The main reasons for overcoming these difficulties were the great diversity and dispersion of the popu-

lation of Kazakhstan, the peculiarities of its economic way of life, the colonial past, the lack of specialists in local authorities to solve the problems of national minorities, the lack of funds for the development of national schools.

Keywords: national policy, cultural construction, enlightenment, public education, national minorities, national school, People's Commissariat, North Kazakhstan, Akmola province, Kostanay province.

References

- 1 Akimbekov, S. (2021). Kazakhi mezhdru revoliutsiei i golodom [Kazakhs between revolution and famine]. Almaty: TOO «Institut aziatskikh issledovaniï» [in Russian].
- 2 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op.1. — D. 1549. — L. 7 [in Russian].
- 3 Minaeva, E.K. (2006). Narkomnats RSFSR: tseli, zadachi, struktura [People's Commissariat of the RSFSR: goals, tasks, structure]. *Vestnik Chuvashskogo universiteta — Bulletin of Chuvash University*, 7, 23–33. Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=11934352> [in Russian].
- 4 (1922). Piat let vlasti Sovetov [Five years of Soviet power]. Moscow: Izdanie VTsIK. Retrieved from <https://istmat.org/node/44242> [in Russian].
- 5 Nam, I.V. (1998). Kulturno-natsionalnaia avtonomiia v istorii Rossii. Dokumentalnaia antologiya. Tom I. Sibir. 1917–1920 [Cultural and national autonomy in the history of Russia. Documentary anthology. Volume I. Siberia. 1917–1920]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/86376-iz-protokola-zasedaniya-obschekirgizskogo-sezda-postanovlenie-ob-obrazovanii-natsionalno-territorialnoy-avtonomii-kazahov-locale-nil-alash-locale-nil-i-predostavlenii-natsionalnym-menshinstvam-eksterritorialnoy-kulturnoy-avtonomii-1917-g-5-13-dekabrya-g-orenburg#mode/inspect/page/1/zoom/> [in Russian].
- 6 Kulshanova, A.A. (2015). Definitcii «natsionalnye menshinstva», «narod», «natsionalnye otnosheniia» — sovremennye podkhody [Definitions of “national minorities”, “people”, “national relations” — modern approaches]. *Nauka, novye tehnologii i innovatsii — Science, new technologies and innovation*, 3, 166–168. Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24080644> [in Russian].
- 7 Kaipbaeva, A.T. (Comp.). (2022). Istoriia obrazovaniia v Kazakhstane v arkhivnykh istochnikakh (20–30-e gody XX veka). Sbornik dokumentov [History of education in Kazakhstan in archival sources (20–30 years of the twentieth century). Collection of documents]. Almaty: IP «Madii» [in Russian].
- 8 (1924). RSFSR. Narodnyi komissariat po delam natsionalnostei. Shest let natsionalnoi politiki Sovetskoi vlasti i Narkomnats. 1917–1923 gg.: (vmesto Otcheta) [RSFSR. People's Commissariat for Nationalities. Six years of the national policy of the Soviet authorities and the People's Commissariat for Nationalities. 1917–1923: (in lieu of a report)]. Moscow: Izdanie Otdela pečati i informatsii NKN [in Russian].
- 9 Konstitutsiia (Osnovnoi Zakon) Rossiiskoi Sotsialisticheskoi Federativnoi Sovetskoi Respubliki. Priniata V Vserossiiskim seezdom Sovetov 10 iulia 1918 goda [Constitution (Basic Law) of the Russian Socialist Federative Soviet Republic]. Retrieved from <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm> [in Russian].
- 10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 968. — L. 13 [in Russian].
- 11 Kaziev, S.Sh. (2014). Osnovnye napravleniia natsionalnoi politiki Sovetskogo gosudarstva v Kazakhstane (1920–1929 gg.) [The main directions of the national policy of the Soviet state in Kazakhstan (1920–1929)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia — Bulletin of Tomsk State University. History*, 5(31), 51–56. Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22698493> [in Russian].
- 12 Amanzholova, D.A. (2019). Obrazovanie dlia upravlentsev: iz opyta 1920–1930 gg. [Education for managers: from the experience of the 1920s and 1930s.]. *Rossiiskie regiony: vzgliad v budushchee — Russian regions: a look into the future*, 4, 6, 20–35. Retrieved from <http://future.russ.ru/journal-archive/nomer-42019.html> [in Russian].
- 13 (2012). GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. A-2306. — Op. 1. — D. 35. — L. 220–222 ob. *Arkhiv noveishei istorii Rossii. Tom XII: Kultura, nauka i obrazovanie. Oktiabr 1917–1920 gg. Protokoly i Postanovleniia Narkomprosa RSFSR — Archive of Contemporary History of Russia. Vol. XII: Culture, science and education. October 1917–1920. Minutes and resolutions of the People's Commissariat of Education of the RSFSR*. (Vols. 1-3). Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPEN), 1 [in Russian].
- 14 O shkolakh natsionalnykh menshinstv. (Vypiska iz Postanovleniia HKP) [On Schools of National Minorities (Extract from the Resolution of the NPC)]. *Elektronnaia biblioteka istoricheskikh dokumentov — Electronic Library of Historical documents*. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/136556-o-shkolah-natsionalnykh-menshinstv-vypiska-iz-postanovleniya-hkp#mode/inspect/page/1/zoom/4> [in Russian].
- 15 (2016). GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. A-2306. — Op. 1. — D. 180. — L. 251 *Arkhiv noveishei istorii Rossii. Tom XII: Kultura, nauka i obrazovanie. Oktiabr 1917–1920 gg. Protokoly i Postanovleniia Narkomprosa RSFSR — Archive of Contemporary History of Russia. Vol. XII: Culture, science and education. October 1917–1920. Minutes and resolutions of the People's Commissariat of Education of the RSFSR*. (Vols. 1-3). Moscow: Fond «Sviaz Epokh»; Kuchkovo pole, 2 [in Russian].
- 16 RSFSR. Narodnyi Komissariat po delam natsionalnostei. Otchet o deiatel'nosti. 1 noiabria 1917 goda–20 iyunia 1918 goda [RSFSR. People's Commissariat for Nationalities. Report on activities. November 1, 1917–June 20, 1918]. Moscow: Tipografiia

Tovarishchestva I.D. Sytina. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/42506-rsfsr-narodnyy-komissariat-po-delam-natsionalnostey-otchet-o-deyatelnosti-1-noyabrya-1917-goda-20-iyunya-1918-goda-m-1918> [in Russian].

17 Proekt reorganizatsii Otdela prosveshcheniia natsionalnykh menshinstv Narodnogo komissariata prosveshcheniia RSFSR (Ne pozdnee 18 fevralia 1920 g.) [Draft reorganization of the Department of Education of National Minorities of the People's Commissariat of Education of the RSFSR (No later than February 18, 1920)]. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/38387-proekt-reorganizatsii-otdela-prosveshcheniya-natsionalnykh-menshinstv-narodnogo-komissariata-prosveshcheniya-rsfsr-ne-pozdnee-18-fevralya-1920-g> [in Russian].

18 Dekret Soveta Narodnykh Komissarov «O Narodnom Komissariate po prosveshcheniiu» [Decree of the Council of People's Commissars "On the People's Commissariat for Education"]. Retrieved from <https://istmat.org/node/45892> [in Russian].

19 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 966. — L. 33 [in Russian].

20 (1928). Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1926 goda. Narodnost. Rodnoi yazyk. Vozrast. Gramotnost. Tom VIII: Kazakhskaiia ASSR. Kirgizskaiia ASSR [All-Union Population Census of 1926. Nationality. Native language. Age. Literacy. Volume VIII: Kazakh ASSR. Kyrgyz ASSR]. Moscow: Izdanie Tsentralnogo statisticheskogo upravleniia Soiuza SSR [in Russian].

21 Gladysheva, E.N. (1959). Severo-Kazakhstanskaia oblast (ekonomiko-geograficheskaiia kharakteristika) [North Kazakhstan region (economic and geographical characteristics)]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].

22 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 966. — L. 24–28 [in Russian].

23 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 966. — L. 39 [in Russian].

24 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 966. — L. 43 [in Russian].

25 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 965. — L. 42 [in Russian].

26 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 966. — L. 40 [in Russian].

27 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 965. — L. 44 [in Russian].

28 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 965. — L. 81 [in Russian].

29 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 965. — L. 314 [in Russian].

30 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 965. — L. 44, 82 [in Russian].

31 CDNI RK [Center for Documentation of Contemporary History]. — F. 415. — Op. 1. — D. 359. — L. 9 [in Russian].

32 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 366. — L. 5 [in Russian].

33 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 965. — L. 82 [in Russian].

34 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 965. — L. 313–313 ob. [in Russian].

35 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 965. — L. 322 [in Russian].

36 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 1552. — L. 11–11 ob. [in Russian].

37 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 1548. — L. 81 [in Russian].

38 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 1552. — L. 12 [in Russian].

39 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 125. — L. 90 [in Russian].

40 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 1552. — L. 13 [in Russian].

41 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 3. — D. 106. — L. 30 [in Russian].

42 Rysbekova, S.T. (2009). Obrazovanie kak faktor sotsialnoi modernizatsii traditsionnogo obshchestva (na primere Kazakhstana 1920–1930-e gg.) [Education as a factor of social modernization of traditional society (on the example of Kazakhstan 1920–1930s)]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhvy narodov. Serii Istorii Rossii — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. History of Russia Series*, 5, 232–238 [in Russian].

43 Kaipbaeva, A.T. (Comp). (2022). Postanovlenie Soveta Narodnykh Komissarov Kazakhskoi SSR o reorganizatsii natsionalnykh shkol [Resolution of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR on the reorganization of national schools]. *Istoriia obrazovaniia v Kazakhstane v arkhivnykh istochnikakh (20–30-e gody XX veka). Sbornik dokumentov — History of education in Kazakhstan in archival sources (20–30 years of the twentieth century). Collection of documents*. Almaty: IP «Madiiar» [in Russian].

44 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1692. — Op. 1. — D. 137. — L. 36–36 ob. [in Russian].

45 Gatagova, L.S., Kosheleva, L.P., Rogovaja, L.A., & Kadio, Dzh. (2009). TsK VKP (b) i natsionalnyi vopros [Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) and the national question]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

46 Dokladnaia zapiska zamestitelia zaveduiushchego Otdelom shkol TsK A.Ya. Zhukova Sekretariam TsK VKP (b) A.A. Andreevu i A.A. Zhdanovu o vypolnenii Postanovleniia SNK SSSR i TsK VKP (b) ot 13 marta 1938 g. o prepodavanii russkogo yazyka v nerusskikh shkolakh. 26 avgusta 1938 g. [Report from A.Y. Zhukov, Deputy Head of the Schools Department of the Central Committee, to A.A. Andreev and A.A. Zhdanov, Secretaries of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b), on the implementation of the resolution of the USSR SNK and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks of March 13, 1938, on the teaching of the Russian language in non-Russian schools] (1938, August 26). RGASPI [Russian State Archive of Social and Political History] — F. 17. — Op. 114. — D. 863. — L. 221–226. Retrieved from <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/123897-dokladnaya-zapiska-zamestitelya-zaveduyushchego-otdelom-shkol-tsk-a-ya-zhukova>

sekretaryam-tsk-vkp-b-a-a-andreevu-i-a-a-zhdanovu-o-vypolnenii-postanovleniya-snk-sssr-i-tsk-vkp-b-ot-13-marta-1938-g-o-prepodavanii-russkogo-yazyka-v-nerusskih-shkolah-26-avgust#mode/inspect/page/2/zoom/4 [in Russian].

47 Eleuhanova, S.V. (2024). Obuchenie detei deportirovannykh nemtsev v Kazakhstane v 1930–1950 gody [Education of children of deported Germans in Kazakhstan in 1930s-1950s]. *Istoricheskaja nauka segodnja: sovremennye trendy i novye vyzovy: Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Historical science today: modern trends and new challenges: collection of materials of the International Scientific and Practical Conference*, 187–192 [in Russian].

48 ГАКО [State Archive of Karaganda Region]. — F. 1P. — Op. 2. — D. 285. — L. 6 [in Russian].

Сведения об авторах

Капышев Ардак — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры международных отношений и истории, Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-0561-7953>

Тулеуова Бахытгуль — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры всемирной истории и международных отношений, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-5712-1642>

Свинарчук Анна — магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры международных отношений и истории, Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан; <https://orcid.org/0009-0002-4868-6059>

Information about the authors

Kapyshev Ardak — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of international relations and history, Abay Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

Tuleuova Bakhytgul — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Svinarchuk Anna — Master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of international relations and history, Abay Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

N.I. Makhanov¹ , K.K. Baisarina²

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;*

²*Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

(E-mail: nur_zhan-02n@mail.ru; bkksemey@mail.ru)

Museum as a tool for developing students' cognitive competence

The relevance of the article is due to the close attention of the government of the Republic of Kazakhstan to the issues of preserving and enhancing cultural and historical values, historical self-identification of the peoples of Kazakhstan at the present stage of development of the state. Local history and museum practice can provide an opportunity to take an objective look at the history of the development and study of the region, the stages of museum construction, the dynamics of development and modern practice of museums in Kazakhstan. In this regard, the article examines the pedagogical and methodological potential of students' historical and educational activities in the study of regional history. The authors of the article highlight the importance of studying regional material in the formation of students' cognitive competence.

Keywords: history of Kazakhstan, local history, museum, museums of Kazakhstan, cognitive competence of students, museum pedagogy, regional history.

Introduction

In the modern world, a museum as a social institution is becoming not only a center for preserving and transmitting cultural heritage but also an active element of public life, occupying one of the leading positions in the market of educational services. The shift in the paradigm of the social purpose of museums occurred in distant foreign countries in the 1960s–1980s and in the post-Soviet space in the 1990s. In Kazakhstan, attention to the cultural and educational activities of museums began to manifest itself in the early 2000s. This is associated, firstly, with the development of information technologies and with the global trends of the problems of contemporary civilization, and secondly, with the problems of development of post-Soviet states. Kazakhstan is a young state that is currently rethinking its history and culture. At the same time, Kazakhstan is a multi-ethnic state, so alongside fostering interest in the history of the Kazakh people, it is also relevant to promote the formation of tolerant relations among representatives of different nationalities in Kazakhstan. An important factor in the development of museum activities in Kazakhstan was that the state, undergoing a period of formation amidst harsh conditions of socio-economic reforms, could not provide financial support to museums. The limited state funding led to a variety of new functions and types of activities that are difficult to reconcile with classical notions of museums and traditional approaches to designing their activities. However, the state has become more open to cooperation with other countries in various spheres of life, including the museum field. Foreign charitable foundations came to the country, providing museum workers with the opportunity to truly immerse themselves in the experience of museums from other countries. The main materials of historical, ethnographic, and archaeological collections of museums in Kazakhstan were gathered in the 19th-20th centuries. The presence of rich funds and the established structure of work allowed many museums in these new times to focus not on creating collections for the young state, but on using the accumulated ones in new forms and directions. Activities aimed at shaping historical consciousness among Kazakhstanis, fostering a careful attitude towards monuments of national history, and paying attention to relations with other peoples and countries became more active.

Research methods

The methodological basis of this article consists of the principles of historicism, objectivity, as well as the problem-chronological principle. The principle of historicism allowed for examining the process of forming the museum network from the perspective of its emergence, dynamics, and current state. The principle of objectivity aimed to present the history of museum affairs objectively, without bias, ignoring, suppressing, or distorting facts. The presentation of the material is structured chronologically. The main method used was the comparative-historical method, which enables tracing the development process of the research object

---

* Corresponding author's e-mail: nur_zhan-02n@mail.ru

over a significant period of time and identifying its key periods. When examining the functional models typical of museums, the method of comparative analysis was used to highlight the characteristic features of these models, both in the past and present. The functional method allowed for analyzing the activities of museums in the cities of Shymkent, Taraz, and Turkestan, while quantitative and qualitative analysis methods were employed in studying the work of museums in forming collections and exhibitions.

Discussion

In the first decade of independence, notwithstanding the difficult socio-economic conditions, prerequisites for revising the approach to the public purpose of a museum and its main functions were formed in Kazakhstan as a whole and in the professional environment. The concept of missions of Kazakhstani museums has a new accent inherent in the new economic conditions in which the newly independent states are developing. The peculiarity of the current state of ethnic cultures in Kazakhstan is their peaceful coexistence and mutual influence against the background of ethnic conflicts in the international arena. The state is making specific efforts to strengthen and deepen this situation. Certainly, the activities of museums are developing along the same vector: special efforts are being made to create conditions for cultural dialogue. In this context, it is essential that a series of museums have been engaged in long-term systematic work involving the culture of the peoples of Kazakhstan.

The Law of the Republic of Kazakhstan on Culture defines the requirements for educational activities, where among the most important tasks are the formation of cultural and historical values, patriotic education, education for citizenship, labour, respect for human rights and freedoms, and love for the environment [1].

One of the most urgent tasks of modern society is to create favourable conditions for the formation of a full-fledged, healthy personality, oriented towards universal, cultural, historical, artistic, aesthetic and spiritual values. Appeal to the values accumulated and sacredly preserved by mankind in world culture implies the inclusion of the individual in the cultural and historical space, which creates the basis for his/her realization of himself/herself as a subject of culture. A special role in this belongs to the museum, which takes the individual beyond the boundaries of society and civilization into the world of culture. At present, our society is becoming increasingly aware that the future of Kazakhstan and the fate of new generations depend to a great extent on whether we will be able to preserve and multiply the rich heritage of national culture. Today it is more important than ever to strengthen the national dignity and authority of Kazakhstan in the modern world, which is impossible without realizing our own cultural identity and understanding the rich spiritual and moral heritage bequeathed to us by our ancestors. That is why today society and educational institutions turn to the museum — the repository of human genius, which embodies the most vivid essence of culture in the mutual transition from the past to the present.

At present there are 245 state museums in the Republic of Kazakhstan, including 17 museums at the republican level, 54 museums at the regional level, 73 at the district level, 97 branches at the regional and district level and 4 private museums [2]. The largest museums are the National Museum of the Republic of Kazakhstan, the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, the State Museum of Arts of the Republic of Kazakhstan named after A. Kasteev, the State Historical and Cultural Reserve-Museum “Tamgaly”, and the State Historical and Cultural Reserve-Museum “Azret-Sultan” [3; 122].

According to the classification of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, museums in Kazakhstan are divided into the following groups: historical — 54, local history — 89, memorial — 57, natural science — 3, art history — 11, museums-reserves — 13 and others — 18 [2].

In the funds and exhibitions of museums in Kazakhstan, according to the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, there are 3,847,767 storage units [2]. Of these, the main fund contains 2,464,368 storage units, and the scientific auxiliary fund contains 1,383,399 storage units. The number of museum items transferred to digital format amounts to 837,382 storage units. The number of museum items requiring restoration is 55,222 storage units. The State Catalog of the Museum Fund of the Republic of Kazakhstan includes 36,700 storage units. The largest number of museum items in the main fund is concentrated in museums of the East Kazakhstan region — 347,801 storage units, Almaty city — 299,760, Karaganda region — 292,550, Kostanay region — 199,276, Pavlodar region — 170,906. The smallest number of museum items in the main fund is represented in museums of the West Kazakhstan region — 96,301 storage units, Aktobe region — 89,989, Atyrau region — 87,294, Kyzylorda region — 82,617, Mangistau region — 47,572, Almaty region — 40,491, and Shymkent city — 15,944 [3; 22].

The State Historical and Cultural Reserve-Museum “Azret Sultan” is located in one of the most ancient cities of Kazakhstan — Turkestan. The heart of this museum is the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. Altogether there are more than 120 monuments of culture, history and archeology located on the territory, all architectural monuments used to be cult monuments, that is what they owe to their oriental Islamic architecture, designed for the hot climate of southern Kazakhstan and sandy-blue colour scheme of facades, as well as centric composition. Since the reserve-museum is under the protection of the UNESCO World Heritage List, its external appearance has been preserved as much as possible. On the website of the museum visitors can make a 3D-tour, which gives only a superficial idea of this object. The Regional Museum of History and Local Lore is the largest and oldest museum in South Kazakhstan. The South Kazakhstan Regional Historical and Local Lore Museum was established in 1920. Over its nearly century-long history, the museum has undergone several transformations and name changes. The solemn opening of the museum took place on August 22, 1920. At that time, it was called the Shymkent Pedagogical Museum and the Pedagogical Laboratory of the Syr-Darya Regional Department of Public Education. Its main purpose was to supply schools with educational visual aids. In 1925, to reorganize the museum in Shymkent, a scientific employee of the Central Asian Museum, Mikhail Yevgenyevich Masson, was sent. Later, his name became known worldwide; he became a renowned orientalist, an honored researcher in the republics of Uzbekistan and Turkmenistan, and a Doctor of Historical Sciences. His report on the restoration work carried out in the museum is preserved and is one of the testimonies to the establishment and development of the regional historical and local lore museum. After the restoration, the museum's work was conducted in two directions: the study of the productive forces of the southern region and the exploration of its history. The further development of the museum was influenced by the tireless work of local historians such as B.P. Trizna, T. Shpot, N.V. Rudnev, M.A. Bykov, N.I. Meklenburtsev, and others. In 1926, an expedition led by Professor P.S. Massagetov was organized to study citvar wormwood. As of today, the museum, together with its branches, has collected 91,787 exhibits. The museum has a scientific library with more than 6,500 scientific publications. Every year, the museum is visited by 100,000 visitors, for whom more than 1,000 tours and about 90 mass events are organized, along with over 100 permanent and traveling exhibitions. Currently, the museum has 8 branches. Including “Erlık” and “Hakim Abai” in Shymkent, the literary and cultural museum named after S. Erubaev in Turkestan, the literary and memorial museum named after Mirtymir in the Eki-Ikan district, the historical and local lore museum “Sayram” in the Sayram district, the historical and local lore museum named after Turar Ryskulov in the Tulkibas district, and historical and local lore museums in Saryagash and Shardara [4].

Therefore, the role of the museum in the socio-cultural space is associated with the expansion and deepening of its educational function. The level of society's demand for the museum's informational potential coincides with its inherent functions — to be a custodian and transmitter of authentic cultural evidence. The main goal of the educational process in the museum is to integrate the individual into a unified historical and cultural space. The educational activities of the museum, as one of its main directions, are characterized by a pedagogical focus on the development, upbringing, and education of individuals through museum pedagogy means [5].

It is necessary to note that the museum gives an opportunity to: see unknown samples of artistic culture, which are not among the frequently mentioned and replicated ones; get acquainted with a specific way of information transfer, characteristic for a museum exposition, such as a museum object; master “non-scientific” ways of comprehending the world, which are almost not represented in educational programmes — cultural interview, experience, imagination, interpretation [6].

B.A. Stolyarov considers the educational activity of the museum in three aspects — cognitive, creative and social. The cognitive aspect is based on the concept of “knowledge”, considered as theoretical and practical and the definition of the content of which is a problem of philosophy, and, consequently, includes science, technology, religion, culture, being an element of an integral cultural and historical complex, where the museum takes one of the central places.

The creative aspect is seen as a factor of life activity, performing integrative and stimulating functions in scientific research and creative process of practical human activity. Most often the concept of “creativity” is considered within the framework of artistic activity, which is associated with the formation of artistic taste and the experience of aesthetic perception of the surrounding world, the basis for which is the museum exposition and museum environment.

The social aspect of the museum is manifested in the fact that the museum, being a part of the environment, participates in the socialization of a personality, expanding its perception of the surrounding world.

Within the museum environment there is a transmission of sensual experience, knowledge, skills and values of previous generations, which allows to transform socio-cultural experience into one's own attitudes and values [5].

Hence, museum pedagogy does not ignore the issues of students' work with museum objects. In contemporary museology, a museum object is defined as "a historical and cultural monument removed from the environment, having undergone all stages of scientific processing and included in the museum collection due to its ability to characterize the history and culture of a certain society" [7]. Such understanding of a museum exhibit allows us to consider the question of how to work with it as a source, regardless of its form, in order to reveal both aesthetic and social information "encoded" in it.

Researchers-museologists also favour active ways of working, in which the learners are not just listeners. Particular attention is paid to such ways of "revitalizing" the past as role-playing and handmade copies of objects and their models [8].

Museum objects are an essential part of the cultural and natural heritage of a country. They serve as an important object of study for various technical, social and natural science disciplines such as botany, physics, history, art history, archaeology, ethnography, chemistry and others. Objects can make unique contributions to our understanding of individuals and societies. For this reason, one collects objects to provide visual examples of societies and individuals. Learning directly from objects allows students to gain first-hand experience. For instance, a student who has seen and handled several fossils or studied exhibits that show how fossils form will have a better understanding of fossils than someone who has only read about them. Sensory experience forms the basis of museum education. Therefore, the primary function of the modern museum is to use objects of the past as tools for knowledge and thereby educate the minds of the public. Modern museums act as an academy and a school for students at the same time. Consequently, the educational work of a museum today directly involves research scientists and educators on the transmitting side and students in general on the receiving side. Museum specialists and educators responsible for educational activities should use their knowledge within educational programs and present them to people for understanding, discussion, and acceptance. Certainly, research scientists, museum educators and the public should be directly involved with museum materials. In this way, museum collections are the focal point around which all the interest and activities of specialists, educators and the public revolve.

It is the duty of the educator to determine the roles of co-operation between museums and students. As this partnership strengthens, the museum's position as an educational institution is enhanced and the student gains a greater understanding of the educational resources that museums offer. In addition, these collaborations create a permanent niche for museums in the educational movement as a whole. Despite the fact that the remit and scope of activities of museums go beyond meeting the needs of schoolchildren, it is the interaction between these institutions and schools that is the focus here.

Conclusions

Engaging in historical and cognitive activities with museum exhibits significantly broadens the opportunities for educators in addressing the challenges of modern historical education in schools. It is aimed at increasing children's attention to the world around them, helping them discover artifacts from bygone eras, rarities, and learning to appreciate and preserve them as family heirlooms. All of this enriches a child's life, making it more interesting, and fosters a valuable attitude towards the past and present. The process of teaching and upbringing contributes to the personal development of students, enhancing their inner culture and broadening their horizons. The aim of these processes is to cultivate an adequate attitude towards the world and other people by utilizing the opportunities provided by various academic disciplines and subjects. While the didactic system realizes its educational potential primarily through engaging students in the learning process, educational tasks outside of school hours should be addressed by involving students in various spheres of socio-cultural activities.

Therefore, the museum, serving as a panorama of human life, plays a unique role in introducing children to culture and shaping the value system of the younger generation. The museum space has the ability to enrich with new experiences; within its halls, children encounter unfamiliar objects they have never seen before in their lives. Museum materials vividly depict the characters and destinies of people from the past and present, the motives behind their actions, and behavioral models. Museums create conditions for developing students' cognitive interest in the world, emotional sphere, imagination, aesthetic taste, and creative abilities.

References

- 1 Закон Республики Казахстан. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам культуры. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32878232&pos=1;-16#pos=1;-16.
- 2 Официальный сайт Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/industry/21/statistic/>.
- 3 Сатубалдин А.К. Музейный мир Казахстана: основные направления деятельности / А.К. Сатубалдин // Вестн. КемГУКИ. Журн. теор. и приклад. исслед. — 2020. — № 52. — С. 120–129.
- 4 Культурная прогулка: Историко-краеведческий музей ЮКО. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/6463>.
- 5 Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика: учеб. пос. / Б.А. Столяров. — М.: Высш. шк., 2004. — 216 с.
- 6 Кандакова Е.П. Музей в образовательном пространстве / Е.П. Кандакова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [file:///C:/Users/123/Downloads/muzei-v-obrazovatelnom-prostranstve%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/123/Downloads/muzei-v-obrazovatelnom-prostranstve%20(1).pdf).
- 7 Гольшера Л.Б. Музейная педагогика / Л.Б. Гольшера // Преподавание истории в школе. — 2003. — № 2. — С. 48–50.
- 8 Ванслова Е.Г. Музей и школа / Е.Г. Ванслова, А.К. Лошунова, Э.А. Павлюченко. — М., 1985. — 184 с.

Н.И. Маханов, К.К. Байсарина

Мұражай — оқушылардың танымдық құзыреттілігін дамыту құралы ретінде

Мақаланың өзектілігі Қазақстан Республикасы Үкіметінің мемлекет дамуының қазіргі кезеңіндегі мәдени-тарихи құндылықтарды сақтау және арттыру, Қазақстан халықтарының тарихи өзін-өзі тануы мәселелеріне мұқият назар аударуымен байланысты. Өлкетану және мұражай тәжірибесі өлкенің дамуы мен зерттелу тарихына, мұражай құрылысының кезеңдері, даму динамикасы мен Қазақстан мұражайларының қазіргі тәжірибесіне объективті көзқараспен қарауға мүмкіндік бере алады. Осыған байланысты мақалада студенттердің өлке тарихын зерттеудегі тарихи-танымдық қызметінің педагогикалық және әдістемелік әлеуеті зерделенген. Авторлар оқушылардың танымдық құзыреттілігін қалыптастыруда аймақтық материалды зерделеудің маңыздылығын атап көрсетеді. Сонымен қатар Шымкент, Тараз және Түркістан қалалары мұражайларының қысқаша тарихы мен білім беру әлеуеті қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, өлкетану, мұражай, Қазақстан мұражайлары, оқушылардың танымдық құзыреттілігі, музей педагогикасы, өңірлік тарих.

Н.И. Маханов, К.К. Байсарина

Музей как инструмент развития познавательной компетентности учащихся

Актуальность статьи обусловлена пристальным вниманием Правительства Республики Казахстан к вопросам сохранения и приумножения культурных и исторических ценностей, исторической самоидентификации народов Казахстана на современном этапе развития государства. Краеведческая и музейная практика может предоставить возможность объективно взглянуть на историю освоения и изучения региона, этапы строительства музеев, динамику развития и современную практику музеев Казахстана. В связи с этим авторами рассмотрен педагогический и методический потенциал историко-познавательной деятельности учащихся при изучении региональной истории. Кроме того, выделена важность изучения регионального материала при формировании познавательной компетентности учащихся.

Ключевые слова: история Казахстана, краеведение, музей, музеи Казахстана, познавательная компетентность учащихся, музейная педагогика, региональная история.

References

- 1 Закон Respubliki Kazakhstan. O vnesenii izmenenii i dopolnenii v nekotorye zakonodatelnye акты Respubliki Kazakhstan po voprosam kulturey [Law of the Republic of Kazakhstan. On introducing amendments and additions to some legislative acts of the

Republic of Kazakhstan on cultural issues]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32878232&pos=1;-16#pos=1;-16 [in Russian].

2 Ofitsialnyi sait Komiteta po statistike Ministerstva natsionalnoi ekonomiki Respubliki Kazakhstan [Official website of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://stat.gov.kz/official/industry/21/statistic/> [in Russian].

3 Satubaldin, A.K. (2020). Muzeinyi mir Kazakhstana: osnovnye napravleniia deiatel'nosti [Museum world of Kazakhstan: main activities]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv. Zhurnal teoreticheskikh i prikladnykh issledovanii* — *Bulletin of Kemerovo State University of Culture and Arts. Journal of Theoretical and Applied Research*, 52, 120–129 [in Russian].

4 Kulturnaia progulka: Istoriko-kraevedcheskii muzei YuKO [Cultural walk: History and Local Lore Museum of South Kazakhstan region]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/6463> [in Russian].

5 Stoliarov, B.A. (2004). Muzeinaia pedagogika. Istoriia, teoriia, praktika [Museum pedagogy. History, theory, practice]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].

6 Kandakova, E.P. Muzei v obrazovatel'nom prostranstve [Museum in the educational space]. Retrieved from [file:///C:/Users/123/Downloads/muzej-v-obrazovatel'nom-prostranstve%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/123/Downloads/muzej-v-obrazovatel'nom-prostranstve%20(1).pdf) [in Russian].

7 Golysheva, L.B. (2003). Muzeinaia pedagogika [Museum pedagogy]. *Prepodavanie istorii v shkole — Teaching history at school*, 2, 48–50 [in Russian].

8 Vanslova, E.G., Loshunova, A.K., & Pavliuchenko, E.A. (1985). Muzei i shkola [Museum and school]. Moscow [in Russian].

Information about the authors

Makhanov Nurzhan — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0007-5367-2002>

Baisarina Kymbat — Doctor of historical sciences, professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>

Ж.И. Мулдахметова¹ , Ж.Т. Джолдыбаев¹ , Э.А. Байдалиева² , Д.Б. Саккулакова¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: zhanar_0869@mail.ru; jomartt67@mail.ru; emma303@inbox.ru)

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар: тарихы және мәселелері

Тарихшылардың Кеңес мемлекетінің ұлттық саясатына және этносаралық қатынастарға деген қызығушылығы Отан тарихының барлық кезеңдерінде байқалады. Мақаланың мақсаты — Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің ұлттық саясатын кешенді талдау, этносаралық қатынастардағы мәселелерді анықтау. Осыған сүйене отырып, мақалада революцияға дейінгі Қазақстан аумағындағы этносаралық қатынастар дағдарысының себептері қарастырылған, авторлар қазақ зиялыларын қазақтардың этникалық топтасуы мен қазақ халқының байырғы мүдделерін қорғау үшін күреске итермелеген факторларды ашады. Проблематиканы зерттеу барысында авторлардың назарында Қазақстанда тұратын халықтар, олардың этносаралық қатынастардағы топтық көзқарастары болды. Қазақтар мен орыстар, сондай-ақ жекелеген этникалық аз халықтар арасындағы қатынастар қарастырылды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, ұлтаралық қатынастар, Кеңес мемлекетінің саясаты, ұлттық саясат, қазақ зиялылары.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде ұлтаралық қатынастар мәселесі — бұл Қазақстан Республикасының мемлекеттік және қоғамдық құрылысының маңызды мәселелерінің бірі болып саналады. Ұлтаралық қатынастар тарихтың барлық кезеңінде маңызды саналды және бұл мәселені қазіргі уақытта жемісті шешу — бұл қазақстандық қоғамның тұрақты дамуына оң ықпалын тигізеді және Қазақстанда өмір сүріп жатқан өзге ұлт өкілдері арасындағы берік қатынастардың құрылуына, қазақстандық қоғамның мәдени тұрғыдан дамуына ықпал етеді. Әлемдік тәжірибеде ұлттық мәселені шешудің үш тәсілі қалыптасқан. Біріншісі — мемлекетте өмір сүріп жатқан өзге ұлт өкілдеріне қатысты қатаң заңдарды енгізу, мемлекеттен кетугін талап ету және «қысым көрсету» саясаты; екіншісі — ұлттық мәселенің өздігінен шешілетіндігіне үміт артып, оны елемеу тәсілі; еліміздің таңдап алған ең дұрыс үшінші тәсілі — халықтар арасындағы келісім мен өзара сенім зонасын кеңейту және түйістіру тәсілі. Сондықтан, Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігінің алғашқы күндерінен бастап халықтарды біріктіру және әртүрлі диаспоралардың мәдениетін дамыту саясатын жүргізіп келеді.

Біздің пікірімізше, тарихи дамудың қарама-қайшылықтарға толы кезеңіндегі ұлтаралық қатынастар мәселесін және ұлтаралық қарама-қайшылықтарды шешу тәсілін зерттеу үлкен қызығушылық танытады. Осындай ұлтаралық қатынастардағы қарама-қайшылықтар орын алған тарихи кезеңнің бірі — XX ғасырдың 20–30 жылдары. Сондықтан, аталған кезеңдегі Кеңес мемлекетінің ұлттық саясатына және этникааралық қатынастар мәселесіне деген тарихшылардың, философтардың және қоғамтанушылардың қызығушылығы отандық тарихтың барлық кезеңінде байқалады. Себебі, жаңа ұлтаралық интеграция мен қазақстандық ұлтты қалыптастыру және үлгісін дамыту үшін XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы ұлтаралық қатынастар мәселесін және Кеңес үкіметінің ұлттық саясатының тәжірибесін қарастыру маңызды.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында историзм мен объективтілік принциптері басшылыққа алынып, XX ғ. 20–30 жылдарындағы ұлтаралық қатынастардың даму жүйесін зерттеуде жүйелілік әдісі қолданылды, аталған кезеңдегі Кеңес үкіметінің ұлттық саясатының даму кезеңдерін қарастыру барысында салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстандағы өмір сүрген ұлт өкілдерінің санын және санақ материалдарын, басқару органдарын қазақыландыру үрісін талдау барысын сандық талдау және статистика әдістері қолданылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhanar_0869@mail.ru

Мәселені талқылау

1920 ж. 26 тамызда Бүкілресейлік Орталық Атқару комитеті және РКФСР Халық комиссарлар кеңесі «Автономиялы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасын» құру туралы Декрет қабылдағаны белгілі. Осы кезден бастап ұлттық мемлекеттік құрылыста этникалық азшылдықтың теңқұқықсыздығын және жер мәселесіне қатысты отарлау саясатының кері салдарын жоюға бағытталған кешенді ұлттық саясатты жүзеге асырумен қатар жүрді. Осылайша, XX ғасырдың 20–30 жылдарының соңында Кеңес өкіметі бірнеше ірі саяси науқандарды жүзеге асыруға кірісті. Әкімшілік-территориялық бөлініс, мемлекеттік-құқықтық мәртебесі, экономикалық еркіндік дәрежесі, мәдени қамтамасыз ету және халықтардың тілдік идентификациясы жаңа кеңестік қоғамның негізгі қызметіне айналды. Елдің әкімшілік-аумақтық картасын қайта құру социализм құрылысына бағытталған ірі әлеуметтік-экономикалық құрылымдармен, оның ішінде индустрияландырумен және урбанизациямен, халықтың әлеуметтік құрамының түбегейлі өзгерістерімен, көші-қон көлемімен, жерге орналастырумен және т.б. байланысты еді. Соның ішіндегі міндеттердің бірі — шаруашылық әлеуеті, халықтың этномәдени құрамы, табиғи, кадрлық, әлеуметтік ресурстары мен мүмкіндіктері бойынша ерекшеленетін өңірлердің әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму деңгейлерін теңестіру болды.

1920 ж. алғашқы кеңестік санақ нәтижелері Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық және саяси тоқыраудың орын алғандығын дәлелдеп берді. Кеңес үкіметінің шетел әскери интервенциясы мен азамат соғысы кезеңіндегі жүргізген азық-түлік салғыртқа қатысты саясаты ауылшаруашылығы экономикасына кері ықпалын тигізді. Осының салдарынан Қазақстанда аштық орын алып, өлім мен миграция өсімі байқалды. Мысалы, 1917–1920 жылдары Қазақстан халқының саны 6 218,3 мың адамнан 4 679 795 адамға, ал 1923 жылы 3 786 910 адамға қысқарған. Осылайша, 1920–1923 жылдар аралығында Қазақстан халқының саны 892 885 адамға азайды [1].

Осымен бірге, 1920 жылы жүргізілген Бүкілресейлік санақ материалдарына сәйкес Қазақ АКСР-да 38 өзге ұлт өкілдері өмір сүген. Солардың арасындағы сан жағынан неміс ұлт өкілдерінің саны басым болған. Қазақстанға келген 62 760 неміс ұлты 8 аймаққа орналастырылған. Солардың арасында Ақмола облысына 22 348 адам (35,6 %), Семей облысына 7 837 адам (12,5 %), Қостанай облысына 16 471 адам (26,2 %), Орынбор губерниясында 12 988 (20,7 %), Ақтөбе облысына 2 233 (3,6 %), Орал облысына 820 (1,3 %), Торғайға 9,0 (0,0), Бөкей ордасына 54,0 (0,1 %) орналасқан [2; 17]

Осындай қалыптасқан жағдайда, автономия жетекшілері екі басты міндетке назар аударды. Бірінші, ұлттық мемлекет территория шекарасында қазақ халқының өмір сүруін қамтамасыз ету; екіншісі, әлеуметтік-экономикалық артта қалуды жою және республика территориясында өмір сүріп жатқан халықтардың даму деңгейін теңестіру болды. Бірінші міндеттің аясындағы негізгі оқиғалардың бірі — бұрын қазақ халқынан тартып алынған жерлерді қайтарумен байланысты еді. 1921 жылы 2 ақпанда және 19 сәуірде шыққан жарлықтардың негізінде Ақмола, Қостанай, Торғай, Семей, Орал губернияларындағы 1921 жылдың ақпанына дейін қоныс аударушылар игермеген қазақ шаруаларына бос жерлері қайтып берілді. Қазақ халқына дворяндарға, капиталистерге, монастырларға жалға берілген жерлер, сондай-ақ патша үкіметі Сібір және Орал казак әскерлерінің пайдалануға берген жерлері қайтарылды.

Территорияны қайта бөлудің объективті бағасын Г.Ф. Дакшлейгер және К.И. Нұрпейісов «1921–1922 жылдардағы реформа Қазақстандағы аграрлық мәселені толық шешпеді және оны мақсат етпеді де... Бірақ қазақ еңбекшілеріне жерді қайтару фактісінің өзі және ауыл еңбеккерлерінің жер-су пайдалануын іс жүзінде теңестіру шараларының экономикалық және саяси маңызы жоғары болды» [3; 108] деп атап көрсеткен болатын.

Осылайша, ұлттық-территориялық межелеу іс-шараларынан соң 1924 жылы қазақ мемлекеттілігінің әкімшілік және саяси форматы қалыптасты және мұның шеңберінде этноұлттық үдерістер орын алды. 1922–1928 жылдар аралығында Қазақстандағы этносаяси үдерістер қазақтандыру саясатымен және қазақ ауылдарын кеңестендірумен тығыз байланысты болды. Қазақыландыру саясаты 1923 жылдың 22 қарашадағы қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу туралы ҚазОАК Жарлығының қабылдануынан басталады. Осыған сәйкес, 1924 жылғы қаңтар-шілде айлары аралығында қазақ болыстарындағы барлық ресми іс жүргізу шаралары қазақ тілінде жүргізілуі тиіс болды. Осымен бірге, қазақыландыруды бақылау мақсатында арнайы орган — ҚазОАК жанында қазақыландыру жөніндегі комиссия құрылды. Осыған қоса, 1923 ж. аяғынан бастап республикалық

қазақыландыру комиссиясының губерниялық және уездік бөлімшелері жұмысын бастады. Дегенмен, қазақыландырудың бірінші кезеңінің аяғына қарай мемлекеттік партия аппаратындағы қазақтардың саны төмен болды. Мысалы, 1926 жылдың 1 қаңтарына қарай ҚазОАК Президиумында 12 қазақ, 2 орыс, 1 қарақалпақ, 1 өзбек өкілі болған. Республикалық Халық Комиссарлар Кеңесінде басқару лауазымдарында 11 қазақ және 5 басқа ұлт өкілдері болған. Республикалық шаруашылық органдары жетекшілерінің ұлттық құрамы басқаша болған, атап айтқанда 16 адамның ішінде 8 адам орыс ұлты өкілі болды. Қазақтардың үлкен бөлігі Халық комитетінде (28%), әлеуметтік қамтамасыз ету бөлімінде (27%), Юстиция халық комитетінде (17,5%) болған. Қазақтардың ең аз саны Халықтық еңбек комиссариатында (7%), Ішкі істер комиссариатында (6%), Халықтық денсаулық сақтау комиссариатында (4%), Қазвоенкоматта (4%) және Халықтық қаржы комитетінде (0%) болған [4; 131].

Кадрларды даярлау ісі кәсіби оқу орындарында жүрді. 1925 ж. республикада 42 орта білім беру мекемесі болған және оларда 1790 қазақ білім алған. Осымен бірге, қазақтарды республикалық партия қатарына тарту қарқынды жүрген. Мысалы, 1922 жылы қазақ коммунистерінің саны 1481-ге жетіп, жалпы партия мүше санының 8,9 пайызын құраған, ал 1924–1926 жылдар аралығында қазақ коммунистерінің саны 1539-дан 11634-ке, яғни сегіз есеге өскен [5; 109].

Дегенмен, 1925 жылы ақпанда Қазақ өлкелік комитетінің Екінші пленумының қабылдаған резолюциясы қарастырылып отырған кезеңдегі ұлтаралық қатынастарға өзінің ықпалын тигізді. Себебі бұл резолюцияға сәйкес қазақтарды жерге орналастыру тек қана олардың иеленіп отырған жерінің есесіне емес, сонымен бірге «өз еркімен қоныстану нәтижесінде босап қалған» жерлердің есесіне жүргізілуі керек болатын. 1925 жылдың сәуірінде жерге орналастыру келесідей кезек бойынша жүргізілген: қазақтарға жерді бөліп берген соң, 1918 жылға дейін келгендерге жер беру; 1922 жылдың 31 тамызына дейін келген қоныстанушыларға жер беру; 1922 жылдың 31 тамызына дейін өз еркімен қоныстанушыларға жер беру. 1925 жылдың сәуірінде РКП (б) Жалпы қазақ конференциясы және Жалпы кеңестік қазақ съезі Өлкелік комитеттің ақпандағы резолюциясын қабылдайды. 1925 жылдың 19 сәуірінде Кеңестер съезі Қазақстанға өз еркімен қоныстануға тыйым салады. 1922 жылдың 31 тамызынан соң келген қоныс аударушылар жерге орналастыру тәртібіне ілінбейді. Бұл өз кезегінде, ұлтаралық қатынастарды қиындатып, көптеген шиеленістердің орын алуына алып келген [6].

Дегенмен, қарастырылып отырған кезеңдегі ұлтаралық қатынастар мен демографиялық өзгерістердің нәтижесін 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы көрсетіп берді. 1926 жылы Қазақстанда 6 198 467 адам өмір сүрді, яғни 1920 ж. салыстырғанда 800 мың адамға (14,8 пайызға) көбейген. Қазақстан көпұлтты мемлекетке (80 ұлт өкілдері) айналды. Қазақтар үстем ұлт өкілі болғанымен, олардың халық санындағы үлесі 58,5 пайызға төмендеді, ал абсолютті көлемі 1897 жылмен салыстырғанда 6,5 пайызға өсті. Орыс халқының саны керісінше 2,8 есеге; ал үлес салмағы 20,6 пайызға өсті. Сонымен бірге, украиндықтардың (13,9 пайыз), немістердің (0,8 пайыз), өзбектердің (2,1 пайыз) үлес салмағы артты. Этникалық топтардың орналасу ареалы айтарлықтай өзгеріске ұшыраған жоқ. Қазақтардың саны Сырдария, Орал және Ақтөбе мен Жетісу губернияларында үстем болса, орыстардың саны Ақмола мен Семей губернияларында үстем болды. Украиндықтардың айтарлықтай бөлігі Қостанай округында өмір сүрді және Ақмола губерниясындағы олардың үлесі 18,7 пайыздан 25,8 пайызға артты. Қазақстанға Сырдария мен Жетісу губернияларының Қазақстанға қосылуының арқасында Қазақстанның этникалық құрамында ұйғырлар, өзбектер мен басқада ұлт өкілдері пайда болды [1].

1927–1928 жылдары ұлтаралық қатынастар мәселесінде қайрама-қайшылықтар тереңдей түскенін байқауымызға болады. Өзімізге белгілі, 1927 жылғы 8 ақпанда Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің президиумы жергілікті халық пен қоныс аударып келгендерді жерге орналастыру құқықтарын теңестіреді. Дегенмен, 1927 жылғы 8 маусымда Қазақ өлкелік комитетінің бюросы Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің ақпандағы шешіміне қарсылық көрсетті. Өзімізге белгілі, Ф. Голощекин Қазақстанға келгенге дейін Қазақ өлкелік партия комитетінде С. Қожанов, С. Садуақасов, Ж. Мынбаев және басқада ұлт тағдырын ойлаған жауапты қызметкерлер болды. Олар кеңестік билік жағдайында қазақ мемлекетігін қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аударып, оны іске асыру жолдарын іздеді. Ұлттық бағыт ұстанған коммунистер қазақ халқының басым бөлігі тұратын ауыл мәселесін көтеріп, «Бетінді ауылға бұр» деген үндеу тастады. Ауыл жайын сөз еткенде, елдің хат танымайтын бұқарасымен, елмен араласып отырған, елдің жақсы жаманын, кем кетігін көзімен көріп, біліп отырған, ел ішіндегі бас көтерер тілектес адамдармен сөйлесуді, солармен ақыл

қосып жұмыс істеуді мақсат етті. Мемлекеттік аппарат пен халық шаруашылығы органдарын қазақтандыру, Қазақстанның бес жылдық мерекесін тойлау, осы мерекеге арнап Советтік Қазақстан жайлы жинақ дайындауды қолға алды. Қазақ халқы үшін аса маңызды жер мәселесін шешуге бел шеше кірісті [7].

Кеңестік билік ұлттық оппозицияның ашық қарсылығына қатаң түрде қарады. Қазақстанға Ф. Голощекинге көмектесу мақсатында Большевиктердің бүкілодақтық коммунистік партиясының хатшысы А. Андреев келеді. 1927 жылы тамызда Бүкілодақтық орталық атқару комитеті Қазақстандағы ұлтаралық қатынастарды реттеу бойынша арнайы комиссия құрады. Бұл комиссия Ақмола және Семей облыстарындағы ұлтаралық қатынастардың дамуын зерттейді және бұл зерттеудің нәтижесінде 1927 жылғы қарашада қазақтардың артық жерлерін алу туралы ұсыныс білдіреді.

1927 жылғы қарашада Қазақстандағы ұлтаралық қатынастарға арналған Жалпықазақ конференциясы өткен және бұл конференцияда А. Андреев партияның Өлкелік комитеті бюросының мүшелері С. Садуақасовты, Ж. Мыңбаев пен С. Ходжановты сынға алып, «ұлтшыл» деп айыптап, жергілікті емес халықтарды кемсітпеуді талап етеді. Соңында, С. Садуақасов, Ж. Мыңбаев пен С. Ходжанов Өлкелік комитеті бюросының құрамынан шығарылады.

Осылайша, Ф. Голощекин қазақ зиялылары арасындағы «жікшілдер» мен «топшылдарды» жанталаса іздеп, саяси-партиялық шара қолдана бастады. Қалыптасып келе жатқан әміршіл-әкімшіл жүйе партия бағытынан өзгеше ойлауға түбегейлі қарсы болғандықтан қазақстандық зиялы қауым өкілдерінің бір тобы «ұлтшыл», «жікшіл», «оппортунист», «зиянкес», «кондратьевшіл» және басқа да ағымдарға айыпталды. Қазақстанды өркендетуге емес, керісінше коммунистік партияның отарлау саясатын орнықтыруға арнайы тапсырмамен келген Ф. Голощекин алаш зиялылары жөнінде «оларды жұмысқа қосып, партияға ала тұрсақ та, олардың байшыл, ұлтшыл салт-санасына қарсы күресу керек» деген пікірінде қасарысып тұрып алды. Бұл тек бірінші хатшының ғана емес, жалпы коммунистік партияның «ескі» интеллигенция туралы ұстанған бағыты еді. Демек осы идеяның астарында қазақ халқының берекесін кетіру, төңкеріс салдарынан әбден қалжыраған халықты партия саясатына ауыз ашпастан бас шұғып көне беретін құлға айналдыру саясаты тұрды. Осы пиғылды дөп басып түсінген С. Садуақасовтай асыл азаматты Ф. Голощекин қазақ ұлтшылдығына, оңшыл ағымға, әр түрлі «ұлтшылдықтарға» айыптады. Саяси айыптау шаралары партия қатарын қазақ коммунистерінің ұлттық бағыт ұстанған тобынан тазарту науқандарына ұласты [7]. Сол тұста мемлекеттік басқару органдарын қазақиландырудың маңыздылығын С. Садуақасов ерекше атап өтеді. Оның XX ғасырдың 20-жылдарындағы қызметі туралы сол жылдары жауапты қызмет атқарған Н. Сырғабеков: «1920–1925 жылдары Садуақасұлы партияға өзіміздің адамдарымызды көбірек кіргізу керек деді. Өзбекстанда өзбектер өздерінен коммунистерді көбейтіп, орыстарды жеңіп алып отыр. Біз де солардан үлгі алуымыз керек. Біз әлі орыстың үстемдігінен құтыла алмай келеміз. Бізге бостандықтың ұшығы ғана тиіп отыр. Олай болса, біздің қатарымызда орыстардың табанын қайыруды қолынан келерліктей білетін адамдар болуы керек. Орыс жандаралдары қазір іске қосылмай отыр ма? Ендеше, бізде алашордашыларды іске тартуымыз керек... Орыстар өздерінің үстемдігін күшейту үшін алашордашылармен біздің арамызды ашуға тырысады. Алашордашыларды біздің республикада зиянды адамдар қылып көрсеткісі келеді. Орыстардың мұндай ұлы ұлтшылдығына біз Кенжеұлы, Бөкейханұлы (Абдулла), Әуезұлы Мұқтар (Мұқтар ол кезде коммунист) тағы басқалар күшін пайдалануымыз керек. Әсіресе, соңғы кезде көзге түсіп жүрген Мұстамбайұлы Ыдырыс, Кадаленко Нұрғали, Темірбек Жүргенұлы, Әбдірахман Байділдәұлы, Ғаббас Тоғжанұлы тағы басқаларды пайдалануымыз керек. Біз күштердің бәрін бір жерге және иіріп отырмай Қазақстанның түрлі түкпірлеріне таратып, әрқайсыларымыз өзіміздің ниеттес тілектестерімізді көбейтуіміз керек. Осы ретпен ұйымдастыру жұмыстарын күшейте жүргізсек, сонда ғана біз Өлкелік партия комитетін өз қолымызға ала аламыз», — деп атап көрсетеді [7].

1928 жылдың мамырында КП ОК Қазақстандағы партиялық және кеңестік аппаратты «тазарту» туралы шешім қабылдайды. Округтік комитет аппаратында өз қызметінен 116 адам (аппараттың барлық қызметкерлерінің 19,5 пайызы) босатылады. 1929 жылы Қазақ өлкелік комитет бюросының құрамынан 7 адам шығарылады, ал 1931 жылы республикалық басқарушы «бестіктің» құрамында тек қана 2 қазақ, Қазақ өлкелік комитеті бюросының 17 мүшесінің ішінде тек қана 2 қазақ, округтік комитеттің 7 хатшысының арасында 1 қазақ, Өлкелік атқару комитетінің 7 төрағасының ішінде 2 қазақ қалады. Осылайша, 1931 жылдың басына қарай Қазақстан партиялық-мемлекеттік аппаратында

жергілікті ұлт өкілдерінің саны жағынан ұлттық республикалардың ішінде ең аз көрсеткішке ие болды.

Осы тұстағы саясат салдарынан 1933 жылы қазақтардың жалпы саны 4510 мың болуы тиіс еді, М. Татимовтің есебі бойынша 1934 жылы Қазақстанда тек қана 2900 мың қазақ болды дегеніне сүйене отырып, онда қазақтардың аштық салдарынан ел бойынша «1610 мың адамға азайғанын» М.Х. Асылбеков, А.Б. Ғалиев көрсетеді [8; 107].

Қазақстаннан 1930–1931 жылдары Қытайға 5 587 шаруа көшкенін (820 бай, 2 120 орта шаруа, 2 647 кедей шаруа) айта отырып, ал Кеңес Одағының түрлі жерлеріне 27 ауданнан 1930 жылы ғана 35 034 шаруа көшіп кеткенін, бұлардың 15 960-і Орта Азия республикаларына, 901-і Украинаға, 18 173-і Ресей Федерациясына көшкенін Ш. Юсупов атап көрсетеді. Көшкен шаруалардың әрқайсысы 25-тен артығырақ мал алып кеткенін көрсете отырып, ол бар кінәні байларға аударды [9; 63].

Аштықтан қашқан қазақтар 1934 жылы Қазақстанның барлық өнеркәсібіндегі 72 мың жұмысшы мен қызметкерлердің 40,5 %-ын құрағанын, 1934 жылдың аяғында Қазақстанның халық шаруашылығында 585 540 жұмысшы мен қызметкердің 232 605-і қазақ екенін, яғни 39,7 % екенін келтіре отырып, зерттеуші ғалым А.Н. Нүсіпбеков мұндай «жетістікке» жетуге Отанымыздың өзге халықтарының «қарымсыз» көмегі себепші болғанын атап көрсетеді [10; 239].

Осылайша, КСРО-дағы саяси жүйе ресми партиялық идеологиядан «басқа бағытта ойлаушылармен» ымырасыз күрес жүргізу арқылы қалыптастырылды, саяси қуғын-сүргіндер толастамады. 1925 жылы дін адамдарын, 1928 жылы ірі байларды, ал 1929–1931 жылдары «ұлтшылдарды», 1934 жылы «солшылдарды» атқан зұлматты науқан 1937–38 жылдардағы жаппай жазалумен жалғасты. Қуғын-сүргіннің шырқау шыңы болған 1934–1938 жылдары 30 387 коммунист партия қатарынан қуылды. 1935–1938 жылдары партиядан шығарылған 25 833 адамның 8,5 мыңы «халық жауы» деп табылды [7].

Кеңес үкіметі Қазақстан экономикасын жаңғыртуға және индустрияландыруға ұмтылғанымен, аталған кезеңде жүзеге асырылған саясаттың терең және ұзаққа созылған салдары да болды. Күштеп ұжымдастыру мен ауыл шаруашылығындағы реформалар елеулі сілкіністерге, соның ішінде 1930 жылдардың басындағы қазақтың қайғылы ашаршылығы сансыз адамдардың өліміне және көптеген басқа адамдардың қоныс аударуына әкеліп соқты. Сонымен қатар, жерді пайдалану саясаты терең мәдени әсер қалдырды. Ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелілердің дәстүрлері тұрмыс-салты жойылып, қазақтың мәдени мұрасы мен болмысына нұқсан келді. Қазақ халқының басынан өткен қиыншылықтары мен азаптарына қарамастан, Кеңес мемлекетінің жерге орналастыру саясатының өлкенің дамуына ықпал еткен біраз оң тұстары да болды. Қазақстанда неғұрлым индустрияландырылған және урбанизацияланған қоғамның іргетасы қаланып, сайып келгенде, Кеңес Одағының экономикалық және геосаяси контексіндегі маңызды аймақтардың қатарына қосылды [11; 138].

Қорытынды

XX ғасырдың 20–30 жылдарында республика бойынша жаппай сауатсыздықты жою, экономиканы индустрияландыру, ауылшаруашылығын дамыту, отырықшылық тұрмысқа көшіп, елді-мекендер мен қалаларды салу, мәдениет ошақтарын көбейтіп, бастауыш, орта, жоғары оқу орындарының, медициналық мекемелердің санын арттыру бойынша нәтижелі жұмыстар жүргізілді, осымен бірге партиялық және кеңестік аппаратты қазақиландыруға қадамдар жасалды. Дегенмен, осы аталған жетістіктерге қарамастан, қарастырылып отырған кезеңдегі ұлтаралық қатынастар айтарлықтай қарама-қайшылықтарға ие болды. Қазақ жеріне Кеңестік большевиктік билік орнаған кезден бастап, қазақ ұлтының саны кеміп, республикадағы орыс этносы өкілдерінің саны артып, қазақ өз жерінде саны орыс және өзге этнос өкілдерінен кем аз этностық топқа айналды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Население Казахстана в 1917–1939 гг. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29324>.
- 2 Бургарт Л. Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане (нач. XX века–1941 г.) / Л. Бургарт. — Усть-Каменогорск, 1999. — 72 с.

- 3 Дахшлейгер Г.Ф. История крестьянства Советского Казахстана / Г.Ф. Дахшлейгер, К.Н. Нурпеисов. — Алма-Ата: Наука, 1985. — 247 с.
- 4 Бурдина Е.Н. Факторы становления языкового законодательства и реализация права пользования родным языком в Советском Казахстане / Е.Н. Бурдина // Этнос, общество, цивилизация: III Кузеевские чтения. — Уфа: ИЭА УНЦ РАН, 2012. — С. 130–134.
- 5 Кучкин А.П. Советизация казахского аула (1926–1929 гг.) / А.П. Кучкин. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 432 с.
- 6 Казиев С.Ш. Национально-политические процессы и межнациональные отношения в Казахстане (1920–1995 годы) / С.Ш. Казиев. — М., 1999. — 255 с.
- 7 Махат Д. Алаштың ақ сұңқары [Электрондық ресурс] / Д. Махат. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/3243>
- 8 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980) / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев. — Алматы: Ғылым, 1991. — 185 с.
- 9 Юсупов Ш. Көшпелі қазақ шаруашылығын отырықшыландыру / Ш. Юсупов. — Алматы: Қаз. мем. баспасы, 1957. — 88 б.
- 10 Нусупбеков А.Н. Вопросы истории Казахстана. Избранные труды / А.Н. Нусупбеков. — Алматы: Наука, 1989. — 343 с.
- 11 Оралбекова А.А. 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің жерге орналастыру саясаты (Ертіс өңірі материалдары бойынша) / А.А. Оралбекова, Г.А. Абеннова, А.Р. Ботабекова // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. — 2023. — № 4 (145). — Б. 128–141.

Ж.И. Мулдахметова, Ж.Т. Дждолдыбаев, Э.А. Байдалиева, Д.Б. Саккулакова

**Межнациональные отношения в Казахстане в 20–30-е годы XX века:
история и проблемы**

Интерес историков к национальной политике Советского государства и межэтнических отношений прослеживается на всех этапах отечественной истории. Цель статьи заключается в комплексном анализе национальной политики Советского государства в Казахстане, выявлении проблем в межэтнических отношениях. Исходя из этого, авторами рассмотрены причины кризиса межэтнических отношений на территории дореволюционного Казахстана, раскрываются факторы, подтолкнувшие казахскую интеллигенцию к борьбе за этническую консолидацию казахов и отстаивание коренных интересов казахского народа. В процессе изучения проблематики в фокусе внимания авторов были народы, населяющие Казахстан, их групповые установки в межэтнических отношениях. Изучались взаимоотношения между казахами и русскими, а также представителями отдельных этнических меньшинств.

Ключевые слова: история Казахстана, межнациональные отношения, политика Советского государства, национальная политика, казахская интеллигенция.

Zh.I. Muldakhmetova, Zh.T. Dzholdybayeva, E.A. Baidalina, D.B. Sakkulakova

**Interethnic relations in Kazakhstan in the 20–30s of the XX century:
history and problems**

The interest of historians in the national policy of the Soviet state and interethnic relations can be traced at all stages of national history. The purpose of the article is to comprehensively analyze the national policy of the Soviet state in Kazakhstan and identify problems in interethnic relations. Based on this, the article examines the causes of the crisis of interethnic relations on the territory of pre-revolutionary Kazakhstan; the authors reveal the factors that pushed the Kazakh intelligentsia to fight for the ethnic consolidation of the Kazakhs and defend the fundamental interests of the Kazakh people. In the process of studying the issue, the authors focused on the peoples inhabiting Kazakhstan and their group attitudes in interethnic relations. The relationship between Kazakhs and Russians, as well as individual ethnic minorities, was examined.

Key words: history of Kazakhstan, interethnic relations, policy of the Soviet state, national policy, Kazakh intelligentsia.

References

- 1 Naselenie Kazakhstana v 1917–1939 gg. [Population of Kazakhstan in 1917–1939]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29324> [in Russian].
- 2 Burgart, L. (1999). Iz istorii nemetskiikh poselenii v Vostochnom Kazakhstane (nach. XX veka–1941 g.) [From the history of German settlements in Eastern Kazakhstan (beginning of the twentieth century–1941)]. Ust-Kamenogorsk [in Russian].
- 3 Dakhshleiger, G.F., & Nurpeisov, K.N. (1985). Istoriia krestianstva Sovetskogo Kazakhstana [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 4 Burdina, E.N. (2012). Faktory stanovleniia yazykovogo zakonodatelstva i realizatsiia prava polzovaniia rodnym yazykom v Sovetskom Kazakhstane [Factors in the formation of language legislation and the implementation of the right to use the native language in Soviet Kazakhstan]. *Etnos, obshchestvo, tsivilizatsiia: III Kuzeevskie chteniia — Ethnicity, society, civilization: III Kuzeevsky readings*. Ufa: IEA UNTS RAN [in Russian].
- 5 Kuchkin, A.P. (1962). Sovetizatsiia kazakhskogo aula (1926–1929 gg.) [Sovietization of the Kazakh village (1926–1929)]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 6 Kaziev, S.Sh. (1999). Natsionalno-politicheskie protsessy i mezhnatsionalnye otnosheniia v Kazakhstane (1920–1995 gody) [National-political processes and interethnic relations in Kazakhstan (1920–1995)]. Moscow [in Russian].
- 7 Makhat, D. Alashtyn aq sunkary [Alash's white falcon]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/3243> [in Kazakh].
- 8 Asylbekov, M.Kh., & Galiev, A.B. (1991). Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 9 Yusupov, Sh. (1957). Koshpeli qazaq sharuashylygyn otyryqshylandyru [Settlement of nomadic Kazakh agriculture]. Almaty: Qazaq memleketik baspasy [in Kazakh].
- 10 Nusupbekov, A.N. (1989). Voprosy istorii Kazakhstana. Izbrannye trudy [History of Kazakhstan. Selected work]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 11 Oralbekova, A.A., Abenova, G.A., & Botabekova, A.R. (2023). 1920–1930 zhyldardagy Qazakstandagy Kenes memleketinin zherge ornalastyru saiasaty (Ertis oniri materialdary boiynsha) [The land management policy of the Soviet state in Kazakhstan in the 1920s–1930s (based on materials from the Irtysh region)]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ul'tyq universitetinin khabarshysy. Tarikhi gylymdar. Filosofii. Dintanu seriiasy — Bulletin of the Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religion Series*, 4 (145), 128–141 [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Мұлдахметова Жанар — т.ғ.к., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-4322-0543>

Джолдыбаев Жомарт — т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0007-1980-8914>

Байдалиева Эльмира — тарих магистрі, аға оқытушы, Ә. Қуатбаев атындағы Халықтар достастығы университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0005-3576-8196>

Саккулакова Дана — тарих магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0003-8880-8951>

Information about the authors

Muldakhmetova Zhanar — Candidate of historical sciences, senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Dzholdybayev Zhomart — Candidate of historical sciences, associate professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Baidalina Elmira — Master of history, senior lecturer, Academician A. Kuatbekov People's Friendship University, Shymkent, Kazakhstan.

Sakkulakova Dana — Master of history, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Ж.Т. Ныгметова

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zhaksygul78@mail.ru)*

Отандық зерттеушілердің еңбектеріндегі этникалық репатриация мәселелері

Мақалада 1991-2021 жылдар аралығындағы Қазақстандағы этникалық репатриацияның тарихнамалық аспектісі көрсетілген. Онда осы құбылыс бойынша бар зерттеулерге шолу жасалып, осы саладағы зерттеулердің негізгі тенденциялары мен бағыттары талданған. Автор осы тақырыптағы зерттеулердің Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі алғашқы еңбектерден қазіргі заманғы үрдістерге дейінгі эволюциясын талдайды. Бұл процесті түсіндіру үшін тарихшылар қолданатын негізгі теориялар мен концепциялар талқыланып, осы саладағы зерттеушілердің алдында тұрған негізгі мәселелер мен міндеттер айқындалды. Сонымен қатар зерттеушілер көтерген негізгі тақырыптар мен мәселелерге тоқталып, одан әрі зерттеу үшін өз қорытындысы мен ұсынысы берілген.

Кілт сөздер: миграция, репатриация, тарихнама, қандастар, этникалық көші-қон, шетелдегі қазақтар, демографиялық үрдіс.

Кіріспе

Этникалық репатриация — ТМД елдері арасында көші-қон саясатын дамытудағы танымал үрдіс, Қазақстан да бұдан тыс емес. XX ғ. 90-шы жылдардың басынан бастап қазақтарды этникалық репатриациялау Қазақстанның мемлекеттік көші-қон саясатының басым бағытына айналғаны белгілі. Бұл Қазақстан халқының этникалық құрылымында елеулі өзгерістерге әкелді.

Әрине, Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстандағы көші-қон үдерістері мен этникалық қазақтардың репатриациясының тарихнамасы қызықты зерттеу тақырыбы. Осы кезеңде Кеңес Одағының ыдырап, Қазақстан егемендік алуына байланысты үлкен өзгерістерге тап болды. Бұл елдегі көші-қон үдерістеріне айтарлықтай әсер етті. Бұрынғы КСРО-ның басқа аймақтарында, шет елдерде тұратын этникалық қазақтардың елге оралуы Қазақстанның демографиялық жағдайына айтарлықтай әсер еткен құбылыстардың бірі болды. Бұл саладағы зерттеулер әдетте көші-қонның себептері, жалпы қоғам үшін әлеуметтік-экономикалық салдары және этникалық қазақтарды қазақ қоғамына біріктіру үшін үкімет қабылдаған шаралар сияқты аспектілерді қарастырады. Сонымен қатар, осы саладағы зерттеулер халықтың этникалық құрылымындағы өзгерістерді, қандастар мен жергілікті халық арасындағы мәдени алмасу динамикасын және көші-қон үдерістерін ынталандыру немесе реттеудегі үкімет саясатының ролін қамтуы мүмкін. Көші-қонның қандастар келген аймақтардың экономикалық дамуына және елдің жалпы әлеуметтік-мәдени динамикасына әсерін ескеру қажет. Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстандағы көші-қон, этникалық репатриация мәселелері тарихшылардың, саясаттанушылардың, әлеуметтанушылардың, экономика және заң саласы мамандарының зерттеу объектісіне айналды.

Методологиясы және дереккөздері

Мақалада автор тарихнамалық зерттеудің негізгі қағидаларының бірі болып табылатын тарихтану принципін негізге алды. Ол таным процесін оның дамуы мен өзгеруін дәуірдің табиғатымен, оның мәдени-тарихи типімен байланыстыра қарастыруды, яғни белгілі бір дәуірдегі білімнің басым түрі, белгілі бір теория мен әдістеменің болуымен байланысты. Тарихнама пәнінің ерекшелігі мағыналық категориялық аппаратты талап етеді және тарих және қоғамдық ғылымдар шегінде зерттеу әдістерін қолданудың кейбір ерекшеліктерін анықтайды.

Тарихи зерттеу әдістері тарихи шындықты зерттеудің барлық жалпы әдістерін, жалпы тарих ғылымына қатысты және тарихи зерттеудің барлық салаларында қолданылатын әдістерді білдіреді. Оларды арнайы ғылыми деп те анықтауға болады [1; 183]. Тарихнамалық дереккөздер — тарихнаманың пәні анықтайтын және тарих ғылымында болып жатқан процестер мен оның қызмет ету жағдайында ақпарат беретін тарихи дереккөздер.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhaksygul78@mail.ru

Мақаланың теориялық және әдіснамалық негізіне осыған дейінгі жарияланған Г.М. Меңдіқұлованың, М.Х. Асылбековтың, В.В. Козинаның, А.Б. Калыш және т.б. еңбектеріндегі авторлардың теориялық тұжырымдамалары негізге алынды.

Нәтижелері мен талқылау

1991 жылы Тәуелсіздік алғаннан бері үкімет елдің демографиялық мәселелерін белсенді түрде шешуге кірісті. 1991 жылдан бастап республикаға барлығы 1 млн. 71,2 мың этникалық қазақ оралды.

Демографиялық жағдайды көпжақты тұрақтандырудың алғашқы қадамдарының бірі ретінде, оның ішінде халықтың жаппай кетуі және Қазақстан қоғамында титулды емес ұлт өкілдерінің басым болуы жағдайында үкімет шетелде тұратын этникалық қазақтарды репатриациялау бағдарламасын ашу туралы шешім қабылдады.

Бұл бағдарлама күні бүгінге дейін жұмыс істейді, ол қысқа мерзімде азаматтық алуға мүмкіндік береді, қандастарға олардың келген елдің қоғамына интеграциялануын ынталандыру үшін белгілі бір әлеуметтік жеңілдіктер жиынтығы беріледі. Түрлі дереккөздерге сәйкес, бағдарламаны бір миллионнан бір жарым миллионға дейін адам пайдаланған.

Ата-бабалары тарихи түрде іргелес аумақтарда өмір сүрген немесе кеңестік Қазақстандағы саяси оқиғалардың қысымымен көші-қонды таңдауға мәжбүр болған әр түрлі елдерден келген көшіп-қону толқынынан жиырма жыл бойы қалыптасқан қандастардың екінші ұрпағы Қазақстанда тұрады. Қазіргі уақытта этникалық қандастар ағынымен байланысты әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени сипаттағы бірқатар проблемалар туындады.

Бұл ізденісте негізінен отандық зерттеушілердің еңбектеріндегі этникалық репатриация мәселелерін зерделеу, жинақталған тәжірибенің қорытындыларын анықтау. Тақырыптың ғылыми тарихнамалық ізденістерінің бастамасы Қазақстанның Тәуелсіздік алуы уақытымен айқындалады.

1991-2021 жылдар аралығындағы Қазақстандағы этникалық репатриацияның тарихнамасы осы процестің әртүрлі аспектілерін қамтитын маңызды зерттеу саласы болып табылады. Тарихи зерттеулерде әдетте этникалық репатриацияның себептері мен салдары, көші-қон ағынының динамикасы, демографиялық жағдайға әсері, әртүрлі этникалық топтардың интеграциясы мен өзара әрекеттесуінің әлеуметтік-мәдени аспектілері көрсетіледі. Әртүрлі ғылыми жұмыстар мен талдамалық шолулар құқықтық және саяси аспектілерді, сондай-ақ көрсетілген кезеңдегі Қазақстандағы этникалық азшылықтар мен қандастарға қатысты үкімет саясатындағы өзгерістерді қарастыруы мүмкін.

Сонымен қатар, зерттеулерде қандастардың өздерінің мотивтері мен тәжірибесін, олардың Қазақстандағы жаңа өмір жағдайларына бейімделуін, қандастарды қабылдайтын аймақтардағы әлеуметтік-экономикалық саладағы өзгерістерді, сондай-ақ этникалық репатриацияның жергілікті халықтың дамуына ықпалын қарастыруға болады. Бұл тақырыпты зерттеудің тәсілдері көбіне пәнаралық болды, оның ішінде тарих, әлеуметтану, этнография, саясаттану және басқа да ғылым салалары.

Қазақстандағы этникалық репатриация бойынша зерттеулерде қамтылған қосымша аспектілерге қандастардың географиялық таралуын талдау, олардың қоныс аударған аймақтардың экономикасы мен мәдениетіне әсері, қандастар айналасында қалыптасқан әлеуметтік желілер мен қауымдастықтарды зерттеу жатады. Сондай-ақ, этникалық репатриация аясында білім беру, денсаулық сақтау, тіл саясаты және ұлтаралық қатынастарға қатысты мәселелері де қарастырылған болатын.

Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстандағы этникалық қазақтардың көші-қон мен репатриациясы үдерістеріне байланысты зерттеулердің тарихнамасын зерделеу арқылы сан қырлы мәселелердің зерттеу объектісі болғанын көре аламыз. Мәселен:

1. Осы кезеңдегі қазақтардың көші-қон ағындарының динамикасы мен сипатын талдау, олардың репатриациялануын анықтайтын негізгі факторларды анықтау;
2. Көші-қон процестерінің қандастарды қабылдайтын аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына және жалпы Қазақстанның демографиялық жағдайына әсерін зерттеу;
3. Қандастарды қазақ қоғамына интеграциялау жөніндегі мемлекеттік саясаттың тиімділігін бағалау және осы үдерістегі табысты тәжірибелерді немесе проблемаларды анықтау;
4. Этникалық қазақтардың репатриациялануынан туындаған мәдени-әлеуметтік өзгерістерді және олардың Қазақстандағы көпмәдениетті қоғамның қалыптасуына әсерін талдау;

5. Жалпы тенденциялар мен ерекшеліктерді анықтау үшін жаппай көші-қон үдерістері орын алған басқа елдердің тәжірибесімен салыстырмалы талдау жүргізу.

Осы миграциялық үдерістерді, оның ішінде шетелдегі қазақтардың тарихи отанына оралуы мәселелері отандық ғалымдардың зерттеу объектілеріне айнала бастады. Алғашында шетелдегі қазақ диаспорасының мәселелерін тарихи-демографиялық тұрғыдан ғылыми зерттеулер 1990 жылдары академиялық басылымдарда орын ала бастады. Бастапқыда отандық зерттеушілердің негізінен зерттеу объектісі ретінде шетелдегі қазақ диаспоралары болды. 1991 жылы М.Б. Тәтімовтың мәліметтері бойынша шетелде 3 млн 273 мың қазақтар өмір сүргені айтылады [2; 25]. Қазақ диаспорасы өкілдерінің қалыптасу тарихы мен тағдырын толық зерттеу тәуелсіздік кезеңінде ғана мүмкін болды. 1993 жылы демограф ғалым М.Б. Тәтімов «Қазақ әлемі: қазақтың саны қанша?» деп аталатын ғылыми зерттеуінде әлемнің отыз еліндегі қазақтардың саны, қазақ диаспорасының қалыптасуының себептері және репатриация мәселелері қарастырылады [2].

Қазақстандағы дербес ғылыми бағыт ретінде диаспорологияның негізін салушы тарих ғылымдарының докторы, профессор Г.М. Меңдікұлова. Оның еңбектерінің ғылыми құндылығы, ең алдымен, ол ғылыми айналымға алғаш енгізген мұрағаттық және басқа дереккөздермен анықталады [3]. Оның шетелдегі қазақтардан жинаған сұхбаттары ерекше маңызға ие. Г.М. Меңдікұлованың «Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры: пайда болуы мен дамуы» атты еңбегінде қазақ ирреденттері мен диаспорасының пайда болуы, қалыптасуы мен қазіргі дамуының күрделі және көп қырлы тарихи мәселелерді тұжырымдамалық тұрғыдан қарастырды. Автор өз Отанынан басқа елге шашырап кеткен топтарды «диаспора» деп атап, тарихи мекенінде қалып қойған қазақ диаспораларына «ирридента» терминін қолдануды алғаш рет ұсынады [3; 261].

Жалпы миграциялық үдерістерге қатысты отандық зерттеулердің ішінде қазақ диаспорасының тарихына қатысты еңбектер қомақты орын алады.

Басқа қазақ авторларының ішінде белгілі демографтар қатарында А.Н. Алексеенконы атап өту қажет. А.Н. Алексеенконың «Роль иммиграции в формировании демографической политики Республики Казахстан» [4; 25], А. Алексеенконың, Ж. Аубакированың, А. Жанбосинованың «Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане» [5], А. Есимованың «Проблемы адаптации репатриантов в Казахстане» [6], Д. Абулкасованың «Миграционные процессы в Казахстане: тенденции и динамика» [7] сияқты еңбектерінде этнодемографиялық мәселелердің ауқымында қазақтардың репатриациясы да кеңінен қарастырылып, еліміздің стратегиялық тұрғыдан дамуына байланысты маңызды тұжырымдар айтылады.

Қазақстан территориясының әлеуметтік-мәдени кеңістігіне көші-қон және иммиграциялық үдерістердің ықпалы, атап-айтқанда, этносаралық қарама-қайшылық, этноәлеуметтік құрылым, бейімдеу стратегиялары, Қазақстан халқының сапалық сипаттамаларының төмендеуі және т.б. мәселелері қарастырылған. Репатриация саясаты негізінде кезінде түрлі тарихи себептерге байланысты бөгде мемлекетте қалған қандастарымыздың бүгінгі қазақстандық қоғамға бейімделу мен қалыптасу мәселелері туралы біршама зерттеулер бар. 2015 жылы «Қазақ диаспорасы және репатриация (1991–2012)» атты ұжымдық монография жарық көрді, онда Моңғолиядан келген қазақтарға да айтарлықтай көңіл бөлінді [8]. Монографияда Қазақстан Республикасының репатриация саясаты жан-жақты талқыланып, мемлекеттік бағдарламалармен диаспоралардың қызметтері, қарым-қатынастары ғылыми тұрғыда сараланған. Атап-айтқанда, елге оралған қандастардың аймақтар бойынша орналасу көрсеткіштері мен жүргізілген бағдарламалар және әлеуметтік бейімдеу саласындағы көмектерді алу жолдары көрсетілген.

Көп жылдар бойы Қазақстан Республикасындағы демография, эмиграция, репатриация саясаты және басқа да осыған байланысты мәселелермен айналысқан белгілі ғалымдар М.Х. Асылбеков пен В.В. Козинаның еңбектері ерекше назар аударуға тұрарлық [9].

Шетелдегі қазақтарға қатысты ұлттық саясатты қазақ зерттеушісі Н.Б. Сейдин зерттеді [10].

Алғашқыда оралмандар деп аталынған этникалық қазақтардың тарихи отанына, ең алдымен Моңғолиядан оралуының негізгі факторлары, олардың елге көшу қиындықтары мен жергілікті бейімделулері Е.Ю. Садовскаяның «Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: Основные тенденции и перспективы» атты еңбегінде көрсетілген [11].

Тәуелсіздік жылдары этникалық қазақтардың репатриациясына байланысты ғылыми ізденістер докторлық, кандидаттық диссертациялық зерттеулерге ұласып, тарихи, әлеуметтану, экономика, заң, психология саласынан біршама жаңа ғылыми зерттеулер орын алды. Мәселен, К.К. Нұрымбетованың

диссертациялық зерттеуі тәуелсіздік жылдарындағы қазақ репатриациясын тарихи тұрғыдан талдауға бағытталса, С.М. Амитовтың диссертациялық ізденісі қандастардың қазіргі қазақ қоғамына бейімделуін әлеуметтану тұрғысынан зерттеуге арналған, ал зерттеуші М.Т. Жетесова қандастардың экономикалық тұрғыдан интеграциялануын қарастырса, С.К. Есетова этникалық қазақтардың отанына оралуының теориялық-құқықтық аспектілерін зерттейді [12]. Б. Шуршитбай зерттеуі республикалық және облыстық газет-журналдарда қандастарға қатысты жарияланған өзекті мәселелерді зерделеуге арналған [13].

Зерттеушілер А.Б. Калыш, Д.Б. Касымованың ғылыми зерттеу жобасы аясында «Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы» атты кітабы жарық көрді [14]. Бұл еңбекте шетелдік және отандық зерттеушілер тарапынан этникалық миграция мәселесіне қатысты ізденістерге талдау жүргізіліп, этникалық репатриацияға қатысты арнайы зерттеулердің аз болуы теориялық-методологиялық мәселелерден туындағанын көрсетеді [14; 6]. Кітаптың авторлары әлеуметтану, антропология, әлеуметтік психология және мәдениеттану теорияларын қолдана отырып, пәнаралық зерттеу мүмкіндіктерін көрсете білді.

Г.К. Абдигалиева мен А.А. Камалдинованың мақаласында Қазақстандағы қандастардың әлеуметтік-саяси жағдайы қарастырылады [15]. Авторлар этникалық репатрианттардың әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени адаптациясы тұрғысынан қиындықтармен кездесетінін атап көрсетеді. Әсіресе, солтүстік және орталық аймақтарда қандастардың интеграциясы көп қиыншылықтарға ұшырағаны айтылады.

Зерттеуші А. Хизат Шығыс Қазақстан облысындағы репатрианттардың адаптациясын қарастырған [16]. Отанына оралған қандастардың мәселелерін көрсете отырып, ауылдық және қалалық жердегі репатрианттардың адаптациясы салыстырмалы түрде зерттеледі.

Ш.К. Жаркынбекова, Б.Н. Бокаев Қазақстандағы репатрианттардың этнотілдік идентификациясы мен қоғамға интеграциясын зерттеуге бағытталған ізденістер жүргізген [17]. Қандастардың интеграциясы елдегі қалыптасқан тілдік жағдайға байланысты екеніне назар аударады.

Қазақстандық зерттеушілер В.Д. Курганская, В.Ю. Дунаев, Г.А. Абрахматова Қазақстандағы этнодемографиялық үдерістерге репатриацияның әсерін талдауға арналған ғылыми мақаласында миграциялық олқылықтың орнын толтыруға бағытталған мемлекеттің иммиграция саясаты көңілге қонымды болғанымен, белгілі-бір дәрежеде сақтық қажет екенін, елімізге жұмысқа қажетті мамандығы барларды шақыру керектігін көтереді [18].

Этникалық репатриация мәселесіне қатысты жаңа зерттеулерде «байырғы ұлт өкілдері», «оралман», «қандас», «репатриант» тәрізді ұғымдарды талдауға және оның шетелдік үлгілерімен салыстыруға арналған Бұлбұл Шәкеннің ғылыми жұмысын ерекше атап өтуге болады [19].

Қазақстан Республикасының 2023-2027 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасында бағдарламаның жұмыс істеуін өзгертуге бағытталған үкіметтің жүйелі жұмысына қарамастан, жұмыспен қамту проблемалары, қандастардың өңірлер бойынша біркелкі бөлінбеуі, қандастардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени интеграциясы сияқты бірқатар жүйелік мәселелер сақталып отырғаны көрсетілген [20]. Қазақстан тәуелсіздік алған сәттен бастап этникалық репатриация саясатын жүргізіп келеді, ол ел өңірлеріндегі демографиялық ахуалды сауықтыру және олардың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы мүддесінде көші-қон ағындарын пайдалануға бағытталған.

1991-2021 жылдар аралығындағы Қазақстандағы этникалық қазақтардың көші-қон үдерістері мен репатриациясын зерттеудің негізгі бағыттары ретінде келесі мәселелерді көрсетуге болады:

1. Көші-қон ағындары мен көші-қон себептерін талдау: Статистикалық мәліметтерді зерттеу және осы кезеңдегі қазақтардың көші-қонына әсер еткен факторларды талдау, мысалы, экономикалық жағдай, саяси жағдай, әлеуметтік-мәдени факторлар, т.б.

2. Мемлекеттік саясатты зерттеу: Қазақстан үкіметінің этникалық қазақтардың репатриациясын және интеграциясын қолдауға бағытталған шараларын, оның ішінде білім беру, жұмыспен қамту, тұрғын үй және т.б. салалардағы бағдарламаларды талдау.

3. Көші-қонның әлеуметтік-экономикалық салдарын бағалау: Этникалық қазақтардың репатриациялануының қабылдаушы аймақтардағы өмірдің әртүрлі аспектілеріне, мысалы, демографияға, жұмыспен қамтуға, білімге, мәдениетке және т.б. әсерін зерттеу.

4. Көші-қонның мәдени аспектілерін талдау: қандастар мен жергілікті халықтың өзара әрекеттесуін зерттеу, мәдени тәжірибелер мен дәстүрлерді бейімдеу, әлеуметтік-мәдени ассимиляция және мәдени мұраны сақтау процестері.

Әрине, этникалық қазақтардың репатриациясына қатысты әлі де болса зерттеуді қажет ететін маңызды бағыттарын атап өтуімізге болады:

1. «Қазақстандағы қандастардың әлеуметтік бейімделуі» — қандастардың әлеуметтік бейімделуіне, олардың қазақ қоғамына интеграциялану үдерісіндегі мәселелері мен қажеттіліктеріне бағытталған зерттеу.

2. «Қандастардың Қазақстан аймақтарының дамуына әлеуметтік-экономикалық үлесі» — репатриацияның елдің әртүрлі аймақтарына экономикалық әсерін және олардың жергілікті экономиканың дамуына қосқан үлесін бағалайтын зерттеу.

3. «Қазақстандағы қандастар арасындағы интеграциялық үдерістер: әлеуметтік-мәдени өзгерістерді талдау» — қандастардың әлеуметтік-мәдени бейімделу процестерін, оның ішінде өмір салты, құндылықтары мен мәдени тәжірибесіндегі өзгерістерді талдайтын зерттеу.

4. «Қазақстандағы көші-қон ағындары және қандастардың білімі» — қандастардың білім беру ресурстарына қолжетімділігін және олардың білім беру жетістіктерін зерттейтін, сондай-ақ интеграциялық үдерісте білімнің рөлін бағалайтын зерттеу.

5. «Қандастардың саяси қызметі және олардың Қазақстандағы қоғамдық процестерге әсері» — қандастардың еліміздің саяси өміріне қатысуы және олардың қоғамдық-саяси процестерді қалыптастырудағы рөліне арналған зерттеу.

6. «Қазақстандағы қандастардың денсаулығы мен әл-ауқаты» — қандастардың денсаулық жағдайын, медициналық қызметтердің қолжетімділігін және жаңа жағдайда олардың әл-ауқатына әсер ететін факторларды бағалайтын зерттеу.

Бұл зерттеулер Қазақстандағы этникалық қазақтардың репатриациясына қатысты әртүрлі аспектілерді білдіреді және олар бірге бұл құбылыстың көп қырлы сипатын және оның ел өмірінің әртүрлі салаларына әсерін жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Қорытынды

Қазақстандағы этникалық қазақтардың репатриациясын зерттеу бірнеше негізгі қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Зерттеушілердің еңбектерінде көші-қонның ауқымы мен динамикасы кеңінен қарастырылады. Қазақстанға этникалық қазақтардың репатриациялануы, әсіресе еліміз 1991 жылы Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдарда айтарлықтай болды. Бұл процестің динамикасы өзгермелі болды және саяси жағдай, экономикалық жағдайлар және мемлекеттік қолдау шаралары сияқты әртүрлі факторлармен байланысты болды. Сондай ақ, осы кезеңдегі зерттеулерде әлеуметтік-экономикалық интеграция мәселесі біршама орын алған. Этникалық қазақтардың репатриациясы қазақ қоғамы үшін қиындықтар мен мүмкіндіктер туғызды. Қандастарды елдің экономикасына, білім беруге, денсаулық сақтау мен мәдениет саласына интеграциялау үдерісі мемлекет пен қоғам тарапынан ерекше күш-жігерді қажет еткені байқалады.

Зерттеушілердің көпшілігі этникалық қазақтардың репатриациясы Қазақстанның көпмәдениетті қоғамына елеулі үлес қосқанын, мәдени дәстүрлердің, тіл мен әдет-ғұрыптардың қайта жандануына, алуан түрленуіне үлес қосқаны айтылады. Әрине, этникалық қазақтардың отанына қайта оралудың қиындықтары мен мәселелері де болғаны сөзсіз. Қандастардың интеграциялану үдерісінде әлеуметтік бейімделу, баспанаға қол жеткізу және жұмысқа орналасу, тіл мен мәдениетті сақтау сияқты түрлі мәселелер туындағанын атап өтуіміз керек. Этникалық қазақтардың репатриациясын зерттеудің нәтижелері әлеуметтік, экономикалық және мәдени аспектілерді ескере отырып, көші-қон саясатына кешенді көзқарастың маңыздылығын, сондай-ақ қандастардың қоғамға интеграциялануына ықпал ету және олардың өмір сүруіне жағдай жасау қажеттілігін атап көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. — 2-е изд., доп. — М.: Наука, 2003. — 486 с.
- 2 Татимов М. Қазақ әлемі / М. Татимов. — Алматы: Атамұра, 1993. — 160 б.
- 3 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность / Г.М. Мендикулова. — Алматы: Всемир. ассоц. казахов, 2006. — 343 с.
- 4 Алексеенко А.Н. Казахстан: проблемы иммиграционной политики / А.Н. Алексеенко // Миграция и диаспоры в социокультурном, политическом и экономическом пространстве Сибири: Рубежи XIX–XX и XX–XXI веков. — Иркутск, 2011. — С. 567–591.

- 5 Алексеев А. Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане / А. Алексеев, Ж. Аубакирова, А. Жанбосинова // Вестн. СПб. ун-та. История. — 2019. — Т. 64. Вып. 4. — С. 1368–1385.
- 6 Есимова А.Б. Проблемы адаптации репатриантов в Казахстане (на примере Южно-Казахстанской области) / А.Б. Есимова // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: сб. науч. тр. VI Междунар. науч.-практ. конф. — Усть-Каменогорск, 2005. — Ч. 1. — С. 56.
- 7 Абулкасова Д. Миграционные процессы в Казахстане: тенденции и динамика: дис. ... канд. социол. наук: Спец. 22.00.04 — «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Д. Абулкасова. — М., 2001. — 206 с.
- 8 Казахская диаспора и репатриация (1991–2012): моногр. / К.Н. Балтабаева, Т.А. Мамашев, Ж.А. Еремекбай, А.Ж. Баймагамбетова; науч. ред. С.Ф. Мажитов. — Алматы: Елтаным, 2015. — 568 с.
- 9 Асылбеков М.Х. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета / М.Х. Асылбеков, В.В. Козина. — Алматы: Өркениет, 2001. — 111 с.
- 10 Сейдин Н.Б. Казахи за рубежом как объект национальной политики / Н.Б. Сейдин. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2006. — 172 с.
- 11 Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы / Е.Ю. Садовская. — Алматы: Ғылым, 2001. — 260 с.
- 12 Нұрымбетова К.Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991–2008 жж.): тарих ғыл. канд. ... дисс. автореф. / К.Қ. Нұрымбетова. — Алматы, 2010. — 17-б.; Амитов С.М. Социальная адаптация этнических репатриантов в современном казахстанском обществе (социологический анализ): дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 — «Социальная структура, социальные институты и процессы» / С.М. Амитов. — Алматы, 2010; Жетесова М.Т. Механизм экономической интеграции оралманов в казахское общество: дис. ... канд. экон. наук: Спец. 08.00.05 — «Экономика и управление народным хозяйством по областям исследования: рекреация и туризм, менеджмент» / М.Т. Жетесова. — Алматы, 2007. — 125 с.; Есетова С.К. Государственное регулирование процесса возвращения репатриантов на историческую родину (теоретико-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 — «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С.К. Есетова. — Алматы, 2008. — 129 с.
- 13 Шуршитбай Б. Қазақ баспасөзіндегі оралмандар мәселесі: тарихи талдау (1991–2009 жж.). тарих ғыл.канд. ... дисс: 07.00.02 / Б. Шуршитбай. — Астана, 2010. — 139 б.
- 14 Калыш А. Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы / А. Калыш, Д. Касымова. — Алматы: Қазақ университеті, 2013. — 206 с.
- 15 Абдигалиева Г.К. Социально-политическое положение оралманов в Казахстане / Г.К. Абдигалиева, А.А. Камалдинова // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. Философия. Культурология. Политология. — 2015. — №1 (50). — С. 130–138.
- 16 Хизат А. Репатрианты и городское пространство Восточно-Казахстанской области / А. Хизат // Вестн. Том. гос. ун-та. История. — 2015. — № 5 (37). — С. 61–64.
- 17 Жаркынбекова Ш.К. Репатрианты Казахстана: этноязыковая идентификация и интеграция в общество / Ш.К. Жаркынбекова, Б.Н. Бокаев. — 2012. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://dspace.enu.kz/handle/data/2197>.
- 18 Курганская В.Д. Экспертные институты в XXI веке: цивилизационные и цифровые концепции меняющегося мира / В.Д. Курганская, В.Ю. Дунаев, Г.А. Абрахматова // Сб. науч. тр. Второй Междунар. науч.-практ. конф.; науч. ред. Т.И. Грабельных. — Иркутск, 2023. — С. 112–119.
- 19 Бұлбұл Ш. Қазақ репатриациясы ұғымы турасында: сипаттамасы, түрі және ерекшелігі / Ш. Бұлбұл // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. — 2023. — № 2(143). — Б. 108–123.
- 20 Қазақстан Республикасы Көші-қон саясатының 2023–2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы. — [Электрондық ресурс]. — Қол жетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000961>.

Ж.Т. Ныгметова

Проблемы этнической репатриации в трудах отечественных исследователей

Настоящая работа освещает историографический аспект этнической репатриации в Казахстане с 1991 по 2021 годы. В ней представлен обзор существующих исследований, посвященных этому явлению, а также проанализированы основные тенденции и направления исследований в данной области. Авторы изучили эволюцию исследований указанной темы, начиная с первых работ после распада Советского Союза и до современных тенденций. Обсуждены ключевые теории и концепции, используемые историками для интерпретации этого процесса, а также выявлены основные проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются исследователи в данной области. Выделены основные темы и проблемы, затрагиваемые исследователями, и предложены собственные выводы и рекомендации для дальнейших исследований.

Ключевые слова: миграция, репатриация, историография, кандасы, этническая миграция, казахи за рубежом, демографические процессы.

Zh.T. Nygmetova

Problems of ethnic repatriation in the works of domestic researchers

This work highlights the historiographical aspect of ethnic repatriation in Kazakhstan from 1991 to 2021. It reviews existing research on this phenomenon and analyzes the main trends and directions of research in this area. The authors analyze the evolution of research on this topic, from the first works after the collapse of the Soviet Union to modern trends. Key theories and concepts used by historians to interpret this process are discussed, and the main problems and challenges facing researchers in the field are identified. The authors highlight the main themes and issues raised by the researchers and offer their own conclusions and recommendations for further research.

Keywords: migration, repatriation, historiography, kandas, ethnic migration, Kazakhs abroad, demographic processes.

References

- 1 Kovalchenko, I.D. (2003). *Metody istoricheskogo issledovaniia* [Methods of historical research]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Tatimov, M. (1993). *Qazaq alemi* [World of Kazakhs]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 3 Mendikulova, G.M. (2006). *Kazakhskaiia diaspora: istoriia i sovremennost* [Kazakh diaspora: history and modernity]. Almaty: Vsemirnaia assotsiatsia kazakhov [in Russian].
- 4 Alekseenko, A.N. (2011). *Kazakhstan: problemy immigratsionnoi politiki* [Kazakhstan: problems of immigration policy]. *Migratsiia i diaspora v sotsiokulturnom, politicheskom i ekonomicheskom prostranstve Sibiri: Rubezi XIX–XX i XX–XXI vekov — Migration and diasporas in the sociocultural, political and economic space of Siberia: The boundaries of the 19th-20th and 20th-21st centuries*, 567–591 [in Russian].
- 5 Alekseenko, A., Aubakirova, Zh., & Zhanbosinova, A. (2019). *Etnodemograficheskie evoliutsii i stanovlenie suverennoi demograficheskoi sistemy v Kazakhstane* [Ethnodemographic evolutions and the formation of a sovereign demographic system in Kazakhstan]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriia — Bulletin of Saint Petersburg University. History*, 64(4), 1368–1385 [in Russian].
- 6 Esimova, A.B. (2005). *Problemy adaptatsii repatriantov v Kazakhstane (na primere Yuzhno-Kazakhstanskoi oblasti)* [Problems of adaptation of repatriates in Kazakhstan (on the example of the South Kazakhstan region)]. *Etnodemograficheskie protsessy v Kazakhstane i sopredelnykh territoriiakh: sbornik nauchnykh trudov VI Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories: collection scientific Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference*. Ust-Kamenogorsk, 1, 56 [in Russian].
- 7 Abulkasova, D. (2001). *Migratsionnye protsessy v Kazakhstane: tendentsii i dinamika* [Migration processes in Kazakhstan: trends and dynamics]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 8 Baltabaeva, K.N., Mamashev, T.A., Ermekbai, Zh.A., & Baimagambetova, A.Zh. (2015). *Kazakhskaiia diaspora i repatriatsiia (1991–2012)* [Kazakh diaspora and repatriation (1991–2012)]. S.F. Mazhitov (Ed.). Almaty: Eltany [in Russian].
- 9 Asylbekov, M.Kh., & Kozina, V.V. (2001). *Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazakhstan v usloviiakh suvereniteta* [Demographic development of the Republic of Kazakhstan in conditions of sovereignty]. Almaty: Orkeniet [in Russian].
- 10 Seidin, N.B. (2006). *Kazakhi za rubezhom kak obekt natsionalnoi politiki* [Kazakhs abroad as an object of national policy]. Almaty: KISI pri Prezidente RK [in Russian].
- 11 Sadovskaia, E.Yu. (2001). *Migratsiia v Kazakhstane na rubezhe XXI veka: osnovnye tendentsii i perspektivy* [Migration in Kazakhstan at the turn of the 21st century: main trends and prospects]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 12 Nurymbetova, K.K. (2010). *Tauelsiz Qazakhstanadagy repatriatsiia maseleleri men bolashagy: tarikhi taldau (1991–2008 zhzh.)* [Issues and prospects of repatriation in independent Kazakhstan: historical analysis (1991-2008)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh]; Amitov, S.M. (2010). *Sotsialnaia adaptatsiia etnicheskikh repatriantov v sovremennom kazakhstanskom obshchestve (sotsiologicheskii analiz)* [Social adaptation of ethnic repatriates in modern Kazakh society (sociological analysis)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian]; Zhetesova, M.T. (2007). *Mekhanizm ekonomicheskoi integratsii oralmanov v kazakhskoe obshchestvo* [Mechanism of economic integration of oralmans into Kazakh society]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian]; Esetova, S.K. (2008). *Gosudarstvennoe regulirovanie protsessa vozvrashcheniia repatriantov na istoricheskuiu rodinu (teoretiko-pravovoe issledovanie)* [State regulation of the process of returning repatriates to their historical homeland (theoretical and legal research)]. *Candidate's thesis* Almaty [in Russian].
- 13 Shurshitbai, B. (2010). *Qazaq baspasozindegi oralmandar maselesi: tarikhi taldau (1991–2009 zhzh.)* [The issue of Oralmans in the Kazakh press: historical analysis (1991-2009)]. *Candidate's thesis*. Astana [in Kazakh].
- 14 Kalysh, A., & Kasymova, D. (2013). *Puti integratsii oralmanov v kazakhstanskoe obshchestvo: realii i vyzovy* [Ways to integrate oralmans into Kazakh society: realities and challenges]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 15 Abdigalieva, G.K., & Kamaldinova, A.A. (2015). *Sotsialno-politicheskoe polozhenie opalmanov v Kazakhstane* [Socio-political situation of oralmans in Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo nacionalnogo universiteta. Seriiia Filosofiiia. Kulturologiia*.

Politologiia — Bulletin of the Kazakh National University. Philosophy series. Culturology series. Political science series, 1 (50), 130–138 [in Russian].

16 Khizat, A. (2015). Repatrianty i gorodskoe prostranstvo Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti [Repatriates and urban space of the East Kazakhstan region]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriiia — Bulletin of Tomsk State University. History*, 5 (37), 61–64 [in Russian].

17 Zharkynbekova, Sh.K., & Bokaev, B.N. (2012). Repatrianty Kazakhstana: etnoiazykovaia identifikatsiia i integratsiia v obshchestvo [Repatriates of Kazakhstan: ethnolinguistic identification and integration into society]. Retrieved from <http://dspace.enu.kz/handle/data/2197> [in Russian].

18 Kurganskaia, V.D., Dunaev, V.Yu., & Abrakhatova, G.A. (2023). Ekspertnye instituty v XXI veke: tsivilizatsionnye i tsifrovye kontseptsii meniaiuschegosia mira [Expert institutions in the 21st century: civilizational and digital concepts of a changing world]. *Sbornik nauchnykh trudov Vtoroi Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Collection of scientific papers of the Second International Scientific and Practical Conference*. Irkutsk, 112–119 [in Russian].

19 Bulbul, Sh. (2023). Qazaq repatriatsiiasy ugymy turasynda: sipattamasy, turi zhane ereksheligi [About the concept of Kazakh repatriation: description, type and features]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ul'tyq universitetinin khabarshysy. Tarikhi gylymdar. Filosofiiia. Dintanu seriiasy — Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Series of historical sciences. Philosophy. Religious Studies*, 143(2), 108-123 [in Kazakh].

20 Qazaqstan Respublikasy Koshi-qon saiasatynyn 2023–2027 zhyldarga arналган tuzhyrymdamasy [Concept of the Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000961> [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет

Ныгметова Жаксыгуль — PhD докторант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0003-8989-269X>

Information about the author

Nygmetyova Zhaksygul — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Sh.A. Sadvokassov ^{*}, R.M. Zhumashev

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: *Shah_95.06@mail.ru; zhumashev_rymbek@mail.ru*)

Features of the Islamic revival in the Republic of Kazakhstan

Kazakhstan is a predominantly Muslim country, where, according to estimates, 70 % of the population identify themselves as Muslims. However, the Muslim population was not always satisfied with the country's religious policy, especially during the Soviet era, when religious practice was severely restricted, and many religious places and mosques were destroyed or stopped their activities. With the acquisition of independence in Kazakhstan, a process is observed, which is called the “revival” of Islam. The revival of Islam in Kazakhstan can be traced back to the collapse of the Soviet Union in 1991. Since then, there has been a growing interest in Islam among the population, and many new mosques and Islamic institutes have been established. Despite the growth of Islamic practice in Kazakhstan, the country has preserved a secular political system with a strong emphasis on the separation of religion from the state. In this article we will consider the features of the “Islamic” revival in the years of independence of our country, as well as the policy of our country to address this problem.

Keywords: Islam, “revival” of Islam, secular state, religion, religious policy, Independent Kazakhstan, SAMK.

Introduction

The Islamic revival in Central Asia began in the 19th century, when Sufi movements and new schools of Islamic thought began to penetrate this territory. During this time, many people in Central Asia rejected traditional forms of Islam and adhered to the Jadid movement, which advocated reforms in education and the modernization of society.

However, at the beginning of the 20th century, the Islamic religion again began to play an important role in the life of the peoples of Central Asia. This was due to the arrival of Turkish reformers to this territory and the creation of the Turkestan region as part of the Russian Empire.

During the period of Soviet rule, Islam was suppressed, but after the collapse of the Soviet Union and the restoration of independence by the states of Central Asia, Islam again became an important element in the identity of the peoples of the region. There are now various currents of Islam in Central Asia, including Sunnis, Shiites and Sufis, and Islam remains one of the most important aspects of culture and social life in this region. But today we want to talk about the revival of Islam in Kazakhstan, since the country is the leader of Central Asia, and also has its own model of religious policy.

In Kazakhstan, Islam is one of the dominant religions and there is a long history of Islam in this country. Over the past few decades, there has been a religious revival of Islam in Kazakhstan, especially after the collapse of the Soviet Union.

During the Soviet era, religion was expelled from all spheres of national existence; An ideological ban was imposed on the scientific problem of Islam in the history of Kazakhstan. Traces of Islam, influence of the Arab-Persian factor, literary heritage, folklore, historical and ethnographic heritage were removed from the texts. The thesis about “religious syncretism” and “bad” and “negative” Islam among nomadic Kazakhs prevailed in the official historiography of Soviet Kazakhstan. At the same time, Islam was considered the religion of the “class elite” (khans and khojas), while shamanism remained a “popular faith”. All this led to a one-sided emergence of Muslim beliefs based on one-sided information. It was mainly expected that political changes and industrialization would throw the local people's religion into the “historical dustbin” [1; 13].

During the years of Independence, which contributed to the de-ideologization of science, this religion was radically revised in a comprehensive manner. However, the common denominator between modern re-Islamization and atheism in the post-modern period is the persistence of Islam among the people and the absence of complete atheism. The historical moment that led to the revival of Islam was Gorbachev's “reconstruction” policy, so we can consider this period as the beginning of re-Islamization [1; 13].

---

* Corresponding author's e-mail: *Shah_95.06@mail.ru*

The collapse of the USSR and the resurgence of world religions, including Islam, in the post-Soviet space gave an unprecedented impetus to the growth of interest in the study of this religion. The formation of new socio-political and socio-cultural realities caused by the collapse of the communist ideology and the collapse of the USSR led to the growth of national consciousness and changes in spiritual orientations. This is confirmed by the mass return of CIS citizens to religious values and traditions in the post-Soviet society. This process also affected Kazakhstan. The loss of communist ideology and the preservation of atheistic principles in Kazakhstani society left people in a moral and spiritual vacuum. Reevaluation of ethnic consciousness and values, ascension began. In this regard, the revival of religious ideology, which has become an important element of culture and lifestyle in a short period of time, took place. With the independence of Kazakhstan, the religious associations of the republic began to receive a powerful impetus for their development.

From the 1990s, Kazakhstan began to openly show interest in Islam, which had previously been banned in the Soviet Union. The state adopted a number of laws that guaranteed freedom of religion, making Islam more accessible to Kazakhs. Most Muslims in Kazakhstan belong to the Sunni direction of Islam.

The government of Kazakhstan has also played a role in promoting Islamic values and practices, while at the same time seeking to combat radicalism and extremism. In 1991, the government established the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (SAMK), which serves as the official governing body for Islamic affairs in the country. SAMK has worked to promote a moderate, tolerant form of Islam and has worked to counter extremist ideologies.

After the collapse of the Soviet Union and the restoration of Kazakhstan's independence in 1991, Islam began to receive a new impetus for development.

Experimental

During the writing of the article, we have used general scientific methods of research (analysis and synthesis, deduction and induction), methods of analogy, generalization, systematic approach, methods of empirical research (comparison, description), methods of historical typology, comparative analysis, etc. Special historical methods were applied, in particular, historical-systemic, problem-chronological and other methods that allowed us to systematize the available research on the topic and analyze the historiographic base of the article. Our topics are related, so there are methods and stories and religions that will help in our research work.

Results and Discussions

Kazakhstan is a predominantly Muslim country with a long history of Islamic traditions and practices. After the fall of the Soviet Union, Kazakhstan experienced a revival of Islamic identity and practice, with many people embracing Islam as a way to reconnect with their cultural and religious roots. This has allowed for the free expression of religious identity and the growth of Islamic institutions and organizations. Also, the religious policy in Kazakhstan can be characterized as one of tolerance and cooperation, with a focus on promoting interfaith dialogue and preventing the spread of extremism. The government recognizes the importance of religious diversity in Kazakhstan, and seeks to ensure that all religious groups are able to practice their faith freely and peacefully.

Before moving on to the core of our article, i.e. the revival of Islam in Kazakhstan, we want to separate the periods of "revival".

The first stage of the Islamic revival in Kazakhstan (1991–2000): During this period, there was a revival of Islam in Kazakhstan. Many new mosques were opened, new Islamic schools, public organizations and media began to appear. In 1998, the Department of Muslim Affairs of the Republic of Kazakhstan was established, which became the basis for organizing new institutions of Islamic culture and education.

The second stage of the Islamic revival in Kazakhstan (2000–2010): During this period, the position of Islam in Kazakhstan was strengthened. Many new educational institutions, schools, universities and institutes of Islamic culture were created. One of the most important achievements of this period was the opening in 2001 of the Khoja Ahmed Yassau International University in Turkestan. The second stage of the Islamic revival in Kazakhstan occurred between 2000 and 2010. During this period, there was a resurgence of interest in Islamic culture and values among the people of Kazakhstan.

One of the key factors that contributed to this revival was the end of Soviet rule in Kazakhstan. After the fall of the Soviet Union, the country experienced a period of political and cultural transition, during which people were free to express their religious beliefs and practices. Another factor that contributed to the

revival was the growing influence of Islamic movements throughout the world, including in neighboring Central Asian countries. This led to a renewed interest in Islam among young people in Kazakhstan, who were looking for a sense of identity and purpose in a rapidly changing world. The government of Kazakhstan also played a role in the revival by taking steps to promote and support Islamic culture and traditions. For example, in 2000, the government created the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, which became the official body responsible for regulating Islamic affairs in the country. During this period, there was also an increase in the number of mosques and madrasas (Islamic schools) in Kazakhstan. Many of these institutions were supported by the government, which provided funding and resources for their construction and operation.

The third stage of the Islamic revival in Kazakhstan (2010–present): During this period, Islam began to develop even more actively in Kazakhstan. New Islamic public organizations, universities and schools were created. In 2016, the International Islamic Academy was opened in Astana, which has become the largest Islamic educational institution in Central Asia. Islam is currently one of the fastest growing religions in Kazakhstan. The third stage of the Islamic revival in Kazakhstan began in 2010 and is ongoing. This period has been marked by continued growth and development of Islamic culture and institutions in the country.

One of the key features of this stage has been the government's efforts to promote moderate Islam as a counterforce to extremist ideologies. In 2014, the government launched the “Nurly Zhol” program, which aims to promote a moderate and tolerant form of Islam in Kazakhstan. This program has included efforts to improve the quality of Islamic education and to provide training for imams and other religious leaders.

At the same time, there has been a growing interest in Islamic finance and banking in Kazakhstan. Islamic banking is based on the principles of sharia law and prohibits charging interest on loans. In recent years, several banks in Kazakhstan have begun offering Islamic financial products and services, including mortgages, savings accounts, and investment funds. The number of mosques and Islamic institutions in Kazakhstan has also continued to grow during this period. In 2016, the government announced plans to build over 100 new mosques in the country over the next three years. This effort has been supported by private donations as well as government funding.

Islam is one of the most important factors in the cultural and social life of Kazakhstan. More than 70% of Muslims live in Kazakhstan, and this was the main reason for “Islamic revival”. Moreover, several factors have contributed to the resurgence of Islam in Kazakhstan during this period. These include the search for a new national identity, international influences, and the role of religious institutions.

Another important development in the Islamic revival in Kazakhstan was the emergence of new Islamic organizations and institutions. One of the most prominent of these is the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, which was established in 1991 to oversee the country's Islamic institutions and promote Islamic education and culture. This non-state organization, which works together with the state, also helps to maintain a balance in the country: to promote the development of “correct Islam” in the country, and also not to forget about secular principles.

There are many varieties of Islam in the vast space from the Maghreb countries to Malacca, and 1.3 billion Muslims are very dissimilar to each other. Therefore, it is impossible to predict with certainty exactly how Islam will affect the daily and political situation in Central Asia. We can definitely say only that cultural and historical trends that should have been realized a long time ago will be realized in our time. In the XIX century Russia has conquered Central Asia and interrupted its interaction with the Islamic world. Now this process has resumed after the collapse of the Soviet Union and will go much faster than it was possible with the technological capabilities of the century before last, and therefore Islam will be one of the most important factors in the development of thought and behavior in Central Asia [2].

And exactly what form Islam will take will depend on the political circumstances and cultural characteristics of each country — for example, traditionally Islam plays an important role in those parts of Central Asia where the traditions of a settled rather than nomadic life prevailed — and on the results of rivalry between different forms of this religion. Nevertheless, Central Asians will develop “traditional” Islam, and the state will create its own “model” of policy towards Islam. Among the Central Asian countries, Kazakhstan, based on the experience of other countries and the peculiarities of our country, began to create its own model of religious policy [2].

The functions of relations with the denomination were transferred to the Department of the Cabinet of Ministers of the Republic for relations with public associations, which included a special sector. On February 7, 1992, the new Law of the Republic of Kazakhstan “On Freedom of Religion and Religious Associations” came into effect, in the development of which representatives of all faiths carrying out their religious

missions actively participated on the territory of Kazakhstan. The Law guarantees equality of all freedoms and rights of citizens of the Republic before the law, as well as equality of all religious associations before the State. It lays a solid foundation for the worthy freedom of the individual of the faithful citizens of the republic and the mutually respectful relations of all religious associations, which provides material guarantees for ensuring the norms laid down in it.

In the report made at the republican meeting on ideological activity by President N. Nazarbayev called "Our guidelines are consolidation, social progress and social partnership", it was emphasized that "Kazakhstan is a secular state, this principle is enshrined in the Constitution". As the President noted, the long-term way of life shows that religion has never played a dominant role in the republic.

However, it should be taken into account that Kazakhstan is not only a multinational, but also a multi-confessional society, and here the huge moral potential of religion, its own religious tolerance can and should play a consolidating role in public life. Islam, Christianity, and other faiths are already doing a lot to establish high moral standards in society — mercy, humanity, kindness. The First President expressed confidence that all religious entities will understand the processes that are taking place on the territory of the republic now. But at the same time, he noted that "Kazakhstan will not be a state professing religious principles in domestic and foreign policy, and, moreover, there can be no question of creating parties on religious platforms".

The benevolent position of the Government of Kazakhstan on the religious issue was again emphasized in the report of N. Nazarbayev at the first session of the Assembly of Peoples of Kazakhstan, held in Almaty on March 24, 1995, on the topic "For peace and harmony in our common "home", in which he notes that "... all religions are based on almost the same moral principles — love for people, condemnation of immorality and forgiveness of sincere errors, tolerance of dissent. In other words, regardless of religion, all parishioners in the republic are equally tolerant, moral and peaceful... [3].

The leadership of Kazakhstan has developed good, mutually respectful relations with the highest hierarchs of confessions. Without giving preference to any of them, we try to respond to the needs and requests of all believers". The following data speak about the multi-confessional nature and the trend of growing religiosity of the population: if on January 1, 1989 there were 671 religious communities of 20 confessions in Kazakhstan, then on January 1, 1995 there were already 1180 of almost 30 confessions and denominations, i.e. over the past 6 years the total number of associations has grown almost 2 times, in Almaty — more than 3 times (the number of confessions and denominations has increased to 40 here) [3]. Based on these states, we would especially like to note the growth of Islamic associations, and the growth of their number and dynamics. This shows how serious the "Islamic renaissance" was and was not going to stop there. Their growth was based on representatives of the "right" Islam, and representatives of different currents that penetrated from the Middle East, Pakistan and Turkey during the collapse of the Soviet Union and the formation of the Republic of Kazakhstan.

The number of Muslim associations in Kazakhstan has been growing especially rapidly in recent years. By 1998 there were 483 of them in the republic (as of January 1, 1989 there were 44 communities), including 161 in the South Kazakhstan region, 47 in Almaty, 37 in Zhambyl, 33 in Kyzyl-Orda, 20 in Pavlodar, 18 in Kokshetau, 18 in Taldy-Kurgan, 18 in Semipalatinsk, Aktobe — 15, Zhezkazgan — 15, Torgay — 12, etc. [3] Dozens of new mosques are being built in almost all regions of the republic, many religious buildings confiscated from believers in previous years are being returned and restored. In addition to the Islamic Institute and training courses for Muslim ministers of worship in the village of Merk, believers are sent to study in Turkey, Egypt, and other Muslim countries. The situation with religious literature has significantly improved. The Koran was translated into Kazakh, a large number of its publications were imported annually from Muslim countries. Published religious newspaper of the Spiritual Administration "Iman" ("Faith"), organized pilgrimages of local Muslims to Mecca are organized. Religious enlightenment is expanding, Sunday schools and clubs are being created at mosques, course training of lower-level clerics is being conducted, the study of the basics of Islam, as well as Arabic writing.

The official Muslim clergy shows loyalty to the state and does not go beyond religious activities, in turn, the governing authorities treat their problems with understanding and goodwill.

At the same time, in the 1990s in the post-Soviet countries of Central Asia, a very intensive process of liberalization of spiritual life began, which caused significant structural shifts in the system of religious education and an increase in the number of adherents of world traditional and non-traditional religions. Contributed to religious activity, of course, and the state policy in the religious sphere, which at that time paid closer attention. These and other conditions influenced a kind of surge of interest in Islamic origins.

Unlike traditional Islamic societies, in which the “Islamic revival” meant the restoration of the values of the original Muslim community, in Kazakhstan the main emphasis was placed on the revival of the values of “folk Islam” associated with national traditions and customs. In the same period when interest began to re-emerge in the “classical” or “theoretical” form of religion (“great tradition”), the region began to actively single out the “small tradition” — folk religion, uncodified religious beliefs and practices of ordinary people in traditional society. The official support for the process of the revival of Islam was not accidental: the Islamic religion, being a heritage of the national culture, retained its influence on certain segments of the population, partly even on the leaders of social movements; it partially retained its character of “folk wisdom”. Its functional canons are consistent with the ideas and concepts that the leaders of the young independent states began to proclaim and put forward; the principle of zeal for the rise of the spirituality of the people does not contradict the rate of official power on the study of cultural heritage; the principle of a humane, fair attitude towards people does not contradict the policy of strengthening moral principles in society; the Islamic postulate of the development of a culture of relationships between people and knowledge is consistent with the policy of harmonization of interethnic and interreligious relations in society.

Fundamental changes in the socio-economic and socio-political situation in independent Kazakhstan determined the growing role of variability trends in the development of the religious sphere, created not only a completely new social field, but also new conditions and new opportunities for the revival of religion. “With the collapse of the Soviet Union, not only the political, legal and economic structures (related to the social system) underwent transformation, but, more significantly, the cultural and value system, which occupies a higher position in the hierarchy and therefore has a deeper influence and on the nature of the changes taking place in the social and personal systems” [4].

This process made its way in society, primarily through the transformation of worldviews, which eventually found its expression in a change in the forms of religiosity. Modern religious life in the country is an internally heterogeneous, up to opposite meanings, holistic education. On the one hand, this is determined by the fact that the process of religious revival coincided in time with such socio-economic and political reforms that contributed to the formation of a social structure and worldview that was not traditional for Kazakhstani society. On the other hand, the change in the information regime, the first steps towards the spiritual freedom of society forced people to re-evaluate the cultural heritage of the past. All these changes in the social and spiritual life of society influenced the religious orientation of people. At each of its levels there was a struggle of various criteria and assessments, there was a selection and selection of values, pictures of the religious worldview. The processes of religious revival in many respects have become for Kazakhstan, as they were, basic in the problem of the religiosity of the population. To a certain extent, they determine both the depth of this problem and its content. As practice has shown, the spiritual development of Kazakhstan and other countries of Central Asia is impossible without correlation with religious aspects, not only because religion is an integral part of development, but also because it is one of the most important elements of ethnic culture [5; 28]. Therefore, it seems to us, there is no reason to reduce this point of view to idealism. If we assume that ethnic culture covers many aspects of the life of the peoples of Central Asia, then it becomes clear that religion cannot be something that should be considered only as an ornament given by some aesthetes. Because the end of the twentieth century did not demonstrate the degradation of religious values in Kazakhstan, but, on the contrary, strengthened them even more (judging by the results of sociological studies), it is hardly possible to talk about a decline in interest in religious traditions at the present time.

As the trends in Central Asia testify, the religious factor continues to maintain its dynamism and influence the formation of the socio-political situation in the region. In addition, this factor is becoming more intense in some Central Asian states. The growing potential of this phenomenon in recent years is indicated by the very nature of domestic political development in countries such as Uzbekistan and Kyrgyzstan.

When dark events take place in the world, we know that the triumph of a quiet life in Kazakhstan is a pride for our people and an example for other countries. Consequently, in the Organization of Islamic Cooperation of Kazakhstan, under the chairmanship of the organization, the organization can offer member states a number of ways of world development and show an example of the formation of a peaceful life in the Universe.

International in the issue of strengthening global security. And Kazakhstan will call on the members of the organization and will lead the whole world through them to establish political stability and peace, to know its dignity. In this question lies the achievements of our state.

Under the management of the Organization of the Islamic Conference, Kazakhstan intends to promote the strengthening of interaction between the West and the Islamic world. To this day, he makes an important

contribution to strengthening cooperation between peoples professing a variety of religions. And thanks to the personal authority and dignity of our presidents, our capital has become the center of such dialogue and mutual cooperation. Now on the planet "Earth" Kazakhstan on issues of interreligious consent will contribute to the solution of many world problems. This shows the high authority and recognition of other Muslim countries, it can also be said that it receives support in the form of the construction of new religious buildings in our country, as well as the strengthening of traditional values, which includes Islam. Our country, which has managed to strengthen interethnic cooperation, will now become an example for the West and the East. The policy of N.A. Nazarbayev, as well as K. Tokayev in preserving interethnic peace also contributes to the rapprochement of civilizations. Thus, Kazakhstan will become a bridge of solidarity-unity connecting the West and the East.

In 2003, 2006, 2009, 2012 (four congresses in a row) Leaders of world and traditional religions were held in Astana, the capital of Kazakhstan. Today it has become a major meeting, paving the way for a global dialogue. Its goal is also to establish a peaceful dialogue between the various peoples who inhabited the Earth. We should regard this as the largest event on a global scale. The world community attaches great importance to its peaceful direction and conciliatory potential [6; 314].

Kazakhstan headed the Organization of the Islamic Conference (OIC) in 2011. And before we come to the results of work in this organization, let's focus on this organization. The Organization of the Islamic Conference was established on September 25, 1969 on the initiative of Muslim States. During the opening years, it was known by such names as the "Forum of the Islamic Conference" World Islamic Conference". Today, along with the countries of Africa, East Asia, the Middle East, and Central Asia, a number of Latin American countries are also members of the organization. Thus, their number reaches 57. 1.5-2 billion people around the world work hand in hand with the Organization of the Islamic Conference, as well as Russia, Bosnia and Herzegovina and Thailand belong to the category of observer States for the organization.

The member countries of the organization occupy a fifth of the globe. The domestic product of these states already in 2009 amounted to 7.5 trillion US dollars. Their natural resources are also very rich. The member countries of the organization also enjoy great authority throughout the world in the extraction of minerals.

The Organization of the Islamic Conference today plays an active role in the international arena, exerting a positive impact on the global geopolitical situation. Now Kazakhstan, thanks to its "Islamic" model and a well-deserved authority on the world stage, is the current layer in this organization. It also shows our multi-vector policy towards Muslim countries and Muslims in our country [6; 314].

In general, the phenomenon of Islam in Kazakhstan is an important element of the culture and lifestyle of the Muslim population, as well as the process of Islamic revival, which is accompanied by the desire to create a modern Islamic culture.

Despite the growing interest in Islam, Kazakhstan remains a secular state, and the government has sought to maintain a balance between religious freedom and secular values. Islamic extremism and terrorism are also viewed as a threat, and the government has taken steps to counter these threats by promoting moderate Islam and cracking down on radical groups.

Conclusion

Now in Kazakhstan there are several Islamic communities that carry out various activities related to teaching and disseminating knowledge about religion, helping those in need, as well as holding various cultural events. In addition, Kazakhstan is one of the members of the Organization of the Islamic Conference, and cooperates with other Muslim countries on various issues.

In general, the religious revival of Islam in Kazakhstan continues, and this indicates that the Muslim community in this country remains active and viable.

One notable development in the revival of Islam in Kazakhstan has been the emergence of a new generation of Islamic scholars and leaders. These scholars are working to reinterpret Islamic teachings in a way that is relevant to modern society and to promote a more moderate and tolerant version of Islam. They are also working to counter extremist ideologies that have gained a foothold in some parts of the Muslim world [7].

Overall, the revival of Islam in Kazakhstan is a complex and multifaceted phenomenon, driven by a range of social, cultural, and political factors. While there are some concerns about the potential for extremism and radicalization, the majority of Kazakh Muslims are committed to a peaceful and moderate practice of their faith.

References

- 1 Ногойбоева Э. Центральная Азия. Пространство «шелковой демократии». Ислам и государство / Э. Ногойбоева. — Алматы, 2017. — 52 с.
- 2 Румер Е. Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина / Е. Румер. — М.: Новое издательство, 2008. — 244 с.
- 3 Кожокин Е.М. Казахстан: реалии и перспективы независимого развития / Е.М. Кожокин // Рос. ин-т стратегич. ис- след. — М., 1998. — 412 с.
- 4 Ерекешова Л.Г. Религия и социокультурные системы в истории Центральной Азии: автореф. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 — «Всеобщая история (соответствующего периода)» / Л.Г. Ерекешова. — Алматы: Ин-т востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, 2008. — 49 с.
- 5 Джалилов З.Г. Возрождение ислама в контексте новых реалий Казахстана / З.Г. Джалилов // Мир Большого Алтая. — 2016. — № 2. — С. 23–33.
- 6 Дербісәлі Ә. Руханият және өркениет (Зерттеулер мен мақалалар) / Ә. Дербісәлі. — Алматы: «Атамұра», 2016. — 712 б.
- 7 Султанғалиева А.К. «Возвращение ислама» в Казахстан / А.К. Султанғалиева. — Алматы, 2012. — 170 с.

Ш.А. Садвокасов, Р.М. Жумашев

Қазақстан Республикасында исламның «қайта жандануының» ерекшеліктері

Қазақстан негізінен мұсылман елі болып табылады, онда халықтың 70%-ы өздерін мұсылманбыз деп санайды. Бірақ, Кеңес үкіметі тұсында мұсылман халықтарды елдің діни саясаты үнемі қанағаттандыра бермеді. Себебі кеңестік дәуірде діни іс-әрекеттер қатаң шектеліп, көптеген діни орындар мен мешіттер қирап, қызметі тоқтатылып қалды. Мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан кейін исламның «жаңғыруы» деп аталатын процесс байқалды. Елімізде исламның қайта жандануы 1991 жылы Кеңес Одағының ыдырауынан бастау алады десек болады. Содан бері халық арасында ислам дініне деген қызығушылық артып, көптеген жаңа мешіттер мен исламдық институттар ашылды. Қазақстанда ислам тәжірибесінің өсуіне қарамастан, елде діннің мемлекеттен бөлінуіне қатты мән беретін зайырлы саяси жүйе сақталды. Үкімет діни құндылықтарды насихаттауды қоғамдық және саяси тұрақтылықты сақтау қажеттілігімен теңестіруге ұмтылды және бұл өз жемісін беруде. Мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдарындағы исламдық «ренессанстың» ерекшеліктері, сондай-ақ осы мәселеге қатысты еліміздің саясаты қарастырылған.

Кілт сөздер: ислам, исламның «жаңғыруы», зайырлы мемлекет, дін, діни саясат, Тәуелсіз Қазақстан, ҚМДБ.

Ш.А. Садвокасов, Р.М. Жумашев

Особенности исламского «возрождения» в Республике Казахстан

Казахстан — преимущественно мусульманская страна, где, по оценкам, 70 % населения относят себя к мусульманам. Однако мусульманское население не всегда была довольной религиозной политикой страны, особенно это проявлялось в советское время, где религиозная практика была сильно ограничена, а многие религиозные места и мечети были разрушены либо останавливали свою деятельность. С обретением независимости в Казахстане наблюдается процесс, который называется «возрождение» ислама. Возрождение ислама в Казахстане можно проследить с распада Советского Союза в 1991 году. С тех пор среди населения растет интерес к исламу, и было создано много новых мечетей и исламских институтов. Несмотря на рост исламской практики в Казахстане, в стране сохранилась светская политическая система с сильным акцентом на отделение религии от государства. Правительство стремилось сбалансировать пропаганду религиозных ценностей с необходимостью поддержания социальной и политической стабильности и это дает свои плоды. В этой статье мы рассмотрим особенности исламского «возрождения» в годы независимости Республики Казахстан, а также политику нашей страны по отношению к этой проблеме.

Ключевые слова: ислам, «возрождение» ислама, светское государство, религия, религиозная политика, Независимый Казахстан, ДУМК.

References

- 1 Nogoiboeva, E. (2017). Tsentralnaia Aziia. Prostranstvo «shelkovoï demokratiï». Islam i gosudarstvo [Central Asia. The space of “silk democracy”. Islam and the state]. Almaty [in Russian].
- 2 Rumer, E. (2008). Tsentralnaia Aziia: vzgliad iz Vashingtona, Moskvyy i Pekina [Central Asia: View from Washington, Moscow and Beijing]. Moscow: Novoe izdatelstvo [in Russian].
- 3 Kozhokin, E.M. (1998). Kazakhstan: realii i perspektivy nezavisimogo razvitiia [Kazakhstan: realities and prospects of independent development]. Moscow: Rossiiskii institut strategicheskikh issledovaniï [in Russian].
- 4 Erekesheva, L.G. (2008). Religiia i sotsiokulturnye sistemy v istorii Tsentralnoi Azii [Religion and Socio-Cultural Systems in the History of Central Asia]. *Extended abstract of candidate`s thesis*. Almaty: Institut vostokovedeniia imeni R.B. Suleimenova KN MON RK [in Russian].
- 5 Dzhaliilov, Z.G. (2016). Vozrozhdenie islama v kontekste novykh realii Kazakhstana [The revival of Islam in the context of the new realities of Kazakhstan]. *Mir Bolshogo Altaia — World of Greater Altai*, 2, 23–33 [in Russian].
- 6 Derbisali, A. (2016). Rukhaniyat zhane orkeniet (Zertteuler men maqalalar) [Spirituality and Civilization (Studies and Articles)]. Almaty: «Atamura» [in Kazakh].
- 7 Sultangalieva, A.K. (2012). «Vozvrashchenie islama» v Kazakhstan [“Return of Islam” in Kazakhstan]. Almaty [in Russian].

Information about the authors

Zhumashev Rymbek — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-4518-394X>

Sadvokassov Shakhkarim — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-6660-2571>

З.Г. Сактаганова , Ж.К. Абдукаримова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru, zhanara1307@mail.ru)*

Эвакуация детских домов и интернатов в годы Великой Отечественной войны в Казахскую ССР

В статье исследованы вопросы эвакуации детского населения СССР из оккупированных и потенциально опасных территорий в Казахстан. На основе архивных данных авторами изучены вопросы организации перевозки детей, условия, в которых дети пребывали, в тыловые регионы, медицинское обслуживание в пути и по прибытию, размещение коллективов детских учреждений (детских домов и интернатов) в имеющихся детских домах республики. Особый интерес представляют материалы, связанные с проживанием детей в детских домах и интернатах по областям. Исследованы проблемы, с которыми столкнулись дети, прибывшие более чем из 20 республик и областей Советского Союза, связанные с материально-бытовыми трудностями. Изучены постановления, распоряжения правительства и партии в отношении улучшения качества жизни эвакуированных детей, а также действия местных исполнительных органов власти для решения проблем проживания, обмундирования, медицинского обслуживания, воспитания, обучения и самое важное — питания эвакуированных советских детей. На примере детских домов и интернатов некоторых областей Казахстана авторами дана наглядная картина того, какими первоначально были условия проживания прибывших детских коллективов. Авторы при написании статьи обращаются к следующим архивам: Центральный Государственный архив Республики Казахстан, Архив Президента Республики Казахстан, Государственный архив Карагандинской области, Государственный архив Российской Федерации. Некоторые документы, использованные при написании статьи, являются в недавнем времени рассекреченными.

Ключевые слова: эвакуация, детский дом, интернат, Великая Отечественная война, дети, детство, беспризорность, безнадзорность, усыновление, патронирование, Казахстан.

Введение

Эвакуация в годы войны занимает особое место в освещении вопросов истории Великой Отечественной войны. Массовая эвакуация населения проходила в спешном порядке. Люди брали с собой самые необходимые вещи, которые не должны были занимать много места в вагонах, в которых перевозили людей. И поскольку, первые этапы эвакуации проходили летом, то люди были одеты в легкую одежду, не ожидая, что домой они вернуться не скоро. И уже в зимнее время на местах эвакуации возникали проблемы со снабжением прибывшего населения, как детского, так и взрослого, теплыми вещами. Но одежда была лишь одной из второстепенных многочисленных проблем, с которыми столкнулись советские граждане при эвакуации. Особенно сложно пришлось детям, которые прибывали в тыловые регионы вместе с коллективами детских учреждений (детские дома, дошкольные и школьные интернаты). Детей перемещали в переполненных вагонах, которые часто не имели элементарных удобств, включая туалетных комнат. Если в вагоне перевозился ребенок с инфекционным заболеванием, то не была исключена эпидемия, с учетом большой скученности пассажиров. Педикулез был практически у всех детей: насекомые, которые в больших количествах паразитировали на детях, причиняли им крайний дискомфорт [1; 105].

Сложности с эвакуацией детей в тыловые регионы были и при перевозке, и при местном размещении. В бюджеты областей в местах эвакуации не были заложены расходы на содержание тысяч новых воспитанников, которым было необходимо усиленное питание, неотложная медицинская помощь, новая одежда и обувь по сезону, дополнительные спальные места и т.д.

Сегодняшняя политическая ситуация в мире остается нестабильной, и при таких обстоятельствах особенно важно не забывать, что в любых конфликтах бывают жертвы, но особенно тяжело приходится тем, кто не в состоянии о себе позаботиться. Дети, являясь наиболее уязвимой частью социума, часто становятся жертвами политических и иных конфликтов. И на примере эвакуационных процессов в годы Великой Отечественной войны мы можем оценить всю тяжесть происходивших событий и стараться не допустить повторения этих страшных страниц истории.

* Автор-корреспондент. E-mail: zhanara1307@mail.ru

Цель данной статьи — исследование эвакуационных процессов детских учреждений из оккупированных и потенциально опасных территорий СССР в Казахстан. Исходя из цели исследования, можно выделить ряд аспектов для изучения: определить регионы, из которых в КазССР прибыли детские дома и интернаты; исследовать проблемы снабжения питанием, обмундированием детей из детских домов; изучить санитарное состояние и медицинское обслуживание детей в детских домах; исследовать положение эвакуированных в республику интернатов (их снабжение, санитарное состояние, медицинское обслуживание и т.д.).

Методы и материалы исследования

При написании статьи одним из основных методов был принцип историзма, который позволил авторам проследить последовательность событий при процессах эвакуации в органической связи с внешними условиями, то есть войной и всем тем, что она породила. Эвакуация стала следствием изменения привычных условий жизни советских детей, связанных с оккупацией территорий, на которых они проживали. При изучении условий, в которых проходила эвакуация, дальнейшее размещение детей, условий проживания в местных детских домах, мы можем выявить причины низкого качества организации перевозки и проживания детей, а также массовых эпидемиологических заболеваний, нехватки питания и элементарных средств гигиены и т.д.

При работе со статистическими данными был использован математико-статистический метод, а также количественный метод. Методологический инструментарий в работе был также представлен проблемно-хронологическим, историко-генетическим, историко-сравнительным методами. В работе с архивными материалами преимущественно табличного характера были использованы статистические и математические методы, позволяющие произвести необходимые подсчеты касательно, например, количества прибывших в КазССР детских домов и интернатов, а также определить, из каких регионов СССР прибыло наибольшее количество детских коллективов.

При написании статьи авторами использовались фонды следующих архивов: Центральный Государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК), Архив Президента Республики Казахстан (АП РК), Государственный архив Карагандинской области (ГАКО), Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Например, в Фонде 1692 (Народный Комиссариат Просвещения Казахской ССР) ЦГА РК содержатся материалы отчетов по проверке состояния эвакуированных детских домов и интернатов, организации питания и медицинского обслуживания детей по областям Казахской ССР. В Фонде 708 (Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана) АП РК представлены материалы проверок касательно снабжения прибывших по эвакуации детей в детских домах. Выявляются причины нехватки и слабой организации снабжения обмундированием, мягким и твердым инвентарем, а также недостаточности питания и качества продуктов для детей.

Материалы личного происхождения, а именно воспоминания эвакуированных детей являются ценным источником для реконструкции событий прошлого, попыткой увидеть глазами ребенка происходившее в те нелегкие годы. При написании статьи были использованы опубликованные сборники воспоминаний эвакуированных в Казахстан детей [1].

Нормативно-правовая документация военного времени дает обширный источниковый материал. В годы войны советским руководством были приняты постановления для улучшения положения детского населения страны, в том числе и эвакуированного. Согласно Постановлению СНК КазССР и ЦК КП(б) Казахской ССР от 15 августа 1941 г. «Об устройстве детей, эвакуированных из прифронтовой полосы» по республике были организованы Специальные комиссии по приему и устройству эвакуированных детей. Постановление СНК СССР от 23 января 1942 г. «Об устройстве детей, оставшихся без родителей» обязывало СНК СССР И АССР, исполкомы краевых, областных, городских и районных Советов депутатов трудящихся обеспечить трудоустройство детей, оставшихся сиротами или потерявших родителей при переезде в другую местность, не допуская оставаться беспризорными.

Обсуждение

Изучение процессов эвакуации в советской исторической науке сводилась по большей части к освещению проблем эвакуации промышленных предприятий, объектов науки и культуры. Эвакуация детей была исследована в ключе общей эвакуации населения, не затрагивая проблемные моменты данного процесса. Но, тем не менее, существует ряд исследований, предметом которых стало спасение маленьких советских граждан, радушный прием по прибытию в тыловые регионы, укрепление межнациональных связей в контексте эвакуации и т.д. [2–4].

Проблемам эвакуации детей в годы войны посвящен ряд публикаций зарубежных и отечественных авторов. Работы носят как общий характер, исследуя проблему эвакуации детского населения в СССР в целом, так и региональный, освещая процессы эвакуации в отдельно взятый регион или город СССР. На материалах архивных данных, воспоминаний авторами исследуются проблемы организации перевозки детей из прифронтовых и потенциально опасных территорий, состояние их здоровья и условия при перевозке, проблемы размещения коллективов детских учреждений на местах прибытия, организация их медицинского обслуживания, питания, снабжения, бытовых условий.

Британский исследователь истории советского детства Elizabeth White в своих исследованиях затрагивает проблему реэвакуации детского населения в Ленинград в 1944–1946 гг. Автор отмечает, что проблемам эвакуации населения как советскими, так и несоветскими исследователями уделено недостаточное внимание. Основной акцент шел на изучение эвакуации промышленных объектов на восток страны, а вот эвакуация граждан и в том числе детей оставалась на втором плане, не говоря уже о процессах реэвакуации. Детская история военных лет, пишет E. White, ограничивается рассказами о героических подвигах юных партизан, а в случае с Ленинградом, о детях, оставшихся в городе во время блокады. Автор приводит данные о количестве детей и молодежи в довоенном Ленинграде, об эвакуированных детских домах, а также о проблемах, связанных с реэвакуацией. Например, отмечается, что родственникам запрещался самостоятельный выезд за детьми, находящимися в детских домах в местах эвакуации. Одной из причин указывалось нежелание советского правительства отпускать женщин, желавших забрать детей из других областей СССР, поскольку мог начаться отток работников, которые брали для этого недельные отпуска [5].

Проблемы эвакуации нашли отражение в работе Жюли де Граффенрид — исследователя жизни советских детей в годы Второй мировой войны. Советская система воспитания, считает автор, подготовила «удобных» детей на случай войны, которые готовы на любую жертвенность ради спасения Родины. Автор подчеркивает, что не все советские дети пережили войну одинаково, приводя в пример детей оккупированной Белорусской ССР, детей блокадного Ленинграда, детей, эвакуированных в республики Средней Азии и т.д. [6].

В диссертационном исследовании В.М. Коренюк дает характеристику адаптации эвакуированных детей в Молотовскую область в годы Великой Отечественной войны [7]. Ряд исследований российских авторов раскрывают тему эвакуации, изучая проблемы детской беспризорности и безнадзорности. Работе государственных учреждений и их роли в организации процесса эвакуации и размещении детских домов и интернатов в годы войны посвящены работы таких авторов, как А.Ш. Кабирова, Э.З. Багманова, А.А. Славко, В.В. Бахтин, Е.В. Протасова и других [8–13].

Эвакуации детей в тыловые регионы СССР, в том числе и в Казахстан посвящена работа Наталии Бельской. Автором анализируются постановления правительства, приказы, распоряжения, направленные на улучшение работы детских учреждений, на борьбу с детской беспризорностью и безнадзорностью и т.д. На основе архивных данных исследуются проблемы, связанные с материально-бытовыми условиями проживания детей из эвакуированных детских домов и интернатов [14].

Одним из аутентичных источников при изучении истории Великой Отечественной войны являются эго-документы. На основе эго-документов, созданных детьми войны, авторами М.П. Потемкиной и Т.С. Лушиной исследуется детское восприятие военной действительности через детские сочинения, дневники, стенгазеты и т.д. За основу исследования взяты тексты, написанные детьми из московских интернатов, эвакуированных в Молотовскую область. Школьники в своих сообщениях описывали условия, в которых они прибывали из Москвы, проживали в детских домах по прибытию и т.д. Данный вид источника позволяет взглянуть на события тех лет глазами ребенка, переживавшего в режиме реального времени все потрясения, связанные с войной, а также увидеть элементы пропаганды советской идеологии в воспитании советского ребенка [15; 123–130].

Роли государства в отношении охраны детства в годы войны посвящена работа исследователя Р.Н. Сулейменовой. Автор, на примере одного из тыловых регионов СССР, показывает, что для спасения детей, прибывших в Башкирскую АССР, был произведен ряд мероприятий по организации и размещению эвакуированных детских учреждений более чем из 20 республик и областей СССР. Местными исполнительными органами власти оказывалась помощь в решении проблем эвакуированных детей, а также уделялось значительное внимание вопросам детской беспризорности, безнадзорности, сиротства и т.д. [16; 46–50].

Изучению социальной политики государства в вопросах эвакуации детей посвящена статья В.С. Меркурьевой. На основе архивных данных дается анализ проводимых советским правительством в

Сталинградской области мер по оказанию помощи детям, находившимся на оккупированных территориях Беларуси, Украины, Прибалтики. А также исследуются проблемы размещения и оказания помощи детям из прибывших детских учреждений в Сталинградскую область [17; 140].

Вопросы эвакуации стали объектом исследования постсоветских исследователей, которые освещают вопросы приема эвакуированных детей, их размещения, медицинского обслуживания и т.д. Также нередко были случаи усыновления и патронирования семьями из Узбекистана, Кыргызстана детей из прибывших детских домов [18–23].

Медицинское обслуживание эвакуированных детей в годы войны, организация эвакуационных пунктов для прибывающих детских домов и интернатов, а также отдельно прибывавших граждан стало предметом междисциплинарного исследования (история и медицина) [24]. Эвакуация детей из детских домов из ряда республик и областей СССР, их размещение, снабжение, условия проживания представлены в работе казахстанских исследователей. В работе приводятся уникальные архивные данные, в которых содержатся материалы газетной статьи с письмом московских школьников о своем проживании в Каскеленском детском доме Алма-Атинской области [25].

Результаты

В годы Великой Отечественной войны в Казахскую ССР, как тыловой регион, из разных уголков Советского Союза для спасения детских жизней направились коллективы детских домов и интернатов. Все области Казахской республики приняли детей, прибывших по эвакуации из РСФСР, Украинской ССР, Белорусской ССР, Калмыкской АССР. Прибывшие детские дома и интернаты в спешном порядке размещались в основном в уже имеющихся детских домах, поскольку для строительства новых требовались ресурсы и время, которыми в годы войны республика не располагала.

Детские дома и интернаты прибывали в Казахстан начиная с лета 1941 г. В одном из сообщений Секретаря ЦК КП(б) Казахстана товарища Бузурбаева в Отдел школ товарищу Шмырову имелись следующие сведения о прибытии детских учреждений в Казахстан: на 27 ноября 1941 г. в Казахстан прибыло 60 детских домов с контингентом 7827 детей, 2070 находились в пути. Большинство эвакуированных детей были размещены в порядке уплотнения существующих детских домов. Большинство прибывших детей не были обеспечены материально, отсутствовали обувь, белье одежда, постельные принадлежности. Дети прибывали истощенными, повсюду было антисанитарное состояние, плохое питание, дети в большинстве своем болели [26; 51].

Начиная с первых же дней войны, в Казахстан шел большой поток детей. К середине августа 1941 г. число эвакуированных женщин и детей составляло 19179 человек. В Казахскую ССР прибывали детские учреждения из Москвы, Ленинграда, Харькова и других городов Советского Союза. К февралю 1942 г. количество эвакуированных детей приблизилось к 260 тысячам. Для поддержания здоровья прибывающих по эвакуации граждан усиленно работала медико-санитарная служба Туркестано-Сибирской железной дороги. На крупных казахстанских железнодорожных станциях (Алма-Ата, Семипалатинск, Чимкент, Джамбул, Аягуз, Уш-Тобе) работали врачи и медицинские сестры [4; 105–108].

В Казахскую ССР в 1941–1942 гг. было эвакуировано 107 детских домов, с контингентом более 15 тысяч детей разного возраста [27; 81]. На 1 июня 1942 г. в ведении Наркомпроса имелось 170 детских домов с контингентом 22224 ребенка, интернатов — 277 с контингентом 12611 детей, в том числе эвакуированных — 15 с числом воспитанников — 2152 [27; 55]. Ниже в таблице представлены данные по областям СССР, из которых прибывали коллективы детских домов и интернатов в Казахстан (см. табл.).

Наибольшее количество детских домов прибыло в Казахстан из оккупированных областей СССР (Курской, Харьковской и Воронежской и др.). Эвакуированные детские дома были распределены по областям Казахстана. Поскольку вопрос эвакуации был на особом контроле государства, то для проверки состояния детских учреждений в тылу создавались специальные комиссии, производившие регулярные проверки их работы. Проверяющие оценивали санитарное состояние помещений, в которых проживали дети; помещений, в которых готовилась пища; бани; дезокамеры и т.д. Особое внимание уделялось проверке снабжения питанием и обмундированием, а также медицинскому обслуживанию.

**Контингент и количество эвакуированных в КазССР детских домов и интернатов
из областей и городов СССР (на 10 октября 1942 г.)***

№ п/п	Наименование области	Количество детских домов	Контингент детей
1	Московская	3	780
2	Курская	22	2170
3	Одесская	6	581
4	Сталинская	5	630
5	Сумская	1	21
6	Черниговская	1	120
7	Киевская	5	471
8	Ворошиловская	6	863
9	Смоленская	1	35
10	Харьковская	21	3285
11	Тульская	2	195
12	Крымская АССР	2	81
13	Воронежская	18	1838
14	Житомирская	1	133
15	Могилевская	2	202
16	Полтавская	2	181
17	Рязанская	1	93
18	Гомельская	3	355
19	Ростовская	4	320
20	Запорожская	1	120
21	Из разных детских домов индивидуально	—	385
Итого по детским домам		107	12859
22	Интернаты г. Москвы	16	2304
Всего		123	15163

* *Примечание.* Таблица составлена на основе данных Центрального Государственного архива Республики Казахстан. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 649. — Л. 81.

Данные, приведенные в таблице, не являются окончательными, поскольку дети прибывали и после октября 1942 г., и их число увеличилось. Уже к 10 октября 1942 г. в КазССР считывалось 118 прибывших детских домов с контингентом 13486 человек, количество интернатов из г. Москвы осталось прежним — 16, с контингентом 2304 человека. Число детских домов в республике практически не увеличивалось, а в некоторых областях уменьшалось, а количество воспитанников стало в два-три раза больше [25; 8–9]. Например, в Южно-Казахстанской области в 1941 г. прибыло 20 детских учреждений с контингентом 1932 человека, в 1942 г. — 6 с контингентом 645 человек. В 1943 г. прибыло 6 польских детских домов с количеством детей 390 [28; 117].

Не только детские дома, но и интернаты, были эвакуированы в тыловые регионы, в том числе и в Казахстан. В Казахскую ССР было направлено из г. Москвы 16 школьных интернатов с контингентом 2304 человека. В Павлодарской области разместилось 3 московских школьных интерната — № 1, 2 и 3. Интернаты № 1 и 2 насчитывали 264 человека. Численность интерната № 3 составляла 72 человека.

Многие здания, в которых расположились эвакуированные детские дома и интернаты, требовали ремонта, медицинское обслуживание не всегда было на должном уровне, воспитательная работа и учебная работа требовали некоторой корректировки, но все же самым важным и актуальным вопросом для детей было снабжение питанием. На примерах нескольких областей КазССР рассмотрим условия, в которых проживали эвакуированные дети из детских домов и интернатов.

Для ослабленного организма, тем более детского растущего, требовалось, в первую очередь, качественное питание. Источниками питания в детских домах и интернатах были: плановое снабжение, подсобные хозяйства, самозаготовки, помощь шефствующих колхозов и предприятий, а также оплата детям за работу в колхозе натурпродуктами. Основным источником снабжения питанием было плановое снабжение. Остальные источники имели второстепенный вспомогательный характер.

В Южно-Казахстанской области Орджаникидский детский дом Бостандыкского района в мае месяце не дополучил 591 кг муки для хлеба. Сайрамский детский дом не получал хлеба в мае по 5–8 дней, а в июне по 7–12 дней не было соли. В Чайновском детском доме из-за плохого питания воспитанники систематически сбегали. За январь и февраль 1942 г. детские дома Южного Казахстана были не дофинансированы на 49,8 тыс. руб., в результате чего Тюлькубасский, Арысский, Ленгерский, Каратауский детские дома не могли выкупить продукты питания. Снабжение продуктами было плохо организовано, фонды разбазаривались. Сары-Агашский детский дом в январе 1942 г. не дополучил одну тонну муки, 210 кг крупы. Сайрамский райпотребсоюз не додал детским домам 145 кг крупы, 396 кг сахара, 475 кг мяса [27; 147].

В Джамбульской области в июне в Михайловском, Коскудукском интернатах и в Чуйском детском доме были случаи перебоев поставки хлебного пайка. Из материалов проверки Могилевского детского дома и интерната Пролетарского района г. Москвы, расположившихся в Меркинском районе, было выявлено, что снабжение продуктами питания, прибывших по эвакуации детских учреждений, было плохо организовано. Дети ели горячую пищу в основном один раз в день, питание было однообразным. Отсутствовали жиры, молоко, овощи, картофель и крупы. Вот пример дневного рациона питания Михайловского детского дома: утром и вечером вода и по 150 грамм хлеба, обед из одного блюда. Результаты проверок состояния данных интернатов показали следующее: особенно плохо обстояло дело с питанием в интернате имени Калинина и в селе Кузьминка, где дети от недоедания были истощены, имелись заболевания и случаи смертности [27; 150].

В Кызыл-Ординской области интернат московских школьников на станции Суло-Тобе не получал хлеба за июнь и июль, не говоря уже о других продуктах, таких как сахар, жиры, крупы. Интернат был вынужден брать муку взаймы у других учреждений, и задолженность составила 5,5 ц. В интернате в Джалагашском районе дети не получали овощей. Отсюда в интернате массовые случаи заболевания цингой.

В Западно-Казахстанской области с мая 1942 г. не получали круп, сахара, жиров. В Актюбинской области часто были перебои с хлебом в Тамдинском, Петропавловском и Уильском детских домах. В Гурьевской области в Сорочинском детском доме с мая, кроме 400 г муки на воспитанника, ничего не получали. Детей кормили одной затиркой. Недостаточность питания привела во всех детских домах области к ослаблению здоровья и к заболеванию цингой.

В Восточно-Казахстанской области имели место перебои с выдачей пайка в Курчумском, Зайсанском, Зырянновском детских домах. В Кустанайской области организации не обеспечивали детские дома продуктами питания. Некоторые детские дома совершенно не получали нарядов: Семиозерный, Карабалыкский, Федоровский, Пресногорьковский. В Кустанайской области было плохо организовано питание детей особенно в Карабалыкском, Семиозерном, Убаганском детских домах. Не были организованы самозаготовки. Карабалыкскому детскому дому вместо 260 кг колбасы было отпущено 135 кг. Федоровскому и Убаганскому детским домам райпотребсоюзы самовольно урезали отпущенные детям сахар, масло и колбасные изделия [27; 146].

Иногда продукты передавались не напрямую в детский дом. Например, в Алма-Атинской области детский дом Энбекши-Казахского района не получил продукты, они были отправлены в район. Такое же положение было в Панфиловском районе в Джаркентском детском доме.

У каждого детского дома были свои шефы, оказывавшие помощь в снабжении продуктами. Например, в 1941 г. трем московским интернатам, расположенным в Джалагашском районе Кызыл-Ординской области колхозы-шефы выделили 112 баранов, 2 быка, 15 коров, 23 т риса, 18 т овощей, 3 т мяса, 13 тыс. л молока, 2 т рыбы, 3500 яиц. В Джамбульской области колхоз «Красный Восток» выделил детскому дому 300 кг сахара, 150 кг сахара-песка, 20 кг картофеля, 165 кг мяса.

Колхозы, которые привлекали воспитанников на сельскохозяйственные работы, делали оплату за трудодни продуктами питания. Например, школьники Московского интерната в Алма-Атинской области выработали более 1000 трудодней, в Джамбульской области — более 3000 трудодней, Карагандинская школа-интернат для глухонемых (35 человек) выработали 2300 трудодней. Но, к сожалению, это не могло удовлетворить потребности детских домов и интернатов в питании.

Подсобные хозяйства, если работа в них была хорошо налажена, если имелись необходимые ресурсы, давали дополнительные возможности руководству детских домов улучшить питание воспитанников. Практически в каждом детском доме республики были подсобные хозяйства. Например, в Карагандинской области, куда также были эвакуированы детские дома из Украинской ССР, РСФСР, Калмыкской АССР, имели свои подсобные хозяйства [29; 123–124]. Имелся домашний скот (дойные

коровы, рабочие быки, лошади, мелкий рогатый скот, свиньи), посевные участки, выделенные колхозами, на которых выращивали картофель, овес, пшеницу, ячмень, подсолнух, просо, огородные культуры [30; 26–27].

Указанные выше данные по областям были обозначены в отчете по проверке состояния детских домов и интернатов, в результате чего были сделаны выводы о неудовлетворительном снабжении питанием детских домов в республике. В ряде причин были выделены две основные: не было утвержденных норм питания и отсутствовали специальные фонды для детских учреждений [27; 57–58]. Даже если государство выделяло средства, проблема отоваривания детских домов оставалась актуальной. Торгующие организации не в полной мере снабжали детские дома продуктами питания. Ситуация также усугублялась халатным отношением со стороны работников детских домов.

Обеспечение эвакуированных детских домов промышленными товарами было также неудовлетворительным. За первое полугодие 1942 г. Совнарком КазССР выделил промтоваров на сумму 4891,0 тыс. руб., фактически было получено товаров только на 1893,4 тыс. руб. (38,7 %). Поступали тревожные сигналы относительно обеспеченности детей одеждой и обувью. Дети не могли нормально посещать школу. В Октябрьском детском доме Северо-Казахстанской области из 205 детей пальто имели лишь 40 человек, в Урнекском из 153 детей старые пальто были только у 53. В Алма-Атинской области 1230 детей не имели обуви, а пальто — 1160 детей. Вновь прибывшие по эвакуации в августе–сентябре 1942 г. в Алма-Ату из Краснодарского края 144 ребенка не имели обуви, одежды, постельных принадлежностей. Дети из Борисоглебского детского дома Воронежской области, прибывшие в Джамбульскую область 6 августа 1942 г., не имели ни обмундирования, ни постельных принадлежностей. Недофинансированы были детские дома Казалинского, Кармакчинского и других районов на 117,0 тыс. руб. Разбазарился Фонд для московских интернатов [27; 61].

Обмундирования в московских интернатах №1 и №2 в Павлодарской области было недостаточным, и оно было в крайне ветхом состоянии. Постельного и нательного белья было хоть и 2 смены, но их изношенность составляла 40 %. Для зимы была необходима теплая обувь и пальто в количестве 40 штук. Оба интерната ощущали острую нехватку постельного и нательного белья. Крепкого, неизношенного белья имелось только по одной смене, другая же смена была ветхой. Для 130 мальчиков для зимнего периода не хватало теплых брюк. Теплой обуви не было, не имелось также крепкой и пригодной к носке кожаной обуви.

Такое сложное материальное состояние московских интернатов в Павлодарской области не осталось без внимания общественности. Местными организациями была оказана помощь: горком комсомола провел сбор вещей, Наркомпросом были выделены подарки из отдела по хозяйственному устройству эвакуированного населения при СНК КазССР до 260 различных вещей. Наркомпрос отпустил этим интернатам в первом квартале 1942 г.: кожаной обуви на 2000 рублей, хлопчатобумажной ткани на 4600 рублей, швейных изделий на 800 рублей, бязи белой 500 метров. Для ликвидации большой скученности детей в интернатах было намечено перевести детей из интернатов № 1 и 2 в другие помещения [31; 18].

В первые месяцы прибытия в республику не только питание и снабжение детей из детских домов было в неудовлетворительном состоянии. Условия, в которых размещались дети, не всегда отвечали установленным требованиям. Например, в Кызыл-Ординской области, несмотря на два специальных решения от 31 января 1941 г. «О состоянии детских домов и интернатов республики» и от 03 марта 1942 г. «О состоянии эвакуированных детских домов и интернатов в республике и о борьбе с беспорядочностью среди детей» в области детские дома находились в крайне тяжелом положении. Не была проведена подготовительная работа по приему эвакуированных детских домов. Детский коллектив из г. Волчанок Харьковской области был размещен в заброшенном полуразрушенном помещении. Другие детские дома и интернаты также были размещены в непригодных и необорудованных помещениях. Московский интернат, расположившийся в Джалагашском районе, совершенно не имел необходимого оборудования. Дети спали на кирпичных и земляных полах. Помещения не отапливались [27; 61]. В Кустанайской области детским домам не была предоставлена отдельная площадь, в результате чего в Боровском, Мендыгаринском детских домах дети спали по двое на одной койке. Не было изоляторов, больные дети находились рядом со здоровыми [27; 146]. В Южно-Казахстанской области в ряде детских домов наблюдалась большая скученность. В Арыском детском доме № 8 вместо 150 детей было размещено 250, в Туркестанском № 4 — 230 детей на 150 мест. Дети спали по двое на одной койке [27; 147]. В Джамбульскую область был эвакуирован Могилевский детский дом.

Он был размещен в недостроенном помещении, в котором отсутствовали кровати, и дети были вынуждены спать на полу.

Помещение, в котором располагались интернаты № 1 и № 2, было крайне тесным: дети спали по двое на одной кровати. В интернате № 2 имелось всего 60 коек на 100 человек. В интернате № 3 санитарное состояние на момент проверки также считалось удовлетворительным, хотя, по данным Докладной записки по проверке эвакуированных московских интернатов, медицинское обслуживание врачом местного лечебно-фельдшерского пункта осуществлялось нерегулярно. В марте 1942 г. был зафиксирован один случай брюшного тифа.

Общежития и столовые некоторых интернатов Джамбульской области не отапливались неделями. Повсеместно наблюдалась антисанитария. В Интернате имени Калинина дети 42 дня не ходили в баню, не меняли белье, неделями не умывались. В помещениях интерната было грязно: на стенах, потолках — пыль, паутина, кровати, тумбочки, столы не протирались, полы не мылись целыми неделями. Дети из одного из московских интернатов были размещены в селе Камское. Медицинское обслуживание детей находилось не на должном уровне. Врачи райздравотдела не часто посещали воспитанников эвакуированных интернатов. Прибывшие дети страдали заболеванием десен, полости рта, болели брюшным тифом. Среди воспитанников нередкими явлениями были воровство и хулиганство [27; 150].

Медобслуживание детей также имело недостатки. В Аламатском детском доме тифом болели 37 детей. В Каракеткенском детском доме имела место детская смертность [27; 61]. В Старобельском, Гундаровском, Черкасском, Азовском, Орджаникидском детских домах Южно-Казахстанской области из-за плохого медицинского обслуживания не прекращались эпидемиологические заболевания, за короткий срок умерло 33 воспитанника [27; 147].

Во всех детских домах Джамбульской области была полнейшая антисанитария: грязные, часто подолгу неотапливаемые помещения, кругом паутина, грязная мебель, немывые полы. Медицинское обслуживание детских домов практически не производилось, врачи райздравотдела не предпринимали конкретных мер по устранению недостатков в медицинском обслуживании, в результате чего среди воспитанников наблюдалась большая завшивленность и заболевания чесоткой [27; 150].

В московских эвакуированных Интернатах № 1 и № 2, размещенных в Павлодарской области, на момент проверки не были выявлены случаи заболевания инфекционно-эпидемиологического характера. Были случаи заболевания детей брюшным тифом, свинкой, корью, чесоткой. В январе–марте 1942 г. дети были госпитализированы, им была оказана своевременная медицинская помощь. На момент проверки имелось 14 детей, больных малярией.

Имелись и другие проблемы: медленно шло трудоустройство, не все дети были охвачены учебой, имели место антисемитизм, воровство, хулиганство [27; 61]. В Кустанайской области в Федоровском детском доме были зафиксированы факты воровства. Серьезные нарушения дисциплины были в Пресно-Горьковском детском доме той же области, где 300 воспитанников Мендыгаринского детского дома просили в письме Облвоенкомату, Облоно и Наркомпросу вернуть бывшего директора, так как были возмущены, что «женщина-еврейка» была назначена в качестве директора. В Южно-Казахстанской области не все дети были охвачены школой. Сбежало 14 детей. В Арысском детском доме № 8, Чимкентском № 11, Старобельском имелись факты воровства и хулиганства [27; 146–147].

В 1941–1942 гг. в эвакуированных детских домах и интернатах имелся целый ряд сложностей, имевших даже летальный исход. Это было обусловлено неожиданным увеличением контингента детей в детских учреждениях. Но, несмотря на все сложности, связанные с финансированием, оставить детские дома и интернаты в таком состоянии было невозможно. Были предприняты ряд мер по улучшению жизни прибывших по эвакуации детей. В материалах отчетов Управления лечебно-профилактической помощи детям содержатся данные на 1 июля 1943 г. по реализации приказов Наркомздрава КазССР № 58 и № 531 в части улучшения санитарного состояния, питания и медицинского обслуживания детских учреждений. Согласно данным приказам, были учтены по областям республики все работающие детские дома. По состоянию на 1 июля 1943 г. в областях Казахстана имелся 161 детский дом с охватом 22218 детей.

Органами здравоохранения на местах было проведено обследование состояния работы детских учреждений, подготовленности к зиме, обеспеченности продуктами питания и топливом, уровня детской заболеваемости. Райпедиатры и Госсанинспекция, руководители на местах контролировали выбор соответствующих помещений для развертывания дополнительных детских консультаций, сезонных колхозных детских яслей, летних оздоровительных учреждений и столовых. Особое внимание

медицинских работников уделялось работе детских эвакуированных учреждений — детских домов и интернатов, как наиболее слабому участку работы.

Сведения с мест и материалы Наркомздрава КазССР по обследованию состояния детских домов республики свидетельствовали о том, что к июлю 1943 г. в ряде детских домов республики улучшилось санитарное состояние и медико-санитарное обслуживание детей. Например, Акмолинская область: санитарное состояние во втором квартале 1943 г. в Молотовском, Калининском, Рузаевском детских домах заметно улучшилось. Дети этих домов обеспечены хорошим питанием, вшивости среди детей нет, детские дома имеют свои подсобные хозяйства.

Джамбульская область: санитарное состояние детских домов после проведенного Госсанинспекцией обследования и принятых ею мер (было наложено 6 штрафов на сумму 1500 рублей, 5 дел передано в следственные органы) в детских домах (Калининский, Джамбульский, Курдаевский, Опорный, Кузалинский) условия значительно улучшились. В этих детских домах дети были обеспечены лучше, чем в других постельными принадлежностями, бельем, были организованы бани и вошебойки, улучшено санитарное состояние и питание детей. С целью ликвидации заболеваний учтены дети с трахомой и чесоткой. Трахомотозные дети были отправлены для лечения в Талды-Курган, чесоточные дети прошли курс соответствующего лечения на месте, 35 детей с костным туберкулезом были переведены для лечения в стационары. В мае 1943 г. была проведена санитарная обработка детей. Вопрос об улучшении качества работы детских домов области стоял на повестке в Исполкоме Облсовета. За плохую работу были сняты заведующие домами колхоза «Новотроицкая» и заведующий Чуйским районом. Был объявлен выговор заведующему Чуйским райздравотделом и председателю Исполкома Чуйского райсовета.

Семипалатинская область: санитарное состояние детских домов во втором квартале 1943 г. улучшилось, по всем детским домам произведена побелка помещений. Ликвидирована завшивленность и чесотка, проводились систематические медосмотры персонала. Улучшилось питание, в рацион были введены яйца и молочные продукты.

Карагандинская область: в области вели работу 5 детских домов, один из них был эвакуированный детский дом из Украины на 700 детей. Санитарное состояние этого детского дома оценивалось как хорошее. Медицинский персонал в нем был укомплектован полностью. При обследовании детского дома не были выявлены хронически больные дети, подлежащие госпитализации.

Кзыл-Ординская область: из 12 имеющихся детских домов 3 местных и 9 эвакуированных. В детских домах велся систематический медико-санитарный контроль. Завшивленности и инфекционных заболеваний не обнаружено. Общее состояние детских домов оценивалось как удовлетворительное. Во втором квартале 1943 г. была произведена уборка помещений и дворов. В апреле и мае бани в районе не работали из-за отсутствия топлива, но к началу лета бани продолжили работать. Дети были обеспечены кипяченной водой. Зафиксировано 2 случая дизентерии в Аральском районе — дети были госпитализированы, проведены профилактические мероприятия, повторных случаев не было.

Кустанайская область: из 8 детских домов области в удовлетворительном состоянии находилось 5. Имелись бани, но не было вошебоек, санобработка детей проводилась в дезокамерах органов здравоохранения. Имелись изоляторы на 5–8 коек. Медицинское обслуживание вели 5 штатных врачей и 3 медицинские сестры. Питание было удовлетворительное.

Наряду с этим во многих детских домах республики санитарное состояние продолжало оставаться неудовлетворительным. Общим недостатком большинства детских домов являлась большая перегрузка и скученность. Дети спали по двое на койках в части детских домов. Имелась недостаточная обеспеченность бельем нательным и постельным, обувью, одеждой. Детское питание было однообразным и недостаточным, бедно витаминами. Плохая обеспеченность банями и дезокамерами была из-за необеспеченности топливом, не было регулярной санобработки детей, не везде ликвидирована завшивленность. Наиболее отстающими детскими домами являлись: в Семипалатинской области Детский дом Аягуза, в Акмолинской области — Щучинский, в Кустанайской области Детские дома им. Урицкого — Мендыгаринский, Карабалыкский, в Восточно-Казахстанской области Детские дома Полтавский, Медвеженский, Архангельский, Урненский [32; 57–58].

Согласно материалам отчета Управления лечебно-профилактической помощи детям, положение в эвакуированных детских домах имело тенденцию к улучшению, устранялись, по мере возможности, проблемы с организацией питания, снабжения промтоварами, медицинского обслуживания, санитарного состояния детских домов, прибывших в Казахстан по эвакуации. Эвакуированные детские

учреждения, будучи на особом контроле, не оставались без внимания как центральных, так и местных органов власти.

Одной из мер помощи эвакуированным детям в тылу было патронирование и усыновление. Такая практика получила широкое распространение среди населения среднеазиатских республик и Казахстана. Первый руководитель Казахстана Жумабай Шаяхметов, занимаясь проблемами размещения эвакуированных, оперативно решал вопросы размещения прибывших детей. Осенью 1941 г. в Алма-Ату прибыл эшелон с детьми с Украины, и Шаяхметов обратился к местным жителям с просьбой взять детей на содержание. Алматинцы откликнулись на просьбу, и все дети были устроены в семьи. А сам Первый Секретарь КПК усыновил мальчика по имени Владимир Малько, которому на момент прибытия было всего три года [33]. Подобные меры имели место по республике повсеместно. В первые месяцы после прибытия эвакуированных детей, в результате проведенной работы среди рабочих, служащих и колхозников, из детских домов было передано на воспитание 1234 ребенка, усыновлено — 430 [27; 60–61].

Сравнивая данные с Узбекской ССР, куда в годы войны было эвакуировано гораздо большее число детей, чем в остальные союзные республики, в том числе и Казахстан, то и число усыновленных и патронированных детей в Узбекистане было гораздо больше. В конце 1942 г. местные жители усыновили 5542 ребенка. Были семьи, которые дали приют 10–14 детям [34; 19]. Эвакуированные стремились уехать на юг, и Узбекская ССР, с ее теплым климатом, стала новым домом для многих детей.

Женщинами Казахстана была проделана большая работа по оказанию помощи эвакуированным детям. Женщины г. Алма-Аты обратились с призывом к колхозницам, работницам, учителям и другим женщинам-патриоткам Казахстана с призывом помочь эвакуированным детям, взять в семью на содержание ребенка. А если не имелось такой возможности, то брать детей на выходные, чтобы они могли почувствовать домашний уют и поддержку. Помимо этого, оказывалась материальная помощь путем отчисления однодневного заработка на покупку необходимых вещей для эвакуированных детей [35; 100].

Поскольку в детских домах и интернатах имелаась большая скученность детей, то для их разгрузки предпринимался ряд мер: передача родителям или лицам их заменяющим, усыновление, трудоустройство в колхозы, передача детей на обучение в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища и т.д. Например, в Джамбульской области для разгрузки одного из интернатов было передано родным — 624 человека, усыновлено — 33 ребенка, трудоустроено — 230 [36; 3–4]. Переростки шли на производство или в колхозы, дети младшего возраста отдавались по возможности на усыновление, хотя процедура передачи ребенка на патронат или усыновление в Советском Союзе, несмотря на военное время, была достаточно сложной. Необходимо было пройти ряд проверок (состояние здоровья опекуна, условия проживания, доход и т.д.), и после усыновления органами Наркомпроса и Наркомздрава осуществлялся регулярный контроль [37; 21].

Выводы

После эвакуации коллективов детских учреждений в Казахстан контингент воспитанников детских домов увеличился. Так, если в довоенное время контингент составлял 18013 человек, то к весне 1942 г. уже 33148 человек [38; 95]. Согласно материалам Управления детскими домами, в 1941 г. было запланировано трудоустроить 1300 выпускников детских домов, но фактически выпущено 2307 человек, патронирование детей по плану составляло 200 человек, фактически — 267. В 1942 г. планировалось трудоустроить 2965 человек, фактически — 5494, патронирование по плану 500, фактически — 1008 детей было отдано на патронат [39; 10]. Открытие новых детских домов шло непропорционально увеличению количества прибывающих детей. На начало лета 1942 г. в КазССР вели работу 170 детских домов, но к концу года их осталось 159, так как содержание детского учреждения требовало значительного финансирования, дополнительных педагогических, медицинских и вспомогательных кадров. Поэтому для оптимизации работы детских домов, их количество сокращалось путем их объединения или закрытия [38; 95].

Сиротам и в мирное время было сложно, а с началом войны все лишения увеличились во много раз. И благодаря тому, что государство, заботясь о подрастающем поколении, эвакуировало детей, а также тому, что на местах прибытия — в тылу детям оказали помощь и поддержку, им удалось выжить. Организация перевозки населения была первым настолько масштабным скорым проектом, и потому невозможно было предусмотреть некоторые возникавшие сложности, не говоря уже о том,

что вагоны периодически попадали под вражеский обстрел. Детей эвакуировали в спешке, брали только все самое необходимое. Но, несмотря на это, можно предположить, что и в мирное время воспитанники детских домов и интернатов находились в весьма затруднительном положении, поскольку они прибывали часто без обуви, верхней одежды, постельного белья и т.д.

Качество проживания как прибывших по эвакуации детей, так и казахстанских, серьезно страдало из-за столь массового и скорого увеличения контингента детских домов и интернатов республики. Основная часть расходов шла на военные нужды, а финансирование постройки новых детских учреждений не было запланировано. В детских домах наблюдалась скученность, антисанитария, недостаток или отсутствие необходимых принадлежностей, одежды, обуви, продуктов питания. Медицинское обслуживание, школьное и трудовое обучение, воспитательная работа также не сразу были налажены.

Руководство Казахской ССР, а также местные органы исполнительной власти не могли ожидать такого большого потока незапланированных, не заложенных в финансирование воспитанников детских домов и интернатов. Детям, проживавшим в детских домах, и до войны было весьма сложно, во всем была нехватка, а в связи с уплотнением детских домов стало в разы тяжелее. Для налаживания быта прибывших коллективов детских учреждений выделялись дополнительные средства. Судьба эвакуированных детей была на особом контроле государства, и к 1943 г. положение эвакуированных детских домов и интернатов стало заметно улучшаться. И, несмотря на все трудности и лишения, эвакуированные дети обрели в Казахстане крышу над головой, заботу и, пусть временами скудный, регулярный паек.

Статья написана в рамках реализации конкурса на грантовое финансирование исследований молодых ученых по проекту «Жас галым» на 2022–2024 годы (ИРН АР14973000 — «Советское детство в Казахстане в годы войны (1941–1945 гг.): история и повседневность»).

Список литературы

- 1 Абрамович А. Эпизоды еврейской эвакуации 1941–1942 гг. в Карагандинскую область / А. Абрамович // Эвакуация: воскресая прошлое: материалы Междунар. науч. конф. — Алматы, 2009. — С. 103–119.
- 2 Из истории дружбы украинского и узбекского народов (1941–1945 гг.): сб. док. и матер. / под ред. А.М. Терлецкой. — Киев: Наук. Думка, 1968. — 148 с.
- 3 Сеницын А.М. Всенародная помощь фронту: о патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. / А.М. Сеницын. — М.: Воениздат, 1985. — 319 с.
- 4 Бисенова А.Б. Материнство и детство: очерки развития охраны материнства и детства Казахстане / А.Б. Бисенова. — Алма-Ата: Казахстан, 1965. — 208 с.
- 5 White E. The Return of Evacuated to Leningrad, 1944-6 / J. Renish, E. White // The Disentanglement of Populations. — London, 2011. — P. 251-270.
- 6 De Graffenried J.K. Sacrificing childhood: children and the Soviet State in the Great Patriotic War / J.K. De Graffenried. — Lawrence: University Press of Kansas, 2014. — 248 p.
- 7 Коренюк В.М. Повседневная жизнь детей военного и послевоенного времени (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / В.М. Коренюк. — Пермь, 2017. — 295 с.
- 8 Кабирова А.Ш. Деятельность государственных и общественных организаций по охране детства в годы Великой Отечественной войны (на материалах Татарстана) / А.Ш. Кабирова, Э.З. Багманова // Вестн. Казан. юрид. ин-та. — 2010. — № 2. — С. 132–138.
- 9 Бахтин В.В. Детские дома Воронежской области в годы Великой Отечественной войны / В.В. Бахтин // Отечественная история. — 2010. — № 2(4). — С. 74–79.
- 10 Славко А.А. Государственное регулирование процесса ликвидации детской беспризорности в России в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период / А.А. Славко // Изв. РГПУ им. А.И. Герцена. — 2010. — № 120. — С. 33–43.
- 11 Протасова Е.В. Детские дома и интернаты военного времени в Пермской (Молотовской) области / Е.В. Протасова // Научный диалог: История. Экономика. Право. — 2014. — № 8 (32). — С. 84–104.
- 12 Варехина А.Н. Детские дома на Урале в годы Великой Отечественной войны / А.Н. Варехина // Педагогическое образование в России. — 2012. — № 4. — С. 32–39.
- 13 Снегирева Л.И. Прием и размещение эвакуированных детских учреждений в Западно-Сибирском тылу (1941–1943 годы) / Л.И. Снегирева // Вестн. ТГПУ. — 2018. — № 5(194). — С. 143–156.
- 14 Бельская Н. Эвакуированные дети: трудности выживания в тылу / Н. Бельская // Демографическое обозрение. — 2016. — № 2. — С. 169–179.

- 15 Потёмкина М.Н. Воспитанники московского интерната в уральском тылу: отражение военной действительности в синхронных эго-документах / М.Н. Потёмкина, Т.С. Лушина // *Технологос*. — 2020. — №3. — С. 123–133.
- 16 Сулейманова Р.Н. Меры по защите детства в годы Великой Отечественной войны: из региональной истории / Р.Н. Сулейманова // *Историческая и социально-образовательная мысль*. — 2021. — № 3. — С. 46–60.
- 17 Меркурьева В.С. Дети войны: к вопросу об оказании помощи детям, эвакуированным в Сталинградскую область в 1941–начале 1942 гг. / В.С. Меркурьева // *Genesis: исторические исследования*. — 2022. — № 8. — С. 139–148.
- 18 Курбанова Н.У. Кыргызстан — вторая родина детей эвакуированных детских учреждений в годы Великой Отечественной войны / Н.У. Курбанова, А.К. Бекбоева // *Вестн. Киргиз. гос. ун-та им. И. Арабаева*. — 2020. — № 4. — С. 91–104.
- 19 Дорошенко Т.И. Память о войне. (Помощь Узбекистана эвакуированным польским детским домам) / Т.И. Дорошенко // *Polish Journal of Science*. — 2020. — № 34–2(34). — С. 14–17.
- 20 Горькая доля детства: рассказы о днях оккупации / сост. Л.Г. Емельянов. — Минск: Белорусская наука, 2017. — 301 с.
- 21 Хайназаров Б.Б. Медицинская помощь Узбекской ССР эвакуированным народам в годы войны / Б.Б. Хайназаров // *Военно-исторические аспекты жизни Юга России XVII–XXI вв.: вопросы изучения и музеефикации: матер. III-й Междунар. науч.-практ. конф.* — Волгоград: Общество с ограниченной ответственностью «Сфера», 2021. — С. 145–151.
- 22 Саипова К.Д. Проявление межнациональной толерантности узбекского народа в годы войны: взгляд сквозь десятилетия / К.Д. Саипова // *Вестн. науки и образования*. — 2021. — № 14–1(117). — С. 54–57.
- 23 Гентшке В.Л. Ни один детский дом и ни один ребенок не получил отказа в приеме: документы ЦГА Республики Узбекистан. 1941–1944 гг. / В.Л. Гентшке // *Исторический архив*. — 2005. — № 2. — С. 151–164.
- 24 Сарсенбаева С.С. Страницы истории охраны материнства и детства в Казахстане в годы Великой Отечественной войны / С.С. Сарсенбаева, Г.М. Аликеева, А.М. Шахиева // *Вестн. КазНМУ*. — 2015. — № 4. — С. 713–715.
- 25 Сактаганова З.Г. Эвакуация советских детей в Центральный Казахстан в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова, А.А. Сальникова // *Вопросы истории*. — 2021. — № 8(2). — С. 4–16.
- 26 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5/1. — Д. 561. — Л. 51.
- 27 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 649. — Л. 55–150.
- 28 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 862. — Л. 117.
- 29 Карагандинская область в годы Великой Отечественной войны. Дети тыла: сб. док. и матер. — Караганда: ТОО «Ар-ко и К», 2015. — 208 с.
- 30 ГАКО. — Ф. 469. — Оп. 1. — Д. 167. — Л. 26–27.
- 31 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 5/1. — Д. 676. — Л. 18.
- 32 ГА РФ. — Ф. 8009. — Оп. 21. — Д. 61. — Л. 57–58.
- 33 Аден А. Жумабай Шаяхметов. Школьный учитель, чекист и первый секретарь ЦК / А. Аден. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/4424>.
- 34 Иноятова Д.М. Помощь узбекистанцев эвакуированным детям войны / Д.М. Иноятова // *Вестн. науки и образования*. — 2020. — № 10-3 (88). — С. 17–21.
- 35 Жаркынбаева Р.С. Военная повседневность в городах тыла в 1941–1945 гг. (на примере г. Алма-Аты) / Р.С. Жаркынбаева, Н.В. Дулина, Е.В. Ануфриева // *Вестн. ВолГУ. Сер. 4. История. Регионоведение. Международные отношения*. — 2020. — № 1. — С. 97–108.
- 36 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 860. — Л. 3–4.
- 37 ГАКО. — Ф. 567. — Оп. 1. — Д. 11. — Л. 71.
- 38 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 532а. — Л. 95.
- 39 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 763. — Л. 10.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы балалар үйлері мен интернаттарды Қазақ КСР-не эвакуациялау

Мақалада КСРО-ның балаларын басып алынған және ықтимал қауіпті аумақтардан Қазақстанға эвакуациялау мәселелері зерттелген. Авторлар архив мәліметтері негізінде балаларды тасымалдауды ұйымдастыру, балалардың тыл аймақтарына келгендегі жағдайын, жолда және келген кездегі оларға медициналық қызметтің көрсетілуін, балалар мекемелерінің (балалар үйлері және интернаттар) ұжымдарын республикадағы балалар үйлеріне орналастыру мәселелерін зерделейді. Балалардың облыстар бойынша балалар үйі мен интернаттарда тұруы жағдайларымен байланысты материалдар ерекше қызығушылық тудырады. Сонымен қатар Кеңес Одағының 20 республикасы мен облыстарынан келген балалардың материалдық-тұрмыстық қиыншылықтарына байланысты мәселелеріне назар аударылған. Эвакуацияланған балалардың өмір сапасын жақсартуға қатысты үкімет пен партияның

қаулылары, өкімдері, сонымен бірге эвакуацияланған кеңестік балалардың тұруы, киім-кешегі, медициналық қызметтің көрсетілуі, тәрбиелеу, білім беру және ең маңыздысы тамақтандыруға қатысты жергілікті атқару органдарының әрекеттері зерделеніп, қарастырылған. Қазақстанның кейбір облыстарындағы балалар үйлері мен интернаттары мысалында келген балалар ұжымының бастапқы тұрмыстық жағдайларының қандай болғаны туралы айтылған. Мақаланы жазуда Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивы, Қазақстан Республикасы Президент архивы, Қарағанды облысының мемлекеттік архивы, Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивы қорларындағы құжаттар пайдаланылған. Сондай-ақ осы пайдаланылған құжаттардың кейбіреулері таяу арада ғана құпиясыздандырылғандығын атап өткен жөн.

Кілт сөздер: эвакуация, балалар үйі, интернат, Ұлы Отан соғысы, балалар, балалық шақ, панасыздық, қараусыз қалу, бала асырап алу, патронаттау, Қазақстан.

Z.G. Saktaganova, Zh.K. Abdugarimova

Evacuation of orphanages and boarding schools during the Great Patriotic War to the Kazakh SSR

The article studies the issues of evacuation of the USSR children to Kazakhstan from occupied and potentially dangerous territories. Based on archival data, the authors study the organization of children's transportation, the conditions under which children arrived in the rear regions, medical care on the way and upon arrival, and the placement of children's institutions (orphanages and boarding schools) in the existing orphanages of the republic. Of particular interest are the materials related to children's living in orphanages and boarding schools by regions. The problems encountered by children who arrived from more than 20 republics and regions of the Soviet Union related to material and domestic difficulties are studied. Resolutions, government and party orders to improve the quality of life of evacuated children are studied. The actions of local executive authorities to solve the problems of accommodation, uniforms, medical care, education, training and most importantly nutrition of evacuated Soviet children are examined as well. Using the example of orphanages and boarding schools in some regions of Kazakhstan, the authors give a clear picture of what the living conditions of the arrived children's groups were originally. When writing the article, the authors refer to the following archives: Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, State Archive of Karaganda region, State Archive of the Russian Federation. Some documents used in the article are recently declassified.

Keywords: evacuation, orphanage, boarding school, the Great Patriotic War, children, childhood, homelessness, neglect, adoption, patronage, Kazakhstan.

References

- 1 Abramovich, A. (2009). Epizody evreiskoi evakuatsii 1941–1942 gg. v Karagandinskuiu oblast [Episodes of the Jewish evacuation of 1941–1942 to the Karaganda region]. *Evakuatsiia: voskresaiia proshloe: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Evacuation: Resurrecting the past: Materials of the international scientific conference*. Almaty, 103–119 [in Russian].
- 2 Terletskaya, A.M. (Ed.). (1968). Iz istorii druzhby ukrainskogo i uzbekskogo narodov (1941–1945 gg.): sbornik dokumentov i materialov [From the history of friendship between the Ukrainian and Uzbek peoples (1941–1945): collection of documents and materials]. Kiev: Naukova Dumka [in Russian].
- 3 Sinitsyn, A.M. (1985). Vsenarodnaia pomoshch frontu: o patrioticheskikh dvizheniiakh sovetskogo naroda v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941–1945 gg. [National assistance to the front: about the patriotic movements of the Soviet people during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Moscow: Voenizdat [in Russian].
- 4 Bisenova, A.B. (1965). Materinstvo i detstvo: ocherki razvitiia okhrany materinstva i detstva Kazakhstane [Motherhood and childhood: essays on the development of maternal and child health in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 5 White, E. (2011). The Return of Evacuated to Leningrad, 1944–6. *The Disentanglement of Populations*. London.
- 6 De Graffenried, J.K. (2014). Sacrificing childhood: children and the Soviet State in the Great Patriotic War. Lawrence: University Press of Kansas.
- 7 Koreniuk, V.M. (2017). Povsednevnaia zhizn detei voennogo i poslevoennogo vremeni (po materialam Molotovskoi oblasti) [The daily life of children of the war and post-war period (based on the materials of the Molotov region)]. *Extended abstract of candidate's thesis* [in Russian].
- 8 Kabirova, A.Sh., & Bagmanova, E.Z. (2010). Deiatel'nost gosudarstvennykh i obshchestvennykh organizatsii po okhrane detstva v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (na materialakh Tatarstana) [Statesman and public figure for the protection of children in the year of the Great Patriotic War (based on the materials of Tatarstan)]. *Vestnik Kazanskogo yuridicheskogo instituta — Bulletin of the Kazan Law Institute*, 2, 132–138 [in Russian].

- 9 Bakhtin, V.V. (2010). Detskie doma Voronezhskoi oblasti v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Orphanages of the Voronezh region during the Great Patriotic War]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history*, 2, 74–79 [in Russian].
- 10 Slavko, A.A. (2010). Gosudarstvennoe regulirovanie protsessa likvidatsii detskoj besprizornosti v Rossii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny i v poslevoennyi period [State regulation of the process of eliminating child homelessness in Russia during the Great Patriotic War and in the post-war period]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gertsena — Proceedings of the A.I. Herzen Russian State Pedagogical University*, 120, 33–43 [in Russian].
- 11 Protasova, E.V. (2014). Detskie doma i internaty voennogo vremeni v Permskoi (Molotovskoi) oblasti [Orphanages of international wartime in the Perm (Molotov) region]. *Nauchnyi dialog. Istoriia. Ekonomika. Pravo — Scientific dialogue. History. Economy. Right*, 8, 84–104 [in Russian].
- 12 Varekhina, A.N. (2012). Detskie doma na Urale v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Orphanages in the Urals during the Great Patriotic War]. *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii — Pedagogical education in Russia*, 4, 32–39 [in Russian].
- 13 Snegireva, L.I. (2018). Priem i razmeshchenie evakuirovannykh detskikh uchrezhdenii v Zapadno-Sibirskom tylu (1941–1943 gody) [Reception and accommodation of evacuated children's institutions in the West Siberian rear (1941–1943)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of the Tomsk State Pedagogical University*, 5(194), 143–156 [in Russian].
- 14 Belskaia, N. (2016). Evakuirovannye deti: trudnosti vyzhivaniia v tylu [Evacuated children: difficulties of survival in the rear]. *Demograficheskoe obozrenie — Demographic overview*, 2, 169–179 [in Russian].
- 15 Potemkina, M.N., & Lushina, T.S. (2020). Vospitanniki moskovskogo internata v uralskom tylu: otrazhenie voennoi deistvitel'nosti v sinkhronnykh ego-dokumentakh [Pupils of the Moscow boarding school in the Ural rear: reflection of military reality in synchronous ego documents]. *Tekhnologos — Technologos*, 3, 123–133 [in Russian].
- 16 Suleimanova, R.N. (2021). Mery po zashchite detstva v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: iz regionalnoi istorii [Measures to protect childhood during the Great Patriotic War: from regional history]. *Istoricheskaia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl — Historical and Social-Educational Idea*, 3, 46–60 [in Russian].
- 17 Merkureva, V.S. (2022). Deti voiny: k voprosu ob okazanii pomoshchi detiam, evakuirovannym v Stalingradskuiu oblast v 1941—nachale 1942 gg. [Children of war: on the issue of providing assistance to children evacuated to the Stalingrad region in 1941—early 1942]. *Genesis: istoricheskoe issledovaniia — Genesis: Historical Research*, 8, 139–148 [in Russian].
- 18 Kurbanova, N.U., & Bekboeva, A.K. (2020). Kyrgyzstan — vtoraia rodina detei evakuirovannykh detskikh uchrezhdenii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Kyrgyzstan is the second homeland of children of evacuated children's institutions during the Great Patriotic War]. *Vestnik Kirgizskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. Arabaeva — Bulletin of the Kyrgyz State University named after I. Arabaev*, 4, 91–104 [in Russian].
- 19 Doroshenko, T.I. (2020). Pamiat o voine. (Pomoshch Uzbekistana evakuirovannym polskim detskim domam) [Memory of the war (Uzbekistan's help to evacuated Polish orphanages)]. *Polish Journal of Science*, 34, 14–17 [in Russian].
- 20 Emelianov, L.G. (Comp.). (2017). Gorkaia dolia detstva: rasskazy o dniakh okkupatsii [The bitter share of childhood: stories about the days of occupation]. Minsk: Belorusskaia nauka [in Russian].
- 21 Khainazarov, B.B. (2021). Meditsinskaia pomoshch Uzbekskoi SSR evakuirovannym narodam v gody voiny [Medical care for evacuated peoples in the Uzbek SSR during the war]. *Voенно-istoricheskie aspekty zhizni Yuga Rossii XVII–XXI vv.: voprosy izucheniia i muzeifikatsii: Materialy III Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Military-historical aspects of life in the South of Russia of the XVII–XXI centuries: issues of study and museumification: 3rd International Scientific and Practical Conference*. Volgograd: Obshchestvo s ogranichennoi otvetstvennostiu «Sfera», 145–151 [in Russian].
- 22 Saipova, K.D. (2021). Proiavlenie mezhnatsionalnoi tolerantnosti uzbekskogo naroda v gody voiny: vzgliad skvoz desiatiletiia [Manifestation of interethnic tolerance of the Uzbek people during the war years: a look through the decades]. *Vestnik nauki i obrazovaniia — Bulletin of Science and Education*, 14–1(117), 54–57 [in Russian].
- 23 Gentshke, V.L. (2005). Ni odin detskii dom i ni odin rebenok ne poluchil otkaza v prieme: dokumenty TsGA Respubliki Uzbekistan. 1941–1944 gg. [No orphanage and no child was refused admission: documents of the Central State Administration of the Republic of Uzbekistan]. *Istoricheskii arkhiv — Historical Archive*, 2, 151–164 [in Russian].
- 24 Sarsenbaeva, S.S., Alikeeva, G.M., & Shakhieva, A.M. (2015). Stranitsy istorii okhrany materinstva i detstva v Kazakhstane v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Pages of the history of maternity and childhood protection in Kazakhstan during the Great Patriotic War]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo meditsinskogo universiteta — Bulletin of the Kazakh National Medical University*, 4, 713–715 [in Russian].
- 25 Saktaganova, Z.G., Abdurkarimova, Zh.K., & Salnikova, A.A. (2021). Evakuatsiia sovetskikh detei v Tsentralnyi Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945 gg.) [Evacuation of Soviet children to Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945)]. *Voprosy istorii — Questions of History*, 8(2), 4–16 [in Russian].
- 26 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5/1. — D. 561. — L. 51 [in Russian].
- 27 GA KO [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1692. — Op. 1. — D. 649. — L. 55–150 [in Russian].
- 28 GA KO [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1692. — Op. 1. — D. 862. — L. 117 [in Russian].
- 29 (2015). Karagandinskaia oblast v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Deti tyla: Sbornik dokumentov i materialov [Karaganda region during the Great Patriotic War. Children of the rear. Collection of documents and materials]. Karaganda: TOO «Arko i K» [in Russian].
- 30 GA KO [State Archive of Karaganda region]. — F. 469. — Op. 1. — D. 167. — L. 26–27 [in Russian].
- 31 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 5/1. — D. 676. — L. 18 [in Russian].

- 32 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 8009. — Op. 21. — D. 61. — L. 57–58 [in Russian].
- 33 Aden, A. (2019). Zhumabai Shaiakhmetov. Shkolnyi uchitel, chekist i pervyi sekretar TsK [Zhumabai Shayakhmetov. A schoolteacher, a chekist and the first secretary of the Central Committee]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/4424> [in Russian].
- 34 Inoiatova, D.M. (2020). Pomoshch uzbekistantsev evakuirovannym detiam voiny [Assistance of Uzbekistanis to evacuated war children]. *Vestnik nauki i obrazovaniia — Bulletin of Science and Education*, 10–3 (88), 17–21 [in Russian].
- 35 Zharkynbaeva, R.S., Dulina, N.V., & Anufrieva, E.V. (2020). Voennaia povednost v gorodakh tyla v 1941–1945 gg. (na primere g. Alma-Aty) [Military daily life in the cities of the rear in 1941–1945. (using the example of Alma-Ata)]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4. Istoriiia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia — Bulletin of the Volgograd State University. Series 4. History. Regional studies. International relations*, 1, 97–108 [in Russian].
- 36 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1692. — Op. 1. — D. 860. — L. 3–4 [in Russian].
- 37 GA KO [State Archive of Karaganda region]. — F. 567. — Op. 1. — D. 11. — L. 71 [in Russian].
- 38 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1692. — Op. 1. — D. 532a. — L. 95 [in Russian].
- 39 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1692. — Op. 1. — D. 763. — L. 10 [in Russian].

Сведения об авторах

Сактаганова Зауреш — д.и.н., профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Абдукаримова Жанара — PhD, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-1114-6887>

Information about the authors

Saktaganova Zauresh — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Abdukarimova Zhanara — PhD, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Ж.С. Смаханова¹ , А.П. Алиакбарова¹ , Г.Т. Моминова²

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан;

²Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан
(E-mail: z.deil@mail.ru, ainurAP@mail.ru, mg_29@mail.ru)

Моғолстан тарихының оқулықтарда берілуін талдау: тарихи оқиғалар, тұлғалар және идеологиялық аспектілер

Мақалада Моғолстан тарихы туралы түсініктерді бағалауға бағытталған кешенді зерттеудің нәтижесі баяндалған. Зерттеу барысында негізгі тарихи оқиғаларға, негізгі тарихи тұлғаларға және оқу материалдарында ұсынылған Моғолстан тарихына қатысты идеологиялық аспектілерге оқу басылымдары негізінде талдау жүргізілді. Оқулық жасаудың логикалық-психологиялық тұжырымдамасының авторы, ғалым А.З. Рахимов «Оқулық дегеніміз — жаңа білімді меңгеру құралы емес, ол оқушылардың жүрегі мен парасатын қызықтыра алатын проблеманы баяндайтын әлеуметтік маңызы бар объект» деген [1] тұжырымдамасына назар салсақ, оқулықты идеологиялық құрал ретінде қарастыруымызға дәлел бола алады. Кеңес Одағы кезеңінен бүгінгі күнге дейінгі орта білім оқулықтарына салыстырмалы талдау жүргізе отырып, үстем болған идеологияның тарихи оқиғаларды тәпсірлеуге және тұлғаларды сипаттауға әсері болғандығын көреміз. Сонымен қатар, зерттеу барысында Моғолстан тарихындағы қандай оқиғалар оқулықтарда бейнеленген және қай тұлғалардың есімі оқулық мазмұнына кіргізілгеніне назар аударылады. Орта білім беру деңгейіндегі оқулықтардағы Моғолстан мемлекетінің тарихын талдауға, жаңа буын оқулықтарындағы жаңаша аспектілерді анықтауға және белгілі фактілерді қайта қарауға кешенді талдау жүргізу есебінен өзіндік ерекшелікке ие. Зерттеу нәтижелері оқулықтардағы Моғолстан тарихының жазылуының объективтілік дәрежесі, сондай-ақ, оқулықтардағы оқу материалдарының мазмұнына әр кездегі идеологиялар да әсер еткендігі туралы қорытындыға әкелді. Негізгі идеялар мен тұжырымдарға келе отырып, мақалада Моғолстандағы тарихи процестерді тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: Моғолстан, Шағатай ұлысы, Қазақ хандығы, ортағасырлар тарихы, оқулықтар, моғолдар, Моғолстан билеушілері, ортағасырлық зерттеушілер, идеология үстемдігі, салыстырмалы талдау.

Kipicne

Моғолстан тарихы Қазақстанның этникалық, саяси және мәдени тарихымен тығыз байланысты. Қазақ тарихында Қазақстан аумағында болған ең ірі мемлекеттердің бірі — Моғолстан аумағы қазақ этносымен мемлекеттілігінің қалыптасқан басты мекендердің бірі, сондықтан отандық тарихтың едәуір бөлігін құрайды [2]. Моғолстан тарихында басты назар аударатын мәселе — моғолдардың этникалық қалыптасуының өзгешеліктері және ерекшеліктері, моғол билеушілерінің саяси оқиғаларындағы рөлі, Моғолстан мемлекетінің даму кезеңдері және этно-саяси байланыстары. Міне осы аталған маңызды мәселелер білім алушы жастарға қалай оқытылып, оқу басылымдарда мазмұндалуы қай деңгейде деген сұраққа жауап алу осы мақалалық зерттеуіміздің өзектілігін арттыра түседі. Оқулықтарда аталған мәселені дұрыс баяндау арқылы біз білім алушы жастарымыздың мемлекеттілігіміздің ортағасырлық дамуы туралы біртұтастық түсінік қалыптастыра аламыз.

Этникалық тақырып кеңестік жүйеде айтылмауы тиіс тақырыптардың бірі еді. Осы мақаланың мақсаты — Кеңестер Одағы заманында аталған мәселелер сол кезде үстем болған идеологиясының әсерінен оқулықтарда қалай ұсынылғанын қарастыра отырып, тәуелсіздік кезеңнің оқулықтарындағы мазмұнмен салыстыру. Осы жерде айта кететін жайт, Моғолстан тарихы тек Қазақстан тарихына ғана емес, көрші елдеріміздің тарихында да айтылуы, қарастырылуы тиіс тақырып. Дегенмен, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан мемлекеттерінің оқулықтарында бұл қарастырылатын тақырып бірегей емес түрде мазмұндалады. Аталған мәселе келесі зерттеуіміздің өзегі болмақ. Дей тұрғанмен, салыстыру мен тақырыптың маңыздылығын айқындау үшін қысқа тоқталып өтуге болады.

Жад саясаты немесе оны басқаша «тарихи саясат» деп те атайды. Бұл кез келген мемлекет идеологиясының ажырамас бөлігі. Оның функциялары өте алуан түрлі болып келеді. Бірақ жалпы, мемлекет жүргізіп жатқан сыртқы және ішкі саяси бағытты заңдастыруға көмектеседі. Саясат мәселесінде мемлекеттің қалыптастыратын образ жүйесі бірінші маңызға ие. Сондықтан, кейде өткен

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: z.deil@mail.ru

оқиғаларды жариялау елдердің қарым-қатынасына әсер етуі мүмкін. Мысалы, Корея мен Қытайдың Жапониямен өткен тарихындағы мәселелерді жариялауға байланысты даулары оқулыққа енді [3].

Осы сценарий бойынша оқиғалардың дамуын болдырмау үшін әртүрлі мемлекет билігі өз елінің имиджін құру процесін мұқият қадағалайды. Сол үшін кейде Ресей мемлекеті арнайы гранттар да бөледі. Бұл жағдайды тарих оқулықтары арқылы жүзеге асыруға ерекше назар аударады. Осы арқылы мемлекеттің басқа елдегі мәселеге қатысты ұстанымын айқын көрсетеді. Оның үстіне оқулықтар білім алушы жастардың дүниетанымын қалыптастыру құралы болып табылады. Қазақстан Ресей оқулықтарында, ал кейінірек — бұрынғы КСРО елдерінің оқулықтарында аз зерттелген.

Зерттеу әдістері

Оқулықтардағы Моғолстан тарихын терең әрі жан-жақты талдап, ондағы негізгі аспектілер мен маңызды проблемаларды айқындау үшін тиімді болатын салыстырмалы талдау және тарихи талдау әдістерін қолдандық.

Кенестік замандағы оқулықтарда Моғолстан тарихы таптық күрес тұрғысынан қарастырылды. Бүгін біздің қарастыратын мәселеміз еліміздің тарихында үлкен орны бар іргелі мемлекет Моғолстан тарихы тәуелсіздікке дейін және одан кейін оқулықтарда қандай дәрежеде ұсынылғанын салыстырмалы талдау әдісі арқылы зерттеп, қарастыру. Салыстырмалы әдісті қолдану барысында нақты салыстыратын мәселелерді анықтап алдық. Олар:

- оқулықтарға Моғолстан тарихындағы қандай оқиғалар мен тұлғалары енді?
- енгізілген оқиғалар мен тұлғаларға қандай баға беріледі?
- Моғолстан тарихын тәпсірлеуде қандай идеологиялық фактор ықпал етті?

Аталған әдісті қолдану барысында қолдағы бар тарих мектеп оқулықтарындағы Моғолстан тарихына қатысты материалдарындағы оқиғалар, тұлғалар, идеологиялық аспектілері талданды. Талданған материалдарға салыстырмалы талдау жүргізіліп, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын топтастыра отырып, негізгі айырмашылықтар алынды. Жалпы оқиғалар мен тақырыпты бағамдау үшін алдымен Моғолстан тарихына қатысты басқа зерттеулер мен деректер де қарастырылды. Мақаланың сілтемесінде берілген деректер мен соңғы зерттеулер де қарастырылып, ондағы мәселеге тарихи талдау жасалынды.

Нәтижелері

Орта білім оқулықтарына жүргізілген салыстырмалы талдау Моғолстандағы қандай тарихи оқиғалар мен тұлғалар оқулықтарға енгізілген және оның мазмұны қалай берілгендігін анықтауға мүмкіндік берді. Оқулық мазмұнының дәл солай шығуына қандай идеологиялық фактор ықпал еткендігін де анықтадық.

Моғолдардың этникалық қалыптасуының ерекшеліктері, моғол билеушілерінің саяси оқиғаларындағы рөлі, Моғолстан мемлекетінің даму кезеңдері және этно-саяси байланыстары сынды маңызды мәселелер білім алушы жастарға қалай оқытылып, оқу басылымдарда мазмұндалуы қай деңгейде деген сұраққа жауап алу мақсатында зерттеуімізде қолданған салыстырмалы талдау әдісі арқылы алынған нәтижелер бойынша келген қорытындымыз алдағы жаңа оқулықтардың жазылу барысында ескерілуі тиіс тұжырымдамаларды осы мақалалық зерттеудің ғылыми жаңашылдығы ретінде авторларға ұсынатын боламыз. Оқулықтарда аталған мәселені дұрыс баяндау арқылы біз білім алушы жастарымыздың мемлекеттілігіміздің ортағасырлық дамуы туралы біртұтастық түсінік қалыптастыра аламыз.

Кенестер Одағы кезеңдегі оқулықтарда Моғолстан мемлекеті феодалдық мемлекет ретінде қарастырылды. Яғни ол жерді феодалдық қарым-қатынас болды дейді. 1974 жылғы «СССР тарихының» 7-сынып оқулығында «... Орта Азия халықтарының моңғол-татар жаулап алушыларына қарсы күресі. Шыңғыс ханның қалың қолы Орта Азияда бай қалалар мен қыстақтарды, ежелгі мәдениетті кездестірді. Орта Азияға моңғол-татар шапқыншылығының қаупі төнген оның халықтары феодалдық бытыраңқылық кезеңді бастан кешіруде болатын. Шыңғыс ханның әскері Жетісу арқылы Хорезм мемлекетіне лап қойды, қалалар мен селениелерді басып алды, байлықты тонады, халықты қырып жойды немесе құл ету үшін айдап әкетті. Халық ерлікпен қарсыласты. Қалалардың бәрінде күшті гарнизондар тұрды, Самарқандта 20 соғыс пілі де болды. Бірақ Самарқандтың қақпасын, кейбір басқа Шыңғыс ханға сияқты. Астыртын қалалардағы онымен сөз байласқан опасыздар ашып берді. Самарқандта Шыңғыс хан 30 мыңдай қолөнершілерді қолға түсіріп, оларды моңғол шонжарларына құлдыққа үлестіріп берді. Басқа жерлерде де ол осылай істеді...» [4] деген мәтіннен байқауға болады.

Назар аударған мәселелері таптық күрес болды. Яғни қарапайым шаруаның феодалдарға қарсы көтерілісі ретінде түсіндірілді.

Бұл 1974 жылғы оқулық болса, 1978 жылы Қазақ КСР тарихының жаңа бағдарламасы бойынша Қазақ КСР сабағы оқытыла бастады. Қазақстан тарихы мен КСРО тарихы материалы арқылы Коммунистік тәрбие берудің тиімді жолдары зерттелді. Қазақстандағы мектептерде барлық оқулықтар Кеңес үкіметінің бақылауында болып, тарихи білімнің дамуына кеңестік идеология тікелей әсер етті.

Тәуелсіздік алған 1990-жылдардан соң да жағдай бірден өзгере қойған жоқ. Мектептер әлі де КСРО кезінде жарық көрген оқулықтармен немесе солардың тікелей аудармаларымен оқыды. Мысалы, 1992 жылы шыққан 8-9 сыныптарға арналған тарих пәні бойынша хрестоматияда Моғолстан туралы Дулатидің шығармасынан үзінді келтіретін жерде «Моғолстан мен оның шекараларын суреттеу. ... Қолда бар шежірелер мен бұрынғы авторлардың еңбектерінде Моғолстанның шекаралары көрсетілмеген, [сондықтан] қазір оларды ешкім білмейді... Алайда қазір Моғолстан деп аталатын территорияның ені мен ұзындығы 7-8 айлық жол [қашықтық] болып табылады», — деп тек Моғолстанның этникалық мәселесі емес, табиғаты мен географиясы айтылған тұсын оқушыларға ұсынған.

Орталық Азияда ислам дінінің таралуына Моғолстан оң әсер еткендігін де атап өтеді. Тәпсірлеулері бойынша бағалары теріс болды, яғни Моғолстанның құрылуы мен ондағы саяси оқиғалар Қазақ хандығының дамуына кері әсерін тигізді дейді.

Тәуелсіздік алған жылдардағы оқулықтарда Моғолстан тарихы қазақ тарихының құрамдас бөлігі ретінде біртұтас қарастырылды. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы жолында Моғолстанның рөлінің маңызды болғандығы атап көрсетіледі. Моғолстан хандарының рөлі экономикасы мен мәдениетін дамытудағы ықпалы баса айтылды.

«Моғолстан XIV–XVI ғғ. басында өмір сүрген... Моғолстан мемлекеті басқа мемлекеттер сияқты моңғол империясының ыдырауы негізінде пайда болы. Аса зор, бірақ берік емес моңғол мемлекетінің шаруашылық-әлеуметтік, саяси, мәдени-тарихи даму деңгейі әр түрлі, сан түрлі ұлттық топтар мекендеген. Уақыт өте келе бұл мемлекет шаруашылық және этникалық негізіне қарай топтасқан феодалдық иеліктерге бөліне бастады. Бұған соғыстан кейін өндіргіш күштердің біртіндеп қалпына келуі этникалық процесте бірігушілік бет бағыттың күшеюі әсер етті. Жергілікті феодал ақсүйектердің мемлекет билігіне ұмтыла бастауы өз ықпалын тигізді... Моғолстандағы белді дулат тайпасының әмірі Болатшы бастаған ақсүйектер Шағатай ұрпағы Тоғылық-Темірді жаңа мемлекеттің ханы етіп сайлады, сөйтіп ол Моғолстанда билеушілер әулетінің негізін салушы болды. Тарихи-географиялық «Моғолстан» атауы «моғол» сөзінен шыққан...» деп Моғолстан деген арнайы тақырыбы бар мәтін 1997 жылы шыққан оқулықта [5] кездеседі.

«Моғолстанның мемлекеттің шығыс бөлігінің әмірлері жоғары билікті бірден басып алмай, хан тағына Шыңғысхан ұрпағын отырғызды. Бұл туралы Мухаммед Хайдар Дулати анағұрлым толық деректер келтіреді. Моңғол мемлекеттеріндегі дәстүр бойынша тек Шыңғысхан ұрпағы ғана хан тағына отыра алатын. Сол себепті дулат тайпасының басшысы, аса қуатты әмір Поладшы, шығыс аймақтардың ең беделді әмірі ретінде өзін хан деп атауға батылы жетпей, таққа Шағатай ұрпағы Тоғылық Темірді (1347-1363 жылдар) отырғызды. Тоғылық Темір Моғолстан билеушілері әулетінің негізін қалады. Өкілдерін хан жасаған дулат әмірлері елдегі негізгі саяси күш ретінде өз билігін нығайта түсті. Осылай Шағатай ұлысының шығыс жарты бөлігінде ортағасырлық деректерде Моғолстан немесе Моғолдар ұлысы деп аталған мемлекет пайда болды. XIV ғасырдың 60-жылдарындағы алғашқы Моғолстан хандары Мауереннахрдағы Шағатай ұрпақтарын келтіруге әрекет жасады. Алайда 70-80-жылдары Моғолстан билеушілеріне Әмір Темір басқыншылығына қарсы ұзақ та қиян-кескі күрес жүргізулеріне тура келді. Ауыр күрес нәтижесінде моғол ханы Қызыр Қожа өзін Әмір Темірдің боданы деп тануға мәжбүр болды. Қызыр Қожаның ұлы Мұхаммед хан билігі кезінде (1408-1416 жылдар) жағдай біршама жақсарды. Оның заманында Моғолстан Әмір Темір ұрпақтарынан тәуелсіз болды. Алайда осы кезде Моғолстанның шығыс аймақтарына ойраттар жиі-жиі шабуыл жасай бастады. XV ғасырдың 30-жылдарының ортасында билік Есенбұғаның қолына өтті. Есенбұға хандық құрған 50-жылдардың соңында Керей мен Жәнібек сұлтандар басқарған қазақтардың бір бөлігі Жетісуға көшті. XVI ғасырдың басында моғол билеушілері Оңтүстік-Шығыс Қазақстандағы өз иеліктерінен айырылды» [6] деп 2017 жылғы жаңа буын оқулығында Моғолстан тарихы біршама жаңа зерттеулер мен жаңа көзқарас тұрғысынан жазыла бастады. Сондай-ақ байқағанымыз, билеушілердің есімдері атала бастады.

Яғни, екі дәуірдің оқулықтарындағы Моғолстан тарихының баяндалуындағы негізгі айырмашылықтар: кеңестік кезде Моғолстан тарихы таптық тұрғыда, феодалдық мемлекет ретінде теріс баға беру арқылы бағаланса, тәуелсіз кезеңде Моғолстан тарихы ұлттық тұрғыда қарастырылып, қазақ тарихының бір бөлшегі ретінде көрсетіліп, оң баға беріледі.

Талқылау

Моғолстан тарихына қатысты деректердің аса маңыздысы Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегі болып табылады. Қазақ шығыстанушы ірі ғалым М. Әбусейтова бұл еңбекке жоғары баға берген. Одан кейін дулатитану саласын дамытуға үлкен үлес қосқан Ә. Дербісәлі Кашмирдегі ұлы бабаның қабірін тауып, оның еңбегінің әртүрлі тарихи, этнографиялық, географиялық, әдеби және мәдени мәліметтер беретін классикалық шығарма екендігін атап көрсете отырып, мынандай баға береді: «Қазақстан мен Орта Азия елдерін зерттеушілердің, тіпті, түркі тектес халықтардың мәдениетін зерделеген Еуропа ғалымдарының да ешқайсысы сол себепті күні бүгінге дейін «Тарих-и Рашидиге» жүгінбей өтпейді. Еңбек осымен де құнды». Сол кездің замандасы болған Дулати еңбегі бүгінгі күнге дейін құндылығын жоймаған Моғолстан халқы мен қазақ тайпаларының тарихының жылнамасы саналады.

XIII-XV ғасырлардағы Орта Азия халықтарының тарихынан мәлімет беретін Қ. Жалаиридін «Жами ат-тауарих» пен «Жылнамалар жинағы» еңбегінде қай сұлтан, хан қашан өлді, қайда жерленді деген сияқты мәліметтер беретін ақпараттар қалдырған [7].

Самарқанд маңында археологиялық зерттеулер жүргізген орыс шығыстанушы мектебінің негізін салған шығыстанушы ғалым В.В. Бартольдтің еңбектері ішінен «Шығысхан империясының құрылуы», «Жетісу тарихынан очерктер» сияқты еңбектер назар аударуға тұрарлық [8].

Атақты шығыстанушы В.П. Юдин: «Моғол этнонимін кезінде Шағатай және Үгедей ұлыстарына бөлінген моңғолдар Жетісу жеріне алып келді. Бірақ олар аз еді және олардың тағдыры Дешті Қыпшақтағы моңғолдардың тағдыры тәріздес болды: олар түркітілдес тайпалармен жедел араласып кетті. Моғол этнонимін сақтауға моңғолдардың көшпелі тұрмысы үлгі болған көшпелілік дәстүрлерін және хандар-шағатайлар билігінің мұрагерлігін алғашқы кездері сақтауға моғол феодалдарының ұмтылулары ықпал еткен тәрізді», – дейді. В.П. Юдин сонымен қатар, бұл мәселеде зерттеушілер арасында әртүрлі пікірлер орын алғанына назар аударады. Мысалы, академик В.В. Бартольд моғолдарды моңғолдар деп атап көрсетсе, профессор С. Аманжолова оларды түріктер, Н.А. Аристов оларды шағатайлық хандарға қызмет жасайтын тапқа жатқызады. Н.А. Аристовтың мынандай пікіріне назар аударсақ, ол моғол және Моғолстан атауын белгілі бір тайпаның немесе халықтың атауы деп қабылдауға қарсы болды және мұның саяси атау екенін атап көрсетіп былай дейді: «шағатайлықтар Шыңғыс хан ұрпақтары ретінде, өздерін және өздерінің иеліктеріндегі халықтарды моғолдар, ал өздерінің мемлекеттерін Моғолстан деп атай алатын еді». [9]

В.П. Юдин өзінің пікірін дәлелдеу үшін М.Х. Дулатидің моғолдар және қырғыздар бір халық деген тұжырымын алға тарта келіп, мұның өзі «моғолдардың түріктер болғанын көрсетеді» деп қорытынды жасайды. Ол өзінің зерттеулерінде моғолдар руларының негізінен кейінірек қазақтардың Ұлы жүзін, ішінара Орта жүзді құрағандарын атап көрсете келе, қазақтардың этникалық түп-тамыры моғолдарда жатқандығын назарға алады.

Көрнекті ортағасыр маманы К.А. Пищулина ортағасырлардағы Қазақстан тарихының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелерін зерттеген ғалым. Моғолстан мемлекетінің тарихына арнаған «Юго-Восточный Казахстан в середине XIV — начале XVI веков» атты еңбегінде қазақ халқының қалыптасуына Моғолстан халқының рөлін атап өтеді.

Тарихшы-зерттеуші Н.А. Атығаев Қазақ хандығы тарихының маманы ретінде Қазақ хандығының құрылуы мен барысы туралы, хандары туралы көптеген еңбектер жазған.

Одан бөлек көптеген зерттеушілерді де атап кетуге болады. М.П. Вяткин ұсынған қазақ мемлекеттілігі мен қазақ халқының қалыптасуы туралы тұжырымдамасы «Қазақ ССР» тарихы академиялық жазбасына 1941 ж. енгізілген [10].

Моғолстан әмірлерінің ішінде М.Х. Дулатидің өзінің бабалары Хұдайдат және оның әкесі Болатшы бар. Әмір Хұдайдат Дулатидің ислам дініне адалдығын «Тарих-и Рашиди» еңбегінде баяндалады. Оның беделі Моғолстанда зор болған. Осындай беделді адамның мұсылман дінін ұстануы халықтың рухани дамуын жаңа белеске көтерді. Оқулықтар арқылы біз тек Арыстанбаб, Қожа Ахмет Яссауи тәрізді екі-үш тұлғаны ғана білеміз. Ал әмір Хұдайдат Дулати тәрізді бізді

мұсылмандық жолға түсіруге барын жұмсаған, Меккеге барған тарихқа белгісіз болып қалған қаншама бабаларымыз бар.

Қазақ хандығы тұсында Орда ұғымын біртіндеп Жүз Орда, онан соң Кіші, Орта және Үлкен Орда түсініктері және қазақ жүздері атауы ығыстырған тәрізді. Қазақтардың аймақ-аймаққа бөлініп оқшауланып көшулері этнотерриториялық сипатта болғанымен жүздерге бөлініп кетуді саяси тұрғыдан қамтамасыз ете алған жоқ. Шыңғыс тұқымдарының қазақ жерінде, дәлірек айтсақ, бұрынғы Жошы ұлысында саяси-территориялық құрылымдар — Ордаларды ұйымдастыруы Қасым ханның кезінде көлемді жерді біріктірген біртұтас Қазақ хандығының кейінгі хандар тұсында алғаш Жүз Ордаларға, одан соң жеке хандар билеген жүздерге бөлшектенуіне саяси ықпал жасады, яғни жүздер төменнен емес, жоғарыдан шыңғысшыл-төрелердің белгілі бір аймақта әкімшілік билікті орнықтыру, таққа таласу күрестері нәтижесінде өмірге келді. Мұның салдарлары ауыр болды: біртұтас қазақ аталатын халық және этнос ешбір негізсіз, жасанды түрде үшке бөлінді.

Нақты тарихи дерекке жүгінер болсақ, жоғарыда аталған ұлы тарихшы М.Х. Дулати XVI ғасырдың 40-шы жылдары жазған «Тарих-и Рашиди» бойынша Керейдің, Бұрындықтың, Қасымның, Тахирдің, Бойдастың билігі кезінде Қазақ хандығы жүзге бөліну дегенді білмеген. Жаңа этникалық мемлекет — Қазақ хандығының қалыптасуы жағдайында көптеген сұлтандар мен билер алғашқы қазақ хандарын басты саяси тұлға ретінде қабылдап, оларға бағынған. Алайда, Қасым ханның тұсында Қазақ хандығының саяси жағынан да, географиялық ауқымда да өрістеуі, қуатты хандықты жаңа проблемамен — бір орталықтан басқару қиыншылығымен жолықтырды. Тахир ханның кезінде-ақ қазақтардың негізгі бұқарасы әр түрлі Шыңғыс тұқымдары — сұлтандардың жетекшілігімен орталықтан, бір ханның басқаруынан қаша бастады. Ал Бойдас ханның кезінде қазақ халқын қатарласа үш хан басқарды: 1) Бойдастың өзі Жетісуды билесе; 2) Ахмет Сырдарияның төменгі ағысында; 3) Тоғым Сырдарияның орта ағысында хандық құрды. [11]

Кезінде «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» деп аталатын зерттеу еңбек жазған Әлихан Бөкейханов аталмыш кезеңде қалыптасқан саяси ахуалды былай сипаттаған еді: «После смерти Касым-хана союз киргиз-казаков раздробился; всякий из султанов его старался захватить власть, и усобицы среди них способствовали распадению союза киргиз-казаков. Спустя 200 лет после смерти объединителя киргиз-казаков Касым-хана его народ снова появился на исторической сцене в виде трех политических союзов, известных под именами: старшей, средней и младшей орды» [12].

Көріп отырмыз, Ә. Бөкейханов қазақтың үш жүзге (оны ол орда деп айтады) бөлінуі Қасым хан өлген соң екі ғасырдан соң, яғни XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде орын алды деп санайды. Әрқашан да өзінің пікірін нақты дәлелдерге сүйеніп айтуға дағдыланған ол мұнда да әйгілі зерттеуші Н.А. Аристовтың тұжырымдарын басшылыққа алған.

Алайда осы XVIII ғасырдың алғашқы ширегі деген мерзімнің қате екендігі бүгінде біршама дәлелденген. Өйткені, белгілі шығыстанушы В.П. Юдин Хафиз Таныштың «Шараф-наме-йи шахи» еңбегіне жазған түсініктемесінде «Қазақтардың үлкен ордасы» (Ұлы жүз) туралы мәліметтің алғаш рет 1616 жылы орыс деректерінде айтылатынын атап көрсетті [13].

Дегенмен де тарихнамалық талдау мәселесін қарастырғанда мынаны да ескергеніміз жөн: ұлттық интеллигенция өкілдері еңбектеріндегі мәселелер көбіне жүйелі баяндалмаған. Олар шашыраңқы және жеке тақырыптарға арналған, оларда авторлардың нақты деректерді пайдалануларынан гөрі мәселеге өзіндік көзқарастарын білдірулері, ел аузындағы аңыздар мен ауызша деректерді көптеп пайдаланулары, жер-су атауларына байланысты тарихи пайымдаулар мен болжамдар жасаулары жиі кездеседі. Солай десекте, олар тарихи тұрғыдан аса құнды. Осы айтылғандар қазақ ұлттық интеллигенциясының еңбектеріне тарихнамалық талдаулар жасап, бүгінгі тарих ғылымының методологиялық принциптері тұрғысынан оларды сараптаудың, бағалаудың аса қажет екендігін тағы да дәлелдей түседі.

Кеңестік жүйе тұсында Қазақстандағы тарих ғылымының басты бағыттарының бірі тарихнама ғылымы едәуір кенже қалып келді. Тарихнамалық ой-пікірлер, тарихнамалық талдаулар жетіспей жатты және осы саладағы оқу құралдары мен оқулықтар, іргелі еңбектер тіптен аз, негізінен орыс тілінде жазылған. Мұның өзі тарихшы дайындау ісін де едәуір қиындата түсетіні рас. Осы орайда қазақ ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің тарихи көзқарасын жүйелі түрде топтап талдаудың бүгінгі күні аса қажеттігі тағы да байқалады. Өйткені қазақстандық тарихнама ғылымы мұндай аса маңызды мәселеге тарихнамалық талдаулар жасамай болашақта алға баса алмайды.

Жоғарыда аталғандарды қарасақ, кеңестік кезеңде айтылуға тиым салынғанымен, Моғолстан болсын, Қазақ хандығының құрылуы болсын зерттеулер жүргізілді. Бірақ олар ары қарай таптық көзқарас тұрғысынан талданып, қарастырылып барып оқулыққа түсті.

Қорытынды

Тәуелсіздік тарихи және тарихнамалық ойлауға еркін жол ашты. Күпия мұрағат құжаттарын зерттеуге мүмкіндіктер туды және методологиялық тұрғыдан жаңа балама ұстанымдар мен принциптердің белең алуы, еліміз азаттық алған кезеңде тарих ғылымын қарыштап даму жолына түсірді. Мұның өзі, тәуелсіздіктің ішінде едәуір жинақталып қалған жаңа көзқарастағы еңбектерге тарихнамалық талдаулар қажеттігін байқата бастады. Тәуелсіздігіміздің алғашқы кезеңдеріндегі зерттеулерді сапалық тұрғыдан таразылап, оқулыққа ұлттық тұрғыдан түсіндіріле отырып енгізілсе, қазақ тарихын толыққанды бүтіндеуге атсалысқан болар едік.

Моңғол шапқыншылығы туралы зерттеулер, негізінен Кеңес Одағының тарих ғылымында осы шапқыншылыққа байланысты тұжырымдар аясында қалыптасқанын білеміз. Бұлардағы ұстанымдар, Евразия кеңестігіндегі халықтарды моңғол-татарлар үздіксіз қырып-жойған, қайғы-қасіретке ұшыратқан, олардың іс-әрекеттері әрқашан оңай олжа табуды көздеген агрессия, өркениетке жасалған қиянат, қоғамдық дамудағы регресс деп сипаттайтын көзқарастардан, ұлы державалық ресей менталитеті тұрғысында зерттелген еңбектерде көрініс берді.

Өкінішке орай бұл мәселеде қазақстандық кәсіби тарихшылардың да алысқа ұзай қоймағаны, кеңестік тоталитарлық жүйе тұсындағы таптаурын ұстанымдардың, тіптен кейбір елеулі зерттеулер әлі де мызғымай немесе көп өзгерістерге ұшырамай келе жатқаны байқалады. Нақты мысалға жүгінер болсақ, бес томдық «Қазақ ССР тарихының» 1982 жылы жарық көрген томында Моңғол шапқыншылығына арналған тарауы қандай сөздермен басталса, бес томдық «Қазақстан тарихының» 1998 жылы жарық көрген II-томының осы шапқыншылыққа арналған тарауы да сондай сөздермен басталған, яғни Моңғол жаулап алуы туралы кеңестік дәуірде қалыптасқан көзқарас, тәуелсіз Қазақстанның академиялық тарихи зерттеулерінде ішінара қосылған тарихнамалық және деректемелік қосымшаларды ескермесек, сол күйінде дерлік сақталып келеді. Ал оқулық сол академиялық басылым негізінде жазылатынын ескерсек, біз Қазақстанның өзіндік тәуелсіз тарих ғылымын қалыптастыруды мақсат тұтсақ, онда моңғол жаулап алуы туралы кеңестік дәуірде қалыптасқан жағымсыз теріс көзқарастарды, диалектикалық тұрғыда жүргізілген зерттеулер негізінде қайта қарап, бұл тарихи құбылыс пен оқиғаның объективті әділ бағасын беруге ұмтылуымыз керек. Таптық ұстанымдардан арылмай, Қазақстанда өзіндік тәуелсіз тарих ғылымын қалыптастыру қиын, тіптен мүмкін емес. Моңғол жаулап алуының тарихнамасына жасалған біздің талдаулар көрсетіп бергеніндей, Қазақстан тәуелсіздік алған жылдарда осы мәселені жаңаша тұрғыда зерттеген зерттеулер жоқтың қасы. Шыңғыс хан мен Моңғол шапқыншылығына жаңа салиқалы көзқараспен қарауға, бұл мәселелерде біржақты, жағымсыз теріс пікір қалыптастыратын стереотиптен арылуға талпынған зерттеулер аз да болса бар. Алайда олардың ғылыми негіздері жұтаң, тарихи фактілерді жеке көзқарас ыңғайына қарай бұрмалау да орын алуда.

Алғыс

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № BR18574101).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құсайынов А. Оқулық жасау және бағалау теориясы / А. Құсайынов. — Алматы, 2021. — 114 б.
- 2 Омарбеков Т. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы / Т. Омарбеков. — Алматы, 2014. — 376 б.
- 3 Галиев А.А. Прошлое Казахстана в учебной литературе постсоветских государств Центральной Азии / А.А. Галиев, С.И. Ковальская // Вестн. Евраз. нац. ун-та. Сер. Исторические науки. — 2019. — № 2. — С. 8–17.
- 4 Нечкина М.В. СССР тарихы. 7-класқа арналған оқулық / М.В. Нечкина, П.С. Лейбенгруб. — Алматы, 1974.
- 5 Байпақов К. Ортағасырлардағы Қазақстан тарихы. Орта мектептің 7-8 сыныптарына арналған оқулық / К. Байпақов, Б. Көмеков, К. Пищулина. — Алматы, 1997. — 92 б.
- 6 Бакина Н. Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / Н. Бакина, Н. Жанақова. — Алматы, 2017. — 127 б.
- 7 Қадырғали Жалаир. Шежірелер жинағы / Жалаир Қадырғали. — А., 1997.

- 8 Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Сочинения: [В 9-и т.] / В.В. Бартольд. — М., 1987.
- 9 Аристов А.И. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности / А.И. Аристов. — СПб., 1897.
- 10 Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1990.
- 11 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. / Т.И. Султанов. — М., 1982. — 84 с.
- 12 Букейхан А. Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи / А. Букейхан // Тандамалы — Избранное. — Алматы: Қазақ энцикл., 1995. — С. 49.
- 13 Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков. — Алматы, 1969. — С. 242, 243.

Ж.С. Смаханова, А.П. Алиакбарова, Г.Т. Моминова

Анализ истории Могулистана в учебниках: исторические события, личности и идеологические аспекты

В статье изложены результаты комплексного исследования, направленного на оценку представлений об истории Могулистана. В ходе исследования был проведен анализ основных исторических событий, важных исторических личностей и идеологических аспектов истории Могулистана, представленных в учебных материалах. Обратив внимание на концепцию автора логико-психологической концепции создания учебника А.З. Рахимова, что «учебник — это не средство усвоения новых знаний, а социально-значимый объект, рассказывающий о проблеме, способной заинтересовать сердца и умы учащихся», можно утверждать, что мы рассматриваем учебник как идеологический инструмент. Проводя сравнительный анализ учебников среднего образования со времен Советского Союза до наших дней, можем увидеть, как доминирующая идеология повлияла на обобщение исторических событий и описание личностей. В ходе исследования также обращается внимание на то, какие события в истории Могулистана отражены в учебниках, и какие имена лиц включены в содержание учебника. Проведение комплексного анализа истории государства Великих Моголов в учебниках среднего образования, выявление новых аспектов в учебниках нового поколения и пересмотр известных фактов придают этому исследованию свою специфику. Результаты исследования привели к выводу о степени объективности написания истории Могулистана в учебниках, а также о том, что на содержание учебного материала в учебниках во все времена влияли и идеологии. Подходя к основным идеям и выводам, статья способствует более глубокому пониманию исторических процессов в истории Могулистана.

Ключевые слова: Могулистан, Улус Чагатай, Казахское ханство, средневековая история, учебники, моголы, правители Могулистана, средневековые исследователи, господство идеологии, сравнительный анализ.

Zh. Smakhanova, A. Aliakbarova, G. Muminova

Analysis of the history of Moghulistan in textbooks: historical events, personalities and ideological aspects

This article presents the results of a comprehensive study aimed at evaluating perceptions of the history of Mogulistan. The research involved analyzing key historical events, important historical figures, and ideological aspects of Mogulistan's history as presented in educational materials. By focusing on the author's logical-psychological concept of textbook creation, as proposed by Rahimov A.Z., which states that “a textbook is not just a means of acquiring new knowledge, but a socially significant object telling about a problem capable of capturing the hearts and minds of students”, it can be argued that textbooks are viewed as ideological instruments. Conducting a comparative analysis of secondary education textbooks from the Soviet era to the present day reveals how the dominant ideology has influenced the summarization of historical events and descriptions of individuals. The study also examines which events in Mogulistan's history are reflected in textbooks and which names are included in their content. The specific nature of this research lies in conducting a comprehensive analysis of the history of the Great Moguls' state in secondary education textbooks, identifying new aspects in textbooks of the new generation, and revising known facts. The research findings conclude on the level of objectivity in portraying Mogulistan's history in textbooks and the enduring influence of ideologies on textbook content throughout history. Addressing the main ideas and conclusions, the article contributes to a deeper understanding of historical processes in Mogulistan's history.

Keywords: Moghulistan, Ulus Chagatai, Kazakh Khanate, medieval history, textbooks, Mughals, rulers of Moghulistan, medieval researchers, domination of ideology, comparative analysis.

References

- 1 Kusaiynov, A. (2021). *Oqulyq zhasau zhane bagalau teoriiasy* [Theory of textbook creation and evaluation]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Omarbekov, T. (2014). *Qazaqstan (Qazaq eli) tarikhly* [History of Kazakhstan (Kazakh country)]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Galiev, A.A., & Kovalskaia, S.I. (2019). *Proshloe Kazakhstana v uchebnoi literature postsovetskikh gosudarstv Tsentralnoi Azii* [The history of Kazakhstan in the literature of the post-Soviet states of Central Asia]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Istoricheskie nauki — Bulletin of the Eurasian National University. Series historical science*, 2, 8–17 [in Russian].
- 4 Nechkina, M.V., & Leibengrub, P.S. (1974). *SSSR tarikhly. 7-klasqa arналған оқулық* [History of the USSR. Textbook for 7th grade]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Baipakov, K., Komekov, B., & Pishchulina, K. (2017). *Ortagasyrlardagy Qazaqstan tarikhly. Orta mekteptin 7-8 synyptaryna arналған оқулық* [History of Kazakhstan in the Middle Ages. Textbook for 7-8 grades of secondary school]. Almaty [in Kazakh].
- 6 Bakina, N., & Zhanakova, N. *Qazaqstan tarikhly. Zhalpy bilim беретin mekteptin 7-synybyna arналған оқулық* [History of Kazakhstan. Textbook for the 7th grade of a general education school]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Kadyrgali Zhalair. (1997). *Shezhireler zhinagy* [Collection of genealogies]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Bartold, V.V. (1987). *Istoriia izucheniiia Vostoka v Evrope i Rossii. Sochinenie: [V 9-i tomakh]* [History of Eastern Studies in Europe and Russia. Composition in the 9th volume]. Moscow [in Russian].
- 9 Aristov, A.I. (1897). *Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskikh plemen i narodnostei i svedeniia ob ikh chilennosti* [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their nationality]. Saint Petersburg [in Russian].
- 10 (1990). *Problemy etnogeneza i etnicheskoi istorii narodov Srednei Azii i Kazakhstana* [The problem of ethnogenesis and ethnic history of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moscow [in Russian].
- 11 Sultanov, T.I. (1982). *Kochevye plemena Priaralia v XV–XVII vv.* [Nomadic tribes of Priaralya in the XV–XVII centuries]. Moscow [in Russian].
- 12 Bokeikhan, A. (1995). *Istoricheskie sudby kirgizskogo kraia i kulturnye ego uspekhi* [Historical destiny of the Kyrgyz region and its cultural successes]. *Tandamaly — Selected*. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Russian].
- 13 (1969). *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov* [Materials on the history of Kazakh khanates of the 15th–18th centuries]. Almaty [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Смаханова Жанар — тарих магистрі, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, С.Сейфуллин атындағы агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-6187-9202>

Алиакбарова Айнур — PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, С. Сейфуллин атындағы агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-2236-170X>

Моминова Гүлнар — PhD, Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-7130-0751>

Information about the authors

Smakhanova Zhanar — Master of history, senior lecturer of the Department of history Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh agrotechnical university, Astana, Kazakhstan.

Aliakbarova Ainur — PhD, senior lecturer of the Department of history Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh agrotechnical university, Astana, Kazakhstan.

Muminova Gulnar — PhD, Institute of state history, Astana, Kazakhstan.

А.М. Ташкараева *, А.Б. Альдибаева

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан
(E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru; albina_kzt83@mail.ru; 1508_aida@mail.ru)

«Шежіре-и Таракиме» шығармасындағы ортағасырлық мемлекеттерге қатысты жер-су деректерінің берілуі

Ұлы далада өмір сүрген түркі ру-тайпаларының этникалық тарихы саяси, әлеуметтік себептерден күрделі жағдайда жүрді. Көші-қон, жойылу, бөліну, ассимиляция сияқты үдерістердің нәтижесінде мәдениеттер тоғысып, халық болып қалыптасқаны да белгілі. Кез келген уақытта тарихи үдеріс белгілі бір тарихи кеңістікте жүріп отырады. «Кеңістік» ұғымының түп-төркіні тоқтаусыз құбылыс және шексіздік ұғымына саяды. Ал, «Тарихи кеңістік» жер бетіндегі түрлі тарихи оқиғалар мен үрдістердің белгілі бір уақыт пен ортада өтуі. Мақалада Әбілғазының деректерінде келтірілген Ұлы далағы тарихи жерлер мен олардың сипаты қарастырылған. Авторлар «Шежіре-и Таракиме» шығармасындағы жиі аталатын, ежелден түркілердің құтты қонысы болған Сырдария, Еділ, Жайық өзендері, Қазығұрт, сонымен қатар Алмалық, Сайрам, Талас (Тараз) Ыангикент қалалары, Маңғышлақ (Маңғыстау), Дешті-Қыпшақ, Мауереннахр, Тұран, Түркістан далалары туралы деректерді талдаған.

Кілт сөздер: түркі ру-тайпалары, түркілер, моғолдар, Қазақ хандығы, Моғолстан, ұлыстар, шығарма, «Шежіре-и Таракиме», Әбілғазы, ортағасырлық мұсылман авторлары.

Кіріспе

Орта ғасырлардағы Дала өркениеті тудырған шежіре мәліметтерінің ішінде жер-су атаулары деректерінің алар орны ерекше. Шежірелер мен шығармалардағы жер-су атауларына деректік талдау жасау арқылы көшпелілік болмысқа тән тарихи ой-сана мен тарихи таным өрісін, оның табиғатын және құрамдық бөліктерін, әлеуметтік-мәдени қызметін тануға жол ашады. Қазақ тарихын баяндауда шежірелік дерекке молырақ назар аударып, оның мәліметтерін талдап зерттеу — тарихи ізденіс үшін көкейтесті, ғылыми таным үшін маңызды, әрі ұлттық деректеме тиімділігін арттыратын өзекті жұмыс.

Әбілғазы «Шежіре-и Таракиме» шығармасында Қытайдан Египетке дейінгі бірқатар елдердің географиясы, жер-су атауларына байланысты құнды деректер кездеседі. Ол әсіресе Орта Азияның географиясын егжей-тегжейлі сипаттайды. Еңбекте жалпы саны 110 географиялық атау берілген. Еңбектегі келтірілген жер-су атауларын деректемелік тұрғыдан талдар болсақ, үлкен ғылыми еңбек болары даусыз. Осы себептен, біз тек шығармадағы Қазақстан территориясына қатысты топонимикалық атауларды қарастыруды жөн көрдік.

Бұл зерттеуіміздің басты мақсаты — шығармадағы топонимдік атауларға басқа деректермен салыстыра отырып, талдау жасау. Еңбекте ежелден түркілердің құтты қонысы болған Сырдария, Еділ, Жайық өзендері, Қазығұрт, сонымен қатар Алмалық, Сайрам, Талас (Тараз) Ыангикент қалалары, Маңғышлақ (Маңғыстау), Дешті Қыпшақ, Мауереннахр, Тұран, Түркістан далалары жиі аталады. Әбілғазы бұл географиялық нысандардың тарихына арнайы тоқталып немесе сипаттамалық анықтама бермеген, тек белгілі бір оқиғаның болған жерін немесе ру-тайпалардың мекендеген жерін сипаттауда атап өтетіндіктен, деректерді салыстыра отырып зерттеу алға қойған мақсатымызға жеткізбек.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік пен жүйелілік принциптері құрайды. Алға қойған мақсатымызға жетуде және бірқатар міндеттерге қол жеткізуде жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер қолданылды. Жалпы ғылыми әдістердің ішінен талдау, синтездеу әдістері пайдаланылды. Тарихи танымның арнайы әдістерінен тарихи-салыстыру, контент-талдау, тарихи-салыстырмалы әдістері пайдаланылған.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

Пікірталас

Түркі ру-тайпалары ғасырлар бойы мекен еткен жерлеріндегі атауларды көп жағдайда жер бедері мен ерекшеліктеріне орай өте дәл, көркем ұғымдармен байланыстыра білген. Бұл атаулар алғашқыда атадан балаға ауызша беріліп, кейіннен тарихи шығармалар мен шежірелерде көрініс тапқан. Бұл жөнінде Шоқан Уәлиханов: «Түркілерде салт-сана, әдет-ғұрпының қаймағы бұзылмаған, өмірдің бір саласын қамтитын тарихи оқиғалармен байланысты адам аттары, жер-су атаулары, тағы басқалары есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады» деп баға берген еді [1; 36]. К.Г. Паустовский жер атауларының маңызына тоқталып: «Жер атаулары дегеніміз — халықтың өз елін ақындық тілмен бедерлеуі. Бұлар халықтың мінез-кұлқы, тарихы, ой аңсары мен тұрмыс-салт ерекшеліктері туралы сыр шертеді» деп тамаша етіп анықтама берді [2; 9].

Қазақ даласында талай оқиғаның куәсі болған тарихи жерлер баршылық. Қазақстан аумағындағы географиялық нысандар өзінің атауын ерекшелігіне, табиғат жағдайына сондай-ақ, осы өңірде өткен тарихи оқиғаларға байланысты алды. Қазақ жерінде аты аңызға айналған географиялық нысандардың бірі — Нұх пайғамбардың заманымен байланысты Қазығұрт тауы. Ел аузында:

Қазығұрттың басында кеме қалған,

Ол «әулие» болмаса, неге қалған? – деген сөз сақталған. Оның қасиеттілігі жайлы аңыздар да бар. Сол аңыздардың бірінде Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұрт тауына тіреліп, осында жаңа өмір басталғаны айтылады: «Нұх пайғамбар Құдайдың Жаратушы екендігін ұмытып, азғындаған елді қанша жыл бойы тура жолға шақырғанмен еш нәтиже шықпайды. Шарасы қалмаған Нұх пайғамбар Құдайдан көмек сұрайды. Бір күні Жаратушыдан Пайғамбарға хабар келеді: «Жердің бетін топан су басады, қырық күн жаңбыр жауады, азғындардың бәрі суға қарық болады, сен кеме жасап, әр жануардың, аңның түрлерінен жұп-жұбымен кемеңе салып ал». Нұх пайғамбар кеме жасауды аяқтап, отбасымен, жануарлармен кірген сәтте жаңбыр жауа бастайды. Қырық күн жауған жаңбырдан жерден қырық құлаш су көтеріледі, ол су қырық күнге дейін қайтпайды. Мерзімі жеткен кезде су басылып, Нұх пайғамбардың кемесі бір биік таудың басына келіп тоқтаған екен. Сол тауды халық «Қазығұрт» деп, кеме қайырылған шыңын «Кеме қалған» деп атап кеткен.

Осы аңызбен мазмұндас басқа халықтарда кеңінен тараған аңыз-әңгімелердің деректері бойынша, Нұх пайғамбардың кемесі қалған тау ретінде Палестинадағы Синая тауы, Араб әмірлігіндегі Әл-Джуди тауы, Армениядағы Арарат тауын айтады. Әбілғазының деректері бойынша, Нұх пайғамбардың кемесі әл-Джуди тауына келіп тоқтаған. Сондай-ақ, Ассирия, Вавилон аймағы, Месопотамиядағы белгілі таулар, әр заманда топан су астында қалған деген ертедегі қалалар аталады. Мысалы, Ефрат дариясының батыс жағасындағы «Адам ата мазары» атаумен белгілі Куфа қаласы да айтылады [3; 9].

Әбілғазы Қазығұрт тауын оғыздардың иелігінде болғанын жазды: «Оғыз елінің аумағы шығысында — Ыстықкөл мен Алмалыққа дейін, оңтүстігі — Сайрам және Қазығұрт тауы, Қаражық тауы, солтүстігі — Ұлықтау, Кішіқтау — мыс кені еді, батысы — Сырдың сағасындағы Йангикент қаласы мен Қарақұмға дейін созылды. Осы айтылған жерлерде төрт мың, бес мың жыл отырды, қайсы ру көп болса, содан падишаһ көтерді» [4; 56]. Б. Қошым-Ноғай: «... біз бұл деректен Қазығұрттың Оғыз қағанатының оңтүстік-батысындағы шекарасында жатқан тау екенін көріп отырмыз. Демек, бұл тау «Оғыз тауы» аталуға тиіс еді. Біз бұл жерде бір кезде Оғыз қағанатының аумағында жатқан Қаратаудың тұйықталар тұсы күні бүгінге дейін «Өгізмүйіс» (Оғыз мүйісі) деп аталатынын да еске алып отырмыз», — деп тұжырымдайды [5].

Ел арасында Қазығұртты адам есімімен байланыстыратын мына аңыз сақталған: «Қазығұрттың басында бір үңгір болса керек. Ол үңгірдің үстіне ағаш шаншып қойған Қазығұрт атаның моласы дейді екен. Басқа жерлерді бұлт басса да, Қазығұрттың басын бұлт шалмайды екен. Егерде Қазығұрттың басына бұлт шөгіп, көрінбей қалса, қариялар Қазығұрт қарасын киді деп, қатындар құлпарасын киеді екен. Сол уақытында жұрттың бәрі даладағы заттарын үйге қояды екен. Қазығұрттың басын жапқан бұлт жаумай кетпес деп, Нұх пайғамбардың кемесінен қалған жануарлар туралы жырды айтады екен» [6; 146]. Шамасы, Қазығұрт есімі көне таудың құрметіне қойылса керек. Ал, шығармадағы Қазығұрт есімінің үңгірмен байланысы туралы нақты дерек жоқ. Әбілғазы деректерінде Қазығұртты Оғыз ханның немерелерінің бірінің есімі ретінде көрсетеді. Аңыз бойынша, Күн хан кіші інілері мен балаларына өсиет бойынша мұраларды үлестіріп, қос қанаттағы шатырларға бөлгенде Қазығұртты Көк ханның үлкен ұлы Байындырдың шатырына ат ұстауға жібереді [4; 52].

Десек те, Қазығұрт тауының құпия сыры толығымен ашылмады. Бір анығы — оның қасиетті тау екендігінде. Қазығұрт тауы туралы аңыз-әңгімелердің бүгінгі күнге жетуі соның тағы бір дәлелі. Алайда жаһандық топан судың бірнеше рет болғанын ескерсек, Нұх пайғамбардың кемесі дәл осы Қазығұрт тауында қалды ма екен деген заңды сұрақ туады. Нұх пайғамбардың кемесі болмаған күнде де жан мен жануардың мол судан бас сауғалап, көтерілетін шыңдарының бірі — осы қарт Қазығұрт екені даусыз. Таудағы үңгірлер мен бұлақтардың болуы да Нұх пайғамбардың кемесі тоқтайтын мекен деген тұжырымды күшейте түседі.

Қазығұрт тауының шыңынан қолмен сызып қойғандай сұлуланып жатқан өзен — Сыр суы туралы да ежелгі жазбалар жетерлік. Орта Азияның ірі өзендерінің бірі Сырдария туралы алғашқы дерек Авестада Ранха атауымен кездеседі. Ал, ежелгі грек деректемелерде Йаксарт атауымен белгілі. Гректер Сырдарияның сол жағалауының орта ағысын мекендеген халықты «Йаксарт халқы» деп атаған. Ежелгі түркі халықтарының арасында бұл өзен Йенчу-окуз деген атпен кездеседі. Түркі тілінде «окуз» сөзі «өзен» мағынасында қолданылады, Йенчу-окуз — «Маржан-теңіз» мағынасын берсе керек. Сондай-ақ, Қытай деректемелерінде де «Маржанды өзен» деп аударылатын Чжень-чжу-хэ атауымен кездеседі [7].

Сырдария өзені туралы халық арасында таралған топонимикалық аңыздар бар. Сол аңыздардың бірінде, ертеде осы өзеннің жағасында көшпелі халық өмір сүргені айтылады. Бұл елді асқан айлакер хан басқарған екен. Оның әйелі керемет сұлу болыпты. Хан әйелімен ақылдаспай, ешбір шешім қабылдамаса керек. Бір жолы хан жауларының шабуылын тойтарып, қолға біраз тұтқын түсіріпті. Хан тұтқындарды дария жағасындағы ескі лашыққа қаматады. Түнге қарай, таза ауада сейіл құруға шыққан хан әйелі нөкерлерімен сол маңнан өтіп бара жатып тұтқындармен әңгімеге кірісіп кетеді. Қызды-қыздымен ханша өзінің көрші ауылдағы бір жас жігітті өте жақсы көретінін, таяуда сол жігітпен оңаша кездескенін айтып қояды. Мұны естіген тұтқындар: «Сен ақылды әйелсің, оған еш дау жоқ. Бірақ ішкі сырынды жұртқа жайып жібердің, бұл — сенің үлкен қателігің. Енді бізді босатпасаң, хан алдында сені әшкерелейміз!», — дейді. Сол сәтте ханша: «Өз әйелін тәрбиелей алмаған ханды халық қалай құрметтесін» деп ойлап, тұтқындарды босатып жібереді. Содан бастап әлгі дария «Сырдария» деп аталып кетіпті [6; 236].

Ерте заманнан Сырдария оғыз тайпаларының құтты мекені болды. Әбілғазы оғыздардың ертеден қоныстанған аумағының батысы Сырдың орта және төменгі ағысына дейінгі алқаптың кіретінін жазды. Оғыз ханның әкесі Қара ханның заманындағы ел Ұлытау және Кішітау жерлерін жаз жайлап, Сыр алқабын қыстау ретінде пайдаланды [4; 40]. VIII ғасырда оғыз тайпалары Сыр суының орта ағысынан Сырдың сағасына келіп орнықты. Әбілғазы оғыздардың Сырдың төменгі ағысына жылжуын хатай, қаңлы, наймандардың шабуылымен байланыстырады. Мұндағы оғыздар билеушілерін Йангикентке отырғызып, өздері Сырдың екі жағалауын жаз жайлау, қыс қыстау ретінде пайдаланды [4; 57].

Әбілғазы: «Оғыз елінің жұрттарының шығысы — Ыстықкөл және Алмалық, оңтүстігі — Сайрам, Қазығұрт тауы, Қаражық тауы, солтүстігі — Ұлытау, Кішітау мыс кені еді, күнбатысы — Сыр суының сағасындағы Йангикент қаласы, Қаракұм. Олар осы айтылған жерлерде төрт мың, бес мың жыл отырды, қайсы ру көп болса, содан падишаһ көтерді» [4; 56], — деп Сыр бойының сандаған жыл бойы оғыздардың иелігінде болғанын жазды. Белгісіз парсы географының «Худуд әл-алам мин әл-машрик или-л-мағриб» еңбегінде де оғыздардың аумағы Сыр бойы мен Арал өңірі, Қаракұм мен Қызылқұм екені жазылған [8; 216]. Миграциялық көші-қон үрдістерінің нәтижесінде Сыр алқабын қоныстанған оғыз тайпаларының барлығы дерлік көшіп кеткен жоқ. Жамал Қаршидің деректеріне сәйкес, оғыздар Сырдың бойынан жаппай көшіп кетпеді, олардың кейбір тайпалары моңғол дәуірінің өзінде де осы аумақты мекен еткен [9]. Мұндағы оғыздардың біразы жергілікті қазақ халқын құраушы тайпалармен етене араласып кетеді. Оған дәлел ретінде Қорқыт ата, Көроғлы, Жиренше шешен, Алдар көсе сияқты оғыз-қыпшақ заманында шығып, Орта Азияда кеңінен тараған ауызша дәстүрдің керемет үлгісін жасаушы тұлғаларды атауға болады.

Оғыздарда қала мәдениеті жоғары деңгейде болды. Сыр бойындағы Йангикент қаласын өздерінің астанасы етті. Қала IX ғасырдың екінші жартысы мен XI ғасырдың ортасында гүлдену дәуірін бастан кешірді. Мұнда жабу сарайы және үлкен оғыз гарнизоны, базарлар мен діни-ғұрыптық орындар орналасты. Республикалық маңызы бар оғыз дәуірінен қалған тарихи-мәдени ескерткіш Сырдарияның сол жағалауында, Қазалы қаласынан 15 шақырым жерде орналасқан.

Йангикент туралы алғашқы мәліметтер орта ғасырлық араб, парсы еңбектерінде кездеседі. Ибн-Хаукал Йангикент оғыздардың басты қаласы болды, оны ирандықтар Нау-Керде, арабтар әл-Карьят

әл-Хадиса, сарматтар Дех-и-Нау деп атағанын жазды. Жаңа қала мұсылмандардың қаласы болды, оны оғыздар басқарды, қала Хорезмнен 10 күндік, Фарабан 2 күндік жерде орналасқан деген дерек бар [10; 184]. Гардизидің хабарлауынша, кимақтар мекен еткен Ертіске баратын сауда жолы дәл осы Йангикент арқылы өткен [11; 230]. Бұл қаланың сауда-экономикалық орталық болғандығын көрсетеді.

Рашид ад-диннің еңбегі бойынша, Оғыз хан өзі салдырған қаланы «Жаңа қала» деп атап, Еркіл-кожа есімді ақылды және парасатты адамның басқаруына берген. Әбілғазы Йангикенттің ерте кезден оғыздардың басты қаласы әрі саяси орталығы болғанын жазды. Қорқыт ата бастаған қайы тайпасының игі жақсылары Йангикентте бас қосып, Инал Йавы ханды таққа отырғызды. Осы уақыттан бастап Йангикент оғыздардың саяси орталығына айналды. Инал Йавы ханның үшінші ұрпағы Қанлы Йавлының кезінде де Йангикент саяси маңызға ие болды. Қайтыс боларында хандықты екіге бөліп, Түркістан мен Йангикентті үлкен ұлы Мур Йавының иелігіне берді [4; 61].

Селжұқ империясының негізін қалаушы Селжұқ бай да Йангикенттен шықты. Алғашқыда Сырдың сағасын мекендеген Селжұқ бай бастаған қынық тайпасы Жентке көшіп келген еді [4; 69]. Қарахан әулетінің билеушісі Арслан хан өзінің инақбегін Йангикентке жібергенін жазды [4; 64]. Бұдан X ғасырдағы Қарахан әулетінің оғыздармен қатынасын байқаймыз.

X ғасырдың аяғы мен XI ғасырдың басында оғыздар мемлекетіндегі ішкі жағдай салықтың жоғары болуына байланысты нашарлады. Бұл кезде билік басында Әли хан болды. Әбілғазы Әли хан өзі Йангикентте отырып, Шахмәлік атанған ұлы Қылыш Арсланды оғыздардың арасына жібергенін жазды. Әли хан болашақ билеуші ретінде ұлының қарапайым оғыздардың тыныс-тіршілігімен танысып, оларға сіңісуін көздеді [4; 66]. XI ғасырдың басында билікке келгеннен кейін Шахмәліктің тұсында мемлекет нығайып, саяси күшке ие болды. Әбілғазы Шахмәліктің ханға лайықсыз теріс әрекеттерінен кейін оғыз жұрты оны «бедадгир», яғни «әділетсіз» деп атағанын жазды. Ханға қарсы оғыз жұрты бас көтергенде, Шахмәлік әкесі Әли хан отырған Йангикентке қашты. Әскер жинап, селжұқтармен қайта шабуылға шыққан Шахмәлік осы шайқаста қайтыс болды.

Халық арасында кеңінен тараған Жанкент қаласының апаты жайындағы аңыздардың бірі Мәлік шахтың ұлы Санжар ханның осы қалада билік еткен кезеңімен сәйкес келеді. Ол өзіне Қарабура әулиенің Бегім есімді сұлу қызын әйелдікке алады. Бір күндері хан әйелінің адалдығына күмәнданып, оның бұрымы мен сол қолын кесіп, зынданға тастауын талап етеді. Кейіннен Бегім сұлудың адалдығы дәлелденіп, кесілген бұрымы мен қолы қалпына келеді. Бірақ, Бегім құсқа айналып Арал теңізінің жағалауына ұшып кетеді. Аңыз бойынша, осы жағдайдан кейін Қарабураның қаһарына ұшыраған Жанкент жыландардың шабуылынан құлайды. Қаладан қашып құтылған адамдар, Бегімнің рухын тыныштандыру үшін мұнара тұрғызыпты деседі.

Аңыздың тағы бір нұсқасы да Санжар хан мен Бегім ананың өмірімен байланысты. Аңыз бойынша, бірде аңшылық құрып шыққан Санжар хан жолай қару-жарағын ұмытып, сарайына бір батырын жұмсайды. Бір шама уақыт өткенімен батыры оралмаған соң, ашуға мінген Санжар кері қарай қайтады. Ал қаруды алуға келген батыр болса, Бегім сұлудың сарайда ер адам жоқ деген оймен, бет-жүзін ашық ұстап, сарайда серуендеп жүргенін көріп, Бегімнің сұлулығына тамсанып, есінен танып қалады. Сарайға келген хан әйелінің бөлмесінің маңында есінен танып жатқан батырды көріп, әйеліне опасыздық жасадың деп кінә тағады. Әйелінің ақталғанын тыңдамаған Санжар ашумен оның бұрымы мен қолының білезік тұсынан шауып тастайды. Бегім үйін тастап Арал маңындағы мұнарадан пана тауыпты. Бегімнің әкесі Қарабура Санжар ханның қызына жасаған әділетсіздігіне ренжіп, Жаратушыдан әділеттік сұрап дұға жасайды. Бір түнде Бегімнің шашы мен қолының қайта қалпына келуі халықты таң қалдырады. Бірақ, әкесі сүйікті қызының жаралы жүрегін емдей алмайды. Аңыз бойынша, Жанкент қаласын жылан басып, ал халқы қаланы бір жола тастап кетеді. Керуендер жылан басқан қаланы айналып өтсе, құстар ұя салмай, ал жануарлар жақындауға қорқады екен [12; 242].

Селжұқтармен көпжылдық соғыстардан және Шахмәліктің өлімінен кейін оғыз конфедерациясы талқандалды. Қыпшақ хандарының саяси көтерілуі көп ұзамай олардың аумағының одан әрі кеңеюіне әкелді. Қыпшақ билеушілері оғыз жабғысын ығыстырып, Сырдария бассейнін, Арал және Каспий маңы далаларын басып алып, Еділ, Үстірт және Сырдария арқылы өткен маңызды сауда жолдарын бақылауға алды [13; 16]. XI ғасырдың басында қыпшақ тайпаларының соққысынан кейін оғыздар Сырдария мен Арал теңізінің жағасынан ығысып, мемлекет ретінде өмір сүруін тоқтатты. Осылайша, Йангикент алдымен селжұқтардың, одан кейін қыпшақтардың қоластына өтті. Қала XIII ғасырда

моңғол шапқыншылығынан кейін тез құлдырай бастады. Толассыз шабуылдардан кейін қала өзінің өмір сүруін тоқтатты.

Әбілғазы оғыздардың маңызды қалаларының бірі ретінде Ходжент қаласын атайды. Сырдарияның бойында Ходжент деп аталатын қазіргі Тәжікстан территориясына қарасты тағы бір ежелгі қала бар. Алайда, Әбілғазының айтып отырғаны Ходжент емес, Қызылорда облысына қарасты Жент қаласы екені даусыз. Себебі, Тәжікстанға қарасты Ходжент қаласы Сырдың жоғарғы ағысында орналасқанмен, оғыздардың территориясына кірмеді. Сондай-ақ, Әбілғазы оғыздардың көші-қонын жазғанда Жент қаласына жақын қалалар мен қоныстарды атайды. Мысалы, Селжұқ бай бастаған оғыз тайпаларының көшін келесідей көрсетеді: Сырдың сағасы → Ходжент → Нұр уәлаяты → Үргеніш → Хорасан [4; 69]. Нұр уәлаяты дегені Зарафшанның бойындағы Нұрата қаласы. Бұл қалаға Ходжент арқылы да келуі мүмкін еді, алайда, селжұқтардың империясының негізі қаланған қала Жент қаласы болды.

Жент қаласы алғашқыда оғыз-қыпшақтардың, қараханидтердің иелігінде болып, кейін моңғол шапқыншылығынан кейін де саудагерлер қаласы ретінде өмір сүрген. Жазба деректерде Жентте Анадолы түріктерінің атасы Селжұқ бей жерленгендігі көрсетілген.

Жент қаласының орналасқан жері жөнінде П.И. Лерх, Каллаур, В.В. Бартольд өз болжамдарын жасағанымен, нақты орны анықталмады. Тек Сырдария мен Әмудария аралығында орналасқан ескерткіштерді толық аралап шыққан С.П. Толстов алғаш рет 1946 жылы қаланың нақты орналасқан жерін көрсетті. Қызылордадан 115 шақырым жерде орналасқан қала орнына зерттеу жүргізген Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы жиналған материалдар негізінде қала X-XIII ғасырларда өмір сүрген деп топшылады [14; 288].

Әйгілі Алпамыс батырдың жары Гүлбаршынның есімімен аталған Баршынкент қаласы да Сырдарияның бойында, Қызылорда қаласына жақын маңда орналасқан. Қала атауы ел арасында «Қызқала» атауымен де ұшырасады. Баршын сұлудың көркем кесенесі сол қаладан алыс емес, ол Сығанақ қаласынан төменірек, Сырдарияның оң жақ бетінде, биік белеңнің үстіне салынған. Әбілғазы Баршын сұлуға арнап салынған кесене «Баршынның көк кешені» немесе «Көккесене» деген атпен сақталғанын жазды [4; 82]. Ә.Марғұлан оғыздардың ең көркем қаласының бірі — Баршынкентті XIX ғасырдың ортасына дейін қазақтар «Қызқала» деп келгенін жазды. Бұл қаланың аты даңқты болуына себеп болған екі кісі: бірі — Алпамыс батырдың жұбайы Баршын сұлу, яғни Гүлбаршын, екіншісі XIII ғасырдың орта кезінде осы қалада жасаған атақты ғалым әрі ақын Құсамеддин Баршынлықи [15; 14].

Сырдария мен Әмударияның аралығындағы тарихи-географиялық аумақтың ежелгі және орта ғасырлар тарихында алар орны ерекше. Мәуереннахр атауымен белгілі бұл жердің қазірде үлкен және орталық бөлігін Өзбекстан Республикасы алып жатыр. Мәуереннахрға Қазақстанның Қызылорда және Түркістан облыстарының оңтүстік бөліктері кіреді. Рухани, саяси-экономикалық маңызға ие қалалар орналасқан бұл тарихи аймақ ежелден-ақ өркениеттің бесігі болды.

Ертеде Хорасан тұрғындары Әмударияның арғы бетіндегі Согдиананы «Фараруд» деп атады. Фараруд парсы тілінде «өзеннің қарсы беті» деген мағынаны білдіреді. Соғдылар Фараб қаласын Сырдарияның арғы бетінде орналасқандықтан, Фараб деп атап кетті. Кейіннен, Сырдария мен Әмударияның аралығындағы дала жалпы Фараруд атауына ие болған. Александр Македонскийдің Орта Азияны жаулаушылығынан кейін аймақ атауы Окс және Яксарт аралығы мағынасын беретін Трансоксианаға өзгерді. Ал, Мауереннахр атауын VII-VIII ғасырлардағы араб жаулаушылықтарына байланысты алды. Бұл арабша атау да «өзеннің арғы бетіндегі» деген мағынаны білдіреді.

XI ғасырда Сырдария және Арал маңы оғыздарының күйреуінен кейін оғыздардың біраз бөлігі Шығыс Еуропа мен Кіші Азияға қарай бет алды. Қалған бөлігі қарахандықтардың иелігіндегі Мауереннахр мен Селжұқ империясына қарасты Хорасанға көшіп келді. «Түрікмен» этнонимінің шығуы да осы Мауереннахр жеріне келген оғыздармен байланысты. Жергілікті тәжіктер оғыздарды әуелде түріктер деп атаған. Бес-алты ұрпақ ауысқан соң, климаттың әсерінен олардың бет-әлпеті өзгеріске ұшырайды. Мауереннахрға бұрынғы оғыз жерлерінен келген тұтқын, саудагерлерді көріп, «түріктер» дейді де, бұрынғы түріктерге түрікмен, яғни түрікке ұқсас деп атап кетті [4; 57]. Абу Райхан Бируни еңбегінен де түрікмендердің «түріктерге ұқсас» деген пікірді кездестіруге болады. XIV ғасыр тарихшысы Рашид ад-Динде: «Оғыз тайпалары өз аудандарынан Мауереннахр елі мен Иран жеріне келген кезде климаттың әсерінен олардың жүздері біртіндеп тәжіктердің сырт келбетіне ұқсай бастады, бірақ та олар нағыз тәжік болмағандықтан да оларды тәжіктер «түркман», яғни

«түрікке ұқсас» деп атады. Осы себептен де бұл атау Оғыздың барлық тармағына таралған және олар осы атаумен танылды», – дейді [16; 4].

Ұлы даланың ең әсем өзендерінің қатарындағы Еділ мен Жайық өзендері көбінде бірге аталып жатады. Қазақ үшін бір тіркеске айналып кеткен Еділ-Жайық өзендерінің пайда болуы мен аталу тарихы әр түрлі. Халық арасында қос өзеннің атауы мен пайда болуы турасындағы эпостық жыр кең тараған. Бұл жырдың желісі бойынша, Еділ және Жайық батырлар бір-бірін түсінде көріп, іздеп табады, жауларының шабуылына бірге төтеп беріп, жеңіске жетіп жүрді. Ақырында елінің тыныштығы мен амандығының жолында күреске түскен батырлар мерт болды. Бұған халық қатты қайғылып жылайды, көздерінен тамған жас өзен болып ағады. Осылайша бұл өзендер бірі Еділ, бірі Жайық аталып кетеді [17; 324-326].

Қыздың өрген қос бұрымындай қатар аққан, ән мен жырға арқау болып, жыр-дастанға негіз болған Еділ мен Жайық өзендерін тарихи шығармалардан бастап, жыршы-жыраулардың да туындыларынан кездестіреміз:

Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыспа,
Жолдасыңа жау тисе,
Жаныңды аяп тұрыспа, – деп Асан қайғы өз жырында жырласа [18; 28],

Еділ, Жайық екі өзен,
Талсыз болар деймісің,
Көкшетаудың көп көлі
Елсіз болар деймісің.
Ботакөзді бойжеткен
Жарсыз болар деймісің,
Абылай қонған кең қоныс
Елсіз болар деймісің, – деп Ақтамберді жырау өз жырына қосты [19; 78].

Шортанбай Қанайұлының шығармашылығында келесі өлең жолдары кездеседі:

Еділ, Жайық — екі су,
Алтын, күміс тас болар,
Арпа, бидай ас болар,
Бірігіп жан тусаң да,
Қарап та жүріп қас болар [20; 130].

XIX ғасырдың өр рухты ақыны Махамбет:

Еділді көріп емсеген,
Жайықты көріп жемсеген.
Таудағы тарлан шұбар біз едік.
Исатайдың барында Қара қазан,

Сары бала қамы үшін қылыш сермедік, – деп Жайық пен Еділді өз жырына қосты [21; 82].
Ж. Молдағалиевтің сөзіне жазылған И. Жақановтың «Еділ мен Жайық» әні де бар [22; 102].

Еділ өзені туралы ең алғашқы деректеме Аристотельдің еңбегінде кездеседі. Ал, өзеннің орналасқан жері мен атауы туралы нақты жазба деректі б.з.д. II ғасырдың ортасында өмір сүрген грек географы Клавдия Птоломейдің еңбегінен кездестіреміз. Птоломей өзеннің атауын «Ра» деп беріп, ағысын сипаттай келе, оның Каспий теңізіне құятынын жазған [23; 231]. VI ғасырдан бастап византиялық деректемелерде, кейінірек X ғасырдағы араб, парсы, Батыс еуропалық зерттеулерде Еділ гидронимі Итиль немесе Атиль деген атаумен кездеседі. Бұл халықтардың ұлы қоныс аударуымен байланысты шыққан атау болуы мүмкін. Анығырақ айтсақ, өзен атауы азиялық түркі халықтардың келуімен өзгерген.

Араб, парсы тарихшылары мен географтарының еңбектерінде Еділ мен Жайық өзендері туралы маңызды деректемелер бар. Әл-Истахри «Китаб месәлик әл-мамалик» кітабында Еділ өзенінің орналасқан жері туралы хабарлайды: «Река Итиль, как дошло до меня, начинается около (страны) киргиз и течет между страной кимаков и страной гузов, она является границей между кимаками и гузами; потом она уходит на запад к Булгару и снова возвращается на восток, пока не пройдет мимо (страны) бургасов и впадает в Хазарское море» [24; 169]. XIII ғасырда араб тарихшысы Якут әл-

Хамави «Китаб муджам әл-булдан» еңбегінде Еділдің оғыздар мен қимақтардың арасында орналасқан көл деп, әл-Истахридің жазбасын растайды [25; 410]. Ал, X ғасырда ибн-Фадлан «Джайх» деген атауымен «Бұл біз көрген өзендерден ең үлкені және ағысы қатты» деп Жайық өзенін сипаттайды. Түркі тілінде «суы жайылған» мағынасын беретін Жайық өзенінің ежелгі атауы түркітілдес халықтардың біразында сақталған. Кейбір түсіндірмелерде «жай» және «ық» сөздерінің бірігуінен, яғни «жай ағысты» мағынасында кездеседі. Қазақ даласының кең арналы өзені 1775 жылдан Жайық атауын өзгерту туралы II Екатеринаның Жарлығына сәйкес, орыс жазбаларында Урал атауымен белгілі.

Әбілғазы Оғыржық алыптың байындарларға қарсы шығып, Қырымға, одан әрі Еділ өзенін кесіп өтіп, Жайықтың бойына келгенін жазды [4; 72]. Оған дейін бұл өзендерді Нұх пайғамбардың заманын жазуда атайды. Соның ішінде, Йафес Джуди тауынан Еділ мен Жайықтың жағасына кетіп, осында орнығып, екі жүз елу жыл өмір сүрді дейді [4; 39]. Әбілғазының бұл дерегін халық арасында ауыздан ауызға жеткен «Дүниежүзіндегі халықтардың тайпа, руларға бөлінуі» туралы шежірелік аңыздар да растайды:

Жер жүзін әзірет Нұх үшке бөлді,
Иран мен күнбатысты Самға берді.
Үндістан мемлекетін Хамға беріп,
Тұраннан күншығыста Япыс ерді.
Суына Еділ-Жайық Япыс барып,
Отырды мекен етіп қарар алып.
Япыстың әулеттері одан кейін,
Көбейді атырабына һәм таралып [26; 271].

Түркі ру-тайпаларын зерттеуші П.И. Рычков түркі және парсы жазбалары бойынша, Нұхтың ұлы Йафес немесе Афет әкесінен еншісін алып, Еділ мен Жайық өзендеріне кеткенін жазды [27; 62].

Ауызша деректер көрсеткендей, Еділ мен Жайық алқабы Йафес ұрпағынан тараған түркі халықтарының алғашқы қонысы болды. Бұл аймақ ұрпақтан ұрпаққа мұраланып, кейінгі түркі ру-тайпалар мен халықтардың территориясына кірді. XIII ғасырда моңғол тайпалары осы өңірді мекен еткен қыпшақтарды ығыстырып, өздеріне бағындырды. Бұл жөнінде Әбілғазы Қыпшақ этнонимінің шығуы туралы аңызда жазады. Орыс, олақ, мажар және башқұрттар бас көтергенде Оғыз хан қасына көптеп нөкер қосып, қыпшақты Еділ мен Жайық бойына жіберген. Бұл өңірде қыпшақ үш жыз жыл бойы билік етті, ұрпағы өсіп-өнді, көбейді. Шыңғыс хан заманына дейін бұл далада қыпшақтың ұрпағынан өзге ел болмады, сол себепті бұл жер Дешті Қыпшақ атауына ие болды, кейіннен моңғол шапқыншылығы кезінде Жошы ханмен ұрысқа түскен қыпшақтар жеңіліп, Еділдің жағасын тастап кетуге мәжбүр болды [4; 44].

Бұл жөнінде Рашид ад-дин де жазады, алайда оқиға басқаша өрбиді. Оғыз хан барлық жауланған жерлеріне даруғалар тағайындап, жыл сайын алым-салық алып отыратын еді. Алайда, Ит-Барақ хан салық төлеуден бас тартты, оны жөнге салу үшін қыпшақтарды жіберіп, Еділ мен Жамансу аралығындағы жерді бағындырып, сол жерде тұрақтауды бұйырады. Рашид ад-динде Жамансу деп отырғаны Жайық өзені болуы әбден мүмкін, қалай болғанда да бұл өзен Еділ мен Сырдария аралығындағы өзендердің бірі. Қыпшақтар осы аймаққа орнығып, Ит-Барақтан, Дербенттен және жақын өңірдегі елдерден салық жинап, қазынаға жіберіп отырды [16; 31]. Осыған ұқсас деректі ауызша дәстүрдің керемет көрінісі — шежірелік жырлардан көреміз:

...Ол бала кәтта болды құп ержетіп,
Әскерге оны қойды бастық етіп.
Ол уақытта мажар, башқұрт Оғыз ханға
Жау еді дұшпандығы кеткен өтіп.
Қыпшақты көп қосынға бастық қылып,
Жіберді башқұрттарға хан бұйырып.
Дұшпаннан Еділ, Жайық бойын алды,
Ұрысып бірнеше жыл Қыпшақ жүріп.
Башқұрт пен мажар халқы қашып кетті,
Ол жерді Қыпшақ тұрып мекен етті.
Көп уақыт болғанынша анда тұрып,
Көптігі әулетінің әбден өтті.
...* ат қойылған бір ру бар,

Айтылған ол баланың нәсілі дүрлар.
Ол жерге аның үшін бұл уақыттарда
Дешті Қыпшақ даласы деп есім қылар [26; 278].

Сондай-ақ, шежіренің тағы бір нұсқасында Қыпшақтың туылуы туралы жаза келе: «Осы бала өсіп, жігіт болған соң қолбасы қылып, көп жігіт-желең беріп орыс, ұлақ, башқұрт, мажар жақтарына жауласуға жіберді. Бұл айтылған жұрттар Тең деген судың бойында болады екен. Қыпшақ келіп орыс, ұлақ, башқұрт, мажарды өзіне қаратып алып, үш жүз жыл патшалық қылды. Бұған қараған ел — «Қыпшақ елі» атанды. Тең, Еділ, Жайық — осы үш судың өлкесінде төрт жүз жыл тұрақ қылып, тарихтарда «Дешті Қыпшақ» атанды [28; 51].

Тағы бір нұсқада: «... Уыз хан ол баланың атын «Қыпшақ» қойып, өскен соң өзін батырбасы қылып, көп қосынмен орыс, ұлақ, башқұр, мажар жағына жіберіп, бұл көп жұртты бағындырып, үш жүз жыл патшалық дәурен сүріп, сонан Еділ, Жайық, Ертіс, Сырдария аралығындағы дала «Дешті Қыпшақ» атанды. «Қытай көп пе, қыпшақ көп пе?» делінген сөз осы қыпшақ заманында айтылған сөз екен» [28; 62].

Шежірелік жырлардың бірінде қыпшақ тайпасының шығуын түсіндіруде былай дейді: «Бұл баланы хан өз тәрбиесінде ұстады, жігіт болғаннан соң көп ел және нөкер беріп, Оғыз ханға жау болған орыс, олақ, мажар, башқыр елдеріне жіберді. Қыпшақ үш жүз жыл Дон мен Еділ атты екі үлкен өзеннің жағасында патшалық етті. Барша Қыпшақ елі соның нәсілінен шықты. Оғыз ханның заманынан Шыңғыс ханның заманына шейін Дон, Еділ, Жайық аталатын бұл үш судың жағасында қыпшақтан өзге ел жоқ еді, Ол жерде қыпшақтар төрт мың жылдай отырды, сондықтан ол жер «Дешті Қыпшақ» («Қыпшақ даласы») деп аталды» [28; 217].

Қыпшақ даласы Сырдарияның жоғарғы ағысы мен Дунайдың сағасына дейін созылатын маңызды дала белдеуін алып жатыр. Бұл туралы XI ғ. Насыр-и Хұсрау Марвази Ертістен Дунайға дейінгі жерлерді қыпшақтар билегенін, ол жер «Дешті Қыпшақ» — қыпшақтар даласы аталғанын жазып қалдырды. Әбілғазы Қыпшақ даласының территориясын Еділ, Жайық және Тин (Дон) өзендерінің аралығы деп көрсетіп, бұл территорияны қыпшақтардың өсіп-өнген жері деп есептейді. Дегенмен, уақыт өте келе, Дешт-и Қыпшақ жері ауқымын кеңейте түсіп, Алтай тауларынан Дунайға дейін, Балқаш көлінен Қара теңіздің жағасына дейінгі ұлан байтақ жерді қамтыды. Бұл далада тек қыпшақтар ғана емес, басқа да түркі халықтары, соның ішінде осы өңірді қыпшақтар келгенге дейін мекен еткен тайпалар болған.

«Шежіре-и Таракимеде» қазіргі Маңғыстау облысы мен Түрікменстан, Өзбекстан территориясының кейбір бөлігін қамтитын Маңғышлақ топонимі кездеседі. Тарихи тұрғыдан алғанда, қысының жұмсақ болуына байланысты Маңғышлақ әрдайым Арал-Каспий аймағының көшпелі тұрғындарының қыстайтын жері болған. Сондықтан, ең алдымен, «мыңдаған» қыстақтардың атымен (мың қыстау) аталғанын ең алғаш орта ғасыр авторлары айтқан. Ал XII ғасырда Маңғышлақ қаласының атауы бүкіл географиялық аймаққа таралды [29; 186]. Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы жарты аралдың аталуының тікелей мағынасы «мың қышлақ» — «мың қыстау», яғни Маңғыстаудың семантикасы. Заманында осы өлкеге келген Асан қайғының «Маңғыстау емес, мың қыстау екен» деген сөзі қалған [6; 50].

Кейбір деректерде «Бинкишлақ» түрінде кездеседі, бұл оғыз тілдерінде «мың» сөзінің «бин» түрінде айтылуымен түсіндіруге болады. Ал, «қышлақ» сөзі қыстау деген мағынаға ие. Түркі тілінің әр түрлі диалектілерінің әсерінен, кейде деректердің басқа тілдерде берілуі себебінен географиялық аталым Маңғышлақ, Бинкишлақ, Банхишлақ, Манкашлақ, Манкишлақ сияқты түрде кездеседі. Содан кейін кишлақ, қыстақ ретінде, қазақтың қазіргі қыстақ (қыстау) формасына ие болып, ұзақ ғасырлар бойы өзінің ата-баба есімінің мәнін өзгертпеген — Мыңқыстау (мың қыстау) антонимінің тағы бір нұсқасын қосты [30; 203].

Әбілғазы Маңғышлақ топонимін XI ғасырдағы оғыздардың миграциясымен байланысты атайды. Оғыздардың саяси тарихында Маңғыстау жері маңызды рөл атқарды. Оғыз мемлекетінің ыдырауынан кейін ел ішінде жаппай тәртіпсіздіктер орын алды. Осы кезде Қылық бек, Қазан бек және Қараман бек бастаған оғыздар Маңғышлаққа келді. Олардың көп бөлігін имир, дүкер, игдир, шәуілдір, қарқын, салор және ағар тайпалары құрады [4; 68]. Тінлібек бастаған салорлардың көп бөлігі Хорасанға, одан әрі Иракка көшкен еді. Иракты Сұлтан Мәлікшах жаулап алғаннан соң, салор тайпасының бір бөлігі Маңғышлаққа қайта оралды [31; 142].

XI ғасырдағы Махмұд Қашқаридің еңбегінде Маңғышлақ — оғыз еліндегі жер атауы деген анықтама кездеседі [32; 16]. XIII ғасырда араб географы Якут Маңғышлақ — Хорезм шектерінің

соңындағы қол жетпейтін бекініс, ол Хорезм, Саксин және Русь елі арасында, Джейхун ағатын Табаристан теңізіне жақын орналасқан деп сипаттайды [25; 415]. Осы кезде Ибн әл-Асыр «әл-Камил фи-т-тарих» еңбегінде Селжұқ империясының вассалы ретінде билеген хорезм шахы Атсыз Маңғышлақты өзінің қоластында ұстағанын жазды [33; 359].

Әбілғазы ежелгі Тараздың пайда болуын көне оғыз заманына апарды. Шығармада Оғыз ханның алғашқы жорықтарының бірінде «Талаш» атауымен көрсеткен Тараз қаласын өз иелігіне қаратқанын жазған [4; 45]. Көне Тараз туралы осыған ұқсас дерек Рашид-ад-диннің «Оғыз-намесінде» де кездеседі. Әбілғазы «Талаш» деп көрсетсе, оған дейін Рашид ад-дин «Оғыз-намесінде» Талас деп өзенмен аттас жазды. Рашид ад-дин Тараз, Сайрам қалаларына «кәрі» анықтауышын қосып жазып отырды. Бұл аталған қалалардың ертеде пайда болғанын көрсетсе керек. Оның үстіне, Рашид ад-дин Тараз бен Сайрамның Йафеттің иелігінде болғанын хабарлайды: «Йафет даланың тұрғыны (көшпенді) болған. Оның жайлауы мен қыстауы Түркістан жерінде; ол көктем айларын Инанч-Шахрға жақын орналасқан Өртақ пен Кертақта өткізді, ал қысты Қарақұмдағы Борсық құмдары аймағында өткізді. Бұл аймақта екі қала бар еді: бірі — Талас, екіншісі кәрі Сайрам» [1; 57].

Әбілғазы Оғыз Таразды жаулаған соң, қаланы басқа жорықтарға шыққанда күш жинақтау үшін тұрақ ретінде пайдаланып отырғанын жазады [4; 46]. Рашид ад-дин Оғыз ханның Тараз бен Сайрамға тұрақтап, қорғау үшін ұйғырларды жібергенін жазды [34; 17]. Рашид-ад-диннің деректерінде Тараз қаласымен байланысты қызықты мәлімет кездестіреміз. Оның жазуынша, әлемді жаулауға бел буған Оғыз хан елден ұзап кетіп, артта қалған жұрт Тараз бен Сайрамға бас көз болып, қорғау үшін ұйғырларды жібереді. Оғыздың бұйырумен келген ұйғырлар осы аймаққа тұрақтап қалып, өсіп-өнген. [4; 17].

Әбілғазы орта ғасырлық оғыздардың иелігіне Тараздың шамамен VII–VIII ғғ. қарағанын жазды. Осы уақытта билік еткен Қанлы Йавлы қайтыс боларында билікті екі ұлына бөліп беріп, Түркістан мен Йангикентті үлкен ұлы Мур Йавыға, екінші ұлы Қара алып Арсланға Тараз бен Сайрамды берді [4; 61]. Бұл қазіргі зерттеулердегі Қарахан әулеті билігінің алғышартында айтылатын мәліметке ұқсас: «Білге Күл-Қадыр хан өлгеннен кейін қағанаттағы билік үшін күресте оның екі баласы суырылып шықты: Базыр Арслан хан Баласағұнды, ал Оғұлшақ Қадыр хан Таразды билей бастады» [35; 398].

Ал, Рашид ад-дин X ғасырдағы Богра ханның көзі тірісінде ортаңғы ұлы Кори ханды таққа отырғызғанын жаза келе: «Кори хан (Кори Текин) кәрі Таласта хан тағына отырып, 75 жыл билік етті», – дейді [36; 57]. Бұл оқиға Қарахан әулетінің билік басына келген уақытымен сәйкес келеді. Қазіргі зерттеулерге сәйкес, Қарахан хандығының астанасы алғашқыда Баласағұн қаласы, кейіннен Тараз қаласына көшірілді десек, Рашид ад-диндегі дерек осыған саяды. Әбілғазы Богра хан, оның ұлы Кузы Тегін туралы жазғанмен, олар тақта отырған қала туралы жазбаған.

Шығармада Тұран, Түркістан, Ұлытау және Кішіқтау топонимдері де ұшырасады. Әбілғазы Тұранды макротопоним ретінде көрсетті. Бұл тарихи-географиялық аймақтың шегін атап көрсетпейді. Алайда, «Оғыз ханның Тұран және Үндістан жеріне шабуылы» деп аталған бөлімде бірнеше қалалар мен хандықтарды атайды. Олардың қатарында Тараз, Сайрам қалалары, Ташкент, Самарқанд, Бұхар әмірліктері, Түркістан, Әндіжан, Балх қалалары бар [4; 45].

Әбілғазы Түркістан атауын ойконим ретінде ғана емес, тарихи-географиялық аймақ атауы ретінде де пайдаланғанын байқауға болады. Мәселен, оғыз мемлекетінің күйреуінен кейін Тінлібек бастаған салорлардың көп бөлігі Хорасанға, одан әрі Ирак жеріне кетіп, сонда тұрақтайды. Алайда, қынық тайпасынан шыққан Сұлтан Мәлікшахтың бұл өңірді жаулауынан кейін салорлардың бір бөлігі оның қызметіне келді. «Біз оғыздың салор тайпасынан тарағанбыз, аталарымыз Түркістаннан келген» деп Сұлтан Мәлікшахқа туыстығын білдіреді. Әбілғазы жалпы Түркістан өңірін айтып тұрса керек [4; 68].

Әбілғазы оғыздардың ертеден мекен еткен қонысының солтүстігі Ұлытау және Кішітау тауларына дейін созылып жатқанын бірнеше рет атайды. Шежіре дерегіне сәйкес, бұл таулар Оғыздың әкесі Қара ханның жайлауы Ер тақ және Кер тақ таулары болған. Рашид-ад-дин Йафестің көктем айларын Ор тақ және Кер тақ тауларында өткізетінін жазады [16; 14]. Әбілғазының жазуынша, бұл таулар мыс кенін өндіретін Ұлытау және Кішіқтау тауларының ежелгі атаулары [4; 56]. Алайда, ғалым Ш. Уәлиханов Әбілғазы Ор тақ (Ер тақ) және Кер тақ тауларын Ұлытау мен Кішіқтау тауларына сәйкестендіруінің негізсіз екенін айтады. Себебі, Ор тақ және Кер тақ таулары Орталық Қазақстанда, Бетбақдаланың солтүстігінде орналасқан таулар [37; 390]. Ұлытау — Сарыарқаның оңтүстік батысында, Қазіргі Қарағанды облысы, Ұлытау ауданында орналасқан таулы

массиві. Ал, Кішіқтау — Ұлытау жотасының оңтүстік-батысындағы тау. Ал, Ер тақ, Рашид-ад-диннің нұсқасында Ор тақ қазіргі Ортау деп аталатын тау болса керек. Яғни, Ш. Уәлихановтың жазуынша, Ор тақ та, Кер тақ та Бетбақдаланың солтүстігіндегі аласа таулар.

Қорытынды

Жер-су атаулардың этимологиясы мен олар туралы деректер тарих үшін қашан да маңызды. Бұл ретте Әбілғазының шығармасының құндылығы ежелгі және орта ғасырлардығы жер-су атаулары туралы деректерінің молдығы. Шығарманың топонимикалық деректері саясаттың ықпалымен бұрмаланып немесе өзгеріске ұшыраған кейбір тарихи атауларды қайтаруға, мағынасын ашуға көмектеседі. Бұл тұрғыда, кейбір топонимикалық атауларды талдау барысында семантикалық тұрғыдан аса маңызды, географиялық жағынан дәйекті түсіндірілетін атауларға қатысты бірқатар мәселелер анықталды.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жазылды (ИРН № BR18574101).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. Таңдамалы шығармалар / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Жазушы, 1985. — 560 б.
- 2 Паустовский К.Г. Собрание сочинений: [В 9-и т.] / К.Г. Паустовский. — М.: Художественная литература, 1981–1986. — Т. 4. — 558 с.
- 3 Толыбеков С.Е. Қазақ шежіресі / С.Е. Толыбеков. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 144 б.
- 4 Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского / А.Н. Кононов. — М.–Л.: АН СССР, 1958. — 285 с.
- 5 Қошым-Ноғай Б.С. Тіл ұшындағы тарих («Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы») / Б.С. Қошым-Ноғай. — Алматы: Жазушы, 2003. — 496 б.
- 6 Бабалар сөзі: [Жүз томдық]. — Астана: «Фолиант», 2011. — 416 б.
- 7 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары / Ә.Х. Марғұлан. — Алматы: «Алатау» баспасы, 2012. — Т. 14. — 510 б.
- 8 Извлечения из «Худуд ал-алем» — анонимного персидского географического сочинения / под ред. А.А. Ромаскевич // В кн.: Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.–Л.: АН СССР, 1939. — Т. 1. — С. 209–217.
- 9 История Казахстана в персидских источниках. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — Т. 1. — 410 с.
- 10 Ибн Хаукал. Извлечения из «Китаб ал-месалик ва-п-мемалик» / Хаукал Ибн // В кн.: Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.–Л.: АН СССР, 1939. — Т. 1. — С. 181–184.
- 11 Гардизи. Извлечения из «Зейн ал-Ахбар» / Гардизи // В кн.: Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.–Л.: АН СССР, 1939. — Т. 1. — С. 227–234.
- 12 Тәжекеев Ә. Ортағасырлық оғыздардың сәулет өнері туралы / Ә. Тәжекеев, Ж. Султанжанов // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. — 2018. — №1. — Б. 239-246.
- 13 Кумеков Б.Е. Кипчаковедение — концептуальное научное направление евразийского масштаба / Б.Е. Кумеков // Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники: сб. материалов Междунар. науч. конф. — Астана, 2003. — С. 12–21.
- 14 Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта / С.П. Толстов. — М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. — 324 с.
- 15 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары / Ә.Х. Марғұлан. — Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. — Т. 1. — 608 б.
- 16 Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме / Фазлаллах Рашид ад-Дин; пер. с перс. — Баку: Элм, 1987. — 128 с.
- 17 Бабалар сөзі: [Жүз томдық]. — Астана: «Фолиант», 2012. — Т. 89: Аңыздық жырлар. — 432 б.
- 18 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары [Үш томдық]. / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1984. — Т. 1. — 256 б.
- 19 Сөйле, тілім, жосылып (жыраулар мұрасы) / Құраст. әрі ред. Т.Қыдыр. — Алматы: Олжас кітапханасы, 2012. — 156 б.
- 20 Шортанбай. Келер заман / Шортанбай // Жұлдыз. — 1992. — № 12. — Б.130–134.
- 21 Өмірәлиев Қ. XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі / Қ. Өмірәлиев. — Алматы: Ғылым, 1976. — 239 б.
- 22 Жұбан Молдағалиев. Естеліктер. Тарихи-ғұмырдеректік анықтамалық кітап / Молдағалиев Жұбан. — Ақжайық ауданы, Орал, 2020. — 415 б.
- 23 Подосинов А.В. Еще раз о древнейшем названии Волги / А.В. Подосинов // В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы. — М., 2000. — С. 230–239.

- 24 Ал-Истархи. Извлечения из «Китаб месалик ал-мемалик» / Ал-Истархи // В кн.: Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.–Л.: АН СССР, 1939. — Т. 1. — С. 167–181.
- 25 Якут. Извлечения из «Китаб муджам ал-булдан» / пер. С.М. Богдановой-Березовской // В кн.: Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.; Л.: АН СССР, 1939. — Т. 1. — С. 409–416.
- 26 Бабалар сөзі: [Жүз томдық]. — Астана: «Фолиант», 2012. — Т. 82: Шежірелік жыр-аңыздар. — 432 б.
- 27 История Казахстана в русских источниках в XVI–XX вв. — Алматы: Дайк Пресс, 2007. — Т. 4. — 368 с.
- 28 Бабалар сөзі: [Жүз томдық]. — Астана: «Фолиант», 2012. — Т. 83: Шежірелік аңыздар. — 448 б.
- 29 Панкова С.В. Тюркоязычные кочевники раннего средневековья: эпоха каганатов / С.В. Панкова, А.И. Торгоев // В кн.: Кочевники Евразии на пути к империи. — СПб.: Славия, 2012. — С. 180–195.
- 30 Самашев З. Сокровища Устюрта и Манкыстау / З. Самашев, К. Кушербаев, Е. Аманшаев, А. Астафьев. — Алматы, 2007. — 400 с.
- 31 Семби М. Маңкыстау / М. Семби // Сб. материалов Междунар. науч.-практ. семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». — Алматы: «Service Press», 2012. — С. 202–203.
- 32 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрік): 3 томдық шығ. жин. / қазақ тіліне ауд. А. Егеубай. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. — 376 б.
- 33 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): [бес томдық]. — Алматы: Атамұра, 2010. — 4-т. — 541 б.
- 34 Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк / Махмуд ал-Кашғари; пер. А.М. Ауэзовой. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 1288 с.
- 35 Извлечения из «ал-Камил фи-т-тарих» Ибн ал-Асира / пер. И.Н. Леманова, С. Волина // В кн.: Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.–Л.: АН СССР, 1939. — Т. 1. — С. 358–409.
- 36 Рашид ад-дин. Жамиғ ат-тауарих: (тарихтар жинағы, XIV ғ.): көптомдық / Рашид ад-дин Фазлуллах Хамадани; жалпы ред. басқ. Д.Қ. Қыдырәлі; ауд.: З.Ж. Оразбай, М.З. Оразбаев. — Астана: Фолиант, 2018. — 1-том : (1300-1316 жылдар аралығында жазылған). — 595 б.
- 37 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: [В 5-и т.] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энцикл., 1984. — Т. 1. — 432 с.

А.М. Ташкараева, А.Б. Альдибаева

Написание земельно-водных данных о средневековых государствах в произведении «Шежире-и Таракиме»

Этническая история тюркских племен в Великой степи происходила в сложных условиях по политическим, социальным причинам. В результате таких процессов, как миграция, вымирание, разделение, ассимиляция, культура племен переплетаются, образуя новую культурную систему. В любой момент времени исторический процесс происходил в определенном историческом пространстве. Корень понятия «пространство» — явление непреодолимое и бесконечное. А «историческое пространство» — это прохождение различных исторических событий и тенденций на земле в определенное время и в определенной среде. В данной исследовательской работе рассмотрены исторические места Великой степи и их особенности. Авторами проанализированы данные о наиболее часто упоминаемых в произведении «Шежире-и Таракиме» реках Сырдарья, Волга, Урал, Казыгурт, а также городах Алмалык, Сайрам, Талас (Тараз), Янгикент, Мангышлак (Мангыстау), Дешты-Кыпчак, Мауреннахр, Туран и Туркестан.

Ключевые слова: тюркские племена, тюрки, моголы, Казахское ханство, моголы, улусы, сочинения, «Шежире-и Таракиме», Абылгази, средневековые мусульманские авторы.

A.M. Tashkarayeva, A.B. Aldibayeva

Writing land and water data about medieval states in the work “Shezhire-i Tarakim”

The ethnic history of the Turkic tribes living in the Great Steppe took place in difficult conditions for political and social reasons. As a result of processes such as migration, extinction, separation, assimilation, tribal culture is intertwined, forming a new cultural system. At any given time, the historical process took place in a certain historical space. The root of the concept of “space” is an irresistible and infinite phenomenon. And “historical space” is the passage of various historical events and trends on earth at a certain time and in a certain environment. This research paper examines the historical sites of the Great Steppe and their features. The article analyzes data on the Syrdarya, Volga, Ural, Kazygurt rivers, most often mentioned in the work “Shezhire-and Tarakim”, as well as the cities of Almalyk, Sairam, Talas (Taraz) Yangikent, Mangyshlak (Mangystau), Deshty-Kipchak, Maurennahr, Turan, Turkestan.

Keywords: Turkic tribes, Turks, Mughals, Kazakh Khanate, Mughals, Uluses, writings, “Shezhire-i Tarakime”, Abylgazs, medieval Muslim authors.

References

- 1 Ualikhanov, Sh. (1985). Qazaqtardagy shamandyqtyn qaldygy. Tandamaly shygarmalar [Remains of Kazakh shamanism. Selected works]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Paustovskii, K.G. (1981–1986). Sobranie sochinenii: [V 9-i t.] [Collected works: in 9 volumes]. Vol. 4. — Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 3 Tolybekov, S.E. (1992). Qazaq shezhiresi [Kazakh genealogy]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 4 Kononov, A.N. (1958). Rodoslovnaia turkmen: sochinenie Abu-l-Gazi khana Khivinskogo [Genealogy of the Turkmens: the work of Abu-l-Ghazi Khan of Khiva]. Moscow: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 5 Koshym-Nogai, B.S. (2003). Til ushyndag tarikh («Biraz soz qazaqtyn qaidan shyqqany turaly») [History at the tip of the tongue (“A few words about the origin of Kazakh”)]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 (2011). Babalar sozi: [Zhuz tomdyq] [Words of the ancestors: One hundred volumes]. Astana: «Foliant» [in Kazakh].
- 7 Margulan, A.Kh. (2012). Shygarmalary [Works]. Vol. 14. Almaty: “Alatau” baspasy [in Kazakh].
- 8 Romaskevich, A.A. (Ed.). (1939). Izvlecheniia iz «Khudud al-alem» — anonimnogo persidskogo geograficheskogo sochineriia [Excerpts from “Hudud al-alem” — an anonymous Persian geographical composition]. *V knige: Materialy po istorii turkmen i Turkmenii — In the book: Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan*. Moscow–Leningrad: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 9 (2005). Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Persian sources]. Vol. 1. Almaty: Daik Press [in Russian].
- 10 Ibn Khaukal (1939). Izvlecheniia iz «Kitab al-mesalik va-p-memalik» [Excerpts from “Kitab al-mesalik va-p-memalik”. *V knige: Materialy po istorii turkmen i Turkmenii — In the book: Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan, 1*. Moscow–Leningrad: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 11 (1939). Gardizi. Izvlecheniia iz «Zein al-Akhbar» [Excerpts from “Zein al-Akhbar”]. *V knige: Materialy po istorii turkmen i Turkmenii — In the book: Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan, 1*. Moscow–Leningrad: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 12 Tazhekeev, A., & Sultanzhanov, Zh. (2018). Ortagasyrlyq ogyzdardyn saulet oneri turaly [About the architecture of medieval Oghuz]. *Qazaq ul'tyq univertsitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University, History series, 1*, 239–246 [in Kazakh].
- 13 Kumekov, B.E. (2003). Kipchakovedenie — kontseptualnoe nauchnoe napravlenie evraziiskogo masshtaba [Kipchak studies — a conceptual scientific direction of the Eurasian scale]. *Kipchaki Evrazii: istoriia, yazyk i pismennye pamiatniki: Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Kipchaks of Eurasia: history, language and written monuments. Collection of materials of the international scientific conference*. Astana [in Russian].
- 14 Tolstov, S.P. (1962). Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta [On the ancient deltas of Oxus and Jaxartes]. Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury [in Russian].
- 15 Margulan, A.Kh. (2007). Shygarmalary [Works]. Vol. 1. Almaty: «Alatau» baspasy [in Kazakh].
- 16 (1987). Fazlallah Rashid ad-Din. Oguz-name [Fazlallah Rashid al-Din]. Baku: Elm [in Russian].
- 17 (2012). Babalar sozi: Zhuz tomdyk [Words of the ancestors: One hundred volumes]. Vol. 89. *Anyzdyq zhyrlar — Legendary epics*. Astana: «Foliant» [in Kazakh].
- 18 Magauin, M., & Baidildaev, M. (Comp.). (1984). Bes gasyr zhyrlaidy: XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deiingi qazaq aqyn-zhyraularynyn shygarmalary [Five centuries sing: works of Kazakh poets from the 15th century to the beginning of the 20th century]. (Vols. 1–3). Vol. 1. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 19 Kydyr, T. (Ed., Comp.). (2012). Soile, tilim, zhosylyp (zhyraular murasy) [Speak, language, sing (the legacy of the Zhyrau)]. Almaty: Olzhas kitapkanasy [in Kazakh].
- 20 Shortanbai. (1992). Keler zaman [The coming time]. *Zhuldyz — Star, 12* [in Kazakh].
- 21 Omiraliev, K. (1976). XV–XIX gasyrlardagy qazaq poeziiasynyn tili [The language of Kazakh poetry in the XV–XIX centuries]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 22 Zhuban Moldagaliev (2020). Estelikter. Tarikhi-gumyrderektik anyqtamalyq kitap. Akzhaiyq audany [Memories. Historical reference book. Akzhayik district]. Oral [in Kazakh].
- 23 Podosinov, A.V. (2000). Eshche raz o drevneishem nazvanii Volgi [Another time of the ancient name of the Volga]. *V knige: Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy — The oldest states of Eastern Europe*. Moscow [in Russian].
- 24 (1939). Al-Istarkhi. Izvlecheniia iz «Kitab mesalik al-memalik» [Excerpts from “Kitab mesalik al-memalik”]. *V knige: Materialy po istorii turkmen i Turkmenii [In the book: Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan]*. Moscow–Leningrad: Akademiia nauk SSSR [in Russian].

- 25 (1939). Yakut. Izvlecheniia iz «Kitab mudzham al-buldan» [Excerpts from "Kitab mujam al-buldan"]. *V knige: Materialy po istorii turkmen i Turkmenii* [In the book: Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan]. Moscow–Leningrad: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 26 (2012). Babalar sozi: Zhuz tomdyq [The words of the ancestors: One hundred volumes]. Astana: «Foliant» [in Kazakh].
- 27 (2007). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh v XVI–XX vv. [History of Kazakhstan in Russian sources in XVI–XX centuries]. Almaty: Daik Press [in Russian].
- 28 (2012). Babalar sozi: Zhuz tomdyq [Words of the ancestors: One hundred volumes]. Vol. 83. Shezhirelik anyzdar [Genealogical legends]. Astana, «Foliant» [in Kazakh].
- 29 Pankova, S.V. & Torgoev, A.I. (2012). Tiurkoiazychnye kochevniky rannego srednevekovia: epokha kaganatov [Turko-speaking nomads of the early middle ages: the era of the Khaganate]. *V knige: Kochevniki Evrazii na puti k imperii — The nomads of Eurasia on the way to Empire*. Saint-Petersburg: Slaviia [in Russian].
- 30 Samashev, Z., Kuserbaev, K., Amanshaev, E., & Astafev, A. (2007). Sokrovishcha Ustiyurta i Mankystau [Treasures of Ustiyurta and Mankystau]. Almaty [in Russian].
- 31 Sembi, M. (2012). Mangystau [Mangystau]. *Sbornik materialov Mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminara «Istoriko-kulturnoe nasledie i sovremennaiia kultura» — Proceedings of the International Scientific-Practical Seminar «Historic Cultural Heritage and Modern Culture*. Almaty: «Servise Press», 202–203 [in Russian].
- 32 Kashkari, M. (2006). Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat it-turik) [Dictionary of the Turkish language (Diواني lugat it-turkish)]. Vol. 3. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 33 (2010). Qazaqstan tarikh (kone zamannan buginge deiin): bes tomdyq [History of Kazakhstan (from ancient times to the present): five volumes]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 34 (2005). Makhmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk [Divan Lugat at-Turk]. (A.M. Auezova, Trans.). Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 35 Lemanova, I.N. & Volina, S. (1939). Izvlecheniia iz «al-Kamil fi-t-tarih» Ibn al-Asira [Excerpts from "al-Kamil fi-t-tarih" Ibn al-Asira]. *V knoge: Materialy po istorii turkmen i Turkmenii*. Moscow–Leningrad: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 36 Rashid ad-din. (2018). Zhamig at-tauarikh: (tarikhtar zhinagy, XIV g.): koptomdyq [Rashid al-Din. Jamig al-tawarikh: (collection of histories, 14th century): multivolume]. D.K. Kydyrali (Ed.); (Z.Zh. Orazbai, M.Z. Orazbaev, Transl.). Astana: Foliant, 1 [in Russian].
- 37 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). Sobranie sochinenii: [V 5-i tomkh] [Collection of works: in 5 volumes]. Vol. 1. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Ташкараева Асель — PhD, тарих кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-1349-1502>

Альдибаева Аида — PhD, тарих кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0009-3903-7007>

Information about the authors

Tashkarayeva Assel — PhD, senior lecturer of the Department of history, M.H. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Aldibayeva Aida — PhD, senior lecturer of the Department of history, M.H. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Л.Т. Тлегенова¹ , А. Маулет² *, Т.Т. Аршабеков¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: tlegenova_lora@mail.ru; mr.ardabi@mail.ru; temir_amir@mail.ru)

Кәрі (қары) жіліктің қорғаныс күшіне байланысты наным-сенімдер (Сарыарқа өңірінің этнографиялық материалдары негізінде)

Қазақ халқының мәдениетінде оның наным-сенімі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі маңызды орын алады. Олар халықтың өткен тарихымен де, оның бүгінгісі және болашағымен де тығыз байланысты. Мыңжылдықтар бойында дамып келе жатқан осы мәдени мұра, этнос дүниетанымының тұтас жүйесі мен қоршаған ортамен өзара әрекеттесу амалдарын ұсынады. Қазіргі уақытта жаһандану, ғылыми дүниетанымының таралуына қарамастан, этникалық құндылықтар дәстүрлі мәдениеттің көптеген салаларында сақталуда. Сонымен қатар, қазақ даласында бірнеше ғасыр бойында ислам басты дін ретінде таралғанымен, халық арасында дәстүрлі дүниетаным өзінің өміршеңдігін көрсетті. Бүгінгі таңда елдің әр аймағында ертеден қалыптасқан дәстүрлерді сақтаушылар, жалғастырушылар бар. Олар туралы мәліметтерді жинау және насихаттаудың маңыздылығы жоғары. Мақалада авторлар этникалық құндылықтардың қазіргі уақыттағы сақталу жағдайын кәрі (қары) жілікке байланысты наным-сенімдер мысалында қарастырады. Басты дерек ретінде 2021-2022 жылдары Сарыарқа өңірінде жүргізілген этнографиялық экспедициясының материалдары алынды.

Кілт сөздер: кәрі (қары) жілік, сүйек, наным-сенімдер, ырым, Сарыарқа, ұлт, құндылықтар, дәстүр, этнография, ұрпақтар сабақтастығы.

Kipicne

Қазіргі заманда жаһандану үрдісінің әлем елдерін кеңінен қамтуы, әр ұлттың ертеден мұра болып келе жатқан дәстүрлерін сақтап қалу мәселесінің өзектілігін арттыруда. Материалдық емес мәдени мұраны қорғаудың қажеттілігі туралы алғаш рет 1989 жылы айтыла бастады [1]. Ғалымдардың ұзақ пікірталастары негізінде 2003 жылдың 17 қазанында Париж қаласында Халықаралық Конвенция қабылданды. Ол құжат бойынша материалдық емес мәдени мұра — «қоғамдастықтар, топтар және кейбір жағдайларда жекелеген адамдар өздерінің мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде таныған әдет-ғұрыптарды, түсініктері мен пайымдарының нысандарын, білім мен дағдыны, сондай-ақ олармен байланысты құралдарды, заттарды, артефактілерді және мәдени кеңістікті білдіреді» [2; 5]. Сонымен қатар, онда ұрпақтан ұрпаққа берілетін осындай материалдық емес мәдени мұра қауымдастықтармен және топтармен оларды қоршаған ортаға, олардың табиғатпен өзара іс-қимылына және олардың тарихына байланысты тұрақты түрде қайта жасалатындығы және адам шығармашылығы мен мәдени әртүрлілікті құрметтеуге ықпал ете отырып, оларда төлтума ерекшелік пен ұрпақтар сабақтастығы сезімін қалыптастыратындығы көрсетілген.

Материалдық емес мәдени мұраға тіл, орындаушылық өнерлер, мейрамдар, табиғат пен дүниеге қатысты білімдер мен әдет-ғұрыптар, салт-жоралар, дәстүрлі кәсіптермен байланысты білімдер және дағдылар жатады. ЮНЕСКО құрамындағы мемлекеттер аталған нысандарды қазіргі уақытта барынша анықтап және сақтауға барынша мүдделі болып отыр.

Бүгінде сақтаушылары сиреп, жоғалуға шақ қалған сан-салалы фольклорлық мұраларымыз, орындаушылық өнер мен көне наным-сенімге қатысты дағдылардың сирек нұсқалары, жарапазан, сыңсу, жоқтау, қара өлең, ән, күй, қисса-дастан, бата, жұмбақ-жаңылтпаш, әдет-ғұрыптар, ырым-тыйымдар, қазақтың дәстүрлі емшілігі т.б. рухани мәдени мұраларымыз Қазақстанның ұлттық идеологиясын қалыптастыратын ең басты кодымыз.

Мақаланың мақсаты — Сарыарқа қазақтарында сақталған рухани мәдени мұралардың (кәрі жіліктің қорғаныс күшіне байланысты наным-сенімдер мысалында) қазіргі жағдайын анықтап, кеңінен насихаттау. Оның негізіне Қазақстан Республикасының үкіметінің 2011 жылғы 1 маусымдағы № 613 қаулысымен ратификациялаған Конвенциясы [3] және 2013 жылғы 29 сәуірдегі

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: mr.ardabi@mail.ru

№ 408 қаулысымен қабылданған Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдамасында көрсетілген міндеттер [4] алынды. Бұл болашақта Сарыарқадағы рухани мәдени мұра элементтері мен оларды сақтаушы мұрагерлердің толық ұлттық тізімін жасауға зор мүмкіндік береді. Арқа қазақтарында рухани мұраны жас ұрпаққа тікелей тасымалдаушы егде жастағы мұрагерлердің бүгінде күн санап өмірден өтуіне байланысты, олардың жадында сақталған осы құндылықтарымызды жинау, сақтау, зерттеу мәселесі барынша өзекті болып отыр.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында, этнологиядағы психологиялық-эволюциялық мектептің (кеңінен классикалық немесе салыстырмалы-антропологиялық деген атпен белгілі) жақтаушысы болған Л.Я. Штернбергтің тұжырымдамалары пайдаланылды.

Мәселені зерттеуде сипаттау, анализ және синтез сияқты жалпы ғылымдық, сонымен қатар, тарихи-салыстырмалы арнайы ғылыми әдістері қолданылды. Сипаттау әдісі кәрі (қары) жілікке байланысты наным-сенімдер туралы ақпарат беруде пайдаланылды. Анализ және синтез әдістері қарастырылып отырған наным-сенімнің ерекшеліктерін анықтауда, ал тарихи-салыстырмалы әдіс кәрі (қары) жілікке байланысты деректерді талдауда қолданылды. Этнографиялық экспедиция ұйымдастыру барысында, этнографиялық материалды жинау әдістері (бақылау, сұхбат алу, ауызша және заттық деректерді анықтау және бекіту, деректерді өңдеу) пайдаланылды.

Талқылау және нәтижелері

Көшпелі өмір салтын ұстанған халықтың басты шаруашылық қызметі мал бағумен байланысты болатындығы белгілі. Мал шаруашылығы қатал табиғат жағдайында көшпелілерді тіршілікке қажеттінің барлығымен қамтамасыз етті. Соған сәйкес, көшпелі қоғамда мал басын сақтау, оның санын көбейту аса маңызды болды. Нәтижесінде әр жыл мезгіліне сай мал жайылымдарын реттеу, малды қорғау, көбейту, емдеу т.б. байланысты дәстүрлі жүйе қалыптасты. Малды қорғауға қатысты магиялық әрекеттер де орын алды. Олардың ішінде, малды, үй-жайды қорғауда кәрі (қары) (әрі қарай — кәрі жілік) жіліктің маңыздылығы ерекше.

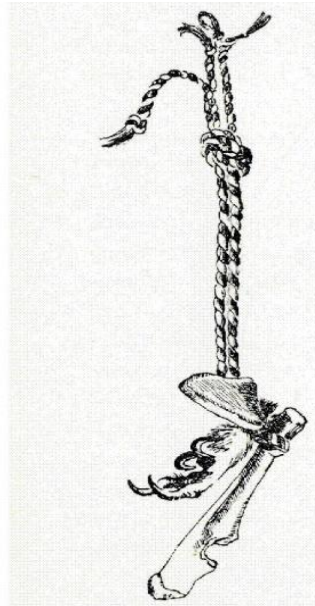
Кәрі жілік — мал етіндегі жіліктің басты бөлігі. Ол жабыса біткен жанама сүйегі бар, қолдың қары бөлігінде орналасқан. «Кәрі» деген атауының өзі сол «қары» сөзімен байланыстылығын көрсетеді. Оның қорғаныс магиясындағы мағынасын қарастырмас бұрын, жалпы осы жілікке байланысты халық арасында қандай түсініктердің бар екендігіне тоқталамыз.

Қазақ ұғымында кәрі жіліктің алатын орны ерекше. Қазанға ет салғанда алдымен кәрі жіліктен бастап салады. Себебі оны қасиетті деп, еттің бәрін осы жілік ұстап тұрады деп сенген. Оны шақпайды. Құда табаққа салмайды, жалпы, қонаққа, бөтен, жат адамға емес, керісінше «ағайын мінемейді» деп ауыл адамдарының табағына салған, яғни ол ағайын арасының, отбасы мүшелерінің сыбағасы екендігін білдіреді [5; 21]. Ас мәзірінде сыйлы адамға бас тартқанда, жамбас орнына кәрі жілікті ұсыну әбестік болып саналмайды. Сырттай қарағанда еті сіңірлі сияқты көрінгенімен, шын мәнінде жұмсақ болады. Сол себепті қарт адамдардың несібесі болып есептеледі. Бас, жамбастан кейін үшінші орында тұрған кәделісі де осы кәрі жілік [6].

Қонақ табағына салынса құт сол адамға, бөгдеге кетті деп ырымдайды. Егер байқаусызда салынып кетсе, қонақ білдірмей тығып алуға тырысады. Өйткені ол ырыс-құт бұйырып тұр деп ырымдаудан туындайтын салт бойынша жасалады. Кәрі жілікті қазақ өсіп келе жатқан қыз балаға «оң жақта отырып қаласың» деп ұстатпаса, «сүр бойдақ боласың» деген сенім бойынша бойдақ жігітке де бермейді [5; 21-22].

Дегенмен, кәрі жілікке байланысты халық арасында сақталған наным-сенімдер негізінен, оның қорғаушы қасиетіне қатысты айтылады. Кәрі жілікті ердің алдыңғы қасына іліп, жылқы мен ертұрманды сақтаушы ретінде түсінген. Кейбір өңірде тіл-көз сұғынан сақтайды деп бота мойнына таққан. Ботаға арналып жасалған сондай кәрі жілік Ресей этнографиялық музейінде (Санкт-Петербург қ.) сақталған. Қойдың кәрі жілігі ала жіпке ілініп, жүнге оралған. Ала жіп сұқ көзді тайдырып, ал жүн жылу мен оң энергияны сақтайды деген түсінікпен байланысты болуы мүмкін. Бұл жәдігерлерді тек арнайы экскурсиялар кезінде ғана көруге болады. Этнографтар осындай заттарға құрметпен қарап, тылсым күштердің тыныштығын бұзбауды айтады. Аталған музейдің Кавказ, Орта Азия және Қазақстан халықтарының этнографиясы бөлімінің меңгерушісі Л. Попова: «Әрине, қазір ХХІ ғасырда өмір сүріп жатырмыз, бізде ғылыми ойлау үстемдік етеді. Бірақ дәстүр бойынша, ал қазақтар өз салт-

дәстүрін өте құрметтейді, оны аталарымыз бен әжелеріміз қалай ұстанса, солай жасаған дұрыс. Одан тек пайда болмаса, жамандық көрмейміз» [7], – деген пікір білдіреді.

Кәрі жілік байланған тұмар. Р. Карутцтың «Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке (СПб., 1911. 130-бет)» атты еңбегінен

Қойдың кәрі жілігі туралы ырымның ел ішінде ертеден келе жатқанына Ш. Уәлиханов назар аударған. Ол: «жануарлардың сүйектерінде құдіретті күш бар. Қазақтардың ойынша қары жілік малды ит-құстан сақтаушылық қасиеті жағынан бақташыдан кем түспейді. Ұры-қарыдан, қасқырдан малды аман сақтайды. Сүйек осы күйде құрық ұстаған бақташыға ұқсайды. Қазақтардың наным-сенімдерінде, қары жілік адамға ұқсаған бейнесімен ұры-қарыдан сақтайды. Қазақтар бұл сүйекті — қары жілік дейді. Осы қары жілікті қазақтар ер-тұрманның әбзелі есебінде және ат пен ертоқымды сақтаушы деген нанымда, ердің алдыңғы қасына іліп қояды», [8; 110] — деп қары жіліктің көнеден келе жатқан ырым екенін жазады. Кәрі жіліктің халық арасында қорғаныс магиясында қолданылуының себебі, оның пішінінің ерекшелігімен сипатталуы мүмкін. Жанама біткен сүйегін кәрі жіліктің қамшысы, құрығы, ілдіргесі (ілемек біздің ұшында жіп іліп алуға қолайлы ілмегі болады, оны ілдіргі деп атайды. Ілдіргі қармақ, қадамыш, шаншар, шәңгек, шөп суырғыш сияқты құрал-саймандарда да кездеседі) деп атайды [5; 21]. Л. Штернберг фетишизмнің антимистік дүниетанымның толыққанды даму кезеңінде ғана пайда болғандығын тұжырымдай отырып, «материалдық заттан фетиш жасау үшін алғашқы қауымдық кезеңнің адамында ол заттың басқалардан қандай да бір белгілерімен ерекшеленеді деп ойлайтын негізі болуы керек», – дейді [9; 214]. Егер осы объект ерекше пішінге ие болса немесе қандай да бір әдеттен тыс жағдайда табылса, сонымен бірге кездейсоқ қандай да бір ерекше жағдаймен — сәттілікпен немесе керісінше, бақытсыздықпен бірге жүрсе... онда мұндай жағдайлардың бәрінде алғашқы қауым кезеңінің адамы бұл объектіні жай емес, құдіретті зат деп танып, егер оны күтіп ұстаса, ол адамға көмектеседі деп ойлаған. Ғалымның алғашқы қауымдық қоғамдағы фетиштерге байланысты тұжырымдамасын ескерсек, кәрі жілікке байланысты наным-сенімдердің қалыптасуының ежелгі дәуірлерге апаратындығын байқаймыз. Оны археологиялық қазба жұмыстар барысында көптеп табылып жатқан кәрі сүйектер де дәлелдей түседі.

1-сурет. Солтүстік Қазақстан облысының Тайынша ауданы
Амандық ауылының тұрғыны Әлия Баратбекқызы

Халық түсінігінде кәрі жілікті адамдар өздері мүжіген соң, үй босағасына мал аман болады, үйді, малды ұры-қарыдан, пәле-жаладан сақтайды деп іліп қояды. Кәрі жілікті тек үй, қора-қопсыға ғана емес, сонымен қатар, басқа да шаруашылық орындарда пайдаланған. Мысалы, жаңа ұстахана салғаннан кейін, оның оң босағасына кәрі жілікті іліп қоятын болған [10; 116]. Этнографиялық экспедиция барысында халық арасында жалпы малдың сүйектерін қасиетті санап, ол сенімді тұрмыста пайдаланушылар кездесті. Ақмола облысы Целиноград ауданы Қосшы қаласының (мәлімет алынған 2021 жылы Қосшы Целиноград ауданының құрамында болды) тұрғыны Сәуле Мажиева (туған жері Қарағанды облысының Қарқаралы ауданы) бала күнінде ұста болған атасынан көрген екі ырымды, әлі күнге дейін өз отбасында ұстанып келе жатқанын айтады: «Мен өскен отбасында ер балалар аз болып, бала күнінде ауылда ұста атамның көрігін басып, көмекші болып ұл бала сияқты қасында жүрдім. Ауыл адамдары атама үй, қора-қопсы салдыратын. Қазақ үй немесе қора салса алдымен мал сойып, кісі шақырады. Сонда атам еті желініп болған малдың сүйек-саяқтарын жинап орап, дұғасын оқып салынып жатқан үйдің, не қораның іргетасына, қабырғасына салып қалап жібереді. Оның мәнін сұрағанда, атам бұрыннан келе жатқан қазақтың ырымы екендігін, үйге, қораға ұры-қары түспейтіндігін, пәле-жаладан сақтайтындығын айтқан болатын. Міне, бүгінге дейін қайда көшіп-қонсақ та, мен өзімнің бала-шағама, бұл біздің ата-бабамыздан жалғасып келе жатқан ырымы деп үйретіп, қолданып келеміз. Атамның бұдан бөлек және бір айтқан ырымы — қойдың кәрі жілігін тесіп қораның ішіне іліп қоятын. Малдың кәрі жілігін қораға іліп қойса, ешқашан қораға ұры түспейді, жау алмайды деген сенімде болатын» [11; 138].

Этнографиялық экспедиция материалдарындағы кәрі жілікке қатысты ақпараттар мағынасы жағынан Ш. Уәлихановтың жазбаларындағы мәліметтерге ұқсас. Ғалым қойдың кәрі жілігіне байланысты былай деп жазады [8; 110]: «Осы сенімнің негізінде мынадай бір аңыз бар: ұрылар бірнеше күн, бір қазақ байының малын торыпты. Түні бойы малдың маңында құрық ұстаған кісілер жүріп, ұрылар ештеңе ала алмайды. Ұрылар өзара ақылдасып: байдың қызы мен елінен басқа қорған болатын не ұлы, не құлдары, не туыстары жоқ. Осынша адам қайдан пайда бола кеткен деп таңданысады. Содан соң ұрылар құдайы қонақпыз деп, байдың үйіне барады. Бай қой сойып, ұрыларды әбден тойдырады. Байдың адал ниетіне риза болысқан ұрылар тұрып, бірнеше күннен бері малыңды торып ештеңе ала алмадық, қандай қасиетіңіз бар? – деп сұрайды. Бай сонда: – ешқандай да қасиетім жоқ, көріпкелім және жоқ. Менің бұзылмайтын бір-ақ заңым бар. Әкем өлерінде бір өсиет айтып еді: «балам мен саған бір өсиет айтам, егер соны орындасаң дәулет басыңнан ұшпайды. Қанша қой сойсаң, қары жілігін тастама, оларды кептіріп босағаға, шаңыраққа іле бер» деген. Мен сол әкем айтқан өсиеттен әлі күнге дейін айнығаным жоқ. Құдайға шүкір, мен малымнан тышқақ лақты қасқыр жеп немесе жоғалғанын көргенім жоқ, — дейді. Ұрылар жан-жағына қараса, соншама көп қары жілікті — қары сүйекті көреді. Оларға байдың малын қорып жүрген көп бақташылар болып көрінген

осы қары жіліктер екен» деген аңыз арқылы, қазақтың ескі наным бойынша, қары жіліктің ұры-қарыға адам болып көріну арқылы, мал-жанды аман сақтап отырғанын айтып отыр. Ш. Уәлихановтың осы келтірген аңызы мен біздің зерттеу экспедициямызда жазылып алынған, малдың кәрі жілігі туралы аңыз-әңгімеден, қазақтың көне наным-сенімдерінің ежелден қазірге дейін, халық жадында сақталып, жалғасып келе жатқандығын анық көре аламыз.

Зерттеу барысында кәрі жіліктің тек мал, үй және шаруашылық нысандарын ғана емес, сонымен қатар, адамдардың өздерін қорғайтын қасиеті жайлы ақпараттар да жинақталды. Ақмола облысы Есіл ауданы Игілік ауылының тұрғыны Қуан Жұбатханқызы Моңғолиядан Ақмола жеріне көшіп келген қандас. Ол қойдың кәрі жілігін үйдің босағасына іліп қою ырымы туралы былай дейді [11; 138-139]: «Біздің бала күнімізде ата-әжелеріміз, кәрі жілік отыңның басын, ошағынның қасын сақтайды. Кәрі жілікті шақпа, адам жүретін жолға тастама деп отыратын. Сонда бұл қандай ырым деп сұрағанымда, әке-шешем мынадай бір аңыз айтып беріп еді: Бұрынғы бір заманда бір байдың жалғыз ұлы алыс сапарға жолға шығатын болыпты. Сонда бай жалғыз ұлын қимай, алыс сапарға шықпа десе, баласы көнбей ақыры жолға шығады. Бай баласына кілең кәрі жілік оралған бір дорбаны ұстатып, қайтып оралғаныңша дорбаның аузын шешпе, – деп аттың қанжығасына байлап беріпті. Бала еліне қайтар жолда адасып, ас-сусыз қалады. Сосын жаны қысылғанда жаңағы әкесі берген дорбаның түйіншегін шешсе, 40 тал кәрі жілік екен дейді. Әкем неге бұлар салып берді екен деп ойланады. Содан бала кәрі жіліктерді шағып майын жеп, қорек етіп аман қалады да, үйіне жақындағанда қарақшылар баланы ұстап алып, – сенің қасыңдағы 40 жолдасың қайда? – дейді. Бала сасқалақтап, менің қасымда ешқандай адам болған жоқ жалғыз өзім жолаушы жүріп келемін, – дейді. Содан бала қарақшыларға, не қаласандар да беремін. Тек мені әке-шешеме бір рет кезіктіріңдерші, – деп жалынады. Содан қарақшылар баланы ата-анасына жібереді. Сонда әкесі: «Сенің қанжығандағы түйіншек қайда? – деп сұрайды. Бала, мен оны сіздер алжасып салып берген шығар деп, жеуге тамақ таппаған соң, барлығын шағып, ішіндегі майын жеп қойдым, содан қарақшылар ұстап алды, – дейді. Әкесінің баласына жіліктерді түйіп бергені, 40 кәрі жілік сырттан қараған ұры-қарақшыларға 40 адам болып көрініп, олар жақындауға бата алмай жүреді екен. Баласы байқамай кәрі жіліктерді шағып жеп қойғасын, қарақшылардың көзіне баланың қасындағы 40 жолдасы жоқ болып, жалғыз өзі қалғандықтан, оны бірден ұстап алған екен. Сондай ырымның бұрыннан барын білген әкесі, жолаушылап кеткен баласының қасында 40 серігі болсын, ұры-қарыдан аман келсін деп, 40 кәрі жілікті әдейі ырымдап қанжығасына байлап берген. Қазақтың көне ырымында, кәрі жілік адамның өз басын, мал басын сақтайды деген наным бар. Сондықтан, қазақ о бастан кәрі жілікті қастерлеп үйдің кіреберісі, керегеге немесе қораның ішіне іліп қояды әдетке айналдырған».

Жоғарыдағы кәрі жіліктің жолаушыны қорғауы, оның санына байланысты (40 адам) әңгіменің тағы бір нұсқасы келесідей айтылады [12]: «Ертеде байдың жалғыз ұлы болыпты. Ол керуен тартып, қалаға аттанады. Сапарға шығар кезде әкесі: – Балам мына кәрі сүйекті қойныңа салып ал. Қауіп-қатерден аман боласың, дейді. – Әке, сенің-ақ ырымың таусылмайды екен, – деп ұлы немқұрайлы қарайды. Бірақ әке көңілін қимай, көп қапшықтың біріне лақтыра салады. Межелі жеріне жетіп, саудасын жасап, елге қайтады. Жолда керуенге қарақшылар шабуыл жасайды. Бала не істерін білмей, қатты сасады. Сол кезде артқы жағынан қарулы жасақ пайда болып, қарақшыларға қарсы ұмтылады. Тонаушылар сескеніп, кейін шегінеді. Қапылыста бір қарақшының қаңғыған оғы баланың аяғына тиіп, жараланып қалады. Ғайыптан пайда болған жасақ керуенді аман-есен елге жеткізеді. Бірақ ел шеті көрінгенде көзден ғайып болады. Бала үйіне келіп, әкесіне болған жағдайды айтады. Сонда әкесі: – Ұлым ырымның сырын енді түсінген боларсың. Кәрі жілікке Құдай осындай қасиет дарытқан. Сен балалық қылып, кәрі жілікті көп қапшықтың біріне салдың. Сонда да керуенің Ғайып Ерен Қырық шілтенің шылауында болды. Егер ықыласың күшті болғанда жебе де дарымас еді, – дейді. Міне, осыдан бастап ел аузындағы «Кәрі жілік ер жігітті қырық қауіптен құтқарады» деген сөз содан қалса керек.

Кәрі жілікке байланысты сақталған наным-сенімдер мал шаруашылығымен айналысқан басқа халықтарда да кездеседі. Қырғыздар, буряттар мен түрікмендерде кәрі жіліктің қорғау, сақтау қасиеті бар деген нанымдар бар [5; 22]. Монғолдардың қорғаныс магиясында аталған жілік ең маңызды болып табылады. Сүйекті үйді жамандықтан сақтап тұратын қасиеті бар деп сенеді. Кәрі жіліктің қорғаушы қасиетіне байланысты аңыздар бар. Олардың мағынасы қазақтардың арасында сақталған аңыз-әңгімелерге ұқсайды. Мысалы, ертеде жас жігіттің соңына сарбаздар түседі. Күні бойы қашып, кешке үйге келгенде, анасы қарсы алады. Баласы оған артынан қуғыншылардың келе жатқанын айтып, әрі қарай қашқысы келді. Бірақ, анасы олардың ұстап алатындығын, үйде қалу қажеттілігін

айтып баласын тоқтатады. Ол жігітті шатырға жасырады. От жағып, ошақты айналдыра ши өткізілген кәрі жіліктерді орналастырады. Көп ұзамай қуғыншы сарбаздар шатырға жақындайды. Алыстан оларға шатырдың ішінде үлкен әскер отырғандай көрінеді, яғни ши өткізілген кәрі жіліктердің сұлбалары найза ұстаған сарбаздарға ұқсап тұрады. Қуғыншылар шатырға қарауға да қорқып, кері бұрылады [13; 63]. Сол оқиғадан кейін, кәрі жілік монғолдардың арасында қасиетті санала бастаған.

Кәрі жілікке байланысты наным-сенімдердің кеңес дәуірі жылдары ұмытылмай, халық арасында оның қорғаныс қасиетіне сеніп, пайдаланғандықтары туралы ақпараттар бар. Аңғар Смағұлов XX ғасырдың екінші жартысында болған бірнеше оқиғаларды баяндайды [6]. Оның бірі 40-жылдардағы соғыс уақытында болған оқиға: «Соғыс жылдары Шет ауданының Қарабұлақ ауылында Смағұлұлы Әбдірақым деген ақсақал өмір сүрген. Халықтың тұрмысындағы жетіспеушілік көптеген қиыншылықтар тудырды. Бригадирлер егіні орылған алқаптағы масақты алуға рұқсат бермей, реті келсе бір қалта масақ үшін соттатып жіберген оқиғалары көп болды. Бірақ бала-шағаны сақтау қамымен басын қатерге тігіп, масақ теруге Әбдірақым ақсақалдың барғандығы есіме түсіп отыр. Бригадирі бар, тағы басқа белсенділері бар, ақсақалдың егіс алқабына бет алғанын аңдып жүргендер қылмыс басында қолға түсірмек болады. Дорбасының аузын буып, ауыл жаққа бет алғанын көрген ізшілер ұстайтын болдық деп қуанып, алдыңғы жағын торуылдап, жоспарлы қимыл жасайды. Сол екі ортада жан-жақтарын тұман басып, қайдан келіп, қайда тұрғандарын білмей қалады. Міне, кәрі жіліктің кереметі».

Жоғарыдағы сұхбат берушінің келесі берген ақпараты XX ғасырдың 90-жылдарына қатысты: «1990 жылдың мұғдары. Ұрылар бірнеше күн бойы ауқатты ақсақалдың үйін торуылдайды. Ақсақал байлығымен қоса, ел ішінде беделі бар аз ғана адамның бірі. Ең қауіптісі сол, бойында тылсым қасиеті бар. Үйінде отырғанда ол үйден сабақты ине ұрлап әкету мүмкін емес. Содан ұрының бастығы сол үйдің маңайына қарауыл қояды, ақсақал жол жүріп кеткен күні ойларындағы арам ісін асырмақшы. Күндердің күнінде үй иесі сапарға аттанады. Сол түні сайланып келген ұрылар көздеп келген үйінен қайта-қайта адаса береді. Үйге жақындай бергеннен көз алдары мұнартып тұман басып кетеді. Осы жағдай бірнеше қайталанғаннан кейін кері қайтады. Жасап жатқан істерінің бұрыстығын сезеді, өздеріне бір кереметтің бөгет болып тұрғанын анық ұғынады. Артынан сұрастырып білсе, бұлардың торуылдап жүрген көлік гаражының ішкі маңдайшасында тізілген кәрі жіліктер самсап тұр екен. Ұрылар ақсақалдың қымбат көлігін айдап кетпекші болған».

2-сурет. Шебер Қылышбек Құрмановтың жасаған үй тұмары

Ерте замандардан жоғалмай, сабақтасып келе жатқан кәрі жілікке қатысты наным-сенім, ырымдардың бүгінгі күнде жаңаша мағынада түрлену құбылыстары да байқалады. Соның бірі, қарастырылып отырған жіліктің үй тұмарларын жасауда пайдаланылуы. Ұсынылып отырған 2 суретте үй тұмарына жауырын, асықпен қатар кәрі жіліктің де бекітілгендігін көре аламыз. Мәдени құндылықтарды сақтауда, насихаттауда осындай жаңашыл идеялардың оң нәтиже берері сөзсіз.

Қорытынды

Көшпелі қазақтардың негізгі кәсібі — мал шаруашылығы, күрделілігі жағынан басқа шаруашылық жүйелерінен кем түспеді. Оның негізінде, ғасырлар бойында ауқымды білім мен тәжірибе жүйесі қалыптасты. Әр жыл мезгілінде төрт түлік малды азықпен қамтамасыз ету үшін жайылымдықтардың қорын анықтап, білу — малшылық тәжірибенің негізі болды. Одан басқа, малды әр түрлі аурулардан, жыртқыштардан, ұрылардан қорғауға бағытталған магиялық іс-әрекеттер мен заттардың кешені көшпелілердің тұрмысында маңызды орын алды. Осылардың негізінде қалыптасқан этникалық құндылықтар бүгінде халық арасында өз бояуын жоғалтқан жоқ. Әрине, тарихи даму кезеңінде ислам дінінің, кеңестік дәуірдегі идеологияның әсерлері болды. Дегенмен, дәстүрлі мәдениет халық арасында ұмытылмады.

Зерттеу барысында байқағанымыздай, кәрі жілікке байланысты наным-сенімдер өз мәнін жоғалтпаған. Халық арасында оған байланысты көптеген аңыз-әңгімелер сақталған. Олардың мазмұндары өзара мағыналас болып келеді. Аталған жілікке қатысты наным-сенімдердің ішінде, оның қорғаныс қасиетінің ерекше маңызды екендігі байқалады. Кәрі жілікке қатысты ақпараттарды сақтаушылармен қатар, оны тұрмыстық тәжірибеде қолданушылар да бар. Ол малды, мал тұрған қораны қорғау үшін ғана емес, сонымен бірге, үй-жайларды, адамдарды да қорғау мақсатында пайдаланылған. Қазіргі уақытта кәрі жілікті қораға да, үй ішіне де және басқа да шаруашылық орындарға ілу тәжірибелері кездеседі. Сонымен қатар, аталған жілікті үй тұмарларын жасауда пайдалану жаңашылдықтары да бар.

Зерттеу барысында кәрі жілікке байланысты наным-сенімдер туралы көп жағдайда 40 және одан жоғары жастағылардың ғана хабардар екендігі байқалды. Тағы бір назар аударатын мәселе, халық арасында салафи ағымы сияқты әртүрлі сектанттардың халықтық наным-сенімдерге байланысты қарсы көзқарастары, дәстүрлі мәдениет элементтерін сақтауда кедергілер келтіреді. Бұл жағдай, мәдени құндылықтарды балалар мен жастар арасында кеңінен насихаттаудың қажеттілігін көрсетеді. Сол кезде ғана өткен тарихтың барлық саласына қатысты ақпараттар ұрпақтан ұрпаққа жалғасады. Ұрпақ сабақтастығының сақталуы, жаһандық сын-қатерлерге қарсы тұруға мүмкіндік беріп, жеке тұлғаның психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететіндігі белгілі. Ұлттың өткенмен байланысын сақтай отырып, жаңа заманға бейімделу қабілетін қалыптастыруда мәдени құндылықтардың маңызы аса жоғары.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР14972919 «Ұлттық бірегейлік аспектісінде, шетелден оралған қазақтардың музыкалық мәдениетінің аймақтық-орындаушылық стилін тарихи-мәдени тұрғыдан зерделеу» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Конвенция об охране нематериального культурного наследия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml
- 2 Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия. Париж, 17 октября 2003 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Co
- 3 «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенцияны ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 1 маусымдағы № 613 Қаулысы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000613>.
- 4 Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 29 сәуірдегі № 408 қаулысы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408>.
- 5 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия / ред. Н.Әлімбаев. — Алматы: РПК «СЛОН», 2012. — 3-том: К – Қ. — 736 б.
- 6 А. Смағұловпен сұхбат. 2022 ж.
- 7 Куршук Е. Этнографическая редкость: музей Петербурга хранит казахские амулеты для верблюжат / Е. Куршук. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://mir24.tv/news/16504493/etn>
- 8 Уәлиханов Ш. Тәңірі. Таңдамалы / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Полиграфкомбинат, 2013. — 392 б.
- 9 Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии / Л.Я. Штернберг. — Л., 1936. — 603 с.

10 Сураганова З.К. Культ кузнеца у казахов: традиционные представления, ритуальные, мифологические и фольклорные аспекты / З.К. Сураганова, З.З. Казанбаева // Археология Евразийских степей. — 2022. — № 2. — С. 115–121.

11 Маулет А. Ақмола облысының материалдық емес мәдени мұрасы: кешенді экспедициялық зерттеулер. I том = Нематериальное культурное наследие Акмолинской области: комплексные экспедиционные исследования. Т. I = Intangible cultural heritage of Akmola region: comprehensive expeditionary research. Vol. I / А. Маулет. — Астана, 2022. — 600 б. (қазақ, орыс, ағылшын тілінде).

12 Е. Серімовпен сұхбат. 2022 ж.

13 Скородумова Л.Г. Кости в монгольских обрядах и поверьях: предварительные материалы / Л.Г. Скородумова, А.А. Соловьева // Mongolica. — 2014. — Т. 3. — С. 52–64.

Л.Т. Тлегенова, А. Маулет, Т.Т. Аршабеков

Поверия, связанные с охранительной силой каржилик (лучевая кость) (по этнографическим материалам Сарыарки)

В культуре казахского народа важное место занимают его верования, обычаи и традиции. Они тесно связаны с прошлой историей нации, ее настоящим и будущим. Это культурное наследие, складывавшееся на протяжении тысячелетий, предлагает целую систему мировоззрения этноса и способов взаимодействия с окружающей средой. В настоящее время, несмотря на распространение глобализации и научного мировоззрения, этнические ценности сохраняются во многих сферах традиционной культуры. Кроме того, хотя ислам в качестве основной религии в казахской степи на протяжении нескольких столетий распространялся, традиционное мировоззрение показало свою жизнеспособность среди народа. Сегодня в каждом регионе страны есть хранители и продолжатели древних традиций. Важно собирать и распространять информацию о них. В статье авторы рассматривают современное состояние сохранности этнических ценностей на примере поверия, связанного с охранительной силой каржилик (лучевая кость). В качестве основных данных были взяты материалы этнографической экспедиции, проведенной в Сарыарке.

Ключевые слова: каржилик (лучевая кость), кости, верования, суеверия, Сарыарка, народ, ценности, традиция, этнография, преемственность поколений.

L.T. Tlegenova, A. Maulet, T.T. Arshabekov

Beliefs associated with protective powers karzhilik (radius bone) (based on ethnographic materials from Saryarka)

In the Kazakh culture beliefs, customs and traditions occupy an important place. They are closely interrelated with the past history of the nation, its present and future. This cultural heritage, which has evolved over thousands of years, provides a whole system of ethnic worldviews and ways of interacting with the environment. Currently, despite the spread of globalization and the scientific worldview, ethnic values are preserved in many areas of traditional culture. In addition, although Islam is spread over several centuries as the main religion in the Kazakh steppe, the traditional worldview showed its vitality among the people. Today, in every region of the country there are preachers of ancient traditions. It is crucial to collect and disseminate information about them. In the article, the authors examine the current situation of preservation of ethnic values utilizing the example of beliefs associated with the radius. The main information was taken from the materials of the ethnographic expedition conducted in the Saryarka region.

Keywords: karzhilik (radius bone), bones, beliefs, superstitions, Saryarka, people, values, tradition, ethnography, continuity of generations.

References

1 Konventsiia ob okhrane nematerialnogo kulturnogo naslediiia [Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage]. Retrieved from http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml [in Russian].

2 Mezhdunarodnaia konventsiia ob okhrane nematerialnogo kulturnogo naslediiia. Parizh, 17 oktiabria 2003 g. [International Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage Paris, October 17, 2003]. Retrieved from http://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts-_2018_version-RU.pdf [in Russian].

3 «Materialdyq emes madeni murany qorgau turaly konventsiiany ratifikatsiialau turaly» Qazaqstan Respublikasy Zanynyn zhobasy turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2011 zhylygy 1 mausymdagy N 613 Qaulysy [Decree of the Government of the

Republic of Kazakhstan dated June 1, 2011 No. 613 on the draft Law of the Republic of Kazakhstan “On ratification of the Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage”. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000613> [in Kazakh].

4 Qazaqstan Respublikasynda materialdyq emes madeni murany qorgau zhane damytu zhonindegi tyzhyrymdama turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2013 zhylygy 29 sauirdegi N 408 qaulysy [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 29, 2013 No. 408 on the protection of intangible cultural heritage in the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408> [in Kazakh].

5 Alimbai, N. (Eds.). (2012). Qazaqtyn yetnografiialyq kategoriialar, ugymdar men ataularynyn dastyrly zhyiesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. Almaty: RPK SLON [in Kazakh].

6 A. Smagulovpen sukhbat. 2022 zh. [Interview with A. Smagulov. 2022] [in Kazakh].

7 Kurshuk, E. (2022). Etnograficheskaiia redkost: muzei Peterburga khranit kazahskie amulety dlia verbluzhat [Ethnographic rarity: the St. Petersburg Museum stores Kazakh amulets for camel cubs]. Retrieved from <http://mir24.tv/news/16504493/etnograficheskaya-redkost-muzei-peterburga-hranit-kazahskie-amulety-dlya-verblyuzhat> [in Russian].

8 Ualihanov, Sh. (2013). Taniri. Tandamaly [Tengri. Selected]. Almaty: Poligrafkombinat [in Kazakh].

9 Shternberg, L.Ya. (1936). Pervobytnaia religiia v svete etnografii [Primitive religion in the light of ethnography]. Leningrad [in Russian].

10 Suraganova, Z.K., & Kazanbaeva, Z.Z. (2022). Kult kuzneta u kazakhov: traditsionnye predstavleniia, ritualnye, mifologicheskie i folklornye aspekty [The cult of the blacksmith among the Kazakhs: traditional ideas, ritual, mythological and folklore aspects]. *Arheologiya Evraziiskikh stepei — Archaeology of the Eurasian Steppes*, 2, 115–121 [in Russian].

11 Maulet, A. (2022). Aqmola oblysynyn materialdyq emes madeni murasy: keshendi ekspeditsiialyq zertteuler. I tom = Nematerialnoe kulturnoe nasledie Akmolinskoi oblasti: kompleksnye ekspeditsionnye issledovaniia. I tom = Intangible cultural heritage of the Akmola region: comprehensive expeditionary research. Vol. I. Astana [in Kazakh, in Russian, in English].

12 E. Serimovpen sukhbat. 2022 zhyl [Interview with E. Serimov. 2022] [in Kazakh].

13 Skorodumova, L.G., & Soloveva, A.A. (2014). Kosti v mongolskikh obriadakh i poveriakh: predvaritelnye materialy [Bones in Mongolian rituals and beliefs: preliminary materials]. *Mongolica*, 3, 52–64 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Тлегенова Лора — т.ғ.к., археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0006-9519-2376>

Маулет Ардаби — PhD, постдокторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-7625-0407>

Аршабеков Темиргали — тарих магистрі, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0002-9924-4832>

Information about the authors

Tlegenova Lora — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Maulet Ardabi — PhD, postdoctoral fellow, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Arshabekov Temirgali — Master of history, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Қ.С. Өскембаев¹ , С.А. Ескалиев² , К.Т. Бодеев³

¹Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан;

²А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан;

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: k.uskembayev@gmail.com; samat.eskaliev@mail.ru; bodeev-78@mail.ru)

1920–1930 жж. кеңес билігінің дінге қарсы күресі

Индуриаландыру, ұжымдастыру, мәдени төңкеріс, ғылым мен мәдениетті, кеңестік идеологияға қызмет ететін зиялы қауымды және жаңа өмір салтын қалыптастыруды көздеген міндеттер арқылы Кеңестер Одағында социализм орнатудың доктринасы іске асырыла бастады. Мақалада авторлар осы тұрғыда 1920–1930 жж. кеңестік биліктің дінге, дін қайраткерлеріне қарсы жүргізген ұстанымдары мен саясатын анықтайды. Сонымен қатар кеңес үкіметінің дінге қарсы ұзақ уақытқа созылған саясаты кезеңдерін қарастырады. Авторлар архив материалдары негізінде тоталитарлық қоғам тұсындағы халықты «құдайсыз» кейіпке түсіру үшін жүргізген арнайы іс-шаралары және дін қайраткерлеріне байланысты ұйымдастырылған қуғын-сүргін, қозғалған қылмыстық істер жайлы баяндайды.

Кілт сөздер: қазақ діни қайраткерлері, ислам құндылықтары, қуғын-сүргін, қылмыстық істер, мемлекеттік саясат, халық жады.

Кіріспе

1920 жылдардың ортасында Кеңестер Одағында социализм орнатудың доктринасы іске асырыла бастады. Ол үш үлкен міндетті: индустриаландыруды (*аграрлық елден дамыған индустриялы елге*); ұжымдастыруды (*социалистік ұжымдық ауыл шаруашылығын құру*); мәдени төңкерісті (*сауатсыздықпен күресу, кеңестік білім жүйесін енгізу*); ғылым мен мәдениетті, кеңестік идеологияға қызмет ететін зиялы қауымды және жаңа өмір салтын жасауды көздеді. Соңғы міндетті орындау барысында Кеңес үкіметі құдайсыз қоғам құруға нық бағыт алып, соны орындауға құлшына кірісті. Құдайсыздар қоғамы өздерінен білімі және діни сауаты жоғары тұлғалармен күресу үшін кеңес үкіметінің аймақтарында дінге қарсы ұйымдар құра бастады. Солардың бірі 1920 жылдары РК(б)П — БК(б)П (1918–1925 жж. *Ресей коммунистік большевиктер партиясы атанды — РК(б)П; 1925–1952 жж. БК(б)П — Бүкілодақтық коммунистік большевиктер партиясы; 1952–1991 жж. КОКП — Кеңес Одағының Коммунистік Партиясы – авторлар*) Орталық Комитетінің және Қазақстан аймақтық комитетінің (Казкрайком) жанында құрылған үгіт-насихат бөлімі (ҮНБ) немесе «уағыз-насихат» бөлімі еді. Орысшасы агитационно-пропагандистский отдел (АПО). Бұл ҮНБ бөлімі біртіндеп басқа органдар мен мекемелерге жетекшілік етті және оларға бақылау жасады. ҮНБ құрамына басқа да бірқатар органдар мен мекемелер, атап айтсақ үгіт-насихат, мәдени-бұқаралық бөлімдер, комсомол, кәсіподақ органдары, партиялық оқу органдары, баспасөз органдары, хабар тарату т.б. аталатын ерікті қоғамдар, бірлестіктер, жауыққан құдайсыздар одағы, ОСОАВИАХИМ (*ОСОАВИАХИМ — қорғаныс, авиация және химиялық құрылысқа көмек қоғамы — КСРО-да 1927–1948 жж. құрылған жаппай ерікті қоғамдық әскери-патриоттық ұйым – авторлар*) және білім беру қоғамдары т.б. кірді [1].

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазуда анализ, синтез сияқты жалпы ғылыми әдістер 1920-1930-шы жылдардағы кеңес билігінің дінге қатысты саясатына талдау жасауға мүмкіндік берді. Осы әдістерді қолдану зерттелетін мәселені бағалаудың ортақтығы мен ерекшелігін анықтауға көмектесті. Зерттелген тақырыпты жазуда салыстырмалы тарихи немесе салыстыру әдісін қолдану арқылы кеңес билігінің дінге қатысты жүргізген шараларын салыстыру, бағалау мүмкін болды. Мақаланың әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік пен жүйелілік принциптері құрайды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: k.uskembayev@gmail.com

Нәтижелер және оларды талқылау

1921 жылдың наурыз айынан бастап аты өзгерген «Саяси ағартушылық басқарма» бөлімі дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге басшылық жасай бастады. 1920-1930 жылдардағы осы бөлімнің құжаттарында XX ғасырдың басынан бастап қазақтар арасында мұсылмандыққа қызығушылықтың артып келе жатқандығы туралы жиі айтылды. Қазақ ауылындағы қоғамдық қарым-қатынас, саяси, шаруашылықтағы жеке меншікке қатысты мәселелер ислам дінімен тікелей байланыстырыла бастады. Қазақ ауылындағы діндарлықтың артуына мұсылмандық ұйымдар мен діни тұлғалардың (ишан, молда) ықпалынан болады деген тұжырымдар жиіледі. Олар халық арасында буржуазиялық, ұлтшылдық ұрықтарды тастап, теріс ұстанымдарды енгізуде деп санады. Сонымен қатар, кеңес билігі қазақ ауылдарында кеңестік құқық нормаларының орнына шарифат соты мен ақсақалдар, ру басшылары мен байлардың қоғамдағы ықпалы жоғары деп есептеді. Тұрғындар арасындағы діндарлықтың артуы мен мұсылмандық қозғалыстың дамуы сырттан келетін мұсылмандық ұйымдар өкілдерінің (татар және өзбек) іс-әрекеттері нәтижесінен екендігі көрсетілді.

Сөйтіп билікті толық өз қолдарына алған большевиктер «Коммунистік идея мен дін үйлеспейді» деген ұранды басшылыққа алып, мәселенің шешімін мемлекетті дінбасыларынан «тазартудан» көріп, оны жүзеге асыруға кірісті. Бұл күресте олар шектен тыс айуандық танытты, мораль мен құқықтың барлық нормаларын ашық түрде елеусіз қалдырды.

Қазақ ауылдарына өз идеологиясын енгізуге ислам дінін басты кедергі деп таныған большевиктер партиясы ескі дәстүрді сылтауратып, аз уақыттың ішінде оны жоюға кірісті. Бұл ретте олардың күш көрсету әдісінен басқа күрес әдістері болған жоқ, өйткені олардың барлық идеялары іске аспайтын қиял ғана болатын. Ал ислам ғұламалары әділдік пен имандылықтың терең білімді жақтастары, әділ қоғам үшін күресушілер ретінде большевиктерге бәсекелес болып қана қоймай, қоғам өмірінде топтастырушы, тәрбиелеушілік рөл атқарды. Кеңестік тоталитарлық жүйе дінге қатысты өзінің ерекше батылдығын, жеке адамның рухани дүниесіне араласуын, барлық адамгершілік принциптерді елемейтінін көрсетті.

Бірнеше жылдар бойы Кеңес үкіметінің дінге қарсы ұзақ уақытқа созылған саясатын зерттеуші ғалымдар оның келесі кезеңдерін былайша айқындайды:

1917–1928 жылдар — КСРО-дағы мемлекеттік-діни қатынастардың бірінші кезеңі. Бұл кезеңде мемлекет пен дін қатынастарының кеңестік үлгісінің дамуы дін және құлшылық орындары (мешіт, шіркеу) туралы қаулылар, олардың жүзеге асырыла бастауы болды.

1929–1942 жылдар — ислам үшін ең қайғылы, жаугершілік атеизм мен дінге қарсы террордың салтанат құру кезеңі.

1943–1960 жылдар ислам мен Кеңес мемлекеті арасындағы қарым-қатынастың үшінші кезеңі болды. Кезеңнің басталуы соғыс жағдайларының қысымымен дінге қарсы майдандағы биліктің шегінуімен сипатталды.

1960–1980 жылдардың ортасында мемлекет пен ислам арасындағы қатынастар күрделі эволюциядан өтті. Әлемдік отаршылдық жүйенің күйреуі және жаңа мемлекеттердің құрылуы жағдайында кеңестік мұсылман ұйымдары Шығыстағы сыртқы саясаттың құралы ретінде қарастырыла бастады.

1980-1991 жылдар мемлекет пен ислам арасындағы қатал қарым-қатынас кезеңі болды. Кеңестік идеологтар КСРО-да исламның құлдырауы мен мүлдем жойылуы туралы болжам жасады, алайда дәл осы кезеңде қоғам исламның қайта жаңғыра бастауымен бетпе-бет келді [2].

Енді осы аталған алғашқы екі кезеңіндегі кейбір мәселелерге тоқталсақ. 1917 жылы 25 қазаннан кейін заңсыз билікке келген большевиктер ымыраға келу арқылы мұсылман халықтарын бірте-бірте өз жағына тарту тактикасын біршама жүргізді. Ол үшін әр түрлі мұсылмандар съезін өткізіп, патша өкіметі кезінде тартып алған жерлерін қайтарып, халықтың біршама үмітін оятты. Мұсылман дінбасылары «Кеңес өкіметі үшін! Шарифат үшін!» деп ұрандап бұқараны азаматтық борыштарын орындауға шақырған кездері де болды. Биліктің мұсылман халықтарына деген алғашқы әрекеттері ел арасында аңғал үміт тудырып, бұл жаңалықтар ислам мен социализм идеалдарының жақындасу мүмкіндігі деп түсінді.

Алайда, көп ұзамай 1918 жылғы қаңтардағы «Шіркеуді мемлекеттен, мектепті шіркеуден бөлу туралы» Жарлықтың қабылдануымен-ақ, оны жүзеге асыру мақсатында қабылданған нұсқаулар барлық діни ұйымды заңды құқықтарынан айырды және олардың мүлкін ұлттық қазына, мемлекеттік меншік деп жариялады. Осы сәттен бастап мешіттерді, шіркеулерді және басқа да діни мекемелерді

тонау және қирату басталды. Өз сенімдерін қорғаған ондаған имам-молдалар, жалпы діндарлар тергеусіз атылды.

Сөйтіп, Қазақстанда дін қайраткерлерін қудалау Кеңес өкіметі орнаған кезден басталды, бірақ қуғын-сүргін әрекеттері мен жазалау шаралары әртүрлі кезеңдерде түрлі дәрежеде жүргізілді, яғни өз ерекшеліктері болды.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін елде халыққа қарсы «Кіші Қазан» бағдарламасын жүргізу басталғанда шын мәнінде кең ауқымды, жүйелі сипатқа ие болды. Бұл ретте, қудалаудың негізгі тетіктері мен әдістері: мешіттер, храмдар, синагогаларды тәркілеу, діни қызметшілерді қудалау және бас бостандығынан айыру, діни қауымдарды мемлекеттік тіркеуден айыру, діни мекемелер мен діни басылымдарды жабу, мешіттерден, шіркеулерден, синагогалар мен өзге де діни ғимараттардан тыс белсенді діни қызметке іс жүзінде тыйым салу болды.

Екі-үш жыл ішінде барлық мұсылман діни бастауыш және орта оқу орны жабылды. Араб әліпбиінде жазылған оқулықтар мен кітаптар латын әліпбиіне көшірілді. Солай, кеңес өкіметі дін саласынан бұқараға айтарлықтай әсер ететін және большевиктік-коммунистік идеологияны енгізуге мүмкіндік бермейтін күшті идеологияны көрді. Әсіресе көпшілік мойындаған ишандар, молдалар тергеуге алынды, жеке мүліктері тәркіленді. Сайлау құқынан айырылып, тәркілеуге ұшыраған атақты ишандар мен хазіреттердің тізімі архив құжаттарын зерттеу барысында анықталды. 1927 жылдың 15 қаңтарындағы «Аса құпиялы» деген құжатта дауыс беру құқығынан айрылған діни қайраткерлер мен ишандар, молдалардың тізімдері жасала бастады.

1927 жылдың 8 тамызында БК(б)П ОК ұйымдастыру бөлімі «Мұсылмандық діни қозғалысына қарсы күрес шаралары туралы» қаулы қабылдады [3]. Осы қаулының артынша Қазөлкелік бюросы қазақ қоғамындағы діннің дамуын тежеу мақсатында, әсіресе ондағы мұсылмандық қозғалыстың қызметін ескеріп, оны толық тоқтатуды көздеген кеңес билігінің саясаты негізінде, ауқымды түрде дінге тікелей шабуылға кірісіп, келесі төмендегі 20 бағыттан тұратын шешім қабылдап жіберді [4]. Олар: 1. 18 жасқа дейін діни білім алуға тыйым салу. 2. Қазақ қоғамынан мұсылмандық діни басқарманы ажырату, діни қызметтің басшылық жүйесін, діни қайраткерлердің қызметін тоқтату, оларды жою, бірін-біріне қарсы қою. 3. Қазақ ауылында партия қызметін жандандыру, тек қазақ қоғамында ислам дінін теріс түсіндіру, ислам дінін материалистік идеялармен түсіндіріп, қоғамдағы шарифат туралы түсініктерді жою. 4. Қазақ ауылында діни қайраткерлерді, молдалар, ишандар мен сопылардың діни сезімі мен ар-ожданына қайшылық келтірмей, олардың қоғамдық, құқықтық, біліми-ағартушылық, емшілік-тәуіптік қызметімен күресуді жүйелі жүргізуді ұйымдастыру. Ол үшін қазақ ауылында кеңестік қоғамды дәріптейтін, қазақ тіліндегі мерзімді баспа, театр, жастар арасында комсомол ұйымын, кеңестік халықтық сот жүйесін құру. 5. Бүкіл кеңестік мектептерді қазақ ауылында мәдени-ағартушылық пен саяси-ағартушылықтың орталығына айналдыру. Кеңестік мектептердің қызметін күшейту. Түрлі қоғамдық және мемлекеттік ұйымдар ұйымдастыру. Мысалы, табиғатты аялаушылар, өлкетанушылық, ауыл шаруашылығына бейімдеу, жан-жақты сауаттылық және т.б. 6. Жалпы білім беру мектептері мен сауат ашу курстарында белсенділік танытқан тұрғындарға әрдайым материалдық қолдау беру, оқулықтармен қамтамасыз ету. 7. Кеңестік мұғалімдердің саяси сауаттарын арттыру. Кеңестік қоғамды діннен бөлу, педтехникумдарда біліми және тәрбиелік мазмұндағы жұмыстарды жүйелеу. «Жаңа мектеп» журналында үнемі кеңестік білім мен қоғамды дәріптейтін мақалалар жариялау. 8. Заң актілері негізінде мешіттердің жанындағы мектептерді кеңестік мектеп типінде реформалауға жол бермеу. Олардың жалпы білім беруін және халықты сауаттандыру жұмыстарын тоқтатып, тек діни рәсім орнымен шектеу. 9. Тұрақты немесе уақытша оқытушыларға мұсылмандық діни білім беруге рұқсат етпеу. 10. Мешіттерде діни білім алуды ұйымдастыруды губерниялық әкімшілік бөлімдерден ғана рұқсат сұрауды ұйымдастыру. 11. Мұсылмандық сенім бойынша заң бұзушылықты діни қауымның мүшелеріне емес, діни қызметкерлерге жекелей жауапкершілікті арттыру. 12. Мешіттен тыс жерлерде заңсыз ашылған мұсылмандық мектептердің қызметін тоқтату. НКВД мен ОГПУ-дың басшылығымен ауылдарда тексеріс ұйымдастыру. 13. Қазақ қоғамындағы мұсылмандық діни басқарманың қаржылық жұмысын бақылауға алу, салық салу. Халық арасында молдаларға қаржылық көмек беру және садақа, қоғамдық қорлар қызметін тоқтату. 14. Мұсылмандық діни басқармалар мен ишандардың мүлкін, жерлерін тәркілеу. 15. НКВД-нің және МАК көмегімен қазақ қоғамындағы молдалардың «неке және отбасы» қызметін толық тоқтату. 16. Мұсылмандық діни басқарманың қызметін толық тоқтату мақсатында, олардың өкілдерін қазақ халқының бас қосатын орындарынан шектеу. Жәрмеңкелер, ұлттық мейрамдар, әртүрлі съездер, жиналыстарда кеңестік қоғамды дәріптейтін саяси-ағартушылық

жұмыстарды ұйымдастыру. 17. Мұсылмандық діни басқарманың жастар мен әйелдер арасындағы белсенділігі артқандықтан Қазөлкелік және Әйелдер бөлімі күзіретіне бір ай көлемінде нақты кеңестік қоғамды дәріптейтін іс-шараларды ұйымдастыру арқылы жастар мен әйелдер арасында дінге қарсы үгіт-насихатты арттыру қажет. 18. Қазақстандағы исламға қарсы жұмыстарды арттыруда келесі іс-шараларды атқару қажет. Атап айтсақ, 1927-1928 жылдары барлық мектептер, техникумдар, жоғары оқу орындарында, әсіресе педагогикалық бағытта білім алушыларға исламға қарсы үгіт-насихатты айқындайтын бағдарламаларды құру, әдіснамалар мен әдебиеттерді баспадан шығару және қамтамасыз ету мақсаты қойылсын. 19 және 20-шы бағыттарында Қарақалпақ өңіріндегі діни ахуалды зерделеу мен ондағы мұсылмандық қозғалыспен күресудің жолдарына баса назар аударылған [5].

Осылайша, 1930 жылдары Қазақстандағы дінге байланысты саяси күрес үдей түсті. Діни қайраткерлер оның ішінде ишандар, хазіреттер, молдалар, сопылар және басқа да дін қызметкерлері (христиан, будда діндарлары т.б.) қудаланды, дауыс беру құқықтарынан айырылды, кеңестерге саяси көзқарасымен қарсылық пікір білдіргендерді «халық жауы» деген қара тізімге іліктіріп көзін жойды, ату жазасына кесілді, ондаған жылдарға еңбекпен түзеу лагерлеріне айдалды. Жалпы жазықсыз жапа шеккен діни қызметкерлерге үнемі кеңестік билік Қылмыстық заңның 58, 59-баптарымен айыптады.

Комиссиялардың құрылуының жұмысы осы құжаттан көргендей үкіметтің дінге қарсы күресте ең қатыгез әдістерді қолдана бастағанынан байқатады. Әсіресе ОГПУ, НКВД сияқты құқық қорғау органдарын тартудағы іс-әрекеттері. Соның бір мысалы 1928 жылы 4-желтоқсанда Орталық Комитетке «Ақмола губерниясындағы ислам ісі туралы» «құпия» белгісі бар құжат ұсынылды. Онда ислам діни қызметінің жандануы, Ақмола губерниясында бір жылда 6 мешіттің салынуы (1926 ж.), 2 мешіт құрылысының барысы, ауылдардағы тіркелген және тіркелмеген 80 молданың жұмысының соншалықты үреймен айтылуы.

Көненің көзін көрген ақсақалдар Қазан төңкерісіне дейін өлкеде шамамен 240 мешіттің болғанын айтады. Анықталған мұрағат деректерінде ХХ ғ. 20-жылдарында тіркеуге алынған 204-ке жуық мешіт, 88 православиелік шіркеу, 109 әртүрлі мінәжат үйлері болғандығын айғақтайды [3].

Нұр-Сұлтан қаласында (Астана) 2021 ж. қазан айында өткен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның отырысында осыған байланысты Қазақстанда 1928-1933 жылдар аралығында 198 мешіт пен шіркеу жабылғаны жайлы мәлімет келтірілді. Сонымен бірге 1929 жылға дейін 2 469 ишан тұтқындалып, ауыр еңбекке салынған. Ал 1931-1932 жылдары республикамызда 19 800 дін қызметшісі тұтқындалып, қылмыстық жауапкершілікке тартылыпты. 1940 жылы Қарлағта 355 ишан қамауда болып, олармен бірге мешіттердің қатардағы қызметшілері де қуғын-сүргінге ұшыраған.

Қазақстанның православ шіркеуіндегі жағдайы да осылай болды. Астана және Алматы епархиясының әулиелерді канонизациялау жөніндегі комиссиясының төрағасы, Алматы теология семинариясының оқытушысы Яков Воронцовтың мәліметінше, бүгінгі таңда Қазақстан мен Орталық Азия аумағында осы сенімнің қуғын-сүргінге ұшыраған 5 379 қызметшісі анықталған. Олардың 4 000-нан астамы Қазақстан аумағында тұрған. Олардың 2 000-ның есімі сайтта көрсетілген. Бұл тізімдер іздеу жұмыстарының жалғасуына байланысты үнемі жаңартылуда [6].

Ең бір мән беретін жәйт сол кездерде қылмыстық істерді көтергенде бір іс бойынша бірнеше азаматты соттау тәжірибесі кеңінен қолданылғаны белгілі. Мәселен, Ақмола қаласында 1937 жылы 15-21 маусым аралығында Қорғаныс үйінде өткен ҚКСР Әскери шекаралық трибуналының тұрақты сессиясы мен Ішкі Күзет отырысының жабық сотында 25 адамның үстінен іс көтеріліп, контрреволюциялық идеялары үшін 16-сы сотталған. Соның ішінде Ақмола облысының имамы Темірғали Мирвалиев бастаған алты адам атылған, қалғандары әр түрлі мерзімге түрмеге жабылған. Сондай-ақ ойдан шығарылған істер бойынша шетелік діни ағымға қатысы бар контрреволюциялық қызметі үшін Қарлағта жазасын өтеген Сергей Зверев бастаған тоғыз православ діни қызметкерлері істі болып, барлығы да соңынан атылған [6].

Енді осы жерде 1937 жылы 2 ақпандағы Ақмола қаласының аудандық ПХК (НКВД) Мемлекеттік қауіпсіздік бөлімінің мұсылман дінбасылары мен таптық жау элементтерін (оның ішінде ишан, молдалар бар) № 11224 тергеу ісі бойынша 16 адамның үстінен іс қозғалғаны және сот шешімі туралы айта кетейік. Бұл іс бүгінде Астана қаласының Мемлекеттік архивінде сақталған [7].

Осы № 11224 тергеу ісі бойынша өңірдің мұсылман дінбасылары мен «таптық жау элементтерінің» қалдықтары Ортаазиялық және Ресей мұсылмандарының Орталық діни басқармасы басшылығымен (ЦДУМ России — Центральное Духовное Управление мусульман России)

Қазақстанда ұлтшыл контрреволюциялық ұйым құрғаны баяндалады. Ұйымның мақсаты Кеңес өкіметін құлатып, өз алдына барлық түркі халқын біріктіретін тәуелсіз ұлттық буржуазиялық-демократиялық мемлекет құру. Тағы да ойдан шығарылған айыптар, қайдағы бір ұлтшыл контрреволюциялық ұйымдар, шет мемлекеттің қолдауымен тәуелсіз ұлттық мемлекет құру мәселесі. Ол үшін Ортаазиялық және Ресей мұсылмандарының орталық діни басқармасы мүшелерімен келіссөздер жүргізу, атап айтқанда Тарджыманов пен Мағқұлов (Уфа өкілдері) т.б. шет мемлекетте тұратын ұлтшыл эмигранттар арқылы барлау органдарымен болған тыңшылық жұмыстары тергеу ісінің негізі болған.

1936 жылға дейін орталығы Ақмола қаласы болған ұлтшыл контрреволюциялық ұйым өзінің жетекшісі, молда Мірәлиев арқылы Орталық мұсылмандар діни басқармасының мүшелері Тарджыманов пен Мағқұловпен тығыз байланыста болған. Орталық Мұсылман Діни басқармасы мүшелерінің нұсқауымен өз өңірінде, яғни Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстарында мұсылман дін қызметкерлерін біріктірген. Тарджыманов пен Мағқұловтың нұсқауымен Мірәлиев сыбайластары арқылы Солтүстік Қазақстан және Қарағанды облыстарының экономикалық және саяси жағдайы туралы тыңшылық мәліметтер жинап, оны Тарджымановқа жеткізіп отырған. Сонымен бірге Мірәлиев өзі басқарған контрреволюциялық ұлтшыл ұйымға қатысушыларды колхоздарда заңсыз мешіттер салғызуға, антисоветтік үгіт жүргізуге, түркі-татар мемлекетін құру идеясын насихаттауға, жұмысшылар мен колхозшылар арасында кеңеске қарсы өлеңдер мен ұрандар таратуға, колхоздарды ыдыратып, көші-қон саясатын реттеуге, шаруашылық жоспарларын бұзу жұмыстарына үнемі араласып отырғаны баяндалады.

Аталған жоғарыда аталған антисоветтік әрекеттерді жүзеге асыру үшін Мірәлиев 25 адамнан тұратын топты таңдап алып, оның құрамына осы іс бойынша айыпталып отырған мына адамдарды тартқан. Олар: Өтеуов, Измайлов, Аманов, Ғайнитдинов, Тұрысбеков, Жармағамбетов, Хасенов, Балтабаев, Үдербаев, Айтқұлов, Рахымқұлов, Сүлейменов, Ахметов, Тоқымов, Қазамбаев, Жүзбаев, Утеуов, Жүсіпов, Шөптібаев, Таубеков пен Әлжанов (соңғысы тергеу барысында қайтыс болған) т.б. [7; 7 п.]. Осы тізім бойынша 25-іне нақты іс ашылып, сотталды (Төмендегі тізімде алғашқы 16-сы жайлы кеңірек ақпараттар берілген, қалғандарына дәл сондай мәліметтер жоқ – авторлар). Сот шешімі бойынша 25 адамның алтауына ең ауыр жаза — ату жазасы берілген. Олар: Миралиев Темірғали, Өтеуов Қартай, Измайлов Абдрахим, Жармағамбетов Саябек, Өдербаев Ысқақ, Рахымқұлов Ғалияутдин [7; 8-9 п.]. Олар Қылмыстық кодекстің 58-бабының 10 және 2-бөлігі бойынша айыпты болып саналып, өлім жазасына кесілді. Бұл баптың мазмұнына тоқталсақ, олар арнайы қорғалатын «аса құпия» болып табылатын мәліметтерді шетелдік мемлекеттерге, контрреволюциялық ұйымдарға немесе жеке тұлғаларға беру мақсатында жинау және ұрлау арқылы шпиондық жұмыс жүргізді деген айып еді. Қалған 12-сі де осы Қылмыстық кодекстің 58-бабының бөлімдері бойынша әртүрлі жылдарға сотталып кете барды. Мал-мүліктері тәркіленді, жақын туыстары қуғынға ұшырады [7; 7 п.].

Жалпы тергеу ісінде контрреволюциялық жұмысты ауқымды жүргізу үшін Мірәлиев жоғарыда аталған топтың адамдарын жекелеген елдімекендер мен колхоздарға бөлінгені айтылады. Мысалы: Мірәлиев, Измайлов, Ғайнитдинов және Тұрысбеков Ақмолада; Үдербаев Ақмола станциясында; Жармағамбетов, Өтеуов Қарағанды қаласында; Жүзбаев және Ахметов «Политотдел» атындағы колхозда; Балтабаев «Жаңаауыл» колхозында; Рахымқұлов «Қызыл ту» колхозында; Тоқымов «Нариман» атындағы колхозда; Жүсіпов «Октябрь» атындағы колхозда; Таубеков «Тайтөбе» атындағы колхозда; Айтқұловтың «Еңбекші» колхозында [7, 7 п.] үгіт-насихат жұмыстарын жүргізгендері жазылған. Аталған елдімекендерде, колхоздар мен ауылдар төңірегінде айыпталушылар 1933 жылдан бастап жоспарлы түрде заңсыз мешіттерде колхозшылар мен қазақ жұмысшыларын жинап, колхоздарды ыдыратуға, оларды жоюға бағытталған антисоветтік іс-әрекеттер жүргізген және Кеңес Одағының экономикалық қуатын әлсіретуге бағытталған жұмыстар жасағаны жөнінде ойдан шығарған фактілер берілген.

Сотталушылар Мірәлиев, Өтеуов, Измайлов және Тұрысбеков Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстары аумағында әрекет ететін ұлтшыл контрреволюциялық топтың барлық контрреволюциялық әрекеттерінің тікелей ұйымдастырушылары және жетекшілері болып табылды. Олардың бастамасымен және тікелей қатысуымен 1934 жылы 19 мамырда Ақмола мұсылмандары діни басқармаларының бір топ байлары заңсыз жиналыс өткізу үшін қаладан шығып, онда ұйымдастырушылар контрреволюциялық баяндамалар жасағаны айтылады [7; 8 п.]. Көріп тұрғанымыздай тергеу ісінде осындай «фактілер» жеткілікті, тіпті 1933-1937 жылдар арасындағы осы

контрреволюциялық жұмысты жүргізушілердің жылдап, айлап немесе белгілі бір күндерде жүргізген іс-әрекеттері өте «сенімді» дәлелдермен көрсетіліп жазылған. Істі қарап отырсақ діни қайраткерлердің тек діни құндылықтарды қорғағаны үшін ғана емес, кеңес үкіметіне қарсы астыртын үгіт-насихат жүргізгендері үшін деген желеумен олардың кейбірі Сібір, Қазақстандағы лагерлерге айдалып, абақтыға жабылса, көпшілігі имандылығы мен сеніміне берік болғандығы үшін өкінішке орай атылып кетті.

Сөйтіп, 1920 жылдардың басында басталған Кеңес өкіметінің дін басшыларына қарсы шабуылы 1930 жылдары бүкіл жерлерде физикалық түрде оларды жоюға немесе түрмелерге топтап тоғытқан заманға әкелді. Шындап келгенде ол кезеңдегі діни қайраткерлердің көпшілігі жергілікті халықтың жанашырлары еді. Сол діни қайраткерлердің көпшілігі ислам құндылықтарын дамытып, елдің діни идеологиялық қызметіне белгілі бір дәрежеде үлес қосқан адамдар болатын. Олар халық арасында қарапайым түсінікті тілмен, күнделікті тұрмыс-тіршілікте ұлттық құндылықтармен астасқан исламның хақ дін екенін, әр адамның жүрегіне жеткізіп, үлкен идеологиялық қызметтер атқарды. Өздеріне сенім артқан халық көмегімен мешіт ашып, балалардың сауатын ашумен айналысты. Асыраушысы жоқ панасыз қалған жетім-жесірді жинап, мешітке түскен қаржыны соларға бөліп беріп отырды. Тіпті, кейде сол кезеңдегі архив құжаттарынан олардың елге арпа, бидай, тары т.б. дәнді-дақылдар еккізіп, ауыл шаруашылығына үлкен көңіл бөліп, халықты кәсіпке баулығаны туралы да деректер кездеседі. Олар кеңестік билік тұсындағы қазақ халқының терең өзгерістерге түсу себептеріне, оның әлеуметтік, саяси, идеологиялық және экономикалық «жетістіктерге» жетуіне басты қадам жасаған саяси, идеологиялық әрекеттеріне сын көзбен қарады. Өйткені олар ел басына төнген қайғы-қасіретті көзімен көріп, үнсіз, қимылсыз отыруды өздерінің бойына мін санады. Сол үшін атылды, қуғынға ұшырады, түрмеге қамалды.

Осы жерде біз 1937 жылы 2 ақпандағы Ақмола қаласының аудандық ІІХК (НКВД) мемлекеттік қауіпсіздік бөлімінің мұсылман бір топ дінбасылары мен таптық жау элементтерін (оның ішінде ишан, молдалар бар) № 11224 тергеу ісі бойынша 16 адамның, сонымен бірге басқа істер бойынша сотталған діни қайраткерлердің тізімін беріп отырмыз. Бұл құжаттар жоғарыда жазғанымыздай бүгінде Астана қаласының Мемлекеттік архивінде сақталған [7]. Құжаттардың түпнұсқасын сол күйінде қазақ тіліне аударып, аздаған авторлық өзгерістермен беріп отырмыз. Олар:

1. Мирвалиев Темірғали Мирвалиұлы. Туған жылы: 1869 жылы Башқұртстанның Топорный ауданы, Старый Құрмаш ауылында туған. 1931 жылы РКФСР ҚК 58-10-бабы бойынша ОГПУ-дың үштік ПП-мен 5 жылға жер аударылуға сотталды, жазасын өтеді. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-6-бабының 2-тармағы, 58-10-бабының 2 және 53-11-бабында көзделген қылмыстар үшін айыпталуда. 1-рет 1931 жылы; 2-рет 1937 жылы сотталған. Білімі — жалпы орта, рухани жоғары білімі бар, партияда жоқ, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (Мұхтасиб).

2. Өтеуов Қарта. Туған жылы: 1878 жылы ҚазКСР Қарағанды облысы, Ақмола ауданы, № 10 ауылынан шыққан, шыққан тегі бай. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-6-бабының 2-тармағы, 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында көзделген қылмыстар бойынша 1937 ж. сотталған. Сауатты, білімі жалпы орта, рухани жоғары білімі бар, партияда жоқ. Бұрын сотталмаған, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (молда).

3. Абдрахим Аюпович Измайлов. Туған жылы: 1868 жылы ҚазКСР, Қарағанды облысы Ақмола қаласы діни ғибадат қызметшісі отбасынан шыққан. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-6-бабының 2; 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында көзделген қылмыстар бойынша 1937 ж. сотталған. Сауатты, білімі жалпы орта рухани білімді, партияда жоқ. Бұрын сотталмаған, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (молда).

4. Туруспеков Сәкен. Туған жылы: 1874 жылы ҚазКСР, Қарағанды облысы, Ақмола қаласы. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған қылмыстар негізінде сотталған. Жазасы: жеті жылға бас бостандығынан айыру. Сайлау құқығынан қандай мерзімге айырылды: бес жылға. Үкім шығарған соттың атауы: 1937 ж. КСРО әскери трибуналының тұрақты сессиясы. Сауатты, партияда жоқ, сотталмаған, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша белгілі бір жұмысы жоқ, өйткені ол ресми түрде колхоз мүшесі болып саналса да, бірақ ол колхозда жұмыс істемеген. Үкім шығарылған жылы, айы, күні: 1937 жылғы 21 маусым. Үкімнің заңды күшіне енген жылы, айы, күні: 1937 жылғы 17 тамыз.

5. Гайнетдинов Шайхитдин. Туған жылы: 1858 жылы Татар АССР-ның Мамадыш ауданы Жульбет ауылы. Шаруа ортасынан шыққан. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған қылмыстары негізінде сотталған. Жаза: үш жыл бас

бостандығынан айырылды. Қандай мерзімге сайлау құқығынан айырылды: үш жыл. Үкім шығарған соттың атауы: КСРО әскери трибуналының тұрақты сессиясы, 1937 ж. Сауатсыз, партияда жоқ, сотталмаған, үйленбеген, әлеуметтік жағдайы бойынша белгілі бір кәсіптерсіз (мешіт мутавалдары). Үкім шығарылған жылы, айы, күні: 1937 жылғы 21 маусым. Үкімнің заңды күшіне енген жылы, айы, күні: 1937 жылғы 17 тамыз.

6. Рахимгулов Галяутдин. Туған жылы: 1875 жылы ҚазКСР, Солтүстік Қазақстан облысы, Сталин ауданы, Нөгербек ауылының діни ғибадат қызметшісі отбасынан шыққан. ҚК 61-бабы бойынша Қорғалжын ауданының халық соты 5 жылға жер аударуға шешім шығарған. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында көзделген қылмыстар үшін айыпталған. 1-рет 1929 ж., 2-рет 1937 ж. сотталған. Сауатты, партияда жоқ, білімі рухани жоғары. Үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (молда).

7. Ахметов Ысқақ. Туған жылы: 1881 жылы ҚазКСР, Қарағанды облысы Жаңаарқа ауданының № 2 ауылында туған, кедей шаруасынан шыққан. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған қылмыстар негізінде сотталған. Жазасы: бес жыл бас бостандығынан айырылған. Қандай мерзімге сайлау құқығынан айырылды: үш жыл. Үкім шығарған соттың атауы: КСРО әскери трибуналының тұрақты сессиясы, 1937 ж. Сауатты, партияда жоқ, сотталмаған, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (молда). Үкім шығарылған жылы, айы, күні: 1937 жылғы 21 маусым. Үкімнің заңды күшіне енген жылы, айы, күні: 1937 жылғы 17 тамыз.

8. Үдербаев Ысқақ. Туған жылы: 1878 жылы Қарағанды облысы, Ақмола ауданы, № 4 ауылынан, байлар тегінен шыққан. Ақмола қаласының халық сотымен ҚК 61-бабы бойынша 5 жылға сотталды. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында көзделген қылмыстар үшін айыпталуда. Жаза: 10 жылға бас бостандығынан айыру. Кіммен және қашан қамауға алынды: 29.07.1936 ж. Ақмола РО НКВД. Кіммен және қашан сотталды: ҚазКСР НКВД Шекара және ішкі күзет әскери трибуналы, 21.07.1937 жылы РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабы. Күні және оңалту органы: 28.02.1963 ж. КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасы. Істі тоқтату себебі: қылмыс құрамының болмауына байланысты. 1-рет 1931; 2-рет 1936 ж. сотталған. Сауатты, партияда жоқ, жалпы және рухани орта білімі бар. Үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметкері (молда). Қандай мерзімге сайлау құқығынан айырылды: 5 жылға. Үкім шығарған соттың атауы: КСРО әскери трибуналының тұрақты сессиясы. Үкім шығарған сот ісінің нөмірі: №70. Үкім шығарылған жылы, айы, күні: 1937 жылғы 21 маусым. Үкімнің заңды күшіне енген жылы, айы, күні: 1937 жылғы 17 тамыз.

9. Айтқұлов Имам. Туған жылы: 1886 жылы ҚазКСР Қарағанды облысы, Ақмола ауданы, Қосқопа ауылдық кеңесінің шаруа малшыларынан шыққан. Тұрақты тұрғылықты жері: Ақмола қ. 1937 ж. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған қылмыстармен сотталған. Жаза: сегіз жыл бас бостандығынан айыру. Сайлау құқығынан қандай мерзімге айырылды: бес жылға. Үкім шығарған соттың атауы: КСРО әскери трибуналының тұрақты сессиясы. Сауатты, партияда жоқ, білімі жалпы және рухани орта білімді, сотталмаған, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша қызметші (бұрынғы молда). Үкім шығарылған жылы, айы, күні: 1937 жылғы 21 маусым. Үкімнің заңды күшіне енген жылы, айы, күні: 1937 жылғы 17 тамыз.

10. Жүсіпов Әбдіхалық. Туған жылы: 1886 жылы Қарағанды облысы, Ақмола ауданы, № 1 ауылының байлар әулетінен шыққан. 1930 жылы Ақмола қаласының халық соты Қылмыстық Кодекстің 61-бабы бойынша 4 жылға жер аударылған. 1937 ж. РКФСР-нің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабының қарастырылған қылмыстар бойынша сотталды. 1-рет 1930 жылы; 2-рет 1937 жылы сотталған. Сауатты, партияда жоқ, жалғыз басты, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (молда).

11. Жүзбаев Дүйсенбай. Туған жылы: 1882 жылы ҚазКСР, Қарағанды облысы, Ақмола ауданы, № 6 ауылында шаруа малшы отбасынан шыққан. 1937 ж. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған қылмыстарға сәйкес сотталған. Сауатты, партияда жоқ, бұрын сотталмаған, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша колхозшы (бұрын молда).

12. Жармағамбетов Саябек. Туған жылы: 1879 жылы ҚазКСР, Қарағанды облысы, Тельманов ауданы, № 5 ауылынан, байлар ортасынан шыққан. 1930 жылы Қылмыстық кодекстің 58-10-бабы бойынша 5 жылға бас бостандығынан айыруға сотталып, жазасын өтеген. Сонымен қатар 1937 ж. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған

қылмыстар бойынша сотталды. 1-рет 1930 ж., 2-рет 1937 жылы сотталған. Сауатты, партияда жоқ, жалпы және рухани орта білімі бар, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (молда).

13. Балтабаев Қапу. Туған жылы: 1868 жылы, ҚазКСР Қарағанды облысы Ақмола ауданы «Ұзынкөл» ауылының байлар әулетінен шыққан. 1931 жылы ҚК 61-бабы бойынша халық сотымен сотталған. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған қылмыстар бойынша сотталған. 1931 жылы 1-рет; 2-рет 1937 жылы сотталған. Сауатты, партияда жоқ, білімі жалпы және рухани орта, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (молда).

14. Таубеков Сатмағамбет (Сатен). Туған жылы: 1872 жылы Қарағанды облысы Ақмола ауданы № 10 ауылынан, байлар тегінен шыққан. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған қылмыстармен 1937 ж. сотталған. Сауатсыз, партияда жоқ, бұрын сотталмаған, бірақ «Алаш Ордалық» Макиннің рулық тобына тартылғаны үшін жауапқа тартылған, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша — колхозшы.

15. Токумов Салық. Туған жылы: 1879 жылы, ҚазКСР Қарағанды облысы, Ақмола ауданы, № 6 ауылынан, орта қолды шаруаларынан шыққан. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабында қарастырылған қылмыстармен 1937 жылы сотталған. Сауатты, партияда жоқ, бұрын сотталмаған, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша діни ғибадат қызметшісі (молда).

16. Бельгибаев Пушык. Туған жылы: 1871 жылы ҚазКСР Қарағанды облысы, Ақмола ауданы, № 10 аулынан, тегі бай. 1926 жылы төңкерілген кеңестендіру науқанында теріс мамыр тобына қатысқаны үшін сотталған, 1930 жылы халық соты ҚК-нің 61-бабы бойынша 3 жылға жер аударды. 1937 жылы РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабының 2-тармағы және 58-11-бабы бойынша сотталды. Бірінші рет 1926 жылы; екінші рет 1930 жылы; үшінші рет 1937 жылы сотталған. Сауатсыз, партияда жоқ, үйленген, әлеуметтік жағдайы бойынша колхозшы.

17. Әділбаев Ахмет. Туған күні және т.б. деректер жоқ, белгісіз. Ақмоладан. Мединадағы «Ишфха» медресесін, XIX ғасырдың аяғында Египеттегі (Каир) «Джамие Агхари» жоғары медресесін бітірген.

18. Исабаев Маден. 1877 жылы туған, қазақ. Туған жері: Ақмола облысы, Сталин ауданы, № 6 ауыл. Кіммен және қашан қамауға алынды: 02.08.1937 ж., Сталиндік НКВД РО. Кіммен және қашан сотталды: 19.09.1937 жылы СҚО бойынша НКВД үштігімен, РКФСР ҚК-нің 58-10, 58-11-баптары бойынша. Күні және ақтау органы: 05.08.1959 жылы Ақмола облыстық сотымен. Істі тоқтатудың себебі — қылмыс құрамының болмауы. Білімі — бастауыш. Қамауға алынғанға дейін: Ақмола облысы, Қызыл ту колхозында тұрған. Қызметі — молда.

19. Нетесов Григорий Васильевич. 1884 жылы туған, орыс. Туған жері: Көкшетау уезі, Щучье болысы, Дмитриевка селосы. Кіммен және қашан қамауға алынды: 15.03.1928 ж., ОГПУ Ақмола губерниялық бөлімі. Кіммен және қашан сотталды: 29.07.1928 жылы ОГПУ Алқасы жанындағы ОЖ мен РКФСР ҚК 58-10-бабымен үш жылға жер аударылуға жіберілді. Күні және ақталу органы: 19.09.1989 жылы Көкшетау облысының прокуратурасы. Істі тоқтату себебі: КСРО ПВС-ның 1989 жылғы 16 қаңтардағы жарлығы. Білімі — бастауыш. Қамауға алынғанға дейін: Ақмола облысы, Щучье ауданы, Дмитриевка селосында тұрған. Қызметі: Дмитриевка селосында діни қызметші.

20. Никонов Диомид Егорович. 1869 жылы туған. Білімі — бастауыш. Қамауға алынғанға дейін: Ақмола облысы (Целиноград), Алексеевка селосында тұрған. Кіммен және қашан қамауға алынды: 15.11.1929 жылы ОГПУ Ақмола бөлімі. Кіммен және қашан сотталды: 30.01.1930 жылы ОГПУ ІІІ жанындағы үштік. Бап: РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабы, үш жыл мерзімге жер аудару. Күні және ақтау органы: 19.09.1989 ж., ҚазКСР прокуратурасы. Істі тоқтату себебі: КСРО 1989 жылғы 16 қаңтардағы жарлығы. Қызметі: шіркеу кеңесінің төрағасы.

21. Приходченко Лука Семенович. 1880 ж. туған. Ұлты беларус. Туған жері: Могилев губерниясы, Гомель округі. Білім — бастауыш. Кіммен және қашан қамауға алынды: 03.11.1930 ж. Петропавл округінің ОГПУ бөлімі. Кіммен және қашан сотталды: 06.12.1930 жылы Петропавл қаласының ОГПУ ІІІ жанындағы үштікпен РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабы бойынша 5 жылға бас бостандығынан айырылды. Күні және ақтау органы: 05.09.1998 жылы ҚР Бас прокуратурасы. Істі тоқтатылу себебі: ҚР 1993 жылғы 14 сәуірдегі Заңына сәйкес. 1930 ж. қамауға алынғанға дейін: Ақмола облысы, Балқаш ауданы, Ново-Саратовка ауылында тұрған. Қызметі: діни қызметші.

22. Сүлейменов Пазыл. 1888 жылы туған, қазақ. Туған жері: Қарағанды облысы Ақмола ауданының Қосқопа ауылы. Білімі — орта. Кіммен және қашан қамауға алынды: 15.11.1936 жылы Ақмола РО НКВД. Кіммен және қашан сотталды: 30.05.1937 жылы Қарағанды облыстық сотымен РКФСР Қылмыстық Кодексінің 58-10-бабына сәйкес 8 жылға бас бостандығынан айырылып, жазасын еңбекпен түзету лагерінде өтеген. Күні және ақтау органы: 08.07.1998 жылы ҚР Бас прокуратурасы. Істің тоқтатылу себебі: 1993 жылғы 14 сәуірдегі ҚР Заңы. 1936 жылы қамауға алынғанға дейін: Ақмола облысы, Қызыл ту колхозында тұрған. Қызметі — молда.

23. Токсамбаев Жармағамбет. 1860 жылы туған, қазақ. Туған жері: Қарағанды облысы, Қорғалжын ауданы, 9-ауыл. Кіммен және қашан қамауға алынды: 07.04.1936 жылы Ақмола РО НКВД. Кіммен және қашан сотталды: 01.07.1937 жылы Қарағанды облыстық соты. РКФСР ҚК 58-10-бабы бойынша 10 жылға бас бостандығынан айырылған, жазасын еңбекпен түзету лагерінде өтеген. Күні және ақтау органы: 09.07.1998 жыл ҚР Бас прокуратурасы. Істің тоқтатылу себебі: 1993 жылғы 14 сәуірдегі ҚР Заңы. Қамауға алынғанға дейін: Қазақстан, Қосқопа ауылында тұрған. Қызметі: молда.

24. Усачев Петр Павлович. 1892 жылы туған, орыс. Туған жері: Петропавл округі, Балқаш ауылы. Білімі — бастауыш. Кіммен және қашан қамауға алынды: 16.08.1929 жылы Петропавл ОГПУ-ның округтік бөлімі. Кіммен және қашан сотталды: 29.01.1930 жылы ОГПУ Алқасы жанындағы ОЖ, РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабына сәйкес үш жылға концлагерде бас бостандығынан айырылды. Күні және ақтау органы: 19.09.1989 ж. Көкшетау облыстық прокуратурасы. Істі тоқтату себебі: КСРО-ның 1989 жылғы 16 қаңтардағы Жарлығы. 1929 жылы қамауға алынғанға дейін: Ақмола облысы, Балқаш ауылында тұрған. Қызметі: поп.

25. Утеулин Абуталип. 1855 жылы туған, қазақ. Туған жері: Солтүстік Қазақстан облысы, Еңбекшілдер ауданы, 11-ауыл. Білімі — бастауыш. Кіммен және қашан қамауға алынды: 16.10.1930 жылы ОГПУ Петропавл округі. Кіммен және қашан сотталды: Қазақстандағы ОГПУ ПП жанындағы үштіктің отырысы, 06.12.1930 жылы РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабы, 5 жылға бас бостандығынан айырылды, жазасын еңбекпен түзету лагерінде өтеген. Күні және ақтау органы: 31.05.1989 жыл Көкшетау облысының прокуратурасы. Істі тоқтату себебі: КСРО 1989 жылғы 16 қаңтардағы Жарлығы. 1930 жылы қамауға алынғанға дейін: Ақмола облысы (Целиноград) Еңбекшілдер ауданының 11-ауылында тұрған. Қызметі: имам.

Көріп отырғанымыздай істі болып, 58-бап бойынша сотталған тізімдегі адамдар толықтай діни қайраткерлер екенін байқаймыз. Кейбіреулері тіпті екі немесе үш рет істі болғандар. Барлығы да сол кездегі сауатты, көзі ашық, ел тізгінін ұстаған бай-қуатты азаматтар. Халық алдындағы адал қызметі және діни, саяси көзқарастары үшін олар тыныштық таба алмай, құрығы ұзын кеңес өкіметінің құрбаны болды.

Қорытынды

Соңында айтарымыз өткен ғасырдың 20-30 жылдарындағы қуғын-сүргін — еліміздің тарихындағы жазылмаған жара болып қала бермек. Сол кездегі соттау істерінің құпиялығы, уақытқа байланысты әдейі жойылуы немесе жасырылуы өкінішке орай шындықты жасырды және көптеген ақтандақтарды қалдырды. Бүгінге дейін кінәсіз қуғын-сүргінге ұшырағандардың барлығы бірдей ақталған жоқ. Қазіргі ұрпақтың міндеті сол кеңестік саясаттың жазықсыз құрбаны болғандарды түпкілікті ақтау. Әрине біз уақытты өзгертіп, қуғын-сүргін қиянатын көрген жандардың тағдырларын қалпына келтіре алмаймыз, оларды қайта тірілте алмаймыз. Бірақ, келешек ұрпақ үшін басты парызымыз, сол кінәсі жоқ адамдардың шынайы бейнесін сақтап, тарихи әділдікті қалпына келтіріп, түпкілікті ақтау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1 Холявченко Д.С. Очерки истории идеологической деятельности КПСС / Д.С. Холявченко, С.Н. Ушакова. — М., 1985–1986. — 416 с.

2 Мусагулова А.Б. Борьба Советской власти против религии и ее отрицательные последствия в национальном самосознании / А.Б. Мусагулова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/21755/84/2/4/0/>

3 Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). — Ф. 17. — Т. 13. — Д. 315. — Л. 19–23.

- 4 Сайынов Д. Кеңес үкіметінің дінге қарсы саясаты және діни тұлғалардың қудалануы [Электрондық ресурс] / Д. Сайынов. — Қолжетімділік тәртібі: <https://alash24.kz/news/14201> 22.09.2021.
- 5 ҚР ОМА. — 81-қ. — 4-т. — 3-іс. — 277-284-п.
- 6 Тарихи сананы жоюдың ерекше тәсілдері қолданылған [Электрондық ресурс]. — // Егемен Қазақстан. — 2021. — 15 қазан. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/292935-tarikhi-sanany-dgoyudynh-erekshe-tasilderi-qoldanylghan>.
- 7 Астана қаласының Мемлекеттік мұрағаты. — 65-қ. — 1-т. — 5381-іс.

К.С. Ускембаев, С.А. Ескалиев, К.Т. Бодеев

Борьба советской власти против религии в 1920–1930-е гг.

Доктрина установления социализма в Советском Союзе стала реализовываться через задачи индустриализации, коллективизации, культурной революции, формирование науки и культуры, интеллигенции, служащей советской идеологии и нового образа жизни. В этом контексте авторы настоящей статьи определяют политику, проводимую советской властью против религии, религиозных деятелей в 1920–1930-х годах. Рассматривают один из периодов длительной антирелигиозной политики советского правительства. На основе архивных материалов авторы раскрывают правду о репрессиях, возбужденных уголовных делах, связанных с религиозными деятелями, а также о проводимых специальных мероприятиях среди населения с целью превращения общества в «безбожников».

Ключевые слова: казахские религиозные деятели, исламские ценности, репрессии, уголовные дела, государственная политика, народная память.

K.S. Uskembayev, S.A. Yeskaliyev, K.T. Bodeyev

The struggle of the Soviet government against religion in the 1920s and 1930s.

The doctrine of establishing socialism in the Soviet Union began to be implemented through the tasks of industrialization, collectivization, cultural revolution, formation of science and culture, intellectuals serving the Soviet ideology and new way of life. In this context, the authors of the article define the policy pursued by the Soviet authorities against religion and religious figures in the 1920s and 1930s. The authors also examine one of the periods of the Soviet government's long anti-religious policy. Based on archival materials, the authors write about repressions, initiated criminal cases related to religious figures, as well as special activities conducted among the population in order to turn the society into “godless”.

Keywords: Kazakh religious figures, Islamic values, repression, criminal cases, state policy, national memory.

References

- 1 Kholiavchenko, D.S., & Ushakova, S.N. (1985). Ocherki istorii ideologicheskoi deiatelnosti KPSS [Essays on the history of the ideological activity of the CPSU]. Moscow [in Russian].
- 2 Musagulova, A.B. Borba Sovetskoi vlasti protiv religii i ee otritsatelnye posledstviia v natsionalnom samosoznanii [The struggle of the Soviet government against religion and its negative consequences in the national consciousness]. Retrieved from <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow/21755/84/2/4/0/> [in Russian].
- 3 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 17. — Vol. 113. — P. 315 [in Russian].
- 4 Saiynov, D. Kenes ukimetinin dinge qarsy saiasaty zhane dini tylgalardyn qudalanuy [The anti-religious policy of the Soviet Government and the persecution of religious figures]. Retrieved from <https://alash24.kz/news/14201> 22.09.2021 [in Kazakh].
- 5 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivy [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Vol. 4. — C. 3. — P. 277-284 [in Kazakh].
- 6 Tarikhi sanany zhoiudyn erekshe tasilderi qoldanylghan [Unique ways of destroying historical consciousness were used]. Retrieved from <https://egemen.kz/article/292935-tarikhi-sanany-dgoyudynh-erekshe-tasilderi-qoldanylghan> [in Kazakh].
- 7 Astana qalasynyn Memlekettik muragaty [State Archive of Astana city]. — F. 65. — Vol. 1. — C. 5381 [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Ускембаев Канат — т.ғ.к., әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар Жоғары мектебінің профессоры, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-7154-8303>

Ескалиев Самат — т.ғ.к., профессор ассистенті А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-6664-1738>

Бодеев Канат — PhD, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессор ассистенті, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-2172-1558>

Information about the authors

Uskembayev Kanat — Candidate of history, assistant professor of the Department of higher school of social and human sciences, International University Astana, Astana, Kazakhstan.

Yeskaliyev Samat — Candidate of history, assistant professor, A. Kusayinov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan.

Bodeyev Kanat — PhD, assistant professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

С.А. Ярыгин ^{*}, С.К. Сакенов , А.С. Ганиева

Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан
(E-mail: sergeyarygin80@gmail.com; sergazi_82@mail.ru; ganieva@mail.ru)

Петроглифы раннего железного века в горах Кайраколь и Каракунгей

В статье представлены результаты полевых исследований 2022–2023 гг. в Юго-Восточном Казахстане. Авторы вводят в научный оборот сведения о наскальных изображениях раннего железного века, зафиксированных в горах Кайраколь и Каракунгей в Аксуском районе Жетысуской области. Приведены данные по шести скоплениям петроглифов с рисунками данного хронологического периода. Рисунки встречаются на открытых вертикальных и горизонтальных плоскостях крупных и малых скальных выходов, на вершинах южных, юго-западных и юго-восточных склонов гор. Наскальные изображения выполнены в двух основных техниках — пикетажа и поверхностной выбивке. Петроглифы раннего железного века входят в состав крупных скоплений разновременных петроглифов. В перечень изображений входят олени, волки, кабаны, горные козлы, архары и антропоморфные персонажи. Ряд петроглифов находят прямые или косвенные аналогии в искусстве раннесакских кочевников Центральной Азии, сакских племен Жетысу и кочевников гунно-сарматского периода. В результате проведенного анализа на основании стилистических аналогий в составе петроглифов раннего железного века изучаемого региона выделены три устойчивые хронологические группы: 1) VIII–VII вв. до н.э.; 2) VI–III вв. до н.э.; 3) II в. до н.э.–V н.э.

Ключевые слова: петроглифы, ранний железный век, Жетысу, Кайраколь, Каракунгей, скальные массивы.

Введение

В 2022–2023 гг. в Аксуском районе Жетысуской области Республики Казахстан таусамальским археологическим отрядом Института археологии имени А.Х. Маргулана проведена разведка в горах Кайраколь и Каракунгей. Работы проводились в рамках проекта по исследованию памятников археологического комплекса Таусамалы.

Обследованы склоны плато Суук и северные ущелья гор Кайраколь, северо-восточные склоны гор Каракунгей, ущелье реки Аксу. Горы Кайраколь (2201 м) и Каракунгей (1274 м) входят в систему Жонгарского Алатау. На западе горы Кайраколь упираются в русло реки Аксу, на юге ограничены ее правым притоком рекой Теректы, на востоке отделены от гор Маркатау рекой Саркан. Горы Каракунгей на востоке ограничены рекой Аксу, на западе и юго-западе рекой Буйен и хребтом Кобыртау. Ландшафты предгорий и горных плато полупустынные, степь каменистая. Климатические условия региона достаточно суровые с увеличенной континентальностью и засушливостью. Административно расположены в Аксуском и Сарканском районах Жетысуской области.

Петроглифы чаще всего занимают поверхности скальных массивов, расположенных близко к вершинам сопков, на крутых южных склонах, на скальных выходах вдоль реки Аксу. В крупных скоплениях фиксируются до 1000 изображений, в небольших порядка 50 рисунков (рис. 1). Всего обработаны данные по двадцати шести скоплениям в пяти кластерах — Каракунгей, Аксу III, Кайраколь I, II и III. В составе кластеров отмечается от трех до нескольких десятков скоплений петроглифов и сотни отдельных изображений. Плоскости расположены на южных склонах гор Кайраколь, обращенных в сторону реки Аксу.

Петроглифы чаще занимают поверхности скальных массивов, расположенных близко к вершинам сопков (кластер Каракунгей), на крутых южных склонах (Кайраколь I–III), на скальных выходах вдоль реки Аксу (Аксу III). Петроглифы создавались в технике пикетажа, резьбы, гравировки, часть изображений выполнена комбинированно. Местный материал, на который наносились петроглифы, представляет собой мелкозернистый песчаник с зеркально-гладкой поверхностью, покрытой черного цвета патиной. Однако часто петроглифы наносились на плоскости без патины. Изображения можно разделить на несколько основных типов: 1) рисунки животных; 2) рисунки антропоморфных фигур; 3) стилизованные изображения; 4) изображения тамг и знаков. Практически 80 % всех изображений

* Автор-корреспондент. E-mail: sergeyarygin80@gmail.com

составляют петроглифы горных козлов и архаров. По композиционному расположению петроглифы раннего железного века разделяются на три группы: 1) в составе крупных многофигурных и разновременных скоплений на широких панно; 2) в составе небольших групп, по три-четыре петроглифа, связанных одним сюжетом; 3) одиночные петроглифы на небольших плитах и камнях. Закономерности в распределении разных групп не наблюдается, количество фигур зависело от ширины природных скальных выходов и их ориентации на солнечную сторону.

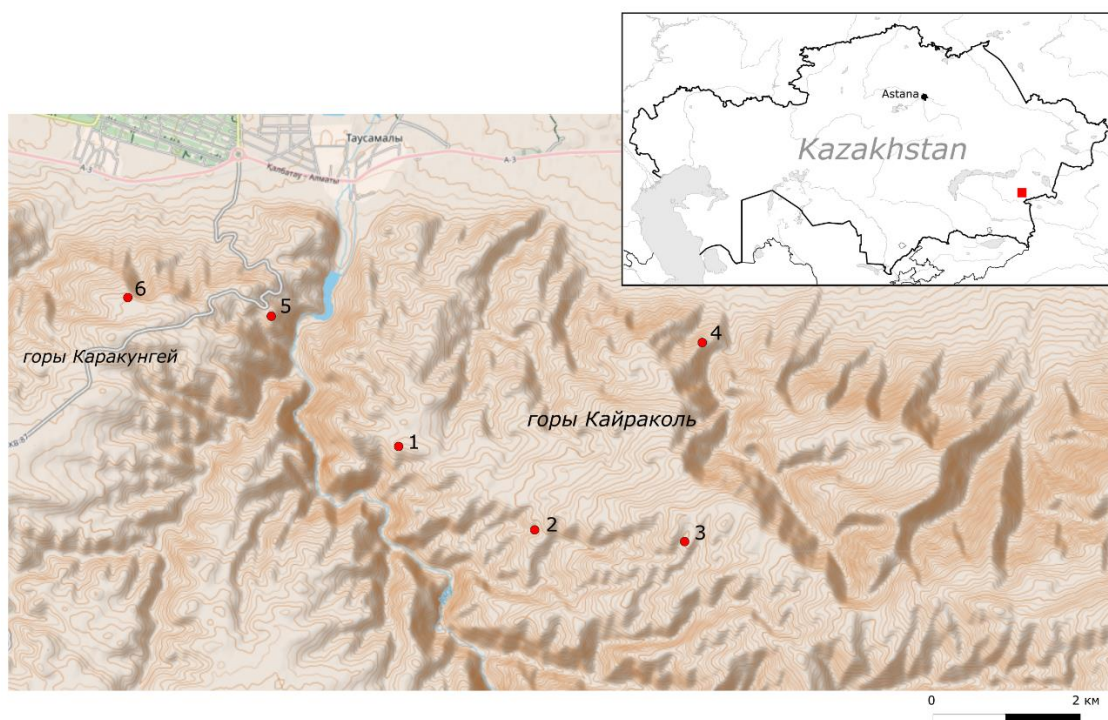

Рисунок 1. Скопления с петроглифами раннего железного века в горах Кайраколь и Каракунгей

Исследование и публикация петроглифов раннего железного века представляются важным не только в решении вопросов, связанных с проблемами археологии или искусствоведения, но и предоставляют в руки исследователей материал, который можно и необходимо использовать для решения разных междисциплинарных задач и научных вопросов [1].

Методы

Работы по выявлению и фиксации наскальных изображений в горах Кайраколь носят системный характер. С этой целью была подготовлена секторальная карта поэтапного исследования местности, учитывающая как особенности рельефа, так и варианты безопасного доступа к территории проведения разведки. На основе предварительных результатов выявлены основные места концентрации наскальных изображений. Каждому из топографических объектов даны условные наименования. Нумерация групп произведена по мере удаления от выхода одноименной реки с ущелья горной гряды. Сбор и фиксация материалов произведены комплексным методом контактной и цифровой съемки петроглифов. С целью минимизации негативного влияния в процессе исследований при определении применяемого метода учитывались сохранность наскальных изображений и качество камня. В процессе фиксации изображений учтены их топографическое и пространственное положение, характер исполнения, наличие дополнительных элементов и окружающего контекста. В ходе типологического разбора коллекции применен опыт классификации по ряду информативных признаков с приведением ассоциативных параллелей. Данный метод позволил выстроить визуализированную комбинацию исходных и производных групп изображений.

В работе использовалось методическое руководство типологического деления. При составлении предлагаемой коллекции петроглифов учитывался следующий обширный перечень принципов и критериев: пространственное положение (отдельное или вписанное в композицию изображения); ассоциативные параллели (зооморфное, геометрическое, антропологическое, космологическое изображения,

условные топографические знаки и пр.); качество исполнения (способы нанесения, глубина, точность линий, объемность, параметры изображения); хронологическое деление (уровень патинизации, палимпсест, ближайшие памятники, результаты анализов естественных наук), а также множество иных параметров, позволяющих в итоге с различной степенью уверенности рассуждать о времени и семантике изображения [2].

Основные результаты

Для презентации петроглифов в публикацию отобраны наиболее выразительные образцы, которые наглядно показывают художественные стили и технические приемы, распространенные в регионе в раннем железном веке.

Самыми ранними петроглифами раннего железного века, восходящими по типу орнаментации к предшествующей эпохе бронзы, можно считать изображения животных, заполненные решеткой. В кластере Кайраколь II и Карасай выявлены две сцены охоты на животных, корпуса которых заполнены решетчатым орнаментом. На первой — лучник со сложносоставным луком, изображенный над животным, стреляет в его спину. Лучник исполнен простыми линиями, выделена голова, ступни. Животное сохранилось неполностью, голова разрушена сколом. Корпус тела обозначен двумя параллельными линиями. Ноги согнуты и вытянуты вперед. Хвост свернут под тело, на конце показан широкой полосой (рис. 2).

Рисунок 2. Сцена охоты лучника на животное (вероятно, тигра) в горах Кайраколь. Скопление 2

На второй сцене показана охота группы всадников на похожего по типу животного, тут же изображена колесница без наездника. Сверху над ними возвышаются две крупные человеческие фигуры, которые что-то держат в руках и несущие колчаны или ножны за спинами на поясе. Колесница, в которую запряжены две лошади, расположена с левого края сцены. Над верхней лошадью, вплотную к ней выбит всадник на лошади. Второй всадник находится рядом с решетчатым животным под его задними ногами. Лошади изображены в одной манере, показаны две длинные ноги, длинный хвост. Всадники выполнены в технике пикетажа. Хорошо видна фигура только одного, расположенного ближе к решетчатому животному. У него видно голову, руку, свисающие ноги со ступнями. Сзади тела изображен горит. Одна фигура лошади без всадника, в низу сцены, показана с четырьмя ногами (рис. 3).

Орнаментированный зверь изображен в движении, это хорошо видно по задним ногам. Хвост слегка загнут, видно два тонких и острых уха, глаз, пасть приоткрыта, показаны острые зубы. Корпус заполнен решетчатым орнаментом, количество поперечных изогнутых линий немного. Морда заужена к пасти. Над зверем расположена фигура горного козла со сгорбленным корпусом, двумя прямыми ногами, слегка направленными вперед.

Рисунок 3. Сцена охоты всадников на тигра с участием колесницы в горах Кайраколь. Скопление 4

К этому периоду или несколько позднее можно датировать группу животных, выявленных в кластере Кайраколь II, на одной плоскости в составе многофигурной и разновременной композиции. Пять миниатюрных фигур изображены в комбинированной технике пикетажа и гравировки (рис. 4). Четыре из них имеют синкретический облик, совмещая в себе черты оленей и козлов (рис. 4, 1–4) и одна фигура лошади (рис. 4, 5). Ноги ровные, кроме одной, прямые опущенные вниз или слегка выдвинутые вперед (рис. 4, 4).

Рисунок 4. Миниатюрные изображения оленей и лошади в горах Кайраколь. Скопление 3

К раннесакскому времени можно отнести несколько петроглифов животных, внутренняя часть туловища которых заполнена линиями. В горах Каракунгей в урочище Солдатсай было обнаружено изображение кабана. Он показан в позе «внезапной остановки», с вытянутыми наискось вперед ногами или стоящим на кончиках копыт, со свисающими ногами. У животного хорошо показаны зубы, и выделен толстый хвост (рис. 5).

Рисунок 5. Изображение кабана в горах Каракунгей. Скопление 5

Стандартная сцена с охотой лучника в сопровождении собак на стадо горных козлов зафиксирована в горах Каракунгей, над ущельем Чертовы ворота (рис. 6). В центре композиции находится лучник, стреляющий в гигантского козла, в заднюю ногу которого вцепилась собака. Пять последовательно следующих друг за другом фигур козлов расположены в нижней части сцены. Цепочку замыкает изображение собаки или лошади. Козлы выполнены в технике пикетажа в одинаковой манере и одной стилистике. Крупное хорошо узнаваемое тело, небольшая треугольной формы голова увенчана закрученным в спираль рогом. Показаны две ноги, хвост. Отдельные, небольшие фигуры козлов расположены сверху от сцены охоты.

Рисунок 6. Сцена охоты в горах Каракунгей. Скопление 6

К сакскому времени можно отнести ряд изображений оленей (рис. 7). Основная их часть зафиксирована в горах Кайраколь, в скоплении 2. Некоторые выполнены в скифо-сибирском зверином стиле и достаточно узнаваемы благодаря хорошо проработанным реалистичным рогам. Некоторые из них сильно стилизованы и, возможно, выбитые позже основной группы. Пример этого петроглифа в виде животного с ногами, которые спиралевидно закручены вовнутрь (рис. 7, 2).

Рисунок 7. Изображение оленей в горах Кайраколь. Скопление 2

К концу раннего железного века можно отнести изображение оленя, выявленного в том же скоплении, но сепаратно по отношению к другим петроглифам. Ноги животного подогнуты под тело. Рога показаны одной центральной линией, которую пересекают четыре скобообразные ветви. Их форма аналогична форме рогов у схематичных оленей из группы 2 этого же скопления. У животного выделена морда с глазом, крупное ухо, треугольный хвост. Корпус заполнен аморфными элементами. Ноги, задняя часть крупа и передняя часть корпуса туловища заполнены сплошной выбивкой (рис. 8).

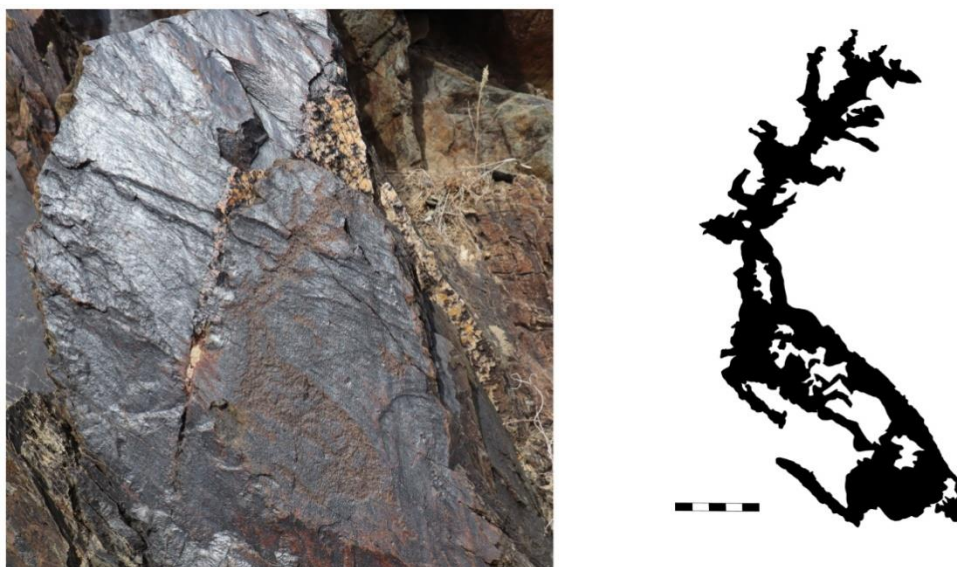

Рисунок 8. Изображение оленя, датированного рубежом эр

Рисунок 9. Изображения антропоморфных фигур в горах Кайракколь. Скопления 1, 2, 3

В скоплениях петроглифов в горах Кайракколь обнаружено несколько антропоморфных фигур, которые можно отнести к раннему железному веку. У первой фигуры одной центральной линией показаны голова, торс и фалл. Ноги и руки согнуты в локтях и коленях. Показаны пальцы и ступни, голова округлая. Патенизация выбивки слабая, поэтому на коричневом фоне скальной плоскости, они просматриваются вплоть до деталей (рис. 9, 1). В нескольких метрах к востоку, на вертикальной скальной плоскости с экспозицией на юго-запад обнаружено три антропоморфных персонажа. Два мужских, которые держатся за руки, и вероятно, одним женским с опущенным вниз платком (рис. 9, 2). Еще одна фигура из скопления 1 показана в вызывающей позе с рукой «в бок», сдвинутым на плечо верхним одеянием (рис. 9, 3). Возможно, что к концу раннего железного века относится изображение всадника на олене. Животное выполнено в позднесакском стиле. Однако не исключено, что чело-веческая фигура подрисована позже. При этом следов разницы загара и патенизации всадника и животного не выявлено (рис. 9, 4).

Самым распространенными петроглифами раннего железного века в горах Каракунгей и Кайракколь являются рисунки горных козлов. Можно выделить шесть основных типов, различающихся по стилистическому исполнению. Они разделяются на два подтипа, отличающиеся выбивкой корпуса, — со сплошным пикетажем корпуса и контурные: 1) фигуры с крупным крупом и выдвинутыми вперед ногами; 2) фигуры со сгорбленным корпусом, ноги согнуты и практически соприкасаются под телом; 3) фигуры с широко расставленными ногами; 4) фигуры с контурным крупом; 5) фигуры с контурным телом; 6) фигуры с контурным телом, четырьмя ногами и двумя рогами (рис. 10).

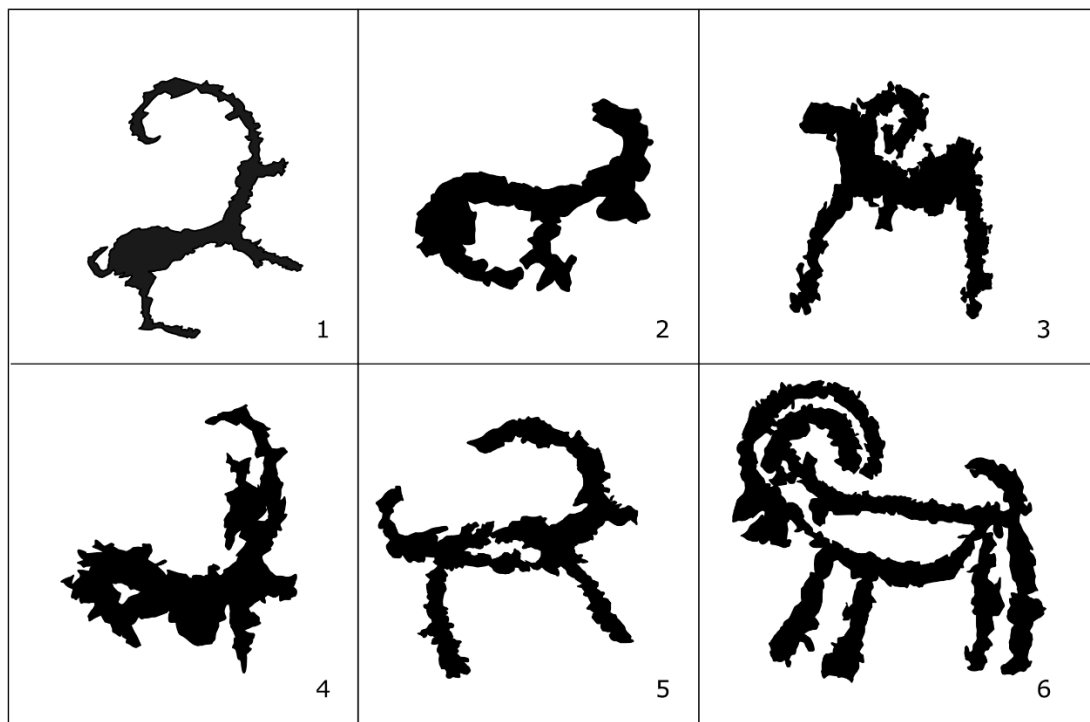

Рисунок 10. Типы изображений горных козлов в горах Кайракколь и Каракунгей

Обсуждение

Вопросы относительной датировки петроглифов основываются на анализе стратиграфии и сопоставления конкретных образов, их реалий с уже известными или представленными художественными аналогами или артефактами из датированных комплексов. Петроглифы раннего железного можно разделить на три основные хронологические группы. 1) VIII–VII вв. до н.э.; 2) VI–IV вв. до н.э.; 3) III–II вв. до н.э. (рис. 11).

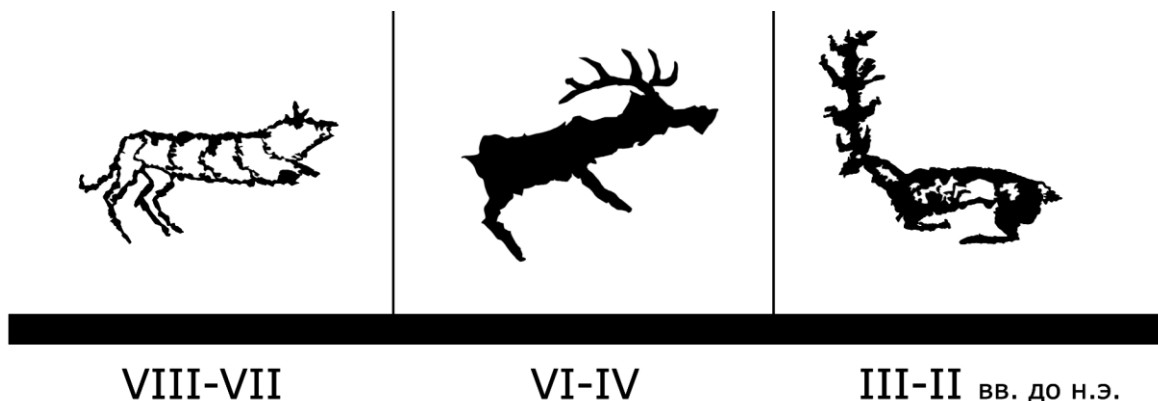

Рисунок 11. Хронология петроглифов раннего железного века

Первая хронологическая группа связана с появлением в горах Кайракколь и Каракунгей кочевников с культурой раннесакского облика. Это петроглифы, выполненные в технике граффити, пикетажа и шлифовки, они имеют точные очертания и небольшие размеры. Встречаются изображения лучников со сложносоставными луками с прямыми или чуть загнутыми концами. Схематичные изображения колесниц и изображения животных в ажурном и аржано-майэмирском стиле. Аналогии фигурам можно встретить на оленных камнях II типа (подтип 2) (по Д.Г. Савинову) [3]. С точки зрения иконографии они характеризуются весьма чёткими признаками и представляют фигуры стоящих животных, чаще всего — оленей с опущенными вниз ногами (иногда показаны две пары одинаково изображённых ног), поставленными на кончики копыт. Круп животного приподнят, голова поднята

вверх, морда вытянута вперёд. В некоторых случаях изображения оленей имеют черты «лосинообразности», как, например, на оленном камне из Уюк-Турана. На этих же памятниках в такой же характерной позе представлены фигуры стоящих кабанов с низко опущенной головой и острым гребнем на холке. Такое постоянное сочетание двух основных образов на одних и тех же камнях вряд ли можно считать случайным. Кроме того, налицо определённая, причём весьма законченная стилизация в изображении этих двух избранных персонажей, и в этом отношении, как уже говорилось, такие рисунки можно считать столь же стилизованными, как и фигуры оленей на оленных камнях I типа, но выполненными в иной стилистической манере. Аналогии изображениям подобного рода достаточно многочисленны. Наиболее показательны из них — в предметных сериях фигурка стоящего оленя из Уйгарака из Приаралья и изображения на майэмирском зеркале из Восточного Казахстана; в петроглифах — Ортаа-Саргол в Туве. Большинство изображений, выполненных в аржано-майэмирском стиле, найдено на территории Южной Сибири, Центральной и Средней Азии [3; 126–129].

В этот период или на стыке с последующим можно поместить фигуру кабана, которая обнаружена в урочище Солдатсай (рис. 6). Кабан изображен в архаической позе, характерной для раннесакского времени. Близкие по манере изображения выявлены в скоплениях Малый Койтас и Ешкиольмес (Жетысу), в Боролдае и Ушозен (Каратау) [4; фото 34–35, 37–38, 74, 75а, 75в]. Изображения надежно датируются по аналогиям. Похожие фигуры широко распространяются в Центральной Азии в VIII–VI вв. до н. э. Они известны по материалам курганов Аржан, Аржан-2, кургана № 5 могильника Шиликты [5; 409–410, рис. 1].

Вторая хронологическая группа датируется сакским периодом. Изображений данного периода так же, как и предыдущего, немного или они достаточно невыразительны. В качестве примеров можно привести орнаментированную фигуру — волка, многочисленные петроглифы горных козлов и архаров и сцены охоты на них. К периоду относятся петроглифы оленей, некоторые из них выполнены вполне узнаваемо в скифо-сакском зверином стиле, другие сильно стилизованы.

Третий период объединяет петроглифы постсакского и гунно-сарматского времени. К ним можно отнести разные по типу изображения — антропоморфные фигуры, животные — козлы, олени, фантастические звери.

В кластере Кайракколь II обнаружена фигура оленя с подогнутыми под себя ногами (рис. 8). Близкие по типу встречаются в петроглифах позднеатагарского или тесинского времени на территории Минусинской котловины. Это рисунки с аморфными завитками и линиями на корпусах, без прорисовки деталей — Абакано-Перевоз, Бычиха, Куны, Суханиха, Тепсей [6; 41–46; рис. 2, 4, 7]. Их можно сопоставить с изображениями в скифо-сибирском стиле, но при этом они отличаются большим схематизмом и искажением пропорций фигур. Петроглифы «летающих» / «лежащих» животных — оленей, баранов, лошадей, по словам исследователей, напоминают бронзовые бляхи и статуэтки, которые известны по материалам V–IV вв. до н.э. из северо-западного Китая и юго-западной Внутренней Монголии и II–I вв. до н.э. из района Ордоса. Однако благодаря наличию палимпсестов данные изображения в Хакасии датируются тесинским временем [7; 24–25]. В горах Кайракколь ранее были обнаружены и другие петроглифы, которые можно сопоставить с искусством гунно-сарматского времени восточных областей Центральной Азии [8; 193–207].

Антропоморфные фигуры в скоплениях Кайракколь (рис. 9) находят аналогии среди постсакских гравировок Калмак-Эмеля, Койшоки и Жылысай I в Центральном Казахстане, а также из закрытых комплексов тесинской культуры. В урочище Койшоки на реке Токраун можно отметить антропоморфного персонажа с идентичным положением рук и ног в окружении контурных козлов и лошадей, выполненных в схематичном виде. Похожую фигуру человека можно увидеть рядом с линейным рисунком верблюда. В скоплении Жылысай I такой же персонаж выбит рядом с изображением козла и оленя, тут же зафиксировано два решетчатых знака [9; илл. 205, 209, 212, 227]. Похожие фигуры обнаружены среди постсакских гравировок в Калмак-Эмеля. Рядом располагались олени с подогнутыми под тело ногами. Аналогии петроглифам, по мнению С.А. Яценко и А.Е. Рогожинского, можно обнаружить в искусстве Минусинской котловины атагарского или тесинского времени [10; 733–767; рис. 10].

Близкие по типу рисунки персонажей в линейной манере с крупными плечами и согнутыми локтями и коленями, так что получалась поза вприсядку, известны из закрытых комплексов тесинской культуры — могильники Есино III и X. Это изображения на каменных плитках из могильных ям [3; 96, 214, рис. 13, табл. XLVIII].

Можно предположить, что к гунно-сарматскому периоду относятся петроглифы, в которых наблюдается вырождение скифо-сибирского орнаментального стиля. К примеру, использовавшиеся

ранее завитки становятся формальными и не согласованными с общим корпусом изображения, что, в свою очередь, приводят к деградации образа. Подобное было ранее уже высказано для петроглифов Кулжабасы [11].

Заключение

Выборочный анализ петроглифов раннего железного века позволяет на локальной территории Восточного Жетысу выделить несколько изобразительных традиций, которые разделены хронологическими рамками и происхождением. Хорошо определяется ранний период, относимый к раннесакскому времени. Петроглифы сакского времени достаточно однообразны и маловариабельны. Это изображения горных козлов, реже оленей и сцены охоты. Последующий период позднесакский и гунно-сарматский выделяется благодаря аналогиям из восточных областей Центральной Азии и Южной Сибири.

Работа выполнена при финансировании Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант AP14869290 — «Исследование археологического комплекса гунно-сарматской эпохи Таусамалы в Восточном Жетысу»).

Список литературы

- 1 Шаймердинова Н. Петроглифы и тамги Евразийского ареала как архетипы тюркской культуры и письменности / Н. Шаймердинова, Т. Молдабай Т. // *Turkic Studies Journal*. — 2023. — Т. 5. № 4. — С. 35–51.
- 2 Шер Я.А. Первобытное искусство: факты, гипотезы, методы и теория / Я.А. Шер // *Археология, этнография и антропология Евразии*. — 2000. — № 2. — С. 77–87.
- 3 Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии / Д.Г. Савинов. — СПб.: СПбГУ, 1994. — 208 с.
- 4 Бейсенов А.З. Петроглифы раннего железного века Жетысу / А.З. Бейсенов, А.Н. Марьяшев. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2014. — 156 с.
- 5 Зимовец Р.В. Образ кабана в скифском зверином стиле Северного Причерноморья. Внутренняя эволюция и внешние влияния / Р.В. Зимовец // *Археология і давня історія України*. — 2019. — Вип. 2 (31). — С. 409–429.
- 6 Тялягина М.А. К проблеме атрибуции петроглифов тесинского времени на памятниках наскального искусства Минусинской котловины / М.А. Тялягина // *Изв. Иркут. гос. ун-та. Сер. Геоархеология. Этнология. Антропология*. — 2015. — Т. 13. — С. 39–49.
- 7 Байбердина (Тялягина) М.А. Изображения тесинского времени в Минусинской котловине в контексте археологического материала / М.А. Байбердина (Тялягина) // *Теория и практика археологических исследований*. — 2019. — Т. 27. № 3. — С. 20–34.
- 8 Ярыгин С.А. Петроглифы «восточного» облика в горах Кайрақкөл и долине реки Аксу / С.А. Ярыгин, Н.Н. Илдеряков // *Нижевож. археол. вестн.* — 2022. — Т. 21. № 1. — С. 193–207. DOI: 10.15688/akz.2022.1.10
- 9 Маргулан А.Х. Сочинения: Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. Каменные изваяния Улытау. — Т. 3–4 / А.Х. Маргулан. — Алматы: Атамұра, 2003. — 246 с.
- 10 Яценко С.А. Несколько заметок о знаках-тамгах сарматов и их соседей / С.А. Яценко, А.Е. Рогожинский // *МАИАСП*. — 2021. — №13. — С. 733–767.
- 11 Марьяшев А.Н. Древности Кулжабасы / А.Н. Марьяшев, Б.А. Железняков. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2013. — 150 с.

С.А. Ярыгин, С.К. Сакенов, А.С. Ганиева

Қайрақкөл және Қаракүңгей тауларындағы ерте темір дәуірінің петроглифтері

Мақалада 2022–2023 жылдардағы Оңтүстік-Шығыс Қазақстанда жүргізілген далалық зерттеулердің нәтижелері берілген. Авторлар Жетісу облысының Аксу ауданындағы Қайрақкөл және Қаракүңгей тауларындағы ерте темір дәуірінде жартастарға салынған суреттер жайлы материалдарды ғылыми айналымға енгізіп отыр. Аталмыш хронологиялық кезеңнің тасқа қашалып салынған петроглифтердің алты жерде шоғырланғаны анықталды. Суреттер таулардың оңтүстік, оңтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс беткейлерінің шыңдарында, ашық тік немесе көлденең орналасқан ірі және ұсақ жарта беттерінде кездеседі. Жартастағы петроглифтер екі негізгі әдіспен салынған: пикетаж және қашалып. Ерте темір дәуірінің суреттері әртүрлі кезеңдегі петроглифтердің үлкен жинақтарының бөлігі болып табылады. Суреттер тізімінде бұғы, қасқыр, қабан, тау ешкілері мен арқарлар, антропоморфтық кейіпкерлер бар. Бірқатар петроглифтерде Орта Азиядағы ерте сак көшпенділерінің, Жетісудағы сак

тайпаларының және ғұн-сармат дәуіріндегі көшпелілердің өнерінде ұқсастықтар анықталды. Зерттелген аймақтың ерте темір дәуірі петроглифтерінің құрамындағы стильдік ұқсастықтарға сүйене отырып, жүргізілген талдау негізінде үш тұрақты хронологиялық топ анықталды: 1) б.з.д. VIII–VII ғасырлар; 2) б.з.д. VI–III ғасырлар; 3) б.з.д. II ғасыр — б.з. V ғасыр.

Кілт сөздер: петроглифтер, ерте темір дәуірі, Жетісу, Қайрақкөл, Қаракүңгей.

S.A. Yarygin, S.K. Sakenov, A.S. Ganieva

Early Iron Age petroglyphs in the Kairakkol and Karakungey mountains

The article presents the results of field research in South-East Kazakhstan in 2022–2023. The authors introduce into scientific circulation information about early Iron Age rock paintings recorded in the Kairakkol and Karakungey mountains in the Aksu region of the Zhetysu region. Data are provided on six clusters of petroglyphs with drawings from this chronological period. The drawings are found on open vertical and horizontal planes of large and small rocky outcrops, on the tops of the southern, southwestern and southeastern slopes of the mountains. The rock carvings were made using two main techniques: the piquetage technique and surface carving. Petroglyphs of the Early Iron Age are part of large accumulations of petroglyphs of different periods. The list of images includes deer, wolves, wild boars, mountain goats and argali, anthropomorphic characters. A number of petroglyphs find direct or indirect analogies in the art of the early Saka nomads of Central Asia, the Saka tribes of Zhetysu and the nomads of the Hun-Sarmatian period. Based on stylistic analogies in the composition of the Early Iron Age petroglyphs of the studied region and on the basis of the analysis carried out, three stable chronological groups were identified: 1) 8-7 centuries BC; 2) 6–3 centuries BC; 3) 2nd century BC – 5th century AD.

Keywords: petroglyphs, Early Iron Age, Zhetysu, Kairakkol, Karakungey.

References

- 1 Shaymerdinova, N., & Moldabay, T. (2023). Petroglify i tamgi Evraziiskogo areala kak arkhetyipy tiurkskoi kultury i pismennosti [Petroglyphs and tamgas of the Eurasian area as archetypes of Turkic culture and writing]. *Turkic Studies Journal*, 5(4), 35–51 [in Russian].
- 2 Sher, Ya.A. (2000). Pervobytnoe iskusstvo: fakty, gipotezy, metody i teoriia [Primitive art: facts, hypotheses, methods and theory]. *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Yevrazii — Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 2, 77–87 [in Russian].
- 3 Savinov, D.G. (1994). Olennye kamni v kulture kochevnikov Evrazii [Reindeer stones in the culture of Eurasian nomads]. Saint Petersburg: Sankt-Petersburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 4 Beysenov, A.Z., & Maryashev, A.N. (2014). Petroglify rannego zheleznoogo veka Zhetysu [Petroglyphs of the Early Iron Age of Zhetysu]. Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].
- 5 Zimovets, R.V. (2019). Obraz kabana v skifskom zverinom stile Severnogo Prichernomoria. Vnutrenniaia evoliutsiia i vneshnie vliianiia [An image of a boar in the Scythian animal style of the Northern Black Sea region. Internal evolution and external influences]. *Arkheologiya i davnaiia istoriia Ukrainy — Archeology and ancient history of Ukraine*, 2 (31), 409–429 [in Russian].
- 6 Talyagina, M.A. (2015). K probleme atributsii petroglifov tesinskogo vremeni na pamiatnikakh naskalnogo iskusstva Minusinskoi kotloviny [On the problem of attribution of petroglyphs of the Tesinsky time on rock art monuments of the Minusinsk Basin]. *Izvestiia Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Geoarkheologiya. Etnologiya. Antropologiya — News of Irkutsk State University. Series “Geoarchaeology. Ethnology. Anthropology”*, 13, 39–49 [in Russian].
- 7 Bayberdina (Talyagina), M.A. (2019). Izobrazheniia tesinskogo vremeni v Minusinskoi kotlovine v kontekste arkheologicheskogo materiala [Images of the Tesinsk time in the Minusinsk Basin in the context of archaeological material]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy — Theory and practice of archaeological research*, 27(3), 20–34 [in Russian].
- 8 Yarygin, S.A., & Ideryakov, N.N. (2022). Petroglify «vostochnogo» oblika v gorakh Kairakkol i doline reki Aksu [Petroglyphs of “oriental” appearance in the Kairakkol mountains and the Aksu River valley]. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik — Nizhnevolzhsky archaeological bulletin*, 21(1), 193–207. DOI: 10.15688/akz.2022.1.10 [in Russian].
- 9 Margulan, A.Kh. (2003). Sochineniia: Petroglify Saryarki. Graviury s izobrazheniiem volchego totema. Kamennye izvaianiia Ulytau [Essays: Petroglyphs of Saryarka. Engravings depicting a wolf totem. Stone sculptures of Ulytau.]. Almaty: Atamura, 3–4 [in Russian].
- 10 Yatsenko, S.A., & Rogozhinskiy, A.Ye. (2021). Neskolko zametok o znakakh-tamgakh sarmatov i ikh sosedei [Several notes about tamga signs of the Sarmatians and their neighbors]. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria — Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region*, 13, 733–767 [in Russian].
- 11 Maryashev, A.N., & Zhelezniakov, B.A. (2013). Drevnosti Kulzhabasy [Antiquities of Kulzhabasy]. Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].

Сведения об авторах

Ярыгин Сергей — PhD, ведущий научный сотрудник филиала Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>

Сакенов Сергазы — PhD, ведущий научный сотрудник филиала Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>

Ганиева Айнагуль — к.и.н., ведущий научный сотрудник филиала Института археологии имени А. Х. Маргулана, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-2844-6819>

Information about the authors

Yarygin Sergey — PhD, Branch of the Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

Sakenov Sergazy — PhD, Branch of the Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

Ganieva Ainagul — Candidate of history, Branch of the Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

A.A. Akhatova ^{*}, S.M. Aralbay , K.Zh. Abdrakhmanova

Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: aigul-479@mail.ru, saken_aralbai@mail.ru, kamkgmu@mail.ru)

Transformation of national identity in the context of globalization

In the article a comprehensive analysis of the intricate transformations occurring in human society during the era of globalization was presented. These changes, characterized by widespread integration globally, encompass socio-philosophical, political, and cultural dimensions. The evolving demands of globalization have brought about substantial shifts in the fields of culture, politics, religion, economy, and various scientific disciplines within the country. Given that transformations are occurring concurrently in multiple areas, pinpointing the root of these changes poses a considerable challenge. It necessitates efforts to anticipate the subsequent consequences of this multifaceted process. Over the next two decades, globalization is anticipated to rapidly advance worldwide. Widely acknowledged as a science addressing new, large-scale challenges for humanity, globalization is an ongoing process that is yet to reach its culmination. This process signifies a collective endeavor to formulate a unified human culture across all countries globally. Consequently, culture and national identity have swiftly succumbed to this transformative process, losing their distinctive and valuable original states. As a result, the scope of this cultural-social phenomenon extends beyond the confines of individual nations, peoples, cultures, civilizations, or continents; it manifests itself on a global scale. Hence, the pressing question emerges in the era of globalization: can we effectively preserve our country, culture, language, values, and national identity? Research has been conducted to delve into this challenging inquiry.

Keywords: globalization, reform, philosophy, transformation, national code, national values, national consciousness, language, culture.

Introduction

When examining the evolution of humanity, a discernible trend emerges a gradual convergence of nations, states, and cultures. Historically, individual countries and global populations existed in isolation, detached from one another. The contemporary landscape, however, has ushered in a paradigm shift, bringing these nations into a state of interdependence and establishing intricate interconnections across various societal domains. International and regional organizations and institutions have emerged as regulators of political, cultural, economic, and other relations among states and peoples. The globalization system, characterized by its complexity and multifaceted nature, involves the participation of peoples and states at varying levels of development, each possessing its distinct national culture, traditions, religious ideas, and beliefs. This intricate interplay has given rise to numerous challenges in addressing issues according to laws and principles not yet fully comprehended by humankind. Consequently, the intricacies of this interconnected global system present an array of difficulties in problem-solving.

Researchers in the field of globalization, both domestic and international, demonstrate a keen interest in exploring issues related to integration. However, a notable critique arises, emphasizing the oversight of these researchers in recognizing the intricate and contradictory nature of integrative processes. It is imperative to

---

* Corresponding author's e-mail: aigul-479@mail.ru

acknowledge that the roots of these contradictions trace back to our ancient history. A historical perspective reveals instances such as Attila, Genghis Khan, Alexander the Great, and later Amir Temir, who successfully conquered vast territories, establishing a common language and shared cultural values in the conquered regions while maintaining their legitimacy. Analyzing this historical context helps to identify who holds the upper hand and wields power. Historically, globalization has left its mark, instigating shifts in the culturally ingrained values of each country and precipitating a crisis. It is crucial to note that economic methods alone cannot resolve the cultural crisis. In the pre-devaluation era, we find ourselves amidst a period where humanism and spiritual values, once highly esteemed, have been devalued in comparison to material values. This shift in values and attitudes underscores the significant transformations occurring in our current era.

Based on research findings, scientists assert that crises occur approximately once every 500 years in history. An illustrative example is the fall of the Roman Empire, accompanied by the sweep of the Inquisition across Europe. Notably, figures like Leonardo da Vinci and Michelangelo, pivotal in the Renaissance, played a crucial role in elevating Europe from such challenging circumstances, influencing a significant cultural renewal. Similarly, during the era of Al-Farabi and Ibn-Sina, Islamic civilization flourished, marking the onset of the Muslim Renaissance. These historical instances underscore the pivotal role of innovation in driving development. In our contemporary context, the current embodiment of innovation is globalization, a process poised to challenge established cultural boundaries, traditions, and the individual thinking values of nations. The current challenge is to protect our national upbringing, traditions, national code, and values — products of centuries of evolution — from being overwhelmed by the forces of globalization. Countermeasures must be implemented to ensure the preservation of our ethical identity. Key to overcoming the crisis is the preservation of our cultural and ethical identity, coupled with enhancing the quality of our culture. Instilling concepts of love for the motherland and patriotism in successive generations' minds is paramount. Without a firm national identity, discussions about patriotism become futile. This aligns with the perspective of American researcher S. Huntington in his work "Who Are We?" where he emphasizes that the concept of identity is not exclusive to individuals but pertains to social groups and the broader population. Embracing uniqueness is vital, as it distinguishes individuals, groups, and nations. Recognizing that history is shaped by human innovation, efforts should be concentrated on fostering innovation while preserving the national identity and culture of our country.

Methodology

The article provides a comprehensive analysis of the intricate transformations occurring in human society during the era of globalization, encompassing socio-philosophical, political, and cultural dimensions. It delves into the overall influence of globalization on the progress of humanity while emphasizing the significance of the societal concept of "freedom". The analysis employs a comprehensive approach, combining the principles of historical and cultural continuity with expert analysis, historical-logical evaluation, philosophical analysis, as well as methods of comparability and systematization to provide a nuanced understanding of the subject matter.

Results and discussion

In the present era, we witness the emergence of generations that are progressively distancing themselves from our authentic history and spiritual roots, becoming increasingly reliant on technology. The pervasive concept of globalization, operating on a global scale, signifies the creation of a new global unity across political, economic, cultural, and informational realms. This phenomenon not only introduces novel forms of information into human life but also alters the dynamics of human-environment relationships. While there are individuals who extol the richness of national values comprehensively, they constitute a minority and lack sufficient influence to shape public consciousness. Given the trajectory of global integration, abstaining from development is no longer a viable option, and succumbing to it is perceived as a refusal to acknowledge the imprints and legacy of our ancestors, a denial of it [1].

The global worldview, which encompasses every facet of the Kazakh worldview, is currently undergoing a significant transformation. Scholars such as historians, sociologists, philosophers, and cultural scientists are actively delving into the complexities of value transformation. The theory of transformation has evolved as a conceptual framework rooted in the development of human thought. During historical periods when people led lives within the confines of their own territories, immersed in local agricultural practices, the issue of value transformation scarcely arose. It is likely that the notion of the entire world being accessible to them had not even crossed their minds. Notably, in the developmental history of Kazakh

culture, particularly during the nomadic era, the embrace of foreign lands was met with openness, leading to the assimilation of numerous valuable cultural elements. As nomadic communities engaged with diverse world cultures, languages, and values, they regarded people of different appearances as guests. They endeavored to establish common ground, sharing their own culture and experiences. In this process, the nomads perceived the world as a vast and interconnected universe, akin to a cosmos.

The advent of consistent socio-economic development among various nations and populations has instigated significant transformations. In my perspective, values stand out as the fundamental cohesive element within a culture, forming the foundation for all cultural expressions throughout the worldview. The specific spiritual essence of values, representing individuals' worldviews that they autonomously create and opt for as a guiding life orientation, serves as the primary and enduring identifier of culture. These values play a pivotal role in regulating cognitive, moral, and socio-practical activities and behaviours, essentially acting as the fundamental constituents of cultural subjects.

Examining the maintenance of independence and competitiveness, as well as the development of international relations within the framework of capitalism, and Kazakhstan's values, entering the global free market, demand extensive research. Since gaining independence, the Kazakh people have had the opportunity to address vital questions concerning their existence, define the subjective structure of their state, outline its primary priorities, and establish relations with other cultures in the international arena. The centuries-long colonization policy implemented by Russia forcefully imposed laws and political-economic norms of a foreign people onto Kazakhstan, which proved unfavorable for the spiritual and moral worldview of the Kazakh soul. Nonetheless, despite any oppression, the fundamental values that constitute the essence of the human soul will persist within the Kazakh people until they lose their status. In a broader context, freedom emerges as the sole pathway fostering the exploration of creative abilities, the freedom to make choices in alignment with personal desires and opinions, and the shaping of human nature. No tyrannical actions can curtail freedom unless an individual adopts a subservient mentality, rendering them incapable of overcoming their objectively established circumstances.

The current imperative of freedom and independence is more relevant than ever before. To safeguard its socio-political and cultural-historical standing within the broader context of global civilization, a nation must evolve into a proactive participant in civil society and the creation of a legal state. It should devise and implement its development programs, cultivate a national ethos, and preserve its distinctive characteristics. The potential loss or homogenization of values places cultures at the brink of a profound spiritual crisis, as values serve as the mechanism propelling cultural development — a strategic program and centralizing foundation that brings clarity to a culture's status as a subject. In the ongoing global development landscape, the issue extends beyond the potential loss of values; there is a rapid evolution and modernization of values. Numerous authors have emphasized that “it is inconceivable to envision Kazakhstan in the 21st century without the national identity of the Kazakhs, without the Kazakh way of life. The social and cultural evolution of the Kazakh nation is remarkably rich, encompassing a fusion of Eastern and Western, Asian and European civilizations, as well as Turkic traditions. This evolution gradually converged with Islamic spiritual values. Historically, the territory of Kazakhstan belonged exclusively to the Kazakh people, who, in defending their homeland and emphasizing the strength in unity, solidified the foundations of peaceful coexistence, becoming a formidable social force. In the Republic, the Kazakh nation serves as the unifying force for various ethnic communities, making it the singular state. Consequently, the predominant strength of Kazakhstan lies in the core of its homeland, the distinct image of the Kazakhs, and the prevailing quality of life and lifestyle” [2].

In accordance with the statement of President of the Republic of Kazakhstan, “The concept of spiritual modernization involves a transformation in national consciousness, encompassing two crucial challenges. Firstly, it entails altering the framework of national consciousness. Secondly, it involves preserving the inner core of the national “I” concept amidst these changes. What risks are associated with the prevailing modernization models today? This modernization is often perceived as a shift from national models to universally applicable, singular development models. However, historical experiences consistently demonstrate that this assumption is fundamentally flawed. Over time, different regions and countries have developed their unique models, with each nation possessing its distinctive mode of thought. Acknowledging this aspect, nations can immediately connect with each other. For instance, the Kazakh language is comprehensible primarily to Kazakhs, as our way of thinking possesses unique characteristics, and conveying it involves distinct nuances. Our enduring national traditions and customs, language and music, literature, wedding ceremonies — in essence, our national spirit — should remain an integral part of our

identity. The wisdom of Abai, the literary works of Auezov, the melodies of Kurmangazy, the songs of Zhambyl, and the ancestral support all constitute vital components of our culture and heritage that should endure perpetually”.

Personal independence constitutes the fundamental essence of human development, and when a country establishes democracy, cultural transformations ensue. It is crucial to bear in mind that the values ingrained in Kazakh culture have been transmitted across generations. The elevation of education levels, the impact of globalization, the influence of the Internet, and economic growth collectively emphasize the paramount importance of social and material independence in Kazakhstan. In essence, independence in the socio-economic sphere affords individuals the liberty to live according to their own preferences. Consequently, the concept of independence permeates every facet of human existence, influencing family values, religious principles, gender roles, and even alterations in societal norms related to sexuality. In contemporary times, the spiritual and cultural landscape of Kazakhstan has become intricately intertwined with scientific and technological advancements, coupled with the digitization of Kazakhstan.

The advent of the Internet and its widespread utilization has transformed modern human into global citizens. Even if global events seem unrelated or disinteresting, daily communication links ensure that humanity remains connected to political, social, and cultural news. In today's world, it requires considerable effort to navigate daily life without awareness of one's surroundings. It is overly simplistic to assert that the changes in internet technology and communication tools, inventions of humanity itself, have unequivocally contributed to the advancement of human intellect. The issue is far more intricate, as modern communication formats, particularly social communication methods, establish new parameters for human existence, influencing personal values, social status codes, and more. Given that globalization-induced transformations occur simultaneously across multiple domains, particularly within the social system, identifying the root cause of these changes proves challenging. Predicting the subsequent consequences of this ongoing process is equally complex. Ulrich Beck offers a critical perspective, contending that “globalization has yet to provide a clear answer; it is acknowledged as the most ambiguous yet effective political slogan frequently employed in recent years and likely to be wielded as a weapon in future debates” [3]. It is evident that certain groups exploit this terminology as a cover to serve their own interests.

Globalization is an ongoing project with inherent incompleteness, perpetually transitioning from a descriptive phase to a constructive one. The driving force behind this dynamic system is exclusively attributed to humans. The actual pace of experiential reality consistently outstrips the pace of theoretical formulations. Particularly in the latter half of the 20th century and the early 21st century, the rapid evolution of technology has exerted a profound influence on the swift advancement of social practices. It's essential to recognize that globalization is not an autonomous process; rather, it is instigated by individuals harboring diverse thoughts and values, giving rise to conflicts and ideological discrepancies. These internal conflicts, in turn, become intrinsic to the globalization process. Remarkably, the world crafted by humans themselves has evolved autonomously, transforming into a global system and process that undergoes changes beyond the volition of individuals.

Consequently, globalization emerges not merely as a neutral concept but as a term laden with profound content and meaning, carrying significant weight and garnering both proponents and critics. Notably, liberal sociologists such as Anthony Giddens highlight the optimistic aspects of globalization, emphasizing that “globalization yields numerous advantages across all facets of global community life. There is no viable alternative to it” [4].

Nevertheless, contrasting viewpoints exist that equate globalization with tendencies like massification, uniformity, or even the phenomenon of “McDonaldization”. Opponents argue that globalization exerts a negative influence, leading to a decline in the cultural level, encompassing meanings, values, and the qualitative diversity of life [5].

In human history, independent states, including ancient India, China, Greece, Persian Empire, and Palestine, experienced a transformative period between 800–200 BC. During this time, they transitioned from mythological ideas to the universalization of philosophical concepts across various domains, including thinking, religion, ethics, and politics. The concept of “axial time”, as introduced by the German philosopher Karl Jaspers, elucidates that this era marked a qualitative shift in the world from one state to another [6]. Similarly, the contemporary experience of globalization signifies a paradigm shift, predominantly impacting the realm of communication. Although challenging to comprehend, it is crucial: communication has now become an undisputed and innovative avenue for human development. Every field of activity is inherently grounded in communication, extending beyond the mere exchange of information. It serves to establish

reliability, create a shared semantic field of concepts, align values, and catalyze the advent of innovation. Globalization is not merely the formation of a particular world society with common economic, political, ecological, socio-cultural, and civilizational characteristics that transcend national-state borders. Technological advancements, such as information technology, transportation, and telecommunications, have diminished the significance of geographic space. Consequently, a novel economy founded on the principles of a multidimensional communicative space has begun to take shape [7].

If globalization is understood as the interconnectedness of communication, and the breakdown of boundaries between cultures in global communication results in the diffusion of values and meanings, conflicts arising from the mismatch of axiological and semantic knowledge among communication participants become inevitable. Disregarding this process or pretending it doesn't exist is not a viable approach. It becomes imperative to endeavor towards establishing new rules for the globalization process and developing novel formats of communication to mitigate conflict potential.

Understanding the current situation inherently necessitates the cultivation of tolerance, encompassing acceptance of diverse viewpoints, whether related to religious denominations or sexual orientations. Fostering tolerance is a challenging endeavor, as individuals can only comprehend what they are capable of understanding. Therefore, the development of tolerance primarily hinges on addressing the challenge of understanding. Teaching a person to understand what they currently do not comprehend can be achieved through pedagogical and andragogical methods, gradually introducing new perspectives into the individual's mindset. Children typically exhibit a proclivity for rapid learning, while adults, often entrenched in established habits, stereotypes, and biased views, may resist changes to their accustomed way of life. This raises the question of which tools can be employed on a mass scale to instill a culture of tolerance in the younger generation, expanding their cognitive capacities for understanding others. The education sector emerges as a pivotal avenue for this purpose, concentrating on the dissemination of relevant knowledge and employing established techniques for knowledge distribution over the years. However, this challenge remains unresolved in Kazakhstan. The majority of teachers find themselves constrained by the legacy of Soviet-era laws, where the prevailing ideology upheld the notions of "ours is right" and "yours is wrong". This era fostered a "dominance-submission" system between generations, where unquestioning obedience characterized the relationship between the younger and older generations. A significant gap now exists between the current generation and their predecessors. The youth today possess a markedly different attitude toward the concept of values, contributing to the formation of an open society where expressing individual opinions, thoughts, likes, and dislikes is encouraged. Acknowledging this shift, it is imperative to accept these changes and elucidate the norms and boundaries to the youth within society. Expecting meaningful results from the younger generation without providing guidance is untenable and counterproductive.

The central dilemma revolves around how we can safeguard our culture, country, language, values, and Kazakh identity amidst the competitive dynamics of global development. It is undeniable that Western culture currently holds dominance and wields considerable influence. An European writer Ti Dad Kiunel, in his article "The Internet", underscores the impact of globalization on other cultures, emphasizing the substantial influence of Western TV channels and film industries on the domestic markets of foreign countries. He points out that the cultural works of these Western countries, lacking government support, face challenges in competing from a cultural standpoint. The economic attractiveness of importing Western cultural works surpasses that of domestic productions, contributing to the increasing influence of foreign works and values in our country [8]. Western cinema, cartoons, overt advertising, and music videos play a significant role in shaping the minds of developing children from a very early age. This phenomenon is particularly perilous, as children emulate foreign characters, and as they grow into teenagers, they adopt the styles and language of cultures depicted in foreign media, creating their own subcultures. The subsequent generation of young people begins to glorify the values instilled since childhood. While it is economically advantageous for the state and the economy to import foreign cultural works at a lower cost than producing domestic ones, the immutable golden principles defining our national identity often go overlooked in the pursuit of cost-effectiveness. Recognizing that youth is the driving force and capital for the state's development, the critical question arises: What kind of young people are we fostering? This poses a significant problem that requires collective awareness and concerted efforts to redirect individual consciousness and national consciousness toward the right path. Failure to address this issue may lead to a profound tragedy. The question that remains is: What actions can be taken to address this complex challenge?...

Every country, particularly developed and civilized nations, prioritizes the protection and promotion of its literature, art, and culture that celebrate the national spirit. Unfortunately, as a developing country, it is regrettable that the legislative acts of our nation do not adequately consider the conceptual realms of our traditional culture and national art, along with programs aimed at glorifying them to the older generations and implementing measures for their development. This oversight poses a challenge in preserving and nurturing the rich cultural heritage that defines the essence of our national identity.

If we delve into our history, the evolution of our national culture has traversed various stages, encompassing traditional culture, the influence of colonial policies, and the subsequent development of Western culture. Unfortunately, the normalization of Western values in the public consciousness has significantly impacted the transformation of our national values, leading to a situation where the younger generation views their own country and heritage with disdain. European countries have enacted over 400 laws to preserve and celebrate their cultural heritage. The question arises: Why do we readily embrace European and Western values, foreign to our religion, and not adopt similarly beneficial measures? While UNESCO has recognized our national tambourine tunes and the art of sayings as intangible heritage, there is a notable absence of regulatory acts specifically addressing these two arts in our country. Even the *dombra*, hailed as a national symbol in airports, lacks concrete legal recognition. Conversely, the existing Law “On Culture” focuses on forming a multicultural personality among school-aged children by exposing them to ballet and opera, emphasizing their special status. In contrast, many countries have laws safeguarding their national instruments, arts, and cultures. For instance, Kyrgyz “Manas Zhyry”, Azerbaijani folk art, and various handicrafts enjoy legal protection. However, our nation lacks comprehensive legislation dedicated to our traditional culture and arts. In our cultural sector, the notion has been propagated that there are traditional and classical forms of art in society. This categorization ingrains the belief that if Kazakh national art is traditional, then it becomes second nature to accept Western artworks as classical. Alarming concerns have been raised, even by deputies, regarding the preferential support received by classical (Western genre) art over national art from the state budget. This disparity highlights the urgent need for comprehensive legislation to preserve and promote our rich traditional culture and art forms.

The establishment of a comprehensive, long-term national concept for the development of Kazakh culture, coupled with the enactment of corresponding legislation, could pave the way for rectifying existing issues. Given the extensive and intricate nature of the problem, it is imperative to conduct consultations involving prominent scholars in our country, leading to a well-considered decision. I firmly believe that our nation requires a substantial reform in this realm, one that encompasses all educational institutions. The ancient wisdom that “to build a strong nation, start by nurturing the foundation” underscores the paramount importance of education in this context.

The cultural landscape is undergoing transformations in nations that have long preserved their distinct national values and rich histories, influenced by both positive and negative aspects of globalization. The emulation of Western culture by young individuals, who often embrace certain aspects as “challenges” in contemporary expressions, is resulting in the emergence of novel values within the younger generation, which may seem unfamiliar to the older generation over time. This shift marks the beginning of a transformation in the national code, as the thought processes evolve. Given the shared nature of this challenge, it is imperative that interested groups, encompassing all of society, actively participate in preserving traditional cultural values. Failure to do so could lead to a nation losing its foundational worldview and undergoing a diverse cultural transformation. The primary objective of contemporary cultural policies should be the revitalization of traditional culture. Some nations have successfully implemented high-level cultural promotion campaigns. For instance, Turkey has incorporated its cultural values into the school curriculum, aiming to instill and promote them from a young age. By doing so, schoolchildren, during their formative years of education, grow up immersed in the spirit of their nation's traditions, ultimately cultivating a resilient generation capable of withstanding the forces of globalization. Similarly, Indian communities in Bonn, Germany use song and dance as powerful tools to showcase and propagate their cultural heritage. They produce recorded performances, distributing them at a price of 100 euros, thereby contributing to the preservation and promotion of their culture. In contrast to Europeans who are experiencing fatigue from globalization, there is a growing demand for unique cultural expressions. Promoting Kazakh culture on an international scale has the potential to yield benefits surpassing those derived from oil revenue. Therefore, the imperative lies in creating a distinctive brand for Kazakh culture [9].

We find ourselves in a position where embracing the process of globalization is not a matter of choice; attempting to isolate our state, akin to the historical examples of the USSR or the DPRK, would be

impractical and infeasible due to our geographical location. Kazakhstan stands as the sole transit country at the heart of Central Asia, serving as a crucial link connecting the entire region and significantly contributing to the regional economy. The historical significance of the Great Silk Road, with its caravans facilitating the exchange of cultures among several nations, underscores the inherent role of our nation as a cultural crossroads. However, the Kazakh people have successfully retained their distinctive identity amidst these global interactions, owing to the resilience of their national immunity or cultural code. This cultural code encompasses unique features of material and spiritual culture specific to the Kazakh people, preserving cultural treasures passed down by ancestors, mythical legends, celestial concepts, indigenous Kazakh culture, a rich literary heritage, diverse forms of art, genealogical works, folk medicine, and various material artifacts. These collectively constitute our cultural heritage, serving as tangible evidence of an ancient culture transmitted across generations [10].

The recent census data indicates that Kazakhs have become the predominant ethnic group in the country. However, despite the official status as the Republic of Kazakhstan, the issue of language remains unresolved. The wisdom shared by Nelson Mandela, the former president of an African nation, resonates: “If you cannot preserve your language and culture. Open your borders. What are you protecting anyway? This is no longer your country!”. Consequently, two fundamental aspects define the identity of a nation: language and culture. Both should be viewed as strategic imperatives. Language serves as an integral component of cultural values. Thus, safeguarding our language becomes the primary means of preserving our cultural heritage. The overarching objective for future generations is to ensure the vitality of our mother tongue, fostering a united nation with a strong spirit that paves the way for the future. The perspective of German philosopher Martin Heidegger adds a distinctive layer to this discourse. Heidegger perceives language not merely as a linguistic or historical structure but assigns it an ontological status. According to him, language is intricately connected to being, and speech is inherent to existence. Existence finds expression solely through language, encapsulating one's mentality, attitudes, worldview, human relationships, connections with the God, child-parent relationships, and societal interactions. Therefore, Heidegger's assertion that “Language is the house of being” holds significant relevance for those who comprehend its depth [11].

On the contrary, our Kazakh intelligentsia, including Alash intellectuals, comprises robust individuals with proficiency in multiple languages, expertise across diverse fields of knowledge, and mastery in various professions. Yet, they have not adopted a completely European identity. The reason lies in the strength of their education. Our ancestors assimilated the values of Islamic civilization, establishing a sturdy educational foundation within the national framework. With such a well-founded base, it becomes challenging to forget one's origins and cultural code, regardless of the culture one learns. If contemporary Kazakh families and educators in educational institutions employ similar educational approaches, the younger generation, nurtured with the enduring golden principles defining our national identity, will be well-prepared to embrace globalization with high spirits.

Conclusion

In conclusion, globalization emerges as a intricate and dialectical process, fraught with contradictions and far from reaching its conclusion, evolving within the framework of the current socio-cultural landscape. While it is impractical to remain entirely detached from this global phenomenon, there exists a potential risk of being assimilated by it. Hence, every nation endeavors to safeguard its national code, showcasing it to the world through technology and national brand products in its economic pursuits. As a united nation, it is imperative for us to preserve our values and assert our distinct position within the currents of globalization. The evolving societal landscape and the passage of time underscore the necessity for reforms in the realm of education. In my perspective, addressing issues related to consciousness, self-awareness, Kazakh identity, national values, and the national code should be incorporated as a dedicated subject on traditional culture in the curriculum of all secondary educational institutions. Subsequently, educators in higher learning institutions within the humanities discipline should discard outdated methodologies and undertake measures to equip students with the tools to navigate modern trends, fostering a new direction and a fresh perspective.

In the context of globalization, the significance of communication among diverse world civilizations cannot be overstated. Within Kazakh culture, there is a dedicated effort towards advancing the spiritual development of humanity through various programs such as “Motherland”, “Modern Kazakh Culture in Globalization”, “100 Books in Kazakh”, “100 New Names”, and “Sacred Lands in Kazakhstan”. In his article titled “Orientation to the Future: Modernization of Public Consciousness”, N. Nazarbayev emphasizes that the preservation of national culture is indispensable for any meaningful revival. To propel the nation

forward, it becomes imperative to relinquish certain elements of the past that impede progress. In the 21st century, aspiring to foster our national values across all domains necessitates the expression and representation of our national culture in the six official languages of the United Nations, namely English, Russian, Chinese, Spanish, Arabic, and French. Only through this concerted effort can the rich thousand-year history of Kazakh culture find its place among the world's languages for the first time.

Philosophy, serving as a worldview, plays a crucial role in the article's emphasis on the proper transformation of values and Kazakh identity. Its primary task is to establish a connection between the cultural traditional values of the Kazakh nation and the present era, offering novel ideas to delineate and shape the future “New Kazakhstan” and the evolving identity of the “new Kazakh” within it. The repercussions of globalization, marked by the clash of diverse cultural codes, often result in conflicts stemming from a lack of readiness for tolerant communication among participants in the ongoing social process. Tolerance, a key element, is fostered through understanding and knowledge. Given the uncertain future, the realm of education should extend beyond the teleological function in teaching students and delve into comprehending national self-consciousness. This involves integrating the enduring national values passed down through generations with the contemporary demands of the age. Consciously recognizing that national self-consciousness places an individual as a representative of a particular people within a complex system, and comprehending the significance of one's people among others, stands out as a crucial and vital concern.

References

- 1 Қазақстан: ұлттық энциклопедия / ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. — 720 б.
- 2 Касымбеков М.Б. Мәңгілік Ел: учеб. / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова и др. — Алматы: Ұлағат, 2015. — 336 с.
- 3 Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию / У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — С. 40.
- 4 Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. — М.: Весь мир, 2004. — С. 75.
- 5 Ритцер Д. Макдональдизация общества / Д. Ритцер; пер. с англ. А. Лазарева. — М.: Праксис, 2011. — 592 с.
- 6 Ясперс Карл. Истоки истории и её цель / Карл Ясперс // Смысл и назначение истории. — М.: Политиздат, 1991. — С. 32–34.
- 7 Арсентьева И. Глобализация и перспективы мирового развития / И. Арсентьева // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. — 2008. — Вып. 81. — С. 9.
- 8 Төлеубекова Р.К. Ұлттық тәрбие және оның философиясы / Р.К. Төлеубекова // Педагогика және психология журналы. — 2009. — №1.
- 9 Қазақ мәдениеті тарихы очерктері: оқу құралы. — Алматы: Қазақтың мәдениет және өнертану ғылыми зерттеу институты, 2005.
- 10 Сейсенбаева Ж.А. Ұлттық тәрбие және діл / Ж.А. Сейсенбаева, Ж.М. Сеитова, Г. Букурова // Білім әлемінде. — 2010. — № 2. — Б. 6.
- 11 Жәлелұлы Омар. Харекет: Монография. Зерттеу мақалалар / Омар Жәлелұлы. — Шымкент, 2018. — 177 б.

А.А. Ахатова, С.М. Аралбай, К.Ж. Абдрахманова

Жаһандану жағдайында ұлттық болмыстың трансформациялануы

Мақалада әлемде жаппай интеграция деңгейінде дамып келе жатқан жаһандану дәуіріндегі адамзат қоғамындағы күрделі өзгерістердің әлеуметтік-философиялық, саяси, мәдени талдауы баяндалған. Жаһанданудың жаңа талаптары ел ішінде мәдениет, саясат, дін, экономика және басқа да ғылым салаларының дамуына үлкен өзгерістер алып келді. Трансформация бір уақытта, бірнеше салаларда тікелей әлеуметтік жүйеде орын алып жатқандықтан, нақты оның өзгеріске ұшырап жатқан тамырын табу қиын. Бұл үдерістің кейінгі салдарын да болжау оңай емес. Кейінгі жиырма жылдықта жаһандану процесі әлем бойынша қарқынды дамуда. Жалпы қабылданған кең түсінікке сәйкес, жаһандану — жалпы адамзатқа қатысты жаңаша, ауқымды мәселелер туралы ғылым және бүкіл әлемдік елдердің біртұтас адамзаттық мәдениетін қалыптастыру екініне ілесу дегенді де білдіретін, әлі өз мәресіне жетпеген, аяқталмаған процесс. Бұл үдеріске тез бой алдырып, өзінің құндылықты түпнұсқалық күйіне сызат түскені мәдениет пен ұлттық болмыс болып отыр. Сондықтан, іс-әрекет барысының немесе мәдени-әлеуметтік феноменнің, құбылыстың бір ғана ұлт, халық, мәдениет, өркениет немесе

құрлық шеңберімен шектелмей, бүкіл планеталық, бүкіл әлемдік деңгейде көрініс тауып отырған ұғым. Олай болса, жаһандану заманында біз елдігімізді, мәдениетімізді, тілімізді, құндылығымызды, ұлттық болмысымызды сақтай аламыз ба? – деген сауал төңірегінде зерттеулер жүргізілген.

Кілт сөздер: жаһандану, реформа, философия, трансформация, ұлттық код, ұлттық құндылық, ұлттық сана, тіл, мәдениет.

А.А. Ахатова, С.М. Аралбай, К.Ж. Абдрахманова

Трансформация национального бытия в условиях глобализации

В статье изложен социально-философский, политический, культурный анализ сложных изменений в человеческом обществе в эпоху глобализации, развивающейся в мире на уровне массовой интеграции. Новые условия глобализации привели к большим изменениям в развитии культуры, политики, других отраслей науки страны. Поскольку трансформация происходит одновременно в нескольких сферах непосредственно социальной системы, трудно найти настоящий корень, который претерпевает изменения. Последствия этого процесса также нелегко предугадать. Как следует из названия, глобализация — это понятие какого-либо процесса, хода действия или культурно-социального феномена, явления, которое проявляется не только в рамках одной нации, народа, культуры, цивилизации или континента, а отражается на всем планетарном, глобальном уровне. Глобализация — это незавершенный процесс, который также означает идти в ногу с порывами формирования единой человеческой культуры всех мировых стран. Именно культура и национальная идентичность быстро поддаются этой тенденции, ставя под угрозу свое ценностное подлинное состояние. Если да, то можем ли мы сохранить нашу страну, нашу культуру, наш язык, нашу ценность, нашу национальную идентичность в эпоху глобализации? Исследование было проведено вокруг указанных выше вопросов.

Ключевые слова: национальная ценность, национальное сознание, национальный код, трансформация, язык, культура, философия, глобализация, реформа.

References

- 1 Nysanbayev, A. (Ed.). (2001). Qazaqstan: Ulttyq entsiklopediia [Kazakhstan: National Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 2 Kasymbekov, M.B., Praliev, S.Zh., & Zhampeisova, K.K. (2015). Mangilik El [The country of life]. Almaty: Ulagat [in Russian].
- 3 Bek, U. (2001). Chto takoe globalizatsiia? Oshibki globalizma — otvety na globalizatsiiu [What is globalization? Mistakes of globalism — answers to globalization]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 4 Giddens, E. (2004). Uskolzaiushchii mir. Kak globalizatsiia meniaet nashu shizn [The elusive world. How globalization is changing our lives]. Moscow: Ves mir [in Russian].
- 5 Rittser, D. (2011). Makdonaldizatsiia obshchestva [McDonaldization of society]. (A. Lazareva, Trans.). Moscow: Praksis [in Russian].
- 6 Yaspers, Karl (1991). Istoki istorii i ee tsel [The origins of history and its purpose]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 7 Arsenteva, I. (2008). Globalizatsiia i perspektivy mirovogo razvitiia [Globalization and prospects for world development]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gertsena — News of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, 81, 9 [in Russian].
- 8 Toleubekova, R.K. (2009). Ulttyq tarbie zhane onyn filosofiiasy [National Education and its philosophy]. *Pedagogika i Psikhologiya — Pedagogy and Psychology*, 1 [in Kazakh].
- 9 (2005). Qazaq madenieti tarykhy ocherkteri [Essays on the history of Kazakh culture]. Almaty: Qazaqtyn madeniet zhane onertanu gylymi zertteu instituty [in Kazakh].
- 10 Seisenbaeva, Zh.A., Seitova, Zh.M., & Bukurova, G. (2010). Ulttyq tarbie zhane dil [National Education and mentality]. *Bilim aleminde — In the world of Education*, 2, 6 [in Kazakh].
- 11 Zhaleluly, Omar (2018). Khareket: Monografiia. Zertteu maqalalar [Hareket: Monograph. Research articles]. Shymkent [in Kazakh].

Information about the authors

Akhatova Aigul — Master of Laws, assistant-professor of Department of History of Kazakhstan and socio-political disciplines, NCJSC Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0001-6876-1269>

Aralbay Saken — PhD Doctor, associate professor, Department of History of Kazakhstan and socio-political disciplines, NCJSC Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0002-4714-4744>

Abdrakhmanova Kamshat — Assistant-professor, Department of History of Kazakhstan and socio-political disciplines, NCJSC Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0002-9500-7226>

А.Н. Алтайбаева *, Г.Т. Телебаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ayaulym-91@mail.ru; telebaev@gmail.com)

Түркі халықтарының саяси құндылықтарының жастар санасына әсері

Түркі халықтарының саяси құндылықтары түркі қоғамының дүниетанымы эволюциясының нәтижесі. Түркі халықтарының саяси құндылықтары мәдени, әлеуметтік, дәстүрлі және діни аспектілерге негізделген. Зерттеудің маңыздылығы әлемдік қауымдастықтың түркі әлеміне деген қызығушылығының артуына байланысты өзекті болып саналады. Әсіресе, түркі тілдес қоғамдағы жастардың құндылықтарға қатысты сана-сезімі қалай қалыптасады деген мәселелерді зерттеу қазіргі таңда өте маңызды. Түркі жастары әлемдік тенденцияларға белсенді түрде әсер ете бастады және бүгінде жастардың бұл құндылықтарды түсінудегі қажеттілік маңызды рөл атқарады. Түркі халықтарының саяси құндылықтарының жастарға әсері мәселесі аз зерттелгендіктен, қазақ жастарының арасында саяси дүниетанымды қалыптастыратын түркі құндылықтары туралы пікірлерді арттыру мәселесін қарастыруды жөн көрдік. Мақала қазақ қоғамының қазіргі саяси құндылықтарына әсер ететін түркі дүниетанымының этникалық, саяси, мәдени, діни факторларын анықтауға бағытталған. Авторлар түркі халықтарының саяси құндылықтарын зерттеушілердің еңбектеріне салыстырмалы талдау жасап, әртүрлі көзқарастарды берген. Сонымен қатар түркі халықтарының саяси құндылықтарын қалыптастыру және дамыту мақсатында Түркі мемлекеттері ұйымына мүше елдерде (Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия) жүзеге асырылып жатқан ортақ жобалар туралы баяндалған. Бұл жобалардың түпкі мақсаты «Тілде, ойда, еңбекте бірлік» идеологиясын қалыптастыру. Яғни, түркі халықтарының саяси құндылығын қалыптастырудағы маңызды қадам ретінде жобадағы міндеттерді жүзеге асыру.

Кілт сөздер: түркілер, саяси құндылықтар, мәдениет, қоғам, жастар, жастар санасы, ұлттық болмыс, патриотизм, түркі әлемі.

Kipicne

Түркі халықтарының саяси құндылықтарын зерттеудің өзектілігі жыл сайын артып келеді. Түркі әлемінің дүниежүзілік мәдениет пен саясатқа ықпалы мәселесін зерттей отырып, түркі әлемінің мәдени, адами, саяси ресурстарына сұраныстың өсу қарқынын байқауға болады. Осы ресурстардың бірі — адам капиталы және оның қозғаушы күші — жастар. Қазіргі әлемде жер шарындағы түркі халықтарының үлесі 3,5 пайызды құраса, 2050 жылға қарай ол 5 пайызды құрайды деп күтілуде. Халық санының өсуі дәстүрге, дінге, мәдениетке, географиялық, экономикалық және әлеуметтік факторларға негізделген қоғамдық өзгеріске әкеледі. Халықаралық қатынастар тұрғысынан түркілердің саяси құндылықтарын зерттеу маңызды үдеріс. Жаһандану жағдайында түркі халықтарының саяси құндылықтары жастардың санасына қалай әсер ететінін түсіну зерттеу тақырыбымыздың негізгі мақсаты. Бұл құндылықтарды игеру арқылы жастардың адамзат даму тарихына өзіндік үлес қосатын бағытын айқындайды. Түркі әлемі үшін жастардың санасына әсер ететін саяси құндылықтарды зерттеу маңызды тақырыптардың бірі. Түркі халықтарының саяси құндылықтарын зерттеудің өзектілігі олардың қоғамдық сананы, саяси мәдениетті және жалпы қоғам құрылымын, әсіресе, жастарды қалыптастыруға қосқан маңызды үлесінен көрінеді деген қорытындыға келуге болады.

Ғылыми зерттеудің мақсаты — түркі халықтарының саяси құндылықтарының жастар санасына әсерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін бірқатар міндеттерді қоямыз: біріншіден, тақырыпты теориялық тұрғыдан пысықтау, отандық және шетелдік әдеби дереккөздерді зерделеу; екіншіден, зерттеу әдістемесін анықтай отырып түркі халықтарының саяси құндылықтарына талдау жасау. Негізгі саяси факторларды анықтау арқылы олардың маңызы мен жастардың санасына қосқан үлесін бағалай аламыз. Жұмыстың қорытынды кезеңі жұмыстың маңыздылығын бағалау, алынған нәтижелерді талқылау және осы саладағы алдағы жұмыстарды болжау.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ayaulym-91@mail.ru

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамасында түркі халықтарының саяси құндылықтары, түркі қоғамының дүниетанымы, эволюциясы, мақалада кездесетін тарихи ұғымдар салыстырмалы-тарихи әдіске негізделіп түсіндірілген. Сонымен қатар, зерттеуде тарихи талдау, саралау, деректанулық сыни әдістері де қолданылды.

Нәтижесі

Түркілердің саяси құндылықтары түркі топтары қауымдастығының дүниетанымын қалыптастырған түркі мәдениетінің бірқатар мәдени, этникалық, діни және тұрмыстық ерекшеліктерін қамтиды. Бұл саладағы зерттеушілер саяси құндылықтардың бірнеше категорияларын анықтайды: мәдени, генетикалық және әлеуметтік.

Түркі халықтарының мәдени құндылықтары түркілердің қауым болып қалыптасу дәуірінен бастау алады. Мәдени құндылықтар — бұл бір-бірімен тығыз байланысты адамдардың өнерінің, дәстүрлерінің және наным-сенімдерінің ерекшеліктері болып табылады [1].

Генетикалық құндылықтар ұлттық сәйкестендіруді білдіреді және өзіндік ерекшеліктері ортақ ұлыстан ұлт қалыптасады. Қазіргі түркі халықтары сырт келбетінен бір-бірінен өте ерекшеленеді. Бұл ерекшелік түркілердің дүниежүзін көп шарлап, әртүрлі мәдениеттермен қарым-қатынаста болуына байланысты.

Түркілердің әлеуметтік құндылықтары түркілердің тұрмыс-тіршілігімен байланысты түсіндіріледі. Түркілердің әлеуметтік құндылықтары, көптеген мәдениеттердегі сияқты, халықтың өмірінде маңызды рөл атқарады, саяси ортаны қалыптастыратын әдет-ғұрыптарды, нормаларды, қоғамдық қатынастар мен дүниетанымдарды қалыптастырады. Түркі әлемі біркелкі емес, сондықтан мәдениеттердің алуан түрлілігі аймақтан аймаққа немесе қоғамға қарай ерекшеленеді, бірақ саяси құндылықтардың қалыптасуына үлкен әсер еткен түркі халқының әлеуметтік құндылықтарының ортақ белгілерін байқауға болады.

Түркі қоғамындағы құндылықтар күнделікті өмірдің маңызды құрамдас бөлігі. Түркі халықтарының құндылық элементтері ретінде — ауыз әдебиеті, үлкенге құрмет, толеранттылық, өзара көмек және т.б.

Түркі халықтарының құндылықтарының ерекшелігі — оның музыкалық аспаптарына, әдебиетіне, өнеріне, ұлттық тағамдарына, үй тұрмысына әсер еткен көшпелі және жартылай көшпелі, сонымен қатар отырықшы өмір салтымен тығыз байланысты. Түркі халықтарының наным-сенімдері салт-дәстүрмен тығыз байланысты болғандықтан, өнер осы нанымдар негізінде дамыды. Түркі халықтары ежелден шығармашылықтың элементтері болып табылатын халық ертегілері мен аңыз-әңгімелер арқылы өз салт-дәстүрін жеткізсе, сонымен бірге ертедегі түркі халықтарының дәстүрлерінің көпшілігі ұлыстардың мәңгілік аспанға деген сеніміне негізделген.

Түркі халықтарының дәстүрлі тұрмыс-тіршілігінің бір ерекшелігі — үлкенді қастерлеу дәстүрі. Үлкенге құрмет, кішіге ілтипат түркі халықтарының мәдени ерекшелігінің маңызды бөлігі, мысалы, жиындарда ақсақалдардың төрден орын алуы, қарттарға құрмет көрсетіліп, батасын алуы дәстүрдің ажырамас бөлігі.

Түркілердің маңызды әлеуметтік құндылықтарының бірі — отбасылық қарым-қатынастар. Түркі халықтарының қоғамында алыстағы ағайындармен жиі араласу, туыстық байланысты сақтау әдеттегідей болып саналса, көптеген еуропалық мәдениеттерде мұндай байланыстар қолдау таппайды. Бұл дәстүр құндылық ретінде жағымды жағы, отбасылық қарым-қатынастың маңыздылығы түркі тілдес халықтардың қоғамының саяси және әлеуметтік мәселелерге белсенді жауап беруіне мүмкіндік береді [2].

Толеранттылық ұғымы түркі халықтарының өмір салтының маңызды бөлігі болып табылады, ал тату көршілік қарым-қатынас қоғамдастықтың табысты саясаты үшін маңызды. Түркілер арасындағы толеранттылық және басқа мәдениеттерді қабылдау мәдениеттің бір бөлігі болып саналады. Қазіргі түркі тілдес қоғамда толеранттылық саяси күн тәртібінің маңызды бөлігі болып табылады және түркі тілдес мемлекеттердегі түрлі конфессиялар мен этностардың өзара түсіністігі және толеранттылығы бір қоғамда бейбіт жағдайда өмір сүру үшін маңызды деп саналады. Діни және дәстүрлі саяси құндылықтар барлық діндер мен ұлттар тату-тәтті өмір сүретін қоғамның қалыптасуында көрінеді.

Осы және басқа да құндылықтар түркі халықтарының қоғамдық тәртіптің негізін құрап, кейіннен мемлекеттің саяси философиясына әсер етті. Уақыт өте келе қоғам құндылықтары жаһандық

тенденциялардың әсерінен өзгеріп отырады және қоғамдық құндылықтар ғасырлар бойы қалыптасып, дамып, өзгеріске ұшырап отырады [3].

Саяси құндылықтар ұзақ уақыт бойы қалыптасады және әділ әлеуметтік тәртіп идеяларын қамтитын мәдени және әлеуметтік факторлардың көрінісі. Қоғам ұзақ уақыт бойы қоғамның қажеттіліктеріне байланысты саяси құндылықтарды қалыптастырады. Саяси құндылықтардың өзі қалыптаса отырып, жастардың санасына үлкен әсер етіп, ата-баба тәжірибесін өскелең ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді [4; 693]. Әрине, мұндай қоғамда саяси құндылықтар ескіріп, заманауи талаптарға сай келмеуі мүмкін және заманауи жағдайларға бейімделуді талап етеді. Түркі халықтарының саяси құндылықтарының ерекшелігі — мультимәдениеттілік және басқа ұлттармен және мәдениеттермен қарым-қатынас, қажетті құндылықтарды заманауи қоғамға сәтті бейімдеуге мүмкіндік береді.

Түркі халықтарының саяси құндылықтарын бірнеше топқа бөлуге болады: ұлттық бірегейлік, түркі патриотизмі, демократиялық идеялар, әлеуметтік әділеттілік, діни және дәстүрлі құндылықтар мен мәдениетаралық өзара әрекеттестік.

Түркілердің ұлттық болмысы ұлтына, тіліне, тарихына, мәдениетіне деген патриоттық сезімнен көрініс табады. Түркі патриотизмі өз мемлекеттілігінің дамуына, сонымен қатар басқа түркі мемлекеттерімен өзара әрекеттесуге ықпал етеді. Демократиялық идеялар түркі мемлекеттерінің территориясында орта ғасырлардан бастап пайда бола бастап, дала демократиясы да кең өріс ала бастады.

Жастар санасы туралы түсінік

Түркі халықтарының саяси құндылықтарының қалыптасу және дамуында жастардың рөлі маңызды. Жастар санасы — өскелең ұрпақтың танымдық, эмоционалдық, әлеуметтік және мәдени процестерінің әртүрлі аспектілерін қамтитын күрделі және көп қырлы психологиялық құрылым. Жалпы мағынада сананы адамның өз болмысын, қоршаған әлемді, сондай-ақ жеке адамға әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды білуі ретінде анықтауға болады. Жастардың санасына қатысты анықтаманың бірнеше негізгі аспектілері бар:

Алғашқысы, когнитивті аспектілер — ойлау, қабылдау, ақпаратты түсіну және проблемаларды шешу қабілеттері жатады. Жастар өздерінің танымдық құрылымдарын қалыптастырады, ақпаратты өңдейді, жаңа білімді игереді және дүниеге көзқарастарын дамытады.

Екіншісі, жастардың санасына сезім тәжірибесі, оқиғаларға эмоционалдық реакциялар және басқалармен қарым-қатынас сияқты эмоционалдық аспектілер кіреді.

Үшінші, әлеуметтік аспектілер — жастардың қоғаммен қарым-қатынасын көрсетеді. Жастардың санасы әлеуметтік-мәдени нормалардың, құндылықтардың, институттардың және әлеуметтік күтулердің әсерінен қалыптасады.

Төртінші, мәдени аспектілер — мәдени құндылықтардың, салт-дәстүрдің, тілдің және өзіндік сананың жастардың санасына әсерін көрсетеді. Мәдени факторлар жастардың құндылықтары мен әлеуметтік сенімдерінің қалыптасуына әсер етуі мүмкін.

Жастардың саяси санасы сыртқы факторлардың ықпалына және өзін-өзі дамытуға бағынатын динамикалық процесс және бұл жеке тұлғада әлеуметтік, мәдени және саяси әсерлердің өзара әрекеттесуінің нәтижесінде құрылады [5]. Жастардың санасының қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлар:

1. Отбасындағы өзара әрекеттестік, отбасылық құндылықтар мен тәрбие арқылы жеке тұлғада негізгі құндылықтар, дүниетаным, дағдылар қалыптасады.

2. Жастардың санасын қалыптастыруға мектеп, университет сияқты оқу орындарының ықпалы жоғары. Қоғамдағы білім деңгейі, ұсынылатын оқу бағдарламасы және тәрбиешілермен қарым-қатынас жастардың интеллектуалдық және мәдени дамуына айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

3. Қала немесе ауыл сияқты жастар өсетін орта да олардың көзқарастарына, құндылықтарына және ресурстар мен мүмкіндіктерге қол жеткізу деңгейіне әсер етеді.

4. Жастардың санасын қалыптастыруда бұқаралық ақпарат құралдары өз ықпалын тигізеді, соның ішінде теледидар, интернет, әлеуметтік желілер және т.б. атауымызға болады. Бұқаралық ақпарат құралдарында оқиғалардың, идеалдардың, мінез-құлық үлгілерінің бейнеленуі жастардың дүниетанымына әсер етеді.

5. Достарымен, құрдастарымен және қоғамның басқа мүшелерімен қарым-қатынас әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды қалыптастырады. Әлеуметтік орта жастардың мінез-құлқы мен көзқарасына оң және теріс әсер етуі мүмкін.

6. Экономикалық жағдайлар, ресурстарға қолжетімділік және экономикалық мүмкіндіктер де жастардың санасының қалыптасуына әсер етеді.

7. Саясаттағы оқиғалар мен саяси процестер жастардың саяси санасына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Саяси қатысу, белсенділік пен саяси саналылық жастардың көзқарасын қалыптастырады.

8. Жастардың сана-сезімін қалыптастыруға мәдени дәстүрлер, діни наным-сенімдер, тіл мен болмыстың ықпалы зор.

9. Мәдениет пен бірегейлік жастардың сана-сезімін қалыптастыруда, олардың көзқарастарына, құндылықтарына, мінез-құлықтарына және әлемді қабылдауына әсер етеді.

Мәдениет пен бірегейлік жастардың санасын қалыптастырудағы негізгі аспектілер ретінде қарастырылады. Мәдениет пен бірегейлік белгілі бір құндылықтарды салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дін және тіл арқылы жеткізеді. Бұл құндылықтар жастардың дүниетанымын, қоғамға деген көзқарасын қалыптастыруға негіз болады. Тіл мәдениеттің негізгі элементі ретінде қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу тәсілдерін қалыптастырады және ақпаратты қабылдауға және талдауға әсер етеді. Тілдік ерекшеліктер жастардың өз ойын білдіру және әлемді қабылдау тәсілдерін анықтай алады. Дәстүрлі мәдени рәсімдер мен мерекелерге қатысу жастардың мәдениетпен байланысын нығайтуға, өз халқының тарихын қайта қарауға және мәдени мұра контексінде өзінің жеке басын дамытуға көмектеседі. Көп мәдениетті қоғамда жастар әртүрлі мәдениеттермен өзара әрекеттесу арқылы әлемді кеңірек қабылдауға және түсінуге ықпал ете алады [6]. Жастардың белгілі бір мәдениетке деген берік тәуелділік қоғамдық және саяси өмірге қатысуға мотивацияға береді. Қазіргі қоғамдарда әртүрлі мәдениеттерден жастардың санасын қалыптастыру үшін бірегей контекст жасайды.

Түркі саяси құндылықтарының жастар санасына ықпалын анықтау

Мақалада түркі халықтарының саяси құндылықтарының жастар санасына ықпалын анықтау үшін қазіргі салада елеулі үлес қосқан зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасалған. Сонымен қатар зерттеушілердің еңбектеріндегі түркі әлемінің саяси құндылықтарының қалыптасуы мен дамуы туралы мәліметтер берілгенімен, бұл мәселемен айналысатын зерттеушілер мен еңбектердің саны аз күйінде қалып отыр. Мәселелерді зерделей келе, түркі халықтарының саяси құндылықтарының ықпалы туралы еңбектердің басым бөлігі түркі және орыс тілдерінде, аздаған бөлігі ағылшын тілінде берілгені анықталды. Жастардың санасына әсер ететін негізгі түркі халықтарының саяси құндылықтарын анықтау үшін осы мәселені зерттеген ғалымдардың еңбектері талданды (Өзен Йенер мен Гүл Явуз, М. Шумилов, В.А. Аваткова, Е.С. Фесенко және т.б.).

Өзен Йенер мен Гүл Явуз «Түркі ұлттық-мәдени құндылықтарының тұлғалық сипаттағы көріністері» атты еңбектерінде моральдық құндылықтар пайда болған кезде тұлғаның мінез-құлық қасиеттері үйреншікті реакция үлгісіне айналатын тұжырымдаманы ұсынады. Осылайша, кейіпкерлердің құрамдас бөліктерін түсіну арқылы авторлар түркі халықтарының жастардың даму моделі үшін негізгі деп қабылдайтын алты әмбебап қасиетті ажыратады. Бұл қасиеттер: адалдық, сыйластық, жауапкершілік, әділдік, қайырымдылық және азаматтық [7]. Кез келген қоғамдағы жастар сияқты түркі жастары үшін де адалдық, сыйластық, жауапкершілік, әділдік, қайырымдылық пен азаматтық құндылықтар тұлғаның қалыптасуында, қоғамдық байланыстардың нығаюында және жалпы қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады.

Адалдық — түркі тілдес халықтардың мәдениетіндегі басты құндылықтардың бірі болып саналады. Адалдықты әдетке айналдырған жастар қоғамдағы сенімділікті арттыруға үлес қосады. Бұл адамдар бір-біріне сене алатын салауатты қоғамдастық ортасына ықпал етеді. Үлкенге құрмет, салт-дәстүр мен мәдени әртүрлілік түркі жастарының болмысының ажырамас бөлігі. Осы құндылық қоғамдағы келісімді сақтауға және тұлғааралық қарым-қатынасты нығайтуға көмектеседі. Түркі жастарының қалыптасуында отбасы, қоғам, ел алдындағы жауапкершілік маңызды рөл атқарады [8]. Жауапты мінез-құлық қоғамның тұрақты дамуына ықпал етеді және кейінгі ұрпақтар үшін жағымды үлгілерді сақтайды. Әділет құндылық ретінде басқаларға әділ қарау және әділдік үшін күреске қатысу теңгерімді және этикалық қоғамды құруға ықпал етеді [9]. Қайырымдылық дәстүрі түркі мәдениетінде ертеден келе жатқан құндылық болып табылады. Түркі жастарының өз қоғамының өміріне саналы түрде азаматтық қатысуы мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз етуге септігін тигізеді [10].

Тұтастай алғанда, бұл құндылықтар жеке тұлғаның дамуына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар тұрақты және дамыған қоғамның негізін құрайды. Түркі жастары осы қағидаларды ұстана отырып, өз қоғамындағы оң өзгерістерге белсенді түрде әсер етіп, түркі мәдениетінің жаһандық мұрасына үлес қоса алады [11].

Көптеген ғалымдардың пікірінше, түркі әлемі алуан түрлі тарихы, мәдениеті және саяси дәстүрлері бар көптеген этностарды біріктіреді. Түркі халықтарының саяси мәдениетінің негізгі аспектілерінің бірі — ұлттық бірегейлікті нығайту. Бұл өз ұлтына, тіліне, тарихына және мәдениетіне деген құрмет ұлттық бірегейлікті нығайтуда жаһандық кеңістікте танылатын тұтас ұлтты қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түркілердің саяси ойлауында патриотизм мен отанға деген сүйіспеншілік маңызды орын алады. Бұл құндылықтар жастардың санасына әсер етіп, елінің болашағы үшін жауапкершілік сезімін оята алады. Бірқатар түркі елдерінде демократиялық идеялардың жастардың саяси санасына әсері байқалады. Бұған азаматтық қоғамға қатысу, адам құқықтарын қорғау және демократиялық институттарды дамытуға ұмтылу кіреді.

Дәстүрлі түркі құндылықтары аға ұрпаққа және дәстүрлі құндылықтарға құрмет көрсетуге ерекше мән береді. Бұл аға ұрпақтың құндылықтары мен даналығын жеткізу арқылы жастардың санасына әсер етуі мүмкін.

Жаһандану және мәдениетаралық өзара әрекеттесу жағдайында түркі жастары басқа мәдениет өкілдерімен идеялар мен тәжірибе алмасу арқылы саяси құндылықтарды қабылдап, оларға әсер ете алады. Түркі қоғамдарының әртүрлілігін ескере отырып, түркілердің саяси құндылықтары мен олардың жастарға әсері туралы көбірек зерттеу жүргізу түркі әлемі ғылымындағы маңызды міндеттердің бірі.

Түркі халықтарының саяси құндылықтарын қалыптастыру және дамытуда түркі тілдес мемлекеттердің де белсенді қызметтерін атап өткен жөн. Бұл қызметтер, яғни бағдарламалар, тек түркі тілдес мемлекеттер қауымдастығын құрайтын мемлекеттердің ішкі шеңберінде ғана емес, сонымен қатар халықаралық дәрежеде жүзеге асып жатқан белсенді бағдарламалар да бар. Бұл бағдарламалардың жүзеге асуында бастамашы болған және түркі тілдес мемлекеттердің мүше болған ең маңызды ұйым — Түркі мемлекеттері ұйымы болып табылады. Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия елдерінің одағынан тұратын Түркі мемлекеттері ұйымы түркі әлемінің ортақ мүдде аясында бірігуінде көптеген бастамаларды көтерді және бағдарламалар сәтті жүзеге асырылып жатыр. Сол бағдарламалардың ішінде түркі халықтарының саяси құндылықтарын қалыптастыру және дамыту бағытындағы бағдарламалар да бар. Атап айтсақ, «Türk Dünyası 2040 Vizyonu» (Түркі әлемінің келешегі — 2040), Түркі әлемінің цифрлық азаматтық жобасы (TUDVA) және Түркі әлемін цифрландыру және жастар ұйымы (TDDGT) [12].

Осы бағдарламалардың ішінде ең маңыздысы «Türk Dünyası 2040 Vizyonu» (Түркі әлемінің келешегі — 2040) стратегиялық бағдарламасы түркі тілдес елдердің түрлі салаларда интеграциялануын қамтиды. Бұл бағдарлама түркі халықтарының аймақтық деңгейдегі қажеттіліктерге негізделген және Түркі мемлекеттері ұйымына мүше елдердің жаһандану процесіндегі пайда болған қиындықтарға қарсы қорғануда маңызды рөл атқарады [12].

«Түркі әлемінің цифрлық азаматтық жобасы» (TUDVA) «Түркі әлемінің келешегі — 2040» бағдарламасы аясында дайындалған жоба және түркі тілдес халықтарының ең көп қатысқан әлеуметтік-мәдени жобасы болып саналады. Түркі әлемінің цифрлық азаматтығы жобасының (TUDVA) негізгі мақсаты — түрлі географиялық кеңістікте тұратын түркі әлемінің жастарын бір цифрлық платформада біріктіру және осы арқылы цифрлық азаматтық сананы қалыптастыруды көздейді. Түркі әлемінің цифрлық азаматтығы жобасының негізгі мақсаттары ретінде мәдениеттің жалпы және негізгі құндылықтарын меңгеруде, дағдыларды дамытуда (топпен жұмыс, көшбасшылық, т.б.), Түркі әлеміне қатысты мәселелерді талдауда, Түркі әлемі одағының құрылуы мен болашағы туралы талқылауларда қолдау көрсету. Бүгінгі таңда «Түркі әлемінің цифрлық азаматтығы» жобасының жұмысы сәтті басталып, түркі тілдес мемлекеттер тарапынан белсенді қолдау тауып, атқарылған қызметтер оң нәтижелерін бере бастады [12].

Түркия тарапынан жүргізіліп отырған халықаралық жобаның тағы бір түрі «Түркі әлемін цифрландыру және жастар ұйымы» (TDDGT). Бұл технология, ғылым, мәдениет және өнер салаларында жобалар жасайтын және «Жүректер бірлігі» қоры аясында жұмыс істейтін Халықаралық жастар ұйымы. Түркі әлемін цифрландыру және жастар ұйымы ұсынылған жобаларға референттік ұйым болуды мақсат етеді және жастардың цифрлық әлем, технология, мәдениет пен өнер туралы хабардар болуы мен білімін арттырудағы жалғастыруды қолдайды [12].

Жүзеге асып жатқан жобалардың негізгі мақсаты — Түркі халықтарының ортақ тұлғасы Исмаил Гаспыралының «Тілде, ойда, еңбекте бірлік» ұранын жүзеге асыруға бағытталған.

Дүниежүзілік өркениет тарихында түркі дүниесінің құндылықтары маңызды орынға ие. Тамыры бір, тілегі ортақ түркі халықтарының — тілі, тарихы, мәдениеті, өнері мен салт-дәстүрлері негізгі біріктіруші элементтері болып табылады. Қазіргі заманда түркі мемлекеттерінің ортақ мүдделерге бірігуі олардың түрлі салаларда интеграция сипатында жүзеге асады. Түркі тілдес мемлекеттер соңғы отыз жыл ішінде білім беру, мәдени, саяси және экономикалық ынтымақтастықты дамыту бойынша түрлі Меморандумдарға қол қойып, аталған салаларда өзара ынтымақтастық қызметтерін сәтті жүзеге асырып келеді [13].

Түркі тілдес мемлекеттердің ең басты екі көшбасшысы ретінде Қазақстан мен Түркия арасында сауда, инвестиция, өндіріс, логистика, білім және ғылым, инновация, жаңа технологиялар, ауыл шаруашылығы, банк қызметтері және т.б. салаларының ынтымақтастығын қамтитын «Жаңа Синергия» ортақ бағдарламасы бекітіліп, бұл бағдарлама жұмысы да оң нәтижелерін берді [14]. Осындай бағдарламалар нәтижесінде елдердің өзара ынтымақтастығы артып, қоғамдық санада елдердің туысқандық сезімі оянып, ортақ құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді.

Талқылау

Түркі халықтарының саяси құндылықтарының жастар санасына әсер етуінің негізгі тенденциялары мен заңдылықтарын анықтау әртүрлі факторлардың үйлесімін жүйелі талдауды қажет етеді. Төменде осы контексте анықтауға болатын негізгі бағыттар мен үлгілер берілген:

1. Ұлттық бірегейлік — түркі халықтарының саяси құндылықтарының әсері жастар арасында ұлттық бірегейлікті нығайтуға бағытталған. Жаһандану және мәдени әралуандылық жағдайында жастардың ұлттық бірегейлігін сақтауға деген ұмтылысы бар екендігін байқауға болады.

2. Патриотизм және азаматтық ұстаным — Түркі халықтарының саяси құндылықтары жастардың патриоттық сезімін және белсенді азаматтық ұстанымын оята алады. Қалыптасқан ұлттық патриотизмді жастардың қоғамдық-саяси өмірге белсене араласуымен және мемлекеттік бастамаларды қолдауымен байланыстыруға болады.

3. Дәстүрлермен және мәдени мұралармен өзара әрекеттесу арқылы құндылықтардың ықпалындағы жастар мәдениетті, салт-дәстүрлерді және тілді сақтауға және таратуға қызығушылық танытуы мүмкін.

4. Демократиялық құндылықтарды дамыту арқылы түркі қоғамдарында сөз бостандығы мен адам құқықтарын құрметтеу дағдыларын қалыптастыруға деген жетістіктер бар. Осы құндылықтармен өскен жастар азаматтық белсенділік танытып, қоғамдық қозғалыстарға қатысып, демократиялық институттарды жақсартуға ұмтыла алады.

5. Халықаралық қатынастар аренасында түркі халықтарының саяси құндылықтары халықаралық қатынастарға, соның ішінде көршілер мен серіктестерге деген белгілі бір көзқарасты қалыптастыра алады.

6. Сыбайлас жемқорлықпен және әлеуметтік әділетсіздікпен күресу де түркі халықтарының саяси құндылықтары ретінде қабылданған қоғамдарда жастар сыбайлас жемқорлыққа қарсы әлеуметтік бастамаларды белсенді түрде қолдай алады.

7. Біріктіру және әлеуметтік инклюзия — түркі халықтарының саяси құндылықтары жастар арасында қоғамдастық пен бірлік сезімін қалыптастыруға ықпал ететін және ортақ саяси құндылықтарды қолдайтын және толеранттылық пен ынтымақтастыққа бағдар беруші элемент ретінде бағаланса болады.

Түркі әлемі әртүрлі мәдениеттер мен контекстерді білдіретінін және саяси құндылықтардың әсері нақты ел мен қоғамға байланысты әртүрлі болуы мүмкін екенін атап өткен жөн.

Қорытынды

Түркі халықтарының саяси құндылықтарының жастар санасына әсері туралы ғылыми зерттеулер кең және сан алуан білімді көзқарастарды қамтиды. Мәдени бірегейлікті сақтауға және нығайтуға бағытталған түркі халықтарының саяси құндылықтары жастардың өзіндік санасы мен ұлттық болмысына деген мақтанш сезімін қалыптастыруда шешуші рөл атқара алады. Мәдени бірегейлікті сақтау ұлттық тәрбиенің маңызды идеяларының біріне айналды. Демократиялық идеялар мен азаматтық белсенділікті дамыту арқылы ұлттық бірегейлікті нығайту мемлекеттің жастар саясатын қайта қарауға мүмкіндік береді. Түркі халықтарының саяси құндылықтарының идеяларын дамыту

жастар арасында демократиялық наным-сенімдерді дамытуға және қоғамдық-саяси өмірге белсенді қатысуға ықпал ете алады және қоғамдағы демократия идеяларының дамуы мемлекетаралық ынтымақтастықты жақсартуға көмектеседі. Мақалада түркі халықтарының саяси құндылықтары жастардың мәдениетаралық дағдыларын қабылдауды дамыту арқылы басқа мәдениеттер мен елдерге деген көзқарасын, сондай-ақ диалог пен ынтымақтастыққа қатысуға дайындығын қалыптастыра алады. Тақырыпқа байланысты зерттеу еңбектерінде қоғамдағы кейбір құндылықтар жастардың өз құндылықтарымен сәйкес келмеген жағдайда сыншыл және төзімді болу дағдыларын қалыптастырудың маңызы зор екенін атап көрсетеді. Зерттеушілер түркі халықтарының саяси құндылықтарының ықпалындағы жастардың сана-сезімін қалыптастырудағы білімнің рөліне де назар аударып, жоғары оқу орындарындағы жастардың осы құндылықтарды қабылдауын қалай кеңейте алатынын немесе шектейтінін анықтауда. Кейбір зерттеушілер түркі халықтарының саяси құндылықтарының әлеуметтік өзгерістер мен трансформацияға, әсіресе, жаһандық сын-қатерлерге бейімделу мен жаңашылдыққа ұмтылу контекстінде қалай әсер ететінін талдауға назар аударады.

Орталық Азияда түркі тілдес мемлекеттер тәуелсіздігін алған уақыттан бастап түрлі салаларда өзара интеграциялану процесі арқылы біршама оң нәтижелерге қол жеткізді. Бұл кезең аралығында түркі тілдес мемлекеттері ынтымақтастығы нығайып, стратегиялық әріптестік деңгейіне көтерілді. Түркі тілдес халықтарының тілінің, мәдениеті мен дәстүрлерінің ортақтығын негізге ала отырып, ғылым мен техника, білім беру, мәдениет, жастар, спорт және туризм секілді салаларда ынтымақтастығының дамуы түркі халықтарының ортақ құндылықтарын қалыптастыруға ықпал етеді деген көзқарастамыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Булекбаев С.Б. О месте и роли тюрков в мировой истории, культуре и цивилизации / С.Б. Булекбаев, Р.У. Булекбаева // *Falsafa va hayot xalqaro jurnal*. — 2019. — С. 62.
- 2 Ахмедова Н.Р. Гуманистические ценности и традиции тюркского мира в современном социокультурном контексте Центральной Азии / Н.Р. Ахмедова // *Түркі мәдениеті: ортақ бастаулары және даму ерекшеліктері*. — 2023. — С. 65.
- 3 Досымбаева А.М. Наследие Западного Тюркского каганата в контексте развития мировой цивилизации / А.М. Досымбаева, С.Г. Боталов // *Междунар. науч.-теор. конф.* — Екатеринбург: Ин-т ист. и археол. УрО РАН, 2014. — С. 182–184.
- 4 Рахманалиев Р. Империя тюрков. История великой цивилизации / Р. Рахманалиев. — М.: Рипол Классик, 2019. — 693 с.
- 5 Гусейнова Г.К. Особенности культурного пространства и межтюркское сотрудничество / Г.К. Гусейнова // *Альманах «Клио»*. — 2023. — С. 159–163.
- 6 Ebulfez S. Явление мультикультурализма в тюркских государствах / S. Ebulfez, G. Tokareva, A. Bayramov // *Этносаясат*. — 2023. — № 2. — С. 24.
- 7 Yener O. Тюркские национальные и культурные ценности и отражение ценностей в характере личности / O. Yener, G. Yavuz // *Akademik Tarih ve Silsunce Dergisi*. — 2020. — С. 749–768.
- 8 Шумилов М.М. Влияние пантюркизма на формирование политической идентичности тюркоязычных государств Центральной Азии в XXI веке. — Ч. 1 / М.М. Шумилов // *Управленческое консультирование*. — 2022. — № 6 (162). — С. 36–53.
- 9 Аватков В.А. Идеино-ценностный фактор в тюркских государствах постсоветского пространства / В.А. Аватков // *Мировая политика*. — 2019. — № 4. — С. 1–12.
- 10 Фесенко Е.С. Неопантюркизм во внешней политике Турции: направления взаимодействия с государствами Центральной Азии / Е.С. Фесенко // *Скиф. Вопросы студенческой науки*. — 2022. — № 5 (69). — С. 217–221.
- 11 Минеева Е.К. Взгляд экспертов на межэтническое взаимодействие тюркских народов европейской России: анклавные этнотерриториальные группы и межкультурная адаптация / Е.К. Минеева, Т.Н. Иванова, А.И. Минеев // *Гасырлар авазы — Эхо веков*. — 2022. — № 4. — С. 90–99.
- 12 Исаева М.И. Цифрлық түркі әлемі және Қазақстанның ақпараттық дискурсы / М.И. Исаева, Н.М. Исабаева, С.М. Шимаева, Д.Д. Ешпанова // *Адам әлемі*. — 2024. — № 1 (99). — Б. 73–81.
- 13 Ауелгазина Толқын. Қазақстан мен Түркияның білім саласындағы ынтымақтастығының негізгі бағыттары / Толқын Ауелгазина, Тоғжан Шаймақова, Мейіржан Шаймақов // *Жалпы түркі мемлекеттері интеграциясының әлеуеті: қазіргі жағдайы мен келешегі. Халықаралық конференцияның материалдар жинағы*. — Алматы, 2023. — Б. 96–108.
- 14 Исаева М.И. Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Yüksek Düzeydeki Stratejik İşbirliği Konseyinin 2. Toplantısının Ardından Yeni Sinerji Ortak Ekonomik Programına Kısa Bir Bakış / Eds.: In Nevzat ŞİMŞEK, Lida PARHOMCHİK, Hayal Ayça ŞİMŞEK *EURASIA OUTLOOK* — 2015. *ECONOMİK, SOSYAL AND POLİTİKAL PERSPEKTİVES İN EURASIA*. — 2016. — S. 191–196.

А.Н. Алтайбаева, Г.Т. Телебаев

Влияние политических ценностей тюркских народов на сознание молодежи

Политические ценности тюркских народов являются результатом эволюции мировоззрения тюркского общества. Политические ценности тюркских народов основаны на культурных, социальных, традиционных и религиозных аспектах. Актуальность исследования обусловлена возрастающим интересом мирового сообщества к тюркскому миру. Особенно важно изучить вопросы того, как формируется ценностное отношение молодежи в тюркоязычном обществе. Тюркская молодежь стала активно влиять на мировые тенденции, и сегодня важную роль играет необходимость понимания молодыми людьми этих ценностей. Поскольку вопрос влияния политических ценностей тюркских народов на молодежь изучен недостаточно, мы решили рассмотреть вопрос повышения мнений о тюркских ценностях, формирующих политическое мировоззрение среди казахской молодежи. Целью статьи является определение этнических, политических, культурных и религиозных факторов тюркского мировоззрения, влияющих на современные политические ценности казахского общества. Кроме того, указано несколько факторов, влияющих на сознание молодежи. Также в статье рассматривается, что усиление национальной идентичности через развитие демократических идей и гражданской активности позволяет пересмотреть молодежную политику государства. Авторами произведен сравнительный анализ работ исследователей политических ценностей тюркских народов и представлены различные точки зрения. В целях формирования и развития политических ценностей тюркских народов также описаны совместные проекты, реализуемые в странах-членах Организации тюркских государств (Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и Турция). Конечная цель этих проектов — формирование идеологии «Единство в языке, мышлении, работе». То есть реализация задач проекта является важным шагом в формировании политической ценности тюркского народа. В заключении приведены сведения о политических ценностях других тюркских стран, а также описаны проводимые и планируемые мероприятия в этом направлении.

Ключевые слова: тюрки, политические ценности, культура, общество, молодежь, молодежное сознание, национальная идентичность, патриотизм, тюркский мир.

A.N. Altaybaeva, G.T. Telebayev

The influence of the political values of the Turkic peoples on the minds of young people

The political values of the Turkic peoples are the result of the evolution of the worldview of the Turkic society. The political values of the Turkic peoples are based on cultural, social, traditional and religious aspects. The relevance of the study is due to the growing interest of the world community in the Turkic world. It is especially important to study the issues of how the value attitude of young people is formed in a Turkic-speaking society. Turkic youth began to actively influence global trends, and today the need for young people to understand these values plays an important role. Since the issue of the influence of the political values of the Turkic peoples on young people has not been studied enough, we decided to consider the issue of increasing opinions about the Turkic values that shape the political worldview among Kazakh youth. The purpose of the article is to determine the ethnic, political, cultural and religious factors of the Turkic worldview that influence the modern political values of Kazakh society. In addition, several factors influencing the consciousness of young people are indicated. The article also discusses that strengthening national identity through the development of democratic ideas and civic engagement makes it possible to reconsider the state's youth policy. The article provides a comparative analysis of the works of researchers of the political values of the Turkic peoples and presents different points of view. In order to form and develop the political values of the Turkic peoples, the article also describes joint projects implemented in member countries of the Organization of Turkic States (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkey). The ultimate goal of these projects is the formation of the ideology of "Unity in language, thinking, work". That is, the implementation of the project's objectives is an important step in the formation of the political value of the Turkic people. In conclusion, information about the political values of other Turkic countries is provided, as well as ongoing and planned activities in this direction are described.

Keywords: Turks, political values, culture, society, youth, youth consciousness, national identity, patriotism, Turkic world.

References

- 1 Bulekbaev, S.B., & Bulekbaeva, R.U. (2019). O meste i roli tiurkov v mirovoi istorii, kulture i tsivilizatsii [On the place and role of the Turks in world history, culture and civilization]. *Falsafa va hayot xalqaro jurnal* [in Russian].

- 2 Akhmedova, N.R. (2023). Gumanisticheskie tsennosti i traditsii tiurkskogo mira v sovremennom sotsiokulturnom kontekste Tsentralnoi Azii [Humanistic values and traditions of the Turkic world in the modern sociocultural context of Central Asia]. *Turki madeniet: ortağ bastaulary žhane damu erekshelikteri — Turkic culture: common origins and features of development* [in Russian].
- 3 Dosymbaeva, A.M., & Botalov, S.G. (2014). Nasledie Zapadnogo Tiurkskogo kaganata v kontekste razvitiia mirovoi tsivilizatsii [The legacy of the Western Turkic Kaganate in the context of the development of world civilization]. *Mezhdunarodnaia nauchno-teoreticheskaia konferentsiia — International scientific and theoretical competition*. Ekaterinburg: Institut istorii i arheologii UrO RAN [in Russian].
- 4 Rakhmanaliev, R. (2019). Imperiia tiurkov. Istoriia velikoi tsivilizatsii [Empire of the Turks. History of a great civilization]. Moscow: Ripol Klassik [in Russian].
- 5 Guseinova, G.K. (2023). Osobennosti kulturnogo prostranstva i mezhtiurkskoe sotrudnichestvo [Features of cultural space and inter-Turkic cooperation]. *Almanakh «Klio» — Almanac “Clio”*, 159–163 [in Russian].
- 6 Ebulfez, S., Tokareva, G., & Bayramov, A. (2023). Yavlenie multikulturalizma v tiurkskikh gosudarstvakh [The phenomenon of multiculturalism in the Turkic states]. *Etnosaiasat — Ethnopolitics*, 24 [in Russian].
- 7 Yener, O., & Yavuz, G. (2020). Tiurkskie natsionalnye i kulturnye tsennosti i otrazhenie tsennostei v kharaktere lichnosti [Turkic national and cultural values and the reflection of values in the character of an individual]. *Akademik Tarih ve Silsunce Dergisi*, 749–768 [in Russian].
- 8 Shumilov, M.M. (2022). Vliianie pantiurkizma na formirovanie politicheskoi identichnosti tiurkoiazychnykh gosudarstv Tsentralnoi Azii v XXI veke. Chast 1 [The influence of Pan-Turkism on the formation of the political identity of the Turkic-speaking states of Central Asia in the 21st century, Part 1]. *Upravlencheskoe konsultirovanie — Management consulting*, 6 (162), 36–53 [in Russian].
- 9 Avatkov, V.A. (2019). Ideino-tsennostnyi faktor v tiurkskikh gosudarstvakh postsovetского prostranstva [The ideological and value factor in the Turkic states of the post-Soviet space]. *Mirovaia politika — World Politics*, 4, 1–12 [in Russian].
- 10 Fesenko, E.S. (2022). Neopantiurkizm vo vneshnei politike Turtsii: napravleniia vzaimodeistviia s gosudarstvami Tsentralnoi Azii [Neo-Pan-Turkism in Turkish foreign policy: directions of interaction with the states of Central Asia]. *Skif. Voprosy studentcheskoi nauki — Scythian. Questions of student science*, 5(69), 217–221 [in Russian].
- 11 Mineeva, E.K., Ivanova, T.N., & Mineev, A.I. (2022). Vzgliad ekspertov na mezhetnicheskoe vzaimodeistvie tiurkskikh narodov evropeiskoi Rossii: anklavnye etnoterritorialnye gruppy i mezhkulturaia adaptatsiia [Experts' views on interethnic interaction of the Turkic peoples of European Russia: enclave ethno-territorial groups and intercultural adaptation]. *Gasyrlar avazy — Echo of Centuries*, 4, 90–99 [in Russian].
- 12 Isaeva M.I., Isabaeva, N.M., Shimaeva, S.M., & Eshpanova, D.D. (2024). Tsifrlıy turki aleml zhane Qazaqstannyn aqparatıyq diskursy [Digital Turkish world and information discourse of Kazakhstan]. *Adam aleml — Human world*, 1 (99), 73-81 [in Kazakh].
- 13 Auelgazina, Tolqyn, Shaimakova, Togzhan & Shaimaqov, Meirzhan. (2023). Qazaqstan men Turkiianyn bilim salasyndagy yntymaqtastygynyn negizgi bagyttary [The main directions of cooperation between Kazakhstan and Turkey in the field of education]. *Zhalpy turki memleketteri integratsiiasynyn aleueti: qazirgi zhagdaıy men keleshegi. Khalyqaralyq konferentsiianyn materialdar zhinagy — The main directions of cooperation between Kazakhstan and Turkey in the field of education, the potential of integration of Turkic states in general: current state and prospects. Collection of materials of the International Conference* (pp. 96–108). Almaty [in Kazakh].
- 14 Isaeva, M.I. (2016). Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Yüksek Düzeydeki Stratejik İşbirliği Konseyinin 2. Toplantısının Ardından Yeni Sinerji Ortak Ekonomik Programına Kısa Bir Bakış / Eds.: In Nevzat Şimşek, Lidya Parhomchik, Hayal Ayça Şimşek Eurasia Outlook — 2015. Ekonomik, Sosyal And Politikal Perspektives In Eurasia (ss. 191–196) [in Turkish].

Авторлар туралы мәліметтер

Алтайбаева Аяулым — PhD докторант, философия кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <http://orcid.org/0009-0007-3323-1832>

Телебаев Ғазиз — философия ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <http://orcid.org/0000-0003-1343-9867>

Information about the authors

Altaybaeva Ayaulym — PhD student, Department of philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Telebayev Gaziz — doctor of philosophical sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

A.A. Boranbayev¹ , D.N. Nurmanbetova¹ , K.M. Bolysova² *

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: boranbayev88.88@mail.ru; jamilya.nurman@gmail.com; kuralai_2702@mail.ru)

Modern concepts of dehumanization of art

The philosophy of art is an important aspect of the study of art and culture, playing a key role in understanding the fundamental concepts and ideas behind various art forms. In this article, we examined the basic concepts of the philosophy of art and their influence on modern culture, as well as explored the humanizing significance of art. The goal of this study is to develop a systematic understanding of the nature of art from a social philosophy perspective, revealing its humanizing role in shaping personality, and analyzing the essential characteristics of “new art” in the context of Ortega y Gasset's teachings. While there are numerous theories of art, it cannot be claimed that its essence, specificity, and social significance are fully comprehended, with debatable issues remaining in its understanding. The complexity and multifaceted nature of art as a phenomenon of human life make it challenging to create a complete and final theory. It is difficult to say that this issue has been sufficiently addressed in our country, as it reflects our society and requires complex philosophical consideration.

Keywords: philosophy of art, humanism in art, dehumanization of art, modern culture, understanding of art, Ortega y Gasset.

Introduction

In the modern era, there have been significant changes in how philosophy, science, and knowledge are viewed. The forms and methods through which science understands nature and society have evolved, as has the relationship between science and other forms of social consciousness. The revolutionary changes in social existence have presented philosophy with numerous problems that require solutions and a reevaluation of traditional questions related to the nature of thinking, the role of the anthropological factor, and the boundaries and dimensions of knowledge.

Art is essential for a complete human life and has been a part of human existence since the Upper Paleolithic era. It has developed alongside humanity and plays a crucial role in human development.

Various sciences consider art as a sphere of spiritual activity. In social philosophy art is viewed as a form of interpersonal communication and dialogue, representing social feelings and serving as a means of socialization and humanization. Artists express their inner emotional worlds through art, and viewers or readers absorb and enrich themselves through these expressions. The essence of art lies in its sensual and figurative nature, conveying human feelings and emotions through images and symbols.

Art functions as a harmonious system with different features interacting with one another. The overarching function of art is to humanize individuals. Through dialogue, art has the capacity to shape and develop personality, fostering a new, humane individual known as homo humanus.

Humanization of education involves appealing not only to the intellect but also to emotions, enriching human experiences with new meanings. Combining developmental teaching technologies with the humanizing aspect of art can help to address various pedagogical and psychological challenges in education. Art itself can be seen as an educational technology, promoting understanding and creating an environment conducive to learning. The teacher's role is to cultivate the ability to comprehend and appreciate art.

Art is a powerful tool for psychotherapeutic influence on individuals, allowing them to express and process their mental and psychological experiences. Through art, individuals can experience catharsis, purifying their sensory world and orienting themselves in a correct way. The philosophical foundation of art therapy lies in the understanding of art as a sensory-figurative dialogue.

Art is a realm of sensory images consciously created by humans through various forms and materials, aimed at bringing beauty, knowledge, pleasure, creativity, imagination, and spirituality into their lives. It humanizes individuals, shaping their personalities and, through the humanization of autonomous

* Corresponding author's e-mail: kuralai_2702@mail.ru

personalities, has the potential to humanize society as a whole. This is the profound purpose and mission of art.

Unlike the concepts of “beauty” and “aesthetics”, the term “beautiful” holds a unique significance. It serves as a descriptor of object utility and moral importance, carrying a societal value judgment. The term “beautiful” encompasses more than just superficial beauty, as it combines form and content to convey the essence of an object. Beauty is always valued, whether it is found in everyday objects or moral actions, and it is inherently social, as individuals align their perception of beauty with societal ideals at a given time.

Art can sometimes trend towards dehumanization, not by eliminating human elements, but by emphasizing the dehumanizing aspect within itself. Dehumanization in art is the process of distancing artwork from representations of humanity, human emotions, and experiences.

Methods

This article is grounded in the fundamental ideas of philosophical classics, drawing from the works of Ortega y Gasset and M. Heidegger to explore the significance of art as a humanizing force. Methodological principles such as historical and philosophical approaches, comparative analysis, and elements of hermeneutic and structural analysis are utilized to theoretically support the discussion.

Discussion

In a market economy society, where works of art become subjects of profit and speculation, the inevitable destruction of art occurs. This leads to the emergence of works that cater to the taste of the bourgeois and the average consumer, resulting in a general decline in the overall level of artistic culture. As a result, aesthetic theories proclaiming the end of art and its unavoidable destruction have surfaced. However, these theories fail to explain the characteristics of modern art, particularly its increasing humanistic orientation [1].

In 1925, Spanish philosopher and sociologist José Ortega y Gasset published his essay titled “The Dehumanization of Art”. This essay serves as a continuation of his critical analysis of the music of French composer Erik Satie, questioning why his music is not popular.

Ortega y Gasset observes that not only Satie's music, but also the “new art” that emerged in the early 20th century, including post-impressionism, cubism, expressionism, fauvism, and symbolism, faces a lack of popularity.

Ortega y Gasset notes how the “new art” divides the public into two groups: a minority that embraces it, and a majority that rejects it. The philosopher identifies the main distinguishing factor as the “dehumanization” aspect of the new art, which involves a departure from realism and human representation. He explores the utilitarian view of art held by modern individuals, who appreciate art that relates to human life and destiny.

Ortega y Gasset describes and explores the truth and facts of art. First, it reveals the modern man's utilitarianism in relation to art: people only like art related to human destiny, human life: “they call art a collection of tools, which, accordingly, are connected with human things of interest”. Ortega y Gasset considers this understanding of art to be natural, since most people do not know any other way of looking at objects than “practical” [2].

However, there is a difference between art for art's sake and the supporters of Ortega y Gasset in relation to bourgeois utilitarianism: the former rejected utilitarianism, a purely divisive approach to art; the other sees it as a “majority”, “mass” attitude, which cannot rise above a primitive, simple practical relationship.

Ortega y Gasset distinguishes between art for art's sake and the utilitarian approach adopted by the majority. He argues that true aesthetic pleasure goes beyond practical considerations and emphasizes that the human element in art does not necessarily correspond to aesthetic enjoyment. For Ortega, art and reality are fundamentally different, with an artistic object being artistic precisely because it is not real.

Therefore, only a person who can truly understand and perceive works of art can see art for what it truly is. “Most people cannot do this, says Ortega y Gasset, because they never experience true aesthetic pleasure because they are immersed in human reality”.

Ortega y Gasset states that most people are unable to do this because they are too caught up in human reality and never truly experience the aesthetic pleasure that art can bring.

However, Ortega y Gasset does not refer to purified art as “pure art”, as he acknowledges that the idea of “art for art's sake” has already been debunked. Instead, he advocates for purifying art by removing negative elements.

The inflation of human values in modern society is a clear phenomenon that thinkers like Ortega y Gasset recognize as essential in all areas of social life.

Ortega y Gasset believes that the core of art lies in its inhumanity. He identifies a new aesthetic feeling emerging in both artists and society, characterized by a desire to eliminate the human element from art. While true art should be devoid of humanity, there needs to be a minimum amount of human touch for the work to resonate with viewers. It consists in the desire to avoid the whole person: “the important thing is that there is a new aesthetic sensibility as an indisputable fact in the world. Trying to find the universal feature of the new artistic product, I found it in the process of dehumanizing art”. Here he refers to a new painting. If earlier painting tried to imagine reality as natural or human, then the new painting tries to remove this human element from art.

But art turns to dehumanization because it gets rid of the human element, but it consists mainly of this dehumanizing action. That is, true art, according to Ortega, should be completely freed from the human element, but in this case it would be unclear whether the work was “freed”. Therefore, the artist must leave the “human” minimum necessary to see what is winning. Thus, José Ortega y Gasset tries to remove two things from art: nature with form and man with feeling. Because nature constantly connects the artist's activity and horizon, and man — the humanity of art brings the artist back to nature, to the “Inorganic body of man”.

He also discusses poetry, emphasizing the need to separate a person from poetry, particularly a hero or an individual, as life and poetry are distinct entities. A person is different from a poet. The Spanish thinker states that abstracting something real is fundamental in true art. Ortega underscores the importance of freeing poets and artists from suffering and personal experience, as art transcends reality, isolating the artist from others.

The author's chosen topic is not arbitrary, as public perception of art evolves over time. Efforts to convey ideas to the public become secondary, with aesthetics losing its dominant role. José Ortega y Gasset is a prominent advocate for innovation and modernism, yet his research is rooted in past and present perspectives. The author's apprehension is derived from nihilism's constraining effect on human thought. Developing alternative viewpoints is crucial to breaking free from worldly constraints.

Art is a complex medium for conveying divine messages that may not be easily understood by others. Throughout history, art has evolved depending on societal changes. Yet, the author believes that despite these shifts, there remains an unchanging essence. José strives to analyze contemporary art trends, expressing doubts about the disconnect between art and inspiration. Comparing art superficially may lead to misconceptions, as understanding the underlying ideas requires perspective.

The author probes the reasons behind the lack of popularity of new art forms, conducting a study on musical trends. By examining traditional and contemporary music, he seeks to unravel this puzzle. The answer cannot be found solely through composer comparisons; instead, societal viewpoints provide a more accurate analysis. Each year introduces new art forms with a common eternal theme, even if motifs and colors vary.

The diversity of art is expanding annually, making it challenging to comprehend and compare the multitude of artistic directions. Referencing Aristotle's teaching on distinguishing things by their similarities and common properties, the author highlights the importance of color in paintings as a unifying characteristic. This shared trait allows for a comprehensive assessment of the vast array of art genres.

The words of the writer are very interesting for aspiring artists and writers, as well as journalists and creative individuals in general. One should not wait for approval, as it signifies modesty. It is important to pursue one's own ideas and plans without conforming to current trends. If one does not possess this quality, José Ortega y Gasset recommends engaging in worldly affairs.

There are various forms of art in the world, and authors should not be afraid to present their creations to the public. Fear stems from a lack of understanding and negative reception. However, a new “aesthetic feeling” has emerged, where art, whether in the form of a painting, book, or article, is analyzed and understood at its source. Ortega y Gasset's work on the dehumanization of art, written in the 19th century, remains relevant today.

Artists like Erik Bulatov and Ivan Ivanovich Shishkin offer contrasting perspectives in art. While Shishkin aims to capture the beauty of nature, Bulatov prioritizes conveying ideas over nature. Their approaches represent different facets of the art world, catering to diverse audiences. Despite evolving trends in realism, art continues to speak to the masses with its encrypted messages and reflection of human experiences. This example is not an indication of the degradation of realism in art. On the contrary, such

works are understandable to the masses. Only as realism grows, the number of people who know something other than “aesthetic” is increasing. This trend is highly commendable because the work is an unsolved cipher. To achieve this, the author deforms reality, destroys the human side. Despite the simplification of aesthetics, the work does not lose its original source — its colors and figures are still there. The main goal is to find a form that reflects a person's thoughts, sadness, home, things he has seen in life. The challenge is to reveal all the encrypted information.

This text fully reflects the reality of life, because works of art always contain the core of “living” reality. The beauty of art is that it doesn't put ideas on a silver platter. Getting to the idea and abstracting from the surface is the genius of art connoisseurs.

Art serves as a reflection of life, with its core embodying reality. It challenges viewers to delve beyond the surface and grasp the underlying ideas. Ortega y Gasset's examination of avant-garde art in the 20th century reveals a deliberate move towards elitism and inaccessibility, leading to the “dehumanization” of art. The disconnect between new art and society stems from a lack of relatability, resulting in its unpopularity among the masses.

In the work “Dehumanization of Art”, he analyzes the defining trends in the artistic avant-garde art of the 20th century and shows that the new art very consciously, in principle, wants to be and remain unpopular, aimed at the elite, not the masses. But in this way he does not feel the need to be generally human and universally understandable. The aesthetic experience it creates does not bring people closer to the elements of everyday life, on the contrary, it takes them away from it. This is the “dehumanization” of new art. José Ortega y Gasset studied art from a sociological perspective and wrote, “Why is novelty in art accompanied by so much failure?” asks the question. He looks for and finds the reason why the new art is so clearly unpopular with the masses. What good is a new art that does not really understand society and recoils? It turns out that the failure of young art is not a coincidence, but a pattern. After all, most of the people who do not know about art (those who insult it, and put it mildly, just people) appreciate its closeness to life in art more than anything else. The more art resembles life, the more familiar and understandable it is, the more complete the happiness of an ordinary person who suddenly feels in an artistic environment so dear to his heart. After all, no matter what the critics say, people who walk around the empty halls of the Central House of Artists and feel uncomfortable still come to the nearest bazaar with white birch trees on the coast to take pictures. Their hearts, and the grass must be green and fluffy, and the sky one hundred percent blue. And new art is still far from the people. What awaits him? Ortega y Gasset's answer: “A new style must go through an incubation period” [3].

In conclusion, art must undergo an incubation period to bridge the gap between innovation and societal acceptance. While new art may seem inaccessible at first, its evolution is crucial for expanding artistic boundaries and engaging diverse audiences.

Does every new style come with failure? No, Ortega y Gasset explains that it is not a threat to art that allows it to deviate from reality. For example, Romanticism was popular because it was a popular style.

Ortega y Gasset wrote at a time when he could observe modernism in art, before the time of postmodernism had arrived. When he spoke about the essence of new art, he saw it categorically. He believed that the root of the present reality was a deep injustice — the wrongly assumed equality of people. He preferred to see art as separate for the masses and the “privileged”. He stated, “New art is not liked by many, but by a few”. The displacement of the masses is based on the opposition to art, an immunity to new art. “New art is characterized by dividing people into two groups — those who understand and those who do not understand”. Since the work was written in 1927, it can be assumed that the ideas of dominating the world were prevalent and permeated everywhere, in politics and social life: “This art is not for the common man, but for a special breed, people who clearly differ from others”.

What is the meaning of new art? Since it is not understood by everyone, it does not stand on a human basis, it has a different foundation. Art revolves around people, their passions, according to Ortega y Gasset. As long as art is playing in them, people understand it, but as soon as it rises above reality, the understanding becomes thin and snaps like a taut string tied to a playful ball. Ortega y Gasset uses a metaphor: the viewer of a work of art seems to be looking through a window pane at the garden, that is, at “people and passions”, and does not notice the glass, that is, the highly artistic medium through which it is realized. Of course, for the uninitiated, complex art is like a clouded glass, through which he tries to see what is interesting to him. If he succeeds, he will feel his selectivity, if not, we will lose him. Ortega y Gasset does not regret such a defeat at all, he is happy that art has returned to normality and has become elite, a narrow “circle of limited people”.

“It will be art for artists, not for the masses, not democratic art, but caste art”. New art arrogantly turns away from the viewer, it is more important to be recognized as a trendsetter in artistic fashion. It is not afraid of the primacy of aesthetics over human images, nor of being misunderstood, because this confirms its innovation and difference from tradition.

Ortega y Gasset believes that it is impossible to focus art on the beauty of art forms or on the “humanity” of perception; such art will be “blind”. Realism and true artistry, in his opinion, are incompatible. You can't connect the glass and garden without damaging one or the other to some degree.

What is the meaning of new art? Ortega y Gasset announced that it will come back into style. The key word is “stylization”. It's stylish, we say, but it is not real style. Stylization is the distortion of reality, its reinterpretation. “Styling involves the abandonment of morality. There is no other way to dehumanize”.

Heidegger's critique of traditional humanism has many layers. Heidegger is not satisfied with man's thoughtless excuses and his imperfect actions. The philosopher challenges the concept of humanism that originated in a specific historical period (the era of the Roman Republic) and has been unquestioningly applied to later times. However, Heidegger believes that all forms of humanism share a common aspect: the understanding of man as a rational being, rationality that distinguishes humans from animals. “This definition of man is not incorrect. But it is influenced by metaphysics [4]. And even the conventional metaphysics as we know it is open to question.

Heidegger is aware of the sensitivity of the subject as he calls for a reevaluation of old humanism and a shift towards a new form of humanism. Criticizing a particular philosophy, he also questions the future of philosophy as a whole.

He maintains that his opposition to “humanism” does not imply a dismissal of morality, and that thought diverging from conventional “values” does not devalue concepts such as culture, art, science, human dignity, world, and God. The essence of his critique and his “turn” towards a new form of “humanism” lies in a reevaluation of thought itself. He suggests that future thought should no longer adhere to traditional philosophy and metaphysics, but instead move closer to the essence of being and wisdom. This new form of thought, closer to an understanding of absolute knowledge, sees language as a direct representation of being. Thought breathes life into language through simple narratives, much like a farmer tilling the field.

Conclusion

The didactic and methodological aspects of establishing the relationship between art and virtue are essential for the development of human culture. The essence of art is artistic creations, that is, studying and absorbing them. The goal is to educate and cultivate individuals with a rich spiritual world. Artistic creations are the essence of art, and the main objective is to uncover the inner nature of the work. The source of cultural and spiritual power in art lies in its inner secrets. Artistic works serve as the foundation for understanding the philosophical laws of art recognition, which address themes such as the meaning of life, beauty, and virtue.

In exploring the question of what art is, different types and historical periods are considered to understand its significance in human life. The Kazakh people are known for their artistry, which is evident in their rich spiritual heritage encompassing legends, epics, songs, and handicrafts. Art has played a crucial role in shaping their worldview, lifestyle, and personal values, serving as a beacon of beauty for the soul. It has been a channel of great art, which has not been forgotten for centuries, and there are legends, epics, songs, and various handicrafts. They didn't just reach it, they reached it by becoming the world view, lifestyle and standard of living of those times, the support of their life, and the educator of the beauty of the soul. Art, which has enlightened our spiritual world to this day, is a testimony of worldly perfect intelligence, and studying its works is probably a field of high thought.

Art is recognized as the oldest means of representation in human existence. This function of art shows the importance of consciousness, but obliges to look at it from the point of view of new requirements. Art is related to the concepts of “making” and “doing” in the cognitive understanding of the Greek people. That is, all products related to artistic activities form the basis.

Explaining the life of nature with its own secrets and laws shows the authenticity of art. Harmony and harmony of nature are closely related to each other. The earth and the sun, the moon and the stars, animals, and plants all reflect the seamless connection of the natural mystical harmony. There are many methods of forming good relationships with art, nature, and people. Art reveals the secrets and laws of nature, demonstrating its authenticity and harmony with the natural world. Establishing good relationships with art, nature,

and fellow human beings is vital for appreciating and valuing artistic creations and meeting emotional and spiritual needs.

Art has been a longstanding form of expression, highlighting the importance of consciousness and meeting new societal demands. It is closely tied to the concepts of “making” and “doing”, encompassing all products connected to artistic activities. In the 21st century, art serves as a reflection of both creativity and production within a technological civilization. While creativity is a fundamental aspect of human existence, production is driven by technological advancements, which can lead to artificiality and the imitation of human nature. The evolution of art and its methods are a reflection of the progress of human existence and purposeful engagement in life's activities.

References

- 1 Долгов К.М. Реконструкция эстетического в западноевропейской и русской культуре / К.М. Долгов. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 1040 с.
- 2 Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства / Х. Ортега-и-Гассет. — М.: Искусство, 1991. — 218 с.
- 3 Ортега-и-Гассет Х. Время, расстояние и форма в искусстве Пруста / Х. Ортега-и-Гассет. — М.: Радуга, 1991. — 51 с.
- 4 Хайдеггер М. Исток художественного творения / М. Хайдеггер. — М.: Академический проект, 2008. — 136 с.

А.А. Боранбаев, Д.Н. Нурманбетова, Қ.М. Болысова

Өнерді дегуманизациялаудың қазіргі концепциялары

Өнер философиясы өнер мен мәдениетті зерттеудің маңызды аспектілерінің бірі және ол өнердің әртүрлі формаларының астарындағы негізгі ұғымдар мен идеяларды түсінуде шешуші рөл атқарады. Мақалада біз өнер философиясының негізгі ұғымдарын және олардың қазіргі мәдениетке әсерін қарастырдық, сонымен қатар өнердің ізгілендіруші мәнін анықтаймыз. Зерттеудің мақсаты — элеуметтік философия тұрғысынан өнердің табиғатын жүйелі түрде түсінуді дамыту, оның тұлғаны қалыптастырудағы ізгілендіруші рөлін ашу, Х. Ортега-и-Гассет ілімінің контекстінде «жаңа өнердің» мәнін ашу және өзіне тән белгілерін талдау. Өнердің сан алуан теориялары бар, оның мәні, ерекшелігі, элеуметтік мәні түпкілікті түсіндіріледі, алайда толықтай зерттеліп, қарастыратын мәселелер қалмады деп айтуға болмайды. Адам өмірінің бұл құбылысы тым күрделі және көп қырлы болғандықтан, оның толық және түпкілікті теориясын жасау кез келген уақытта мүмкін емес. Тұтастай алғанда, біздің елімізде бұл мәселе жеткілікті түрде қарастырылды деп айту қиын, өйткені ол біздің қоғамның көрінісі болғандықтан, жан-жақты философиялық тұрғыдан қарастыруды қажет етеді.

Кілт сөздер: өнер философиясы, өнер гуманизмі, өнердің дегуманизациясы, заманауи мәдениет, өнерді түсіну, Ортега-и-Гассет.

А.А. Боранбаев, Д.Н. Нурманбетова, К.М. Болысова

Современные концепции дегуманизации искусства

Философия искусства является одним из важных аспектов изучения искусства и культуры и играет ключевую роль в понимании основных концепций и идей, лежащих в основе различных видов искусства. В этой статье мы рассмотрели основные концепции философии искусства и их влияние на современную культуру, а также определили гуманизирующее значение искусства. Цель научного исследования — раскрыть сущность и проанализировать характерные черты «нового искусства» в контексте учения Х. Ортеги-и-Гассета и его гуманизирующей роли в формировании личности. Существует немало различных теорий искусства, но нельзя сказать, что его социальная значимость, сущность, специфика окончательно поняты, что не осталось никаких дискуссионных вопросов в его понимании. Феномен человеческой жизни слишком многогранен и сложен, чтобы можно было в определенный момент создать его окончательную и полную теорию. В целом, сложно сказать, что в нашей стране этот вопрос рассмотрен достаточно широко, поскольку, являясь отражением нашего общества, он требует комплексного философского рассмотрения.

Ключевые слова: философия искусства, гуманизм искусства, дегуманизация искусства, современная культура, понимание искусства, Ортега-и-Гассет.

References

- 1 Dolgov, K.M. (2004). Rekonstruktsiia esteticheskogo v zapadnoevropeiskoi i russkoi kulture [Reconstruction of the aesthetic in Western European and Russian culture]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 2 Ortega-i-Gasset, J. (1991). Degumanizatsiia iskusstva [Dehumanization of art]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 3 Ortega-i-Gasset, J. (1991). Vremia, rasstoianie i forma v iskusstve Prusta [Time, distance and form in the art of Proust]. Moscow: Raduga [in Russian].
- 4 Khaidegger, M. (2008). Istok khudozhestvennogo tvoreniia [The source of artistic creation]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].

Information about the authors

Boranbayev Aidarkhan — PhD student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0002-4451-1473>

Nurmanbetova Jamilya — Doctor of philosophical sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Academician of the Academy of National Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan; <http://orcid.org/0009-0003-7194-8587>

Bolysova Kuralay — Candidate of philosophical sciences, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0001-7505-9187>

A.K. Zholdubaeva¹ , Zh.M. Doskhozina² , A.M. Kadyraliyeva³

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan*

³*M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*

(E-mail: azar.08@mail.ru, zhanatdoskhozina@gmail.com, k_altinai2604@mail.ru)

Semantic analysis of images on banknotes of the Republic of Kazakhstan

The research article is devoted to the study of images semantic meanings placed on banknotes of the Republic of Kazakhstan of the 1993–2011 series. The main purpose of the article is to conduct a reconstructive analysis of the semantic values of Kazakhstan's national currency as an implication of the historical path of the Kazakh people. The analysis of images content on money notes of the Republic of Kazakhstan was carried out in a combination of semantic, cultural and historical methods. The connotations between communicative and significant information of images and Kazakh culture, also systematization of historical-style groups of the national currency were marked. The research theoretical basis was the works on history, semantics, semiotics, linguacultural and cultural science. Special attention is paid to various archival documents on the history of banknotes in the Republic of Kazakhstan, reflecting the value relationship to national history and culture.

Keywords: semantics, symbolism, national history, national culture, identification, banknotes, modern Kazakh cultural tradition, the Republic of Kazakhstan.

Introduction

O. Spengler once wrote that the outside world can be thought not only legally, mathematically, technically, but also financially [1; 512]. That idea of the German researcher laid the vector of this article — to consider money in the context of symbolic constructions, formed by images on banknotes.

We say nothing unexpected, noting that money is one of the most important means of communication, a highly symbolic contour of interactions at the personal and social levels. In this sense, communication takes place at the level of symbols and images that have a shared value for each communicator [2; 28]. Thus, money ceases to be perceived as an exclusively quantitative equivalent and regulator of monetary relations but begins to act as an instrument of self-identification of the ethnic group, contribute to formation of value representations of the nation, perform the function of preserving and transferring national experience.

This reasoning leads to the question of how national archetypes and value universals are formed, based on the semantic content of banknotes, when we think of money in terms of symbolic representations. The fact that G. Simmel stated that the philosophy of money must be situated outside of the economic sciences in order to "... to demonstrate the premises laid down in the soul constitution, in social relations, in the logical structure of realities and values that indicate to money their meaning and practical position" [3; 310] when demonstrating the impact that money has on people's lives is not coincidental. He continued, saying that "money is merely a means, material, or example of depicting those relationships that exist between the deepest currents of individual life and history, and the most external, realistic, random phenomena and ideal potencies of being" [3; 312].

Since money, as a phenomenon of culture, bears on itself the properties of a given culture, F. Braudel pointed this feature, likening money to a language, and saying that "money... form a language in which every society speaks in its own way" [4; 441], if money accumulates the spiritual experience of the nation, thus measuring its past, present and future. Moreover, "...for specific individuals in a particular culture, shape, color, pattern have a specific value and significance. Hence, there are the national differences in currency design, size, color, iconography of money" [5; 144].

Experimental

Having reviewed the previous scientific research, we have concluded that the analysis of images on money notes of the Republic of Kazakhstan and structuring information through the prism of semantic approach has not yet been the subject of scientific study either in the domestic, nor in a foreign research field. Moreover, during the writing of the article, we found various materials on semantics of dollars, euros,

* Corresponding author's e-mail: azar.08@mail.ru

stamps, francs, crowns, zlotys, rubles and other currencies, a complex analysis of the visual and semantic unity of all attributes of money banknotes (graphic, color, heraldic, functional, etc.) takes place only in disparate journalistic works, there is a lack of complex analysis of visual and semantic unity of the national currency of Kazakhstan.

The works on consideration of the object's visual content features and its representative content [6–8], social problems of money [9, 10] and their symbolic value were used as methodological guidelines [11–13]. A few works on semiotics and semantics, revealing the specifics of iconic systems carrying various aspects of the translation of culturally significant information were used [14, 15]. It is worth mentioning several works that consider money as a visual symbol that represents moral, intellectual, legal and political relations. The selected topic's complexity led to the appeal to domestic works of historical and cultural discourse [16, 17].

Thus, the research method used in this article is based on a combination of semantic method, providing analysis of money notes and their heraldry; cultural method, highlighting the connotation between communicative significant information of images on banknotes and modern Kazakh culture; historical method providing the retrospective and descriptive part of the analysis.

The research's objectives are related, firstly, to the introduction of a new semantic direction in cultural science, allowing a broader look at the symbolic design of images on banknotes as a way of transmitting cultural traditions and social knowledge of the Kazakh ethnic group, ethnic and state-civil identities, the orientation of the national ideology of the Republic of Kazakhstan, and, secondly, expanding the practice of using cultural tools in the study of visual representations of modern Kazakh culture.

Results and discussion

The Kazakhstan Tenge was first introduced on November 15, 1993, after the publication of a presidential order on November 12, 1993, titled "On the introduction of the national currency of the Republic of Kazakhstan" [18].

A team of artists and designers was established in 1991 with the goal of developing the national currency. They analyzed the future national currency's designs from an artistic, linguistic, and historical perspective. The team includes polygraphists and graphists Mendybay Alin, Dosbol Kasymov, and Agimsaly Duzelkhanov, as well as architect and artist-designer Khayrullah Gabjalilov, President of the Union of Designers of Kazakhstan Timur Suleimenov.

According to visual compatibility and dominant semantic context, all issued banknotes can be divided into four groups: "Portraits", "al-Farabi", "Bayterek", "Samruk".

The first group "Portraits" include banknotes of the 1993-year model, later withdrawn from circulation in 2006 year. The choice of the portrait concept, in our view, was based primarily on the habit of understanding the monetary banknotes of historical personalities, which was a significant factor for the psychology and education of the post-Soviet space, which included Kazakhstan of that period.

On the front side of the banknotes of this group were placed portraits of Kazakhstan's historical personalities from various fields of culture, science and politics: al-Farabi, Suyunbay Aronuly, Kurmangazy Sagyrbayuly, Shokan Ualikhanov, Abay Kunanbayev, Abulhair Khan, Abylay Khan.

Without exaggerating the significance of zhuz and tribal enclaves of Kazakhs, which emerged from the institution of the ancestral structure of the traditional Kazakh ethnic group, we will note several features in this issue, which we can see by putting the names of historical personalities on the map of Kazakhstan (Fig. 1).

As you can see when applying historical personalities whose images have been placed on money notes on the country's geographical map, we arrive at several intermediate conclusions:

- All four regions included — Western Kazakhstan, Northern Kazakhstan, Eastern and Southern Kazakhstan.
- Historical personalities are representatives of the population's all three zhuzes: Suyunbay Aronuly — the Senior zhuz, Abay Kunanbayev and Abylay Khan — the Middle zhuz, Abulhair Khan and Kurmangazy Sagyrbayuly — the Younger zhuz.
- Such a controversial group of Kazakhs as Chingizids — tore is taken into consideration — Shokan Ualikhanov.
- A part of non-Kazakh origin people is "not forgotten" in the person of al-Farabi.

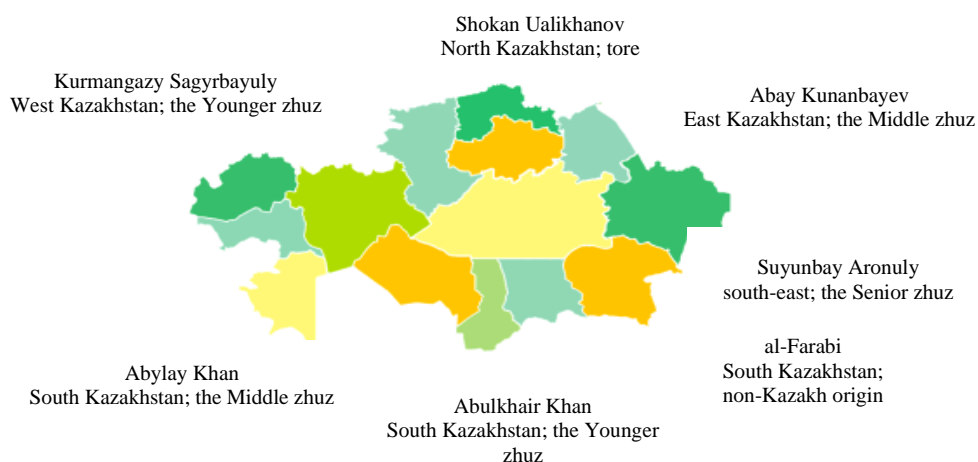

Figure 1. Schematic overlay of historical personalities, images of which are placed on money notes, on the geographical map of Kazakhstan

On the back side of banknotes are portraits of architectural monuments of culture and natural landscapes of the country: the Mausoleum of Khoja Ahmed Yassavi who was the ancient Turkic poet and preacher of sufism, rock paintings of Mangystau, Borovoe Lake, the landscape of Alatau, golden eagle rider.

Next, we overlay images of monuments and natural landscapes, the images of which were placed on money notes, on a geographical map of Kazakhstan (Fig. 2).

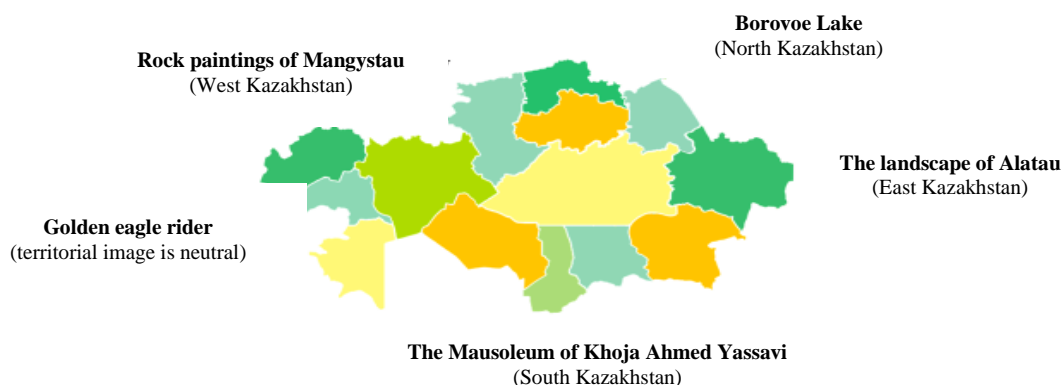

Figure 2. Schematic representation of monuments and natural landscapes, images of which are placed on banknotes, on the geographical map of Kazakhstan

As you can see, during this overlay, we come to the next intermediate conclusion: all four regions included — Western Kazakhstan, Northern Kazakhstan, Eastern and Southern Kazakhstan.

Next, we refer to the consideration of banknotes:

On the front side of the banknote there is a portrait of the philosopher and scientist al-Farabi (872–951). As will be seen in the future, this historical person will be repeatedly dedicated to the Kazakh currency. The encyclopedic heritage of al-Farabi stands out in modern Kazakh society as a symbol of the rich spiritual and intellectual tradition that once took place in the territory of the Kazakh Steppe, as personification in its image of Turkic and Islamic origins of Kazakh culture. On the back are printed Eastern medieval symbols of science, geometric constructions and al-Farabi formulas (Fig. 3).

On the front side there is a portrait of the Kazakh improviser, master of poetry competitions and performances of heroic epics Suyunbay Aronuly (1815–1898). Thanks to his mastery of improvisation, ornamental language and performance talent, heroic epics about the great heroes of the Kazakh people like Otegen, Suranshi, Karasay, Sauryk were widely disseminated. The name of the great improviser Suyunbay Aronuly is a spiritual reference point for the development of Kazakh cultural values, a symbol of freedom, independence, cohesion of Kazakhs as a nation. On the back side there are the views of the Zailiyskiy Alatau (Fig. 4).

Figure 3. A banknote of 1 tenge

Figure 4. A banknote of 3 tenge

On the front side there is a portrait of the Kazakh folk musician, classical Kazakh instrumental music, dombrister, composer of kuys (music for dombra) Kurmangazy Sagyrbayuly (1818–1889). The great musician, whose kuys are associated with the image of the native land, and to this day his heritage, written in the language of melodies, has a great influence on the development of Kazakh musical and performing culture, raises the freedom-loving spirit of the Kazakh people, strengthens the foundations of national historical consciousness. On the back side a complex of mausoleums on the Mangyshlak Peninsula of Western Kazakhstan is shown (Fig. 5).

On the front side there is a portrait of Shokan Ualikhanov (1835–1865) — Kazakh scholar-orientalist, historian, ethnographer, geographer, folklorist, traveler, translator, journalist and educator. Shokan Ualikhanov, openly and boldly expressing his liberal and reformist ideas about the future of Kazakhs, was in fact the first democrat in the history of the Kazakh people. That is why his name has become a national symbol for all subsequent development of democratic culture of the Kazakh people, its ethnic history, language, spirituality. On the back side there is a corner in the national park Borovoe in Northern Kazakhstan — the Ok-Zhetpes mountain (Fig. 6).

Figure 5. A banknote of 5 tenge

Figure 6. A banknote of 10 tenge

On the front side there is a portrait of the Kazakh poet, educator and philosopher, founder of the new Kazakh national written literature and Kazakh literary language Abay Kunanbayev (1845–1904). The heritage of the master of the artistic word Abay Kunanbayev is the spiritual core of the Kazakh people, a symbol of the cultural, moral image of the nation, the desire for national identity and autonomy. On the back side there is an illustration of a hunter with a hawk based on one of Abay’s poems (Fig. 7).

On the front side there is a portrait of a large and influential political figure of his time, the Khan of the Younger Zhuz Abulkhair Khan (1693–1748). The name of the skillful commander Abulkhair Khan symbolizes the national conceptions of Kazakh unity, the nation cohesion, the preservation of its ethnic and territorial integrity in the history and development of Kazakh statehood. On the back side are fragments of rock paintings of the Mangystau region in the area of Lake Balkhash, reflecting ancient Kazakh art (Fig. 8).

Figure 7. A banknote of 20 tenge

Figure 8. A banknote of 50 tenge

On the front side there is a portrait of 18th century statesman, commander and politician, the Khan of the Middle Zhuz Abylay Khan (1711–1781). Life and actions of outstanding ruler and commander Abylay Khan are symbol of the Kazakh land integrity, unification of people against external enemies, strengthening and further development of the Kazakh state. On the back side is the Mausoleum of Khoja Ahmed Yassavi (Fig. 9).

Figure 9. A banknote of 100 tenge

So, semantic analysis of money notes images of the group “Portraits” leads to the following conclusions:

1. The selection of historical personalities was carried out, firstly, considering the division of the country’s indigenous population into zhuz and tribal enclaves, since affiliation with zhuz remains a significant factor in the identification of some segments of the Kazakh population, also, to reduce clashes between secular and religious, ethnic and state-civic identities of society;
2. The selection of architectural monuments of culture and natural landscapes of the country was also carried out taking into account the territorial division of the country into regions;
3. The selection of historical personalities acted as a positioning of the values of the national ideology of the young, newly created state, which has declared itself in the international arena.

A certain compromise solution is presented by the next group of banknotes, conditionally called “al-Farabi” (2003-year issue). This group is named after the fact that only al-Farabi profile was placed on all banknotes of this period. As noted above in the analysis of the portrait series, the figure and spiritual heritage of al-Farabi for Kazakhs is a unique cultural symbol of the country, that is why he was dedicated to the entire issue of the banknote series (Table 1).

On the back of this group banknotes are various fragments of the Mausoleum of Khoja Ahmed Yassavi.

Table 1

The money notes of the group “al-Farabi” issued in 2003 year

 <p>A banknote of 200 tenge. The main color is light orange.</p>	 <p>A banknote of 500 tenge The main color is light blue.</p>
 <p>A banknote of 1000 tenge. The main color is bluish green.</p>	 <p>A banknote of 5000 tenge. The main color is brown.</p>
 <p>A banknote of 10000 tenge. The main color is blue. On the back, unlike other banknotes of this group, is a snow leopard against the background of the Alatau mountains.</p>	

So, semantic analysis of money notes images of the group “al-Farabi” leads to the following conclusions:

1. The unified choice of the image of only one historical personality was determined by the neutrality of al-Farabi for the multi-ethnic composition of the country against the background: firstly, of disparate multi-cultural segments population; secondly, the growing nationalist and populist forms of identity; thirdly, to neutralize the Kazakhs’ zhuz and tribal disunity; fourthly, to emphasize the roots commonality of all peoples living in the territory of modern Kazakhstan;

2. Promotion of the civil Kazakhstan identity idea as opposed to ethno-nationalistic narratives of the Kazakh identity;

3. The depiction of only one object precluded discussion of the disputed use of images of other architectural and natural monuments of culture.

The next group of Kazakh banknotes, conditionally called “Bayterek”, begins its history in 2006 year. The banknote group under consideration got its name for placing on the whole party the image of the monument “Bayterek” (“Tree of Life”, “Tree of Peace”), symbolizing cosmogonic views of ancient Kazakhs about the world-building, continuity of generations, observance of wise instructions of ancestors, entry into a new historic life. In general, the architectural-sculptural complex “Bayterek” is not only a compositional structure, but also an embodiment of the past, present and future of the country and Kazakh consciousness.

Another common leitmotif of this group is the placement on the back side of an open palm. Note that some disputes about the meaning of this image go on to this day (especially in the publicist field), and someone sees in it the impression of the hand of the first president of the country. We, sharing the opinion of another group of Kazakhstanis, believe that the image of the open palm is a symbol of friendliness, sincerity, readiness for dialogue, inherent to Tengrianism, as an ancient spiritual outlook of the Kazakh ancestors [19].

The main colors are green and orange; the size is 126×64 mm. On the back — the building of the Ministry of Transport and Communications and the building of the Ministry of Defense of Kazakhstan, as well as the image of one of the winged leopards, installed on the bridge across the Ishim River, steppe landscape (Fig. 10).

The primary hues are grey and blue, and the dimensions are 130 by 67 mm. The Finance Ministry building in Kazakhstan, the Akimat (central city government) building, and gulls above the sea are shown on the back (Fig. 11).

Figure 10. A banknote of 200 tenge

Figure 11. A banknote of 500 tenge

The primary hues are brown and yellow, and the dimensions are 134×70 mm. The Presidential Centre of Culture building and the outline of a map of Kazakhstan including mountains may be seen on the reverse (Fig. 12).

The dimension is 139×73 mm, with green as the primary color. The Abay Opera House in Almaty and the outline of a map of Kazakhstan with a picture of a lake surrounded by mountains are depicted on the back (Fig. 13).

Figure 12. A banknote of 1000 tenge

Figure 13. A banknote of 2000 tenge

The primary hues are red and brown, and the dimensions are 144 by 76 mm. The Monument of Independence, the hotel “Kazakhstan”, and the shape of a map of Kazakhstan including pictures of mountains are on the reverse (Fig. 14).

The primary hues are blue and purple, and the dimensions are 149×79 mm. The rear side displays the presidential mansion, “Ak Orda”, located in the capital of Kazakhstan. The geography of Kazakhstan is outlined with pictures of canyons (Fig. 15).

Figure 14. A banknote of 5000 tenge

Figure 15. A banknote of 10000 tenge

So, semantic analysis of money notes images of the group “Bayterek” leads to the following conclusions:

1. The considered group of banknotes (as well as the subsequent issue) does not contain images of people, as it is likely that this practice hurt feelings of Muslims whose faith forbids the depiction of people (Muslims account for more than 60 % of the population); also, in the portrait representation of the exclusively titled nation, other ethnic groups inhabiting Kazakhstan felt a certain lack of identity (the number of non-indigenous population, represented by about 130 ethnic groups, amounts 30 %) [20];

2. The choice of design was justified by the need to position the new capital — Astana (transfer to the new capital was carried out in 1997) and the monument Bayterek as national symbols of the Republic of Kazakhstan;

3. Promotion of new built cultural objects of Kazakhstan as iconic architectural elements of the state.

In 2011, the issue of banknotes conditionally united into the group “Samruk” begins, with the withdrawal of the previous series of banknotes from circulation. To date, the banknote group under consideration is active.

As with the money notes of the group “al-Farabi”, where only the profile of al-Farabi or the group “Bayterek”, the common theme of which was the monument and the open palm, the architectural and historical monument “Kazakh Eli” (“Land of Kazakhs”) symbolizes the ancient history, culture and statehood of the Kazakh people, and sacred bird Samruk, sitting on top of the monument and representing the future of sovereign Kazakhstan was placed on the front side of all banknotes of the series “Samruk” (Table 2).

Another unifying symbol of all “Samruk” group money notes is the placement on the obverse of bills of flying pigeons as a symbol of peace.

Table 2

Banknotes issued since 2011 year

The image of banknotes	Description
	<p>A banknote of 500 tenge. On the front side is the monument “Kazakh Eli”, the state coat of arms and flag of Kazakhstan, flying pigeons, architectural structures. On the back side is the contour of the map of Kazakhstan with the image of flying seagulls against the background of the Caspian Sea.</p>
	<p>A banknote of 1000 tenge. The state coat of arms, the Kazakhstani flag, flying pigeons, and the monument “Kazakh Eli” are all located on the front side. The outline of a map of Kazakhstan with the Ustyurt plateau is printed on the reverse.</p>

The image of banknotes	Description
	A 2000 tenge banknote. The monument “Kazakh Eli”, a yurt, flying pigeons, an image of a saiga tree, the state coat of arms, and the Kazakhstani flag are all located on the front side. The outline of a map of Kazakhstan including the Irtysh River is seen on the reverse.
	A five thousand tenge banknote. The front side features the “Kazakh Eli” monument, flying pigeons and pictures of irbis, the Kazakhstani state emblem and flag, the monument of independence, and the “Kazakhstan” hotel located in Almaty. On the back side is the contour of the map of Kazakhstan with the Zailiyskiy Alatau mountains image.
	A banknote of 10000 tenge. On the front side is the monument “Kazakh Eli”, flying pigeons, the state coat of arms and the flag of Kazakhstan. On the back is the capital residence of the President of Kazakhstan “Ak Orda”, the contour of the map of Kazakhstan.
	20000 tenge in banknote form. The monument “Kazakh Eli”, a winged horse, and the triumphal arch “Mangilik El” (“Eternal Land”) are located on the front side. The reverse has a sketch of the Kazakhstani map and a view of Astana, with the parliament, the government, and the “Ak Orda” buildings placed to uphold the concept of the separation of powers.

So, semantic analysis of money notes images of the group “Samruk” leads to the following conclusions:

1. Positioning of key landmarks of the Republic of Kazakhstan development at the level of nation and society in the 21st century;
2. Promotion of the symbiosis idea of Turkic spiritual traditions and Islamic values as a counterweight to the active process of modern Kazakh society islamization;
3. Veiled state and public reaction to public unofficial challenges to the state borders of the Republic of Kazakhstan (this moment is especially reflected on all banknotes of the state map as the idea of belonging to the Kazakh people its ancestral territories).

Conclusions

Concluding the analysis of semantics of images on banknotes in the modern Kazakh cultural tradition, let's identify the main conclusions:

1. Money is not a neutral element, on the contrary, it is one of the most important means of communication, a highly symbolic circuit of interactions at the personal and social levels;
2. The perception of money as a solely quantitative equivalent and regulator of monetary arrangements and relations changes, and instead it starts to serve as a tool for ethnic group self-identification, aid in the creation of national value representations, and preserve and transmit national experience;
3. The semantic content of the images on the money notes of the Republic of Kazakhstan is a heuristic model for understanding the modern Kazakh cultural tradition;
4. The symbolic structures on the banknotes of the Republic of Kazakhstan are the visual image of certain messages, presented in graphic format, and broadcasting the national archetypes and value universals of the Kazakh people;
5. According to visual compatibility and dominant semantic context of images on money notes of the Republic of Kazakhstan is conceptualized in relation to categories of history, spiritual requests, changing social ties and values:
  - Group of banknotes “Portraits”: a reflection of the identity of the young, newly emerged state represented by national historical personalities;
  - Group of banknotes “al-Farabi”: positioning the state's openness to dialogue with the world in the person of al-Farabi as a scientist (not a Kazakh) with international fame;

- Group of banknotes “Bayterek”: revival of national spiritual and intellectual traditions, development of ethnic and state-civil identities in the face of mythological plots of the monument “Bayterek”;
- Group of banknotes “Samruk”: positioning the sovereignty and statehood of the country as a full participant of the global world, the state national ideology direction represented by the monument “Kazakh Eli”.

6. Part of symbolic constructions used in images of money banknotes of the Republic of Kazakhstan refers to common human meanings (sky, water, mountains, trees, animals and birds, symbols of science, state heraldry, contours of the state map). Another part of the images bears local-national subtext, understandable either to citizens of Kazakhstan or foreign specialists in the field of Kazakh history and culture (historical personalities, ancient Turkic and Kazakh mythological plots). Finally, apart from the symbolically simple visual representations intended to demonstrate the intended meaning, a small proportion of the images on banknotes do not have obvious and/or unambiguous cultural associations (pictogram, palm).

Acknowledgments

This article is prepared in the framework of grant application “Semantic analysis of the national currency of the Republic of Kazakhstan in the modern cultural tradition” (IRN: AP 23487005).

References

- 1 Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. — М.: Айрис-пресс, 2004. — 624 с.
- 2 Eco U. Theory of Semiotics / U. Eco. — Knowledge, 1988.
- 3 Simmel G. The Philosophy of Money / G. Simmel. — Routledge, 2004.
- 4 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVII вв. — Т. 1 / Ф. Бродель // Структуры повседневности: возможное и невозможное. — М.: Изд-во «Весь Мир», 2006. — 2258 с.
- 5 Фернам А. Деньги. Психология денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. — 480 с.
- 6 Hopkins R. Inflected Pictorial Experience: Its Treatment and Significance / R. Hopkins; In Abell, C. & Bantinaki, K. (Eds.) Philosophical Perspectives on Depiction. Oxford University Press, 2010.
- 7 Pelletier J. Inflection and Representation [Electronic resource] / J. Pelletier. — 2019. Access mode: <https://hal.science/hal-03882154/document>
- 8 Kulvicki J. Images / J. Kulvicki. — Routledge, 2014.
- 9 Lietaer B. The Future of Money: How New Currencies Create Wealth, Work and a Wiser World. Gardners Books / B. Lietaer. — 1999.
- 10 Аглиетта М. Деньги между насилием и доверием / М. Аглиетта, А. Орлеан. — М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2006. — 355 с.
- 11 Zelizer V. The Social Meaning of Money: “Special Monies”. Basic Books / V. Zelizer. — 1994.
- 12 Dodd N. The Social Life of Money. Princeton University Press / N. Dodd. — 2014.
- 13 Baker W. The sociology of money / W. Baker, J. Jimerson // American Behavioral Scientist. — 1992. — 35(6). — P. 678–693.
- 14 Barthes R. Selected works. Semiotics. Poetics. Hill and Wang / R. Barthes. — 1988.
- 15 Peirce Ch. Peirce on Signs: Writings on Semiotic / Ch. Peirce. — University of North Carolina Press, 2009.
- 16 Сайкенова Д. Семантика огня и его производных в обрядово-ритуальной практике казахов: традиции и современность / Д. Сайкенова, А. Ибрагимов // Turkic Studies Journal. — 2023. — № 2. — С. 93–107.
- 17 Елеманова С. Звук как знак культуры. Семантика звука в казахской традиционной музыкальной культуре / С. Елеманова // Наука, образование и культура. — 2019. — С. 83–88.
- 18 Указ Президента Республики Казахстан от 12.11.1993 г. № 1399 «О введении национальной валюты Республики Казахстан». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U9300001399>
- 19 Абаев Н.В. Тенгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии / Н.В. Абаев, Н.Г. Аюпов. — Абакан, 2009. — 250 с.
- 20 Счетчик населения Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan#religion>

А.К. Жолдубаева, Ж.М. Досхожина, А.М. Қадыралиева

Қазақстан Республикасының ақша банкноттарындағы бейнелерді семантикалық талдау

Мақала 1993–2011 жылдардағы Қазақстан Республикасының ақша банкноттарында орналастырылған бейнелердің семантикалық мағыналарын зерттеуге арналған. Мақаланың негізгі мақсаты — қазақ халқының тарихи жолын импликациялау ретінде Қазақстанның ұлттық валютасының семантикалық мәндеріне реконструкциялық талдау жүргізу. Семантикалық, мәдени және тарихи әдістерді ұштастыра отырып, Қазақстан Республикасының ақша банкноттарындағы бейнелердің мазмұнды толтырылуына талдау жасалды, бейнелер мен қазақ мәдениетінің коммуникативтік-маңызды ақпараты арасындағы коннотациялар көрсетілген, ұлттық валютаның тарихи-стильдік топтарын жүйелеу жүргізілді. Зерттеудің теориялық негізін тарих, семантика, семиотика, лингвомәдениеттану және мәдениеттану бойынша еңбектер құрайды. Ұлттық тарих пен мәдениетке құндылық көзқарасты көрсететін Қазақстан Республикасындағы банкноттардың тарихы туралы әртүрлі мұрағаттық құжаттарға ерекше назар аударылған. Мақаланың кәсіби-мәдени және ақпараттық маңыздылығы, біріншіден, мәдениеттану ғылымындағы жаңа семантикалық бағытты енгізумен негізделген, бұл қазақ этносының мәдени дәстүрлері мен әлеуметтік білімін, этникалық және мемлекеттік-азаматтық бірегейлікті, ҚР ұлттық идеологиясының бағытын беру тәсілі ретінде ақша банкноттарындағы бейнелердің символдық құрылымдарына кеңірек қарауға мүмкіндік береді. Екіншіден, қазіргі қазақ мәдениетінің көрнекі өкілдерін зерттеуде мәдениеттану құралдарын қолдану практикасын кеңейту болып табылады.

Кілт сөздер: семантика, символизм, ұлттық тарих, ұлттық мәдениет, идентификация, ақша банкноттары, заманауи қазақ мәдениет дәстүрі, Қазақстан Республикасы.

А.К. Жолдубаева, Ж.М. Досхожина, А.М. Қадыралиева

Семантический анализ изображений на денежных банкнотах Республики Казахстан

Статья посвящена изучению смысловых значений изображений, размещенных на денежных банкнотах Республики Казахстан 1993–2011 годов выпусков. Основной целью статьи выступает проведение реконструирующего анализа семантических значений национальной валюты Казахстана как импликации исторического пути казахского народа. В сочетании семантического, культурологического и исторического методов осуществлен анализ содержательного наполнения изображений на денежных банкнотах Республики Казахстан, обозначены коннотации между коммуникативно-значимой информацией изображений и казахской культурой, выполнена систематизация историко-стилевых групп национальной валюты. Теоретической базой исследования выступили труды по истории, семантике, семиотике, лингвокультурологии и культурологии. Особое внимание уделено различным архивным документам об истории денежных знаков в Республике Казахстан, отражающим ценностное отношение к национальной истории и культуре.

Ключевые слова: семантика, символика, национальная история, национальная культура, идентификация, денежные банкноты, современная казахская культурная традиция, Республика Казахстан.

References

- 1 Spengler, O. (2004). *Zakat Evropy [The Decline of the West]*. Moscow: Airis-press [in Russian].
- 2 Eco, U. (1988). *Theory of Semiotics*. Athens.
- 3 Simmel, G. (2004). *The Philosophy of Money*. Routledge.
- 4 Braudel, F. (2006). *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm XV–XVII vv. Tom 1 [Material civilization, economics and capitalism of the XV–XVII centuries. Vol. 1]. Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe — Structures of everyday life: the possible and the impossible*. Moscow: Izdatelstvo «Ves Mir» [in Russian].
- 5 Fernam, A., & Argail, M. (2005). *Dengi. Psikhologiiia deneg i finansovogo povedeniia [Money. Psychology of money and financial behavior]*. Saint Petersburg: Praim-EVROZNAK [in Russian].
- 6 Hopkins, R. (2010). *Inflected Pictorial Experience: Its Treatment and Significance*. In Abell, C. & Bantinaki, K. (Eds.). *Philosophical Perspectives on Depiction*. Oxford University Press.
- 7 Pelletier, J. (2019). *Inflection and Representation*. Retrieved from <https://hal.science/hal-03882154/document>
- 8 Kulvicki, J. (2014). *Images*. Routledge.
- 9 Lietaer, B. (1999). *The Future of Money: How New Currencies Create Wealth, Work and a Wiser World*. Gardners Books.

- 10 Aglietta, M. & Orlean, A. (2006). *Dengi mezhdu nasiliem i doveriem [Money between violence and trust]*. Moscow: Izdatelskii dom GU-VShE [in Russian].
- 11 Zelizer, V. (1994). *The Social Meaning of Money: "Special Monies"*. Basic Books.
- 12 Dodd, N. (2014). *The Social Life of Money*. Princeton University Press.
- 13 Baker, W. & Jimerson, J. (1992). The sociology of money. *American Behavioral Scientist*, 35(6), 678–693.
- 14 Barthes, R. (1988). *Selected works. Semiotics. Poetics*. Hill and Wang.
- 15 Peirce, Ch. (2009). *Peirce on Signs: Writings on Semiotic*. University of North Carolina Press.
- 16 Saikenova, D. & Ibragimov, A. (2023). Semantika ognia i ego proizvodnykh v obriadovo-ritualnoi praktike kazakhov: traditsii i sovremennost [Semantics of fire and its derivatives in ritual practice of Kazakhs: tradition and modernity]. *Turkic Studies Journal*, 2, 93–107 [in Russian].
- 17 Elemanova, S. (2019). Zvuk kak znak kultury. Semantika zvuka v kazakhskoi traditsionnoi muzykalnoi kulture [Sound as a sign of culture. Semantics of sound in Kazakh traditional music culture]. *Nauka, obrazovanie i kultura — Science, education and culture*; 83–88 [in Russian].
- 18 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 12.11.1993 g. No. 1399 «O vvedenii natsionalnoi valiuty Respubliki Kazakhstan» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from 12.11.1993. No. 1399 "On introduction of the national currency of the Republic of Kazakhstan"]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U9300001399> [in Russian].
- 19 Abaev, N.V., & Aiupov, N.G. (2009). *Tengrianskaia tsivilizatsiia v dukhovno-kulturnom i geopoliticheskom prostranstve Tsentralnoi Azii [Tengrian civilization in the spiritual and cultural and geopolitical space of Central Asia]*. Abakan [in Russian].
- 20 Schetchik naseleniia Kazakhstana [Population counter of Kazakhstan]. Retrieved from <https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan#religion> [in Russian].

Information about the authors

Zholdubayeva Azhar — Doctor of philosophical science, Docent, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8864-6820>

Doskhozina Zhanat — PhD, Associate professor, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-1416-8600>

Kadyraliyeva Altyнай — PhD, Head of cultural and social activity department, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-3854-3583>

B.I. Karipbaev

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: karipbaev@mail.ru)*

Factors in the formation of information culture (socio-philosophical aspect of the problem)

In this article, the author offers a socio-philosophical analysis of the factors contributing to the formation of information culture. This research perspective seems extremely relevant and requires serious scientific understanding. It is obvious that the main characteristic of modern society is its information content, which creates new horizons in the space of identification, the formation of a new cultural field, and the definition of new contours of communication. In this regard, it seems very important to identify and designate the main factors that determine the nature and value of the new information culture. In this article, the author, relying on existing scientific research in this problem space, offers his own view on this problem and outlines his own system of these determining factors. The author in this article uses extensive historical and philosophical material, indicating the difference in approaches to this problem in different philosophical schools and concepts. The article also proposes to trace the logic of the influence of active digitalization processes on the formation of the information field and, accordingly, on the formation of a new information culture. The author quite clearly outlines his opinion regarding the influence of information and digital culture on the formation of a person's identification code in modern conditions, and speaks about the positive and negative aspects of this phenomenon. The article also proposes to comprehend the state of information literacy, the status of an information-literate person. To solve his research problem, the author uses a rather original methodological and methodological complex, which made it possible to fully outline the author's scientific position on this issue.

Keywords: information, culture, identity, networks, communication, personality, literacy, knowledge, social practice, information discourse.

Introduction

The article was written as part of the implementation of the grant project BR21882302 “Kazakhstan's society in the context of digital transformation: prospects and risks” (the project is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

The need to create an information culture, as a culture of a special type based on a fundamentally new central, funding category of “information”, became a reaction to the irreversible processes of globalization, characterized by the erasure of mental boundaries that for many centuries regulated the *modus vivendi* and *modus operandi* of mankind.

The historical prerequisites for the formation of information culture were laid back in the XIX century, when the scientifically savvy West discovered the “exotic” East in the horizon of cultural studies, which, in the context of lessons learned from the Enlightenment, meant an unprecedented encounter with Another already in the status of potentially equal, and not backward barbaric, as it was thought before.

Research methods

For this research perspective, it is important to identify an adequate methodological design to gain insight into this phenomenon. We settled on the following set of socio-philosophical developments, which allowed us to define our own research optics.

Starting from this period, a problematization of the figure of the Other arose in philosophy, which led to the dialogic dialectics of M. Buber [1], F. Rosenzweig [2], O. Rosenstock-Hüsse [3], the construction of radical humanistic ethics of E. Levinas [4], development of the theme of the gift by J. Derrida [5], actualization of multiculturalist discourse in the works of S. Benhabib [6], attempts to create a universal moral theory of the modern format by H. Jonas [7] and much more.

Thus, information culture in its original contextual and functional purpose is an answer to the problem of interaction with something else, incomprehensible, alien; in concreto — with the specifics of other cultures, respectively — other practices, habits, stereotypes, attitudes of consciousness.

---

* Corresponding author's e-mail: karipbaev@mail.ru

Today, the solution to this problem is complicated by the emergence of a new factor — technologies that act as an Other one for representatives of all cultures, for humanity as a whole, since they act on behalf of the non-human and even more so, the non-living world.

The challenge of technology for socio-humanitarian thought turned into a traditional dichotomous fork, within which a number of thinkers came up with quite optimistic forecasts and programs of constructive epistemology (B. Latour [8], D. Haraway [9]), while others preferred a more pessimistic tone of their judgments (N Land [10], D. Trigg [11]).

Be that as it may, cultural globalization and information technology have become social facts in the Durkheim sense (as something that has coercive effects on a person [12]). Consequently, such a macrosocial change required a change in the way individuals think and behave. In publications issued in English, you can often find such phrases as “Hypertext literature”, “Information retrieval skills”, “Multimedia literature”. In scientific works presented in Russian, we come across such concepts as “library and bibliographic knowledge complexes”, “library and bibliographic culture”, “library and bibliographic competence”, “computer literacy”, “information culture”, “culture of acquaintance with the text”, etc. [13].

The first time the phrase “information literacy” was used was in 1977 in the context of developing a targeted reform program for the entire higher education system in America (USA). The Library Association played a major role in the development of this new higher education program in the United States. It was her who formulated the concept of an information-literate person. The association endowed this person with the qualities of finding, processing, analyzing, identifying, and most importantly, using the necessary information. Subsequently, this term became widely used not only in America, but also in countries of English-speaking communication. This term captured the ability to assess the main information needs, and then develop the skills and abilities of the most productive recognition, analysis, evaluation and application of the information received. ALA, as an organization that unites various kinds of institutions and library associations under its wing, has contributed to the dissemination of the concept of information literacy and its further development and enrichment. As a consequence, the creation of an Information Literacy Section was announced in 2002 at the General Conference held in Glasgow. The main task of this section is the construction of universal international standards.

A landmark year in this regard was 2006, when at the 72nd World Library and Information Congress in Seoul, when the formation of a strategic alliance between IFLA and UNESCO was announced at an open forum. This alliance was aimed at implementing the decisions of the World Summit on the Information Society, in particular at addressing issues related to information literacy.

The Information Literacy Guide for Lifelong Learning, authored by H. Lau, Chair of the IFLA Information Literacy Section, was published in 2006. This guide defines information literacy as “the knowledge and skills necessary to identify information relevant to a specific task or problem, conduct effective information searches, organize and reorganize information, interpret and analyze results, evaluate accuracy and reliability, adhere to ethical standards, and communicate results” to the attention of others” [14]. This work analyzes key concepts that together give us an idea of the network, information component of our lives. Here concepts and categories such as “media literacy”, “computer literacy”, “network identity”, “digital literacy”, etc. are conceptualized. In this problem space, along with the “Guide...”, it is necessary to pay attention to the publication of the work “Indicators of Information Literacy”. The work was published in 2008 and corresponded to the main goals and objectives of the UNESCO global “Information for All program” [15]. This book analyzes the dependence of academic success on information literacy, and also provides indices for various levels of students' information competence in various disciplinary areas.

Results

As the main results of our analysis, we identify the selected criteria for parameterization of information culture.

Parameterization of information culture can be carried out according to the following criteria:

1. Levels of social manifestation of information:

- micro-level — an individual;
- meso-level — a social group;
- macro-level — society as a whole.

2. The constituent components (element base) of information culture:

- linguistic component (in which language in the broadest sense [street language, professional language, marginalized languages] communication is carried out);

- the communicative component (according to which rules, in accordance with which socio-cultural codes communication is implemented);
  - intellectual component (what is the cognitive intensity of communication [information exchange]: facts, events, ideas);
  - the legal component (which is prohibited and allowed to be announced in the public space at the level of the law);
  - the ideological component (in which paradigm the participant of communication thinks and acts: scientific, religious, etc.).
3. The operational aspect. Information culture requires:
- the ability to select information (awareness and relevance of the user's request);
  - the ability to correctly interpret the selected information (analysis and synthesis skills);
  - the ability to correctly apply (use) information (in public, journalistic, scientific, etc. spheres);
  - the ability to correctly generate information (to be able to predict the possible consequences that the created information content will produce).

If we talk about the most common external factors in the formation of information culture, we can name the following:

1. The existing education system as the key content and content of the information field in a particular society.
2. Technical infrastructure (number of gadgets, Internet speed, etc.) as an opportunity to access and exchange information.
3. The political regime governing the legitimacy of a particular information (transparency or censorship).
4. The level of the economy, which, as a rule, provides high-quality education, the diversification of gadgets and the democratization of the political regime, if it is high, and leads to the opposite results if it is low.

In technical terms, the formation of an information culture is accompanied by widespread digitalization. This duality (cognitive-ideal and material-technical) is achieved through the generation, implementation and dissemination of new social practices. These forms of practices, implemented in the online format, can and should be considered as models of active interaction in social space. As an illustration, we can outline the processes of searching for information, exchanging electronic documents, video files, photographic documents, etc. In addition, the network can implement practices of social content that reproduce traditional communication schemes.

An interesting chronological conceptualization of social practices is offered by N. Couldry and A. Hepp in their work “The Mediatized Construction of Reality” [16], which is homage and rethinking of the classic work of P. Berger and T. Luckmann [17].

The key point that the authors add to the concept of predecessors is the mediation of human actions, which then, due to typifications, form institutional rules (by and large, the framework of culture).

A historical summary of social practices in terms of media development looks like this:

- 1) Mechanization (1450–1830) refers to the invention of the printing press and the subsequent industrialization of communication that resulted in the emergence of printed media.
- 2) Electrification (1830–1950) — during this period, a whole ensemble of media emerged (telegraph, telephone, gramophone, radio, tape recorder, cinema, television) based on electric transmission.
- 3) Digitalization (since the 1950s) — the time of computers, the Internet and mobile communications, as well as the increasing integration of machine intelligence into everyday life.
- 4) Datafication (XXI century) — the beginning of a new wave, marking the era of big data, the sources of which are, in particular, the Internet of Things and social media” [18].

We exist in the stage of phase transition from digitalization to datafication, which can be designated as the total mediatization of social reality. There is an irreversible integration of all actors and gadgets into a single media multiverse (a multidimensional, complexly structured environment, paradoxically reduced to the experience of a single user). In other words, the entire vast, extensive network of global information flows is compactified in one smartphone. You can recall the words of A. Greenfield: “this is our life today — rigidly determined by the device of the smartphone, its sensors, converters and antennas, the protocols for connecting it to the various networks around us, the user interface conventions that govern our interaction with applications and services, and strategies, and the business models of the corporations that produce it” [19].

The destruction of physical distance and the acceleration of social time create unprecedented conditions for economics, politics and culture to potentiate both development and manipulation. The so-called “digital traces” left by almost any modern user become data (including personal data) in the hands of various corporations (public and non-public sector), which gives enormous power and gives rise to a large number of ethical claims.

An illustration is the introduction of the electronic payment system led by Elon Musk, which has become a common and user-friendly method of financial transactions. As a Mediascape study conducted in 2018–2019 showed, 94 % of residents of large Russian cities chose online payments for goods and services. Despite their undeniable advantages, digital technologies and associated social practices can simultaneously pose certain risks. For example, media platforms developed by private corporations such as Apple, Google and Microsoft have capabilities to facilitate monitoring and surveillance functions, potentially creating an environment conducive to the manipulation of users' economic behavior.

Should society tolerate privacy technologies that virtually guarantee anonymity on the Internet? In the context of modern technologies, questions also arise about the morality of specific actions (whether the act of Julian Assange, who published classified US military information on WikiLeaks, was ethically justified). However, it is more important to consider the moral dimensions of broader issues related to technology. For example: should democratic societies tolerate media publishing classified or confidential information in order to ensure public transparency?).

The naive attitude of consciousness forms the beautiful-minded idea of the average person, according to which things are as they seem. What characterizes the picture of the world of modern man? Rather wretched scientism — an idolatrous belief in science as a universal means of solving all problems; a strange confidence that high-tech gadgets bring happiness to everyone.

However, what can we say in a critical way?

1. Modern man lives in a virtual space, which is gradually replacing real life. His cognitive basis is no longer books from libraries, not slates in university classrooms, but the compact and smooth surface of the smartphone screen, thanks to which he receives all the information he needs within a couple of seconds (necessary does not mean useful). As a result, there is an amazing scarcity of thinking that does not see beyond the present moment.

2. Modern man has forgotten how to communicate with the help of detailed sentences. It is almost impossible to find detailed descriptions in his speech, let alone the use of elementary rhetorical tropes. Communication has become thoroughly functional. The richness of the language has been reduced to linguistic pragmatics. As a result, the elimination of many aspects of the universe from the human life horizon.

3. Modern man trusts the mass media, which, appealing to the emotional zones of his psyche, has atrophied the ability to maintain long concentration and think hard. As a result, the disappearance of historical consciousness (modern man lives only here and now, while advertising is on).

Reflecting on the modern generation, Michel Serre sadly asks: “What kind of literature, what kind of history will be understandable to these lucky people who do not know what a village, livestock, harvest is, who have not survived the meat grinder of wars, who have not seen the dead, wounded, hungry, who do not imagine what homeland means, a blood-stained banner, monuments to those who died... — who did not experience the vital need for morality through suffering?” [20].

Another significant negative consequence of new social practices directly related to digital reality is cyber addiction.

The phenomenon of cyber addiction is a psychological condition in which an individual exhibits an excessive and uncontrollable need to interact with digital technologies and virtual space. This is reflected in the intensive use of the Internet, social networks, video games or other digital platforms, which leads to violations of social adaptation and functioning in the real world. This type of addiction includes characteristics similar to those found in traditional forms of addiction, such as cravings, loss of control, and negative effects on health and social life. In the light of modern research, cyber addiction is a serious problem that requires attention from specialists in various fields.

The emergence of new social practices within the framework of the digitalization paradigm is a complex and multifaceted phenomenon, intricately intertwined with the evolving dynamics of technological advances and socio-cultural transformations. In the context of digitalization, social interactions undergo metamorphoses, giving rise to many behavioral models, communication methods and information consumption practices that are fundamentally different from traditional methods.

The ubiquity of digital communications accelerates the unprecedented spread of interaction, where people participate in a wide range of virtual exchanges, overcoming time and space constraints. The digital environment promotes not only instant communication, but also the cultivation of virtual communities, changing the contours of social engagement and identity formation. The expansion of social connections through various online platforms generates a virtual sociosphere characterized by fluidity, interconnectedness and rethinking of traditional social boundaries.

In the area of information consumption, the digitized social landscape gives rise to a diverse set of practices spanning content distribution, data retrieval, and knowledge acquisition. The emergence of online repositories, multimedia platforms and information portals are changing the way people access, absorb and disseminate information. This transformation brings with it both democratization and challenges, as the flow of information requires increased digital literacy skills, critical perception, and the ability to navigate a complex network of data sources.

Despite the obvious benefits of digitalization, providing unprecedented access to information, concerns have arisen about the privacy, security, and ethical implications of digital social practices. The widespread integration of digital technologies, often owned and operated by private corporations, raises pressing questions about data protection, algorithmic bias, and the potential erosion of digital privacy.

In fact, the emergence of new social practices in the context of digitalization implies a paradigm shift in the structure of social interactions, fundamentally changing the ways individuals communicate, access information and construct social identity. A comprehensive understanding of this complex dynamic requires an interdisciplinary approach encompassing research findings in technology, sociology, psychology, and information sciences to understand all the nuances of the changing digital social landscape.

Discussion

The main problems of full-fledged successful implementation of information culture unfold along 2 lines of interaction:

- A) Between representatives of different cultures (between people).
- B) Between people and modern technologies, personified by artificial intelligence.

In both cases, there is a seemingly irremovable conflict potential.

Analyzing the first case, we once again have to be convinced of the validity of the conclusions of S. Huntington, who wrote back in 1993 that “civilizations are dissimilar in their history, language, culture, traditions and, most importantly, religion. People of different civilizations have different views on the relationship between God and man, the individual and the group, the citizen and the state, parents and children, husband and wife, and have different ideas about the relative importance of rights and duties, freedom and coercion, equality and hierarchy. These differences have evolved over centuries, and they will not disappear in the foreseeable future. They are more fundamental than the differences between political ideologies and political regimes” [21].

To overcome this state of affairs, modern theorists put forward many interesting projects [22-23], which all in one way or another propose reforming the basic settings (one might say habits) of culture.

Since the issue of AI has emerged relatively recently, the scientific community has not yet had time to formulate a consensus regarding the cultural, legal status and ethics in relation to AI.

Quite valuable analytics can be found in the study of G. Koenig, who made an attempt to philosophically generalize the various opinions and positions of many personally interviewed experts in the field of AI. According to Koenig, “the fear of losing your job due to the proliferation of GPT models is just the tip of the iceberg: more importantly, they challenge our ideas about knowledge, creativity and free will. The unrestrained growth of AI already brings us power without democracy, art without an artist, economy without a market, and justice without justice” [24].

Thus, the topic of information culture inevitably begins to intersect with the topic of technological singularity, a hypothesis shared by many scientists, according to which in the near future there will come a moment when technological development will become basically uncontrollable and irreversible, which will lead to radical changes in the nature of human civilization.

In the light of the above-mentioned facts, a new and most likely transhumanistic scenario of “human death” according to M. Foucault emerges (we are talking about the gradual oblivion of a certain idea of subjectivity that has developed under the influence of the ideology of humanism) [25].

A fundamental change in the essence and nature of information practices between people in the context of globalization and digitalization entails the need to form a new type of culture, which will include a new ethics, a new law, a new epistemology and, accordingly, a new ontology.

It is important to understand that modern information culture is not an additional option that is embedded in the landscape of traditional culture. This is a prologue to a new paradigm of the near future, to a world in which previous ideas and ways of thinking will lose their adequacy, and forms of existence will undergo difficult-to-predict transformations.

The multifaceted and complex process of information culture formation is influenced by the complex interaction of various factors arising from the cognitive, socio-cultural, technological and educational spheres. From a cognitive point of view, individual predispositions, such as cognitive abilities, critical thinking skills and information processing abilities, play a key role in shaping a person's receptivity to information and his interaction with it. The cognitive aspect includes the management of cognitive load, the ability to distinguish and evaluate information sources, as well as the assimilation of complex information structures.

Sociocultural factors also contribute to the formation of information culture by defining social norms, values and ethical frameworks that determine information behavior. Social institutions, including education systems, family structures and peer networks, play a crucial role in shaping attitudes towards the receipt, dissemination and ethical use of information. Cultural attitudes towards intellectual property, privacy and ethical considerations related to the use of information significantly influence the development of information culture within a given community or society as a whole.

Technological factors in the context of information culture formation cover the evolving landscape of information and communication technologies (ICT). The availability, accessibility and ubiquity of digital platforms, combined with the evolution of information retrieval mechanisms, significantly affect the ways of information interaction. The dynamic interaction between people and technology forms the digital literacy skills needed to navigate the modern information landscape.

Educational factors are becoming key determinants, as formal and informal educational systems serve as "crucibles" for instilling information culture. The development of curricula, pedagogical approaches and the integration of initiatives to improve information literacy within educational structures contribute to the formation of an information culture among students. The teaching methods used, the emphasis on critical thinking and the development of research skills are integral components of the formation of a competent information culture.

Summing up, we can say that the formation of information culture is a complex process formed by a complex interweaving of cognitive, socio-cultural, technological and educational factors. Recognizing and understanding the complex dynamics of these factors is essential for developing sound strategies aimed at building a sustainable information culture in various contexts.

References

- 1 Бубер М. Я и Ты / М. Бубер // Два образа веры. — М.: Республика, 1995. — С. 16–92.
- 2 Розенцвейг Ф. Звезда избавления / Ф. Розенцвейг. — М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. — 544 с.
- 3 Розеншток-Хюсси О. Речь и действительность / О. Розеншток-Хюсси. — М.: Лабиринт, 1994. — 155 с.
- 4 Левинас Э. Путь к Другому / Э. Левинас. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2007. — 240 с.
- 5 Деррида Ж. О Даре: дискуссия между Жаком Деррида и Жан-Люком Марионом / Ж. Деррида, Ж.-Л. Марион // Логос. — 2011. — № 3 (82).
- 6 Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб. — М.: Логос, 2003. — 350 с.
- 7 Йонас Х. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Х. Йонас. — М.: Айрис-пресс, 2004. — 479 с.
- 8 Латур Б. Когда вещи дают сдачи: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки / Б. Латур; пер. с англ. О. Столяровой // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. — 2003. — № 3. — С. 20–39.
- 9 Харауэй Д. Манифест киборгов: наука, технология и социалистический феминизм 1980-х / Д. Харауэй. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2017. — 128 с.
- 10 Ланд Н. Дух и зубы. (Сер. «Собрание сочинений Ника Ланда»). — Т. 1 / Н. Ланд. — Пермь: Гиле Пресс, 2020. — 243 с.
- 11 Тригг Д. Нечто: феноменология ужаса / Д. Тригг. — Пермь: Hyle Press, 2017. — 174 с.
- 12 Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. — М.: Канон, 1995. — 307 с.
- 13 Гендина Н.И. Концепция информационной культуры личности и международные стандарты информационной грамотности: гуманитарный подход / Н.И. Гендина // Изв. МАН ВШ. — 2004. — № 4 (30). — С. 191–204.
- 14 Guidelines on Information Literacy for Lifelong Learning. — [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.ifla.org/VII/s42/pub/IL-Guidelines2006.pdf>.
- 15 Catts Ralph. UNESCO. Information for All Programme (IFAP). Towards Information Literacy Indicators / Ralph Catts, Jesus Lau. — UNESCO, 2008.

- 16 Couldry N. The Mediated Construction of Reality / N. Couldry, A. Hepp. — Polity Press. — 2016.
- 17 Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
- 18 Ним Е. (Не)социальное конструирование реальности в эпоху медиатизации / Е. Ним // Социологическое обозрение. — 2017. — Т. 16, № 3. — С. 416.
- 19 Гринфилд А. Радикальные технологии: устройство повседневной жизни / А. Гринфилд; пер. с англ. И. Кушнareвой. — М.: Дело РАНХиГС, 2018. — 424 с.
- 20 Сеpp М. Девочка с пальчик / М. Сеpp. — М.: Ad Marginem, 2016. — 72 с.
- 21 Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations? / Samuel P. // Huntington Foreign Affairs. — 1993. — 72. — 3. — P. 22–49.
- 22 Singh, Jyotsna G. & Kim, David D. The Postcolonial World. Routledge / Singh, G. Jyotsna, Kim, D. David (Eds.). — 2016.
- 23 Глостанова М. Деколониальность бытия, знания и ощущения / М. Глостанова. — Алматы: Центр современной культуры «Целинный», 2022. — 192 с.
- 24 Кениг Г. Конец индивидуума. Путешествие философа в страну искусственного интеллекта / Г. Кениг. — М.: Individuum, 2023. — 352 с.
- 25 Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. — СПб.: А-сad, 1994. — 406 с.

Б.И. Карипбаев

Ақпараттық мәдениетті қалыптастыру факторлары (мәселенің әлеуметтік-философиялық аспектісі)

Мақалада автор ақпараттық мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін факторларға әлеуметтік-философиялық талдауды ұсынған. Мұндай зерттеу аймағы өте өзекті болып көрінеді және байыпты ғылыми ойлауды қажет етеді. Қазіргі қоғамның басты сипаттамасы оның ақпараттылығы болып табылады, яғни ол сәйкестендіру кеңістігінде жаңа көзқарастарға тапсырыс береді, жаңа мәдени өрісті қалыптастырады, коммуникацияның жаңа контурларын анықтайды. Осыған байланысты жаңа ақпараттық мәдениеттің табиғаты мен құндылығын анықтайтын негізгі факторларды анықтау және белгілеу өте маңызды болып көрінеді. Автор осы проблемалық кеңістіктегі бар ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, бұл мәселеге өзінің көзқарасын ұсынған және осы анықтаушы факторлардың өзіндік жүйесін атап өтеді. Кең көлемді тарихи-философиялық материалдарды пайдаланған, әртүрлі философиялық мектептер мен концепциялардағы бұл мәселеге көзқарастардың айырмашылығын көрсетеді. Мақалада сонымен қатар цифрландырудың белсенді процестерінің ақпараттық өрісті қалыптастыруға және сәйкесінше жаңа ақпараттық мәдениеттің қалыптасуына әсер ету логикасын қадағалау ұсынылған. Автор қазіргі жағдайда адамның сәйкестендіру кодын қалыптастыруға ақпараттық және цифрлық мәдениеттің ықпалы туралы өз пікірін нақты сипаттап, бұл құбылыстың оң және теріс аспектілері туралы айтады. Сондай-ақ мақалада ақпараттық сауаттылықтың жай-күйі мен ақпараттық сауатты адамның мәртебесін түсіну ұсынылады. Зерттеу мәселесін шешу автор осы мәселе бойынша автордың ғылыми ұстанымын толық көрсетуге мүмкіндік беретін өте ерекше әдістемелік және әдістемелік кешенді пайдаланған.

Кілт сөздер: ақпарат, мәдениет, бірегейлік, желілер, байланыс, тұлға, сауаттылық, білім, әлеуметтік практика, ақпараттық дискурс.

Б.И. Карипбаев

Факторы формирования информационной культуры (социально-философский аспект проблемы)

В статье автор предлагает социально-философский анализ факторов, способствующих формированию информационной культуры. Такой исследовательский ракурс представляется чрезвычайно актуальным и требует серьезного научного осмысления. Очевидно, что главной характеристикой современного общества является его информационность, которая заказывает новые горизонты в пространстве идентификации, формирования нового культурного поля, определения новых контуров коммуникации. В связи с этим представляется очень важным выявление и обозначение основных факторов, которые определяют природу и ценность новой информационной культуры. Автор, опираясь на уже имеющиеся научные исследования в этом проблемном пространстве, предлагает свой взгляд на эту проблему, обозначает собственную систему этих определяющих факторов. Использует обширный историко-философский материал, обозначает разность подходов к этой проблеме в разных философских школах и концептах. В статье также предложено проследить логику влияния активных процессов цифровизации на формирование информационного поля и, соответственно, на становление новой информационной культуры. Автор вполне четко обозначает свое мнение относительно влияния инфор-

мационной, цифровой культуры на формирование идентификационного кода личности в современных условиях, говорит о положительных и отрицательных сторонах этого явления. В статье также предложено осмыслить состояние информационной грамотности и статус информационно-грамотного человека. Для решения своей исследовательской задачи автор использовал достаточно оригинальный методологический и методический комплекс, который позволил в полной мере обозначить научную позицию автора в этом вопросе.

Ключевые слова: информация, культура, идентичность, сети, коммуникация, личность, грамотность, знание, социальная практика, информационный дискурс.

References

- 1 Buber, M. (1995). Ya i Ty [I and You]. *Dva obraza very — Two images of faith*, 16–92. Moscow: Respublika [in Russian].
- 2 Rosenzweig, F. (2017). *Zvezda izbavleniia [Star of Deliverance]*. Moscow: Mosty kultury/Gesharim [in Russian].
- 3 Rosenstock-Hüssi, O. (1994). Rech i deistvitel'nost' [Speech and reality]. Moscow: Labirint [in Russian].
- 4 Levinas, E. (2007). Put k Drugomu [The Path to the Other]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- 5 Derrida, J., & Marion, J.-L. (2011). O Dare: diskussii mezhdu Zhakom Derrida i Zhan-Liukom Marionom [About the Gift: a discussion between Jacques Derrida and Jean-Luc Marion]. *Logos — Logos*, 3 (82) [in Russian].
- 6 Benhabib, S. (2003). Pritiazaniia kultury. Ravnstvo i raznoobrazie v globalnuui eru [Claims of Culture. Equality and diversity in the global era]. Moscow: Logos [in Russian].
- 7 Jonas, H. (2004). Printsip otvetstvennosti. Opyt etiki dlia tekhnologicheskoi tsivilizatsii [The principle of responsibility. Experience of ethics for technological civilization]. Moscow: Airis-press [in Russian].
- 8 Latour, B. (2003). Kogda veshchi daiut sdachi: vozmozhnyi vklad «issledovaniia nauki» v obshchestvennye nauki [When things give back: the possible contribution of “science research” to the social sciences]. (O. Stoliarova, Trans.). *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serii 7. Filosofii — Bulletin of Moscow University. Series 7. Philosophy*, 3, 20–39 [in Russian].
- 9 Haraway, D. (2017). Manifest kiborgov: nauka, tekhnologiiia i sotsialisticheskii feminizm 1980-kh [Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist Feminism of the 1980s]. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 10 Land, N. (2020). Duh i zuby (Serii «Sobranie sochinenii Nika Landa». Tom 1) [Spirit and teeth. (Series “Collected Works of Nick Land”. Vol. 1)]. Perm: Gile Press [in Russian].
- 11 Trigg, D. (2017). Nechto: fenomenologiiia uzhasa [Something: the phenomenology of horror]. Perm: Hyle Press [in Russian].
- 12 Durkheim, E. (1995). Sotsiologiiia. Yee predmet, metod, prednaznachenie [Sociology. Its subject, method, purpose]. Moscow: Kanon [in Russian].
- 13 Gendina, N.I. (2004). Kontseptsiiia informatsionnoi kultury lichnosti i mezhdunarodnye standarty informatsionnoi gramotnosti: gumanitarnyi podkhod [The concept of information culture of the individual and international standards of information literacy: a humanitarian approach]. *Izvestiia Mezhdunarodnoi akademii nauk Vyshei shkoly — News of the International Academy of Sciences of Higher School*, 4 (30), 191–204 [in Russian].
- 14 Guidelines on Information Literacy for Lifelong Learning. Retrieved from <http://www.ifla.org/VII/s42/pub/IL-Guidelines2006.pdf>.
- 15 Catts, Ralph & Lau, Jesus (2008). UNESCO. Information for All Program (IFAP). Towards Information Literacy Indicators. UNESCO.
- 16 Couldry, N. & Hepp, A. (2016). *The Mediated Construction of Reality*. Polity Press.
- 17 Berger, P. & Luckmann, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti [Social construction of reality]*. Moscow: Medium [in Russian].
- 18 Nim, E. (2017). (Ne)sotsialnoe konstruirovaniie realnosti v epokhu mediatizatsii [(Un)social construction of reality in the era of mediatization]. *Sotsiologicheskoe obozrenie — Sociological Review*, 16(3), 416 [in Russian].
- 19 Greenfield, A. (2018). Radikalnye tekhnologii: ustroistvo povsednevnoi zhizni [Radical technologies: the structure of everyday life]. (I. Kushnareva, Trans.). Moscow: Delo RANKhiGS [in Russian].
- 20 Serre, M. (2016). *Devochka s palchik [Little girl]*. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
- 21 Huntington, Samuel P. (1993). The Clash of Civilizations? *Huntington Foreign Affairs*, 72, 3, 22–49.
- 22 Singh, Jyotsna G. & Kim, David D. (Eds.). (2016). *The Postcolonial World*. Routledge.
- 23 Tlostanova, M. (2022). Dekolonialnost' bytiia, znaniia i oshchushcheniia [Decoloniality of being, knowledge and sensation]. *Almaty: Tsentr sovremennoi kultury «Tselinnyi» [in Russian]*.
- 24 Koenig, G. (2023). Konets individuuma. Puteshestvie filosofa v stranu iskusstvennogo intellekta [The End of the Individual. A philosopher's journey to the land of artificial intelligence]. Moscow: Individuum [in Russian].
- 25 Foucault, M. (1994). Slova i veshchi. Arkheologiiia gumanitarnykh nauk [Words and things. Archeology of the humanities]. Saint Petersburg: A-cad [in Russian].

Information about the author

Karipbayev Baizhol — Doctor of philosophical sciences, Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-3787-1307>

N. Medzhidova

*Baku State University, Baku, Azerbaijan
(E-mail: nargiz516@hotmail.com)*

The role of modern education in solving socio-cognitive problems of the modernization of public consciousness

This essay explores the ways in which contemporary processes of modernization of spiritual life and modernization of public awareness are associated with the modern educational system. The author discusses the key role of education in the formation of the value field of modern processes occurring in society. The author says that the modern education system should not follow social reality, but should indicate the contours of the future and play a providential role. Otherwise, it loses its meaning and becomes a serving component of social practice. The author addresses their idea of the role and significance of modern education in transformation processes to concepts and theories that confirm his position.

Keywords: education, knowledge, personality, modernization, information, social practice, social consciousness, cognitive activity.

Introduction

One of the most important functions of culture, along with the ability to accumulate and preserve accumulated knowledge, is the ability to transmit it to subsequent generations. This function is carried out through the education system. The state of the educational system in the modern world is extremely contradictory. During the second half of the 20th century, more individuals worldwide received training in the educational system than in all of human history. Education has emerged as one of the most significant fields of human endeavor in the modern era. Enormous achievements in the field of education formed the basis for grandiose social transformations and scientific and technological progress. On the other hand, the rapid expansion of the sphere of education and changes in its status are accompanied by a sharp aggravation of problems in this area in the XXI century.

It is well known that society seeks education not just out of altruism but also out of absolute need. After all, societal efforts to socialize the next generation continued even during the most trying of times. However, one of education's primary functions is that of a social need and value, one whose denial or undervaluation prevents sociality from continuing to be preserved, reproduced, and developed. It is evident that the advancement of civilization and the growing social significance of education are mutually determinative [1].

It is obvious that the study of education cannot be restricted to activities that take place primarily inside the official buildings where a certain person obtained their education. The generally acknowledged lack of a tight correlation between education and the sophistication of individuals and society serves as more evidence for this view. Education is therefore first and foremost viewed as a wide-ranging social process of interaction between people, groups, social groupings, social conglomerates, and systems.

The term "education" has historically encompassed a wide range of connected practices, forming the "education system", educational levels, educational institutions, etc. Due to the variety of ways that education is delivered, there are currently several opposing viewpoints about the goals, purposes, techniques, and ways in which they are carried out. This gives rise to disagreements on its values, content, and assessment and application opportunities. Nonetheless, the majority of these differences stem from deeper conceptual problems that are linked to different perspectives on the purpose and function of education. But we also have to acknowledge that there is still no clear definition of what education is at its core, either in theory or in practice.

Nor is it helpful to follow the historical tradition that views education as a development of the idea of "image". In this sense, education is defined as the process by which an individual forms an image of an activity in certain contexts, an image of a person (or God) in others, a picture of the world in yet others, an image of culture in still others, etc. Everyone of these interpretations decomposes into several other attributes, which are then integrated into models of instructional action. Therefore, professionalization is linked to the

---

* Corresponding author's e-mail: nargiz516@hotmail.com

initial idea of schooling. With the second — his cognitive growth, or the way God's image and likeness are formed in his person. An individual forms a particular worldview within the context of the third. With regard to the fourth, it involves bringing the younger generation “into life” and acquainting them with human civilization in general.

The prevailing opinion on education for a long time was that it played a crucial part in a person's professional growth. The public's actual opinion of education as a tool for social and professional advancement is currently rather negative. However, it is impossible to describe a society that is so circumspect about aiding and supporting education as being unaffected by events that take place within or outside of educational institutions. Consequently, it is impossible to avoid the conclusion that the educational system is linked in the public mind not just with professionalism but also with the status of a specialist [2].

The significance of education as a social institution is determined by its ability to serve as a source of formation and reproduction of stable parameters of cultural identity. The modern world is experiencing an identity crisis everywhere.

Accordingly, a crisis is also observed in the education sector. The uncontrolled emergence of a huge number of creative trends within educational processes should be regarded precisely as an attempt to overcome the crisis.

Before moving on to considering the main educational trends of our time, for a complete understanding it is necessary to determine what the essence of the crisis is and what are the reasons for its occurrence, what are the methodological foundations of this study.

Methods of research

If we look at the history of the formation of education, we will find that its content and, as a consequence, its form changed depending on the transformation of the dominant social ideology. In Antiquity, education served as a key marker that sharply drew the line between Hellenic culture and barbarian culture. In the Middle Ages, education transmitted Christian ideology and thereby legitimized it in the broad public consciousness. In the New Age, natural science became the basis of education. The work of educational institutions during this period actively contributed to the formation of a scientific picture of the world. The same picture that we all know from school textbooks. In modern times, the principles of mechanism on which natural science was built initiated processes of dehumanization. As a reaction to this, various currents of thought began to appear, emphasizing the humanitarization of education.

The humanitarization of education set itself the goal of returning to the public consciousness the idea of the significance of the role of the individual, of its irreducibility to any general abstract scientific principles. Such authors as Dilthey, Kierkegaard, Nietzsche and others made a great contribution to the advancement of this cause.

The catastrophic events of the 20th century undermined people's faith in traditional anthropological ideas. The image of man, formed within the framework of the Enlightenment and romanticism, which became a ubiquitous orientation model in almost all European universities, was disavowed.

The post-war crisis, of course, also affected education. If we give a brief description of the meaning of the crisis of that period, we can say that education has lost its normative basis. To paraphrase Adorno, “education became impossible after Auschwitz”.

Overcoming the post-war crisis in culture, and therefore in education, took two paths. The first way was to re-actualize once-rejected religious traditions. Anthropocentric arrogance, coming from the Renaissance through the Enlightenment, gave way to a humble search that turned to forms of extra-scientific knowledge. In Europe, this was expressed in the emergence of such an intellectual movement as neo-Thomism, which proposed looking for paradigmatic support in the works of the medieval scholastic Thomas Aquinas. In Russia, the search for new foundations, which rejected scientific absolutism, manifested itself in turning to the works of Russian religious philosophers such as Pavel Florensky, Nikolai Berdyaev, etc.

The second way to overcome the post-war crisis was more radical. It lied in a fundamental rejection of any paradigmatic foundations, be it religious or secular universalism. The movement of thought moving in this critical and revisionist direction gave rise to postmodern reflection, which over time took shape into a whole philosophy.

Results and discussion

Education is often separated into three levels: elementary, secondary, and higher. A person who has finished all or part of the levels of the current educational system, from elementary school through university or

doctorate degrees, is referred to as having received formal education. These levels do not, however, correspond with the qualitative certainty of the educational process's outcome.

Education may be characterized as both the process of creating education and the end product of this process. Thus, the idea that education is a particular qualitative certainty realized in the characteristics of a single or group subject forms the foundation of the notion of education.

In turn, education is closely related to the subject's culture in both meaning and substance (in the sense of “cultural person”, “cultural community”). However, culture and education are not the same. First, culture has the ability to become apart from the subject and take on an independent existence when it takes the form of tangible items. Furthermore, education must be actualized, embodied, and integrated with the subject (here, the term “subject” is used very liberally to refer to any individual, group, layer, class, or society).

Second, education is not a part of every culture. The core and substance of education in each particular historical civilization will comprise its own unique set of subject characteristics, or aspects of the culture actualized in it, since education is linked to social approbation, or positive social judgment. And this set will be dictated by this society's system of socially relevant positive values.

One may contend that the core of education is the student's real engagement with that aspect of culture, that socio-historical experience, which encompasses all the beneficial outcomes of human effort (material and spiritual) that are important for a particular community [3].

The socio-historical variety of the ideal and actualized models of education is demonstrated when we turn to historical study, which also enables us to discuss the many forms of education throughout cultural history.

However, research on different kinds of education comes to the conclusion that, behind the range of historical approaches to education, there should be recognized a constant, recurring, fundamental feature known as the “heart of education”.

With all the diversity of social manifestations and functions of education, it is designed to preserve a given society, reproduce it in representatives of new generations, and contribute to the preservation, reproduction and development of emerging forms of sociality in the process of the historical movement of society.

A distinctive feature of education until the mid-twentieth century was that it was, first of all, a fairly rigid and closed education system, which was one of the important elements of the government structure of a particular country.

Its main goal was to prepare the younger generation for industrial, professional activities, and for entry into “adult” social and industrial life. This preparation was thought of as providing students with a certain stock of social experience of previous generations, sufficient for functioning in specific social conditions throughout almost the entire life of a person.

For most people, education was a relatively short period at the beginning of life, a somewhat complete, discrete experience, most of which ended with graduation from school or vocational school.

Broadly speaking, education may be defined as the process and outcome of acquiring a certain system of information, abilities, and ways of thinking, and then assuring an acceptable degree of personal growth based on this foundation. Education encompasses both self-education and the process of training and instruction provided by teachers in educational institutions. A person who possesses the capacity for logical thought, a certain degree of intellect, and the drive to further their own education in order to fill in the gaps in their knowledge base and advance in life is considered educated.

The human society has long been convinced that the level of its civilization is directly related to the achievement of well-defined quantitative and qualitative parameters of both the entire education system in general and higher education in particular. At the same time, the prerogative in the higher education system has always belonged to universities.

First of all, this was due to the fact that it was them who worked on the educational problems society faced on the basis of the most advanced and fundamental achievements in various fields of scientific knowledge, which made it possible to combine together both the technology of scientific research and the process of education and upbringing of students. It is no coincidence that one of the attributes of universities at all times has been the presence in them of various scientific schools and directions, demonstrating a fusion of mature wisdom and daring youth.

It was the university (lat. Universitas — a whole) that was a type of higher education institution that, under one roof, united different faculties, representing different areas of research into the universality of the world around man. At the same time, it is the person who has always remained the highest value, and university life has always been distinguished by its humanistic orientation [4; 25].

Schools and higher education institutions, as global educational systems, have gone through a centuries-long path of historical development. On the one hand, they had a significant influence on the accumulation, preservation and progress of culture and society as a whole and, on the other hand, they felt the variety of fundamental changes taking place in society, science and culture of all countries and peoples.

Concluding a brief historical excursion into the field of formation of education as a social institution, we can now clearly formulate the answer to the question “what is the essence of the crisis of modern education and what are its causes?” The answer will sound like this: “The essence of the crisis of modern education lies in the absence of a common cultural paradigm, whose meanings could be consistently translated into public consciousness. The cause of the crisis lies in the collapse of metanarrations (Lyotard), that is, in the undermining of people’s trust in total ideological systems, which led to the catastrophic events of the XX century (two world wars, mass repressions, genocide, etc.) [5].

As we noted above, modern educational trends represent various types of attempts to solve emerging problems and, accordingly, overcome the crisis. However, it should be clearly understood that these attempts do not offer a final solution. Rather, these are some steps “by trial” rather than a clear methodology with a specific vector.

The first trend reflects the change in the status of knowledge in the information (post-industrial) society. Knowledge is gradually transforming into the main source of value. In other words, profit today comes primarily from innovation. Innovation is only possible thanks to the presence of multifaceted knowledge. This means that education is closely intertwined with the economic sphere and, to some extent, determines it. At a practical level, the convertibility of knowledge into direct financial benefit is expressed in the fact that specialists need to constantly improve their own qualifications and be ready even to change them.

The second trend in the modern educational process is to provide a developed information infrastructure. The difference between the countries of the first, second and third worlds, as is known, manifests itself in socio-political backwardness. The reason for the latter rests on the lack of sufficiently developed technologies. The introduction of technologies requires highly qualified skills in handling them, which is impossible without progressive educational practice. Therefore, the very gradation of countries according to the level of quality of life today is based on a double information and technological gap. The tendency to make up for this backwardness is intended to ensure relative balance between countries at the global political level.

The third trend is to begin to understand education in an extremely broad way. First of all, this means abandoning stereotypical formalized ideas that education is only training in special institutions (school, college, university). Educational activities today are understood as any actions that contribute to changing the behavior and worldview of an individual through mental, cognitive and intellectual practices. This is not just a metaphor, it is a requirement made by the modern world to all social institutions that have not traditionally dealt with educational processes. One of the provisions of the UNESCO report “Learning to Be” states that “education should no longer be limited to the walls of the school. All existing institutions, whether intended for teaching or not, should be used for educational purposes” [6].

The fourth trend valorizes individual orientation in education. This is manifested in a change in the target setting of educational institutions. If previously the result of the activities of one or another educational institution was the functional training of a specialist, today educational activities are directed towards multi-aspect personality development. The implementation of this humanistic orientation becomes possible through the creation of various educational programs that take into account the individual characteristics of students. At the same time, one of the main ways to form a multifaceted personality, which is practiced in modern education, is to instill the ability to independently acquire knowledge and improve one’s own cognitive potential.

The fifth trend can be expressed by a simple motto — “education throughout life.” If we return to the scientific language, then this trend can be designated as the concept of lifelong education. The increase in the volume of social communication caused by the growth of technology (gadgets, media, the Internet) also entails an increase in the speed of de-actualization of information. A modern student must be prepared for the fact that the specialized knowledge he has acquired will no longer be relevant to subject practice in 5–10 years. The president of one of the leading modern multi-corporations, General Motors, spoke about this as follows: “We need specialists not with four or even six years of education, but with forty years of education”.

The sixth trend is associated with the phenomenon of totalization of the so-called media environment. In the context of a globalizing world, one of the most important qualities of education should be its integration. Traditional education carried out the procedure of codifying certain fundamental texts, thereby constituting a single academic canon. Mastery of this canon was the content of traditional education, and its presence and widespread recognition ensured the unity of the educational space. Modern education, which is predominantly procedural in nature, cannot be integrated through the implementation of a certain final procedure, so it uses technological advances for these purposes. Thus, the integration of modern education is ensured by connecting to a single information space, represented by the above-mentioned media environment, or, which is almost the same thing, the Internet.

Of course, the trends we have listed do not exhaust all existing trends in the field of modern education. We focused on key parameters, such as: the relationship of education with the current cultural paradigm; features of the information society; moments of fundamental adaptation of education to the requirements of the post-industrial era; the basic importance of the technological component in educational processes, etc.

The main drawback of these trends, in our opinion, is the almost complete ignorance of the projective potential of education. The common point of all educational trends of our time is their adaptive nature, the desire to adapt education to the current social situation. We should not forget that education is not only the transmission of meanings, but also their reflection. From this follows a direct opportunity to turn to education as a resource for programming the social situation. Moreover, the overwhelming majority of modern theorists recognize the extremely unstable nature of the current sociocultural paradigm (“Fluid Modernity” by Sigmund Bauman [7], “Risk Society” by Ulrich Beck [8]).

In this state of affairs, it is reasonable to raise the question of the advisability of adapting education to the current situation, in view of the extremely short period of sustainability of its (adaptation) results.

Conclusions

Rather than further differentiating the many approaches to the global civilizational growth, integration ought to be the distinguishing feature of today's educational process. Interdisciplinary study, a methodical approach, and the concepts and principles of synergetics can serve as the foundation for a comprehensive understanding and consciousness of the surrounding universe.

This focus takes on particular critical importance in the third millennium, when the very nature of scientific, technological, and social progress brought human civilization perilously close to extinction. Knowledge alone cannot solve every problem; rather, knowledge must be combined with a person's inherent qualities, namely his capacity to act independently and rationally. As a result, the standard of knowledge takes on the form of a value-qualitative attribute like “humanity”.

The notion of non-closure, which characterizes the system during its creation phase, is also a crucial element. He demonstrates that only in open systems with input from the outside world is development feasible. This was likewise the case with the educational system as human society was transitioning into the information era. As a crucial element of open education, education digitization enables us to elevate the learning process to the level of active social creativity, which increases the possibilities for human growth while also encouraging the integration and processing of diverse kinds of information in an open social setting.

The entire toolkit of contemporary communications and cybernetics technology, as well as all information technology, can be introduced into the realm of philosophy generalization models of open education through a methodical approach. This leads to a significant conclusion: open education, which integrates everything valuable that science has developed and accurately reflects the humanistic orientation of the educational process, is the dominant feature of society's civilizational development.

Concepts of educational growth may only be associated with the standards of philosophical validity, according to A. Nysanbaev and V. Kurganskaya, if they meet two essential requirements:

- 1) the development of educational infrastructure need to be viewed as the means and end of social transformation, with a spiritual and ontological foundation;
- 2) a problem-semantic, cognitive, axiological, and communicative pedagogical paradigm, philosophy must be viewed as such.

Several versions of the categorical imperative of the philosophy of education may be found in these postulates [9; 39-40].

The association between education and everything related to it and the unique characteristics of the civilizational development of civilizations that have passed the threshold from the post-industrial to the information eras serves as the foundation for solving problems in the philosophy of open education. The industrial

era of human existence has largely exhausted itself in terms of providing people with more deserving, comfortable living conditions, limiting their existence to the potent influence of technology, and erasing people's needs and interests in terms of culture and spirituality. There is now a chasm between social and economic advancement and the individual has not benefited from its closure thus far. The industrial era's social structures are no longer able to meet the demands of individual growth. For the benefit of society and the individual, socialization has to be updated seriously.

Under these circumstances, education need to be viewed as a process of the person's actual fundamental self-education, developing the capacity to establish an internal creative system of means of action. With this mindset, the main focus of educational initiatives is on creating environments that help people develop their own creative thinking styles. Only if we actively focus on the theory of human activity from the position of multidimensionality and complexity and give up extreme empirical and scientist ideas on education will this become achievable, at least in a methodological sense. This attitude, in turn, necessitates a precise articulation of the foundational methodological concepts that underpin open education theory models and the actual practice of putting them into practice [10].

The tasks of modern education are increasingly understood as creating conditions for individual self-expression and the development of critical thinking, as developing the skills to learn and independently acquire knowledge, predict the future and effectively solve problems in various life situations. The essence of a modern educational program understands that grows from joint discussion, solving a problem in the context of a person's entire life, creating knowledge through experience.

Understanding, first of all, is a person's comprehension of the meaning of his existence, his achievement of productive manifestation in life of his mature powers, focused on solving socially significant problems. Why is it necessary to determine the zone of proximal development of the educational process and promptly use the general methodological principles of humanitarian knowledge (comprehensive, systemic, subjective approaches and the principles of determinism, development, humanism), deeply penetrate into the processes of optimizing education, upbringing, management and achieve timely actions, decisions, actions person and groups, their compliance with the tasks of activity.

References

- 1 Образовательные системы Востока и Запада в эпоху Древности и Средневековья: от глиняной таблички к университету / под ред. Т.Н. Матулис. — М.: РУДН, 2003. — 531 с.
- 2 Кудрявцев В.Т. Свобода учиться: К. Роджерс идет навстречу В.В. Давыдову (контуры новой философии образования) / В.Т. Кудрявцев // Психологическая наука и образование. — 2010. — Т. 15, №4. — С. 51–60.
- 3 Мещерская Ю.В. Современное образование и некоторые аспекты межкультурной компетенции / Ю.В. Мещерская // Наукосфера. — 2023. — № 3–2. — С. 123–130.
- 4 Батурин В.С. Университетское образование в контексте новой парадигмы социальной деятельности / В.С. Батурин // Университетское образование и общество в третьем тысячелетии: Материалы XXX Междунар. науч.-метод. конф. — Ч. I. — Алматы: Қазақ университеті, 2000. — С. 25–29.
- 5 Костюкевич С.В. Современное университетское образование: эклектичный хаос и конфликт ценностей / С.В. Костюкевич // ALMA MATER (Вестн. Высш. шк.). — 2023. — № 5. — С. 16–28.
- 6 Образование для всех 2000–2015 гг: достижения и вызовы. Всемирный доклад по мониторингу ОДВ. — 2015. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: WWW. UNESCO.ORG.
- 7 Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. — СПб.: Питер, 2008. — 240 с.
- 8 Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — С. 384.
- 9 Нысанбаев А. Философия и образование: поиск согласия / А. Нысанбаев, В. Курганская // Высшее образование в России. — 2001. — №1. — С. 39–48.
- 10 Синергетическая парадигма: синергетика образования. — М.: Прогресс-Традиция, 2007. — 592 с.

Н. Меджидова

Қоғамдық сананы жаңғыртудың әлеуметтік-танымдық мәселелерін шешудегі заманауи білім берудің рөлі

Мақалада рухани өмірді жаңғыртудың, қоғамдық сананы жаңғыртудың заманауи процестері кеңістігінде заманауи білім беру жүйесі қалай берілетіндігі қарастырылған. Автор қоғамда болып

жатқан заманауи процестердің құндылық өрісін қалыптастырудағы білімнің негізгі рөлі туралы айтады. Қазіргі білім беру жүйесі әлеуметтік шындықты ұстанбауы керек, бірақ болашақтың контурын көрсетіп, провиденциализмдік рөл атқаруы керек дейді. Әйтпесе, ол өзінің мәнін жоғалтып, әлеуметтік тәжірибенің қызмет етуші құрамдас бөлігіне айналады. Автор өз ұстанымын растайтын тұжырымдамалар мен теорияларға сілтеме жасай отырып, трансформация процестеріндегі заманауи білім берудің рөлі мен маңызы туралы идеясын қалыптастырады.

Кілт сөздер: білім беру, білім, тұлға, жаңғырту, ақпарат, әлеуметтік тәжірибе, қоғамдық сана, танымдық белсенділік.

Н. Меджидова

Роль современного образования в решении социокогнитивных задач модернизации общественного сознания

В статье речь идет о том, как современная система образования обозначается в пространстве современных процессов модернизации духовной жизни, модернизации общественного сознания. Автор рассуждает о ключевой роли образования в формировании ценностного поля современных процессов, происходящих в обществе. Говорит о том, что современная система образования не должна следовать за социальной реальностью, а должна обозначать контуры будущего, выполнять провиденциалистскую роль. Иначе она теряет смысл и становится обслуживающей компонентой социальной практики. Свое представление о роли и значении современного образования в трансформационных процессах автор формирует, обращаясь к концептам и теориям, которые подтверждают его позицию.

Ключевые слова: образование, знание, личность, модернизация, информация, социальная практика, общественное сознание, познавательная деятельность.

References

- 1 Matulis, T.N. (2003). (Ed.). *Образовательные системы Востока и Запада в эпоху Древности и Средневековья: от глиняной таблички к университету* [Educational systems of the East and West in the era of Antiquity and the Middle Ages: from the clay tablet to the university]. Moscow: RUDN [in Russian].
- 2 Kudriavtsev, V.T. (2010). Svoboda uchitsia: K. Rodzhers idet navstrechu V.V. Davydovu (kontury novoi filosofii obrazovaniia) [Freedom to learn: K. Rogers goes towards V.V. Davydov (contours of a new philosophy of education)]. *Psikhologicheskaiia nauka i obrazovanie — Psychological science and education*, 15, 4, 51–60 [in Russian].
- 3 Meshcherskaia, Yu.V. (2023). Sovremennoe obrazovanie i nekotorye aspekty mezhdunarodnoi kompetentsii [Modern education and some aspects of intercultural competence]. *Naukosfera — The science sphere*, 3–2, 123–130 [in Russian].
- 4 Baturin, V.S. (2000). Universitetskoe obrazovanie v kontekste novoi paradigmy sotsialnoi deiatel'nosti [University education in the context of a new paradigm of social activity]. «*Universitetskoe obrazovanie i obshchestvo v tret'em tysyacheletii*»: Materialy XXX Mezhdunarodnoi nauchno-metodicheskoi konferentsii. Chast I — *University Education and Society in the Third Millennium: Proceedings of the XXX International Scientific and Methodological Conference. Part I*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 5 Kostiukevich, S.V. (2023). Sovremennoe universitetskoe obrazovanie: eklektichnyi khaos i konflikt tsennoستي [Modern university education: eclectic chaos and conflict of values]. *ALMA MATER (Vestnik Vysshei shkoly) — ALMA MATER (Bulletin of the Higher School)*, 5, 16–28 [in Russian].
- 6 (2015). *Образование для всех 2000–2015 гг: достижения и вызовы. Всемирный доклад по мониторингу ОДВ* [Education for all 2000–2015: achievements and challenges. EFA World Monitoring Report]. Retrieved from WWW. UNESCO.ORG [in Russian].
- 7 Bauman, Z. (2008). Tekuchaia sovremennost' [Fluid modernity]. Saint-Petersburg: Piter [in Russian].
- 8 Bek, U. (2000). Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu [Risk society. On the way to another modern]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 9 Nysanbaev, A., & Kurganskaia, V. (2001). Filosofiiia i obrazovanie: poisk soglasiia [Philosophy and education: the search for consent]. *Vysshee obrazovanie v Rossii — Higher education in Russia*, 1, 39–48 [in Russian].
- 10 (2007). Sinergeticheskaiia paradigma: sinergetika obrazovaniia [Synergetic paradigm: synergetics of education]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].

Information about the author

Medzhidova Nargiz — PhD, Lecturer of Department of Philosophy, Baku State University, Baku, Azerbaijan; <https://orcid.org/0000-0002-3404-3493>

А.К. Муканова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kudasel26@mail.ru)*

Актуальность некоторых идей Ф. Барта для современных исследований этничности

Понятие этничности продолжает оставаться актуальным фактором для анализа современного общества XXI века. Настоящая статья посвящена критическому анализу актуальности исследований Фредрика Барта, проведенных им в 1969 году и представленных в труде «Этнические группы и границы». Теоретическая модель Барта обнаруживает многообразие и согласованность на стыке этнических рубежей, связь между которыми обусловлена эвристической корреляцией авторских концептов, отражающих статичность и динамику идентичности в аспекте этничности. Барт также акцентировал внимание на том, как этнические границы служат символической функцией, определяя принадлежность к определенной группе и устанавливая социальные отношения. Современные исследования этничности также обращают внимание на символическую значимость этнических границ и их влияние на формирование индивидуальной и коллективной идентичности. Особый интерес представляют менее популярные категории бартовского дискурса, репрезентирующие позитивное и негативное маркирование этнических групп в актах номинации и дискриминации. Попытка привлечь внимание к ставшим уже классическими и, значит, в чем-то устаревшим идеям Ф. Барта обусловлена невероятной пластичностью его методологии, которая, в сочетании с современными подходами (например, символическим интеракционизмом), может стать очень полезным инструментом для исследования этнической проблематики в наше время. Обращение к этнической проблематике трудов Барта способствует более глубокому переосмыслению окружающей нас реальности и пониманию принципов функционирования современного общества.

Ключевые слова: этнос, этническая идентичность, идентификация, модель Барта, социальная граница, социальные механизмы, дихотомизация, этническая группа, дискурс.

Введение

Теория этничности, основанная на работах, таких как та, которую представил Фредрик Барт в сборнике «Этнические группы и границы» в 1969 году, остается актуальной для понимания динамики, сложности и неоднозначности групповой идентичности и социальной организации в XXI веке. Многие из этих теорий были предложены более трех десятилетий назад, они по-прежнему оказывают влияние на современные исследования этничности [1].

Основные принципы теории Барта, включающие в себя отклонение от примордиалистского подхода к этничности, предоставляют более гибкий и динамичный взгляд на этнические группы. Вместо того, чтобы рассматривать их как статичные и территориально ограниченные образования, Барт подчеркивает тонкие и извилистые границы этнических рубежей. Он обращает внимание на взаимосвязь этнических идентичностей, а также на преемственность и трансформацию этнических групп.

В данной статье представлен обзор работы Барта «Этнические группы и границы» с целью рассмотреть, насколько релевантной была эта работа и в какой мере она «выдержала испытание временем». Основной тезис можно сформулировать так: «Помогают ли открытия в области этничности, сделанные в 1969 г., улучшить наше понимание социальных миров сегодня?».

Основной причиной того, что «этничность» в основном используется в антропологии, является давнее внимание этой дисциплины к «другому» и коренным народам незападного мира. Социология проявляет высокий уровень компетенции в разборе того, как индивиды, принадлежащие к западному миру, выделяют свою этническую принадлежность от прочих аспектов своей идентичности. Она также предоставляет почву для критического анализа в виде эффективности различных этнических теорий в контексте и взаимодействии с разнообразными междисциплинарными структурами. В современном мире, который претерпевает трансформации, испытывает напряженность и обладает неоднозначностью, возникает непрерывный поток событий, предоставляющих из себя «бурлящий котел», или «пищу» для анализа имеющихся этнических процессов.

* Автор-корреспондент. E-mail: kudasel26@mail.ru

Начиная с краткого изложения основных положений общей теории этничности, изложенной в книге «Этнические группы и границы», в данной статье рассматриваются некоторые прогрессивные идеи Барта, которые, возможно, были недооценены. В следующем разделе даны некоторые предостережения в отношении центральной концепции Барта и показаны значительные изменения, произошедшие с тех пор. В конце статьи приводятся предложения относительно дальнейшей полезности Барта и устойчивой полезности концепта «этническая идентичность».

Методы исследования

Концептуальную основу исследования составили теоретико-методологические подходы общепhilosophического характера.

Применялся абстрактно-логический, типологический и категориальный анализ, а также сравнительно-исторический и сравнительно-социологический анализ понятий и подходов дисциплин, исследующих феномен этнической идентичности.

Основные выводы и положения работы удалось сконструировать с помощью анализа и синтеза, формализации и конкретизации, редукции, индуктивно-дедуктивного метода.

Результаты

Вместо того, чтобы подчеркивать культурное содержание внутри группы, Барт сосредоточился на этническом барьере, который их разделяет. Понимание сложных социальных факторов, формирующих этнические сообщества, а также генезиса, создания и сохранения этнических групп стало возможным благодаря его обширному анализу, глубокой проницательности и острому восприятию. Книга «Этнические группы и границы», несомненно, не является началом или завершением литературы об этничности, но она все же достаточно важна, чтобы заслуживать постоянного изучения и критического осмысления.

После Второй мировой войны некоторые либералы предсказывали, что национализм и этничность придут в упадок из-за роста международного перемещения людей, капиталов и идей. Однако этого не произошло, так как национальные границы и этническая идентичность по-прежнему занимают важное место. Разумеется, многие традиционные этнические объединения претерпели существенное размывание своих исконных границ вследствие влияния многочисленных факторов, в числе которых, в первую очередь, можно отметить процессы глобализации. Однако, в целом, алармистский унифицирующий прогноз не исполнился, и острая проблематика этнической идентичности никуда не исчезла. Этнические группы по-прежнему существуют и как никогда заинтересованы не только в сохранении, но и в развитии своего наследия. Они должны «продвигать свою новую культурную идентичность даже тогда, когда их старая идентичность разрушается» [1; 9].

В современном плюралистичном мультикультуральном мире все больше автохтонных этнических групп обретают свой голос на международной информационной арене. Вопреки забвению аутентичных признаков того или этноса по отношению к актуальной ситуации смешанных обычаев, символов, языка и т.д., напротив, отмечается рост возрождения подлинности среди этнических групп [2], а этническая идентичность стремится к сохранению и распространяется по всему миру.

Среди литературы 1970–1990-х годов, опирающейся на работы Барта и критиковавшей их, были, в частности, работы Смита [3], Линнекин и Пойера [4], а также Нэша [5]. В основе блока этих работ лежат многочисленные и разнообразные полевые исследования. В конце XX века дискурс данной литературы продолжал активно развиваться и, как итог, одновременно с изучением данной тематики, возникает новое теоретическое учение — мультикультурализм [6]. В своих изысканиях авторы, изучавшие вопрос мультикультурализма, стали разрабатывать новые подходы и определения относительно того, как функционирует социальный «плавильный котел» и «культурная мозаика» различных этносов. Со временем возникло множество дискуссий касательно данных понятий. В XXI веке отмечается рост подобной литературы, её дискурс был обращен на возможные негативные последствия глобализации [7].

Ф. Барт с единомышленниками, в первую очередь, обращали внимание на механику налаживания устойчивости этнической идентичности в пространстве и времени. Отходя от традиции спекулятивного обобщения, эти авторы анализировали конкретные кейсы, которые показывали, как гибко и нелинейно развивалась социальная организация различных этносов. Цель исследования была изменена с классификации закрытых социальных групп на отдельные социальные единицы. Основа данного

подхода стала стартом для разработки теорий генеративного уровня, целью которых являются описательные характеристики различий между этническими группами.

Барт выдвинул три фундаментальных утверждения, которые поставили под сомнение общепринятые антропологические теории этничности:

1. Не культура, а социальная организация этносов определяет этническую принадлежность.

2. Этническая идентичность ситуативно обусловлена и податлива, она формируется как на основе самоидентификации, так и на основе приписывания. Этнические границы гибкие и подвержены изменениям в течение времени.

3. Основой социальной иерархии различных этносов является дихотомизация, а не культурное содержание. Поэтому при взаимодействии с «другим» возникает социальная граница между этносами, известная как этническая граница.

1. Этнос — не культура.

В 1960-е годы XX века антропологический подход утверждал, что «объективные» культурные качества могут быть использованы для идентификации и определения этнических групп. Хотя этнические категории могут содержать культурные компоненты, Барт и его соавторы оспаривали эту идею, утверждая, что связь не обязательно обнаруживается в данном случае. В качестве примера данный автор охарактеризовал население патанов в Афганистане и Западном Пакистане как разнообразное и многоликое, а культурное поведение этих этносов указывает на принадлежность к нескольким этническим группам.

Однако даже если «наблюдаемая» культура одной общины патанов может казаться объективно неотличимой от соседней, это не определяет ни этническую принадлежность, ни этническую границу.

Поэтому женщина-патан не может являться представителем другого этноса только потому, что приняла решение о смене своего имиджа и вместо привычной для своего этноса одежды решила носить расшитые белуджские туники. Одежда и другие культурные аутентичные артефакты не всегда означают этническую принадлежность индивида.

Связь между этнической принадлежностью и культурой можно проиллюстрировать на примере языка, который является важным культурным признаком. Владение определенным языком, например, пушту, само по себе не означает, что человек принадлежит к определенной этнической группе. Под одну и ту же языковую категорию могут подпадать несколько этнических подгрупп. Согласно исследованию Блома [8], проведенному среди горных крестьян в Южной Норвегии, для поддержания социальных границ или укрепления этнической идентичности недостаточно говорить по-другому. В результате социальной кодификации языковые различия вместо этого функционируют как индикаторы приверженности определенным групповым идеалам и отражают особенности социальной организации того или иного этноса.

По мнению Барта, этнические группы раскрывают свою идентичность через культурные признаки. Однако эти признаки ограничиваются лишь небольшой частью наблюдаемых культурных черт. В зависимости от рассматриваемого временного и обстоятельного контекста, многие этнические группы используют различные культурологические предикторы в качестве важных культурных обстоятельств своей этнической идентичности.

В то время, как некоторые черты можно свести к минимуму, игнорировать или заменить, другие могут быть подчеркнуты или представлены в деталях новых обстоятельств. Временной и обстоятельный анализ культурных практик недостаточен для понимания истории и принципов функционирования этнических групп. Каким бы ни было расстояние или временной промежуток, «объективные» культурные атрибуты настоящего не могли соответствовать культурному поведению прошлого.

Так же Барт ссылается на общее заблуждение, что этнос отождествляется с границей, как политической, так и географической. Этнос не ограничен рамками страны-государства или региона. Хотя для этнических групп могут существовать географические эквиваленты, вовсе не обязательно, что эти границы представляют собой социальные границы группы. Этническое происхождение индивидов, которые находятся внутри физических границ, и тех, кто находится в их географических эквивалентах, не всегда является аутентичным.

2. Приписывание и идентификация.

Для иллюстрации нечеткости этнических границ Барт ссылается на фундаментальные исследования Эдмунда Лича [9] о качинах в Бирме и Майкла Моэрмана [10] о луэ на севере Таиланда.

В ходе своего исследования Моэрман обнаружил нестабильность определения границы социальной группы, и в итоге пришел к выводу, что: кто-то является луэ в силу того, что верит и называет

себя луэ и действует таким образом, что подтверждает свою принадлежность к луэ. Этот раздел наглядно иллюстрирует, какую важную роль играют социальные отношения в определении этнической принадлежности и насколько неоднозначными могут быть границы. Как при внешней аскрипции, так и при внутренней идентификации Барт подчеркивает постоянное обсуждение и пересмотр этнической принадлежности. Процесс этнической идентичности представляет собой результат взаимодействия между людьми, влияющий на то, как общество воспринимает различные этнические группы и посторонних людей, не входящих в контекст родственной этнической группы. Она включает в себя как самоописание (например, я — «А»), так и атрибуцию другими (например, быть признанным как «А»).

Границы, основанные на этнической принадлежности, имеют под собой основание в виде социальных конструктов. В некоторых ситуациях и видах деятельности определенные культурные характеристики могут быть более значимыми, чем другие, и по-разному влиять на поведение индивидов. Отношения и поведение в различных сферах жизни индивидов влияют на этническую идентичность человека, которая является ситуативной и относительной. Когда речь идет о том, как человек взаимодействует и ведет себя в различных социальных контекстах, этническая идентичность ситуативна и относительна.

На примере наблюдений за норвежцами северных регионов и прибрежных саамов, Эйдхейм утверждает, что контакт происходит в трех разных сферах, каждая из которых имеет свои правила: «На причале между собой и в непосредственном взаимодействии с [норвежской] командой на краю причала местные мужчины [саамы] использовали норвежский язык, внутри склада они использовали лапландский; они менялись каждый раз, когда проходили мимо двери» [11; 59]. «Игра теней», по словам Эйдхейма, существовала между саамскими и норвежскими членами общины, которые знали об этнической принадлежности друг друга. Это была постоянная черта в структуре их отношений, даже если она не была четко выражена в них.

Для некоторых носителей характерна трансформация отдельных параметров этнической идентичности по причине изменения социального статуса или смены идеологического мировоззрения. Однако даже другие параметры, которые обнаруживаются у людей разной этнической идентичности, не лишены ограничений, и смена фокуса самоидентификации не всегда взаимовыгодна или однозначно выгодна. Переключение идентичности у индивидов, оказавшихся в сложных социальных условиях, происходит, по-видимому, когда достаточный процент людей сохраняет определенную этническую идентичность в связи с отсутствием другой, «альтернативной» идентичности, хотя индивиды редко изменяют свою идентичность в плохих обстоятельствах.

3. Социальная граница и дихотомизация.

Межгрупповые этнические связи являются источником и основой этничности. Становление и сохранение этнической группы зависят от её взаимодействия с «другими». Барт считал, что «категориальные этнические различия не зависят от отсутствия мобильности, контактов и информации, но влекут за собой социальные процессы исключения и инкорпорации, в результате которых дискретные категории сохраняются, несмотря на изменение участия и членства в течение индивидуальной истории жизни» [1; 9–10]. Здесь имеет место диалектика части и целого, при котором изменение одного взаимным образом влечет за собой изменение другого. Ограниченный диапазон поведения, социальные нормы и наказания, а также их формирование в связи с другими этническими группами — все это играет роль в создании этнических границ в обществе.

Концепции инклюзии и маргинализации, выраженные в категориях «мы» и «они», лежат в основе заданной динамики. Не всегда есть открытая конфронтация и враждебность, скорее, есть степени разделения, определяемые в категориях того, что касается «нас» и «их». Разделение на категории «мы» и «они» не является результатом деятельности только одной этнической группы. Посредством диалога, различные этнические группы сохраняют свои различия и культурные особенности. Отношения между представителями разных этнических групп не всегда бывают равными и сбалансированными. Вполне возможно возникновение ситуации неравенства, особенно когда речь идет о том, какие ресурсы и активы находятся под контролем того или иного лица или группы лиц.

Множество контекстов, в которых взаимодействуют люди, определяют их этническую идентичность, которая является ситуативной и относительной. Формирование и сохранение групп и их границ зависит от взаимосвязей и обстоятельств. Благодаря этим особенностям, этнические сообщества способны к регенерации и сохранению своих этнических корней.

Обсуждение

Многие из передовых и по-прежнему актуальных концепций, предложенных Бартом и его окружением, развиваются и в настоящее время. Несколько примеров таких концепций приведены ниже.

А. Стигматизированные идентичности.

Благодаря своему этнографическому исследованию Эйдхейм смог пролить свет на то, как возникают стигматизированные этнические идентичности, как проявляются их особенности в обыденности, а также то, как этническая принадлежность социально представлена в спорных социальных ситуациях.

Саамы подвергались такой стигматизации, что им было трудно навсегда изменить свою этническую идентичность, даже в тех случаях, когда существовали небольшие, реальные культурные различия. Идентичность этноса саамов, как неполноценная по сравнению с норвежской, была заклеена и определена в обществе как примитивная, грязная и невежественная. Стигматизация существенно повлияла на поведение саамов в самых разных ситуациях, включая школьные советы, морские прогулки, организацию работы в торговых заведениях, прибрежных портах и прочих условиях. Только, общаясь с другими саами, данные индивиды открыто выражали своё мнение относительно сложившейся ситуации. Более того, Эйдхейм отметил, что многие саамы отказывались ставить своих детей в «невыгодное положение», обучая их саамскому языку, поскольку знали, что они будут неполноценны в обществе. Комплекс неполноценности саамов по отношению к норвежцам был основной причиной их плохого самовосприятия и недостаточного общения среди своей этнической группы.

Б. Политическая организация.

Хотя современные формы этнической идентичности носят ярко выраженный политический характер, Барт отмечает, что это не делает их менее этническими, равно как и растущая политическая организация этнических групп не уменьшает этническую идентичность. Эти политические группы дают новые способы определения дихотомических этносов и придают организационное значение культурным различиям. Как следствие, обилие субполитических и политических объединений, этнических групп давления с идеями о независимой государственности демонстрирует значимость этих новых образований.

Это замечание Барта особенно актуально, учитывая внимание ученых к националистическим дискурсам и политике в течение десятилетий после выхода в свет книги «Этнические группы и границы». Инновации в социальной сфере, связанные с появлением принципиально новых ролевых позиций, не отменяют этничность, а лишь модифицируют ее. Крайне важно точно понимать сложную природу этничности и не проводить ложных отождествлений. Например, сам Барт выступал резко против проведения аналогий между этничностью и национализмом.

В. Структурные сходства.

Барт не поддерживал унифицирующие прогнозы, согласно которым глобализация постепенно приведет к нивелированию фактора этничности. При этом он допускал снижение дивергенции между этническими группами по причине появления национальных институтов, контролирующих и стандартизирующих основы общества и, как следствие, приводящих к структурному сходству между политическими партиями.

Работа Барта имеет недостатки и подвергалась критике в различных аспектах на протяжении многих лет. Некоторые изъяны и недостатки основополагающих идей Барта стали понятны в свете улучшений и прорывов в изучении этнических групп с 1969 года, а также этнических границ, представленных в труде «Этнические группы и границы». У этого метода есть несколько недостатков, например, он не учитывает контекст существования многочисленных этнических идентичностей, динамику власти и важность того, что Барт обозначал в своих работах как «культурный материал», то есть содержания традиций символов и культурных практик того или иного этноса.

В области, где концептуализация Барта является особенно неудовлетворительной, рассматривается вопрос о том, что этническая идентичность может быть множественной. Патаны и белуджи описываются как имеющие потенциал для интеграции своей этнической идентичности с течением времени, в зависимости от социального контекста, в котором они действуют. Однако акцент делается на постоянном процессе перехода от одной идентичности к другой, а не на принятии или существовании нескольких этнических идентичностей.

Автор отмечает, что у индивидов может быть несколько общих идентичностей, включая гендерные, но все же детерминирующий приоритет он отдавал именно этнической идентичности. Хотя в его

собственном анализе не хватает строгого различения партициптивной и интериоризированной форм идентичности [12].

Существует огромное число параметров, конституирующих идентичность. Все они — это переплетенные элементы формирования идентичности, которые нельзя игнорировать при изучении вопросов, связанных с определением этничности. Понять, как многие аспекты идентичности связаны друг с другом, может быть непросто из-за сложной структуры «Я»-концепции [13].

Существует вероятность того, что, уменьшая плюралистичность, это может помешать будущему прогрессу, динамизму и инновациям, а также препятствовать формированию новых этнических групп и этнических идентичностей. Согласно источнику [14], люди, которые являются иммигрантами, чужаками или аутсайдерами, выступают в качестве барьеров и испытаний для коллективного опыта, предлагая различные точки дифференциации, которые вносят свой вклад в общую сложность и насыщенность.

Понимание этнической принадлежности существенно меняется благодаря изучению опыта иммигрантов. Например, Гилрой [15] фокусируется на идее отношения к себе как третьему лицу, при котором носитель идентичности может описывать свой опыт как изнутри, так и извне. Анализируя социальную жизнь чернокожих, Гилрой обращает внимание на то, как по-прежнему высоко ценится удобство культурного единообразия, привлекательность фенотипической симметрии и идеал расовой чистоты. Поэтому самой конвенциональной концептуальной метафорой по-прежнему остается родовое древо.

В этом отчасти и состояла новизна идей Барта: генеалогия не играла в его дискурсе конститутивной роли. Куда больше его интересовала телеология (целесообразность) этнической идентичности. Другими словами, этническая идентичность не как фактор, а скорее, как способ решения каких-либо проблем адаптации.

Правительственные организации и учреждения способны распространять негибкие биологически обоснованные концепции идентичности. Используя аргументацию, в виде что: «то, кем я являюсь сейчас, определяет, что я могу и не могу делать, могу и не могу иметь, могу и не могу быть» [8; 13], Пойер и Линнекин показывают, как определение гавайской идентичности может поддерживать или подрывать претензии на ресурсы, землю, коллективную автономию и расширение прав и возможностей.

Говоря об идентификации, крайне важно избегать предвзятой терминологии и субъективных суждений, поскольку идентичность — это не бесконечная комбинация и не свободно плавающая индикация, которую можно перемещать из одного места в другое. По мнению Аппадурай, этнические идентичности — это проекции и проекты, которые обеспечивают нам рассматривать ее как имеющую: «будущее, не отказываясь полностью от идеи, что она производится историками, и что идентичности специфичны и поэтому не могут быть полностью экспансивными» [16; 26–27]. Валидность этнической идентичности должна быть поставлена под сомнение, поскольку, согласно этой точке зрения, группы являются социально сконструированными, история и традиции скорее искусственные, чем врожденные, а этническая идентичность также реализуется, проецируется и потребляется. Кроме того, она ориентирована на перспективу, стремления и цели. Данное положение, вследствие столкновения различных контекстов в форме содержания отдельно рассматриваемого географического этноса, может вызывать конфликтогенные ситуации, вражду и противоречия между представителями различных этнических групп, так же наличие нескольких этнических приверженностей может рассматриваться как признак изобретательности. Анализ этих проблем позволяет изучить, как доминирующие идеологии формируют власть, подчиняют себе противоположные точки зрения и проводят свою политику.

Если внутреннее социальное разнообразие остается непризнанным, данное предположение может усилить доминирующий контроль, закрытость и редукцию. Понимание власти как созидательной и репрессивной, приводящей к непредвиденным последствиям и реализации альтернатив, становится возможным благодаря тщательному исследованию теорий власти, таких как теория, выдвинутая Фуко [17]. Этническая идентичность рассматривалась Бартом как позитивная, самоактуализирующаяся и утверждающая. Тем не менее, это не всегда так, как видно из истории таких стран, как Руанда, Фиджи, Камбоджа и бывшая Югославия. Нэш утверждает, что этническая принадлежность сама по себе не приводит к международным конфликтам: «Проблема заключается не в этнической принадлежности, а в политических, экономических и человеческих конфликтах, которые связаны с этнической принадлежностью или используют ее в качестве точки опоры» [9; 8]. Поэтому очень важно избегать

поспешных суждений и учитывать потенциально вредные последствия редукционистской интерпретации этнической идентичности.

Переход с анализа содержания на анализ форм идентификации — ключевой методологический пункт, объединивший Барта и его единомышленников. Сегодня некоторые идеи этих авторов кажутся наивными, однако для своего времени они были достаточно прорывными. Конструктивистский характер методологии Барта может позволить сочетать его идеи с современными подходами и взглядами на проблематику этнической идентичности.

Исследования Ф. Барта позволили осмыслить этническую идентичность не в традиционном ключе прямых причинно-следственных зависимостей, где этническая идентичность выступала бы лишь в качестве детерминирующего и опосредующего звена, а скорее в ключе многосоставной сборки, где этническая принадлежность индивидов синергизованно определяют этническую идентичность и поведение их представителей. Значение этничности остается центральным и для современной культуры, которая вроде бы стремится обходить стороной риторику подчеркнута этнической тематики. А иначе как объяснить заикленность СМИ на «флагах, символах и ритуалах; парадах, спектаклях и операх, музыке, фильмах...?» [14; 178].

Заключение

Книга «Этнические группы и границы» стала важным поворотным пунктом в области изучения этничности. Эта область по-прежнему имеет огромные перспективы для расширения наших знаний о современных социальных реалиях, хотя ее потенциал для критики и открытий не был полностью реализован за предыдущие 40 лет. Исследователи в области социологии по-прежнему считают этническую принадлежность важнейшей темой, и когда появляются новые концепты, не прекращаются дискуссии по поводу их применимости и концептуальных рамок. Поскольку этническая принадлежность скорее контекстуальна времени и обстоятельству, чем имеет постоянные и неизменные признаки, она представляет собой интригующий предмет для исследований. Представление о том, что этнические группы и их границы часто не определены и проблематичны, было популяризировано трудами Барта. Взаимодействие культур, социальная структура, индивидуальная и групповая идентичность могут быть поняты через тщательный анализ сложностей и вариаций, связанных с групповыми практиками, стереотипами, мотивами и конкурентоспособностью.

Однако теория Барта не была безупречной, в ней были вопросы, которыми пренебрегали, которые недостаточно исследовали и на которых слишком акцентировали внимание, и некоторые из них, включая множественную идентичность и отношения власти, были отмечены более поздними авторами.

Список литературы

- 1 Barth, Fredrik (1969). Introduction and Pathan Identity and Its Maintenance, in Fredrik Barth (Ed.). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Universitets forlaget; Allen & Unwin (pp. 9–38), (pp. 117–134).
- 2 Roosens, Eugene (1989). *Creating Ethnicity: The Process of Ethnogenesis*. Sage.
- 3 Smith, Anthony D. (1981). *The Ethnic Revival*, Cambridge. Cambridge University Press.
- 4 Linnekin, Jocelyn & Poyer, Lin (1990). (Ed.). *Cultural identity and ethnicity in the Pacific*. University of Hawaii Press.
- 5 Nash, Manning (1989). *The Cauldron of Ethnicity in the Modern World*. University of Chicago Press.
- 6 Kymlicka, Will (1995). *Multicultural Citizenship*. Oxford University Press.
- 7 Sider, Gerald (2003). *Living Indian Histories: Lumbee and Tuscarora People in Northern Carolina*. University of North Carolina Press.
- 8 Blom, Jan-Petter (1969). *Ethnic and Cultural Differentiation*, in Fredrik Barth (Ed.). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference*. Universitets forlaget; Allen & Unwin (pp. 74–85).
- 9 Leach, Edmund Roland (1954). *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Athlone Press.
- 10 Moerman, Michael (1965). *Ethnic Identification in a Complex Civilization: Who Are the Lue?* in *American Anthropologist*, 67, 5, 1215–1230.
- 11 Eidheim, Harald (1969). *When Ethnic Identity is a Social Stigma*, in Fredrik Barth (Ed.). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Universitets forlaget; Allen & Unwin (pp. 39–57).
- 12 Bhabha, Homi. (1998). *Culture's In Between*, in David Bennett (Ed.). *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*. Routledge.
- 13 Fischer, Michael. M.J. (1986). *Ethnicity and the Post-Modern Arts of Memory*, in James Clifford and George E. Marcus (Ed.). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press (pp. 194–233).

- 14 Sarup, Madan (1996). *Identity, Culture and the Postmodern World*. Edinburgh University Press.
- 15 Gilroy, Paul (1993). *Small Acts: Thoughts on the Politics of Black Cultures*. Serpent's Tail.
- 16 Bell, Vikki (1999). *Historical Memory, Global Movements and Violence: Paul Gilroy and Arjun Appadurai in Conversation*, in *Theory, Culture & Society*, 16 (2), 21-40.
- 17 Foucault, Michel. (1980). *Truth and Power — an interview with Michel Foucault, Alessandro Fontana and Pasquale Pasquino*, in Colin Gordon (ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Harvester Press (pp. 109–133).

А.К. Муканова

Ф. Барт идеяларының қазіргі этникалық зерттеулер үшін өзектілігі

Этникалық ұғым ХХІ ғасырдың қазіргі қоғамын талдаудың өзекті факторы болып қала береді. Мақала Фредерик Барттың 1969 жылы жүргізген және «этникалық топтар мен шекаралар» еңбегінде ұсынылған зерттеулерінің өзектілігін сыни тұрғыдан талдауға арналған. Барттың теориялық моделі этникалық шекаралардың түйіскен жерінде әртүрлілік пен консистенцияны анықтайды, олардың арасындағы байланыс этникалық аспектідегі сәйкестіктің статикалық және динамикасын көрсететін авторлық тұжырымдамалардың эвристикалық корреляциясына байланысты. Барт сонымен қатар этникалық шекаралардың белгілі бір топқа жататындығын анықтау және әлеуметтік қатынастар орнату арқылы символдық функция ретінде қалай қызмет ететініне назар аударды. Қазіргі этникалық зерттеулер сонымен қатар этникалық шекаралардың символдық маңыздылығына және олардың жеке және ұжымдық сәйкестікті қалыптастыруға әсеріне назар аударады. Номинация мен кемсітушілік актілерінде этникалық топтардың оң және теріс таңбалануын білдіретін бард дискурсының аз танымал категориялары ерекше қызығушылық тудырады. Ф. Барттың ескірген идеяларына назар аударуға тырысу оның әдіснамасының керемет икемділігіне байланысты, ол қазіргі заманғы тәсілдермен (мысалы, символдық интеракционизм) үйлескенде біздің заманымыздағы этникалық мәселелерді зерттеу үшін өте пайдалы құрал бола алады. Барт еңбектерінің этникалық мәселелеріне жүгіну бізді қоршаған шындықты тереңірек қайта қарауға және қазіргі қоғамның жұмыс істеу принциптерін түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: этнос, этникалық сәйкестік, бірегейлендіру, Барт моделі, әлеуметтік шекара, әлеуметтік механизмдер, дихотомизация, этникалық топ, дискурс.

А.К. Mukanova

The relevance of F. Barth's ideas for modern studies of ethnicity

The concept of ethnicity continues to be an important factor for the analysis of modern society of the XXI century. This text is devoted to a critical analysis of the relevance of Frederick Barth's research conducted in 1969 and presented in the work "Ethnic Groups and Borders". Barth's theoretical model reveals diversity and consistency at the junction of ethnic boundaries, the connection between which is due to the heuristic correlation of the author's concepts reflecting the static and dynamic identity in the aspect of ethnicity. Of particular interest are the less popular categories of Barth's discourse, which represent the positive and negative labeling of ethnic groups in acts of nomination and discrimination. An attempt to draw attention to F.'s ideas, which have already become classic and therefore somewhat outdated. Barth's work is due to the incredible plasticity of his methodology, which, combined with modern approaches (for example, symbolic interactionism) can become a very useful tool for studying ethnic issues in our time. Addressing the ethnic issues of Barth's works contributes to a deeper rethinking of the reality around us and an understanding of the principles of functioning of modern society.

Keywords: Ethnicity, ethnic identity, identification, the Bart model, the social boundary, social mechanisms, dichotomization.

Сведения об авторе

Муканова Асель — PhD докторант, кафедра философии и теории культуры, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-0002-2651>

Information about the author

Mukanova Assel — PhD student of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A.Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

D.Ye. Orazbayeva

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: orazbaevadana@mail.ru)*

Batyr as a marker of the cultural landscape: a philosophical analysis

In the reviving process of history and culture of modern Kazakhstan, it is becoming increasingly common to install monuments to heroes who have become a symbol of statehood and patriotism. The establishment of monuments and memorials is one of the tools for the development of national identity. The research of monuments to heroes, understanding and interpretation of their essence and meaning allows to comprehend the contemporary Kazakh worldview and philosophy. The article provides a philosophical analysis of the practices of regional memorialization of local heroes (batyrs). The research includes case analyses of Kazakh batyrs as Zholan Toleu-uly, Ketbuqa batyr, Tolek batyr, Yerden Sansyzbay-uly, Yeset Koki-uly, Dauymshar batyr, Zhidebay batyr and Derbisaly Aidabol-uly. The results of field research conducted in the South Kazakhstan, Karaganda, Aktobe and Ulytau regions allowed to study the location of monuments and the features of their memorialization. The research methodology used visual analysis and interviews with local residents to collect information about memorable events. The article applied field research and interviews with local residents. The description of monuments in the cultural landscape of the regions presented in the article concludes that the local heroes of the pre-Soviet period contribute the development of national identity and patriotism in modern Kazakhstan. The authors compiled a register of local monuments to batyrs established by descendants and native authorities that complements the historical picture and allows for a more comprehensive understanding of the processes of memorialization of batyrs in the regions of the country.

Keywords: batyr, memorial, monument, memory activism, shezhire, cultural landscape.

Introduction

After independence, Kazakhstani society encountered with a complicated process of social, cultural and political self-identification. The most important tool in this process was knowledge of the history of our country and the returning to people's memory the names of forgotten heroes. Each period reflecting historical events brought onto the stage the most prominent figures. In this issue, state and local authorities are the main actors. British sociologist Zigmund Bauman, characterizing modern states, used the metaphor of a gardener who while caring for his plot of the land and to preserve the landscape design, makes the relevant changes to it [1].

The metaphor quite accurately describes the developmental situation of the cultural landscape of a particular territory. Different approaches and preferences of local authorities and residents are clearly visible there. They change spaces in their own and they enrich them with various signs, monuments and symbols.

Monuments are established to approve certain ideas, "root" cultural, social and political myths and to fulfil a wide range of tasks — as strengthening patriotism, local and cultural identity.

Why are monuments and memorials necessary for shaping the cultural landscape of regions? Firstly, monuments and memorials integrated into the landscape, preserved for long periods and become markers of the regions. Secondly, monuments as symbolic landmarks serve as "anchors" of local identity. Thirdly, monuments as exclamation marks placed in the "text" of the cultural landscape [2] indicate that attention is being drawn to the most significant historical pages and personalities in terms of state-building, history pages and personalities.

To preserve and transmit the memory of the past, it is necessary to create symbolic embodiments in material shapes. One these shapes is the monumental sculpture that complements narratives, visual and audio elements. The answer to the question of who erects monuments reflects the peculiarities of the memorial culture adopted in society. Considering that monuments are usually not erected without the participation of authorities, "monumental policy" is closely linked to propaganda and official memory policies.

In this article, we want to discuss how and by whom monuments to batyrs are being installed in the regions. How does "monumental policy" and memorial culture develop in the regions? According to A. Eremeyeva, monumental policy relies more on current events rather than ancient history [3]. In Kazakh-

---

* Corresponding author's e-mail: orazbaevadana@mail.ru

stan, this is associated with the declaration of independence and the construction of national identity. Collapse of the USSR and the post-Soviet era led to a significant increase in the number of monuments to historical figures and events in the post-Soviet space, including Kazakhstan. This period can be called the “memorial boom” or the “boom of monuments”. Since the 1990s, Kazakhstan has erected many monuments dedicated to various historical figures and events dating back to the 15th century to the present day. This reflects society’s desire to preserve and pass down the memory of its history and culture. The installation of monuments serves several purposes: monuments serve as symbolic embodiments of memory, helping to preserve historical events and figures in the public consciousness; monuments are part nation’s identity and cultural heritage formation. They can be used to strengthen national self-awareness and emphasize historical relationships and achievements. Monuments installed in Kazakhstan can reflect different aspects of the history and culture of the people, including batyrs, political and public representatives, writers, scientists and other important personalities. They can also commemorate unique events such as battles, holidays or moments of national unity. It is important to note that the installation of monuments carries a political aspect as well. It can be linked with the process of national identification, the formation of public opinion and the creation of specific historical policies. Monuments can be used as tools of propaganda and official historical policy, emphasizing certain narratives and ideological characteristics. Thus, the “memorial boom” in Kazakhstan and other post-Soviet countries following the collapse of the UUSR is a manifestation of the desire to keep and transmit the memory of the history and culture of the people, as well as reflect the political and identical aspects of a modern society.

Materials and methods

The methodical basis of the research is made of the concepts of collective memory of Maurice Halbwachs [4], memory policy by Pierre Nora [5], cultural memory Jan Assmann [6] and memorial culture by Aleida Assmann [7]. Maurice Halbwachs distinguished between two types of memory: individual and collective. Collective memory is more fundamental as it establishes invisible social boundaries of memory, without which individual memory cannot function. Individual memory forms and arises in the process of communication and socialization inside the team. It is determined by general norms, values, symbols and representation that present in a given society [4; 12].

According to Pierre Nora, “places of memory” often include archives, memorials, national holidays, libraries, museums and cemeteries. The researcher defined memorable places as a fund of collective cultural and historical memories of people keeping traces of the past. Historical places exist thanks to the people’s sense of attention and do not appear suddenly. Memory is generated from the social group that it unites, and it brings us back to the idea that memory is collective by its nature [5; 25].

Jan Assmann identifies several forms of memories, the reproduction of which subsequently further forms the cultural memory of generation. Firstly, memories as tradition that has been passed down generation to generation. Secondly, an object memory that reflects the collective memory in things and material objects. Thirdly, communicative memories that manifest by themselves because of relationship with a certain environment. According to Assmann, cultural memory is intended for communication between generations and possess the unique semantic criteria [6; 32]. For Assmann, a cultural memory performs the function of transmitting information between different generations and has its own distinct and semantic characteristics [7; 23].

From K. Medeuova’s point of view, “Memorials and memorial complexes are considered as united by one idea architectural, sculptural, landscape objects acting as a symbolic embodiment of a collective cultural memory, as well as an appropriation form of Soviet memory practices” [8].

All the mentioned concepts in the views of these authors are important, as they allow us to understand what social frameworks form the features of the collective memory population, what places of memory become important for the current generation, how postcolonial and post-Soviet transformations influence the development of memorable places in the cultural landscape of Kazakhstan.

An important component of the state policy of nation-building, as defined by V.A. Tishkov, is “the process of national identity formation, the essence of which lies in creating a sense of patriotism and the common solidarity towards one’s own state” [9].

Therefore, in Kazakhstan, republican and regional processes for revival the cultural and historical memory of the pre-Soviet heritage have gradually been developing. The intensification of this process became particularly noticeable in the second decade after independence, largely due to government programs such as “Cultural Heritage” (2004–2011), “Rukhani Zhangyru” (2016), the celebration of the “550th Anni-

versary of the Kazakh Khanate” (2015), “Tugan Zher” (2017), “Sacred Geography of Kazakhstan” (2017), etc.

In the context of these programs, an important trend has been the growing interest in memorialization of local history and culture, which in the opinion of interested parties, should contribute to overcome gaps in the cultural memory of generations and further formation of identity. On the one hand, state programs, not always could achieve the expected high-quality results by their developers, but on the other hand, they served as triggers and had, so to speak, a multiplier effect on their position. Thanks to them, commemorative practices involved not only the state bodies and institutions at their local levels, but also they activated native communities and groups (*descendants of batyrs, patrons, public figures, organizations and foundations, clan associations*). They proposed their initiatives that aligned with the goals of state programs. Particularly, noticeable was the activism in the perpetuation of monuments and memorials of batyrs that have national and clan significance in the history of the Kazakhs. For the direct study of the location of monuments and memorialization to batyrs, field research was conducted in several regions: in the South Kazakhstan, Karaganda, Aktobe and Ulytau regions. Visual analysis methods were to study the memorials. Interviews with local residents were carried out to gather information about the memorable events. Using the description methods, the characteristics of monuments established in the cultural landscape of the regions are outlined. As a result of the field research, a register of local monuments to batyrs, established by descendants, local authorities and residents, was compiled.

Discussion and results

The practice of regional memorialization of batyrs. With the increasing globalization and the rapid pace of changes in the modern world, there is a need to preserve cultural and national memory. In Kazakhstan, this need has been expressed in the active participation of descendants in the establishment of monuments to batyrs — heroes of national history.

During the research in Shymkent city, we paid our attention to the monument of the batyr erected by descendants. One of the monuments is to Zholan Toleu-uly who at his time performed a military, leadership, peacemaking, educational and diplomatic functions in Kazakh society (Fig. 1).

Figure 1. The Monument to Zholan batyr in Shymkent city (Photo taken by the author, 2022)

The monument to Zholan batyr was erected on a granite and marble pedestal along a street named in his honour. In order to represent the original solemnity to the composition, sculptors complemented the pedestal with majestic carved columns. The descendants of Zholan batyr to honour his memory and note the important historical significance of the batyr installed the monument.

In the book by Tole Bi, Zholan batyr is described as a hero who after the victory of the Kalmyks and the seizure of Kazakh lands. Batyrs did not stop military operations. Galdan Tseren — the 15th Khan of the Dzungaria Khanate located on the modern area of Mongolia and China [10], expressed disbelief towards the Kazakhs saying: “You are nomads, you do not stay in one place, and we cannot trust you. Leave us one batyr!” Tole Bi decided to leave his son Zholan batyr as a captive for seven months. According to historical records, Zholan batyr could speak several languages and was one of the first ambassadors of the Kazakh Khanate sent to China. In 1758, he made a historic trip to China on a diplomatic mission. During this trip, he conducted negotiations with the Chinese emperor, concluded deals and discussed controversial border issues.

This visit is described in the work of the Italian artist Giuseppe Castiglione entitled “The Gift of the Kazakhs to the Qing Emperor Argymak” [11].

The next research is devoted to the monuments to batyrs in the Ulytau region, while the main dominant monument that will be considered in the study can be identified as the Ketbuqa monument (Fig. 2) located in the center of Zhezkazgan city, Garyshkerler Boulevard.

Figure 2. The Monument to Ketbuqa batyr in Zhezkazgan city (Photo taken by the author, 2022)

In the XIII century, Ketbuqa batyr played an important role in the history of all Turkic-speaking peoples. He was from the Naiman-Baganaly clan and he is identified with local clans from the Ulytau region. Ketbuqa was not only a brave warrior and Kazakh poet, but also an insightful wise man and poet. In folk legends and songs, he is portrayed as a patron of his people, a great military leader, courageous batyr, wise leader and a poet [12]. In oral legends it is mentioned that it was Ketbuqa, who was a confidant of Genghis Khan, first informed him about the death of his son, Jochi. Among local inhabitants, there is a legend of the musical composition “Aqsaq Qulan” or “Aqsaq Qulan — Zhoshy Khan”. This kui became famous among the people and remains popular even in our time. According to this narrative, Jochi died while hunting, chasing herds of wild kulans. No one dared to convey the sad news to Genghis Khan, as it was believed that whoever brought the news of his son’s death would be subjected to punishment. However, zhyrau Kerbuqa decided to tell the Khan about it. He came to Genghis Khan’s horde holding the dombyra and played a mournful kui about the death of Jochi. The Khan having listened to him said: “Your performance says, “Your son Jochi Khan is dead”. The Khan ordered punishment for the bitter news of his son’s death: “Fill the throat of the dombyra with lead, throw the storyteller to be torn apart by the aidakhar (dragon)” [13]. There are about five versions of the legend “Aqsaq Qulan” that have been kept. Nowadays, there is not a single performer who does not have in his repertoire the kui “Aqsaq Qulan” by Ketbuqa.

A horse composition in honour of the epic storyteller-hero Ketbuqa was installed with the financial support of the Zhezkazgan public organization “Kazakhstan Ketbuqasy”, with the support of the city akimat and the “Kazakhmys” Company. The opening ceremony of the monument to the storyteller-zhyrau Ketbuqa batyr was a special event for the residents of the Ulytau region. Local residents, the akim of the region and the akim of Zhezkazgan city attended at the grand opening of the monument.

Now this is the leisure place for locals. They often gather at the monument, despite the fact that the Akimat and other recreational areas are nearby. According to local residents, the main events of the city take place at the Ketbuqa monument. There is a memorial plaque behind the Ketbuqa monument. This plaque contains information about the warrior provided by research scientists from Kazakhstan and other countries.

The following equestrian monuments to batyrs of the Ulytau region are erected to Tolek batyr and Yerden Sandybay-uly. One of the most significant and requiring in-depth research is Tolek batyr (1716–1798). He actively participated in the Kazakh-Kalmyk war and fought in battles such as Karakum, Bulanty, Tarbagatay and Anyrakay. In honour of Tolek batyr, an equestrian sculpture (Fig. 3) is installed in Satpayev town. The monument is situated at the intersection of Independence Avenue and Yerden batyr Street. The monument to Tolek batyr on Yerden Sandybay-uly Street is not just a random installation. He was the grandson of Tolek batyr, a famous military leader and a senior sultan [14]. The idea to install the

monument to Tolek batyr originated from his descendants. The monument is located in a park that is a demanded leisure spot for locals. The bronze sculpture on horseback vividly conveys the warrior spirit of the batyr. The monument was erected as part of the “Rukhani Zhangyru” program in honour of the 30th anniversary of the Republic’s Independence. The opening ceremony of the monument was attended by the Deputy Akim of the region, a group of aityskers and representatives of the region’s intelligentsia [15].

Figure 3. The Monument to Tolek batyr in Satpayev (Photo taken by the author, 2022)

Figure 4. The Monument to Yerden Sandybay-uly in Ulytau district (Photo taken by the author, 2022)

The second monument erected in honour of Yerden Sandybay-uly (1808–1862) (Fig. 4) is located in the Ulytau district at the entrance to Ulytau village. The monument is made of bronze on a concrete pedestal. According to historical data, Yerden Sandybay-uly was a warrior, orator, diplomat, leader and the head of the region of Ulytau. Chokan Valikhanov described the warrior as an influential feudal lord from the wealthy Baganaly clan [16]. The warrior held the position of a volost ruler and a senior sultan for a long time, and took part in the expulsion of Kokand troops from Shu and Turkestan. In 1855, he participated as a delegate in the inauguration of Emperor Alexander II [17]. In his literary works, Aqan Seri praises the heroism of Yerden in the composition “Bimende Bolysqa”. His descendants installed the monument to the warrior as part of the “Rukhani Zhangyru” program.

Figure 5. The Monument to Yeset baryt Koki-uly (Photo taken by the author, 2022)

There are several monuments to batyrs in Aktobe region, such as Yeset batyr, Kobylandy batyr and Dauymshar batyr. Yeset batyr (1667–1749) is a famous batyr of the Kazakh people, a representative of the Zhetyru generation of the Younger Zhuz. His wealth and political impacts among the Kazakhs exceeded some rulers including khans and sultans. The batyr's life is divided into two stages: the first is the struggle

against the Volga Kalmyks and the second is the struggle for the freedom of the Kazakhs against the Dzungarian invaders. Yeset batyr also participated in the Battle of Bulanty and in the Battle of Anyrakay, he carried the banner as part of the pollination of the Younger Zhuz. For his merits, in 1743, the tsarist government of Russia awarded the title Tarkhan [18]. The monument to Yeset Batyr Koki-uly is located in the Nur City area of Aktobe city (Fig. 5). The monument depicts a batyr riding a horse with a spear in his hand, ready to slay his enemies. A foundation was created to install the monument, which was funded by local residents and sponsors [19].

Figure 6. The Monument to Kobylandy batyr in Kobda district, Aktobe region
(Photo taken by the author, 2022)

A monument to the batyr in the shape of an equestrian sculpture made of copper is installed at the entrance to the Kobda district center on the Aktobe-Kobda highway (Fig. 6). Kobylandy batyr holds a special place in Kazakh culture as one of the most popular epic batyrs. His story is connected with the XV century, during the reign of Genghisid Abulkhair, where he served as a military commander. Kobylandy batyr is considered an epic batyr, his origin is connected with the Kipchaks, in particular with Kara-Kipchak. In folk legends, Kobylandy batyr is called “Kara-Kipchak Kobylandy”. According to these legends, he was a descendant of the son of Jochi Khan Shaybani, who was a famous khan commander. To one version, Kobylandy batyr stood at the origins of the Kazakh Khanate formation and is considered the reason for the separation of the Kazakh Khanate. The foreign policy activities of batyrs are covered in many works of oral folk art as epics, proverbs, legends and sayings. An example is the epics glorifying the heroism of batyrs of the Kazakh people. We also know about the heroic deeds of Kobylandy from the folk epic “Kobylandy Batyr” that was described in several versions. This epic describes his struggle with the Safavids and Kazankhan, which makes him an example of the epic poetry of the Kazakh people. It is important to note that Kobylandy batyr, like other epic batyrs (Yedyge, Alpamys, Shora), in the early versions was not called “Kazakh”. This is due to the fact that at that time there was no independent Kazakh political union, and tribal associations, which later became the basis of the Kazakh people, were part of the Golden Horde, the Crimean and Kazan khanates, they were called Nogaily [20]. Kobylandy batyr considers being from the Aktobe region that gives him a regional connection and makes him a local batyr. His monument was erected with sponsorship funds [21].

Dauymshar batyr (1770–1810) was an outstanding batyr, an active participant of the events in the Caspian region. Born in the Shogy (Kyrylmylyk) village (Fig. 7), his heroic deeds covered various territories, including Ustyurt, Zhem and Sagyz. Batyr fought battles against the colonial policy of the tsarist government and resisted the invasions of the Khanate of Khiva. Dauymshar batyr showed bravery and heroism, participating in campaigns and battles since the age of fourteen. His brave character and heroic achievements were widely known and passed on by the locals in their historical stories and traditions [22]. A bronze monument was erected in honour of Dauymshar batyr in the Karauylgeldy village, located in Bayganin district of the Aktobe region. The opening ceremony of the monument was part of the 30th anniversary celebration of Ka-

zakhstan's Independence. A public foundation called "Shogy Batyr" was organized to erect the monument. The area around the monument has been landscaped to provide local residents with a place for recreation and entertainment. A playground and a workout area for adults were created here. The opening of the monument was a particularly important event for the local population, and it was held in honor of the batyr, who is so deservedly respected in their history. The equestrian sculpture was made as a symbol of recognition of the exploits and contribution of Dauymshar batyr to the history of this region [23].

Zhidebay batyr Kozhanazar-uly (1713–1815), descended from the Argyn-Karakesek-Alteke family, was one of the leaders of the people's militia, which fought against the Dzungars in the XVIII century. His achievements, glorified by many legends, depict him as a batyr-orator, a famous commander and a biy. He participated in lots of battles, including the battles of Anyrakay, Kangshengele, Ailshek, Bayan, Nur, Tarbagatay, in the Western Altai, Shonshy and Kuldzha Alatau. The significance of Zhidebay batyr is confirmed by the fact that his name has become part of many proverbs. Therefore, Kazybek batyr noted "Where is a land like Sary-Arka, where is a man like Zhidebay" [24]. In addition to his military feats, Zhidebay batyr was a wise leader and an elder of his tribe. Currently, the monument of Zhidebay batyr in Balkhash town has become a symbol of a national unity.

Figure 7. The Monument to Dauymshar batyr in the Baiganin village, Aktobe region (Photo taken by the author, 2022)

Figure 8. The Monument to Zhidebay batyr in Balkhash town (Photo taken by author, 2023)

Monument to Zhidebay batyr (Fig. 8) is located on the territory of "Alley of Astana" in the Shashubay micro district of Balkhash town. The monument to the batyr, mounted on a marble pedestal, is made of bronze. The batyr is depicted on a horse fully armed (bes qaru asyngan) and ready for a military campaign. The main actors (initiators and sponsors) of the monument's establishment were the descendants of the batyr.

Figure 9. The Monument to Aydabol-uly Derbisaly batyr in the Aksu-Ayuly village, Shetsky district, Karaganda region (Photo taken by author, 2023)

Derbisaly Aydabol-uly (1707–1794), a native of the Sarym tribe of the Middle Zhuz (Fig. 9). The monument to the batyr was erected in the Aksu-Ayuly village of the Shetsky district, Karaganda region. In our research, this is the only monument that is not on horseback. Perhaps, in order to save money based on the funds collected. The monument is made in the shape of a bust from a material such as betonite. The words of a native akyn dedicated to the glory of the batyr “Zhekpe-zhekpe zhauyna des bermegen, Debemay, zholbarys en seskenbegen” are written on the pedestal of the monument [25]. It is a particularly amazing rare case that thanks to the people, it was possible to save the sword of the batyr. This relic is passed down from generation to generation, from grandfather to child, being considered the most revered and sacred treasure. At the moment, the sword is kept by a descendant of the seventh generation of Derbisaly batyr [26]. According to legends, during the struggle against the Dzungars and Kalmyks, he won many victories. Batyr was a contemporary of Zhidebay batyr. Narratives about the heroic deeds of Derbisaly batyr have been kept among native inhabitants. On the banks of the Nura River In Kushmurun bay in Tagyly-Bugyly there is a settlement of Aydabol-uly Derbisaly batyr. Native inhabitants of that time, as a sign of gratitude to the commander-in-chief Derbisaly batyr, in defense of their people during the bloody battle with the Dzungarian Kalmyks and in honour of Derbisaly batyr, named places and natural objects such names as Karmys, Kuttybay, Shopa (younger brother), Torak batyr (spring), Kashkynbay spring, Karash wintering. This reflects a widespread trend in regions where streets and schools are named after prominent personalities in recognition and preservation of their heritage.

Table 1

Register of monuments to local batyrs established by descendants and private initiators

№	The name of the object	Year and location	Author (s)	Comment
1	Zholan Batyr	Shymkent city, 2013	A.K. Azimbayev, K. Malikov	The equestrian sculpture is made of bronze. It is located on Zholan Batyr Street in the center of the Teriskey and Vostok micro districts
2	Ketbuqa Batyr	Zhezkazgan city, 2017	O. Sekemanov, A. Nartov	The equestrian sculpture is made of bronze. The height of the bronze monument on a granite pedestal is 10.5 meters. It is located on Garyshkerler Boulevard
3	Tolek Batyr	Satpayev town, 2021	K. Balabekov	The equestrian sculpture is made of bronze with a height of 4.5 meters. It is located on Yerden Street — grandson of Tolek Batyr, in Satpayev town
4	Yerden Batyr	Ulytau region, 2017	Sh. Seitkenov, O. Zhunisbekov	The equestrian sculpture made of bronze is located at the entrance to Ulytau district. The monument is made of a concrete pedestal. The pedestal is lined with granite tiles
5	Yeset Batyr	Aktobe city, 2023	Zh. Zhubankosov	The equestrian sculpture made of bronze with a height of 6.5 meters is located in the Nur City area
6	Koblandy Batyr	Kobda district, Aktobe region, 2017	N. Imashev, S. Kayerbayev	The equestrian sculpture is made of copper. The height of the sculpture is 4.5 meters. The pedestal is made of an iron structure and lined with granite slabs. The total height of the monument is 9.7 meters. The monument was erected at the entrance to the district center, on the Aktobe-Kobda highway
7	Dauymshat Batyr	Baiganin district, Karayulgeldy village, Aktobe region, 2021	Zh. Dardenov, Ye. Kaldamanov, M. Ibararov, Zh. Zhumagulov	The equestrian sculpture is made of bronze with a height of 13 meters. The monument is installed in the village square
8	Zhidebay Batyr	Balkhash town, 2022	N. Biomarov	The equestrian sculpture is made of bronze with a height of 10 meters. The batyr monument is located on the “Alley of Astana” in the Shashubay micro district
9	Derbisaly Batyr	Shetsky district, Aksu-Ayuly village, Karaganda region, 2018	B. Mustafin	The monument is made in the form of the bust made of concrete material with a height of 3.5 meters

Conclusion

The Institute of batyrship has always played a significant role in the traditional Kazakh society. The research of monuments to local batyrs in the regions confirms the importance of heroic national discourse for modernity and identifies both general and specific representation mechanisms of generations' succession.

In Kazakhstan, the establishment of monuments to "their" ancestral batyrs is currently becoming a real trend. Each clan strives to present its genealogical feature (tektilik) through the images of batyrs. The historical background and active discourse of the tales of local batyrs show attempts to represent the national and regional identity of the regions through the images of local batyrs. In this case, the monuments to batyrs perform a function that develops cultural identity and national patriotism.

The analysis shows that not all monuments to batyrs are funded by the state, although government programs such as Rukhani Zhangyru significantly influenced the growth of their number. Local communities have actively initiated the practice of memorializing batyrs of the region.

In each region unique local practices and attitudes towards batyrs have developed. An analysis of publications on the installation monuments to batyrs in Kazakhstan shows that the primary news materials in the media are mostly presented in the Kazakh language. In Russian, such reports are extremely rare. On our opinion, the main reason is that the authors of Kazakh-language materials consider the establishment monuments to batyrs to be more significant for Kazakhs than for representatives of other ethnic groups.

Therefore, the image of local batyrs is actively represented in each region, emphasizing their membership to these territories. Batyrs demonstrate a link with the local residents of the regions, who are willing to finance the installation of monuments to the heroes at their own expense.

References

- 1 Bauman Z. Gamekeepers turned gardeners. Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals / Z. Bauman. — 1987.
- 2 Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. — СПб.: Искусство, 2010. — 704 с.
- 3 Бондарь В.В. Государственная монументальная политика: опыт, противоречия и перспективы: моногр. / В.В. Бондарь, А.Н. Еремеева, О.Н. Маркова, Т.Ю. Юреньева. — М.: Ин-т наследия, 2022. — 168 с.
- 4 Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. — 2005. — Т. 2. — № 2–3. — С. 40.
- 5 Нора П. Проблематика мест памяти: Франция-память / П. Нора. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. — С. 17–50.
- 6 Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; пер. с нем. М.М. Сокольской. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 368 с.
- 7 Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман; пер. с нем. Б. Хлебникова. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. — 328 с.
- 8 Медеуова К. Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане / К. Медеуова // Новое литературное обозрение. — 2020. — № 1. — С. 256–274.
- 9 Тишков В.А. Понимание нацистроительства в России в мировом контексте / В.А. Тишков. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.valerytishkov.ru/redir.php>
- 10 Болдырева О.Н. О проблеме взаимоотношения Джунгарского и Казахского ханства / О.Н. Болдырева // Вестн. Том. гос. ун-та. — 2014. — № 379. — С.112–124.
- 11 Жолан батыр. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kk.encyclopedia.kz/index.php>.
- 12 Байдалиев Д.Д. Батыр — елдің сәулеті (өлкенің батырлары туралы): ғылыми басылым / Д.Д. Байдалиев. — Тараз: Тараз университеті, 2018. — 131 б.
- 13 Бабалар сөзі: Күй аңыздар. Жүз томдық: Т. 84. — Астана: Фолиант, 2012. — 432 б.
- 14 Салык Г. История не терпит белых пятен / Г. Салык. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://akmolinform.kz/istoriya-ne-terpit-belykh-pyat-en-prodolzhenie/>
- 15 Ошанов Ж.О. 1727–1732 жылдар аралығындағы қазақ-жоңғар соғыстары [Электрондық ресурс] / Ж.О. Ошанов // edu.e-history.kz Электрондық ғылыми журналы. — 2017. — № 4(12). — Б. 146–159.
- 16 Памятник открыт Толек-батыру в городе Сатпаеве. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda/press/news/details/284720?lang=ru>
- 17 Ер Ерден. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/58384>
- 18 Ерофеева И. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик: науч. изд. / И. Ерофеева. — Алматы: Дайк Пресс, 2007. — 456 с.

19 Памятник Есет батыру. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://aktobenasledie.kz/obekty-kulturnogonaslediya/>

20 Кобыратбай Т.А. Этнический характер казахского эпоса «Кобыланды Батыр» / Т.А. Кобыратбай // Вестн. Сев.-Восточ. федерал. ун-та им. М.К. Амосова. Сер. Эпосоведение. — 2023. — № 1 (29). — С. 61–71.

21 Памятник Кобыланды батыру. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://aktobenasledie.kz/kk/qobylandy-batyr-eskertkishi/>

22 Дәуімшар батыр ескерткіші. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://aqtobegazeti.kz/?p=103962>

23 Маңғыстау энциклопедиясы / бас ред. Б.Ф. Аяған; ред. алқасы: Қ.Е. Көшербаев және басқалары. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2008. — 630 б.

24 Артыкбаев Ж. Жидебай батыр Қожаназарұлы [Электрондық ресурс] / Ж. Артыкбаев. — Қолжетімділігі: <https://jidebai-batyr.kz/>

25 Абдукадыров Н.М. Қазақ қоғамында батырлар институты және Осман империясында янычарлар әскери жүйесінің қызметі (XV–XVIII ғғ.) [Электрондық ресурс] / Н.М. Абдукадыров, А.П. Акынова // edu. e-history.kz Электрондық ғылыми журналы. — 2020. — № 4(24). — Б. 5–16.

26 Сүйіндікұлы З. Аты аңызға айналған Дербісалы батыр [Электрондық ресурс] / З. Сүйіндікұлы. — Қолжетімділігі: <http://shet-muzei.kz/ru/news/87-at>

Д.Е. Оразбаева

Батырлар мәдени ландшафтың маркері ретінде: философиялық талдау

Қазіргі Қазақстанның тарихы мен мәдениетін қайта жаңғырту үрдісінде елдік пен ерліктің нышанына айналған батырларға ескерткіштер қою кең таралуда. Бұл ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың бірден-бір құралына айналып отырғаны анық. Батырлар ескерткішін зерделеу, оның мәні мен мағынасын түсіну және түсіндіру қазіргі кездегі қазақ дүниетанымы мен философиясын түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада батырларды аймақтық мемориалдау тәжірибелеріне философиялық талдау жасалды. Сонымен қатар батырларды мемориалдандырудың аймақтық тәжірибелері зерттеліп, Қазақстанның батыс, оңтүстік және орталық өңірлеріндегі батырлар туралы жадының қалыптасуы талданған. Жоңғар шапқыншылығымен және Қазақ хандығының қалыптасуымен байланысты қазақ батырларының ескерткіштеріне басты назар аударылған. Зерттеу кейстерін Жолан Төлеулы, Кетбұқа, Төлек, Ерден Сансызбайұлы, Есет Көкұлы, Дәуімшар батыр, Жидебай батыр және Дербісалы Айдаболұлы сияқты батырлардың ескерткіштері құрайды. Оңтүстік Қазақстан, Қарағанды, Ақтөбе облыстарында және Ұлытауда жүргізілген далалық зерттеулердің нәтижелері ескерткіштердің орналасқан жерін және оларды мемориалдандыру ерекшеліктерін зерделеуге мүмкіндік берді. Зерттеу әдістемесі ретінде есте қаларлық оқиғалар туралы ақпарат жинау үшін визуалды талдау және жергілікті тұрғындармен сұхбат қолданылды. Мақалада ұсынылған аймақтардың мәдени ландшафтындағы ескерткіштердің сипаттамасы кенеске дейінгі кезеңдегі жергілікті батырлар қазіргі Қазақстанда жалпыұлттық бірегейлік пен патриотизмнің қалыптасуына ықпал етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Автор ұрпақтар мен жергілікті билік орнатқан батырларға арналған ескерткіштердің тізімін жасады. Бұл тарихи суретті толықтырады және ел өңірлеріндегі батырларды мемориалдандыру процестерін толық қамтуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: батыр, мемориал, естелік, белсенділік, есте сақтау, шежіре, мәдени ландшафт, бірегейлік.

Д.Е. Оразбаева

Батыры как маркер культурного ландшафта: философский анализ

В процессе возрождения истории и культуры современного Казахстана становится все более распространенной установка памятников героям, ставшим символом государственности и патриотизма. Установление памятников и мемориалов является одним из инструментов формирования национальной идентичности. Изучение памятника героям, понимание и интерпретация его сущности и смысла позволяют понять современное казахское мировоззрение и философию. В статье сделан философский анализ практик региональной мемориализации локальным героям. Исследование включает анализ кейсов таких батыров, как Жолан Толеулы, Кетбуга, Төлек, Ерден Сансызбайұлы, Есет Кокчулы, Дауымшар батыр, Жидебай батыр и Дербисали Айдаболулы. Результаты полевых исследований, проведенных в Южно-Казахстанской, Карагандинской, Актюбинской областях и Улытау, позволили изучить местонахождение памятников и особенности их мемориализации. В качестве методологии исследования использовались визуальный анализ и интервью с местными жителями для сбора информации о памятных событиях. Представленное в статье описание памятников в культурном ландшафте регионов позволяет сделать вывод о том, что локальные батыры досоветского периода способствуют

формированию общенациональной идентичности и патриотизма в современном Казахстане. Автором составлен реестр локальных памятников батырам, установленных потомками и местной властью, что дополняет историческую картину и позволяет более полно охватить процессы мемориализации батыров в регионах страны.

Ключевые слова: батыр, мемориал, память, активность, шежере, культурный ландшафт, идентичность.

References

- 1 Bauman, Z. (1987). *Gamekeepers turned gardeners. Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*.
- 2 Lotman, Yu.M. (2010). *Semiosfera [Semiosphere]*. Saint Petersburg: Iskusstvo [in Russian].
- 3 Bondar, V.V., Eremeyeva, A.N., Markova, O.N., & Yureneva, T.Yu. (2022). *Gosudarstvennaia monumentalnaia politika: opyt, protivorechiia i perspektivy: Monografiia [State monumental policy: experience, contradictions and prospects: Monograph]*. Moscow: Institut naslediiia [in Russian].
- 4 Halbwachs, M. (2005). *Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat [Collective and historical memory]. Neprikosnovennyi zapas — The inviolable reserve, 2, 2–3, 40 [in Russian]*.
- 5 Nora, P. (1999). *Problematika mest pamiati: Frantsiia-pamiat [Problematics of places of memory: France-memory]*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- 6 Assmann, J. (2004). *Kulturnaia pamiat: Pismo, pamiat o proshlom i politicheskaia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti [Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in high cultures of antiquity]*. (M.M. Sokolskaya, Trans). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 7 Assmann, A. (2014). *Dlinnaia ten proshlogo: Memorialnaia kultura i istoricheskaia politika [The long shadow of the past: Memorial culture and historical politics]*. (B. Khlebnikova, Trans). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 8 Medeuova, K. (2020). *Zatianuvshaiasia «sovetskost» i transformatsii kollektivnoi pamiati: sovetskie i postsovetskie memorialnye komplekсы v Kazakhstane [Prolonged “Sovietism” and transformations of collective memory: Soviet and post-Soviet memorial complexes in Kazakhstan]. Novoe literaturnoe obozrenie — New Literary Review, 1, 256–274 [in Russian]*.
- 9 Tishkov, V.A. *Ponimanie natsiostroitelstva v Rossii v mirovom kontekste [Understanding nation-building in Russia in a global context]*. Retrieved from <http://www.valerytishkov.ru/redir.php> [in Russian].
- 10 Boldyreva, O.N. (2014). *O probleme vzaimootnosheniia Dzhungarskogo i Kazakhskogo khanstva [On the problem of the relationship between the Dzungarian and the Kazakh Khanate]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University, 379, 112–124 [in Russian]*.
- 11 Zholan batyr [Zholan batyr]. Retrieved from <https://kk.encyclopedia.kz/index.php> [in Kazakh].
- 12 Baidaliev, D.D. (2018). *Batyr — eldin sauleti (olkenin batyrlary turaly): Nauchnoe izdanie [Heroes — the support of the country (about the heroes of the region): Scientific discovery]*. Taraz: Taraz universiteta [in Kazakh].
- 13 (2012). *Babalar sozi: Kui anyzdar [The Word of the ancestors: kui legends]*. Vol. 84. (Vols. 1–100). Astana: Foliant [in Kazakh].
- 14 Salyk, G. *Istoriia ne terpit belykh piaten [History does not tolerate white spots]*. Retrieved from <https://akmolinform.kz/istoriya-ne-terpit-belykh-pyaten-prodolzhenie/> [in Russian].
- 15 Oshanov, Zh.O. (2017). *1727–1732 zhyldar aralygyndagy qazaq-zhongar sogystary [The Kazakh-Dzungarian wars of 1727–1732 years]. edu. e-history.kz. Elektronnyy zhurnal — Electronic scientific journal “edu. e-history.kz”, 4(12), 146–159 [in Kazakh]*.
- 16 *Pamiatnik otkryt Tolek-batyru v gorode Satpaeve [The monument was unveiled to Tolek Batyr in the city of Satpayev]*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda/press/news/details/284720?lang=ru> [in Russian].
- 17 Er Erden [Er Erden]. Retrieved from <https://anatili.kazgazeta.kz/news/58384> [in Kazakh].
- 18 Erofeeva, I. (2007). *Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel i politik: nauchnoe izdanie [Khan Abulkhair: commander, ruler and politician. Scientific publication]*. Almaty: Daik Press [in Russian].
- 19 *Pamiatnik Eset batyru [Monument to Yeset batyr]*. Retrieved from <https://aktobenasledie.kz/obekty-kulturnogo-naslediya/> [in Russian].
- 20 Konyratbai, T.A. (2023). *Etnicheskii kharakter kazakhskogo eposa «Kobylandy batyr» [The ethnic character of the Kazakh epic “Kobylandy batyr”]. Vestnik Severo-Vostochnogo federalnogo universiteta imeni M.K. Amosova: Seriya Eposovedenie — Bulletin of the Northeastern Federal University named after M.K. Amosov: Epic Studies series, 1 (29), 61–71 [in Russian]*.
- 21 *Pamiatnik Kobylandy batyru [Monument to Kobylandy batyr]*. Retrieved from <https://aktobenasledie.kz/kk/qobylandy-batyr-eskertkishi/> [in Russian].
- 22 *Dauimshar batyr eskertkishi [Monument to Daumysar Batyr]*. Retrieved from <https://aqtobegazeti.kz/?p=103962> [in Kazakh].
- 23 Aiagan, B.G., & Kosherbaev, Q.E. et al. (Eds.). (2008). *Mangystau entsiklopediiasy [Mangystau encyclopedia]*. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].

24 Artykbaev, Zh. Zhidebai batyr Kozhanazaruly [Zhidebay batyr Kozhanazaruly]. Retrieved from <https://jidebai-batyr.kz/> [in Kazakh].

25 Abdukadyrov, N.M. & Akynova, A.P. (2020). Qazaq qogamynda batyrlar instituty zhane Osman imperiiasynda yanycharlar askeri zhuiesinin qyzmeti (XV–XVIII ғғ.) [Institute of batyrs in the Kazakh society and the activities of the yanychar military system in the Ottoman Empire (XV–XVIII centuries)]. *edu. e-history.kz. Elektrondyq gylymi zhurnaly — Electronic scientific journal “edu. e-history. Kz”*, 4(24), 5–16 [in Kazakh].

26 Suiindikuly, Z. Aty anyzga ainalgan Derbisaly batyr [The legendary hero of Derbisaly]. Retrieved from <http://shetmuzei.kz/ru/news/87-at> [in Kazakh].

Information about the author

Orazbayeva Dana — PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7620-9917>

A.S. Sagatova

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: asem.sagatova@list.ru)

Philosophical significance of Bukhar zhyrau's wise views

The role of the continuity of generations, which has absorbed the thousand-year-old wisdom of its people, is very important as a spiritual connection. The actions and activities of the great sons of the nation, who put the rational and conscious views of the nation at the head, opened a wide field for national knowledge and spiritual life. Surprising other countries not only with the mind and intellect of their people, they entered a new stage in history, believing in a happy future for their country. At a time when the civil history of our people is new, the period from ancient times to the present day is studied from the point of view of national ideals and is subjected to intellectual, artistic and the most extensive research. The life and work of great people, who are the core of the nation, evidence of bright intellect and honor, who have reached the world level with their individual manifestations, have become the theme of the time. The purpose of the author of the work is to analyze the works of those who called to protect and realize the dreams and goals of their people, to fight for the interests of a strong country. The article comprehensively analyzes that the worldview of the Kazakhs, the ideals and values of the Great Steppe are closely related to the development of the country's history, as well as the role and place of folk wisdom in shaping the modern worldview. The author believes that the historical lessons of ancestral traditions are the key to the revival of independent national consciousness.

Keywords: personality, national code, perseverance, courage, outlook, national spirit, experience, interest, skill, honor, humanity.

Introduction

In the article “View to the future: modernization of public consciousness” the President pointed out that revival of our consciousness should go far beyond our actions. He stressed that there was no doubt that it would become the core of two important processes, namely, political reform and economic modernization. In this regard, “Spiritual renewal” (Ruhani Zhandyru) is a process of reviving vital principles of Kazakh people, indelible examples of wisdom, possessing high human dignity, passed down from generation to generation on the basis of national identity. The President pointed out that without the preservation of the national code and national culture, revival is not possible. There is a proof that universal values have never been ignored by the public.

The nation is characterized by an ambitious spirit, nobility and courage in interests of the fate of the country. Striving for such a future has become a noble dream — the great goal of building unshakable independent state. Passing the difficult path with a certain goal has increased poets and zhyraus' responsibility to society. Deeply exploring all aspects of life, they urged people to be patriotic and courageous. Our poets, who took a responsible approach to this issue, were messengers of ambition, singing the spirit of Kazakh philosophy.

Methodology of research

In this work historical, comparative and typological methods were widely used. When studying peculiarities of thinking, special method of philosophical reflection was used. In this question, historical principle (the principle of historiography) was used to assess global and historical development of a certain period. Historiography as a way of thinking about past, present and future requires finding the roots of all past phenomena; understanding that there is continuity between epochs, and evaluating each epoch in terms of its historical features and possibilities. As a result, society viewed itself as a whole and interconnected. Integrity allows for a deeper understanding of its individual elements.

---

* Corresponding author's e-mail: asem.sagatova@list.ru

Main part

There were outstanding figures among Kazakh people who were able to express philosophical views on social development and economic prosperity. They were brilliant thinkers, poets, and orators. Their works were based on their ancestry, society, everyday life and social conditions of that time. Poets, biys and batyrs, who passed their heritage from father to son for many centuries were able to express events at a high level in the structure of philosophical thought. Their social, public, political views and thoughts reflect essence of the nomadic society. Wise thoughts were formed as a social consciousness inherent in the life of Kazakh people.

One of important aspects of social development is philosophy and worldview, as well as political view. Sages formed a deep and comprehensive system of thought by using their life experience, way of life, human relations and difficult periods. As a result, philosophical and logical approach to ideas and phenomena in Kazakh society was formed. This is a reflection of the peculiarities of the spiritual life of the Great Steppe.

“Common problems that are sung in works of zhyrau are studying human nature, attention to the soul of people, comparative assessment of relationships between generations, ancient and new forms of being. Much attention is paid to the social image of people with different ways of life. They mention and talk about the unworthy immoral actions of some people, showing that traditions were not properly formed. This is a philosophical feature of zhyrau’s works” [1; 103].

The main task is to study role and place in society of representatives of zhyrau poetry, who were able to become thinkers and philosophers of their time, interfering in socio-political life of the Kazakh community, studying socio-economic situation of that time. At the same time, when we talk about the real nature of human life, they first analyze it in terms of the good and bad aspects of moral consciousness, which originates in the Kazakh tradition. On the contrary, as a guide for future generations, as a way to achieve perfection, they promote the humanity, compatibility of the upbringing and culture with their life experience.

Tauke Khan decided to try and invite Bukhara to the next meeting.

Traditionally gathered religious people, thinkers, asked questions to the emperor(khan): “what will not die in the world, you will find me”. From among the assembled guests, none of the answers aroused Emperor’s (Khan's) delight. At that moment Bukhar, who was not speaking to the Emperor (Khan), said: “If you allow me, Lord Khan, I will see”, he said, raising his head, and his voice sounded wary. — Lord, Aldiyar! Something immortal I'm telling, all they say is that they say they're dying, and that's what they say:

What does not die when it does not die?The name of the good does not die.

The letter of the scientist does not die! — It is clear that these two are immortal, Lord! “they said”. Thus, Emperor(Khan) received the applause of the crowd [2; 66]. Here, the rising of the Moon and the sun from a height to the surface and the sunset on the horizon, that is, their alternation with the laws of nature in the form of day and night, is one of the basic concepts that define the fleeting phenomena of human life. And the word reason in the form of eternal worship of the human race says that a good person will never forget, his knowledge, read, woven, will be passed on to future generations. The history of the use of the concepts of the sun and the Moon in artistic creativity. This is what academician Alkey Margulan in his work “Korkyt musician (kuishi)” in ancient times designated common words for the Kazakh and Mongolian peoples-symbols:

1) The sun is a symbol of love, justice, love. “Sunny” is a strong kind of love, childlike purity.

2) The moon was a beauty, a gesture of consciousness.

3) They say that the star was a symbol of celebration, entertainment, youth [3; 61]. Nevertheless, the sun is a place where a person longs for life, but life is not eternal. And if we consider the Moon from the point of view of human beauty, then it is clear that human beauty does not repeat itself in its time. Human life as a whole, its essence and meaning is one of the most fundamental problems in philosophy.

Life and work of Bukhar Zhyrau showed that spiritual nature of the nation, which has not lost its unity and national identity, have passed to the power of artistic expression. The ancient heritage gave way to the spirit of the nation in preserving its integrity and opened eyes of people with its eagerness for the future. The weight of the national spirit has fallen on these outstanding figures. In the history of the XVII century, our ancestor Bukhar Zhyrau was an exceptional person. He possessed eloquence and extraordinary mind. The task of the great thinker was:

“... My dream is unity, my dream,

I live for my dream”.

The great scientist Mukhtar Auezov expressed his opinion: “We have already said that sorrowful days (zar zaman) began in a period of two different poets from the time of Abylai. One was a wise bi, an old man,

the other was a thoughtful zhyrau. Those were Asan kaigi and Bukhar zhyrau...” [2; 90]. They were sages, great thinkers, who socialized wisdom of the Kazakh spiritual world with their essence, sound mind, intelligence and attentiveness. Kazakh philosophy is associated with the name of the famous saint Bukhar Zhyrau, who lived in the XVII–XVIII centuries, took reins of government, created an example of the art of speech, wisdom and talent. Here, we will talk about the role of his talent in traditions of zhyrau and oratory, as a gifted person who mastered the language of the six Alash. He took decisions based on the experience of his life, he weighed his thoughts, that is how he gathered attention of people. He left to the future generation not only his poems and songs, but also the greatest thoughts, as well as actions, services to the people, and his life itself was an example to follow for the whole society.

When considering ethical aspects of his work, we focused on the spiritual wealth of our people based on the heritage of our ancestors, as well as a thorough study of customs and traditions. In turn, the heritage is a model, an example of self-realization of Kazakhs, their personal qualities, accumulation of universal values.

The spiritual heritage of the ancient Kazakh culture is a source of morality and wisdom. The noble thinking of each of the steppe sages, fiery and bright statements based on the transfer of their knowledge, worldviews, internal culture and instructions, is another side of their world.

At the same time, if we pay attention to the internal structure of the works of poets and zhyraus of the XV–XVIII centuries, we should not be surprised by the peculiarities of thinking, role models, types of education, propaganda ideas that fit into a single theme. Whatever phenomenon you choose, our people based it on ethical values. At the heart of social life, at the heart of the world of thought, first of all, as a lever of morality, there lies good and bad behavior, personality and dignity of people. Thus, the legacy of our wise ancestors is a school of morality created by the art of speech [4; 126].

The goal of the representatives of the spiritual tradition is to show their people the way to humanity and kindness. The path to it is, first of all, the most precious wealth of a person — his inner soul. Wealth in the soul of a person, his spiritual level is the basis for the development of society. The presence in a person of national spiritual growth, spiritual freedom, high intelligence means ability to instill in him these moral qualities for a meaningful and thoughtful life of humanity. The basis of this depends on the richness of the human soul, virtues that shape culture. Knowing his inner world raises a person to the level of self-knowledge. If person's mind and actions reveal secrets of his inner world, then his secret arises from his perception of what he has experienced and applied in his life by comparing them with the life experience. That is why anyone cannot fully know the universe without knowing himself. The existence of man as a particle of nature is considered from the basis of his creation.

Consequently, the inner world of a person is not limited to the knowledge he received from the outside world, but is evaluated by his inner spiritual culture, life. What is characteristic of the behavior of any person is that bad-good qualities, beauty and originality are associated not only with the knowledge received from the outside world, but, above all, with its activities. Because one person cannot be characterized only by goodness and beauty.

The great philosopher Al-Farabi, who became the “second teacher”, claimed that person's actions develop his/her honesty and purity. A person's reverence for his own qualities is the main principle of humanity. Al-Farabi's worldview was based on the analysis of the qualities of human beings, whose ethical systems were based on moral principles.

He emphasizes wisdom as a heart of mentioned above thoughts. In his opinion, wisdom (or philosophy) is the perfect artistic embodiment of human purpose. It is a knowledge of things that gain peculiarities due to human activity. It is called practical and civic philosophy. Here we see that importance of the relationship between wisdom and humanity is deeper than it seemed. Wisdom is not measured by the mind. Farabi showed that people mastered philosophy only through sanity, and only through this philosophy people would achieve happiness. With the help of intelligence, sanity, person masters science and art, and gets the opportunity to distinguish between good and bad sides of behavior and actions, as well as, to reason by knowing them.

In his social and ethical views, he identified concept of happiness with the personality of a person and his morality. Happiness in a word is philosophical thinking, deep intelligence, and at the same time is harmony of good behavior. Matured behavior is a spiritual richness of the human soul. It is always known by people's action. In his ethical teaching, he exalts intelligence and humanity, which are considered as an integral part of ethics. In his opinion, a virtuous person is a smart person, that is, a humane person. Such person learns human values in himself, acquires and improves them for his development. To do this, first of all, a person focuses on the fact that he must be honest with himself.

In his treatise “Pointing out the Way to Happiness”, Al-Farabi wrote the following: “The honesty, the truthfulness of a person on his fate is born only from his good intention. And if, being not such, a person considers himself to be a virtue, whose behavior and morality do not correspond to virtue, then he has a false opinion about himself” [5; 19.]

Virtue is man's striving for life, the source of love in infinity. This is evidenced by the desire to live in the traditions of our ancestors, knowledge of the surrounding world, nature, and veneration of its dignity. So, virtue is good, honesty, confession, well-being and business. Virtuous actions reason in harmony with mind, common sense and understanding.

In the works of Al-Farabi, there are the main elements of cosmogonic concepts, deep philosophical, moral and ethical, national laws in the traditional Turkic worldview. If you look at any of the wise thoughts, actions, ideas of the Kazakh steppe, the core of the wisdom of the word is a person. It is a future and present of a person, grief and joy, dreams and desires, adversity, happiness and being. Consequently, wisdom and morality mature in close connection with each other. Wisdom, maturity, and humanity are all about equality and harmony. In a word, it is the harmony of greatness. Wise biys of the steppe, eloquent speakers, poets-zhyraus were spiritual teachers. They found a way to the human heart and mind, perfected and developed an example of the perfection of human nature.

The wisdom of Kazakh thinkers can be called a reflection of the cultural, spiritual achievements of the environment in which they lived. The principles of morality have always been the basis of wisdom, occupied an appropriate place in the samples of oral literature. In the education of these virtues, which give strength to the human race, we gain wisdom, because wisdom is the “art of human studies”. The precepts of a wise old man, national tradition, culture, history, genealogy, philosophy, moral word, which are the achievements of folk wisdom, are the philosophical thoughts and wisdom of people born on a scientific basis. I have no doubt that the reviews. In mastering the achievements of wisdom, which has become a spiritual support, in using it in life, a person acquires a high value, and most importantly, the honorable name “man”.

The most important principle of life is morality. The essence of humanism is that after being born a human being, one must always remain a human being, live a human life and be visible from human height. And character is the spiritual wealth of the human soul. In our people, works related to human life contain aspects of natural behavior, moral behavior, and conclusions. At the heart of wise conclusions, reflections concerning the human question are deep reflections, reasoning, and comprehension of many things, experiencing difficulties, experiences, topical thoughts, riddles, dreams, and ideals. Therefore, wisdom is the spiritual food of the human race, the treasure of spiritual noble words. And morality is a core phenomenon, a property in terms of the formation and improvement of the human race. In this regard, we express the desire that at present every parent deeply realizes and understands that the main core of the problem of raising children is the life experience, the customs of the people, and ultimately wisdom.

S. Negimov notes that “the basis of the theme of Bukhar Zhyrau is Good and Evil, Unity and Strength, Justice and Morality, Youth and Old Age, Peace and Hostility, Friendship and Enmity, Honesty and Lie, Nobility and Fornication, Integrity and Unity”.

In his works, Bukhar Kalkamanuly not only awakened courage and honor, but also sharpened them. The philosopher-thinker called people to the eternal awakening of consciousness, as well as to great goals and conscious deeds.

As A. Baitursynov said “Our time is a child of the past, the father of the future”, Bukhar Kalkamanuly promoted the moral content and thoughts through wise conclusions drawn from the experience of his time. Here Bukhar Kalkamanuly manifests himself as a jeweler of words, praising the human spirit, intertwined with songs of wisdom, proverbs and advice. For example, “Hello is mother-of-words”, “Greedy will not get rich, Generous will not get poor”, “Young man is powerful with a spear in hand, Biy is powerful with his benefit to the people y”, “A man can't be good because his wife is bad”, “Evil is good, ... Do justice, speak the truth”, “Respect in life, tell your parents”, “The rest will not be found”.

Bukhar Kalkamanuly thoughts are persistent, fascinating, close to the heart, touching, rich in artistic metaphors and eloquence. This quality is often found in the works of poets, biys and speakers of Kazakh steppe. The main feature of Kazakh wisdom is the metaphorical nature of the Kazakh method of thinking (or mentality). That is, the game that we are talking about is riddled with riddles, hints, proverbs. Of course, each of them is not found in its own individual state. In most cases, sages in the Kazakh spiritual tradition replace them with another object, phenomenon, in order to clarify the object or phenomenon that they are going to tell. By finding and applying a figurative alternative to the phenomenon in question, the mind deepens the game, justifies it with a new content, and enhances the effect of the word.

One of the main features of Kazakh wisdom is a metaphor of Kazakh thinking (or mentality). That is, the idea is told in riddles, allusions, and proverbs. Of course, each of them does not occur individually. Rather, they are methods of word formation that overlap, intertwine, and are interconnected. In many cases, the sages of the Kazakh spiritual tradition replace the object or phenomenon which they are talking about with another object or phenomenon in order to describe the event distinctively. By finding and using figurative alternatives to the event, the speaker deepens and reinforces it with new content and increases effectiveness of the word. The abundance of metaphors in the words demonstrates subtlety of their intelligence, ability of the mind to accurately measure and visualize one thing in relation to another. Used metaphors are in close harmony with the mood and understanding of wise people in terms of content and meaning. Whatever metaphor was used in words of sages, all of them subordinated to their ultimate goal. Moreover, their metaphors are sometimes figurative, emotional, call for courage and bravery, and sometimes make fun of gross immoral actions in society. It shows that wise people can critically analyze and monitor phenomena and events in the environment. Thoughts, ideas, concepts that are intended to express wise words are conveyed figuratively. In their words, one can always see the essence of life experience.

Sages used “palaces and domes of words” to visualize, clarify the problems. In other words, magic, beauty, twist, deep meaning, and expressiveness of the figurative expressions must have impressed many, especially listener. A well-known researcher S. Negimov appreciating the dignity of a wise man, made the following statement: “Zhyrau's great creative abilities, mind, and personality aims for the order, regularity, and rhythm. Therefore, their songs express mental connections in certain way-rhythmically, poetically, concisely, and fluidly”.

Based on the experience of human life, he skillfully compares each stage of the human life, promoting the fact that youth is a transient phenomenon, that one should always develop bravery and generosity.

Here, zhyrau is immersed in changing, variable, transient moments of life. He emphasizes that time of young people is filled with the most interesting moments of life and is the happiest time of life. Person needs to value his life. There is nothing permanent or eternal in the world. The world around us does not stand still, it is constantly moving and developing. Human life is also fleeting. A person born in a pure state, acquires both good and bad qualities through the course of life, laws of society. Nothing happens in life without contradictions, because the whole world is full of them. “A person does not know and does not take into account that all things and phenomena in the world are transitory, temporary...”, the world, life is chaotic, not stable. The philosophical content of wise words, which have been the eternal school of education, is full of eternal questions about the meaning and content of life, as well as about some of the person's good and bad qualities. From childhood, people learn many life lessons. In the process of learning everyone makes different mistakes. There is no infallible person in life. The main principle of life is not to repeat the same mistake, but to learn from it. Not everyone is born with wisdom. Wisdom develops with life experience.

These rules that accompany this life path, classified as good and bad, optional and short, always keep a person on the alert and prevents mistakes. Distinguishing good from evil is also a great art. It is a matter of knowledge, taste, and intelligence to be able to distinguish between good and bad. That is, human's beauty, interesting age and unforgettable course are all in this world. It seems to be confirmed by the wisdom of our people: “One day on earth is better than thousand days in paradise”. Since the past, our ancestors have always divided actions, speech and thoughts into good and evil. In this regard, principles of education were formed, many proverbs, parables and sayings were published. For example, “do good for good”, “all good deeds are great”, “do good deeds and you will receive good”, etc.

When Bukhar Zhyrau was studying in a madrasah, he dreamed of finishing his studies and serving the country, leading his country and his people on the path of good. At that time, one of his poems was “Bul, bul uirek, bul uirek” (This duck, this is a duck...), which imitated the feeling of youth and nostalgia for his country and Homeland. Zhyrau figuratively depicted the joyful summer time of his native land by combining expressions with natural phenomena and even with the best image of the inanimate world. His wisdom is so clearly expressed in words that the audience is pleased that he paid attention to the verses and skillfully outlined philosophical basis of the described phenomena. It comprehensively covers the world and life, which developed in connection with inner thoughts, actions and moods of a person.

In general, visualization is an indicator of the level of artistic skills and poetic culture of the speaker. In his reflections, Bukhar described nature, his thoughts and feelings, the content of the spiritual world through a philosophical worldview. Based on this, the meaning of human life is presented in the form of a complex adventure with many twists and turns.

Describing the world around them artistically and aesthetically, the Creator must have added to them power of intuition, dexterity of imagination, combined with the qualities of skill, intelligence and talent. Based on this, subconscious mind, reflecting correct course of action and its understanding, should be high in every zhyrau. This is the main manifestation of creative eye — intelligence. In the description of environmental phenomena with such cognitive and artistic content, we can see their individuality.

S. Negimov, a researcher of such individuality, says that the main feature of Zhyrau's poetry is the beautiful intertwining, natural flow of phraseological phrases, which are like pearls in the transformation of the phrase into melody, mood.

In the above example, if we compare the art of mysterious speech with each other, we can see that each of them has its own line of wisdom, a different philosophical way of thinking, which is inherent only in the basis of our national culture. All this is due to the fact that in the Kazakh people the relationship between subject and object and the connection of the people with nature is in constant harmony. This harmony, in turn, passes into relationships between people.

And European philosophy was characterized by personalism (the word “person” means “individual” in Latin). That is, to separate one person as a separate person and contrast them with others. This is due to the fact that people defend their interests due to their personality, which leads them into mutual conflicts and turns them into enemies who do not compromise with each other. “Man is a wolf to man”, Hobbes says. And in Kazakh, in the relationship between people, one person did not say “you” to another person. Therefore, the metaphor of the way of thinking is widely used in expressing one's thoughts and words. This was a characteristic feature of the peoples of the East in general.

Works of the national spiritual tradition reflect a unique philosophical concept. Wisdom is measured by intelligence and sanity. Such wise people have inherited spiritual world of people from generation to generation. The biggest part of this spiritual world was formed and developed under influence of the oral poetry. N. Nazarbayev writes about this in his book “Tarikh tolqynynda” (In the Flow of History): “The spiritual world of Kazakhs was formed mainly under the influence of the traditions of oral poetry. The poetic world that stretches across this vast steppe is not limited to beauty and emotional richness. It was also able to ignite the fire of innovation. In addition, Kazakh poetry has the deepest cognitive qualities. Therefore, traditional Kazakh poetry is always associated with philosophy” [6; 26]. Wise poetry was not limited to the notions of beauty, sensuality, but also showed some of the deepest cognitive qualities of mankind. That is why the traditional poetry of our nation, whether it is a legend, a song, is constantly intertwined with philosophy and wisdom.

At the same time, another feature of Bukhar Zhyrau is its mastery of comparing two opposite concepts, phenomena, objects, scenes in a philosophical formulation.

In the end, the culture of “mastering” the lines of the poem in a meaningful way, intellect and intuition are the main features of the zhyrau. This phenomenon is not possible for either of them.

Bukhar Zhyrau's concern, on the one hand, includes criteria of human nature in terms of moral education, “purity of conscience”, on the other hand, shows contradictory aspects of colonial policy in interests of the country. “If there is a cloud in the sky, a green will not sprout or appear, what is a use” — It is clear that the continuous “pouring” of rain does not benefit the growing of grass, and what is the use of it if the beginning of life does not come in the order of spring; “If a soul leaves a body, it will not return, what is a use?” — here it is said that after death, a person's soul does not return, so we must live now like a human being; “If religion is not a Muslim, what is the use of Muslim language?” — this is relevant today: the national dignity disappears if you use national language by using other religion; “What is use of beauty, if not beautiful actions?” which means that beauty of a person is not in his appearance, but in his inner beauty, in a mature mind.

Zhyrau conveyed realities of society through sadness and stress of the inner world that arise when people interact with environment.

Homeland, native land, endless steppes, mountains, place of residence is a native theme that affects inner soul of a person. Success, happiness and well-being are all from the Motherland. He was guided by his philosophical thinking and aesthetic attitude when describing riches of the earth.

Bukhar Zhyrau not only touched roots of the era, life, phenomena and their causes, but also was able to give free rein to the imagination, foreseeing wonders of the future. According to historical sources, Bukhar Zhyrau started his path in participation in the great Maslikhat (meeting) in Kultobe, which was held with the Russian ambassador to resolve conflict between Russians and Kazakhs. Bukhar Zhyrau saw the Kazakh khan Az Tauke at this maslikhat, listened to words of knowledgeable people of the country, and most importantly,

from the situation in that maslikhat, he realized that the Kazakh land is not divided into separate small tribes, but it is a single state. His wise poetry was a result of Zhyrau's gratitude to his country and people, his willingness to sacrifice his life in the name of honor, well-being, and the integrity of the people. The poet showed vast sides of national thought and artistic consciousness. One can see peculiar way of his thinking, ways of word formation and differences in word usage.

According to historians, this conversation between the last khan of the nomadic state and Zhyrau once again proved that the latter had the gift of divination. Below is a brief history of the story about the dream of Abylai Khan and his interpretation of Bukhar zhyrau:

“Recently I had a dream, can you predict?” Abylai asked, looking at Zhyrau.

“Tell me what you saw”, zhyrau said with relief, as if the effects of heavy emotions had been softened a little. Then the khan said:

“In my dream, a tiger came, stretched out its neck in front of my tent, and lay down. I went up to him to see what had happened, and suddenly tiger turned into a bear. When I approached a bear, it growled like a wolf and turned into a dog, and now when I looked at the dog, it turned out to be a fox. After that, instead of a fox, I saw a rabbit, a frog, a crab, and other insects. Here's what I saw”.

Bukhar Zhyrau, who was little confused, seemed to understand that he had something to say about this trip and about the future. Sons of a nomadic country who grew up riding horses and camels are very risky people. “I see that life is short, and people are guests for each other” — the human soul is an eternal guest, the soul is responsible for everything that your body does throughout your life.

The elder zhyrau looked appraisingly at Abylai and thought apparently, he guessed the meaning of his dream. Otherwise, he would not tell him, “the core of a risk is a wind boat”, zhyrau thought.

“Khan”, — Zhyrau said, “the tiger lying in front of the tent is people who live peacefully in the Great Steppe. If the tiger turns into a bear, the day will come in the future when your country will fight like a bear, and the day will come when your people will fight like a wolf with their enemies. In the end, the people will fawn over the powers that be like a fox and deceive each other. And crabs, frogs, rabbits mean that the next generation will live like them. Slaves cannot manage as well as sand cannot turn into stone”. Good generation will reborn, Biy will cease to exist, so people will abelcet” [2; 326].

Mashkhar Zhusup Kopeev, who first collected, published, and studied the legacy of Bukhar Zhyrau, said: “In Bukhar’s time his sayings influenced thousands, we only obtained the roots. The one who wants to write his words needs Noah’s life, the patience of Ayip, the wisdom of Plato”.

The philosophical knowledge of Kazakh thinkers is boundless. Anyway, in modern society, it is very important as a spiritual food. The core of philosopher’s work is humanity, people and their lives, essence of the world. When studying issues of Kazakh spirituality, thinker's ideas, raised in their worldview, have unlimited benefits for our spiritual development, growth of our thinking.

Kazakh thinkers, biys, poets and poetesses expressed their thoughts artistically. At the heart of each word, there are easy-to-understand philosophical conclusions, deep reflections. The peculiarity of such thinking is the importance of national education, that is, accepting national qualities, spiritual riches, and assimilation of traditions. Kazakh land, boundless Kazakh steppe has become the national pride of our people. Here, national values, traditions and culture flourished. Our courageous ancestors, through national art and traditions, turned every century into a golden age. The heritage of our ancestors improved our national consciousness and inspired us with a new spiritual force. Ultimately, it is a spirit of upliftment, a spirit of encouragement. The integrity of the people, strength of foundations, involvement of our national consciousness, viability of our traditions only guarantee basis for preserving national characteristics. From this point of view, Zhyraus’ art plays a special role. Their art was a source of information about the socio-political situation of that time; it was a spiritual treasure, which enriched values of our national philosophy. Zhyraus’ poetry is characterized by the fact that the entire image of the environment of nomadic society is described and depicted in a special artistic way. This is the harmony of “the essence of life and essence of art”. Today, the harmony of the wisdom of the ancestors has a significant impact on the formation of historical and philosophical consciousness of Kazakhs. Based on the continuity of generations, the work of Zhyrau became an invaluable example of their creativity, influencing the worldview of generations. As Zhyrau deepened his spirituality, he seemed to find a source of energy that had a huge impact on the creation of future. Thus, the artistic grace of the power of speech was enhanced and the spirit of Zhyrau language was glorified.

Words and actions of the sages dedicated for the people and state influenced the conscious people. Sages searched for the dream life, which originated in the ancient Turkic spiritual culture. Cooperation and unity

will be a good lesson for a person who is able to recognize sacred, cherished thoughts and ideas. These ideas are embodiment of national character and honor.

It is necessary to respect and appreciate the spirit that our ancestors have glorified since ancient times, as well as history that we have brought to this life. The core of history is national spirit. Open sky, culture of free movement in the bosom of nature, ability to take care of their sacred language, mentality and religion are the main things for a person who sincerely loves his Homeland and eagers to benefit his land and people. A person shall adhere to this tradition of continuity, respect the spiritual and cultural heritage and wisdom of our people, maintain a high mood for the future of the country and overcome any difficulties.

Conclusion

Artistic excellence, public opinion, philosophical view of outstanding figures are formed in accordance with the requirements of their time. Paying attention to the history of the Great Steppe, it can be seen that outstanding individuals did not only struggled for national ideals through their words, but also through the actions. Today, there is a growing need for a spiritual renewal of the national worldview, modernization of public consciousness. Philosophy is able to provide necessary ideas, thoughts for solving many pressing problems and life principles.

Therefore, today we must focus on the most important issue of the day, which is the orientation of the young people to meet their needs for spiritual renewal and spiritual search.

The main goal is to study Kazakh philosophy, our own history, spiritual way of life of our ancestors, their worldview. We should raise a generation rich in the spiritual world, competitive, pragmatic and resistant to radical ideology.

References

- 1 Қазақ ақын-жырауларының философиясы [Жиырма томдық]. 8-ші т. / құраст. Қ. Әлжан. — Астана: Аударма, 2008. — 448 б.
- 2 Омари Ж. Бұқар жырау. Он екі тарих / Ж. Омари. 1-кітап: XVIII ғасыр. — Қарағанды, 1994. — 333 б.
- 3 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика / С. Негимов. — Алматы: Ғылым, 2001. — 280 б.
- 4 Sagatova A.S. Ambitious honor that glorifies the spirit of the great steppe: Monograph / A.S. Sagatova. — Karaganda. — 2020.
- 5 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар / Әл-Фараби. — Алматы: Ғылым, 1975. — 420 б.
- 6 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296 б.

Ә.С. Сағатова

Бұқар жырау дүниетанымының философиялық маңызы

Халқының мың жылдық даналығын бойына сіңірген ұрпақтар жалғастығы рухани дәнекер ретіндегі рөлі зор. Ұлт мүддесіне қатысты зерделі, саналы ой-пікірлерді ортаға салған ұлттың ұлағатты ұлдарының іс-әрекеті, қызметі ұлттық танымға, рухани өмірге кең өріс әкелді. Туған халқының басқа елдерді зерде мен зейін, қабілеттілігі арқасында таңқалдырып қана қоймай, еркін елде өз тарихының жаңа бір кезеңіне бой сермеп, елінің бақытты болашағына сенген еді. Халқымыздың азаматтық тарихы жаңаша байыпталған уақытта ежелгі дәуірден күні бүгінге дейінгі кезең ұлттық мұрат тұрғысынан зерделеніп, зерделі де көркем, кең құлашты зерттеулерді қолға алғызды. Ұлттың ұйытқысы, ақыл ойы мен намыс-парасатының нақты айғағы болып есептелетін, өзінің жекелеген көріністері арқылы әлемдік деңгейге жеткен ұлы тұлғалар өмірі мен шығармашылығы уақыт тақырыбына айналды. Автор жұмысының мақсаты — өз халқының арман-мақсаттарын қорғауға және қол жеткізуге, күшті елдің мүдделері үшін күресуге шақырған тұлғалардың шығармашылығын талдау. Мақалада қазақтардың дүниетанымы, Ұлы дала мұраттары және құндылықтары — ел тарихының дамуының негізімен, сондай-ақ қазіргі заманғы дүниетанымды қалыптастырудағы халық даналығының рөлі мен орнын зерттеумен тығыз байланысты екендігі жан-жақты сараланған. Автор бабалар дәстүрінен тарихи тағылым — тәуелсіз ұлттық сананың қайта жаңғыруының кепілі екендігіне сенім білдіреді.

Кілт сөздер: тұлға, ұлттық код, қайсарлық, ерлік, дүниетаным, ұлттық рух, тәжірибе, мүдде, шеберлік, намыс, адамгершілік.

А.С. Сагатова

Философское значение мировоззрения Бухар жырау

Роль преемственности поколений, вобравшей в себя тысячелетнюю мудрость своего народа, очень важна в качестве духовной связи. Действия и деятельность великих сынов нации, ставящих во главу разумные и сознательные взгляды нации, открыли широкое поле для национального познания и духовной жизни. Удивляя другие страны не только умом и интеллектом своего народа, вступили в новый этап истории, веря в счастливое будущее своей страны. В то время, когда гражданская история нашего народа нова, период с древнейших времен до наших дней изучается с точки зрения национальных идеалов и подвергается интеллектуальным, художественным и самым широким исследованиям. Жизнь и труд великих людей, которые являются основным ядром нации, свидетельством яркого интеллекта и чести, достигших мирового уровня своими индивидуальными проявлениями, стали темой времени. Цель автора работы — проанализировать труды тех, кто призвал защищать и реализовывать мечты и цели своего народа, бороться за интересы сильной страны. В статье всесторонне проанализировано, что мировоззрение казахов, идеалы и ценности Великой степи тесно связаны с развитием истории страны, а также роль и место народной мудрости в формировании современного мировоззрения. Автор считает, что исторические уроки традиций предков являются залогом возрождения независимого национального самосознания.

Ключевые слова: личность, национальный код, упорство, мужество, мировоззрение, национальный дух, опыт, интерес, мастерство, честь, человечность.

References

- 1 Alzhan, K. (Comp.). (2008). Qazaq aqyn-zhyraularynyn filosofiiasy [Philosophy of Kazakh poets and zhyraus]. Vol. 8. (Vols. 1–20). Astana: Audarma [in Kazakh].
- 2 Omari, Zh. (1994). Buqar zhyrau. On eki tarikh [Bukhar zhyrau. Twelve stories]. 1-kitap. XVIII gasyr [Book 1: The XVIII century]. Qaragandy [in Kazakh].
- 3 Negimov, S. (2001). Aqyn-zhyraular poeziiasy: Genesis. Stilistika.Poetika [Poetry of the poets and zhyraus: Genesis. Stylistics. Poetics]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Sagatova, A.S. (2020). Ambitious honor that glorifies the spirit of the great steppe. Karaganda.
- 5 Al-Farabi. (1975). Aleumettik-etikalıyq traktattar [Social and ethical treatises]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 6 Nazarbayev, N.A. (1999). Tarikh tolqynynda [In the flow of history]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

Information about the author

Sagatova Assem — Candidate of philosophical sciences, associate professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-7283-9380>

N.R. Salymatova¹ , V.A. Esengaliyeva² , A.Kh. Zholomanova³

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan;*

³*Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan*

(nur-dos2404@mail.ru; eva0566@inbox.ru; zholomanovaa@mail.ru)

The substantiality of “zaman” in the worldview of Abai and Shakarim

In the Kazakh worldview, the issue of the variability of the world is extensive. This variability extends beyond just time, encompassing changes in nature, the world, and even the appearance of individuals. Referred to as “zaman” in the Kazakh worldview, the changing of time and individuals are seen as equivalent. It is debated whether individuals influence time, time influences individuals, or if both are influenced by external phenomena. Thinkers such as Abai and Shakarim, who defied the norms of their time, exemplify the ability of individuals to navigate through changing times. Abai and Shakarim delved into questions about the meaning of life, morality, and faith amidst the constantly changing world. Their works highlight the complexity of contemporary and universal issues, showcasing how a clear and open mind can navigate and influence time. Reason allows individuals to connect with a higher power and understand the purpose behind creation. The concepts of time, person, society, spirituality, honor, value, knowledge, science, and change are deeply intertwined in the Kazakh worldview. Overall, the teachings of Abai and Shakarim emphasize the importance of a sound mind, a pure heart, and a person free from vices. Their philosophies continue to hold significance in every era, offering guidance on navigating through changing times. The Kazakh worldview, with its focus on harmony with nature and spiritual values, provides valuable insights on the essence of time and humanity's role in shaping the future.

Keywords: time, person, society, spirituality, honor, value, personality, knowledge, science, change.

Introduction

The Kazakh worldview is characterized by the use of broad concepts that hold deep meaning. In tune with nature, the Kazakh people have developed profound knowledge of the world, life, existence, and the interconnectedness of space and time in harmonious balance. One such significant concept is the notion of “zaman”. As stated, “In every era and in every society, the study and understanding of history, like any other social activity, is influenced by the prevailing trends of that particular time and place” [1].

Comprehending the essence and entirety of a specific period is a challenging task. We identify individuals through the eras they lived in, and likewise, recognize eras through the people who inhabited them. The legacy of great personalities transcends one era and continues to hold significance in every century, shaping a spiritual heritage. Among these revered figures are Abai Kunanbayuly and Shakarim Kudaiberdiuly.

On the path to building an independent Kazakhstan, hard work was essential, contrasting with idleness. It is imperative to shed the obstinate behaviors that Abay criticized, and the Kazakh nation has abundant opportunities to emulate the practices of developed countries. A nation with a talented youth population will progress, while one plagued by numerous vices will lag behind. Among the current flaws of society are competition and jealousy. Shakarim questioned, “What constitutes true happiness?” and pondered on who is genuinely fortunate. In his poem, he likened envy to bats that avoid sunlight. In the piece “Kazakh,” the philosopher laments that “when the world closes in, he will pursue knowledge, but the Kazakh ventures into the wilderness with fervor.”

In advanced countries, scientific and technological advancements are rapidly evolving. Space exploration, medical breakthroughs, and advancements in nanotechnology are prominent achievements in developed nations. Throughout history, humanity has assessed its capabilities through mastering nature, with traditional values being replaced by modern ones. However, despite being a young country of just fifty years, the benchmark for humanity remains a constant truth.

The traits of individuals have evolved over time, with moral character becoming increasingly scarce. The teachings of conscience espoused by the wise Hakim Abai and his disciple Shakarim will remain

* Corresponding author's e-mail: nur-dos2404@mail.ru

relevant in every era. Abai’s worldview is centered on a “sound mind”, “bright heart”, and being a “whole person”, while Shakarim’s philosophy emphasizes a “pure heart”, “pure mind”, and being a “person without wrongdoing”.

Research methods

Based on the methodological framework of the article, the creativity of Hakim Abai and the sage Shakarim in addressing temporal issues is analyzed and discussed. Our thinkers explore the concept of time in relation to human existence, emphasizing the interconnectedness between time and being. In this context, the social, political, cultural, and ideological aspects of the era are examined in conjunction with human spiritual values. To achieve this, a systematic approach utilizing objective, axiological, pragmatic, linguistic, hermeneutical, and analytical research methods was employed.

A comprehensive analysis of the thinkers' creativity reveals a systematic approach to defining the essence of contemporary human existence. Considering the issue of modernity within the Kazakh worldview requires an examination of the Kazakh sages' worldview from a historical and systematic perspective, determining the significance of the problem and elucidating its conceptual essence in shaping the perception of modernity.

Discussion

One of the features of the Kazakh worldview is that they do not dwell on the past but rather connect the present with the future. Cultural and social phenomena of today play a significant role in shaping future trends. Despite the prevalence of opposite emotions such as fear and hope in the current times, life is seen as precious and full of potential. The belief in a bright future motivates humanity to educate and nurture the next generation. Life is precious to man. Life itself will move forward with faith in future sunny days. Therefore, humanity's desire to educate and raise a conscious generation can be seen as a reward that is expected from the future. The name of a good person does not die, the legacy of a scientist does not die. Our people look to the future with the belief that the soul is eternal.

It is believed among the wise that people, consciously or unconsciously, strive to alter time. The future of mankind often hinges on the relationships that exist within society. The innate desire to predict the future is said to be ingrained in human beings from birth. This ability to anticipate changes in the environment is considered a special skill that not only humans but also some animals possess. Being ahead of realism, ahead of time, is a phenomenon not unique to humans, but also present in some animals. The ability to anticipate environmental changes is defined as a special skill.

Human creativity knows no bounds. Through transforming the planet, humanity has created a lifestyle that was unimaginable to previous generations. The projects that are planned and executed will further advance the field of technical science and shape the future. However, it is essential to recognize that the path to success and development does not guarantee a perfect future. It must be kept in mind that the path of development aimed at accomplishing success is not a guarantee of an ideal future.

Scientific discoveries may not always reveal the truth, as science does not always abide by set laws. It is not certain that the same thing will continue constantly, that the phenomenon will not be interrupted, even if it progresses without interruption, it may transit into a new form and take on a completely different appearance. Progress and development may take unexpected turns or evolve into entirely new forms, altering the course of history. Throughout history, society and individuals have grappled with hope and fear when considering the future. And although these occurrences were often sudden and unplanned, society in each era and the individuals living in that society contemplated the future of their time and were mixed with hope and fear.

In Kazakh knowledge, the concept of “zaman” denotes not just a time interval but a broader understanding of the essence of a period. Revealing one's essence in the time-space continuum means considering the entire essence of that period as a whole. “Zaman is the space of time in which people live. Why did we come to that conclusion? The reason for this is that Abai did not view the world separately from people and did not view it separately from time. In Abai's perception, man and time are concepts that cannot exist without each other. Where there are people, there is time, and where there is time, there are people.

According to Abai, man and time are inseparable concepts. People exist within a specific time period, and time exists alongside humanity. Man cannot exist without time, and time cannot exist without man.

Our ancestors referred to it as “total time”. If individuals continue to procrastinate and waste time, then it is inevitable that their fate will be determined by this, rendering their actions meaningless [2].

As mentioned earlier, whether we perceive time through individuals or individuals through time, it is important to understand the root of this issue. It is natural for humans to try to control and shape it according to their desires in order to secure their future. However, is this truly achievable? Despite centuries of experience, humans are unable to predict the course of time accurately. Is it perhaps beyond human capability?

Abai once said, “Time pulls everyone in, who will be in control of time? The corrupt ones blame time for their misfortunes, while time will ultimately destroy them...”. Therefore, if time has a hold on an individual, it is detrimental. Individuals must learn to manage time effectively and assert their dominance over it. The question remains — can one truly be considered a man if he succumbs to the influence of time? There exists a time for both the individual and the community. A person's character can be discerned from how he manages time. Those who control time possess a strong personality, whereas those who procrastinate lack initiative. Time cannot be blamed for all the misfortunes that befall individuals [3].

During Abai's era, the country was in turmoil. The loss of power by the ruling class and the subsequent struggle for control led to a sense of confusion among the common folk. The rulers sought to establish their own order, while the residents endeavored to preserve their way of life and traditions amid the changing times. This dichotomy was evident during Abai's lifetime, leaving the populace uncertain about how to proceed. The educated elite faced a dilemma — should they embrace Russian culture, religion, and lifestyle, or preserve their Kazakh identity? The prospect of maintaining their traditional way of life seemed increasingly untenable. This predicament prompted our intellectuals to craft a vision for the nation's future, while grappling with the challenges of a rapidly changing society. Despite the hardships faced by the Kazakh people during Abai's time, the country endured, and its illustrious figures left a lasting legacy that continues to inspire us today [3; 73].

The works of Sh. Kudaiberdiuli are very profound. In addition to poems urging for work, study, and education, he also wrote about complex religious and philosophical topics. “The Muslim Treaty”, “Three Truths”, and “Turkic, Kyrgyz, Kazakh and Khan Ancestry” represent the pinnacle of the thinker's creativity.

In Shakarim's poem “Farewell, my people”, he writes:

Don't forget to be proud,
Witness the dawn,
It's not enough to just lie down.
Shining a light on the consciousness of the country,
Walk the path of honesty,
This is a time of burning passion for work.

The people of this time came — he called upon the country to unite [4].

In 1990, academician Zhabaykhan Abdildin, who led the commission for the justification of Kazakh intellectuals, wrote in his article “The justification of the citizens of Alash” about Shakarim: “If I compare him with idealists such as Kant, Hegel, Fichte, Schelling, Plato, Aristotle, with whom I work, Shakarim is even more saintly” [4; 74]. The words of Abdildin from 28 years ago have proven true today. We believe that educating philosophers born in Kazakhstan is more beneficial for our society. While Western philosophy remains the best classical philosophy in the world, the philosophy of thinkers like Yassawi, Bukhar Zhyrau, Abai, Mashhur Jusip, and Shakarim, who were born and raised on Kazakh soil, is a true path that will bring even greater benefits to the younger generation. The four-line Oriental poem is closer to our essence than the abstract worldview of European philosophy.

“The future is like a blue mist, but will this generation shape that future? We say that the future lies in the youth, not as uncertain and mysterious as Shakarim sees it as a blue fog. Many of us hold onto hope, believing that the future holds good things like “communism”. If hope does not radiate or shine, then we may have to accept the idea of apocalypse present in many religions” [3; 176].

It cannot be denied that during Shakarim's lifetime, the population was still under the influence of nomadic culture. The culture that formed based on the nomadic lifestyle of our people did not affect the worldview of Abai and Shakarim. Abai and Shakarim expanded the centuries-old sphere of national consciousness, immersing themselves in innovations and new ideas. They spiritually enriched folk culture with their creativity, opening the way to a dialogue of cultures in their works [5]. Only people born ahead of their time create new worlds and horizons based on unprecedented novelty.

God remains constant, while humanity changes daily. Even if the principles of Sharia law change, the teachings of Allah remain unchanged. Abai recognized the impermanence of the world and the constant changes in time. Everything created, except for Allah, is subject to change. Prophets arrived at different

times, reflecting the changing nature of humanity and the world. Change is inherent in life itself, with humanity evolving alongside time [2; 40].

In the process of change, individuals also evolve. The key question is how individuals change and whether they are moving towards a more humane existence. Emphasizing qualities that enhance personal growth, Abai highlighted the social aspect of human nature and the impact individuals have on their environment. Thus, it can be said that the environment plays a significant role in shaping individuals and the time in which they live [6].

In this continuation of Abai's poem, “The Youth of the Apocalypse”, he discusses the future of the country and emphasizes the role of young people in shaping tomorrow. He points out that the disorder in a person's life is a sign of the Apocalypse. During that time, young people had forgotten the value of true friendships, prioritizing personal gain over genuine connections. They trampled on others to get ahead, lost their honor, indulged in drinking and fleeting pleasures. Abai stresses that for a time to be good, a person must be good. He introduces the concept of a “complete person” who possesses good qualities.

In 1912, Sh. Kudaiberdievich posed five thought-provoking questions in the Aikap magazine, sparking philosophical reflections: “I ask the educated to solve five different words”. All five questions reveal the actual problem of philosophy, excite the human soul and for a moment suggest the idea of the world. These questions may seem trivial at first, but they lead to profound contemplations about the nature of existence and destiny. Scholars like G. Yesim, J. Artykbaeva, and M. Bulutaya have sought answers to these questions, delving into Shakarim's poems for insights. At first glance, these questions may seem frivolous for a person of any level and age. A thinker with a short and clear question leads to great philosophical reflections. A person who thinks about these questions involuntarily comes to mind that a person is a guest, that every living person has a destiny. The philosopher's question was 110 years old. We try to find answers to these questions, which raised philosophical questions about man, in Shakarim's poems. The main goal is to draw attention to Shakarim's “five questions”. 5. Question: Does the humanity of people improve over time? Whatever different answers you give, what are your arguments?

Answer: I'm leaving, someone else like me will come,
They see out of the window, repair the curve.
And yet seeing and living,
Being mistaken, they will still see the truth [7].

What force made Shakarim ask such questions? He received strength from Abai, an impeccably pure heart and faith. As the Irish philosopher Toland John said, “humanity is the same at all times”, Shakarim's questions will never leave humanity at a loss. In a letter with this question, the thinker said that he plans that “any of them should be signed and the address indicated, because if God delivers, I will collect all the collected words and write them down in a book [4; 142]. The thinker, as one would expect different answers to the five questions, had to exchange opinions and analyze. Dialectical questions of Sh. Kudaiberdievich can generate many hypotheses in the religious and philosophical sphere. Asking yourself the opposite questions is a pattern in philosophy. “What answer would a thinker write himself?” the question immediately comes to mind. Sh. Kudaiberdievich “what are you writing?” a priori conclusions are warned. We hope that the printed page of the philosophical book “Five Questions of Shakarim” will be published. Shakarim's questions challenge humanity to ponder the progression of time on human nature. His inquiries stimulate dialogue and analysis, generating various hypotheses in the realm of philosophy and religion. The need to explore Shakarim's “five questions” is evident in Kazakhstan's cultural initiatives, such as the “Rukhani zhangyru” program.

Shakarim says that the beginning of creation must move. Creation and movement are interconnected, they are impossible separately. If this is the case, then all seven rows of the world should stop during the apocalypse. Even if the entire surface of the Earth is flooded by a flood, humanity will perish if the movement in the galaxy does not stop, the end of the world will not become a complete reality. The apocalypse is not a threshold concept that a person explains. The apocalypse within the framework of human life is both separate and the apocalypse in astrophysics is separate, that is, the stationary state of life is explained by the end of time. The end of time is explained by the stopping of time, the stopping of time is explained by the compression of space. There are many thoughts that if space is compressed, it can either be a big bang, or the void is a vacuum. In the cosmogonic views of Mashhur Zhusip, it is said that human life is influenced by celestial bodies.

Hakim Abai, in his poems beginning as “Blue Fog – the future is ahead”, raises the eternal, human problems behind time. Although the future offers hope, the times ahead are unknown to us. No matter how

many months, no matter how many years have passed, a person cannot fail to define or describe the future, it is changeable, unstable. Time is passing, times are changing, the times that have come are erasing the times that have gone by, the whole world is in uncertainty. What a person knows is that his time is determined, and that the last day, the last hour will come. Well, everything except that is known only to Allah. A person forgets about the existence of only this interval, forgets about his purpose in life, gets confused, giving priority to the eternal goal of the temporary natural world. Forgetting about the eternity of the soul, he realizes the carnal desire — the desire that I want. In order to satisfy the desires of this flesh, the soul forgets and does not pay attention to human qualities such as justice, conscience, and love. They, in turn, are a force that supports world harmony. While love radiates light, warmth, and love of beauty, justice is the regulator of global equality. Therefore, Abai says to think about the last day, about what you are. When the hour of death comes, a person says that he must remember that the whole world, which he considers his own, will belong to Allah, and only the soul will be yours. It is necessary for people to love others and think about everyone. If you live by your goal, you leave the meaning and truth of life. Thus, Abai argues that a person should strive for eternity in life, and only through it he realizes the meaning of life and tries to rule his time.

Abai's poetry reflects on the interconnectedness of creation and movement, asserting that the end of the world hinges on the cessation of cosmic motion. He contemplates the concept of the apocalypse, both within human life and astrophysics, underscoring the fluidity of time and the uncertainty of the future. Abai urges individuals to focus on eternal values like justice, conscience, and love, which sustain world harmony and provide a deeper understanding of life's meaning.

Ultimately, Abai advocates for a life lived in pursuit of eternity, stressing the transient nature of earthly desires. By prioritizing spiritual growth and considering the welfare of others, individuals can fulfill their purpose and find true fulfillment. Abai's profound reflections on time, destiny, and human nature continue to inspire philosophical inquiry and self-exploration.

We will see the result of teaching the younger generation Abai and Shakarim in the next generation. Learning the Western worldview does not benefit us, because according to Abai it does not reach the heart. “Kalyn elim, kazagym, kayran zhurtyr” are the words of edification of Abai, expressed with sympathy for the nation, giving sadness and heaviness to the heart, Shakarim's philosophical works educate humanity in the generation. Only geniuses, poets and writers of their native country, whose knowledge, read with a pure mind, pleases with a kind heart. With the teaching of Shakarim's conscience, we strengthen spiritual immunity and achieve success in the country's economy, corruption will be eliminated in the country, and good times will come with descendants like Alikhan, who said: “I will not stop serving my nation”.

Conclusion

In developed countries, scientific and technological progress continues to advance rapidly. Space exploration, medical innovations, and nanotechnologies demonstrate the success of such nations. While advancements replace older values with new ones, the essence of humanity remains a constant. As times change, individuals must adapt to modernity. During the period when the great Abai “ruled over time”, there was a need for intellectuals who could think, compare, and differentiate between the bygone era and the new era. The demand of the time, the need for history, gave rise to personalities such as Abai and Shakarim [8]. Whenever there were problems in the country, people who could think about the country and predict the future were called upon to take appropriate action. With their creativity, they could guide the country towards its ultimate goal. Abai and Shakarim shared the same worldview, born out of concern for the country, its fate, the desire for Kazakh development, and a perfect future for the youth. This is the lasting value of our country, which remains immortal even as time passes and centuries change, without diminishing its significance across different eras.

In the process of reviving the idea of building a strong country today, it is crucial to analyze the works of our great personalities, understand their essence, and address many of the issues we face today. Their work is valuable not only for documenting and passing on to future generations the realities of that period, but also for being able to foresee the future — that is, to understand the present through a historical and cultural lens. Through their works, we gain a complete understanding of the era and see the continuity of traditions. In the works of Abai and Shakarim, we observe individuals who lived within society, who not only observed and criticized its shortcomings but also contributed to the full development of personality and the nurturing of spiritual values that endure through time.

References

- 1 Тойнби А.Дж. Постигание истории / А.Дж. Тойнби; пер. с англ. Сост. А.П. Огурцов. — М.: Прогресс, 1991. — 14 с.
- 2 Есім Ғ. Ғұлама-наме / Ғ. Есім. — Астана: «Академия Абай», 2019. — 152 б.
- 3 Есім Ғ. Даналыққа құштарлық / Ғ. Есім. — Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2007. — 25 б.
- 4 Шәкәрімтану мәселелері: сериялық ғылыми жинақ: [4 т.]. Т. 2. / құраст. Т. Шаңбай. — Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. — 114 б.
- 5 Рақымжанов Б.Қ. Шәкәрім дүниетанымы / Б.Қ. Рақымжанов. — Қарағанды: Санат баспасы, 2009. — Б. 9.
- 6 Шәкәрім. Қазақ айнасы / Шәкәрім. — Алматы: Атамұра, 2003. — 196 б.
- 7 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 2. / А. Құнанбайұлы. — А.: Жазушы, 2005. — 135 б.
- 8 Жолдыбаева С.А. XX ғасырдың басындағы ұлттық дүниетанымның қалыптасу үрдістері: дін және философия / С.А. Жолдыбаева, А.С. Қабылова. — Астана, 2018. — Б. 21.

Н.Р. Салыматова, В.А. Есенғалиева, А.Х. Жоломанова

Абай және Шәкәрім дүниетанымындағы «заманның» субстанционалдылығы

Қазақ дүниетанымында бұл дүниенің өзгермелілігі мәселесі өте ауқымды. Бұл өзгермелілік уақыттық өлшемге ғана тән емес. Уақытпен бірге барлық дүниенің болмысы, жаратылысы, адамның кейпі де өзгереді. Бұны жалпы бір ортақ түсінікте «заман» деп қарастырады. Заманның өзгеруі мен адамның өзгеруі өзара тең. Алайда, адам заманды өзгерте ме, заман адамды өзгерте ме, әлде екеуіне де өзге құбылыс әсер ете ме ол күрделі. Адамды заманнан биік қойсақ, сол өз заманының шеңберіне сыймай, заманды өзгертер дұрыс жолды нұсқаған талай ойшылдарды білеміз. Осындай алып тұлғалар қатарында Абай мен Шәкәрім де бар. Мақалада өз «заманының» өзгермелілігі аясында өмірдің мәні туралы, адамгершілік пен имандылықтың бастауы туралы жауап іздеген ғұламаларымыздың еңбектерін талдауға тырыстық. Абай және Шәкәрім заман мен адам мәселесінің жан-жақтылығын ашады. Олардың дүниетанымындағы таза ақыл, салауатты ақыл, азат сана заманды бағамдайтын күшке ие. Адам баласына ой-сана Жаратушымен байланыста болып, Құдайдың адамды жарату себебін тану үшін берген. Яғни, ол Жер деп аталатын ғаламшардағы жалған өмір әлемінде адасып кеткендерді қанағаттандыру үшін не қажет екенін емес, мәңгілік биікке жетелейтін ақыл туралы айтып отыр. Ол ақыл бәрінен биік болып қана қоймай, өмір бағытын, яғни заманды бағамдауға қауқарлы.

Кілт сөздер: заман, адам, қоғам, руханилық, ар-намыс, құндылық, тұлға, білім, ғылым, өзгеріс.

Н.Р. Салыматова, В.А. Есенғалиева, А.Х. Жоломанова

Субстанциональность «заман» в мировоззрении Абая и Шакарима

В казахском мировоззрении проблема изменчивости этого мира весьма обширна. Эта изменчивость уникальна не только для временного измерения. С течением времени меняется бытие всего мира, природа и даже облик человека. Обычно его в казахском мировоззрении называют «заман». Изменение времени и человека равноценно. Однако сложно понять: меняет ли человек время, или время — человека, или на них обоих влияет какое-то другое явление. Если поставить человека выше времени, то мы знаем многих мыслителей, которые не вписывались в рамки своего времени и показывали правильный путь в изменениях времени. В число таких гигантов входят Абай и Шакарим. В статье мы попытались проанализировать труды наших ученых, искавших ответы о смысле жизни, началах нравственности и веры в контексте изменчивости их «замана». Абай и Шакарим раскрывают комплексность современных и общечеловеческих проблем. Чистый, здоровый и свободный разум в их творчестве способен оценить и изменить время. Разум дан человеку для общения с Творцом и для познания причины творения Бога. То есть он говорит не о том, что необходимо для удовлетворения тех, кто затерян в мире ложной жизни на планете под названием «Земля», а об уме, ведущем к вечным высотам. Тот разум не только выше всех, но он способен оценивать направление жизни, то есть времени.

Ключевые слова: время, человек, общество, духовность, честь, ценность, личность, знание, наука, изменение.

References

- 1 Toynbee, A.J. (1991). Postizhenie istorii [A study of history]. (A.P. Ogurcov, Trans). Moscow: Progress [in Russian].

- 2 Esim, G. (2019). Gulama-name [Wisdom-Writing]. Astana: «Akademii Abaj» [in Kazakh].
- 3 Esim, G. (2007). Danalyqqa qushtarlyq [Passion for wisdom]. Semey-Novosibirsk: Taler-Press [in Kazakh].
- 4 Shanbai, T. (Ed.). (2006). Shakarimtanu maseleleri: seriialyq gylymi zhinaq [Problems of Shakarimology: serial scientific collection]. Vol. 2. (Vols. 1–4). Semey-Novosibirsk: Taler-Press [in Kazakh].
- 5 Raqymzhanov, B.Q. (2009). Shakarim duniyanymy [Shakarim's worldview]. Qaragandy: Sanat baspasy [in Kazakh].
- 6 Shakarim (2003). Qazaq ainasy [Kazakh mirror]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 7 Qunanbaiuly, A. (2005). Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy [Two-volume collection of A. Kunanbayuly's works]. Tom 1. Olender men audarmalar — Vol. 1. Poems and translations. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 8 Zholdybaeva, S.A., & Kabylova, A.S. (2018). XX gasyrdyn basyndagy ultyq duniyanymyn qalyptasu urdisteri: din zhane filosofiiia [Trends in the formation of the national worldview at the beginning of the 20th century: religion and philosophy]. Astana [in Kazakh].

Information about the authors

Salymatova Nurgul – PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <http://orcid.org/0009-0005-3924-5536>

Yessengaliyeva Venera — Candidate of philosophical sciences West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0002-7546-2328>

Zholomanova Alma — Associate Professor, Doctor PhD of the Department of History of Kazakhstan and socio-political disciplines of NCJSC “Medical University of Karaganda”, Karaganda, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0003-0720-7947>

G.R. Seifullina , O.T. Arinova *, S.M. Zhakin

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: galiya-magavina@mail.ru, arinova.kargu@gmail.com, samatsky7@gmail.com)

Digital identity in the space of digital culture

The dynamism of the modern epoch in many ways requires the same dynamic definition of its role and significance in this rapidly changing world, and it is also necessary to designate the identification code of this period of history. Obviously, the problem of any historical space, any historical period is the definition of identity. Only when the boundaries and contours of identity are found can a person adequately understand his role and place in the flow of history, in social practice. Modern reality, which is being realized in the context of the intensification of the total digitalization process, requires a search for your identification code. Especially on the scale of an actively becoming digital culture. It was this research perspective that determined the content of this article. The authors, relying on socio-philosophical research techniques, analyzed digital identity within the framework of the phenomenon of digital culture. The authors pay special attention to the risks that such an identity carries; the authors also point out the possibility of dissonance in digital and real identities. The authors' scientific interest is related to the objective difference between real identity and the identity that they present in the digital space. As a rule, these types of reality do not coincide and contradict each other. This state can lead to dissociative personality and a feeling of one's own uncertainty. And in this sense, the task of society is to create a digital situation in which a person would objectively evaluate himself both in real life and in the field of digital space. The state and society bear a certain responsibility for the possible risks and challenges that the active process of digitalization brings, which does not exclude, of course, the personal responsibility of each participant in digital communication.

Keywords: digital culture, identity, networks, Internet, digitalization, communicative rationality, self-esteem, virtual reality.

Introduction

The Kazakh state is guided in its reforms and its development by the idea of renewal, the idea of novelty (“New Kazakhstan”, “Just Kazakhstan”), the search for its place in the civilizational flow is in the mode of serious transformations, the formation of such a conceptual space within which the development of new sociocultural algorithms. This search can only be successful when it is provided with conceptual matrices, and these matrices correspond to reality, and allow us to shape the future of such reality. It is important to understand that work and activities will be carried out in a format ahead of this reality. We can talk about the idea of social providentialism, which will inspire and prevent the turns of history in the future.

We can speak in the context of conceptualizing the sociocultural historical process of the 20th-21st centuries as specific turns (ontological, linguistic, iconic, anthropological, theological, performative, pragmatic, etc.) also about a new, digital turn of civilization.

Research methods

The catalogue of humanities methodologies for various kinds of heuristic interpretations of the digital turn and its consequences is quite wide:

1. Now classic theory of M. McLuhan [1], that the direction of human history depends on the nature of the media sources people use. And since, according to McLuhan, media is defined as the expansion of the human body, the expansion of its functions and the capture of new space, we can say that digital media contribute to the symbolic deterritorialization of a person through the formation of network identity.

2. The term “theory fiction” by J. Baudrillard [2], within the framework of which the modern process of digitalization can be defined as a transition from the third stage of image development, where the forgery and concealment of the immediate absence of reality occurs, to the fourth stage, where there is a complete loss of any connection with reality, the transposition of the sign from the order of appearance to the level simulations. J. Baudrillard claimed postmodernity was defined by a shift into hyperreality in which simulations have replaced the real.

---

* Corresponding author's e-mail: arinova.kargu@gmail.com

3. The theory of the “Integrated Performance Society” by Guy Debord [3], created at a later time, a theory that explains the paradoxical combination of bureaucratic-police control and the oppressive practices of the pseudo-pleasure of neo-capitalist consumerism. It is important to note that one of the main roles in this theory relates to digital technologies, which displace the content of social reality into the sphere of endless representations.

4. Mediology R. Debray [4], that describes digitalization as a new stage in the struggle of media in a permanent polemos of ideological, political and religious clashes, which ultimately end in the establishment of mediocracy — the power of an intermediary who always turns everything into mediocrity.

5. Electronic media theory F. Kittler [5], a theory that continues the line of Freud and Foucault in understanding culture as a constellation of technical aids that will become the prosthesis of culture, which at the same time defends the autonomy of digital media, and they, in turn, leave behind both the image of man and his written history.

Results

Today digitalization has become a global trend. The degree and level of digitalization have become almost the main criterion in assessing the prospects of the vector of state and public policy. It must be admitted that when it comes to digitalization, the favorable climate for the business community and the economy is mainly assessed. Although it is obvious that this process actively influences and sometimes determines the humanitarian picture of the world. Modern achievements in the implementation of digitalization programs have sufficiently influenced the formats of human communication, the formation of new value guidelines, and the adjustment of meaning and life attitudes. Therefore, it is extremely important to study and understand the sociocultural and psychological consequences of digitalization in general and network identity in particular. Such scientific understanding will help, in our opinion, to avoid the possible negative consequences of digitalization in terms of network identity. And such (negative consequences) are already observed. This article attempts to explore the nature of digitalization from the standpoint of its influence on people’s worldviews and on the construction of their identification code. The relevance of this research perspective is determined, first of all, by the need in the current conditions, on the current scale of digitalization, to assess all possible negative consequences of this process, to provide a deep theoretical humanitarian basis for the digitalization process, and to identify the main risks in the space of network identity. For this study, the epistemological potential of a number of sciences is used: philosophy, cultural studies, sociology, psychology and religious studies. Such an interdisciplinary symbiosis will allow us to gain a more complete understanding of digitalization as a factor in the formation of a new humanistic picture of the world. This interdisciplinary approach to the study of digitalization, taking into account the specifics of the Kazakhstan format, is being carried out for the first time in the domestic scientific space. It seems that the proposed research optics will provide an opportunity for a panoramic assessment of the digitalization process in general and in the conditions of Kazakhstan in particular.

The focus of traditional philosophical thematization, which begins, as a rule, with the thesis that “man and...” (hereinafter, the following nominations are most often used: world, society, science, etc.), an attempt to act in the usual way and in two or three speculative reflexive explications on the topic “man and digital reality” may encounter a fundamental difficulty. The fact is that the ideological subtext of typical semantic and verbal constructions “man and...” is filled with the epistemological optimism of the Cartesian subject-object topic. In the case of modern digital realities, it is necessary to look at the problem from a different point of view and formulate the topic differently. Therefore, in simple inverse optics it looks like it’s enough to swap the words: not “man and digital reality”, but “digital reality and man”. In this case, second place will go to man for one reason — it is digital reality that constitutes anthropological reality, and not vice versa. Any essentialist and/or substantialist objections in this case can be easily disavow by reference to the relevant works [6–9].

Therefore, in our opinion, a relevant analysis of digital identity, in particular, and digital culture in general, requires comment:

– Digitalization is not so much a technical as a technological process. This means that technologies are not only mechanically added to human life, but also fundamentally build human life and become its basis [10]. Therefore, what is needed is not a functional analysis, but a system-structural analysis, in the context of a paradigmatic transition, or more precisely, a shift (a developmental leap, rather than a gradual, evolutionary transformation).

– Digital identity is not an additional option to the classical subject (person), which can be viewed in a purely instrumental manner. This is a new way of organizing and representing the subject in social (and therefore in cultural, historical, political) space.

The consequences of digital identity are not a local, but a transversal issue that permeates through all significant areas of human activity. In the extreme, such strengthening of the status of network identity can lead to a revision and change of rules in the field of law, politics, economics, and ultimately in the field of culture. Such a perspective requires careful and detailed forecasting, where the first reasonable step may be a comparative analysis to capture basic differences in order to increase awareness of the inevitability of the end of the old world and the onset of a new reality, fundamentally complex and incomprehensible.

Just as Heidegger once heralded by that the essence of technology is not technical [11]. We suggest that the essence of digital identity is not only digital. That is, this problem should not be understood narrow conception, in a special technical sense, in connection with technology and the skills of their use.

Currently, the needs of the concept of “digital identity” in scientific research have the following meanings:

A) Characteristics of belonging to a community in which the main activities of its members are related to computer technology;

B) Synonym for multifactorial, dynamic, shifting identity;

C) The result of a person’s self-presentation on social networks, his virtual image, “twins” or “project”;

D) An independent subject, an alternative identity, operating in the virtual world and having characteristics different from the real identity [12].

Despite the demand for specialized subject-specific research and obtaining local results, in general, in most of the modern humanitarian works on understanding the phenomenon of digitalization, there is not enough scale to grasp the historicity and epochal nature of this event.

In this case, it is necessary to use a broader contextual-semantic framework for the correct interpretation of network (virtual) identity. It is necessary to abandon such an understanding of the virtual, when the virtual is understood as only relating to the Internet or social networks.

Discussion

If we remain true to the spirit of critical theory [13] and School for Suspicion [14], then you can also add the parameter of productivity and creativity for comprehension and consider the virtual as an ontological condition for authentic formation, the unpredictable creation of a new [15]. In this case, digital identity can be conceptualized as a contingent entity that arises emergently in the form of presence. And in the order of pluralism of hypotheses, we can assume that the virtual is a resource that has the chaos potential to generate actual forms [16]. Then what we call a sociocultural-virtual phenomenon can be presented in the epistemological sense as the exposure of illusions, and in the ontological status — as a new status of human reality, virtual in its essence [17].

Perhaps the most homologous in terms of overcoming/bringing together A. Korzybski dilemma [18], which is the dilemma of the relationship between symbol and object (in our case, methodology and phenomenon) will be a postmodern understanding of digital identity. Homology in this case will lie in the information and communication nature of digital identity, which should be understood as a text, which is, as a complex interweaving of different narratives and narrative strategies. Then it is necessary to take into account that the main characteristics of digital identity are plurality, dynamism and mobility [19], we will be able to revive some concepts of the textual discourse of J. Derrida [20] and present digital identity as a complex polysemic formation that arises as the deployment and continuous interaction of heterogeneous semiotic spaces and structures, which ensures the generation of a differentiated multi-vector semantic set that cannot be fully understood.

For modern Kazakhstan, digitalization means the need for a total transformation of basic traditional socio-cultural practices, which are in the context of global network communication and therefore must inevitably be subject to various impacts, both positive and negative.

The blurring of the boundaries of the usual anthropological configuration, the gradual loss and replacement of the humanistic concept of man is a challenge facing modern humanity. And any manifestations of opposite (polar) reductionist decisions (for example, reactionary or progressivism) can lead to tragic consequences at the level of changes in the destinies of countries.

In this context, the problem of digital culture, digital identity and its consequences is closely related to such phenomena as the ethical aspects of digital culture and the preservation of traditional axiology in the context of globalization.

Digital reality is a rhizomatic space of fundamentally new cultural practices that require a certain level of psychological preparation, technical training, and most importantly, appropriate cognitive relevance.

Modern society of Kazakhstan has not yet learned to exist in the world of new media, which is why society finds itself in a state of rapid assimilation from the discourse of capitalism (in the sense that J. Lacan understood) [21]. J. Lacan created a meaning that shifted the focus from the key question “why?” and “for what?” to “how?” (How can I live in this world?)

Over time, new generations of people, as a collective subject, historically adapt to the 21st century, but the speed of this adaptation will largely depend on the effectiveness of knowledge institutions.

Actively changing the environment or, more precisely, increasing its level to the required threshold of cognitive requirements of digital practices is possible only through the transformation of the subject through knowledge.

The consequences of digital identity can be very diverse and will cover various aspects of human life, from banal cybersecurity (insufficient protection of personal data can lead to fraud), social transformations (the emergence of new professions, a new logic for the distribution of economic resources) and ending with changes in the very form of human existence (creation of fundamentally different ethical ideas and rules of behavior). In this range of problems, it is important to correctly assess the relationship between a person’s online and real identity. In this sense, a person within the network identity appears as the “master of the situation”, “filmmaker”, and the author’s formed network identity may not correspond to the real identity, and sometimes aggressively oppose it. Sometimes in digital identity a person presents himself as a set of meanings and meanings that do not reflect his true values and priorities. A split personality occurs. And this is one of the most disturbing possible consequences of this kind of identity. Perhaps it is necessary to form a so-called digital, network “diet”, when the network space is only an opportunity for adequate self-expression (without idealization, total decoration). The network provides an opportunity for active self-presentation and popularization, but it also carries with it the possibility of leaving the real “Self” and losing touch with reality.

If we consider this problem in a broad ideological sense, it is important to understand that digital culture is part of information culture. Recently, information culture has become a defining component of this cultural field. The formation of an information culture that corresponds to the main civilizational trends and challenges of the time is determined by the need for a nuanced approach to the construction of new ethical meanings, new formats of social practice in the process of digitalization.

Despite the general positive assessment of the digitalization process, as a process that gives dynamism to all types of social practices, it is important to clearly understand that this process must be absolutely under control (without aggressive censorship). This control must correspond to the basic humanistic meanings of the era and guarantee safety and ethical sustainability.

Conclusion

Digital identity, despite its attractiveness from a self-presentation point of view, can undoubtedly create an illusory picture of one’s self-esteem. And when this self-esteem collides with reality, destruction of self-awareness occurs, which, in turn, leads to the erosion of the ontological foundations of existence. In these circumstances, it is very important to build such ideological boundaries that would allow maintaining a stable, not loose self-perception. It is necessary to form a culture digital code that will prevent random assessments and characteristics. The formation of a digital culture means a culture of critical reflection, detailing the information offered by digital media.

It is obvious that digital identity in this case in the space of digital culture should be opposed to real identity, and perhaps should complement it within a general axiological framework.

Thus, digital identity is a factor that allows us to carry out the process of self-assessment and self-actualization from new positions, from new angles. Such an identity corresponds to the matrix of real self-esteem, does not oppose it, but complements it, giving another scale of self-awareness. This is possible only in the conditions of constructing a digital culture that has stable ideological meanings.

Acknowledgements

The article was written as part of the implementation of the grant project BR21882302 “Kazakh society in the context of digital transformation: prospects and risks” (the project is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 McLuhan M. War and peace in the global village. AST / M. McLuhan, K. Fiore. — 2012.
- 2 Baudrillard J. Simulacra and Simulation. Ripol-classic / J. Baudrillard. — 2015.
- 3 Debord G. Comments on the society of the Spectacle / G. Debord. — Logos. — 2023.
- 4 Debre R. Introduction to Mediology. Praxis / R. Debre. — 2009.
- 5 Kittler F. Flechsig, Schreber, Freud: An Information Network at the Turn of the Century / F. Kittler // The Truth of the Technological World / F. Kittler. — Stanford University Press. — 2013. — P. 57–8.
- 6 Berger P. Social Construction of Reality. Treatise on the sociology of knowledge. Medium / P. Berger, T. Lukman // Jakarta. — 1995.
- 7 Foucault M. Words and things / M. Foucault // Archeology of the Humanities. Progress. — 1977.
- 8 Bostrom N. Artificial intelligence. Stages. Threats. Strategies. Mann, Ivanov and Ferber / N. Bostrom. — 2016.
- 9 Haraway D. Staying with the Confusion. Making relatives in Chthulucene / D. Haraway. — Gile Press. — 2020.
- 10 Кутырев В.А. Человечество и технос: философия коэволюции / В.А. Кутырев, В.В. Слюсарев, Т.М. Хусяинов. — СПб.: Алтейя, 2020. — 260 с.
- 11 Heidegger Martin. Die Frage nach der Technik / Martin Heidegger // Die Kunste im technischen Zeitalter. — 1954. — P. 70–108.
- 12 Kosenchuk L. Concepts of virtual or network identity: critical analysis / L. Kosenchuk // Modern problems of science and education. — 2014. — 5.
- 13 Markov A. Critical theory. Ripol-Classic / A. Markov. — 2021.
- 14 Vizgin V. On the way to the Other. From the School of Suspicion to the Philosophy of trust / V. Vizgin. — ID YASK. — 2011.
- 15 Meillassoux K. Subtraction and reduction: Deleuze, Immanence, Matter and Memory / K. Meillassoux. — 2012.
- 16 Deleuze J. Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia. U-Factoria / J. Deleuze, F. Guattari. — 2007.
- 17 Plyutto P. Study of the reality of the sociocultural virtual: Experience in the analysis of sociocultural illusions / P. Plyutto. — Progress-Tradition. — 2014.
- 18 Korzybski A. Science and Sanity: An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics / A. Korzybski. — Institute of General Semantics. — 1994.
- 19 Doring N. Sozialpsychologie des Internet: Die Bedeutung des Internet für Kommunikationsprozesse, Identitäten, soziale Beziehungen und Gruppen / N. Doring. — 2003. — P. 42–57.
- 20 Derrida J. Positions. Academic project / J. Derrida. — 2007.
- 21 Boltanski L. The New Spirit of Capitalism. NLO / L. Boltanski, E. Chiapello. — 2011.

Г.Р. Сейфуллина, О.Т. Аринова, С.М. Жакин

Цифрлық мәдениет кеңістігіндегі цифрлық сәйкестік

Қазіргі дәуірдің динамизмі белгілі бір мағынада өзінің идентификациялық кодын белгілеу арқылы осы қарыштаған әлемде өз орнын динамикалық түрде анықтауды талап етеді. Бұл кез келген тарихи кеңістіктің, кез келген тарихи кезеңнің мәселесі. Тек өзінің жеке басының контурын анықтай отырып, адам өзінің рөлі мен тарих ағымындағы, әлеуметтік практикадағы орнын жеткілікті түрде біле алады. Цифрландырудың белсенді толқыны жағдайында қазіргі шындық өзінің сәйкестендіру кодын іздеуді және белсенді дамып келе жатқан цифрлық мәдениет ауқымында талап етеді. Дәл осы зерттеу шеңбері осы мақаланың мазмұнын анықтады. Авторлар әлеуметтік-философиялық зерттеу әдістерін қолдана отырып, цифрлық мәдениет феномені аясында цифрлық сәйкестікті талдады. Олар осындай сәйкестіктің тәуекелдеріне ерекше назар аударды, цифрлық және нақты сәйкестікте диссонанс мүмкіндігін көрсетті.

Кілт сөздер: сандық мәдениет, сәйкестілік, желілер, интернет, цифрландыру, коммуникативті ұтымдылық, өзін-өзі бағалау, виртуалды шындық.

Г.Р. Сейфуллина, О.Т. Аринова, С.М. Жакин

Цифровая идентичность в пространстве цифровой культуры

Динамизм современной эпохи в определенном смысле требует столь же динамичного определения своего места в этом стремительном мире, обозначением своего идентификационного кода. Это проблема любого исторического пространства, любого исторического периода. Только, определив контуры своей идентичности, человек может адекватно осознать свою роль и место в потоке истории, в со-

циальной практике. Нынешняя реальность, в условиях активной волны цифровизации, требует поиска своего идентификационного кода и в масштабе активно становящейся цифровой культуры. Именно этот исследовательский ракурс и определил содержание настоящей статьи. Авторы, пользуясь социально-философскими исследовательскими приемами, проанализировали цифровую идентичность в рамках феномена цифровой культуры. Они обратили особое внимание на те риски, которые несет в себе такого рода идентичность, указали на возможность диссонанса в цифровой и реальной идентичности.

Ключевые слова: цифровая культура, идентичность, сети, Интернет, цифровизация, коммуникативная рациональность, самооценка, виртуальная реальность.

References

- 1 McLuhan, M. & Fiore, K. (2012). War and peace in the global village. AST.
- 2 Baudrillard, J. (2015). Simucra and Simulation. Ripol-classic.
- 3 Debord, G. (2023). Comments on the society of the Spectacle. Logos.
- 4 Debre, R. (2009). Introduction to Mediology. Praxis.
- 5 Kittler, F. (2013). Flechsig, Schreber, Freud: An Information Network at the Turn of the Century. *In The Truth of the Technological World*. Stanford University Press, 57–8.
- 6 Berger, P. & Lukman, T. (1995). Social Construction of Reality. Treatise on the sociology of knowledge. Medium. Jakarta.
- 7 Foucault, M. (1977). Words and things. *Archeology of the Humanities*. Progress.
- 8 Bostrom, N. (2016). Artificial intelligence. Stages. Threats. Strategies. Mann, Ivanov and Ferber.
- 9 Haraway, D. (2020). Staying with the Confusion. Making relatives in Chthulucene. Gile Press.
- 10 Kutyrev, V.A., Sliusarev, V.V., & Khusiainov, T.M. (2020). Chelovechestvo i tekhnos: filosofii koevoliutsii [Humanity and technos: philosophy of coevolution]. Saint-Petersburg: Aleteia [in Russian].
- 11 Heidegger, Martin (1954). Die Frage nach der Technik. *Die Kunste im technischen Zeitalter* (pp. 70–108).
- 12 Kosenchuk, L. (2014). Concepts of virtual or network identity: critical analysis. *Modern problems of science and education*, 5.
- 13 Markov, A. (2021). Critical theory. Ripol-Classice.
- 14 Vizgin, V. (2011). On the way to the Other. From the School of Suspicion to the Philosophy of trust. ID YASK.
- 15 Meillassoux, K. (2012). Subtraction and reduction: Deleuze, Immanence, Matter and Memory.
- 16 Deleuze, J., & Guattari, F. (2007). Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia. U-Factoria.
- 17 Plyutto, P. (2014). Study of the reality of the sociocultural virtual: Experience in the analysis of sociocultural illusions. Progress-Tradition.
- 18 Korzybski, A. (1994). Science and Sanity: An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics. Institute of General Semantics.
- 19 Doring, N. (2003). Sozialpsychologie des Internet: Die Bedeutung des Internet für Kommunikationsprozesse, Identitäten, soziale Beziehungen und Gruppen (pp. 42–57).
- 20 Derrida, J. (2007). Positions. Academic project.
- 21 Boltanski, L. & Chiapello, E. (2011). The New Spirit of Capitalism. NLO.

Information about the authors

Seifullina Galiya — Candidate of philosophical sciences, associate professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0003-3220-6233>

Arinova Olga — Candidate of philosophical sciences, assistant professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0002-3833-8328>

Zhakin Samat — Lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <http://orcid.org/0009-0000-4644-3788>

М.Ж. Спанов *, Г.Ж. Есіркеп

*М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: meir_filosof27@mail.ru, gulbanu.yesirkep@bk.ru)*

Философияны оқытуда сыни ойлаудың рөлі

Мақалада сыни ойлау технологиясында философияны оқытудың тиімді жолдары қарастырылған. Ойлау барлық танымдық әрекеттердің немесе процестердің негізі болып табылады және адамға ғана тән. Ойлау — адамдарды басқа тіршілік иелерінен ажырататын ерекшеліктердің бірі. Ойлау дегеніміз — кейбір ішкі өкілдіктерді өзгерту. Бұл жағдайда ақылға қонымды ойлау қабілеті біздің өміріміздегі негізгі жағдай болып табылады. Декарт ойлау — пайымдау, ал ақыл — қарапайым идеялар тізбегі деп тұжырымдады. Осы тұрғыдан қарастырған кезде, оқыту стилі және сыни ойлау тұжырымдамалары әр түрлі сипаттамаларға ие. Ал, сыни тұрғыдан ойлау — ерекше қабілет. Сыни тұрғыдан ойлау терминін іздеу кезінде философия мен психология ғылымдары шеңберінде ұсынылатын мағыналардың бар екендігі белгілі болады. Студенттер сыни тұрғыдан ойлаған кезде ғана, жаңа білімді сапалы игере алатыны хақ. Өйткені, өздері білімді игере отырып, гипотезаларға күмәндану, оқиғаларды талдау және синтездеу, жаңа гипотезаларды әзірлеу арқылы алға қарай ілгерілейді. Бұл өз кезегінде сыни ойлаудың білімді қалыптастырудың қайнар көзі болып табылатынын көрсетеді. Әсіресе, философияны оқытуда сыни ойлаудың маңызы арта түспек. Яғни философияны оқытуда сыни ойлауды дамыту технологиясын қолдану, тәуелсіз шешімдер қабылдауға және тақырыпты зерттеу бағытын таңдауға бағытталған. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қоғамның белгілі бір ойлау қасиеттеріне ие тұлғаға деген практикалық қажеттілігіне байланысты. Ойлау еркіндігі оның шығармашылық және сындарлы іс-әрекетке бағытталған сыни бағытын білдіреді. Сондықтан еркін тұлғаның ойлауының сапалық сипаттамасы сыни тұрғыдан ойлау болып табылады.

Кілт сөздер: сыни ойлау, философия, білім беру, әдіс, даму, технология, ақпарат, оқыту, инновация, технология.

Кіріспе

Бүгінгі таңда ең қарапайым адам күн сайын отыз жыл бұрынғыға қарағанда бес есе көп ақпарат алады. Сарапшылардың кейбір бағалауы бойынша, күн сайын адам өзі арқылы бір жарым жүз салмақты томға әрең сыйатын ақпараттың көлемін өткізеді, сұрыптайды және түсінеді. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, жаңа буын ақпаратты тезірек өндейді, көп тапсырманы өте жақсы орындайды, бірақ қазіргі жастар интеллектуалды дағдыларды нашар дамыта бастады, бұл қандай да бір жолмен әртүрлі гаджеттер мен дүниежүзілік желіні қолданумен өтеледі. Сандық құрылғыларды бақылаусыз қолдану сананың сыни және шығармашылық функциясын төмендетеді. Сыни тұрғыдан ойлау — адамға интеллектуалды тәуелсіздік беретін өмір сапасының негізі деп тұжырымдауға болады. Оның жетіспеушілігі немесе дамымауы, керісінше, кез келген адамды ақпараттың ойланбай қабылдайтын тұтынушысына айналдырады. Сыни тұрғыдан ойлау қабілеті қажет, бірақ ол адам үшін туа біткен емес, тек уақыт өте келе дамиды. Сыни ойлауды біртіндеп дамыту керек. Бұл шет тілін үйрену сияқты: бастапқыда бәрі өте күрделі және түсініксіз болып көрінеді, бірақ логиканы түсінген кезде көп нәрсе айқынырақ болады. Мұны түсіну маңызды. Әсіресе, философияны оқытуда сыни ойлауды дамыту технологиясын қолданудың маңызы арта түспек. Философияны оқытуда бұл технология негізінде студенттер ақпаратты талдап, бағалап, түсіндіріп немесе синтездей алады, шығармашылық ойлау дәлелдеуді қалыптастыруға, мәселені шешу немесе қорытындыға жетуге итермелейді. Сыни тұрғыдан ойлау тәуелсіз ойлауды ынталандыру болып табылады.

Әдіснамасы

Оқыту теориясы мен философияның байланысына сүйене отырып, философиялық сынның теориялық ережелерін сыни дидактиканың теориялық және әдіснамалық негізі ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда философияның сыни ойлауды қалыптастыратын және дамытатын оқу пәні ретіндегі рөлі өзекті болады. Сыни тұрғыдан ойлау еркін және шығармашылық тұлғаның

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: azar.08@mail.ru

ойлауының тұтас сипаттамасы ретінде әрекет етеді. Сыни ойлауды дамытудың әмбебап әдісі — философия.

Қазіргі адам белгілі бір дәрежеде қоғамның даму ерекшелігімен қалыптасқан және жеке тұлғаның оларды көрсету тәсіліне әсер ететін объективті жағдайларға байланысты сыни ойлау қасиеттеріне ие. Зерттеудің негізгі проблемасы — философия арқылы студенттердің сыни ойлауын дамытудың әдіснамалық, педагогикалық мүмкіндіктерін анықтау және негіздеу. Философия арқылы студенттердің сыни ойлауын дамыту мәселесін оқыту мен тәрбиелеудің теориясы мен әдістемесінің мәселесі ретінде бір жағынан таным әдісі ретінде философиялық сынның негіздемесімен, екінші жағынан сыни ойлау қасиеттерін қалыптастыру арқылы еркін тұлғаны дамытудың философиялық мүмкіндіктерін іздеумен байланысты. Философия тарихында бұл мәселелерді И. Канттың сыни философиясында, Ю. Хабермастың сыни теориясында, Г. Гадамер мен М. Бубер, М. Хайдеггер, К. Ясперстің тұлғаның мәдени-тарихи теориясында байқауға болады.

Зерттеу жұмысы барысында тарихи және теориялық талдау, философиялық, герменевтикалық талдау, дидактикалық, әдістемелік әдебиеттердің тұжырымдамалық синтезі, анализ бен синтез әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Қазіргі кезеңде жастарға өз ойлауын тиімдірек пайдалануға мүмкіндік беретін оқыту формалары қажет. Бүгінгі таңда кез келген саладағы мамандар күнделікті әрекеттерді ғана емес, сонымен қатар ақпараттың белгісіздігі немесе жеткіліксіздігі немесе артықтығы жағдайында шешім қабылдай білуі керек, проблемаларды шешудің стандартты емес тәсілдерін тауып, жаңа идеялар тудыруы керек. Сыни тұрғыдан ойлаудың жетекші үш дағдысын бөліп көрсете отырып, біз оларды дамытудың нақты технологияларын негіздейміз: проблемалық ойлау дағдыларын дамыту технологиясы, диалогтік ойлау дағдыларын дамыту технологиясы және сыни талдау дағдыларын дамыту технологиясы.

Студенттердің қызығушылығы, күмәні және тіпті қиын сұрақтары — тірі ақылдың белгісі. «Менде ерекше талант жоқ, бірақ мен өте ізденімпазым», — деп жазды Альберт Эйнштейн өз уақытында. Дәл осы сапаның арқасында үлкен жаңалықтар ашылып, сәтті жобалар жүзеге асырылып жатыр. Қазіргі білім беруде көптеген гуманитарлық пәндерді оқыту форматын өзгерту заман талабы. Ақпараттық оқытудан семантикалық ізденіске баса назар аудару керек. XXI ғасырдағы ЮНЕСКО-ның білім беру жөніндегі халықаралық комиссиясының баяндамасына сәйкес адамзат өркениетінің қазіргі даму кезеңіндегі оның басты міндеті адамның өз бетінше таңдауы, тұрақты дилемма жағдайында әрекет етуге дайындығы мен қабілетін қалыптастыру үшін жағдай жасау болуы тиіс [1; 97]. Оқу үдерісінде білімді игеру ғана емес, сонымен қатар студенттердің оны түсіндіру, бағалауы, жеке мағыналарын іздеу, рефлексия, жаңа білім қалыптастыру дағдыларын дамыту қажет.

Болашақта біз көріп отырғанымыздай, философияны зерттеудің дәстүрлі фактологиялық және хронологиялық тәсілдері проблемалық тәсілдермен толықтырылатын интегративті гуманитарлық курстардың құрылуында екені анық. Р. Авенариус «Философия — ең аз күш жұмсау принципіне сәйкес әлем туралы ойлау» атты еңбегінде, сенсорлық қабылдау фактілерін теориялық сипаттау кезінде ойлау мен күш-жігерді үнемдеу керек деп есептеді, осы принципті философияны дамытуға қолдану мәселесін зерттей келе: философиялық ойлаудың мазмұнын одан әрі талдау бізді таза тәжірибенің талабына жетелейді. Сонымен қатар, таза тәжірибе ұғымы мен мазмұнын ұсынуға тырысу таза тәжірибені сынау түрінде болады деп қорытындылайды [2; 13].

Философия және оның басқа ғылыми салаларға қарағанда орасан зор артықшылығы белгілі бір тұжырымдамалар жиынтығына дейін азайтылмайды. Керісінше, бұл сіздің ойыңызбен жұмыс істеудің ерекше тәсілі. Цицерон өз уақытында айтқандай, философия — «ақыл мәдениеті», оны қарапайым эрудициямен теңестіруге болмайды, бірақ өзін және басқаларды білудің нақты тәжірибесін болжайды. Философия өз тарихында қалып қоймайды, ол рефлексияда өмір сүреді. Философияны зерттеу студентке не береді? Ол оны ойлау әдістері мен құралдарының барлық спектрімен таныстырады: логикалық және сыни ойлау, яғни барлық келіп түскен ақпаратты сенімділікке, дәлдікке, дәйектілікке, себеп-салдарлық байланыстарға тексеру мүмкіндігін беруге бейімдейді. Философияны зерттеу, жеке ойшылдардың тұжырымдамалары мен ілімдерімен танысу, «мәңгілік сұрақтарға» жауап іздеу, әртүрлі ақыл-ой тәсілдерін қолдану, әртүрлі пәнаралық байланыстарды жүргізуге үйретеді. «Білімді қорыту үшін оны тәбетпен сіңіру керек», — деді Анатолий Франс [3; 18]. Философиялық ойлау ашық бола отырып, догманы қабылдамайды және философиялау үдерісіне қатысқандардың әрқайсысының жеке тәжірибесіне сүйенеді. Сондықтан оқытушының

негізгі міндеті — жаңа білім туғызуға және идеялар шығаруға бағытталған студенттермен сындарлы қарым-қатынас құру. Сыни тұрғыдан ойлау құзыретіне интерпретация, дәлелдеу, талдау және бағалау, түсіндіру және өзін-өзі бағалау сияқты дағдылар кіреді. Философия сыни ойлауды дамытудың тамаша негізі, эпистемологиялық және мінез-құлық құзыреттіліктерінің кең ауқымын қалыптастыру және жетілдіру кеңістігі бола алады.

Сыни тұрғыдан ойлау рефлексиясыз мүмкін емес [4; 16], ал ол өз кезегінде, өзімен және басқа адаммен терең диалогсыз болуы мүмкін емес. Сыни тұрғыдан ойлау өзін-өзі позитивті түсінуге және қазіргі адамның қарым-қатынастарының кең спектріне бағытталған. Осылайша, оқытуды ұйымдастырудың осындай әдістері мен формалары біздің назарымызға түседі, олар бір уақытта алынған білімді игерудің жоғары деңгейін ғана емес, сонымен бірге тәуелсіз және тиімді ақыл-ой іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Философияны оқытуда тепе-теңдікті сақтау маңызды. Философияны оқыту — білімді беру үдерісі емес, білім алушының студенттің жеке басына және қоршаған әлем құбылыстарына байланысты барлық нәрсені тәуелсіз түсіну үшін белгілі бір қабілетін қалыптастыру үдерісі. Дәріс те, семинар да әрқашан өзара әрекеттесу кеңістігі, оқытушы мен студент арасындағы ерекше серіктестік, оның шеңберінде әркімнің қатысуы, оның жеке үлесі, сондай-ақ білім мен идеялармен алмасу, бірлесіп шешім қабылдау маңызды. Философияны оқыту барысында дәстүрлі түрде мәтіндермен, бастапқы дереккөздермен жұмыс істеуге көп көңіл бөлінеді. Әдетте студенттер философиялық әдебиеттерді оқуға үлкен құлықсыздықпен кіріседі. М.М. Бахтин мәтіндерді түсіну процесін әлемді түсінумен, тіпті өзі туралы идеяны дамытумен салыстырады [5; 129]. Яғни, оқу — жаңа ақпарат алудың тәсілі ғана емес, ол өзін-өзі тану тәсілі де болып табылады.

Философиялық мәтінді оқу және талдау процесін студенттерге жұмыстың әртүрлі формаларын ұсыну арқылы нәтижелі етуге болады: топтық және жеке эссе, автордың ойының қозғалысын бақылау әрекеті ретінде мәтін бағытын салу, әртүрлі дәуірлердегі ойшылдар арасындағы диалогты дамыту, эпистолярлық жанрдағы пікірталас және тағы басқалар. Мысал ретінде келтірілген барлық тапсырмалардың ғаламдық мақсаты мәтін авторы мен оқырман арасындағы байланысты, олардың мағыналарын анықтауға және құруға бағытталған белсенді өзара әрекеттесуін бастау, герменевтикалық талдау. Студенттер философиялық мәтіндермен танысып, белгілі бір автордың ойлау кеңістігіне еруге тырысып қана қоймай, мәдени диалогтың континуумына еніп, өздерінің экзистенциалды сұрақтарына жауап іздейді. Сайып келгенде, білім алушының нақты материалды қалай ептілікпен және дәл шығаратыны, гегельдік диалектиканың немесе платондық идеализмнің айла-тәсілдерін қаншалықты мұқият түсінгені маңызды емес, ол алған білімін өзіне қатысты құбылыстар мен оқиғаларды күнделікті, тарихи, саяси, діни, моральдық талдау және бағалау үшін қалай қолдана алатыны маңызды болмақ. Философиялық ойлаудың жаратылыстану және техникалық ғылымдардан негізгі айырмашылығы — субъективті түрде боялған және эмоционалды қатысудың жоғары дәрежесін көрсететін мәдени мағыналарды ашу арқылы өзін-өзі тану. Философияны зерттеу үдерісінде қолданылатын әртүрлі эвристикалық әдістер, әсіресе проблемалық тақырыптарды талдауда және дәстүрлі сызықтық әдістер жұмысын тоқтатқан кезде күрделі интеллектуалды есептерді шешуде өте тиімді. Оқытудың эвристикалық түрімен студенттер дайын білімді игеріп қана қоймай, оларды шығармашылықпен тұжырымдап, өз бетінше құрастырады. Бұл жағдайда қолданылатын әдістер, олардың ішінде миға шабуыл және интеллектуалды ойын, шаблондық және стереотиптік ойлауды жеңуге бағытталған. Олар студенттерді көп тапсырма және көп факторлы ортада жұмыс істеуге үйретеді. Жеке, топтық жұмыстың барлық осы түрлері диалогтық өзара әрекеттесу, ашықтық пен плюрализм, сыни және дәлелдеу принциптеріне негізделуі керек. Студент ақпаратты сыни тұрғыдан бағалай алады, өз пікірін қалыптастыра және негіздей алады, мәселелерді анықтай алады және оларды шешудің тиімді жолдарын таба алады, өзінің ақыл-ой қызметінің стратегияларын үнемі жетілдіруге тырысады. Бүгінгі философия курсының алдында тұрған міндет студентке ретроспективада таратылатын нақты білім жиынтығымен шектелмейді. Философия әртүрлі ғылымдардың жетістіктері арасындағы байланыс болуы керек және сыни ойлау дағдыларын қолдану мен шыңдау мүмкіндігін қамтамасыз етуі қажет.

Философия көбінесе әлемге деген өзіндік көзқарасты, айналамызда және өзімізде болып жатқан маңызды оқиғалар мен процестерге жеке көзқарасты дамытуға ықпал етеді. Жеке дүниетанымды, өзіндік құндылықтар мен идеалдар жүйесін қалыптастыру процесінде философияның маңыздылығын бағаламау мүмкін емес.

Әр түрлі мамандықтағы студенттер, ең алдымен, университеттік бейіндік білім алуы керек екенін ескеру қажет. Бірақ, сонымен бірге қазіргі жағдайда физиктердің де, «лириктердің» білімінің

негізділігі туралы мәселе гуманитарландыруды жүзеге асыруды білдіреді. Философияны оқыту барысында креативтілікке, ойлаудың тәуелсіздігіне, төзімділікке және сыни тұрғыдан тәрбиелеу міндеттері туындайды. Сыни ойлаудың арқасында саналы ойлаушы және шығармашылық тұлға қалыптасады. Жеке тұлғаның тәуелсіздігі азаматтық қоғамның қалыптасуының негізгі факторы болып табылады. Философияны оқытудың өзі көпшіліктің біртұтастығын қалыптастыруға ұмтылмауы керек, бірақ адамның өзіндік құндылығын, оның өзін-өзі тануын қамтамасыз етуі қажет. Философиялық білімнің табиғаты және үздіксіз білім беруді жүзеге асырудың қазіргі заманғы талабы, көбінесе сыни ойлауды қалыптастыру міндеттерімен сәйкес келеді, бұл жаңаны үнемі іздеуді, қол жеткізілгенге өзін-өзі сыни көзқарасты, жақында өткен стереотиптер мен догмалардан босатуды білдіреді. Үздіксіз білім беруді түсіну, ең алдымен, адамның өмір бойы өзін-өзі дамытуын білдіреді. Жеке тұлғаның сыни тәуелсіз ойлауы мен шығармашылығы өте жақын ұғымдар. Диалектикалық шығармашылық ойлауды қалыптастыру процесіне философиялық білімді игеру әдістемесі ықпал етуі керек, ол өзін-өзі ойлайтын және әрекет ететін тұлғаның қалыптасуын ынталандырады. Адамның өзін-өзі дамытуының құндылығы білімді үнемі жаңартып отыру қажеттілігімен анықталады, дегенмен, әрине, іргелі білім, оның ішінде философиялық білім тұрақты.

Қоғамда бар маңызды дәстүрлердің бірі — философияны дүниетанымның өзегі ретінде түсінуден тұрады. Кез келген философиялық ілімнің қажетті жағы өткен мен қазіргі заманның идеялары мен ілімдерін сыни тұрғыдан игеру. Философиялық білімнің плюрализмі оның табиғатымен алдын-ала анықталған. Бұл философияны ғылымдардан, әсіресе жаратылыстану ғылымдарынан ажыратады, мұнда сіз эксперименттердің ең маңызды нәтижелері мен қатаң заңдылықтарын нақты білуіңіз керек. Философиялық категориялар белгілі бір танымдық тәжірибені тікелей жалпылау емес. Философиялық білім мағыналы әмбебаптықты талап ететін мәдениеттің әмбебаптығын жеке түсінуден туады. Сонымен қатар, категориялар принциптер ретінде сөзсіз постулативтілік элементін алып жүретіндіктен, философиялық білімнің категориялық әмбебаптығы философиялық ақыл-ойдың түйсігі арқылы түсініледі.

Сын қолда бар білімнің жағымды және жағымсыз жақтарын анықтауға негізделген шындықты табу тәсілі ретінде түсініледі. Философиялық сын әдісі сыни деп атауға болатын ерекше типтегі ойлаудың дамуы мен жұмысына негізделген. Философияның сыни функциясына сүйене отырып, философиялық сынның негізгі идеясы ретінде сыни ойлауды дамытуда философияны оқытудың ерекше орны туралы қорытынды жасауға болады.

Философиялық ойлау сыни ойлау бола отырып, ойлау сындарлы және шығармашылық, өйткені таным нәтижесінде жаңа білім пайда болады, дұрыс ойлау, яғни тұжырымдамаларды қалыптастыру кезінде эмпирикалық танымдағы логикаға және трансцендентальды логикаға сүйенеді. Сыни тұрғыдан ойлау, біздің ойымызша, еркін тұлғаның ойлауының тұтас сипаттамасы, жеке тұлғаның сындарлы танымдық, әлеуметтік және адамгершілік әрекеттерін қамтамасыз ететін өзара байланысты және өзара әрекеттесетін қасиеттердің жиынтығы. Философия сыни ойлауды қалыптастыру мен дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады, өйткені ол мазмұнның сыни қанықтылық талаптарын тамаша қанағаттандырады. Сонымен қатар, сыни ойлауды қалыптастыру жолдарын талдау бізге нақты ойлау дағдыларының қажеттілігін анықтауға мүмкіндік берді, бұл сайып келгенде сыни ойлау қасиеттерін қалыптастыруға әкеледі.

Сыни тұрғыдан ойлаудың бастапқы дағдысы проблемалық ойлау дағдысы. Философияны проблемалық оқыту тәжірибесін жалпылау негізінде проблемалық ойлау дағдыларын дамытудың келесі технологиясы ұсынылады: проблеманы бөліп көрсету, мәселенің шешімін табу, проблемаларды көбейту, проблемалық ойлау дағдыларын дамыту мониторингі. Диалогтік ойлаудың дағдыларын дамыту технологиясы: әр түрлі сұрақтар қою, болжам жасау, балама жауаптарды іздеу, диалогтық ойлау дағдыларын дамыту мониторингі. Философиядағы ең қиын нәрсе сыни талдау дағдысы. Бұл дағдыны бекіту сыни ойлаудың барлық қасиеттерін қалыптастырады. Философиялық мәселелердің ерекшелігі сыни талдау арқылы күмәнді, рефлексивтілікті, диалогты, дәлелдердің дұрыстығын ғана емес, сонымен бірге ойлаудың креативтілігін де білдіруге мүмкіндік береді. Сыни талдау аталған қасиеттерді дамытып қана қоймай, «позитивті скептицизмнің» арқасында ойлаудың конструктивті нақты сыни компоненті ретінде бекітеді. Философияны оқыту практикасын теориялық талдау және жалпылау негізінде біз сыни талдау дағдыларын дамыту технологиясын ұсынамыз, оған мыналар кіреді: жалпы жағдайды бағалау, дәлелдерді талдау, қорытындыны түсіндіру, баламаларды есепке алу, ойдан шығарылған қарсыласпен диалог, сындарлы шешім, сыни талдау дағдыларын бақылау. Философия пәнін оқытуда сыни ойлауды дамыту технологиясын қолдану әдістемесімен,

сыни ойлауды дамыту әдістеріне және студенттердің ойлау қызметін дамытуға үлкен көңіл бөлінеді. Философия пәнін оқытуда «кластер құру», «мәтінді таңбалау», «аялдамамен дәріс», «миға шабуыл», «синквейн жазу», «дұрыс және бұрыс мәлімдемелер», «аннотациялар мен шолулар жазу», «сыни мақаланы талдау», «кілт сөздер мен өрнектер», алдымен студентті қызықтыруға бағытталған «эссе жазу» сыңайлы әдістерді қолдана отырып, оған материалды түсіну және талдау үшін жағдай жасау, алған білімдерін жалпылауға және тексеруге көмектесуге болады.

Студенттермен сабақта қолдануға болатын сыни ойлауды дамытудың кейбір әдістерін назар аударайық:

«Кластер құру» әдісі — қабылдаудың мәні мәтінде сипатталған қандай да бір ұғымға, құбылысқа, оқиғаға қатысты ақпарат кластерлер түрінде жүйеленеді [6; 28]. Орталықта негізгі ұғым бар. Білім алушылар келесі бірлестіктерді негізгі ұғыммен логикалық байланыстырады. Кластер — белгілі бір ұғымның, мәселенің семантикалық өрісін көрсететін оқу материалының графикалық құрылымы. Студенттер парактың ортасына ұғымды немесе мәлімдемені жазады, ал одан жебелер, яғни сәулелер немесе жапырақшалар барлық бағытта сызылады. Бұл үлкен семантикалық бірліктер, олар өз кезегінде кішірек болуы мүмкін. Кластерді құру білім алушыларға тақырып, пайымдау және т.б. бойынша еркін және ашық жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Кластерді сабақтың кез келген кезеңінде ақыл-ой қызметін ынталандыру, оқу материалын жүйелеу және құрылымдау, қорытындылау, аудитория мен үйде жеке және топтық жұмыс үшін пайдалануға болады. Нәтижесінде зерттелетін тақырып бойынша анықтамалық реферат пайда болады. Мысалы, жаңа заман кезеңіне кластер салайық: жаңа заман кезеңінің бағыттары мен ойшылдары. Орталықта «жаңа заман» біздің тақырыбымыз, оның айналасында ойшылдар мен бағыттар — үлкен семантикалық бірліктер, оларды түзу сызықпен байланыстырамыз, әр бағыттың өз өкілдері бар. Осылайша, студенттер тақырыпты зерттеу бағыттарын таңдау үшін өз мақсаттарына қол жеткізеді. Немесе жалпы сабақ стратегиясы болуы мүмкін. Студенттер тақырыпты зерттеу бағыттарын дербес немесе оқытушының көмегімен анықтайды.

«Қауымдастық» әдісі. Студенттерге сабақтың тақырыбын оқып, сұраққа жауап беру ұсынылады — сабақта не туралы айтуға болады? Бұл сөз тіркесін естігенде сіз не елестете алдыңыз? Білім алушылар оқытушы паракқа немесе тақтаға жазатын барлық пайда болған бірлестіктерді тізімдейді. Тапсырма жеке немесе топтарда орындалады. Нәтижесінде жұмыс дәптеріне енгізілетін түпкілікті қорытындыға әкеледі.

«Дұрыс — дұрыс емес мәлімдемелер» әдісі. Шақыру кезеңінде оқытушы әлі зерттелмеген тақырып бойынша бірнеше мәлімдемелер ұсынады. Студенттер өз тәжірибелеріне сүйене отырып немесе жай ғана болжау арқылы «дұрыс» мәлімдемелерді таңдайды. Қалай болғанда да, олар тақырыпты зерттеуге бейімделеді, негізгі ойларды бөлектейді және бәсекелестік элементі сабақтың соңына дейін назар аударуға мүмкіндік береді. Рефлексия сатысында біз осы техникаға оралып, қай тұжырымдардың дұрыс екенін анықтаймыз. Мәтіннен төрт-бес кілт сөз беріледі. Білім алушыларға бес минут ойлануға және осы терминдерге жалпы түсінік беруге, олардың зерттелетін тақырыптың нақты контекстінде (мысалы, тарихи-хронологиялық) қалай қолданылатынын болжауға шақырылады. Студенттер бұл сөздердің ықтимал қолданылуы туралы қорытынды жасағанда, олар осы мағынада қолданылғанын тексеру үшін мәтінді оқығанда осы сөздерге назар аударуға шақырылады. Бастапқы мазмұнмен танысқан кезде студенттер «өз» нұсқасын және «түпнұсқа мәтіннің» нұсқасын салыстырады. Сипатталған тапсырма әдетте «шақыру» кезеңінде қолданылады, алайда «рефлексия» кезеңінде негізгі терминдерге оралып, анықталған сәйкестіктер мен анықталған келіспеушіліктерді талқылаған жөн. Бұл форманы қолдану қиялды дамытады, түпнұсқа мәтінімен танысу кезінде зейінді белсендіруге ықпал етеді.

«Шатастырылған логикалық тізбектер» әдісі. «А» нұсқасы: «негізгі терминдер» қабылдауын өзгерту. Қосымша нүкте-арнайы «Шатастырылған» логикалық тізбектегі кілт сөздер тақтасында орналасу. Мәтінмен танысқаннан кейін, «рефлексия» кезеңінде студенттерге бұзылған дәйектілікті қалпына келтіру ұсынылады. «В» нұсқасы: мәтіннен 5–6 оқиға жеке парактарға жазылады. Олар студенттердің алдында белгілі бұзылған ретпен көрсетіледі.

Студенттердің сыни ойлауының интеллектуалды дағдыларын дамытатын тиімді әдіс-«аннотациялар мен шолулар жазу».

«Аялдамалармен оқу» әдісі. Мәтін студенттер кезекпен оқитын жеке бөліктерге бөлінеді. Әр бөлімнен кейін студенттер жазбаша жауап беретін оқиғалардың одан әрі дамуына қатысты студенттердің болжамдарымен көркем экспрессивтіліктің мазмұны мен құралдарына байланысты

сұрақтар қойылады. Оқу аяқталғаннан кейін әр сұрақ талқыланады (барлық студенттер өз жауаптарын оқиды). «Аялдамалармен оқу» әдісі материалды егжей-тегжейлі өңдеуге көмектеседі. Сонымен қатар, студенттер қиялдауға, фактіні немесе оқиғаны сыни тұрғыдан бағалауға, өз пікірлерін айтуға мүмкіндік алады. Мұнда сыни тұрғыдан ойлау, былайша айтқанда рефлексивті, материалды түсіну сатысында және шығармашылық, оқиғаларды болжау сатысында оқыту жүреді. Қабылдаудың тиімділігі оқылатын мәтінді таңдауға байланысты: бұл студенттерге таныс емес тест болуы керек. Мәтінге сұрақтар қою да байыпты зерттеуді қажет етеді. Олар студенттерге мәтін сипаттамаларының оны қабылдау ерекшеліктеріне және қабылдаудың жеке оқу қасиеттеріне тәуелділігіне қалыптастырушы әсері туралы өз бетінше қорытынды жасауға мүмкіндік беруі керек.

«Фотосуретті болжау» әдісі. Фотосуретте бейнеленген адам туралы оның сыртқы келбеті туралы болжам жасау ұсынылады. Психологиялық портретті құрастыру психологиялық қырағылықты дамытады, басқа адамның ішкі әлеміне енеді. Әдістің мәні мынада: студенттерге қандай да бір сурет ұсынылады және суреттен туындаған ойлар мен сезімдер туралы бірқатар сұрақтарға жауап беруге шақырылады. Бұл жағдайда көзқарас автордың немесе көрерменнің пікірін ғана емес, сонымен бірге осы суретте бейнеленген объектілердің сезімін де көрсете алады. Суретті «жандандыру» бойынша жұмыс жасау кезіндегі қиял соншалықты шексіз, сондықтан студенттердің шығармашылық ойлауын дамыту туралы сенімді түрде айтуға болады.

«Борттық журнал» стратегиясы. Борттық журналдар тақырыпты оқып жатқанда студенттер өз ойларын жазатын әртүрлі оқыту жазу әдістерінің жалпы атауы. Мәтіндегі негізгі ойларды кездестірген студенттер оларды өздерінің журналына енгізеді. Оқу кезінде, кідірістер мен аялдамалар кезінде студенттер зерттелетін тақырыпты әлемге деген көзқарасымен, жеке тәжірибесімен байланыстыра отырып, журналдың бағандарын толтырады. «Борттық журналдарда» студенттер тақырыпты оқып бастағанға дейін және материалмен танысқаннан кейін өз ойларын жазады.

Денотат графигі стратегиясы студенттерге негізгі ұғымдарды бөліп, олардың негізгі белгілерін анықтай отырып, мәтінмен мұқият жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда студенттер өз бетінше ұғымдарды анықтауды үйрене алады. Денотат графигі мәтіннен негізгі ұғымның маңызды белгілерін оқшаулау тәсілі. Құрылым принциптері: Кілт сөзді немесе сөз тіркесін бөлектеу. Графиктегі атау мен етістіктің кезектесуі зат есімдер тобы сөйлеудің басқа номиналды бөліктерімен біріктірілген, етістік ой динамикасын, ұғымнан оның маңызды белгісіне дейінгі қозғалысты білдіреді. Негізгі ұғымды және оның маңызды белгісін байланыстыратын етістіктің нақты таңдауы. Графикті «бұтақтар» сөздеріне салу кезінде кілт сөзді ұсақтау. Кез келген қарама-қайшылықтарды, сәйкессіздіктерді және т.б. болдырмау үшін әр сөздің — «бұтақтардың» кілт сөзбен байланысы.

Қорытынды

Қазіргі білім беру жүйесі ақпаратты барабар қабылдау қабілетін беріп қана қоймай, оны алуға, онымен жұмыс істеуге, оны нақты өмірлік жағдайларға қолдануға, осы ақпаратты түсіндіруге үйретуі керек. Сыни ойлауды дамыту технологиясы, оның әдістерінің әртүрлілігі бұл мәселені шешуге мүмкіндік береді. Сыни тұрғыдан ойлау барлық дерлік танымдық процестерді қамтиды: зейін, есте сақтау, ойлау, сөйлеу. Д. Халперн, кейінірек басқа зерттеушілер сыни ойлаудың келесі тоғыз негізгі компонентін анықтады: жұмыста есте сақтау қабілеті, тіл және қарым-қатынас қабілеттері, логикалық операциялар мен пайымдаулар, аргументтерді талдау (пікірлер, пайымдаулар, фактілер), ғылыми ойлау және гипотезаларды тексеру, ықтималдық пен статистика заңдарын түсіну, ақылға қонымды шешімдер қабылдау, шығармашылық ойлау [7; 22]. Сыни тұрғыдан ойлау-ашық, рефлексивті ойлау, бұл аргументтер жасау, тәуелсіз ойластырылған шешімдер қабылдау, өз ұстанымын ұстану және оны негіздей білу, әңгімелесушіні тыңдау қабілеті. Бұл технологияның ерекшелігі сабақтарды оңтайлы режимде өткізуге мүмкіндік береді, балаларда өнімділік деңгейі жоғарылайды, сабақта білімді игеру үнемі іздеу процесінде жүреді. Оқу материалын игеру сапасы, ең алдымен, белгілі бір тақырыпты зерттеудің басым әдісін таңдауға байланысты. Кез келген жаңалық әрдайым мұқият кездеседі, сонымен бірге мақұлдау немесе қарсылық жүреді. Бір тақырыпты зерттеу кезінде көптеген жағдайларда бірдей нәтиже беретін әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдануға болатыны белгілі. Бұл түсініктеме немесе әңгіме, оқулықтағы материалды игеру немесе өзіндік практикалық жұмыс бола ма — барлық әдістер оқушының танымдық және практикалық мәселелерді шешуге бағытталған қарқынды ақыл-ой жұмысын тудырған жағдайда ғана тиімді болады. Кез келген әдіспен жұмысты балалардың танымдық сұрақтары болатындай етіп құру керек, олар материалды тәуелсіз түсінуді, қорытындыларды, жалпылауды және оларды іс жүзінде тексеруді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 XXI ғасырдағы халықаралық білім беру комиссиясының ЮНЕСКО есебі. Париж: ЮНЕСКО басылымы, 1996. — 266 б.
- 2 Авенариус Р. Философия как мышление о мире, согласно принципу наименьшей меры силы: Прологомены к критике чистого опыта / Р. Авенариус; пер. со 2-го нем. изд. Г.А. Котляра. — СПб.: Образование, 1913. — 105 с.
- 3 XIV Международная научно-практическая конференция студентов и школьников «Молодежь и инноватика». — 2021. — 402 с.
- 4 Шакирова Д.М. Критическое мышление / Д.М. Шакирова. — Казань: ГАОУ ДПОИРО РТ, 2019. — Вып. 3. — 146 с.
- 5 Корниенко Р.Е. Текст сквозь призму философии М.М. Бахтина / Р.Е. Корниенко // Знание. Понимание. Умение. — 2010. — № 1. — С. 128–133.
- 6 Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления на уроке: пос. для учит. общеобраз. учрежд. — 2-е изд., дораб. / С.И. Заир-Бек, И.В. Муштавинская. — М.: Просвещение, 2011 — 223 с.
- 7 Халперн Д. Психология критического мышления / Д. Халперн. — СПб.: Питер, 2000. — 499 с.

М.Ж. Спанов, Г.Ж. Есиркеп

Роль критического мышления в преподавании философии

В статье рассмотрены эффективные способы обучения технологии критического мышления философии. Мышление является основой всех когнитивных действий или процессов и уникально для человека. Мышление — одна из особенностей, отличающих людей от других существ. Мышление — это изменение некоторых внутренних представлений. В этом случае способность мыслить разумно является фундаментальной ситуацией в нашей жизни. Декарт утверждал, что мышление — это рассуждение, а разум — это простая цепочка идей. При рассмотрении с этой точки зрения стили обучения и концепции критического мышления имеют разные характеристики. Критическое мышление — это особая способность. При поиске термина «критическое мышление» становится ясно, что существуют значения, предлагаемые в рамках философии и психологических наук. Только при критическом мышлении студенты могут качественно усвоить новые знания. Ведь сами, приобретая знания, продвигаются вперед, подвергая сомнению гипотезы, анализируя и синтезируя события, разрабатывая новые гипотезы. Это, в свою очередь, указывает на то, что критическое мышление является источником формирования знаний. Особенно важно критическое мышление в преподавании философии. В преподавании философии на основе этой технологии студенты могут анализировать, оценивать, интерпретировать или синтезировать информацию, творческое мышление побуждает их формировать доказательства, решать проблемы или делать выводы. Критическое мышление — это стимул к независимому мышлению. Применение технологии развития критического мышления на уроках философии направлено на принятие самостоятельных решений и выбор направления изучения темы.

Ключевые слова: критическое мышление, философия, образование, метод, развитие, технологии, информация, обучение, инновации.

M.Zh. Spanov, G.Zh. Yessirkep

The role of critical thinking in teaching philosophy

In the article the effective ways of critical thinking technology in teaching philosophy were discussed. Thinking is the basis of all cognitive actions or processes and is unique to a person. Thinking is one of the features that distinguish people from other living beings. Thinking means changing some internal representations. In this case, the ability to think reasonably is a fundamental condition in our life. Descartes argued that thinking is reasoning, and reason is a simple chain of ideas. When viewed from this perspective, learning styles and critical thinking concepts have different characteristics. Well, critical thinking is a special ability. In the search for the term critical thinking, it becomes clear that there are meanings that are presented within the sciences of philosophy and psychology. It is only when students think critically that they can learn new knowledge qualitatively. After all, when they acquire knowledge, they move forward by questioning hypotheses, analyzing and synthesizing events, and developing new hypotheses. This, in turn, indicates that critical thinking is the source of knowledge formation. Critical thinking will be especially important in teaching philosophy. In teaching philosophy, on the basis of this technology, students can analyze, evaluate, interpret or synthesize information, creative thinking motivates to form an argument, solve a problem or reach a conclusion. Critical thinking is an incentive for independent thinking. The use of technology for the development of critical thinking in philosophy lessons, aimed at making independent decisions and choosing the direction of research of the topic.

Keywords: critical thinking, philosophy, education, method, development, technology, information, teaching, innovation.

References

- 1 (1996). XXI gasyrdagy khalyqaralyq bilim beru komissiiasynyn UNESCO esebi [UNESCO report of the International Commission on education in the XXI century]. Paris: UNESCO basylmy [in Kazakh].
- 2 Avenarius, R. (1913). *Filosofiia kak myshlenie o mire, soglasno printsipu naimenshei mery sily: Prolegomeny k kritike chistogo opyta* [Philosophy, as thinking about the world, according to the principle of the least measure of force: Prolegomena to the criticism of pure experience]. Saint Petersburg: Obrazovanie [in Russian].
- 3 (2021). XIV Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia studentov i shkolnikov «Molodezh i innovatika» — XIV International Scientific and Practical Conference of students and schoolchildren “Youth and Innovation” [in Russian].
- 4 Shakirova, D.M. (2019). *Kriticheskoe myshlenie* [Critical thinking]. Kazan: GAOU DPOIRO RT [in Russian].
- 5 Kornienko, R.E. (2010). *Tekst skvoz prizmu filosofii M.M. Bakhtina* [The text through the prism of M.M. Bakhtin's philosophy]. *Znanie. Ponimanie. Umenie — Knowledge. Understanding. Ability*, 1, 128–133 [in Russian].
- 6 Zair-Bek, S.I. & Mushtavinskaia, I.V. (2011). *Razvitie kriticheskogo myshleniia na uroke: posobie dlia uchitelei obshcheobrazovatelnykh uchrezhdenii: 2-e izdanie, dorabotannoe* [The development of critical thinking in the classroom: a manual for teachers of general education. Institutions: 2nd ed.]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 7 Halpern, D. (2000). *Psikhologiiia kriticheskogo myshleniia* [The Psychology of Critical thinking]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Спанов Мейірхан — философия ғылымының кандидаты, философия кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <http://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

Есіркеп Гүлбану — аға оқытушы, магистр, философия кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <http://orcid.org/0009-0001-5594-395X>

Information about the authors

Spanov Meirkhan — PhD, Department of philosophy, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Yessirkep Gulbanu — Senior lecturer, Department of philosophy, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

G.M. Turebayeva¹ , A.K. Abdina² *, A.A. Uyzbayeva²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Astana IT University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: turbayevagaukhar@gmail.com, ainur.abdina@astanait.edu.kz, anar.uyzbayeva@astanait.edu.kz)

Existentialist Perspectives on Emotional Intelligence in Coaching in Foreign Studies

In the modern world, coaching activities are gaining increasing popularity. Coaching, at its fundamental core, is based on the philosophy of existentialism and is aimed at changing (improving) society's life. This article provides a philosophical justification for coaching. The phenomenon of coaching is considered through the prism of the fundamental concepts of existentialist philosophy, namely: existential authenticity, existential choice, and existential anxiety, from the perspective of existentialist philosophers such as J-P. Sartre, S. Kierkegaard, M. Heidegger, and M. Merleau-Ponty. The authors demonstrate the interconnection of existential philosophy, emotional intelligence, and their role in modern coaching. However, there are several challenges, including ethical issues in coaching, finding a balance between existential exploration and emotional intelligence, as well as adapting the approach to different coaching contexts. Coaches need through training to integrate effectively existential principles with emotional intelligence. Beyond coaching, this integration has broader philosophical and psychological implications, encouraging self-discovery and emotional regulation in personal development, leadership, and individual and societal well-being. As a result, ethical questions arise, as existential coaching prompts clients to reflect on the ethical aspects of their choices, emphasizing empathy and ethical decision-making. The synthesis of existential foundations and emotional intelligence in coaching offers a transformative path to self-awareness, contributing to more effective performance for both clients and coaches.

Keywords: existentialism, emotional intelligence, coaching, ethical considerations, authenticity, choice, freedom, anxiety, self-awareness, empathy.

Introduction

In contemporary coaching practices, the confluence of existentialist philosophy and emotional intelligence has emerged as an intriguing subject of exploration. Existentialism, a philosophical framework that delves into fundamental questions of human existence, freedom, and choice, is now being scrutinized for its potential influence on the comprehension and application of emotional intelligence within the coaching context. This article embarks on a scholarly inquiry, with the aim of elucidating the theoretical foundations, practical implications, and the harmonious interplay of existentialist perspectives and emotional intelligence in coaching.

The central objective of this research is to analyze how existentialist perspectives exert influence on the comprehension and application of emotional intelligence in coaching. The research question guiding this inquiry is as follows: How is the understanding and utilization of emotional intelligence in coaching shaped by existentialist perspectives? This question takes center stage, as it propels the exploration into the nuanced interrelationship between philosophical underpinnings and the practical dynamics of coaching.

The significance of this exploration resides in its potential to deepen the comprehension of the multifaceted nature of coaching. Existentialist philosophy, characterized by its emphasis on individual authenticity, freedom, and the confrontation of life's inherent uncertainties, has the capacity to infuse coaching practices with philosophical depth. This, in turn, can foster a more holistic understanding of emotional intelligence, a vital element in coaching relationships.

Furthermore, the intersection of existentialism, emotional intelligence, and coaching addresses a notable gap in the existing body of literature. While emotional intelligence has been studied extensively in the context of coaching, the impact of existentialist philosophy on the interpretation and utilization of emotional intelligence remains underexplored. This inquiry seeks to bridge this gap, contributing to a more comprehensive understanding of how coaching can be enriched through the integration of philosophical perspectives.

---

* Corresponding author's e-mail: ainur.abdina@astanait.edu.kz

Methodology and research methods

Existentialism, a philosophical system exploring profound questions of human existence, freedom, and choice, is increasingly being examined for its potential impact on the understanding and application of emotional intelligence in the coaching context.

Several methods and approaches of existentialism were employed in the development of this article. Firstly, existentialism emphasizes the importance of self-awareness and understanding one's existence for a better comprehension of emotions and their sources. Secondly, it underscores the freedom of choice and responsibility for one's decisions, directly influencing the management of emotions and interpersonal relationships.

Thirdly, existentialism raises the question of the search for meaning in life. In this context, the research discussed focuses on values that give meaning to life and influence emotional intelligence. Another method utilized in existentialism is the conscious experience of moments. In studies on emotional intelligence, methods can be employed to assess the extent to which individuals are aware of and live through their emotional states in the present moment.

Additionally, a crucial aspect of existentialist methodology is dialogue and interpersonal relationships. Consequently, within the scope of this article, the impact of interpersonal interactions on the development of emotional skills is of paramount importance.

Discussion

Existentialism is a direction in 20th-century philosophy in the continental Europe that focuses on the uniqueness of human existence. While the prominent figures of the philosophical direction were predominantly French, including notable names such as J-P. Sartre and S. de Beauvoir, along with compatriots like A. Camus, G. Marcel, and M. Merleau-Ponty, its conceptual foundation was established in the 19th century by pioneers like S. Kierkegaard and F. Nietzsche. Additionally, German philosophers from the 20th century, such as E. Husserl, M. Heidegger, and K. Jaspers, played a significant role, along with influential Spanish intellectuals like J. Ortega-y-Gasset and M. de Unamuno [1]. Rollo May considered existentialism is not just a philosophical movement but rather a cultural phenomenon that captures the deep emotional and spiritual dimensions of the contemporary human experience [2]. Key themes of existentialism include philosophy as a way of life, anxiety and authenticity, freedom and choice, situatedness, existence, and irrationality/absurdity. These existentialist concepts lay the philosophical groundwork that resonates with emotional intelligence within coaching. Some of them are analyzed below.

Existentialist philosophers assign great importance to the theme of the authenticity of human existence. The concept of authentic being encompasses the idea of individuals actively "creating themselves". True existence is determined by the conformity to freedom and the acceptance of responsibility. Sartre claims that the key and defining concept of existentialism is that a person's existence precedes their essence, meaning that an individual determines their goals and desires, creating himself, and thus "man is responsible for what he is". However, this responsibility extends to the idea that "he is responsible for all men" [3]. Existentialism posits that individuals can only find meaning in life by embracing their authentic selves and exercising their freedom of choice. Kierkegaard's poignant statement, "The most common form of despair is not being who you are", highlights the significance of authenticity. For Kierkegaard, authenticity involves a persistent individual quest for genuine faith, ultimately leading to becoming true to oneself. The authentic person is someone who is "willing to be one's own self." Authenticity demands a passionate, "personality defining" choice or commitment that connects and unifies fragments of our life into a focused and coherent entirety [4].

The most familiar conception of "authenticity" comes to us mainly from Heidegger's "Being and Time" of 1927. The word "authenticity" has become closely associated with Heidegger as a result of early translations of his work, and was adopted by Sartre and Beauvoir. In our daily lives, people inevitably adhere to the norms and values of the public world, often amenable to societal expectations. This leads to a sense of complacency and indifference regarding the question of existence, where we lose touch with our true selves, and as Heidegger puts it, "everyone is the other, and no one is himself"[5]. According to him, our existence is meant for our own sake; playing roles and expressing character traits contribute to actualizing a particular vision of humanity in our individual cases. Existence, from Heidegger's point of view, possesses a directedness our purposiveness that adds a sense of connection to our life stories.

Within the coaching relationship, authenticity serves as a fundamental concept, encouraging people to explore their true selves, acknowledge their emotions, and make choices aligned with their values and aspirations.

The philosophy of existentialism places considerable emphasis on formulating and resolving the issue of freedom, characterized as an individual's "choice" among numerous possibilities. Existentialists consider that human existence is inherently free. This freedom is not defined as "freedom of spirit" but as "freedom of choice", an aspect that cannot be taken away from individual. Thought life, a person comes to understand their essence and bears responsibility for every action they undertake.

J-P. Sartre believed that the essence of man is freedom, which entails the ability of a person to freely choose their own position. When faced with a situation requiring a decision, a person must make this choice independently. Only their decision will ultimately determine who they become. Human consciousness, by its nature, is inherently bound to freedom. When faced with the need to choose, an individual selects their path independently, deciding who they should be, without relying on external or internal support [6].

Other existentialists have attempted to articulate a more measured understanding of freedom. Kierkegaard claims that, as human existence involves both necessity and possibility, an extreme form of "anything-goes" freedom would result in the "despair of lack of necessity". Heidegger and Merleau-Ponty explore the concept "situated freedom", where choice is consistently embedded in and reliant upon the meaningful choices revealed by a specific social and historical context. Nietzsche highlights the influence of biological and historical factors that operate "behind our backs", impacting our decisions without our awareness. Despite recognizing such constraints, the existentialist belief that we can transcend our circumstances to become "creators" remains fundamental to their philosophy [7].

In the coaching context, clients are encouraged to make informed choices that reflect their emotional needs and aspirations, aligning with the principles of emotional intelligence. Viktor Frankl's assertion that "Between stimulus and response, there is a space. In that space is our power to choose our response" [8] underscores the existentialist perspective. Existentialist philosophy similarly underscores the significance of personal choices and their consequences in shaping one's existence.

Existential anxiety, a central theme in existentialism, arises from the confrontation with life's uncertainties and the responsibility of making authentic choices. This existential anxiety resonates with the emotional awareness and self-regulation components of emotional intelligence. Irvin D. Yalom's insight that "Anxiety is the mark of existential concern" [9] aligns existential anxiety with emotional intelligence. Clients often experience anxiety in their emotional responses, and coaching provides a valuable platform to navigate these emotions effectively. Coaches equipped with emotional intelligence can offer empathetic support, aiding clients in navigating their emotional struggles.

Emotional intelligence, a construct developed within psychology, pertains to the ability to recognize, understand, manage, and effectively use one's own emotions and those of others. In the coaching realm, emotional intelligence has garnered significant attention for its potential to enhance coaching effectiveness.

Theoretical Frameworks: Various theoretical frameworks, such as Daniel Goleman's model of emotional intelligence, have been applied to coaching [10]. These frameworks emphasize the importance of emotional awareness, empathy, and interpersonal skills, all of which resonate with existentialist ideals of authentic self-expression and meaningful human connections.

Practical Applications: Emotional intelligence is considered pivotal in coaching relationships, as it facilitates the coach's ability to understand and respond to the emotional needs of clients. As Goleman aptly put it, "Emotional intelligence is the sine qua non of leadership" [11]. Coaches equipped with emotional intelligence can create a safe space for clients to explore their feelings, enhancing the authenticity of the coaching process.

The literature reviewed thus far underscores the intersection between existentialist philosophy and emotional intelligence within coaching. Existentialist concepts, including authenticity, choice, and existential anxiety, inherently align with the principles of emotional intelligence, particularly in the coaching context. This interconnectedness forms the basis for a deeper understanding of the dynamics between existentialism and emotional intelligence in coaching.

In essence, coaching, rooted in the principles of helping individuals reach their potential, can be enriched through the integration of existentialist perspectives. By emphasizing authenticity, choice, and the management of existential anxiety, coaches can foster a more holistic and profound coaching relationship. Moreover, emotional intelligence serves as a vital tool in navigating the emotional terrain of coaching, aligning seamlessly with the existentialist ideals of authenticity and empathy. The amalgamation of these perspec-

tives holds the potential to transform coaching into an existential journey, where clients engage in profound self-discovery and self-actualization, guided by emotionally intelligent coaches.

The synthesis of existentialist perspectives with emotional intelligence in coaching offers a profound and holistic approach to personal and professional development. As explored by scholars like Kierkegaard, existentialism's emphasis on authenticity aligns closely with the emotional intelligence competency of self-awareness. Encouraging clients to explore their true selves and acknowledge their emotions is a fundamental aspect of coaching that resonates with existential ideals. Clients who are in touch with their authentic selves can better recognize and manage their emotions.

Existentialism's concept of choice corresponds with emotional intelligence's emphasis on self-regulation and interpersonal skills. Coaching empowers clients to make informed choices aligned with their emotional needs and aspirations, fostering emotional regulation and effective interpersonal interactions. The power to choose responses, as advocated by existentialists, finds a practical application in emotional intelligence coaching [12].

Existential anxiety, a hallmark of existentialism, parallels the emotional turmoil that individuals may experience in their emotional responses. Coaching provides a platform to navigate such emotional struggles effectively. Coaches equipped with emotional intelligence can offer empathetic support, aiding clients in managing their anxiety and emotional challenges.

The integration of existentialist ideas with emotional intelligence in coaching carries practical implications for both coaches and clients. Coaches can incorporate existentialist principles into their coaching practices by encouraging clients to explore their authentic selves, make conscious choices, and confront existential anxieties. By fostering authenticity, coaches create a safe and transformative space for clients to delve into their emotions [13].

Clients benefit from this integration by gaining a deeper understanding of themselves and their emotional responses. They develop the capacity to make choices aligned with their values and aspirations, leading to more meaningful and purposeful lives. Moreover, clients learn to navigate existential anxieties and emotional challenges with resilience and self-awareness [14]. As they progress through coaching, clients experience personal growth and a heightened sense of fulfillment.

While the integration of existential coaching and emotional intelligence holds immense promise, it is not without its challenges and limitations. One challenge lies in striking the right balance between existential exploration and emotional regulation. Intense existential discussions may trigger emotional responses that clients find challenging to manage [15]. Coaches must be adept at recognizing when to delve into existential themes and when to focus on emotional regulation strategies.

Another challenge pertains to the compatibility of this approach with different coaching contexts. Existential coaching may be more suitable for clients seeking profound self-discovery and meaning in their lives, while it may not align as seamlessly with clients in need of immediate performance improvement [16]. Coaches must tailor their approach to the unique needs and goals of each client.

Furthermore, coaches themselves must undergo rigorous training to integrate existentialist perspectives with emotional intelligence effectively. They should possess a deep understanding of existential philosophy, emotional intelligence frameworks, and the interplay between the two [17]. Without proper training and competence, coaches may struggle to provide the transformative experiences promised by this approach.

The integration of existential coaching and emotional intelligence extends beyond the coaching relationship. It carries broader philosophical and psychological implications that resonate with the core aspects of human existence. Existentialism, with its focus on authenticity and choice, challenges individuals to confront the deeper questions of their lives and embrace their unique paths [18]. Emotional intelligence, as a tool for navigating these journeys, aligns with the human quest for self-awareness and personal growth [19].

The synergy between these two paradigms reminds us of the importance of self-discovery and emotional regulation in the human experience. It prompts individuals to reflect on their values, aspirations, and emotional responses, fostering a deeper connection with themselves and others. This interconnectedness holds potential not only in coaching but also in personal development, leadership, and even societal well-being.

The integration of existential coaching and emotional intelligence brings forth a dimension of ethical considerations. Existentialism, at its core, invites individuals to take responsibility for their choices and actions [20]. Emotional intelligence, with its emphasis on empathy and ethical decision-making, aligns with this sense of responsibility.

Coaches who weave existentialist ideals into their practice are not only facilitating personal growth but also promoting ethical reflection. Clients are encouraged to consider the ethical implications of their choices,

not just in their personal lives but also in their interactions within the broader social context. Existential coaching challenges clients to ponder questions of meaning and values, encouraging them to lead more purposeful and ethically grounded lives.

The integration of emotional intelligence further accentuates the ethical dimension. Coaches with emotional intelligence are well-equipped to guide clients in navigating complex ethical dilemmas. They can help clients understand their own emotions and the emotions of others, fostering empathy and ethical sensitivity. This combination of existentialism and emotional intelligence lays the groundwork for clients to make ethical decisions aligned with their authentic selves.

In a world where ethical dilemmas abound, the fusion of existential coaching and emotional intelligence offers a potent antidote. It equips individuals not only with the tools to understand their own values and emotions but also with the capacity to empathize with the perspectives and emotions of others. This ethical underpinning extends beyond the coaching relationship, influencing how clients engage with the world around them.

By embracing authenticity, choice, and the confrontation of existential anxieties, clients embark on a profound journey of self-discovery and personal growth, all within an ethical framework. Coaches equipped with emotional intelligence guide clients through this journey, fostering emotional awareness, empathy, and effective emotional regulation. By embracing authenticity, choice, and the confrontation of existential anxieties, clients embark on a profound journey of self-discovery and personal growth,

In conclusion, this synthesis of existentialist perspectives and emotional intelligence in coaching offers a transformative pathway to enhanced self-awareness, personal growth, and the realization of one's authentic potential. Coaches and clients alike stand to benefit from this synergistic approach, provided that it is applied with sensitivity, competence, and ethical consciousness.

Conclusion

In summary, this exploration into the integration of existential coaching and emotional intelligence has uncovered significant insights into the realm of personal and professional development. Through a comprehensive analysis of relevant literature, several key findings have emerged that underscore the profound interplay between these two paradigms.

Firstly, the illumination of how existentialism, with its emphasis on authenticity, choice, and the confrontation of existential anxieties, deeply informs the understanding and application of emotional intelligence in coaching stands out. This synthesis provides a transformative pathway for clients, enabling them to embark on a profound journey of self-discovery, personal growth, and the realization of their authentic potential.

Furthermore, the fusion of existentialist perspectives and emotional intelligence offers a lens through which individuals can navigate complex ethical dilemmas. This ethical consciousness extends beyond the coaching relationship, influencing how clients engage with the world around them, fostering empathy and ethical sensitivity.

The significance of understanding how existentialism influences emotional intelligence in coaching cannot be overstated. This synergy enriches coaching practices, enabling coaches to create a safe and transformative space for clients to delve into their emotions, make informed choices, and navigate existential anxieties. Clients, in turn, benefit by gaining a deeper understanding of themselves and their emotional responses, leading to more meaningful and purposeful lives.

Looking ahead, there are promising directions for future research in this area. Scholars can delve deeper into the practical applications of integrating existentialism and emotional intelligence in various coaching contexts, assessing their effectiveness and adaptability. Additionally, investigations into the training and competence requirements for coaches seeking to incorporate existentialist perspectives into their practices can provide valuable insights.

Furthermore, exploring the impact of existential coaching and emotional intelligence beyond the individual level, such as within organizations and societal frameworks, offers fertile ground for future inquiry. Understanding how these paradigms can contribute to leadership, conflict resolution, and societal well-being presents exciting opportunities for research.

In conclusion, the synthesis of existentialist perspectives and emotional intelligence in coaching represents a transformative pathway to enhanced self-awareness, personal growth, and ethical consciousness. This endeavor holds the potential to shape the landscape of coaching and personal development, enriching the lives of individuals and fostering a deeper understanding of the human experience.

References

- 1 Stanford Encyclopedia of Philosophy. Existentialism. Published (n.d.). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/existentialism/>.
- 2 May R. The Discovery of Being. Writings in Existential Psychology / R. May. — W.W. Norton & Company, 1986.
- 3 Sartre J-P. Existentialism is Humanism / J-P. Sartre. — Meridian Publishing Company, 1989.
- 4 Stanford Encyclopedia of Philosophy. Authenticity. Published (n.d.). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/authenticity/>.
- 5 Heidegger M. Being and Time. Harper & Row / M. Heidegger. — 1962.
- 6 Sartre J-P. Being and Nothingness / J -P. Sartre. — Washington Square Press, 1993.
- 7 Менде Г. Очерки о философии жизни / Г. Менде. — М.: Знание, 1958.
- 8 Frankl V.E. Man's Search for Meaning / V.E. Frankl. — Beacon Press, 1946.
- 9 Yalom I.D. Existential Psychotherapy. Existential Psychotherapy Hardcover. Basic Books / I. D. Yalom. — 1980.
- 10 Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books / D. Goleman. — 1995.
- 11 Goleman D. Primal Leadership: Realizing the Power of Emotional Intelligence / D. Goleman, R. Boyatzis, A. McKee. — Business Review Press, 2002.
- 12 Mayer J.D. What is emotional intelligence? / J.D. Mayer, P. Salovey // In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), Emotional Development and Emotional Intelligence: Implications for Educators. Basic Books. — 1997.
- 13 Palmer S. The Handbook of Coaching Psychology: A Guide for Practitioners / S. Palmer, A. Whybrow. — Routledge. — 2018.
- 14 Yalom I.D. The Gift of Therapy: An Open Letter to a New Generation of Therapists and Their Patients. Harper Perennial / I.D. Yalom. — 2002.
- 15 Van Deurzen E. Existential Counselling & Psychotherapy in Practice. SAGE Publications / E. Van Deurzen. — 2002.
- 16 Prochaska J.O. Systems of Psychotherapy: A Transtheoretical Analysis / J.O. Prochaska, J.C. Norcross. Oxford University Press, 2018.
- 17 Van Manen M. Phenomenology of Practice: Meaning-Giving Methods in Phenomenological Research and Writing / M. Van Manen. Left Coast Press, 2014.
- 18 Camus A. The Myth of Sisyphus. Vintage / A. Camus. — 1947.
- 19 McCleskey J. Emotional intelligence and leadership: A review of the progress, controversy, and criticism / J. McCleskey // International Journal of Organizational Analysis. — 2014. — 22(1). — 76–93.
- 20 Spinelli E. The Interpreted World: An Introduction to Phenomenological Psychology. SAGE Publications / E. Spinelli. — 2005.

Г.М. Туребаева, А.Қ. Абдина, А.А. Уызбаева

Коучингтегі эмоционалды интеллект туралы шетелдік зерттеулердегі экзистенциалистік көзқарас

Қазіргі әлемде коучтердің (жаттықтырушылардың) қызметі күннен күнге танымал болып келеді. Коучинг, өзінің негізінде экзистенциализм философиясына сүйене отырып, қоғамның өмірін өзгертуге (жақсартуға) бағытталған. Мақалада коучингтің философиялық негіздемесі қарастырылған. Коучинг құбылысы экзистенциализм философиясының негізгі тұжырымдамаларына сәйкес зерттелген, атап айтқанда: экзистенциалды шынайылық, экзистенциалды таңдау және экзистенциалды жауапкершілік түсініктері экзистенциалистік философияның Ж.-П. Сартр, С. Кьеркегор, М. Хайдеггер, М. Мерло-Понти сынды белгілі өкілдерінің көзқарасына негізделген. Авторлар экзистенциализм философиясының, эмоционалды интеллекттің өзара байланысын және олардың қазіргі коучингтегі рөлін көрсетеді. Дегенмен, коучинг қызметінің этикалық мәселелерін, экзистенциалды зерттеу мен эмоционалды интеллект арасындағы тепе-теңдікті табуы және әртүрлі коучинг контекстеріне көзқарасты бейімдеу мәселесін қоса алғанда, бірқатар қиындықтар туындайды. Коучингпен айналысатын мамандар экзистенциализм принциптерін эмоционалды интеллектпен тиімді біріктіру үшін мұқият дайындықтан өтуі тиіс. Коучингтен тыс, бұл интеграция жеке дамуда, көшбасшылықта, жеке және қоғамдық әлауқатта өзін-өзі тану мен эмоционалды реттеуді ынталандыратын кеңірек философиялық және психологиялық салдарға ие. Нәтижесінде моральдық сұрақтар туындайды, өйткені экзистенциалды коучинг клиенттерді эмпатия мен этикалық шешім қабылдауға баса назар аудара отырып, өз таңдауының әртүрлі аспектілері туралы ойлауға итермелейді. Коучингтегі экзистенциалистік негіздер мен эмоционалды интеллект синтезі жеке тұлғаның өзін-өзі тануына трансформациялық жолды ұсынады, клиенттердің де, коучтердің де тиімді қызметіне ықпал етеді.

Кілт сөздер: экзистенциализм, эмоционалды интеллект, коучинг, этикалық ойлар, шынайылық, таңдау, еркіндік, мазасыздық, өзін-өзі тану, эмпатия.

Г.М. Туребаева, А.К. Абдина, А.А. Уызбаева

Экзистенциалистский взгляд на эмоциональный интеллект в коучинге в зарубежных исследованиях

В современном мире все большую популярность получает деятельность коучей. Коучинг в своей фундаментальной основе базируется на философии экзистенциализма и направлен на изменение (улучшение) жизни общества. В статье дано философское обоснование коучинга. Феномен коучинга рассмотрен сквозь призму основных концепций философии экзистенциализма а именно: экзистенциальной подлинности, экзистенциального выбора и экзистенциальной тревожности с точки зрения философов-экзистенциалистов, таких как Ж.-П. Сартр, С. Кьеркегор, М. Хайдеггер, М. Мерло-Понти. Авторы показали взаимосвязь философии экзистенциализма, эмоционального интеллекта и их роль в современном коучинге. Однако существует ряд трудностей, включая этические вопросы деятельности коучинга, нахождение баланса между экзистенциальным изучением и эмоциональным интеллектом, а также вопрос адаптации подхода к различным контекстам коучинга. Коучи должны пройти тщательное обучение для эффективного интегрирования принципов экзистенциализма с эмоциональным интеллектом. За пределами коучинга эта интеграция имеет более широкие философские и психологические последствия, поощряя самопознание и эмоциональную регуляцию в личностном развитии, лидерстве, индивидуальном и общественном благополучии. Вследствие чего возникают моральные вопросы, поскольку экзистенциальный коучинг подталкивает клиентов к размышлению о разных аспектах своего выбора с акцентом на эмпатию и этическое принятие решений. Синтез экзистенциалистских основ и эмоционального интеллекта в коучинге предлагает трансформационный путь к самосознанию личности, способствует более эффективной деятельности как клиентов, так и коучей.

Ключевые слова: экзистенциализм, эмоциональный интеллект, коучинг, этические соображения, аутентичность, выбор, свобода, тревожность, самосознание, эмпатия.

References

- 1 Stanford Encyclopedia of Philosophy. Existentialism. Published (n.d.). *base.garant.ru*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/existentialism/>.
- 2 May, R. (1986). *The Discovery of Being. Writings in Existential Psychology*. W.W. Norton & Company.
- 3 Sartre, J-P. (1989). *Existentialism is Humanism*. Meridian Publishing Company.
- 4 Stanford Encyclopedia of Philosophy. Authenticity. Published (n.d.). *base.garant.ru*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/authenticity/>.
- 5 Heidegger, M. (1962). *Being and Time*. Harper & Row.
- 6 Sartre, J-P. (1993). *Being and Nothingness*. Washington Square Press.
- 7 Mende, G. (1958). *Oчерки о философии жизни [Essays on the philosophy of life]*. Moscow: Znanie [in Russian].
- 8 Frankl, V. E. (1946). *Man's Search for Meaning*. Beacon Press.
- 9 Yalom, I. D. (1980). *Existential Psychotherapy*. Existential Psychotherapy Hardcover. Basic Books.
- 10 Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. Bantam Books.
- 11 Goleman, D., Boyatzis, R., & McKee, A. (2002). *Primal Leadership: Realizing the Power of Emotional Intelligence*. Business Review Press.
- 12 Mayer, J.D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), *Emotional Development and Emotional Intelligence: Implications for Educators*. Basic Books.
- 13 Palmer, S., & Whybrow, A. (2018). *The Handbook of Coaching Psychology: A Guide for Practitioners*. Routledge.
- 14 Yalom, I. D. (2002). *The Gift of Therapy: An Open Letter to a New Generation of Therapists and Their Patients*. Harper Perennial.
- 15 Van Deurzen, E. (2002). *Existential Counselling & Psychotherapy in Practice*. SAGE Publications.
- 16 Prochaska, J.O., & Norcross, J.C. (2018). *Systems of Psychotherapy: A Transtheoretical Analysis*. Oxford University Press.
- 17 Van Manen, M. (2014). *Phenomenology of Practice: Meaning-Giving Methods in Phenomenological Research and Writing*. Left Coast Press.
- 18 Camus, A. (1947). *The Myth of Sisyphus*. Vintage.
- 19 McCleskey, J. (2014). Emotional intelligence and leadership: A review of the progress, controversy, and criticism. *International Journal of Organizational Analysis*, 22(1), 76–93.
- 20 Spinelli, E. (2005). *The Interpreted World: An Introduction to Phenomenological Psychology*. SAGE Publications.

Information about the authors

Turebayeva Gaukhar — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0003-7408-3072>

Abdina Ainur — Doctor of philosophical sciences, Associate Professor, Department of General Educational Disciplines, Astana IT University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-1819-7492>

Uyzbayeva Anar — PhD, Associate Professor, Department of General Educational Disciplines, Astana IT University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-4354-705X>

Д.Г. Шорманбаева ^{*}, Р.М. Шарипова , А.В. Сиводедова ,
О.А. Шебалина , Е.Н. Ивлева

*Казахдинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан
(E-mail: yasmina-dinara@mail.ru, atkchild@gmail.com, akayota@mail.ru, sch.olga_enu@mail.ru, eivleva84@mail.ru)*

Межэтнические отношения: методология изучения межэтнического взаимодействия

Движение казахстанского общества к новому качеству жизни по пути развития мировой цивилизации невозможно без внутренней стабильности и консолидации, сохранения и укрепления межнационального согласия на всех уровнях отношений. В данной статье мы рассмотрим вопросы, связанные с проблемой межэтнического взаимодействия, профилактикой межэтнических конфликтов в Казахстане и предупреждением их через механизмы институционального регулирования, которое, на наш взгляд, является одним из самых эффективных способов формирования толерантных установок, ценности солидарности и взаимоуважения. Проблема межэтнических отношений является предметом пристального внимания ученых в рамках различных научных дисциплин, школ и направлений. Социально-гуманитарные науки изучают динамику межэтнических взаимодействий и разрабатывают концепции, теории, практические рекомендации по их гармонизации. Одним из ключевых факторов, влияющих на межэтнические отношения, является культурное разнообразие. Этнические группы отличаются своими языками, традициями, ценностями и обычаями. Уважение и признание культурных различий способствует пониманию и толерантности между людьми. Однако отсутствие межкультурного диалога и взаимопонимания может привести к конфликтам и напряженности. Межэтнические отношения рассматриваются как система, в которой элементы с разной долей могут быть, с одной стороны, объединены, но в то же время противопоставлены друг другу. Это сложный социальный процесс, включающий межкультурные и межэтнические коммуникации, кооперацию в сфере межэтнических отношений. При анализе сферы межэтнических отношений в центре внимания находятся поступки, образы действий, поведение людей разной национальности, при этом особое значение уделяется установкам, ценностям, которые отражают факты сознания межэтнического взаимодействия и коммуникации.

Ключевые слова: межэтнические отношения, межнациональное согласие, межэтническое взаимодействие, установки, ориентации, ценности, межэтнические конфликты, этнические группы, этнические общности.

Введение

Межэтническое взаимодействие, как динамическая система, в своем развитии проходит определенные стадии и этапы. Исторические факторы оказывают значительное влияние на формирование межэтнических отношений, именно они отражают их суть и специфику.

Первый класс явлений отражает важность понимания, как складывались отношения между народами на протяжении времени. Он включает в себя исторические события, традиции, культурные особенности, которые формируют коллективную память народа и могут оказывать влияние на текущие межэтнические отношения.

Второй класс явлений становится символом в ходе развивающихся отношений. Символы могут служить как сплачивающим фактором, объединяющим народы, так и разделяющим фактором, вызывающим споры и разногласия.

Третий класс явлений представляет собой особенности исторического пути каждого народа, влияющие на его восприятие и отношения с другими этносами.

Действительно, межэтническая напряженность является одним из важных аспектов изучения межэтнических отношений. Исследователи подходят к этому вопросу с разных точек зрения, но многие авторы соглашаются с тем, что конфликты и напряженность между этническими группами могут возникать на разных уровнях и в разных ситуациях, считая, что межэтническая напряженность является неизбежной константой. Как, например, Р. Мертон в теории социальной напряженности отмечал, тот факт, что люди делятся в зависимости от степени их предрассудков и уровня межэтнической напряженности.

^{*} Автор-корреспондент. E-mail: yasmina-dinara@mail.ru

Многих исследователей, в первую очередь, привлекает не столько изучение вопросов поддержания межэтнических отношений и их развитие, сколько именно межэтническое напряжение и дисбаланс.

Анализируя проблему межэтнических отношений, О. Шварц, А. Милососки и Г. Ахт сделали предположение о наличии межэтнической напряженности, которая присутствует практически всегда в той или иной степени в зависимости от социального контекста.

Д. Лейтин и Дж. Фиарон также подтвердили гипотезу о невозможности исключения межэтнической напряженности и различных «дефектов». Наиболее гармоничной стратегией для них является стремление сторон к сотрудничеству, созданию условий для уважительного взаимодействия, толерантности и взаимопониманию между различными этническими группами.

Можно отметить, что исследования межэтнических отношений, посвященные именно их толерантному и гармоничному развитию, имеют незначительное количество. Однако все больше в данной проблематике акцент смещен на феномен напряженности и конфликтогенности между этносами, так как в условиях конфликта межэтнический вопрос проявляется очень выразительно. Ситуация конфликта особенно ярко показывает внутреннее содержание взаимоотношений между этносами, что выражается в проявлении установок, убеждений и стереотипов этнических групп. Соответственно неприятие конфликтующих сторон, их различие в представлении образа мира и образа жизни превалируют в понимании этнического конфликта. Уровень, глубина этнических противоречий являются основным фактором, влияющим на напряженность и длительность этнического конфликта [1].

Предшественник структурного функционализма в социологии Эмиль Дюркгейм считает, что идеи и духовные ценности людей, которые они реализуют на практике, являются причинами социальных изменений. Он вводит в научный оборот понятие «аномии» и даёт ее интерпретацию, как особого состояния ценностно-нормативного вакуума, являющегося причиной возникающих конфликтов (Добренков, 1996). С исследованием общественных конфликтов в социологии конфликтов связывают имя немецкого философа и социолога Георга Зиммеля. По его мнению, история культуры — это исторический процесс социальных взаимоотношений, где основной дефиницией выступает история конфликтов и примирений, сходств и различий [2]. Следует отметить, что эта модель близка теории природы конфликтов американского социолога-теоретика XX века Талкотта Парсонса. В теории Т. Парсонса конфликт рассматривается как причина дезорганизации и дестабилизации жизни общества. Т. Парсонс считал, что основная задача государства состоит в поддержании бесконфликтного типа отношений между всеми элементами, составляющими общество. Это и позволит обеспечить равновесие, сотрудничество и взаимопонимание [3]. По мнению одного из известнейших представителей современной исторической социологии Чарльза Тилли, основными факторами социальных изменений являются процессы урбанизации, индустриализации, тип аграрных отношений, религия, а также процессы политической модернизации и централизации власти [4]. По теоретическим положениям сущности конфликта ценными представляются труды одного из основоположников социологии конфликта Льюиса Козера. Конфликт, по его мнению, является неотъемлемым свойством функционирования любого общества. Конфликт выполняет адаптивные и интегративные функции, способствует устойчивости индивидов, однако при неправильном развитии конфликт может осуществлять негативную или деструктивную функцию [5].

Согласно общей теории конфликта англо-американского экономиста и социолога Кеннета Боулдинга, для достижения результатов своей деятельности, благ актер использует не всегда экологичные методы, поэтому происходящие отношения в социуме в основе своей на конфликтной основе. Таким образом, одним из важных противовесов в решении конфликтности в социуме являются рациональность и этика. В работе социолога Ральфа Дарендорфа «Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы» анализируется, обосновывается суть социального конфликта, которая заключается в различии доступа к власти. Как отмечает Р. Дарендорф, конфликты можно регулировать, управляют ими в обществе социальные институты, которые вырабатывают правила поведения для конфликтующих сторон [6].

Причиной конфликта может быть противостояние групп социума по этническому вопросу и особым аспектом его возникновения может явиться высокий уровень эмоционального потенциала этнического самосознания, возможности этнического единства и солидарности. С точки зрения эволюционного подхода ученого Т. Ванханена, который сделал вывод в результате исследования достаточно большого эмпирического материала, о том, что сутью этнического конфликта всегда является проблема борьбы за ресурсы и распределения благ со стремлением к сохранению этнической иден-

тичности. Опираясь на концепцию «этнической семейственности» П. Ван ден Берге утверждает, что социальные взаимодействия следует строить в рамках одной этнической группы, поскольку частота вероятности возникновения конфликтов наиболее выражена в различных этнических группах. Это подтверждает исследовательский материал, по результатам которого объясняется, что этнические конфликты случаются наиболее часто в странах, где присутствует этническое многообразие в независимости от уровня социально-экономического развития.

Результаты исследования, посвящённого обзору отечественной теории и практики проблем межэтнических конфликтов в условиях социокультурной трансформации общества, показывают, что отечественный исследовательский интерес обращён к анализу особенностей государственной политики межнациональных отношений в Республике Казахстан.

Государственное регулирование межэтнических отношений активно изучается учёными в отечественной науке. К их числу относятся видные учёные республики, такие как М.А. Абишева, Е.Ж. Бабакумаров [7], К.Е. Кушербаев [8]. Большой аналитический материал по вопросам политической модернизации Казахстана представлен в докторской диссертации С.А. Дьяченко «Проблемы демократической модернизации в Казахстане (политологический анализ)» [9, 10]. Значение ценностного идеала, ценностного представления в религиозном дискурсе и анализ проблем межэтнической интеграции представлено в работах профессора Н.Ж. Байтеновой, по теме культуры межнациональных отношений, этнополитической общности представляет исследовательский интерес работы профессоров Р.Б. Абсаттарова, Т.С. Садыкова [11]. Духовно-нравственные основы организации социально-гражданской жизни на основе дискурсивного консенсуса отражены в работах учёных А.Н. Нысанбаева, А.Х. Бижанова [12].

Исследовательский материал о состоянии этнокультурной и языковой политики в стране, результатах опроса, проведённого среди казахстанских экспертов по межэтнической проблематике, указаны в публикации «Казахстанская модель этнополитики» члена Национального Курултая при Президенте Республики Казахстан Г.Т. Илеуовой [13]. Исторический ракурс, историческую политику изложили в своей работе этносемиологи А.Б. Галиев, Е.Ж. Бабакумаров, Ж.А. Жансугурова, А.Т. Перуашев [14].

Автор статьи «Социально-психологическая адаптация русских в суверенном Казахстане» Н.А. Логинова показывает, какие объективные сложности этнодемографического характера могут возникнуть на пути модернизации [15].

Особую исследовательскую ценность представляют результаты исследований в работах учёного Р.К. Кадыржанова, занимающегося вопросами идентичности. В современном обществе человек может отождествлять себя по-разному, в зависимости от окружения социальной реальности и ее требований, что может вызвать внутриличностный конфликт, который влияет на построение межличностных отношений. Формы построения межэтнических отношений гармоничных или напряженных, зависят от интенсивности внутриличностного конфликта, что позволяет не только понимать их сущность, но и находить методы воздействия на их урегулирование [16].

Исследование межэтнических отношений казахстанского общества сопрягается с задачами социально-политического развития страны в контексте Послания Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» от 16 марта 2022 г., требует переосмысления сложившихся подходов и принципов к общественному сознанию и гражданскому участию. Предстоящие изменения, направленные на построение Нового Казахстана и основанные на высокой культуре диалога и компромисса, диктуют потребность в формировании прочных толерантных установок как гарантии независимости казахстанского общества.

Студенческая молодёжь представляет собой ту социально-демографическую группу, которая находится в процессе становления и развития социокультурной и гражданской зрелости. Слабая вовлеченность молодых людей в систему общественных отношений, сохранение установок и стереотипов предшествующего поколения вызывают у них тяготение к идентификации и обособлению, конформизм и негативизм. Именно поэтому необходимо уделять особое внимание межэтническому взаимодействию в молодёжной среде.

Методология, методы и материалы

При написании научной статьи были использованы методы: структурно-функциональный, контент-анализ, метод анкетирования на основе многоступенчатого стратифицированного отбора. Метод анкетирования был использован для исследования причин межэтнических конфликтов и выявления

первичных установок среди студенческой молодежи, а также мониторинга влияния: образовательных и воспитательных факторов, уровня внутрилличностного конфликта на формирование этнической идентичности, и снижение уровня межэтнической напряженности среди молодежи. Для обработки результатов социологического исследования были использованы методы математической статистики.

С целью измерения уровня межэтнической солидарности среди молодежи Казахстана было проведено социологическое исследование. В качестве генеральной совокупности была выбрана молодежь старше 18 лет, постоянно проживающая на территории Казахстана. В исследовании использовалась маршрутная, случайная, квотная выборка. Выборочная совокупность опроса составила 1500 респондентов в 20 регионах Казахстана. Выборку составили:

- 1) по полу: мужчины — 60,3 %; женщины — 39,7 %;
- 2) по возрасту: 18–20 лет — 92,5 %; 21–35 лет — 5,7 %; 26–30 лет — 0,6 %; 31–34 года — 1,2 %;
- 3) по этносу: казахи — 73 %; русские — 17,6 %; другая национальность — 9,4 %;
- 4) по уровню образования: среднее профессиональное образование — 22,6 %; высшее образование — 72,3 %; магистратура — 3,8 %; докторантура — 1,3 %.

Результаты

Вопросы первой трети анкеты были призваны определить уровень социально-экономического самочувствия молодежи.

Общее распределение мнений показывает, что большинство респондентов вполне удовлетворены той жизнью, которая у них складывается. Вариант ответа «Скорее удовлетворен» выбрали 37,6 % опрошенных. Число тех, кто, скорее, не удовлетворены условиями жизни, составляет 8,1 %. Затруднились дать ответ на данный вопрос 4,4 % респондентов. Лишь 2,5 % опрошенных нами респондентов ответили, что совсем не удовлетворены жизнью. Такое распределение мнений говорит о высокой доле жизненного оптимизма у опрошенной молодежи и достаточной степени удовлетворенности жизнью (рис. 1).

В какой степени Вы лично как гражданин Казахстана, удовлетворены жизнью, которая у вас складывается

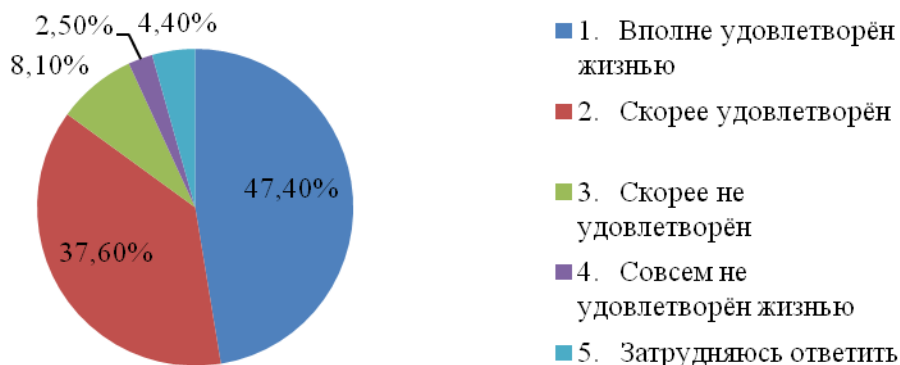

Рисунок 1. Степень удовлетворенности жизнью среди опрошенных, %

Выясняя мнение о том, насколько опрошенные удовлетворены той жизнью, которая у них складывается, большинство казахоязычных респондентов — 55,4 % указали, что вполне удовлетворены своей жизнью. Среди русскоязычных респондентов процент удовлетворенных жизнью составляет чуть ниже 39,3 %. Скорее удовлетворены своей жизнью как респонденты, говорящие на русском языке — 38 %, так и на казахском языке — 37,2 %. 12 % русскоязычных респондентов, скорее, не удовлетворены своей жизнью, среди респондентов, говорящих на казахском языке, данный процент значительно ниже и составляет всего 4,3 %. Совсем не удовлетворены жизнью 4,3 % русскоязычных респондентов и 0,7 % казахоязычных респондентов. Таким образом, мы видим, что казахоязычные респонденты более удовлетворены той жизнью, которая у них складывается, чем русскоязычные респонденты. Соответственно, можно предположить наличие влияния этничности и языка на уровень удовлетворенности жизнью (рис. 2).

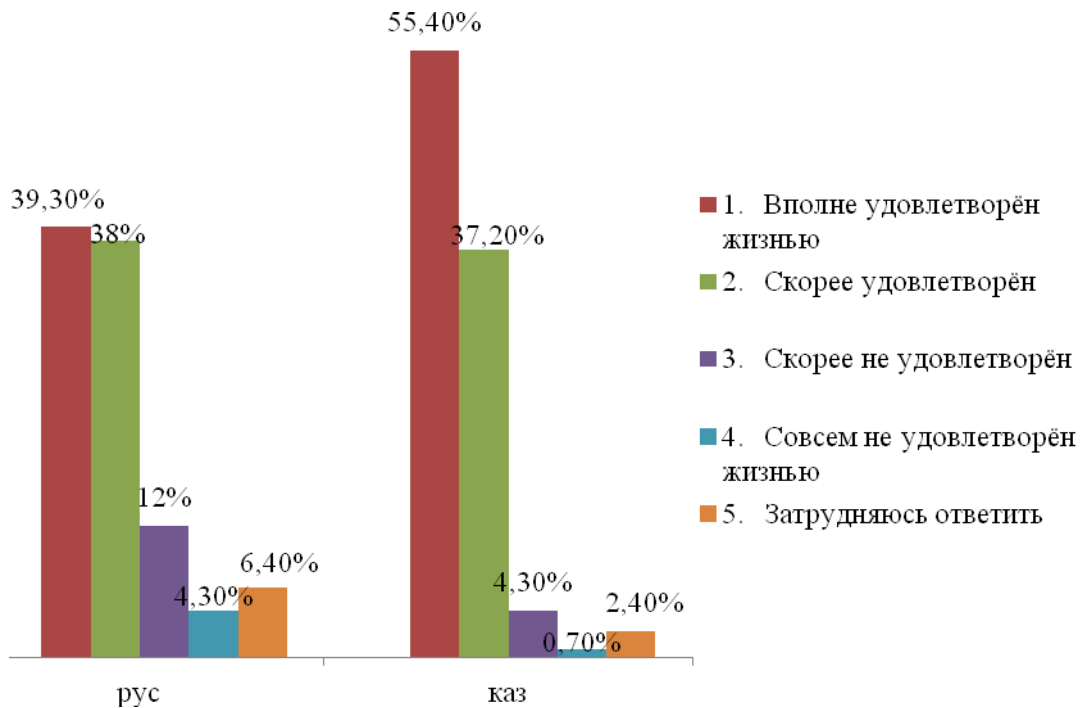

Рисунок 2. Распределение мнений об удовлетворенности жизнью среди опрошенных, %

Результаты опроса продемонстрировали высокую долю жизненного оптимизма у опрошенной молодёжи и достаточную степень удовлетворённости жизнью. При этом казахоязычные респонденты более удовлетворены той жизнью, которая у них складывается, чем русскоязычные респонденты.

Оценивая материальное положение по сравнению с прошлым годом, большинство казахоязычных респондентов — 63,8 % указали, что их материальное положение стало значительно лучше. Среди русскоязычных респондентов материальное положение значительно улучшилось у 24,2 % опрошенных. Немного улучшилось материальное положение у 29 % русскоязычных респондентов и у 20,2 % казахоязычных опрошенных. Не изменилось материальное положение у 36,1 % русскоязычных и 13,2 % казахоязычных опрошенных. 7,7 % респондентов, говорящих на русском языке, считают, что жизнь стала немного хуже, и лишь 2,3 %, говорящих на казахском языке. Значительно ухудшилось материальное положение у 3 % русскоязычных и 0,5 % казахоязычных респондентов. Анализ данных в разрезе языка показал, что материальное положение стало значительно лучше у казахоязычных респондентов, тогда как у русскоязычных оно несколько улучшилось либо же не изменилось.

Результаты опроса, в целом, показывают достаточно спокойную ситуацию социально-экономического самочувствия среди респондентов.

Еще один блок вопросов был связан с оценкой государственной межэтнической политики. Анализируя ответы респондентов, мы видим, что государственная межэтническая политика оценивается молодыми людьми положительно и уровень удовлетворённости высокий. Отметим высокую долю тех, кто не смог дать ответа на данный вопрос, что может быть связано с низким уровнем политической культуры молодёжи. Различия в степени удовлетворённости государственной межэтнической политикой среди казахоязычных и русскоязычных респондентов, на наш взгляд, не являются значительными (рис. 3).

Нам важно было выявить, насколько понимают различия между понятиями «нация» и «этнос» представители опрошенной молодёжи, мы убедились в том, что большая часть опрошенных демонстрируют высокий уровень понимания различий между категориями «нация» и «этнос».

При этом большая часть русскоязычных респондентов более чётко различает категории «нация» и «этнос», чем казахоязычные опрошенные, но казахоязычные респонденты чаще указывали, что нация включает в себя различные этносы.

В какой мере государство проводит политику по сохранению межэтнического согласия среди студенческой молодежи?

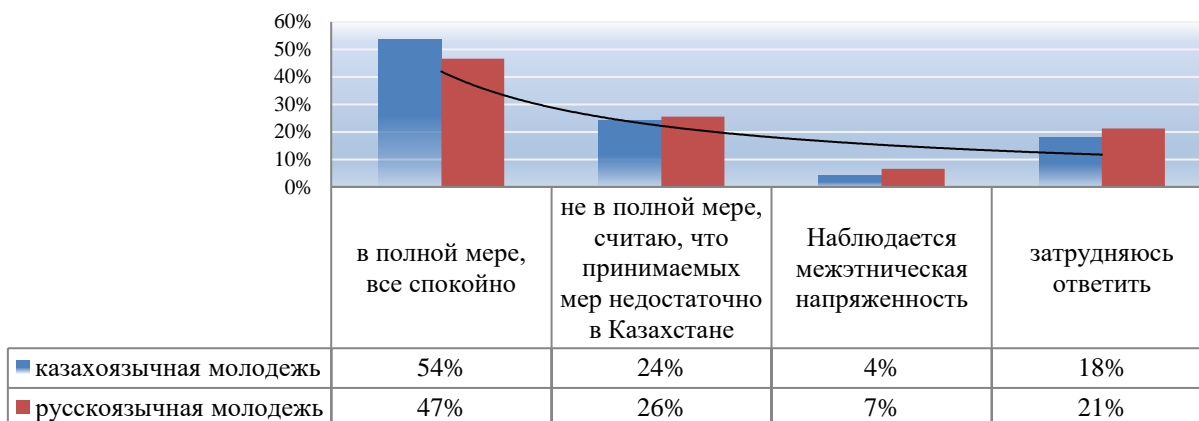

Рисунок 3. Распределение мнений о проводимой государственной политике по сохранению межэтнического согласия среди опрошенных, %

Мнения казахоязычных и русскоязычных респондентов на данный вопрос распределились следующим образом:

- нация — то гражданство, а этнос — это группа, объединенная общей культурой, языком, — так считают 43,2 % русскоязычных респондентов и 41,9 % казахоязычных респондентов;
- это одно и то же — так считают 30,3 % казахоязычных респондентов и 16,5 % русскоязычных;
- понятие «этнос» шире, чем понятие нация — так считают 24,5 % русскоязычных и 12,9 % казахоязычных респондентов;
- нация включает в себя различные этносы — так считают 15,9 % казахоязычных и 8,1 % русскоязычных респондентов;
- этнос включает в себя различные нации — так считают 9 % казахоязычных и 7,7 % русскоязычных респондентов. Большая часть русскоязычных респондентов более четко различает категории «нация» и «этнос», чем казахоязычные, но казахоязычные респонденты чаще указывали, что нация включает в себя различные этносы.

Большинство опрошенных молодых людей считают, что межэтнические отношения в их окружении либо не изменились, либо стали лучше. Не велика доля тех, кто считает, что эти отношения стали хуже. При этом, как казахоговорящие, так и русскоговорящие респонденты определяют межэтнические отношения как спокойные и хорошие.

При распределении ответов на вопрос о том, почему у некоторых людей возникает предвзятое (недоброжелательное) отношение, негативные эмоции по отношению к представителям другого этноса, наиболее число, как казахоязычных, так и русскоязычных респондентов считают, что это связано со стереотипами и предубеждениями (56,9 % русскоязычных и 45,5 % казахоязычных респондентов), а также из-за социокультурных особенностей — 26,4 % русскоязычных и 22,5 % казахоязычных респондентов, что подтверждает влияние установок, стереотипов, особенностей процесса социализации и социокультурной среды на межэтнические отношения.

Большинство студенческой молодежи положительно относится к представителям других этнических групп. Тех, кто относится к другим этносам «скорее, негативно» и «негативно», не более 5 %. Критерий языка не оказал влияния на распределение ответов на данный вопрос, то есть и казахоговорящие, и русскоговорящие респонденты положительно относятся к представителям другим этнических групп.

Отношение к другим этносам у большинства опрошенных формируется в процессе личного общения, в процессе социализации в семье, через влияние культурной среды и через образование. Основная доля казахоговорящих студентов формирует своё отношение к другим этносам чаще через культурное влияние среды, тогда как у русских респондентов это происходит чаще всего через личное общение.

Можно утверждать, опираясь на мнения опрошенных о том, что межэтнические отношения достаточно спокойные, так как практически равные доли участников опроса не сталкивались с недоброжелательным отношением в студенческой среде (среди студенческой молодёжи) из-за принадлежности к другому этносу. Опрошенные указали, что в профессорско-преподавательской среде отсутствует практика этнической дискриминации.

Уточнения о политике, проводимой вузом, в котором респонденты обучаются, показало, что большинство удовлетворены этими мерами — 39,2 % казахоязычных и 35,4 % русскоязычных респондентов, достаточно хорошо оценивают политику вуза 40 % казахоязычных респондентов и 35,6 % русскоязычных опрошенных. Недостаточной политикой и мерами по сохранению межэтнического согласия, которая проводится в вузе, считают 8,8 % русскоязычных респондентов и 6 % опрошенных, говорящих на казахском языке (рис. 4).

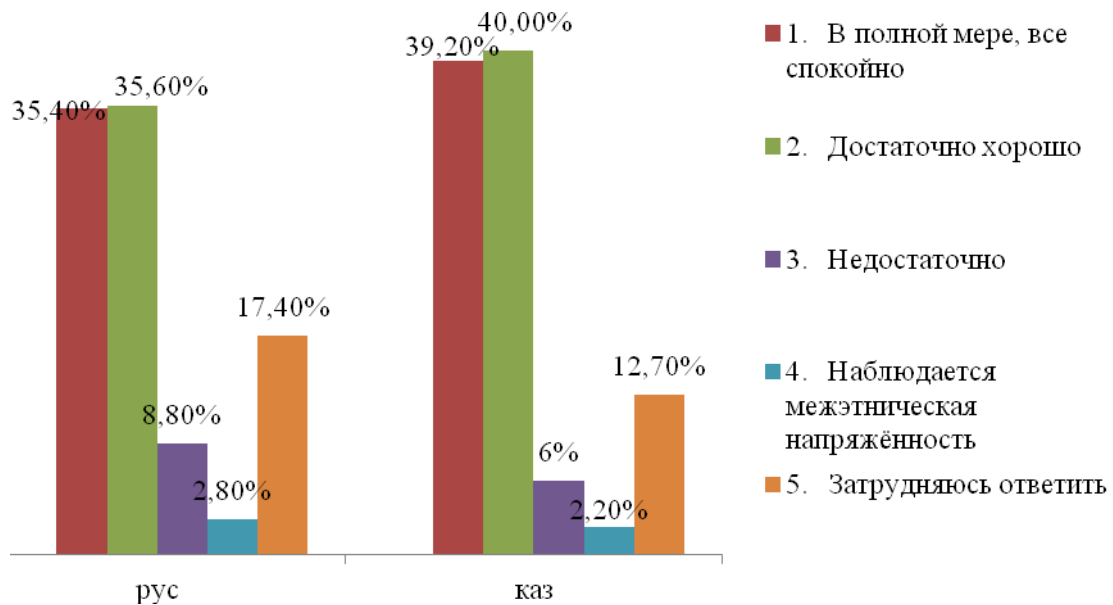

Рисунок 4. Степень удовлетворенности политикой по сохранению межэтнического согласия, проводимой вузами, %

Распределение ответов на вопрос о том, испытывали ли респонденты по отношению к себе дискриминацию или недоброжелательное отношение среди профессорско-преподавательского состава, администрации из-за принадлежности к другому этносу, большинство респондентов ответили, что не сталкивались с подобными ситуациями — 81,5 %. Затруднились дать ответ — 11,5 % опрошенных. Число тех, кто сталкивался с этим, составляет 7,1 %. Можно констатировать, что в профессорско-преподавательской среде отсутствует практика этнической дискриминации.

Эти данные об отсутствии практики этнической дискриминации в профессорско-преподавательской среде подтвердились и в разрезе языковой практики. Большинство как русскоязычных респондентов — 82,4 %, так и казахоязычных респондентов — 80,5 % ответили, что не испытывали. Испытывали на себе недоброжелательное отношение из-за принадлежности к другому этносу незначительная часть — 7,7 % казахоязычных респондентов и 6,6 % — русскоязычных опрошенных.

Уточняя о формах, в которых выражалось недоброжелательное отношение, было выяснено, что большинство опрошенных не испытывали недоброжелательного отношения — 77,7 %. Пренебрежительное отношение, насмешки испытывали 10,5 % респондентов. Число тех, кто сталкивался с оскорбительными высказываниями и грубостью, составляет 10,1 %. С драками столкнулись 8,2 % опрошенных. Вариант ответа «распускание слухов, клевета» выбрали 7,6 % респондентов. С недоброжелательным отношением в форме ухода от общения, игнорирования сталкивались 6,4 % опрошенных, «препятствование в предоставлении работы, в продвижении по службе» выбрали 3,8 % опрошенных. Таким образом, из числа тех, кто сталкивался с этнической дискриминацией, большинство указывает на такие ее виды, как насмешки, оскорбительные высказывания, грубость.

Основная доля участников анкетного опроса в достаточной мере знают историю своего этноса и хотели бы знать больше или же очень хорошо ее знают.

Критерий языка не оказал влияние на распределение мнений опрошенных, так как большинство русскоязычных и казахоязычных респондентов указали, что знают историю своего этноса (рис. 5).

В какой мере Вы знаете историю своего этноса и хотели бы знать больше?

Рисунок 5. Оценка респондентами уровня знаний об истории своего этноса, %

Выясняя мнения респондентов о причинах, почему у некоторых людей возникает предвзятое (недоброжелательное) отношение, негативные эмоции по отношению к представителям другого этноса, было выявлено, что большинство респондентов связывают их со стереотипами, предубеждениями — 51,2 %. Вариант ответа «в некоторых культурах прививают своим членам негативное отношение к определенным этносам, то есть это связано с воспитанием такого негативного отношения», выбрали 30,5 % опрошенных. Из числа опрошенных 27 % считают, что низкий уровень образованности людей вызывает предвзятое отношение по отношению к представителям другого этноса. Ответ «из-за социокультурных особенностей» указали 24,4 % опрошенных. Число тех, кто считает, что люди часто боятся того, что им неизвестно, возможно, поэтому выражают свое недоброжелательное отношение, составляет 21 %. Вариант ответа «это связано с негативным влиянием СМИ» выбрали 14,3 % опрошенных. Число тех, кто считает, что склонность к позиции родителей вызывает такое отношение, составляет 10,4 %. По мнению 6,3 % респондентов, экономическая несостоятельность человека вызывает недоброжелательное отношение по отношению к представителям другого этноса. Таким образом, основная доля опрошенных указала, что у некоторых людей возникает предвзятое отношение, негативные эмоции по отношению к представителям другого этноса из-за использования стереотипов, нетолерантного воспитания, низкого уровня образованности, социокультурных особенностей.

Изучая мнение респондентов о межэтнических браках, мы выяснили, что большинство респондентов считают, что брак возможен не только между представителями одного этноса — 58,3 %. Число тех, кто считает, что брак возможным только между представителями одного этноса, составляет 14,3 %. 10,5 % респондентов считают, что такой брак, скорее, не возможен, и 6,8 % склоняются к возможности заключения межэтнических браков. Причинами заключения браков между представителями одной национальности, респонденты, считающие, что межэтнический брак не возможен, в основном называли одинаковые традиции, обычаи, религия и язык.

Заключение

Результаты исследования показали, что для учебных заведений не характерны межэтнические конфликты. Государственная межэтническая политика оценивается молодыми людьми положительно, и уровень удовлетворенности высокий. Большинство опрошенных молодых людей считают, что межэтнические отношения в их окружении либо не изменились, либо стали лучше. Не велика доля тех, кто считает, что эти отношения стали хуже. При этом как казахоговорящие, так и русскоговорящие респонденты оценивают межэтнические отношения как спокойные и хорошие.

Основная часть опрошенной молодёжи считает, что основные причины межэтнических конфликтов заключаются в неравенстве правового статуса этносов, в низком уровне культурного развития людей и в завышенном/заниженном уровне этнического самосознания. Ответы опрошенных по языковому критерию показали, что для русскоязычных респондентов такими причинами являются: неравенство правового статуса этноса, завышенный/заниженный уровень этнического самосознания и низкий уровень культурного развития людей. Для казахоязычных респондентов такими причинами являются: неравенство правового статуса этноса, низкий уровень культурного развития людей и принадлежность к разным религиям. Ответы молодых людей в отношении возможности заключения межэтнических браков показали, что свыше половины опрошенных считают, что такие браки возможны и не более десятой части считают их невозможными. Но велика доля тех, кто сомневается в однозначном ответе на данный вопрос. Исследование показало высокий уровень межэтнической толерантности среди опрошенной казахстанской молодёжи к представителям других этнических групп. В качестве основных причин, которые влияют на негативное отношение к межэтническим бракам, были указаны различие традиций, обычаев и религии. Основная доля респондентов указала, что у некоторых людей возникает предвзятое отношение, негативные эмоции по отношению к представителям другого этноса из-за использования стереотипов, отсутствие толерантного воспитания, низкий уровень образованности, социокультурных особенностей. И этническому разобщению способствуют стереотипы, культурные различия и языковая политика.

Данное исследование финансируется Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19678453).

Список литературы

- 1 Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. — СПб.: Питер, 2008. — 544 с.
- 2 Степаненкова В.М. Борьба всех за всех: теория конфликта Георга Зиммеля / В.М. Степаненкова // Социологич. журн. — 1999. — №3. — С. 123–138.
- 3 Талкот П. Система современных обществ / П. Талкот; пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
- 4 Тилли Ч. От мобилизации к революции / Ч. Тилли; пер. с англ. Д. Карасева. — М.: Изд. дом ВШЭ, 2019. — 432 с.
- 5 Козер Л.А. Функции социального конфликта / Л. Козер; пер. с англ. О. Назаровой. — М.: Идея-пресс, 2000. — 295 с.
- 6 Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; пер. с нем. Л.Ю. Пантинной. — М.: РОССПЭН, 2002. — 284 с.
- 7 Бабакумаров Е.Ж. Республика Казахстан: «красный» рассвет на пороге XXI века? (Типы политического сознания и перспективы некоммунизма по результатам социологического опроса) / Е.Ж. Бабакумаров, М.С. Машанов, А.Ж. Шоманов. — Алматы, 1996. — 61 с.
- 8 Кушербаев К.Е. Геолитика Казахстана: состояние и перспективы / К.Е. Кушербаев. — Алматы: Институт развития Казахстана, 1996. — 227 с.
- 9 Дьяченко С.А. Казахстан политический: история, практика, личный опыт / С. А. Дьяченко. — Астана: Елорда, 2010. — 264 с.
- 10 Государство и политические партии: (Алматы, 27 апр. 1998 г.) / под ред. С.А. Дьяченко, М.У. Сеитова. — Алматы, 1998. — С. 269–272.
- 11 Воспитание культуры межнационального общения студентов: теория и практика / под ред. Р.Б. Абсаттаров, Т.С. Садыков. — Алматы, 1999. — 211 с.
- 12 Бижанов А.Х. Духовно-нравственные основы личностного самосознания / А.Х. Бижанов, А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2018. — № 7. — С. 5–17.
- 13 Казахстанская модель этнополитики / под ред. Р.Р. Илеуова. — Алматы, 2002. — 148 с.
- 14 Галиев А.Б. Межнациональные отношения в Казахстане: этнический аспект кадровой политики / А.Б. Галиев, Е.Ж. Бабакумаров, Ж.А. Жансугурова, А.Т. Перуашев. — Алматы: Ин-т развития Казахстана, 1994. — 63 с.
- 15 Логинова Н.А. Социально-психологическая адаптация русских в суверенном Казахстане / Н.А. Логинова // Мысль. — 1995. — № 7. — С. 37–42.
- 16 Кадыржанов Р.К. Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе / Р.К. Кадыржанов, К.Ж. Нугманова, А.Г. Косиченко, Ф.К. Бисенбаев. — Алматы: Акыл кітабы, 1997. — 219 с.

Д.Г. Шорманбаева, Р.М. Шарипова, А.В. Сиводедова,
О.А. Шебалина, Е.Н. Ивлева

Этносаралық қатынастар: этносаралық өзара іс-қимылды зерттеу әдістемесі

Әлемдік өркениетті дамыту жолында қазақстандық қоғамның жаңа өмір сапасына қарай қозғалысы ішкі тұрақтылық пен консолидациясыз, қарым-қатынастардың барлық деңгейінде ұлтаралық келісімді сақтау мен нығайтусыз мүмкін емес. Мақалада этносаралық өзара іс-қимыл мәселесін, Қазақстандағы этносаралық қақтығыстардың алдын алуға және олардың алдын алуға байланысты сұрақтар институционалдық реттеу тетіктері арқылы қарастырылған, бұл біздің ойымызша, толерантты көзқарастарды қалыптастырудың ең тиімді тәсілдерінің бірі, яғни ынтымақтастық пен өзара сыйластық құндылықтары болып саналады. Тұрақты әлеуметтік және мәдени қашықтық, экономикалық дамудың біркелкілігі мен тұрақсыздығы, этникалық топтар құрамының диспропорциясы, қоғамның маргиналдануының өсуі жағдайында бейбіт интеграциялық процестерді қолдау және нығайту, әртүрлі этникалық топтар мен этникалық қауымдастықтардың өкілдері арасында үйлесімді қатынастар құру және сақтау маңызды міндеттердің бірі. Этносаралық қарым-қатынастар мәселесі әртүрлі ғылыми пәндер, мектептер мен бағыттар аясында ғалымдардың жіті назарында. Этносаралық қатынастар әр түрлі үлестері бар элементтер жиынтығы ретінде бір жағынан біріккен, сонымен қатар бір-біріне қарама-қарсы болуы мүмкін жүйе ретінде қарастырылады. Бұл мәдениетаралық және этносаралық коммуникацияларды, этносаралық қатынастар саласындағы ынтымақтастықты қамтитын күрделі әлеуметтік процесс. Этносаралық қатынастар саласын талдау барысында ұлтаралық өзара іс-қимыл мен қарым-қатынас санасының фактілерін көрсететін көзқарастар мен құндылықтарға ерекше мән бере отырып, әртүрлі ұлт өкілдерінің іс-әрекетіне және мінез-құлқына ерекше мән беріледі.

Кілт сөздер: этносаралық қатынастар, ұлтаралық келісім, этносаралық өзара іс-қимыл, көзқарастар, бағдарлар, құндылықтар, этносаралық қақтығыстар, этникалық топтар, этникалық қауымдастықтар.

D.G. Shormanbayeva, R.M. Sharipova, A.V. Sivodedova,
O.A. Shebalina, Ye.N. Ivleva

Interethnic relations: a methodology for studying interethnic interaction

The movement of Kazakhstani society towards a new quality of life along the path of development of world civilization is impossible without internal stability and consolidation, preservation and strengthening of interethnic harmony at all levels of relations. The scientific research is focused on the study of interethnic interaction, prevention of interethnic conflicts in Kazakhstan and their prevention through institutional regulation mechanisms, which in our opinion is one of the most effective ways to form tolerant attitudes, values of solidarity and mutual respect. In conditions of continuing social and cultural distance, uneven and unstable economic development, disproportionate composition of ethnic groups, increasing marginalization of society, it becomes an important task to maintain and strengthen peaceful integration processes, create and preserve harmonious relations between representatives of various ethnic groups and ethnic communities. The problem of interethnic relations is the sphere of scientific interests of various sciences, schools and directions. Interethnic relations are considered as a system in which a set of elements with different shares can be, on the one hand, united, but at the same time opposed to each other. This is a complex social process, including intercultural and interethnic communications, cooperation in the field of interethnic relations. When analyzing the sphere of interethnic relations, the focus is on the actions, courses of action, and behavior of people of different nationalities, with special importance given to attitudes and values that reflect the facts of consciousness of interethnic interaction and communication.

Keywords: interethnic relations, interethnic harmony, interethnic interaction, attitudes, orientations, values, interethnic conflicts, institutional regulation mechanisms, intercultural communications, ethnic groups and ethnic communities.

References

- 1 Grishina, N.V. (2008). *Psikhologiya konflikta [Psychology of conflict]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
- 2 Stepanenkova, V.M. (1999). Borba vseh za vseh: teoriia konflikta Georga Zimmelia [The fight of all for all: Georg Simmel's theory of conflict]. *Sotsiologicheskii zhurnal — Sociological journal*, 3, 123–138 [in Russian].
- 3 Talkot, P. (1998). *Sistema sovremennykh obshchestv [System of modern societies]*. (L.A. Sedov, A.D. Kovalev, Trans.). Moscow: Aspekt Press [in Russian].

- 4 Tilli, Ch. (2019) *Ot mobilizatsii k revoliutsii [From mobilization to revolution]*. (D. Karasev, S. Moiseev, Trans.). Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 5 Kozer, L.A. (2000). *Funktsii sotsialnogo konflikta [Functions of social conflict]*. (O. Nazarova, L. Ionin, Trans.). Moscow: Ideia-press [in Russian].
- 6 Darendorf, R. (2002). *Sovremenni sotsialnyi konflikt. Ocherk politiki svobody [Modern social conflict. Essay on the Politics of Freedom]*. (L. Pantina, Trans.). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 7 Babakumarov, E.Zh., Mashanov, M.S., & Shomanov, A.Zh. (1996). *Respublika Kazakhstan: «krasnyi» rassvet na poroge XXI veka? (Tipy politicheskogo soznaniia i perspektivy neokommunizma po rezultatam sotsiologicheskogo oprosa) [Republic of Kazakhstan: “red” dawn on the threshold of the 21st century? (Types of political consciousness and prospects for neo-communism according to the results of a sociological survey)]*. Almaty [in Russian].
- 8 Kusherbaev, K.E. (1996). *Geolitika Kazakhstana: sostoianie i perspektivy [Geolitics of Kazakhstan: state and prospects]*. Almaty: Institut razvitiia Kazakhstana [in Russian].
- 9 Diachenko, S.A. (2010). *Kazakhstan politicheskii: istoriia, praktika, lichnyi opyt [Political Kazakhstan: history, practice, personal experience]*. Astana: Elorda [in Russian].
- 10 Diachenko, S.A., & Seitova, M.U. (Eds.). (1998). *Gosudarstvo i politicheskie partii: (Almaty, 27 april 1998 goda) [State and political parties (Almaty, April 27, 1998)]*. Almaty [in Russian].
- 11 Absattarov, R.B., & Sadykov, T.S. (Eds.). (1999). *Vospitanie kultury mezhnatsionalnogo obshcheniia studentov: teoriia i praktika [Fostering a culture of interethnic communication among students: theory and practice]*. Almaty [in Russian].
- 12 Bizhanov, A.H., & Nysanbaev, A.N. (2018). Dukhovno-nravstvennye osnovy lichnostnogo samosoznaniia [Spiritual and moral foundations of personal self-awareness]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy*, 7, 5–17 [in Russian].
- 13 Pleuova, P.P. (Ed.). (2002). *Kazakhstanskaia model etnopolitiki [Kazakhstan model of ethnopoltics]*. Almaty [in Russian].
- 14 Galiev, A.B., Babakumarov, E.Zh., Zhansugurova, Zh.A., & Peruashev, A.T. (1994). *Mezhnatsionalnye otmosheniia v Kazakhstane: etnicheskii aspekt kadrovoi politiki [Interethnic relations in Kazakhstan: the ethnic aspect of personnel policy]*. Almaty: Institut razvitiia Kazakhstana [in Russian].
- 15 Loginova, N.A. (1995). Sotsialno-psikhologicheskaia adaptatsiia russkikh v suverennom Kazakhstane [Socio-psychological adaptation of Russians in sovereign Kazakhstan]. *Mysl — Thought*, 7, 37–42 [in Russian].
- 16 Kadyrzhanov, R.K., Nugmanova, K.Zh., Kosichenko, A.G., & Bisenbaev, F.K. (1997). *Obshchechelovecheskie i natsionalnye tsennosti v izmeniaiushchemsia obshchestve [Universal and national values in a changing society]*. Almaty: Aqyl kitabiy [in Russian].

Сведения об авторах

Шорманбаева Динара — PhD, заведующая кафедрой Ассамблеи народа Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-2583-0329>

Шарипова Руфина — магистр философских наук, старший преподаватель кафедры АНК и СГД, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-7207-9086>

Сиводедова Анастасия — магистр социологии, старший преподаватель кафедры АНК и СГД, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0009-0002-7031-5334>

Шебалина Ольга — старший преподаватель, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-7641-2528>

Ивлева Евгения — магистр социальных наук, старший преподаватель кафедры Ассамблеи народа Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-1571-3831>

Information about the authors

Shormanbayeva Dinara — PhD, Head of the Department of socially-humanitarian disciplines and Assembly of people of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.

Sharipova Rufina — Master of philosophy, Senior Lecturer at the Department of socially-humanitarian disciplines and Assembly of people of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.

Sivodedova Anastasia — Master of sociology, senior Lecturer at the Department of socially-humanitarian disciplines and Assembly of people of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.

Shebalina Olga — Senior Lecturer, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.

Ivleva Evgeniya — Master of Social Sciences, Senior Lecturer at the Department of socially-humanitarian disciplines and Assembly of people of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan.

Ж.И. Даулбаева¹ , Б.Ж. Абдрашева² , М.Д. Тлебалдиева³

¹Медицинский университет «Астана», Астана, Казахстан;

²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: d_jannat@mail.ru; banu_26_02@mail.ru; merusha_1985@mail.ru)

Методы познания в суфийском учении ибн Араби

Суфизм представляет собой один из значительных и величайших духовных феноменов, сыгравших огромную роль в жизни мусульманского мира. В странах Центральной Азии суфизм выполнял роль теоретического и практического образца исламской культуры. Поэтому в настоящее время, когда перед странами постсоветского пространства стоит проблема национальной идентификации, особенно актуальными являются вопросы, связанные с духовным наследием, в ряду которых находится суфизм. Для глубокого понимания этого религиозного феномена необходимы детальные исследования работ известных теоретиков. Практически все работы Великого суфия посвящены теме Богопознания, познания мира и человека. На основе анализа работ мыслителя и известных исследований современных авторов авторы статьи постарались показать типы познания, представленные в работах ибн Араби. В статье были использованы методы компаративного анализа, парадигмального подхода и общепсихологических исследований. Вместе с тем, рассмотрены различные позиции понимания гносеологических идей ибн Араби в исследовательской среде. Авторы стремились показать, что учение ибн Араби о познании имеет характер не только мистического порядка, но и философской концепции. Сама доктрина суфизма так же, как и философия, предполагает постоянный поиск истины не как данности в готовом виде, которая в конце концов овладевает человеком, а как постижение истины, которая расширяет все границы духовного мышления и ведет к тому, что человек владеет такой истиной. Философское учение ибн Араби о познании нацелено на «добывание» истины, которая всегда служит человеку.

Ключевые слова: вера, знание, рационализм, суфизм, иррационализм, интуитивизм, мистика, познание, логика, теология.

Введение

«Великий шейх суфизма» ибн Араби был одним из тех мыслителей, которые оказали большое влияние на развитие суфизма. Многочисленные труды ученого-мистика содержат самобытный и глубокий материал, позволяющий поставить его наследие в ряд с наиболее влиятельными философскими системами в мировой истории. Именно ибн Араби сумел придать суфизму характер новой философской системы. Поэтому работы мыслителя представляют значительный интерес для практического и философского исследования мистического течения ислама, составляющего важный компонент мусульманской культуры. Наряду с другими мистическими традициями, суфизм является духовным и культурным феноменом, определившим многие аспекты жизнедеятельности огромного пласта социума. На протяжении многих десятилетий исследователи высказывают разные, порой противоречивые оценки понимания природы суфизма и его теории познания. Именно обращение к наследию ибн Араби может дать адекватное понимание гносеологических аспектов мистического течения ислама.

* Автор-корреспондент. E-mail: d_jannat@mail.ru

Целью данной статьи является раскрытие основных позиций гносеологии суфизма через философские идеи ибн Араби. Надо отметить, что в широкой философской исследовательской аудитории нет однозначного отношения к учению Великого шейха и его теории познания. В целом, в отношении вопросов гносеологии или познания можно выделить два лагеря, определяющие позицию мыслителя. С одной стороны, это исследователи, признающие рациональное, интуитивное и мистическое познание в учении суфия, с другой — те, кто придерживаются совершенно противоположной точки зрения, считая учение и идеи ибн Араби чисто мистическими.

Методы исследования

В связи с тем, что статья посвящена исследованиям учения ибн Араби было целесообразным использовать методы герменевтики, диалектики, тождества исторического и логического, и сравнительного анализа. Большое значение в написании статьи имел парадигмальный подход А. Смирнова, который посвящен реконструкции методов исследования самого ибн Араби. Исходя из того, что статья нацелена на раскрытие основных тенденций в познании Бога в суфизме, авторы делали акцент на обобщении идей и методов Богопознания, данных ибн Араби. Парадигмальный подход рассматривает смену философских направлений как закономерный процесс. При этом парадигмы определенного периода времени сменяют в истории друг друга и не могут быть «иерархизированы». То есть мы не можем говорить, средневековая философия «выше» или «ниже», чем античная и т.п.

Поэтому в данной статье философские идеи ибн Араби рассматриваются с позиции парадигмального подхода, в котором средневековая арабо-мусульманская философская традиция и, в частности, философия ибн Араби представляют собой самодостаточный и самобытный процесс.

Также в статье использованы классические формы философского анализа: диалектический подход, метод дедукции, анализа и синтеза.

Результаты и обсуждение

Ученые и просвещенные умы советской и постсоветской науки всегда проявляли внимание к Востоку, его духовной культуре. В ряду особенно таинственного и притягательного находились мистические направления, различные эзотерические практики. В частности, духовно-культурный феномен ислама — суфизм всегда вызывал исследовательский интерес.

Благодаря ученым-арабистам и исламоведам стало широко известно имя андалузского богослова, «Величайшего шейха», суфия Мухйи-ад-дина Мухаммада ибн Араби. В начале XX века на территории России и Средней Азии идеи ибн Араби впервые на научном уровне получили освещение в трудах основателей восточной ориенталистики В.В. Бартольда (1869–1930), И.Ю. Крачковского (1883–1951), Е.Э. Бертельса (1890–1957) [1].

В период становления советской науки, в 30–60-е годы, ученые полностью были вынуждены подчиниться идеологии того времени. Вся история философии была подчинена идее европоцентризма и линейного понимания развития истории. И арабо-мусульманская философия рассматривалась с позиции разделения на «линию Платона» и «линию Демокрита». Несомненно, что это стало тормозом на пути исследования суфизма и его выдающихся деятелей, таких как ибн Араби.

Ситуация стала постепенно меняться с середины 50-х годов. С этого периода стали появляться новые переводы и комментарии работ арабо-мусульманских философов, и акцент все больше ставился на философском анализе. Предметом исследования все чаще были вопросы соотношения веры и разума, мистического и рационального, философского и теологического.

В данной статье мы попытаемся рассмотреть различные позиции понимания теории познания ибн Араби, в частности, на соотношение рационального и мистического в учении великого шейха.

Прежде всего, надо отметить, что и философы, и суфии, как наиболее яркие искатели истины, имеют одну высокую цель — максимально расширить границы познания (мира, человека, Творца). Они часто выступают против *догматического* мышления разного рода изошренных апологетов науки или религии. Философы и суфии также не приемлют *ординарное мышление* большинства, основанного на заблуждениях, стереотипах и предубеждениях так называемого здравого смысла.

В этом смысле и философы, и суфии пытаются достичь Истины, то есть, обрести Истину. В ортодоксальном религиозном мировоззрении Истина дана в готовом виде, и дана она в Священном Писании и в толкованиях Авторитетов. Такой тип познания Истины может быть заранее застрахован от ошибок и сомнений. Человек может прожить свою жизнь в заранее очерченных рамках, где все явления жизни проходят через четкие и ясные требования. Но такая готовая и данная Истина овладевает

человеком, его поведением и мыслями. Истина, добываемая, не может застраховать человека от многочисленных ошибок и сомнений, но добытая Истина всегда служит человеку. Такой Истиной человек владеет. «Знай, что знание будет истинным лишь для того, кто знает вещи самолично» [2; 94].

Когда мы говорим о суфизме, то подразумевается именно такой способ постижения мира, Бога и Вселенной, в котором человек добывает сам Истину, вне зависимости от методов его познания.

Наследие Великого Шейха велико. На основе работ мыслителя были разработаны многочисленные концепции последующих суфийских ученых. Через свои произведения ибн Араби оказал огромное влияние на суфизм. Все исследователи сходятся во мнении, что в работах Шейха, и в особенности в «Мекканских откровениях», очень трудно уловить имманентную логику изложения. При внешнем прочтении складывается впечатление, что все главы и параграфы создают впечатление случайного набора. Но при более внимательном отношении, его тексты демонстрируют сильную внутреннюю логику и ясность.

Известный российский исследователь творчества ибн Араби академик А.Смирнов пишет, что для понимания внутренней структуры текстов Великого шейха необходимо знакомство со всем корпусом его философских текстов, а также знание общей проблематики всей арабо-мусульманской средневековой философии [3; 6]. В такой ситуации А. Смирнов предлагает поставить разноплановость во главу угла, которая может быть основанием реконструкции философской системы суфия.

Для всей средневековой арабо-мусульманской философии характерны определенный круг проблем и вопросов, без решения которых не обошелся бы ни один арабо-мусульманский мыслитель. Исходя из этого, А. Смирнов считает, что целесообразно в данной ситуации использовать парадигмальный подход.

Парадигма, как принято считать в науке, это определенный шаблон, который поддерживает тот или иной феномен. Парадигмы существуют не только в науке, но и в художественной сфере. Например, в изобразительном искусстве или в литературе парадигма представляет собой «законы жанра» того или иного направления. Отличаются парадигмы тем, что в науке они представляют собой четко выраженные образцы, по которым ученые апробируют свои новые идеи, то в художественной сфере эти законы чаще всего латентны и постигаются больше интуитивно.

Каждая парадигма конкретно исторична, она имеет строгие хронологические рамки. С течением времени возникает другая парадигма, которая сменяет предыдущую. Арабо-мусульманская философия представляла собой конкретную парадигму, имеющую свое предметное поле. А. Смирнов считает, что нельзя считать, что арабо-мусульманская философская традиция в чем-то «выше» или «ниже», чем античная, или она целиком заимствованная извне, напротив, следует признать, что внутренние стимулы преобладали над заимствованием извне. В данном контексте ученый выступает против позиции Г.А. Вольфсона и других мыслителей, которые считали, что арабо-мусульманская мысль полностью заимствована с античной древнегреческой философии [4].

Проблемное поле средневековой арабо-мусульманской философии включает в себя следующие вопросы: единство и единственность вечной божественной сущности и множественность сотворенных вещей, которые подвержены изменениям, возникновению и исчезновению. Это два главных постулата средневековой парадигмы, в которой третий постулат — утверждение человека как промежуточного и центрального элемента в системе отношений между Богом и миром. Человек есть микрокосм, в нем фокусируется весь мир, он отражает в себе мир-макрокосм. Мир исчерпывается человеком, но человек не исчерпывается миром, он устремлен к Богу, в человеке есть как черты мира, так и черты Бога.

Данный подход — парадигмальный анализ исследования — позволяет объединить суфийские учения в одно общее направление. Они объединяются в рамки единого проблемного поля, благодаря чему можно глубже понять философские идеи раннего и теоретического суфизма.

Итак, объектом гносеологических исследований ибн Араби являются мир, человек и Бог в их взаимосвязи. Три типа отношений между этими тремя компонентами приводят к трем методам познания: разделенность, частичное слияние и тождественность, что соответственно представляют собой рационализм, интуитивизм и мистицизм.

Когда мы говорим о разделенности, как о методе познания, то имеется ввиду разделенность между субъектом и объектом, причем разделенность онтологическая и гносеологическая. Рациональное познание принимает два вида деления: онтологическое — я не есть объект познания, и гносеологическое — мои мысли отделены от объекта.

Обычно мы понимаем под *рациональным методом познания* мира, человека или Бога использование нашим мышлением понятий, суждений, умозаключений. Этот метод широко используют философы. Ибн Араби описывает условия, необходимые для построения силлогизма. Рациональное знание составляет обязательный элемент познания. Благодаря методам рационального мышления мы узнаем, что преломляющийся через цветное стекло свет имеет другую окраску, сам же бесцветен. На основе дедуктивных умозаключений мы узнаем, что представляющееся нам маленьким Солнце во много раз больше Земли [2; 162]. Ибн Араби согласен с тем, что Бога можно познавать и рационально: «Знай, что откровение имеет [несколько сторон]: разумную, то есть то, что разум познает своей субстанцией, будучи освобожден от пут мыслей и индивидуального склада» [5; 79]. Но в данном случае мы должны строго придерживаться критериев и требований рационального познания. Поэтому рациональное знание ограничено, оно проистекает из его сути, из самого метода. В произведении «Геммы мудрости» суфий пишет, что путь рационального познания — это «прямая линия» между двумя пунктами, начальным и конечным: «Для него (рационалиста) существует «от» и «к» и то, что между ними» [3; 167]. Ибн Араби показал, что рационалисту приходится нарушать «правила игры», чтобы достичь цели.

Рационалистическая философия основана на идее безусловного существования единого самодостаточного Бога и сосредотачивается на двух постулатах — зависимость от него множественного тварного мира и центральное место человека в этом мире. Ибн Араби о единстве-единичности Бога пишет так: «Многочисленность связанностей Связанного не влияет на то, чтобы Ему быть Единым в Себе, равно как разделение того, о чем идет речь, не влияет на единичность речи» [6; 92]. Но согласно логике, множественное бытие не может быть следствием бытия единого, оно ущербно уже потому, что оно множественно и не совершенно. Бог совершенен, и он ни в чем абсолютно не нуждается. Следовательно, Бог един: «Знай, что именуемый Богом единичен по Самости».

Все попытки объяснить мир и божественную самость приводили к нарушению строгого единства последней. Ибн Араби на примере перипатетиков подробно это объясняет. Он пишет, что бытие мира не может быть следствием совершенства божественной самости. Самодостаточная, совершенная Божественная самость не нуждается в чем-то другом и множественном.

Согласно рациональному подходу, мы исследуем Бога через созданный им тварной мир. И соответственно, переносим все черты созданного им мира на Бога. Но, если следуя логике, мы будем действовать согласно методу исключения, то есть принимаем тезис о том, что мир отличен от Бога, то опять же никакого знания о нем не получим. Значит, понятие божественной самости исключает дедуктивное выведение из него бытия мира. Единственное, что может объяснить этот мир — введение категории «иллюзорного бытия» — *вуджут мутаваххам* — бытия неистинного. Мир иллюзорен, в нем нет подлинного бытия. Есть мир воображаемый, иллюзорный. Человек видит мир, так как он видит, всем людям предстает «мир видимости».

Итак, два постулата средневековой парадигмы требуют третьего — человека, как связующего звена божественного бытия и бытия мира. Человек видит мир через данную Богом способность воображения. Мир предстает как нечто, превышающее, и нечто, внеположенное истинному (Божественному) бытию. Логика такова: если действительное бытие может пониматься только как истинное бытие, то мир внеположенный Богу есть иллюзорный.

По ибн Араби, мир может быть увиден человеком и не как иллюзорный, то есть не как внеположенный божественной самости, а как мир в Боге.

Но, согласно рационалистической традиции, единое и божественное есть бытие абсолютное. В таком случае бытие человека иллюзорно. Одним лишь разумом решить эту проблему невозможно.

Следующий метод познания — интуитивный, эстетический, который основывается на «чувстве красоты», «чувстве истины», «чувстве долга». Такой род познания дает основания и философу к знанию, но в этом случае картина мира будет нарисована не аналитиком, а художником, и написана не разумом, а интуицией. Надо отметить, что структура эстетической философии также задана средневековой философской парадигмой. На основе аллегорий и художественным языком ибн Араби представляет картину мироздания, в которой представлено абсолютное совершенство Бога, неразрывная связь с ним тварного мира и особое место человека.

Познание интуитивное основано на отличном от рационального метода познания положении. Суть его в том, что в каждой вещи и в каждом явлении существует внешнее «захир» — осязаемое и умопостижимое, и внутреннее «батын» — скрытый смысл, который недоступен ни разуму, ни чувствам. Необходимо так уметь прислушиваться к интуиции, чтобы увидеть внутренний смысл явля-

ний, который и является первоосновой познания: «Когда его внутреннее (батын) осветится этим светом, он поверит ему. Это — свет веры. А другой, в ком не появился этот свет, несмотря на его знание о том, что посланник правдив, — знания с точки зрения доказательства, а не с точки зрения света, брошенного в сердце, — тот отрицает [правдивость посланника], несмотря на свое знание» [2; 119]. Увидеть скрытый смысл — значит узреть Бога в вещах, Бога в мире. Бог везде, говорит ибн Араби, надо уметь его «увидеть».

Если человек может познать мир на основе интуиции, то он может видеть внутренний смысл всех вещей. Интуитивно познавая окружающие явления, а также свой внутренний мир, свои глубины, как существа физического и духовного, человек интуитивно созерцает и Бога: «Кто познает самого себя, познает Господа своего»: «Знай, что познать Создателя возможных вещей можно только с его точки зрения... а также — знать то, что существует благодаря Ему; ничто иное недопустимо. ... Значит, остается лишь знать то, что происходит от Него; а это — ты, ты и есть познаваемое» [6; 106].

В интуитивном познании проводится частичное слияние с объектом познания. Здесь сохраняется разделение на субъект и объект, и так же, как в рациональном познании, обнаруживается онтологическое разделение. Но в гносеологическом плане субъект сливается с объектом познания: в процессе интуитивного мирозозерцания субъект «внедряется» в объект познания. Интуитивное познание преодолевает границы рационального мышления. Поэтому такое познание высоко оценивается ибн Араби и рассматривается им как цель человеческих стремлений, панацея, которая может спасти от ошибок в понимании мира.

В данном виде познания ибн Араби вводит новые категории, которые отсутствуют в рациональном типе познания, например, категория «чистого небытия». Бог есть «чистый свет», а невозможное есть чистая тьма. Тьма не становится светом, и свет не станет тьмой. Категория чистого небытия соответствует образу тьмы, «свету» соответствует категория бытия. Данные категории вводятся в соответствии с правилами художественного языка — от целого к частям. Тогда как в аналитическом, рациональном мышлении — от части к целому.

Все эти построения могут быть приняты только образным мышлением, но не логическим.

Третий вид познания — мистический. А. Смирнов пишет, что мистическое познание можно отнести к философскому, поэтому можно выделить некоторое общее основание для всех видов познания. Мы уже писали о разделенности, частичном слиянии и тождественности как о методах познания в философии ибн Араби. И это отношение между познающим и познаваемым, или между субъектом и объектом, является общим для видов познания. В процессе рационального познания отмечается онтологическая и гносеологическая разделенность объекта и субъекта, тогда как в интуитивном между познающим и познаваемым сохраняется только онтологическая разделенность. В мистическом познании совершенно отсутствуют и онтологическая и гносеологическая разделенность субъекта и объекта: познающий становится познаваемым.

Процесс мистического познания описывается через образ водоворота — «хира», также этот термин обозначает «растерянность». Смысл образа водоворота в том, что у кругового движения нет начала, начать можно с любой точки, с любой вещи мира, но есть полюс, центр водоворота. Круги познания ведут к единому и единственному Богу. Центр-Бог вбирает в себя все бытие.

Органом мистического познания является сердце. Сердце обеспечивает жизнь, символом жизни является вода, вода жизни образует водоворот бытия, в котором вращается «растерянный» суфий. Таким образом, водоворот бытия познания отождествляется с сердцем, эпицентром которого является Бог. В данной ассоциации проглядывается интровертность мистического познания, его максима «познай самого себя»: все сокровища заключены в человеке, а не вне его.

А. Смирнов пишет, что, когда мы говорим о мистическом знании, правомерно появляется вопрос: «Может ли мистическое знание быть знанием вообще?» [3; 76]. Знание обычно это есть знание о том, что есть. Пока есть субъектно-объектная разделенность, такое представление верно. В этом смысле знание в философии ибн Араби содержится только в рационалистической философии. В мистическом познании при онтологической и гносеологической разделенности субъекта и объекта знание есть знание-бытие, знать — это значит быть, это не знание о познаваемом, а знание познаваемого. Это особое состояние, при котором идет преодоление разделенности субъекта и объекта.

Отличаясь от рационального и интуитивного познания, мистическое познание также обладает своим языком. Но этот язык прямо противоположен языку рационалистическому. А. Смирнов пишет, что рационалистический язык стремится максимально однозначно зафиксировать смысл каждого слова и каждой фразы, а мистический стремится к максимальной многоосмысленности любой едини-

цы текста, видя в этом выражение истины. «Текст на мистическом языке требует особого прочтения: каждая словесная форма его — всего лишь форма, в которой читатель должен сам открыть бесконечное богатство содержания, не предзаданного однозначно и не зафиксированного никакими терминологическими определениями» [3; 77].

В мистическом познании любое слово или термин и категория могут и должны пониматься во многих, в том числе и противоположных смыслах. Подобный способ прочтения и понимания текста облегчают специальные приемы, которые использует ибн Араби. Например, игра слов, употребление слов, имеющих противоположное значение, замена существительных местоимениями, когда под словом «он» может пониматься и Бог, и человек, и мир. Мистический язык стремится выразить тождественность Бога и мира, Бога и человека, человека и мира. «Кто познает себя, тот познает Бога (*ман 'арафа нафса-ху 'арафа рабба-ху*)» [2; 97].

Если в эстетической философии каждая вещь есть «некоторая форма Бога», то в мистической — «некоторая форма в Боге». То есть происходит отождествление Бога и мира, при котором мир не исчезает в божественной сущности. «Быть самим собой в Боге» означает в мистической философии «быть любим другим», «быть всем», «быть Богом». Такое невозможно при рациональном познании, когда идет разделение и противопоставление противоположных смыслов, невозможно при интуитивном познании, в котором не противопоставляется, а соединяется путем взаимного перехода одного в другое. Лишь мистическое знание может увидеть полную тождественность противоположного. Поэтому в мистической философии мир является и имманентным, и трансцендентным Богу.

Принцип всеобщности противоположностей определяет решение других философских проблем, например, вопросов о свободе и необходимости, свободной воли и предопределения. Свободен ли человек в своих поступках? Свободен ли Бог в сотворении мира? Предопределена ли судьба «мирских вещей»? Что есть зло и почему оно сотворено Богом?

Согласно ибн Араби, если любое божественное приказание исполняется, так как оно не может быть не исполнено, то послушания нет. Но вместе с тем послушание имеет место. Нарушение или послушание ведет за собой вину, но вины нет, так как это было приказание Бога. Следовательно, вина человека — вина Бога. Человек может быть наказан, может быть и не наказан. Таким образом, свобода и необходимость совершенно тождественны.

Таким образом, по законам мистической философии, всемогущество человека неотъемлемо от его немощи, невозможности что-либо изменить. Человек может и не может распоряжаться миром. Человек способен, как и Бог, творить вещи и сохранять сотворенное.

На мистическом уровне сердце охватывается *самим объектом познания*, а словесное повторение его имен теряет прежнее значение. По ибн Араби, самый совершенный ариф (познающий) тот, в ком воспоминание и осознание *имени* объекта уходят из сердца (на любом языке), а остается только *сам объект* — Бог, Единственный. Такое происходит в результате избыточного чувства любви, называемой 'ишк. При этом любящий ('ашик) всецело испытывает страсть к возлюбленному. Случается, что от увлеченности Им он забывает собственное имя, поскольку погружается в свой объект настолько, что забывает себя и всё, что есть, кроме Него. Когда суфия Халладжа спросили, кто он, то, находясь в этом состоянии познания объекта, он не задумываясь ответил «Я — Бог». Для таких людей мир является имманентным Богу, когда преграды между субъектом и объектом познания стираются (исчезают).

Хотим особо отметить, что на мистическом уровне слова, имена, или текст субъекта познания (ибн Араби), по выражению А. Смирнова, «требует особого прочтения: каждая словесная форма его — всего лишь форма», а ищущий субъект познания должен сам открыть «бесконечное богатство содержания» своего объекта, не предзаданного однозначно никакими терминами и определениями. Лишь на этом мистическом уровне субъект познания может увидеть единство (тождественность) противоположностей.

Таким образом, ибн Араби разрабатывает три метода познания, но не удовлетворяется только одной из них, считая, что только в совокупности они имеют основания для построения целой системы.

О наличии всех трех видов познания в учении ибн Араби свидетельствует другой российский ученый Тауфик Ибрагим. Он считает, что творчество великого суфия по степени категоризации и схематизации не уступает методам фальсафы [7; 85]. Однако ученый считает, что ибн Араби особый акцент ставит на интуитивное познание. Бытие воплощено во многих вещах, но оно и скрыто, так как

ни одна вещь не может ограничить или определить это бытие. Постичь его можно только через интуицию.

Единая реальность имеет два аспекта — *хакк* (истина) и *халк* (творение), они различаются как единое и множественное, как реальное и феноменальное, как внутреннее «батин» и внешнее «захир», и т.д. Эти аспекты единой реальности не существуют один без другого. Более того, они диалектически взаимосвязаны: переходят один в другой, содержат друг друга. В этом взаимопереходе аспектов Т. Ибрагим усматривает диалектический принцип совпадения противоположностей. Для описания соотношения единого и многого, ноуменального единства и феноменального множества, ибн Араби использует различные метафоры, например, математические — единица и ряд натуральных чисел, когда каждое натуральное число получается из сложения единицы с самой собой, центр окружности и ее точки, точка и прямая. Физическая метафора проявляется через свет и тень, вещь и ее отображение в зеркале, радуга и ее цвета. Органические аналогии — это душа и тело, тело и его части. Но эти аналогии далеки от адекватного отображения соотношения Высшего Единства и множественности конкретных вещей. Это не познается только рационально-аналитическим и дискурсивным мышлением, а именно через интуицию.

В отличие от указанных выше подходов, известный исследователь творчества ибн Араби А.Д. Кныш считает, что доктрина суфия целиком сосредоточена только на мистическом познании [8; 11–12]. Все работы ибн Араби подчинены одной определенной логике, и основным методом является диалектика. Именно на основе диалектики можно понять гносеологические идеи Великого суфия. А.Д. Кныш так объясняет познавательный процесс, данный в работах Шейха: через динамичный и противоречивый процесс суфий-гностики проходит несколько этапов постижения Абсолюта. Сначала познающий испытывает растерянность перед постоянно сменяющимися картинами бытия на уровне чувственного восприятия, затем растерянность сменяется неожиданным прозрением и осознанием истинного положения дел во Вселенной. Затем наступает период отчаяния, из-за понимания ограниченности знания реальности, познать которое можно лишь только при постоянном и синхронном изменении состояния сознания самого исследующего. Вселенная представляется отражением имен и атрибутов Абсолюта, сущность которого трансцендентна.

Как правило, доктрину ибн Араби понимают как изложение ряда рациональных положений. Но здесь А.Д. Кныш предлагает рассматривать два разных уровня изложения — абстрактно-метафизический и мистико-интуитивный. Первый основан на философии, второй — на мистическом опыте. Если первый уровень изложен ясно и логически непротиворечиво, то второй — полон парадоксов и антиномий, идущими вразрез с положениями ортодоксальной религии. Именно это сделало идеи ибн Араби уязвимыми как со стороны мусульманских традиционалистов, так и со стороны современных исследователей. Доктрина ибн Араби, считает исследователь, ближе к теософии и теологии, нежели к философии, и она никак не может быть понята с позиции систематизации и рационализации. Великий шейх не разделял до конца позиций спекулятивного богословия, считая, что им присуща принципиальная ошибка в определении роли разума: «... разум, рациональные доводы, к которым апеллировали как мутазилиты, так и ашариты, могут дать лишь неполное, приблизительное знание о бытии и Боге» [9; 15].

Данная точка зрения была выражена ранее в работах известных английских востоковедов Р.А. Никольсона (1868–1945) [10] и Дж. Тримингема (1904–1987) [11; 137]. На таких же позициях излагает свое понимание английский исследователь Р. Остин: «Тот особый, систематичный способ, которым он (ибн Араби) выражал свои идеи, использование философских терминов и его кажущийся философским ход мыслей привели мыслителей к предположению, что он был философом, тогда как, по своему собственному свидетельству, он был прежде всего мистиком» [12; 24].

Концепция ибн Араби все же относится к философскому знанию, так как его учение посвящено разработке решения вопросов, входящих в проблемное поле всей средневековой философской парадигмы. Мистическое познание включает в себя и рациональный тип познания, и интуитивный. Известный российский исследователь суфизма И.Р. Насыров пишет, что философскую основу гносеологического учения Ибн Араби надо понимать через историческую перспективу исламского мистицизма [13; 94]. «Теоретики суфизма», как например, аль-Газали и Ибн Араби, осуществляли деятельность по приданию мистическому опыту статуса «теоретической дисциплины», которое имелось так же, как и в других религиозных науках. Например, на раннем этапе развития суфизма адепты считали, что Бога можно познать через аскезу и отрешение от мирского. В дальнейшем считалось, что познание возможно путем использования элементов духовной практики: уединение,

зикры, особые состояния. Но по мере усложнения суфийской мысли появлялись мыслители, которые считали, что познание возможно в результате религиозно-философских поисков.

Заключение

Анализ исследований философского наследия ибн Араби показывает, что в отношении Великого суфия сложилось неоднозначное понимание. Одни ученые считают, что философский суфизм и рационализация мистицизма в работах мыслителя сыграли решающую роль в упадке самого суфизма. Ряд других исследователей считают, что именно с ибн Араби началось новое понимание суфизма как философского учения. Вместе с тем, некоторые ученые отрицают философскую составляющую в работах суфия, считая, что все его творчество направлено на мистическое обоснование суфизма.

Рассматривая теорию познания Великого суфия, мы приходим к выводу, что именно с его теоретических работ начинается философская направленность мистического течения ислама. Ослабление влияния суфизма или кризис суфизма больше связаны с комплексом социальных, идеологических, политических факторов. Использование особых методик, зикра, экстатических состояний для достижения богопознания или сближения с Богом, без сильной теоретической основы, под прикрытием суфизма давали возможности распространению шарлатанства и профанации. В этом смысле учение ибн Араби выступило ответом на требования времени.

Метод парадигмального подхода позволил выявить, что основные проблемы философского учения суфия сосредоточены вокруг проблемного поля средневековой философской традиции. Это вопросы божественного предопределения и свободы воли, активности субъекта и подчиненности Богу, познаваемость Бога и его трансцендентность по отношению к миру. Через раскрытие методов познания, ибн Араби вводит в особый мир суфизма, в котором вместо абстрактных рассуждений и некритического следования авторитетам, больший приоритет отводится осознанию человеком своих границ и возможностей познания. Человек является центром и местом сопряжения абсолютного и конечного, вечного и временного.

Ибн Араби представил принципиально новое понимание познания Абсолюта, утвердив новую цель познания и роль субъекта духовной практики. В его учении познание есть самопознание Бога, где человек является и целью, и инструментом самопознания Бога, через процесс проявления Бога через множественные вещи. А сам человек приближается к истине через разум, интуицию и мистическое слияние, которые основаны на трех методах познания: разделенность, частичное слияние и тождественность.

Список литературы

- 1 Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература / Е.Э. Бертельс. — М.: Наука, 1965. — 528 с.
- 2 Ибн Араби. Избранное. — Т. 1 / Ибн Араби. — М.: Языки славянской культуры; ООО «Садра», 2013. — 216 с.
- 3 Смирнов А.В. Великий шейх суфизма: Опыт парадигмального анализа философии ибн Араби / А.В. Смирнов. — М.: Наука; Изд. фирма «Восточная литература», 1993. — 328 с.
- 4 Wolfson H.A. The philosophy of Kalam / H.A. Wolfson. — Harvard University Press, 1976.
- 5 Ибн ал-Араби. Мекканские откровения (*Ал-футухат ал-маккийя*) / Ибн ал-Араби. — СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1995. — 288 с.
- 6 Ибн Араби. Избранное. — Т. 2 / Ибн Араби. — М.: Языки славянской культуры; ООО «Садра», 2014. — 400 с.
- 7 Ибрагим Т. Вуджудизм как пантеизм / Т. Ибрагим // Средневековая арабская философия. Проблемы и решения. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1998. — 527 с.
- 8 Кныш А.Д. Учение ибн Араби в поздней мусульманской традиции / А.Д. Кныш // Суфизм в контексте мусульманской культуры. — М.: Наука; Гл. ред. восточ. лит., 1989. — 341 с.
- 9 Кныш А.Д. Введение к книге Ибн Араби. Мекканские откровения (*Ал-футухат ал-маккийя*) / А.Д. Кныш. — СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1995. — 288 с.
- 10 Nicholson R.A. The Mystics of Islam / R.A. Nicholson. — Ancient Wisdom Publications, 2007.
- 11 Trimingham J. Spencer. The Sufi orders in Islam / J. Spencer Trimingham. At the Clarendon Press, — 1971.
- 12 Austin, R.W.J. Translation and introduction to the book Ibn al'Arabi. The Bezels of Wisdom / R.W.J. Austin. — Paulist Press.
- 13 Насыров И. К вопросу о роли ибн Араби в истории исламского мистицизма / И. Насыров // Философская антропология. — 2016. — Т. 2. — № 2. — С. 90–109.

Ж.И. Даулбаева, Б.Ж. Абдрашева, М.Д. Тлебалдиева

Ибн Араби сопылық іліміндегі таным тәсілдерінің түрлері

Сопылық — мұсылман әлемінің рухани өмірінде үлкен рөл атқарған маңызды және ұлы философиялық құбылыстардың бірі. Орталық Азия елдерінде сопылық ислам мәдениетінің теориялық және практикалық үлгісі ретінде қолданылады. Сондықтан, қазіргі уақытта посткеңестік елдердің алдында ұлттық идентификация мәселесі тұрған кезде, әсіресе рухани мұраға қатысты сұрақтар өзекті болып саналады, олардың қатарында сопылық та бар. Діни құбылысты терең түсіну үшін теориялық талдаулар тереңдей зерттелуі қажет. Ибн Араби — сопылық философиялық және практикалық жағынан зерттеуде үлкен қызығушылық тудыратын маңызды тұлғалардың бірі. Ұлы сопының барлық дерлік еңбектерінде құдайды тану, әлемді тану және адамды тану тақырыбына басты назар аударылған. Мақалада ұлы ойшылдың еңбегімен қатар, қазіргі авторлардың зерттеулерін талдау да компаративтік талдау, парадигмалық тәсіл және жалпы философиялық зерттеулер әдістері қолданылды. Сонымен қатар, Ибн Арабидің эпистемологиялық идеяларын зерттеу ортасында түсінудің әртүрлі ұстанымдары көрсетілген. Авторлар Ибн Арабидің білім туралы ілімі тек мистикалық тәртіптің ғана емес, сонымен бірге философиялық тұжырымдаманың сипатына ие екенін көрсетуге тырысты. Сопылық ілімі философия ілімі секілді ақиқатты дайын күйінде берілген, түптеп келгенде адамды иемденетін нәрсе ретінде қабылдамаған. Ақиқатты барлық рухани шекарасын кеңейтетін, шындықты үнемі іздеуді талап ететін рухани ойлау деп түсінген, сондықтан, сопылық та, философия да адамның осындай ақиқатқа ие болуына жетелейді. Ибн Арабидің философиялық ілімі әрқашан адамға қызмет ететін ақиқатты «игеруге» бағытталған.

Кілт сөздер: иман, сенім, білім, рационализм, сопылық, иррационалдылық, интуитивті білім, мистикалық білім, таным, логика, теология.

Zh.I. Daulbayeva, B.Zh. Abdrasheva, M.D. Tlebaldieva

Methods of cognition in Ibn Arabi's sufi teachings

Sufism is one of the significant and greatest philosophical phenomena that have played a huge role in the spiritual life of the Muslim world. In Central Asian countries, Sufism was a theoretical and practical model of Islamic culture. Therefore, in the present time when post-Soviet countries face the issue of national identity, the questions related to spiritual heritage, including Sufism, are particularly relevant. Detailed studies of the works of renowned theorists are necessary for a deep understanding of this religious phenomenon. Ibn Arabi is one of the significant figures representing a significant interest in the philosophical and practical study of Sufism. Almost all the works of the Great Sufi are dedicated to knowing God, knowing the world, and knowing human beings. Based on the analysis of the thinker's works and the known studies of modern authors, the authors of the article tried to demonstrate the types of knowledge presented in the works of Ibn Arabi. In the article the methods of comparative analysis, paradigmatic approach, and general philosophical studies were used. At the same time, different positions on the understanding of Ibn Arabi's gnoseological ideas in the research environment were demonstrated. The authors aimed to show that Ibn Arabi's teachings on knowledge have a character that goes beyond mysticism and encompasses a philosophical concept. The essence of Sufism and philosophy lies in the continuous pursuit of truth, rather than perceiving it as a predetermined entity that seizes a person's being. Instead, it entails the understanding and assimilation of truth, paving the way for the vast expansion of spiritual contemplation and ultimately allowing individuals to embody this truth. Ibn Arabi's philosophical teachings on knowledge revolve around acquiring truth, and consistently serving mankind.

Keywords: faith, belief, knowledge, rationalism, Sufism, irrationalism, intuitionism, mysticism, cognition, logic, theology.

References

- 1 Bertels, E.E. (1965). Sufizm i sufiiskaia literatura [Sufism and Sufi literature]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Ibn Arabi (2013). Izbrannoe. Tom 1 [Favorites. Vol. 1]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury: OOO «Sadra» [in Russian].
- 3 Smirnov, A.V. (1993). Velikii sheikh sufizma: Opyt paradigmalnogo analiza filosofii ibn Arabi [The Great Sheikh of Sufism: The experience of the paradigmatic analysis of Ibn Arabi's philosophy]. Moscow: Nauka; Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» [in Russian].
- 4 Wolfson, H.A. (1976). The philosophy of Kalam. Harvard University Press.
- 5 Ibn al-Arabi (1995). Mekkanskie otkroveniiia (Al-futukhat al-makkiia) [Meccan revelations (Al-futuhah al-makkiyya)]. Saint Petersburg: Tsentr «Peterburgskoe vostokovedenie» [in Russian].

- 6 Ibn Arabi (2014). Izbrannoe. Tom 2 [Favorites. Vol. 2]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury; OOO «Sadra» [in Russian].
- 7 Ibragim, T. (1998). Vudzhudizm kak panteizm [Wujudism as pantheism]. *Srednevekovaia arabskaia filosofiiia. Problemy i resheniia — Medieval Arab philosophy. Problems and solutions*. Moscow: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN [in Russian].
- 8 Knysh, A.D. (1989). Uchenie ibn Arabi v pozdnei musulmanskoii traditsii [The teachings of Ibn Arabi in the late Muslim tradition]. *Sufizm v kontekste musulmanskoii kultury — Sufism in the context of Muslim culture*. Moscow: Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 9 Knysh, A.D. (1995). Vvedenie k knige ibn Arabi. Mekkanskie otkroveniia (*Al-futukhat Al-makiiia*) [Introduction to the book of Ibn Arabi. The Meccan Revelations (*Al-futuhat Al-makiyya*)]. Saint Petersburg: Tsentr «Peterburgskoe vostokovedenie» [in Russian].
- 10 Nicholson, R.A. (2007). *The Mystics of Islam*. Ancient Wisdom Publications.
- 11 Trimingham, J. Spencer (1971). *The Sufi orders in Islam*. At the Clarendon Press.
- 12 Austin, R.W.J. Translation and introduction to the book Ibn al'Arabi. *The Bezels of Wisdom*. Paulist Press.
- 13 Nasyrov, I. (2016). K voprosu o roli ibn Arabi v istorii islamskogo mistitsizma [On the question of the role of Ibn Arabi in the history of Islamic mysticism]. *Filosofskaia antropologiia — Philosophical Anthropology*, 2(2), 90–109 [in Russian].

Сведения об авторах

Даулбаева Жаннат — кандидат философских наук, ассоциированный доцент, кафедра социально-гуманитарных наук, Медицинский университет «Астана», Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-8712-2876>

Абдрашева Банугуль — кандидат социологических наук, ассоциированный профессор кафедры социальной работы и социальной педагогики, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-4037-9102>

Тлебалдиева Меруерт — PhD докторант, кафедра истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0009-0002-3039-8737>

Information about the authors

Daulbayeva Zhannat — Candidate of philosophical sciences, associate professor, chair of the Department of social and humanitarian Sciences, NCJSC «Astana Medical University», Astana, Kazakhstan.

Abdrasheva Banugul — Candidate of sociological sciences, associate professor of the Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda State University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Tlebaldiyeva Meruyert — PhD student, Department of history Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.